

**XII МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ
ИНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦИЯ**

**«ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ»**

ВЫПУСК 12

30-31 марта 2016 г.

г.Переяслав-Хмельницкий

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

Совет молодых ученых университета

Материалы
XII Международной научно-практической интернет-конференции
**«Тенденции и перспективы развития науки и образования
в условиях глобализации»**
30-31 марта 2016 года

Сборник научных трудов

Переяслав-Хмельницкий – 2016

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Материалы XII Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2016. – Вып. 12. – 383 с.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор исторических наук, профессор, академик НАПН Украины, ректор ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Рык С.Н. – кандидат философских наук, доцент, проректор по научной работе ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»

Скляренко О.Б. – кандидат филологических наук, доцент

Коцур В.В. – кандидат политических наук, председатель Совета молодых ученых университета

Кикоть С.Н. – кандидат исторических наук, заместитель председателя Совета молодых ученых университета

Гайдаенко И.В. – кандидат исторических наук, секретарь Совета молодых ученых университета

©Совет молодых ученых университета

© ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий
государственный педагогический
университет имени Григория
Сковороды»

СЕКЦИЯ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Айгерим Аскарова, Болат Есимов
(Алматы, Казахстан)*

РЕАЛИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КУРСА ЗООЛОГИИ

На современном этапе наша цивилизация становится все больше информационной. Мир биологических проблем не стал проще, обучающиеся не стали усваивать их лучше и быстрее.

Огромный позитивный и существующий наряду с ним отрицательный опыт педагогической практики определяет всю важность дальнейшего реформирования среднего и высшего образования. При этом за глобальными задачами нельзя упускать некоторые методические проблемы организации обучения биологии.

В последние годы перед преподавателями стоят задачи найти способы такой организации обучения, при которой обучающиеся смогут понять всю значимость формируемых знаний и, главное, захотят сознательно приобретать их как основу для своего индивидуального развития.

Эти вопросы находятся в центре внимания не только в Казахстане, но и во многих других странах, представители которых на уровне международных организаций осмысливают возникающие тенденции в науке и образовании с целью просвещения и расширения жизненной компетентности молодежи, ориентируясь на мировую научную и педагогическую общественность.

Какие новые биологические знания должны войти в учебные программы для самостоятельных работ по зоологии? Какие акценты следует делать при обучении зоологии и какие новые «инструменты» следует использовать педагогам? Кто является их партнером в обучении зоологии? Какова стратегия биологического образования и дифференцированного и системного подхода в обучении? Суть заключается в необходимости перехода к дифференцированному подходу обучения посредством выполнения самостоятельных работ. Выполняя задания самостоятельных работ обучающиеся проявляют свои индивидуальные способности.

К сожалению, в методике преподавания разделов биологии учитываются, в основном, возрастные особенности обучающихся и в меньшей степени индивидуальные. По объективным причинам сегодня преподавателям не хватает времени для организации специальной самостоятельной работы обучающимся по развитию у них умственных действий. Они вынуждены в жестком темпе обеспечивать «прохождение» программного учебного материала, нередко пренебрегая состоянием индивидуальной подготовленности каждого обучающегося к усвоению конкретного теоретического материала. При современном состоянии изучения зоологии осуществлять подобную работу очень сложно, так как практически не уменьшающийся объем учебного материала следует изучить в те же сроки. И тем не менее жизнь заставляет преподавателей переходить к дифференцированному и системному обучению зоологии и решать весьма актуальную задачу изучения личности каждого обучающегося с целью индивидуального подхода к ним при изучении зоологии.

Дифференцированная индивидуальная работа студента – важное звено в решении ключевой проблемы высшей школы – обеспечения качества образования. Она способствует решению и закреплению учебного материала, активному и целенаправленному приобретению новых профессиональных знаний и умений, формированию практических навыков; развивает умение работать с научной литературой и информационными источниками, мотивирует к самостоятельному обучению; определяет формирование навыков, умений и знаний, приемов познавательной деятельности; формирует интерес к творческой работе, проводит в жизнь дифференцированный подход к обучению [1, 2].

Цели: подготовка современного компетентного специалиста; формирование способностей и навыков к непрерывному самообразованию и профессиональному совершенствованию; научить осмысливать и усваивать структуру учебной деятельности, необходимости совершать полный цикл познавательных действий, изучать материал постепенно, применяя приемы самоконтроля.

Задачи: Развить познавательную деятельность, сформировать познавательную самостоятельность, умение работать с учебником, дополнительной литературой, сетевыми ресурсами Internet; сформировать навыки и умения по обобщению и сопоставлению полученных знаний, аргументированно применять комплекс полученных умений и знаний при написании рефератов, составлении презентаций и в других видах учебной деятельности; расширить представления об особенностях морфологии, закономерностях жизнедеятельности животных, их разнообразии и роли в природе и жизни человека; научить применять базовые знания зоологической терминологии и современной систематики в профессиональной деятельности; приобщить к избранной профессии; развить творческую активность, инициативу, умения и навыки при изучении «Зоологии беспозвоночных и позвоночных».

При реализации данной задачи преподавателю предоставляется необходимым, прежде всего, обязательное выявление в каждой группе:

1) студентов, которым следует дать возможность хорошо ответить, в основном по содержанию учебного материала и тем самым утвердиться в своих способностях;

2) студентам, которым нужно проверить себя в ответах на более сложные вопросы, в решении более сложных зоологических проблем;

3) студентов, которые могут для решения учебного вопроса, проблемы или биологической задачи творчески воспользоваться знаниями, приобретенными как на лекциях и семинарах, так и при изучении специальной литературы. То есть, преподаватель должен учитывать и «сильные», и «слабые» индивидуальные стороны конкретных студентов. При этом ему, конечно, не следует забывать о соблюдении необходимых обязательных требований, предъявляемых к уровню знаний, умений, навыков студентов.

При реализации вышеуказанного дифференцированного подхода в обучении нельзя упускать системный подход в изложении представлений о биологических системах и живых организмах. Идея о необходимости системного подхода к познанию живой природы была изложена в трудах Б.В. Всесвятского, который обосновал необходимость изучения биологических систем во всех проявлениях жизнедеятельности, включающий морфо-физиологический, онтогенетический и исторический, физиолого-экологический, генетико-эволюционный, биолого-прикладной аспекты.

Рассматривая систему животного царства от одноклеточных до хордовых в содержании «Зоологии беспозвоночных и позвоночных» необходимо акцентировать внимание на том, что между элементами любой биологической системы существуют внутренние связи, а между системами – внешние связи с абиотическими, биотическими и антропогенными факторами среды. Антропогенные факторы окружающей среды часто изменяют количество и качество энергии, вещества и информации, поступающего в конкретную биосистему, что неизбежно приводит к изменению в её функционировании, нарушению динамического равновесия внутри системы. Поэтому, изучая каждую биологическую группу животных, необходимо раскрывать механизмы сохранения целостности данной популяции живых организмов, ее динамического равновесия, обусловленной процессами саморегуляции. Кроме того, изучение представителей отдельных типов животного царства в содержании курса зоологии и связанных с ними вопросов экологии должно рассматриваться двойко. Во-первых, в статике, без учета динамики ее реального существования; во-вторых, представители типов животного царства должны быть рассмотрены в динамике, т.е. в процессе функционирования и в процессе развития: возникновения, становления и эволюционирования [3, 4].

При отборе учебного содержания и проектировании процесса его усвоения необходимо учитывать индивидуальные особенности конкретных студентов (уровень сформированности у каждого из них мыслительных операций, внимания, памяти, вербальных навыков и т.д.). Мы остановимся на двух диаметрально противоположных группах студентов: слабых и сильных. Слабые студенты требуют особенно вдумчивого подхода. При работе с ними преподавателю важно проследить за тем, чтобы слабые студенты смогли добиться определенных успехов в собственной учебной деятельности. При этом необходимо учитывать их психологические и индивидуальные особенности. Таких студентов не следует вызывать к доске без предварительной подготовки, необходимо более осторожно вводить их в беседу, в диалог на семинаре, целенаправленно предоставлять им возможность включаться в так называемые фронтально-тренировочные работы. Представляется важным стараться вызывать их к доске (или отвечать с места) в тех случаях, когда они высказывают такое желание.

Как правило, такие студенты избегают сложных, самостоятельных работ, требующих терпения, настойчивости, значительных волевых усилий. Но эти же студенты с интересом слушают объяснение преподавателя, если предполагаемый материал может быть понят без особых усилий с их стороны.

Здесь отмечено то, что при сравнительно пассивном внимании таких студентов, через некоторое время, при рассмотрении тех или иных вопросов, они начинают чувствовать, что понимают материалы рассматриваемой темы. Это чувство вызывает у них желание принимать более активное участие на занятиях, что порождает зачатки уверенности в своих силах, а вместе с ними и интерес к изучаемой теме.

Постепенно нужно поручать им самостоятельно подготовить короткое сообщение для студентов группы, или же провести небольшой демонстрационный опыт на занятиях. Само участие в этой работе, их несколько «особое» положение по отношению к остальным студентам будет способствовать развитию у них чувства ответственности, желание хорошо и грамотно выполнить порученное им дело [5,6].

По мере накопления знаний и формирования навыков самостоятельной работы многие из слабых студентов начинают проявлять все возрастающий интерес к занятиям по зоологии и предмету в целом. Приведем некоторые методические приемы, позволяющие организовать самостоятельную работу с такими студентами.

Компетенции, реализуемые в самостоятельной работе

В результате выполнения самостоятельной работы необходимо знать:

- особенности структурно-функциональной организации животного организма;
- механизмы адаптаций животных к средам обитания в процессе эволюционного развития;
- роль беспозвоночных животных в природе и жизни человека;

уметь:

- систематизировать знания о беспозвоночных животных, полученные при изучении научной литературы;
- грамотно излагать теоретический материал о жизни животного организма, его важной роли в жизни человека, других организмов и биосферы в целом;
- использовать знания, полученные в курсе «Зоология беспозвоночных и позвоночных», в повседневной жизни и профессиональной деятельности. Владеть:
- навыками работы на компьютере и использования ресурсов Internet. При выполнении самостоятельной работы необходимо усилить и развить следующие компетенции:

А) инструментальные (ИК):

ИК-1: способность к письменной и устной коммуникации на родном языке;

ИК-2: использовать основные технические средства в профессиональной деятельности: работать на компьютере и в компьютерных сетях, использовать универсальные пакеты прикладных компьютерных программ, создавать базы данных на основе ресурсов Internet;

ИК-3: навыки управления информацией;

ИК-4: способность использовать базовые знания и навыки управления информацией для решения исследовательских профессиональных задач.

Б) социально-личностные (СЛК):

СЛК-1: проявлять творческие качества;

СЛК-2: заботиться о качестве выполняемой работы.

В) общепрофессиональные (ОПК):

ОПК-1: демонстрировать базовые представления о разнообразии биологических объектов, понимание значения биоразнообразия для устойчивости биосферы;

ОПК-2: понимать роли эволюционной идеи в биологическом мировоззрении; иметь современные представления об основах эволюционной теории, о микро- и макроэволюции.

В процессе самостоятельной работы формируются и наиболее эффективно закрепляются инструментальные и социально-личностные компетенции, а также научно-исследовательские навыки. В ходе выполнения самостоятельной работы по рекомендованной литературе осваиваются дополнительные разделы курса (30 ч), пишутся рефераты (15 ч), выполняются задания (18 ч), проводится самоконтроль по темам дисциплины (20 ч). При выполнении различных видов заданий студенты обучаются приемам анализа и сравнения, правильного использования источников, аргументировать и обосновывать заключения и выводы.

Итогом изучения теоретического материала как вида дифференцированной самостоятельной работы – сделать образовательный процесс более качественным и интенсивным. В ходе самостоятельной работы реализуются следующие цели обучения:

- выделение основных опорных пунктов в материале, составление логической схемы материала;
- формирование потребности к постоянному освоению фундаментальных знаний;
- становление профессиональной компетентности;
- развитие самостоятельности, организованности, ответственности. Самостоятельное изучение теоретического материала предполагает работу с учебной, научной литературой, ресурсами Internet. Самостоятельно изучаемые вопросы курса включаются в экзаменационные билеты. При работе необходимо придерживаться следующих методических рекомендаций:

- выписывать и запоминать термины, систематическое положение и латинские названия животных;
- обобщать особенности строения изученных групп животных и заносить в единую сравнительную таблицу по мере их рассмотрения;

- выделять и конспектировать основные положения, характеризующие уровень эволюционного развития, экологическую направленность адаптаций, экологическую и хозяйственную значимость животных изученных групп. Итогом является выполнение заданий, подготовка рефератов, проведение текущего, промежуточного и итогового тестирования. Самостоятельное освоение теоретического материала проходит в 4 этапа, приуроченных к промежуточному контролю.

Таким образом, дифференцированный подход к студентам при обучении зоологии предполагает определенную работу преподавателей по созданию следующих условий;

- возможность выбора уровня сложности учебных заданий (через их дифференциацию);
- опору в организации учебной деятельности на достоинства и сильные стороны каждого конкретного студента;
- обеспечение продвижения каждого студента вперед по отношению к их собственным успехам в предыдущей учебной деятельности.

Результатом реализации в учебном процессе дифференцированного и системного подхода к обучающимся будет формирование у них внутренней мотивации изучения зоологии и развитие адекватной самооценки[7].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. В.В.Давыдов. Проблемы развивающего обучения. – М.: Просвещение, 1989. – С.63-78.
2. Г.И.Щукина. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов у учащихся. – М.: Педагогика, 1990. – С.36-42.
3. Н.В.Бордовская, А.А. Реан. Педагогика. – СПб.: Питер, 2000. – С.24-32.
4. Рупперт, Э. Зоология беспозвоночных: Т. 3. Членистоногие : пер. с англ. / Э. Рупперт, С. Фокс, Б. Барнс. – М. : Academia, 2008. – 496 с.
5. Шапкин, В. А. Практикум по зоологии беспозвоночных : учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / В. А. Шапкин, З. И. Тюмасеева, И. В. Машкова, Е. В. Гуськова. – М. : Изд. центр «Академия», 2003. – 208 с.
6. Шарова, И. Х. Зоология беспозвоночных / И. Х. Шарова. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 592 с.
7. Буруковский, Р. Н. Зоология беспозвоночных. Ч. 1. Простейшие / Р. Н. Буруковский. – Калининград, 1999. – 164 с.

*Азим Байкулов, Азиза Ишмуратова, Элёр Махмусаев, Жахонгир Вохидов,
Азиза Шавкатова, Фазлидин Каримов, Достонжон Набиев
(Самарканд, Узбекистан)*

ИЗМЕНЕНИЯ ЭНДОТЕЛИЯ ПРИ ГИПЕРХОЛЕСТЕРИНЕМИИ С КОРРЕКЦИЕЙ ХИТОЗАНОМ

Бесспорным достижением современной медицины явилось установление роли нарушения функции эндотелия в патогенезе многих сердечно-сосудистых заболеваний (ССЗ). При этом ключевую роль отводят нарушению синтеза эндотелиоцитами оксида азота (NO), как самого мощного из известных эндогенных вазодилататоров. Недостаточная продукция или ускоренный распад NO приводит к развитию таких тяжелых ССЗ, как артериальная гипертензия, ишемическая болезнь сердца (ИБС), атеросклероз, хроническая сердечная недостаточность (ХСН). Корреляционный анализ показал достоверную связь между содержанием метаболитов NO и основными клиническими, лабораторными показателями, характеризующими течение и прогноз ХСН.

Исследование крови отражает системные протекающие процессы в атеросклеротических бляшках. В последние годы возросло число публикаций по биохимии, отражающей локальные процессы при атеросклерозе. Химические показатели NO-эргической системы отражают обменные процессы в организме и поэтому при наличии патологического процесса в организме его состав изменяется. От биохимического состава сыворотки крови зависит кислородный баланс, катаболические, анаболические и окислительно-восстановительные реакции в эндотелии кровеносных сосудов. В связи с этим нарушение физико-химических свойств NO-эргической системы может вызвать структурно-функциональные изменения сердечно-сосудистой системы. Цель работы: оценить влияние сульфатированного хитозана на показатели NO-эргической системы при экспериментальной гиперхолестеринемии.

Материал и методы исследования. Эксперименты проведены на 46 кроликах породы Шиншилла весом 2,5-3,0 кг. Модель гиперхолестеринемии воспроизводили у 40 кроликов по Аничкову Н.Н.. Группу сравнения составили 6 кроликов, которым через ротовую полость ежедневно вводили растительное масло по 1,0 мл/кг. Через 3 месяца от начала эксперимента кролики были разделены на 5 групп: 1 группа – контрольная (8 кролика), которым продолжали вводить холестерина в подсолнечном масле; 2 группа – 8 кролика одновременно в течении 2 месяцев вводили по 100 мг/кг гемфибразил; 3 группа – по 0,25 мл/кг сульфаторина; 4 группа – 8 кролика по 0,15 ед/кг гепарин. Исследования проводили к заключительному сроку введения препаратов.

В сыворотке крови определяли уровень NO по сумме метаболитов нитратов и нитритов (NO₂ и NO₃) по методике, описанной Голиковым П.П. и соавт.[2000] в модификации Комарин А.С., Азимов Р.К. (2005). Уровень пероксинитрита (ONOO⁻) определяли по методу. Статистическая обработка цифровых данных производилась с помощью компьютера Pentium IV МБ ОЗУ, методом многократного анализа с использованием прикладных программ Microsoft Excel 7.0. Достоверность отличий между группами по изучаемым признакам проводилась с использованием критерия Стьюдента, достоверными считались отличия при вероятности совпадения менее P < 0,05.

По мнению авторов, в сыворотке крови оксид азота выполняет защитную функцию, участвуя в антимикробной защите и связаны с деятельностью индуцибельной NO-синтазы, в основном суммарный метаболит различных NO-синтазы. Учитывая такие важные функции изучаемой системы, естественно, представляло интерес особенности изменений концентрации NO-синтазы стабильных метаболитов оксида азота на системном (сыворотка крови) уровне при экспериментальной гиперхолестеринемии. Проведенные исследования показали статистически достоверное снижение уровня NO в сыворотке крови

у экспериментальных животных с кератитами гиперхолестеринемией. Так, содержание стабильных метаболитов оксида азота у экспериментальных животных с гиперхолестеринемией составило $11,91 \pm 1,3$ мкмоль/л, при значении данного показателя у интактных животных $27,13 \pm 0,68$ мкмоль/л. Как видно из приведенных данных, изучаемый показатель у животных с гиперхолестеринемией был достоверно ниже значений нормы в 2,3 раза ($P < 0,05$).

Следовательно, при экспериментальной гиперхолестеринемии в сыворотке крови отмечается снижение уровня стабильных метаболитов оксида азота. Это можно объяснить несколькими механизмами: снижением выработки оксида азота, вследствие низкой активности eNOS; интенсивным его превращением в высокотоксичный метаболит пероксинитрит, или уменьшением концентрации субстрата. Можно предположить, что системный процесс в сыворотке крови существенно не отражается на системном уровне на активность eNOS. На наш взгляд, это связано с активизацией макрофагальной системы в эндотелии сосудов в ответ на инфицирование. Известно, что в процессе развития воспаления активизируется индуцибельная форма NO-синтазы. Она в основном характерна для макрофагов, нейтрофилов и клеток ретикулоэндотелиальной системы. В норме она не вырабатывается, лишь при попадании патологического фактора ее активность возрастает значительно и продуцирует NO для образования пероксинитрита, оказывающего цитотоксическое действие на клетки. Однако наиболее приемлемым способом гиперэкспрессии NO_x в сыворотке крови при патологических состояниях является активация Inos. Ускоренная биотрансформация NO_x происходит под воздействием свободных радикалов кислорода. В присутствии O_2^- (супероксиданион) образуется другая форма NO_x – ONOO⁻ (пероксинитрит), обладающий токсической активностью.

С другой стороны, при воспалении происходит увеличение проницаемости капилляров, расширение их просвета, способствуя поступлению нейтрофилов и макрофагов в очаг поражения. Это требует активизации eNOS. Видимо, наблюдаемое нами увеличение уровня стабильных метаболитов оксида азота связано как с активизацией эндотелиальной, так и особенно индуцибельной макрофагальной формами синтазы оксида азота.

Полученные нами результаты исследования, в которых показаны существенные изменения при экспериментальной гиперхолестеринемии. Так, показано увеличение содержания NOS в сыворотке крови, что, по нашему мнению, связана экспрессией острофазных белков, характерных для воспаления. Проведенные исследования показали статистически значимое увеличение уровня пероксинитрита в сыворотке крови у животных с гиперхолестеринемией. Проведенные исследования показали снижение данного показателя у экспериментальных животных до $12,03 \pm 0,35$ мкмоль/л, при значении этого показателя у интактных животных $31,31 \pm 2,01$ мкмоль/л. Как видно из приведенных данных, содержание пероксинитрита ниже нормативных величин на 61,6% ($P < 0,001$) при экспериментальной гиперхолестеринемии, соответственно.

Дальнейшие наши исследования были посвящены изменению стабильных метаболитов оксида азота в процессе коррекции экспериментальной гиперхолестеринемии. Было установлено, что как и традиционное применение гипополипидемических препаратов (гемфибразил и гепарин), так и коррекция экспериментальной гиперхолестеринемии производными хитозана приводит также не только к стиханию воспалительного процесса, но и приближению стабильных метаболитов оксида азота к нормативным значениям.

Так, низкий уровень этих соединений в сыворотке крови достоверно возрастал на 64,9; 78,2; 94,4 и 67,8% ($P < 0,05$) в процессе применения исследуемых препаратов, соответственно. В сыворотке крови уровень оксида азота достоверно ниже в 1,54; 1,28; 1,06 и 1,47 раза ($P < 0,05$), соответственно группы контроля. Однако изучаемые показатели не достигали нормативных значений. В сыворотке крови животных с экспериментальной гиперхолестеринемией содержание пероксинитрита несколько превышал нормативные значения при применении препаратов в 2,22; 2,33; 1,77 и 1,77 раз, и содержание NOS также не достигал их, во всех исследуемых группах отмечено достоверное превышение на 122,2; 77,8; 77,8 и 133,3%. Такие положительные сдвиги, на наш взгляд, связаны с ингибирующим действием гипополипидемических препаратов на индуцибельную макрофагальную форму синтазы оксида азота, снижением экспрессии белков острой фазы.

Таким образом, на основании полученных данных можно сказать, что экспериментальная гиперхолестеринемия проявляется экспрессией гена индуцибельной формы синтазы оксида азота на системном уровне. Направленность и выраженность их зависит от тяжести патологии, а также исследуемых показателей: в сыворотке крови – снижением стабильных метаболитов оксида азота, резким увеличением - NOS, особенно пероксинитрита. Гипополипидемическая фармакотерапия подавляет экспрессию гена индуцибельной формы синтазы оксида азота на локальном уровне, что проявляется снижением уровня конечных его метаболитов.

Выводы: 1. Экспериментальных животных с гиперхолестеринемией в сыворотке крови уровень стабильных метаболитов оксида азота снижается, тогда как на NOS и пероксинитрит – резко возрастает. 2. Стандартная гипополипидемическая терапия гиперхолестеринемии повышает уровень стабильных метаболитов оксида азота в сыворотке крови, приближая их к нормативным величинам при традиционном применении гипополипидемических препаратов, однако показатели производных хитозана более близки к показателям интактных животных.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ивашкин В.Т., Драпкина О.М. Клиническое значение оксида азота и белков теплового шока. – М., 2001. – С.84.
2. Агеев Ф.Т., Овчинников А.Г., Мареев В.Ю., Беленков Ю.Н. Эндотелиальная дисфункция и сердечная недостаточность: патогенетическая связь и возможности терапии ингибиторами ангиотензинпревращающего фермента // Consilium Medicum. – 2001. – 3 (2). – С.61-65.
3. Зенков Н.К., Меньшикова Е.Б., Реутов В.П. // Вестник РАМН. – 2004. – №4. – С.30-34.
4. Dyslipidemia and coronary heart disease // The ILIB LipidHandbook for Clinical Practice. – 3rd ed. – N. Y.: ILIB, 2003. – P. 242.
5. Аничков Н. Н., Халатов С. С. Новые данные по вопросу о патологии и этиологии атеросклероза (атеросклероз) // Рус. врач. – 1913. – №8. – С. 184-186.

*Aktam Mitanov, Begali Alikulov
(Samarqand, O'zbekiston)*

SANOAT KORXONALARI CHIQUINDILARI BILAN IFLOSLANGAN SHAROITDA TOPINAMBUR YETISHTIRISH VA UNING ENERGETIK MUAMMOLARNI BARTARAF ETISHDAGI AHAMIYATI

Biomassa – qayta tiklanuvchi energetik manba. Energiya ajratib olish mumkin bo'lgan o'simliklarning qismlari, shuningdek, ularning qoldiqlariga nisbatan "biomassa" tushunchasi ishlatiladi [1]. Undan universal muqobil energetik manba sifatida foydalanib, ekologik jihatdan toza bo'lgan gaz, yoqilg'i va elektr energiyasi olish imkoniyati mavjud. Biomassadan energiya manbai sifatida foydalanishga qiziqish, eng avvalo, biomassani har yili qaytadan paydo bo'lishi; yig'ilgan energiyaning saqlanishi va uzoq muddat davomida xohlagan holatda ishlatilishi mumkinligi; bu energiyani boshqa turdagi energiyaga o'tkaza olish mumkinligi; ba'zi mintaqalarda esa issiqlikning bu manbai, tabiiy issiqlik manbalaridan arzonroq turishi; ekologik toza issiqlik manbai bo'lganligi; undan foydalanganda atrof-muhitda oltinugurtning zaharli oksidlarini paydo bo'lmasligi; atmosferadagi karbonat ангидриди balansi o'zgarishsizligi va boshqa qator sabablar bilan uzviy bog'liqdir [2]. Keyingi yillarda o'simliklar biomassasidan, asosan, bioetanol va biogaz ajratib olishda foydalanilmoqda.

O'zbekistonda mavjud uglevodorodlar zahirasi taxminan 5,1 milliard tonna neftga ekvivalent miqdorda bo'lib, jumladan, neft taxminan 245 mln tonna, tabiiy gaz 1979 mln tonna va ko'mir 2850 mln tonna neftga ekvivalent miqdordagi zahiraga ega. Respublikamizda aholi soni dinamikasi bugungi kundagi ko'rsatkichga teng bo'lganda, mavjud neft zahiralari 10-12 yilga, tabiiy gaz zahiralari 28-30 yilga, ko'mir zahiralari esa 50 yildan ortiqroq muddatga yetishi bashorat qilinmoqda [3]. Yuqoridagi muammolardan kelib chiqqan holda, O'zbekistonda energiya ishlab chiqarishning noan'anaviy usul va texnologiyalarini ishlab chiqish, ular uchun muqobil energetik manbalar yaratish hamda ularni amaliyotga tatbiq etishga qaratilgan ilmiy-tadqiqot ishlariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bu muammoning yechimi bilan bog'liq bo'lgan ilmiy-tadqiqot ishlarining istiqbolli yo'nalishlaridan biri sifatida ko'p biomassa hosil qiladigan o'simliklarni xalq xo'jaligida maqsadli foydalanilmaydigan maydonlarda yetishtirish texnologiyalarini yaratishni ko'rsatish mumkin. Yuqoridagi maqsadga mos keluvchi o'simliklardan biri topinambur hisoblanadi.

Topinambur (*Helianthus tuberosus*) murakkabguldoshlar (*Asteraceae*) oilasiga mansub bo'lib, ko'p yillik tuganakli o'simlik hisoblanadi. Bo'yi 1,5-2 metrga yetadigan o'simlik. Poyasi serbarg, g'adir-budur tukli, yuqoriga qarab shoxlagan. Barglari yirik, sertuk, uzun bandli, barg plastinkasi tuxumsimon, chetlari arrasimon qirg'ilgan, poyasi qarama-qarshi joylashgan. Gullari savatchaga to'plangan bo'lib, yakka-yakka joylashgan. Savatchaning o'rtasida naychasimon chetlarida soxta tilsimon gullar joylashgan. Gullarning rangi tiniq to'q sariq rangda bo'ladi. Bu o'simlik urug' bermaydi. Iyul-avgust oylarida gullaydi [4]. Vatani asosan Shimoliy Amerika. Hozirgi kunda topinambur Amerika, Frantsiya, Angliya, Norvegiya, Shvetsiya, Rossiya, Ukraina va O'rta Osiyoda katta maydonlarda yetishtirib kelinmoqda.

Biz topinambur o'simligining sanoat korxonalarini, jumladan, Samarqand kimyo kombinati chiqindilari bilan qoplangan maydonlarda o'sish xususiyatlarini o'rganishni maqsad qilib oldik.

Topinamburning sanoat chiqindilari bilan ifloslangan tuproqda o'sish xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan vegetatsion va dala tajribalari Samarqand davlat universiteti Tabiiy fanlar fakulteti Biologiya bo'limi hovlisidagi tajriba maydonchasida o'tkazildi. Topinambur tugunaklari ekishga tayyorlandi. Sanoat korxonasi chiqindisi sifatida Samarqand kimyo kombinati yaqinidagi chiqindilar chiqarib tashlangan maydonlar tuprog'idan foydalanildi. Tajribalar quyidagi variantlar asosida tashkil etildi:

- I – to'liq tuproq;
- II – to'liq chiqindi;
- III- ½ qism tuproq (ustki qismida), ½ qism chiqindi (ostki qismida);
- IV- ½ qism chiqindi (ustki qismida), ½ qism tuproq (ostki qismida);

- V -1/3 qism tuproq (ustki qismida), 2/3 qism chiqindi (ostki qismida);
- VI -1/3 qism chiqindi (ustki qismida), 2/3 qism tuproq (ostki qismida);

Tadqiqotlarimizning dastlabki qismida vegetatsion tajriba sharoitida har bir variant uchun 4 ta takrorlanish asosida 5 tadan topinambur tugunaklari ekdik. Ikki haftadan keyin unib chiqqan o'simliklarni sonini sanab, sanoat korxonolari chiqindilaridan foydalanilgan sharoitda tugunaklarning unuvchanligini aniqladik (1-jadvalda keltirilgan).

1-jadval

Topinambur tugunaklarining unuvchanligi, %

Variant	Ekilgan tugunaklar soni	Takrorlanish				O'rtacha	
		1	2	3	4	Dona	Foiz
I	5	4	4	3	4	3,75	75
II	5	3	3	2	1	2,25	45
III	5	5	5	5	5	5	100
IV	5	5	4	5	4	4,5	90
V	5	5	5	5	4	4,75	95
VI	5	4	2	2	1	2,25	45

Aniqlangan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, to'liq tuproq bo'lgan variantlarda tugunaklarning unuvchanligi o'rtacha 75 % ga teng bo'lsa, to'liq chiqindi, 1/2 qism tuproq (ustki qismida), 1/2 qism chiqindi (ostki qismida), 1/2 qism chiqindi (ustki qismida), 1/2 qism tuproq (ostki qismida), 1/3 qism tuproq (ustki qismida), 2/3 qism chiqindi (ostki qismida), 1/3 qism chiqindi (ustki qismida), 2/3 qism tuproq (ostki qismida) bo'lgan variantlarda bu ko'rsatkich mos ravishda o'rtacha 45 %, 100 %, 90%, 95 % va 45 %larga teng bo'ldi. Yuqoridagilar asosida Samarqand kimyo kombinati chiqindilarini ust qismini ma'lum miqdorda tuproq bilan qoplagan holda topinambur ekilganda uni unuvchanligi yuqori bo'lishi mumkinligini qayd qilishimiz mumkin.

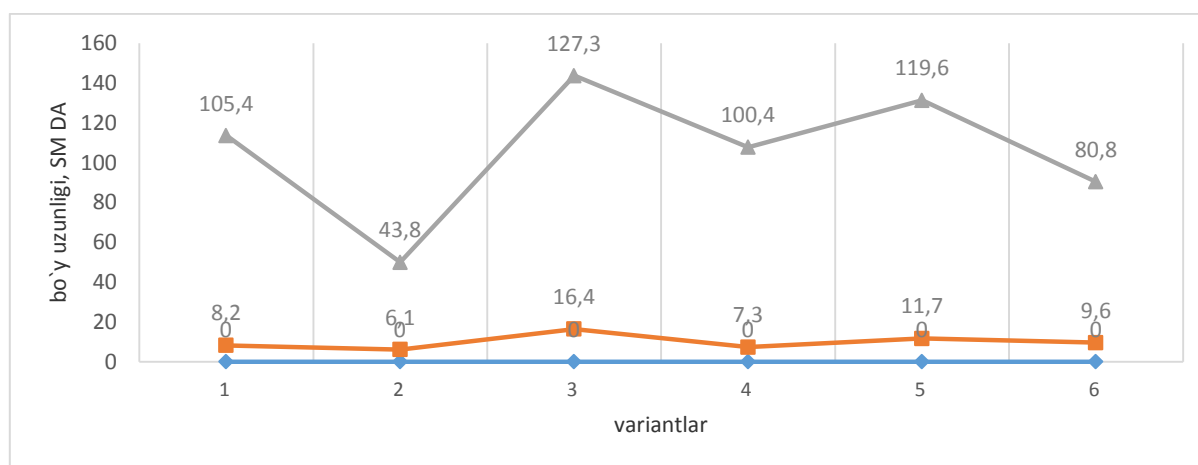
Sanoat korxonolari chiqindilaridan foydalanilgan holda topinamburning o'sish dinamikasini aniqlash uchun ikki marta, unib chiqqandan so'ng kki haftadan keyin va ikki oydan keyin o'simliklarning bo'y uzunligini o'lchadik. Bunda har bir variantda 10 tadan variantalarni tanlab oldik hamda ularning o'rtacha qiymatlari ($M \pm m$) ni aniqlash orqali tegishli xulosalarga keldik.

2-jadval

Topinambur o'simligining o'sish dinamikasi, sm

Variantlar	29.04.2015	09.06.15
I	8,2 ± 0,4	105,4 ± 0,6
II	6,1 ± 0,3	43,8 ± 0,5*
III	16,4 ± 0,3	127,3 ± 0,5
IV	7,3 ± 0,4	100,4 ± 0,4
V	11,7 ± 0,2	119,6 ± 0,5
VI	9,6 ± 0,3	80,8 ± 0,6

*bu variantdagi o'simliklarning vegetativ organlari yaroqsiz holatga kelgan.

1-rasm. Topinambur o'simligining o'sish dinamikasi

Tajribalarimizning I, III va V variantlar, ya'ni to'liq tuproq, 1/2 qism tuproq (ustki qismida), 1/2 qism chiqindi (ostki qismida) va 1/3 qism tuproq (ustki qismida), 2/3 qism chiqindi (ostki qismida) bo'lganda topinambur o'sish dinamikasi yuqori hamda ular ko'p biomassa hosil qiladi. II, IV va VI variantlar, ya'ni to'liq chiqindi, 1/2 qism chiqindi (ustki qismida), 1/2 qism tuproq (ostki qismida) va 1/3 qism chiqindi (ustki qismida), 2/3 qism tuproq (ostki qismida) bo'lganda o'simlikning o'sish dinamikasi nisbatan past bo'ldi. II variantda, ya'ni to'liq chiqindi sharoitida topinambur vegetatsiyasining dastlabki bosqichlarida yaxshi o'sdi. Ammo keyinchalik ularning qurib qolganligi kuzatildi. Yuqoridagilar asosida Samarqand kimyo kombinati chiqindilarini ust qismini ma'lum miqdorda tuproq bilan qoplagan holda topinambur ekilganda, uni o'sish dinamikasi yuqori bo'lishini hamda ko'p miqdorda biomassa hosil qiladi deb xulosa qilishimiz mumkin.

Sanoat korxonalarini chiqindilari bilan qoplangan maydonlarda topinambur va unga o'xshash xususiyatga ega bo'lgan o'simliklarni yetishtirish orqali Chiqayotgan sanoat chiqindilarining atmosferaga bug'lanib ketmasligi va har xil zararli samaralar keltirib chiqarishi; uglevodorodlar xomashyosi dunyo mamlakatlari miqyosida keskin kamayib ketayotgan hozirgi sharoitda bioetanol va biogaz kabi muqobil energiya turlarini ko'p miqdorda olish uchun tarkibida yuqori molekulyar organik moddalar, masalan, polisaxaridlar saqlovchi biomassalar yetishmasligi kabi bir qator muammolar bartaraf etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR

1. Богданович С.П., Шевченко Н.В. Перспективы использования альтернативного топлива в сельском хозяйстве // Техника в сельском хозяйстве. – 2012. – № 5. – С.38-40.
2. Harding S., Adams B. Biomass as a rebuming fuel: a specialized cofring applications // Biomass and Bioenergy. – 2000. – № 19. – P. 429-445.
3. Перспективы развития возобновляемой энергетики в Узбекистане // Аналитический доклад (Доклад подготовлен Центром экономических исследований при содействии ПРООН). – 2007. – С.17.
4. Дорофеева Л.А., Н.Ю.Ким, Т.В.Рязанова, Н.А.Чупрова. Исследование вегетативной части топинамбура. 1. Оптимизация процесса получения экстрактов из вегетативной части топинамбура. Хим. Раст. Сирья. Россия. – 1998. – №2. – С. 53-57.

СЕКЦИЯ: ЭКОЛОГИЯ

*Сергій Махлинець, Надія Кампов
(Мукачево, Україна)*

ВДОСКОНАЛЕННЯ ОХОРОНИ ПРИРОДИ НА РЕКРЕАЦІЙНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Історично взаємовідносини суспільства і природи розвивались по мірі накопичення знань і досвіду від пасивної охорони природних об'єктів до раціонального природокористування, яке включає охорону та відновлення природних ресурсів та інші заходи. Природні рекреаційні ресурси є незамінною умовою і матеріальною базою розвитку рекреаційного природокористування, а їх охорона від забруднення і руйнування - найважливіше завдання суспільства. Охорона природи важлива не тільки в економічному відношенні, але і як засіб захисту здоров'я людини. Ступінь задоволення рекреаційних потреб залежить від якості оточуючого середовища в тому чи іншому регіоні.

Основні екологічні цілі рекреаційного природокористування включають:

- попередження деградації природних рекреаційних комплексів та їх компонентів під впливом антропогенної діяльності, в тому числі і рекреаційної;
- збереження нормального функціонування екосистем рекреаційного комплексу. Підтримання нормального гідрологічного режиму, оптимальної лісистості, сприятливого існування курортних, заповідних територій із зонами господарського освоєння та регуляція антропогенних навантажень можуть гарантувати нормальне відновлення природних ресурсів рекреації;
- збереження максимальної різноманітності екосистем. Це одна з важливих умов стійкості біотопів в межах природних рекреаційних комплексів.

Вказані цілі носять яскраво виражений природоохоронний характер. Можна виділити чотири групи впливів на природні рекреаційні комплекси, кожна з яких має різне походження і вимагає різних заходів для нейтралізації їх негативних наслідків.

Найсуттєвіше впливають на оточуюче середовище виробничі системи, особливо гірськодобувні, пов'язані з вилученням з природного комплексу крупної маси речовини; освоєнням біологічних ресурсів, а також пов'язаних з виділенням значних мас речовин (енергетичні, переробні підприємства) – перша група впливу. Відкрита розробка корисних копалин у глибоких кар'єрах призводить до порушення рослинного покриву, ґрунтів, гідрологічного режиму підземних вод. Розробка родовищ корисних копалин в більшості випадків приводить до зниження рекреаційного потенціалу території, яка втрачає свою привабливість, не говорячи про якісний стан природних компонентів.

Щоб оптимізувати процес гірськопромислового рекреаційного використання таких територій, необхідно освоювати родовища корисних копалин, розробка яких завдає найменшої шкоди рекреаційному потенціалу; розробку родовищ вести із застосуванням найпрогресивнішої переробки сировини; втілювати повну комплексну переробку основної і супутньої сировини, використання порід покришки; проводити рекультивацию всіх вироблених площ з метою відновлення їх природного, в тому числі природно-рекреаційного потенціалу; виявляти і використовувати з господарською і рекреаційною метою деякі гірські виробки. Наприклад, в Карпатському регіоні (сmt. Солотвино Закарпатської області) створений санаторій для хворих на астму у підземному просторі вироблених соляних шахт.

Дуже важлива охорона повітряного басейну. Основними забруднювачами повітря звичайно є ТЕС, підприємства хімічної промисловості, транспорт. Забруднене повітря не тільки негативно впливає на здоров'я людини, але і порушує функціональну діяльність рослин, погіршує санітарний стан води і ґрунту. Становище ускладнюється і тим, що повітря мобільне, в результаті чого шкідливі речовини можуть переноситись на значні відстані. Локальні забруднення переростають у регіональні. Тому необхідною умовою забезпечення чистоти повітря та цілісності рекреаційних ресурсів в цілому є передбачення та ліквідація шкідливих викидів не тільки в районі локалізації даних ресурсів, але і на сусідніх територіях.

Для запобігання забрудненню повітря шкідливими речовинами необхідно встановлювати новітні і ефективніші очисні споруди, впроваджувати безвідходні технології виробництва, озеленювати території, виносити забруднюючі виробництва за межі житлових зон. Цими заходами в першу чергу повинні бути охоплені підприємства, розміщені поблизу курортів, туристичних центрів.

Серйозну небезпеку для рекреаційного потенціалу територій становить забруднення вод, особливо рік і озер. Головними джерелами забруднення рік є промислові підприємства, комунальне господарство, тваринницькі ферми. Ця проблема повинна вирішуватись шляхом вдосконалення технологічних способів очистки води, впровадження у виробництво маловодних і безводних технологій.

Поліфункціональне значення лісів обумовлює необхідність науково обґрунтованого, диференційованого

підходу до лісокористування. Підсилення природоохоронних функцій лісів залежить від їх господарського використання. Розвиток ерозійних процесів, погіршення водного режиму рік, виникнення селевих процесів і вітровалів - результат антропогенної дії на ліси. Стихійні процеси і явища завдають великих збитків народному господарству, приводять до деградації особливо цінних природних ландшафтів, ускладнюючи їх використання для відпочинку і туризму.

Водоохоронну і водорегулювальну функції лісів неможливо відокремити від ґрунтозахисної. Водний режим і річковий стік в значній мірі залежать від лісистості території, особливо велике гідрологічне значення мають гірські ліси.

Велике значення в рекреації має виділення лісовими масивами в оточуюче середовище фітонцидів і кисню. Із загальної фітомаси рослинності, яка забезпечує нормальний баланс кисню на земній кулі, на ліси припадає більше 50%. Один гектар двадцятилітніх соснових насаджень щорічно поглинає 9,35 т вуглекислого газу і продукує 7,25 т кисню.

На природні рекреаційні комплекси сильно діють технологічні процеси рекреаційної діяльності: вилучення мінеральних вод, забруднення морських вод, атмосфери і т.д. – друга група впливу. Основні напрями охорони рекреаційних ресурсів – створення раціональної технологічної схеми їх споживання, контроль за нормами витрати (на багатьох курортах встановлені автоматичні дозатори бальнеологічних ресурсів), поповнення запасів за рахунок додаткової розвідки ресурсів, прийняття раціональних планувальних рішень і функціональне зонування рекреаційних територій.

Третя група – це впливи, пов'язані із забезпеченням побутових потреб обслуговуючого персоналу. Ведення рекреаційного господарства є досить трудомістким. В ньому задіяний значний контингент обслуговуючого персоналу, що створює додаткове навантаження на природні рекреаційні комплекси. Основні напрями охорони від таких впливів – законодавчо-нормативні і планувальні.

Крім того, на природу діють і самі рекреанти (четверта група), особливо неорганізовані відпочиваючі (автотуристи). Для зменшення такого впливу слід перш за все створювати розгалужену мережу кемпінгів і обладнаних стоянок.

Природні рекреаційні комплекси – це системи, властивості яких формуються в результаті взаємодії перетворених, а іноді територіально розкиданих, компонентів природи. Тому до сфери їх охорони слід включити не тільки місця знаходження природних рекреаційних ресурсів, але і компоненти природи, які беруть участь у їх формуванні. Визначення границь зон охорони є важливим теоретичним і практичним завданням.

Природні комплекси і об'єкти природи, які є цінними в науковому, культурному, оздоровчому відношеннях, з урахуванням їх значення охороняють шляхом організації заповідників, заказників, природних (національних) парків і пам'яток природи. Державні заповідники – це ділянки земель і водного простору, які мають наукове чи культурно-просвітницьке значення як типові і рідкісні ландшафтні утворення, місця збереження і розвитку рідкісних і цінних представників тваринного і рослинного світу. В державних заповідниках охороняється весь природний комплекс, вони закриті для доступу. На їх території повністю забороняється господарське використання природних ресурсів. Навколо державних заповідників створюються певні охоронні зони, господарська діяльність в яких обмежена.

В заказниках тимчасово або постійно охороняються окремі елементи природного комплексу: ботанічні, зоологічні, ландшафтні, рекреаційні та інші. Господарська діяльність в заказниках забороняється диференційовано.

Пам'ятки природи – рідкісні, невідновлювані, цінні в науковому, культурному, естетичному відношеннях об'єкти природи (реліктові зарослі, витвори садово-паркового мистецтва, дерева-старожили, геологічні відслонення корінних порід і ін.). Оголошення природного об'єкта пам'яткою природи не супроводжується вилученням ділянки землі із землекористування.

Державні природні національні парки призначені для охорони природних комплексів, пам'яток природи, організації туризму та відпочинку. Їх функції різноманітні, тому тут важливе функціональне зонування національних парків, тобто виділення територіальних зон, які мають різні режими охорони і природокористування. Звичайно в таких парках виділяють чотири функціональні зони: заповідну, охоронно-ландшафтну, рекреаційну і рекреаційно-господарську.

Заповідна зона призначена для охорони унікальних і особливо цінних природних систем. Вона має науково-природоохоронне значення, всі види господарської діяльності тут заборонені.

В охоронно-ландшафтній зоні проводяться необхідні природоохоронні заходи, дозволяється обмежене господарське використання лісів та інших об'єктів природи, допускається малоінтенсивна рекреаційна діяльність, наприклад, проходження організованих туристичних груп за спеціальними маршрутами.

Найсприятливіші умови для відпочинку, лікування і туризму в рекреаційній зоні. Тут допускається проведення певних господарських заходів, які не завдають шкоди природному середовищу. В рекреаційно-

господарській зоні розміщуються виробничі підприємства.

В умовах інтенсифікації рекреаційної діяльності охорона природи на рекреаційних територіях є складовою частиною раціонального природокористування, яке включає комплекс заходів з вилучення, використання і відновлення природних ресурсів, у тому числі і рекреаційних. Тому за рахунок створення різноманітних природоохоронних територій при, безумовно, позитивному їх значенні не у всіх випадках можливо комплексно вирішити проблему збереження природного середовища.

Для практичної реалізації раціонального природокористування в рекреаційному районі необхідні нові форми взаємодії суспільства і природи, наприклад, створення регіонів особливого природокористування. Основна мета режиму особливого природокористування - комплексний розвиток виробничих сил регіону і повне збереження існуючих особливо цінних об'єктів, якщо з ряду причин їх не можна оголосити заповідником або іншою територією, що охороняється.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Карпатский рекреационный комплекс / М.И.Долишний, М.С.Нудельман, К.К.Ткаченко й др. – К.: Наукова думка, 1984. – 146 с.
2. Генсирук С.А. и др. Рекреационное использование лесов / С.А.Генсирук, М.С.Нижник, Р.Р.Возняк. – К.: Урожай, 1987. – 246 с.
3. Природные аспекты рекреационного использования леса. – М.: Наука, 1987. – 166 с.
4. Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть (сучасний стан, проблеми і стратегія розвитку): Матеріали всеукраїнської загальнотеоретичної та науково-практичної конференції, присвяченої виконанню державної Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні "Заповідники" (м. Канів 11-14 жовтня 1999 р.). Ред.кол.: М.П.Стеценко та ін. – Канів, 1999. – 224 с.
5. Нефедова В.Б., Смирнова Е.Д., Чижова В.П., Швидченко Л.Г. Рекреационное использование территории и охрана лесов. – М.: «Лесная промышленность», 1980. – 184 с.
6. Б.М.Данилишин, С.І.Дорогунцов, В.С.Міщенко, Я.В.Коваль, О.С.Новоторов, М.М.Паламарчук. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – К., РВПС України. 1999. – 716 с.

*Расул Рузметов, Дилора Махмудова,
Адамбай Маширипов, Бобомурод Худойоров
(Ургенч, Узбекистан)*

ЭКОЛОГО-ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОГНОЗА РАЗВИТИЯ ВРЕДНЫХ НАСЕКОМЫХ

Ускорение научно-технического прогресса привело к расширению мировоззрения человека, к увеличению масштабов восприятия и огромному накоплению знаний, что обусловило развитие телекоммуникационных технологий, привело к появлению технических средств и информационных систем. А именно, новые способы представления информации, возможность моделирования исследуемых объектов, процессов и явлений. Развитие научно-технического прогресса усилило пагубное влияние современного человека на окружающую среду, привело к масштабному кризису, приобретающему все более глобальный характер. Особо остро разрушительное воздействие оказывается на агроценоз, которая является важнейшей средой жизнеобеспечения сельскохозяйственной культуры. Прежде всего, негативному воздействию подвергаются сельскохозяйственной культуры, где осуществляется интенсивное воздействие вредителей. В связи с этим, возникла необходимость использования информационных технологий в эколого-физиологических основах прогноза развития вредных насекомых. Сегодня ни одна из сфер деятельности человека не обходится без информационных технологий, что позволяет осуществить в изучении приспособительной эволюции, ее направленности, темпа, широты охвата популяций вредных насекомых невозможно без знаний их морфологии и экологии, без понимания функциональных особенностей вредителей, специфически отвечающих на воздействие сельского хозяйства, физиологических и биохимических реакций и механизмов, лежащих в основе адаптациогенеза. Изучая сельскохозяйственных вредителей путём эколого-физиологического анализ является стремлением преодолеть недостатки как «чистой» экологии, которая акцентирует внимание на влияние факторов среды и более поверхностно интересуется физиологическими механизмами ответных реакций организма, так и «чистой» физиологии, изучающий функции организмов вредных насекомых и часто забывающей о внешних факторах. Методы экологической физиологии позволяют решать различные вопросы экологии насекомых и управлять их индивидуальным развитием. Один из основных методов исследования в этой области – выяснение изменений в физиологических и биохимических процессах, протекающих в организме насекомых, при воздействии различных факторов внешней среды. Выяснению отдельных факторов на насекомых на определенных этапах их развития посвящено множество исследований. Но влияние различных сочетаний факторов и ответных

реакций организма насекомого на это воздействие еще недостаточно исследовано. Имеются работы, касающиеся эколого-физиологических адаптаций совок, белянки, колорадского жука (Синицкий, Киреева, 1968; Тыщенко и др., 1977; Ахмедов, 1988 и др.), при этом почти полностью отсутствуют сведения о пяденицах. Экспериментальными исследованиями и фенологическими наблюдениями обобщены и доказаны ведущие значения фотопериодизма в регуляции сезонных циклов развития насекомых. Сезонные циклы развития основаны на чередовании активных и покоящихся стадий (Данилевский, 1961; Beck, 1968; Saunders, 2002). В регуляции наступления и прекращения диапаузы важную роль играет длина дня. Поэтому фотопериодическим реакциям, контролирующим диапаузу, уделяется гораздо большее внимание, чем другим проявлениям фотопериодизма. Под контролем фотопериода находится широкий круг проявлений – темпы роста личиночной стадии, длительность развития, весовые показатели, обусловленные накоплением резервных веществ, плодовитость, холодостойкость и др.

Исследование эколого-физиологических особенностей вредных насекомых в периоды их активной жизнедеятельности, а также выяснение многообразия проявлений физиологического покоя, его место и значение как адаптации к сезонной периодичности факторов внешней среды имеют особое значение. В частности, изучение количественной фотопериодической реакции, и ее соотношений с регуляцией диапаузы – состоянием физиологического покоя, необходимы для выяснения механизма фотопериодических адаптаций, а также для достижения результатов, важных в практическом отношении, например, для прогнозирования роста, развития и размножения насекомых-вредителей.

Ещё можно использовать экспериментальные данные, содержащие предпосылки к улучшению методов прогнозирования численности сельскохозяйственных вредителей и повышению эффективности применения истребительных мероприятий. Определены актуальные проблемы, пути совершенствования и перспективные направления формирования системы экологического образования с использованием информационных технологий.

Согласно поставленной цели, в результате анализа исследований в области использования современных информационных технологий в системе эколого-физиологической основы прогноза развития вредных насекомых их аспекты, их рассмотрения по данной теме представляют несомненный интерес для широкого круга биологов, а также специалистов сельского хозяйства, разрабатывающих вопросы, связанные с закономерностями индивидуального развития насекомых. Эти сведения также должны быть полезными для энтомологов прикладных направлений, в частности, в области защиты растений.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ахмедов Р.М. Эколого-физиологические основы прогнозирования численности совок и колорадского жука, повреждающих овощные культуры и картофель в Азербайджане / Ахмедов Р.М. – Киев, 1988, Автореф. докт. дис. – 329 с.
2. Тыщенко В.П. Физиология фотопериодизма насекомых / Тыщенко В.П. – Тр. ВЭО, 1977. т.59. – С.1-155.
3. Данилевский А.С. Фотопериодизм и сезонное развитие насекомых. / Данилевский А.С. – Л.: Изд.ЛГУ, 1961. – 243 с.
4. Синицкий Н.Н., Киреева И.М. Динамика жирового обмена у куколок тутового, дубового и непарного шелкопряда в различных экологических условиях / Синицкий Н.Н, Киреева И.М. // Вест. Зоологии. – 1968. – № 4. – С. 51-55.
5. Saunders D.S. Insect clocks. Third Edition Elsevier Sci / Saunders D.S // B.V. 2002. – P. 1-551.
6. Beck S.D. Insect photoperiodizm / Beck S.D. – N.Y.-London: Acad.Press., 1968. – P. 1-228.

*Юрій Шкатула, Володимир Вотик
(Вінниця, Україна)*

АГРОХІМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ҐРУНТІВ ТРОСТЯНЕЦЬКОГО РАЙОНУ ЗА РЕАКЦІЄЮ ҐРУНТОВОГО РОЗЧИНУ

Глобальна екологічна катастрофа для людства наразі спричинена кризою ставлення суспільства до природи. Однією з найголовніших є проблема вичерпання природних ресурсів, деградації довкілля, перевищення рівня антропогенного навантаження на природу порівняно з можливостями екологічної ємності планети [3].

Україна має потужний потенціал земель сільськогосподарського призначення – 42,9 млн. га, з них сільськогосподарських угідь – 41,7 млн. га. Питання раціонального використання саме цих ресурсів надзвичайно багатогранне і потребує комплексного підходу до розв'язання невідкладних проблем, особливо в

Тенденції и перспективи розвитку науки и образования в условиях глобалізації

сучасних умовах господарювання. Слід наголосити, що майже 65% загальної площі України займають ґрунти чорноземного типу [1, 2].

Сучасний кризовий стан земельних ресурсів України, погіршення екологічного стану земель внаслідок інтенсивного сільськогосподарського використання, зменшення родючості ґрунтів та масштабне поширення ґрунтових деградаційних процесів зумовлюють потребу істотних змін до господарської діяльності людини та природокористування. Надзвичайно важливим та актуальним є застосування комплексного підходу до оцінки сучасного агроекологічного стану земель сільськогосподарського призначення як основи для надання науково обґрунтованих рекомендацій щодо раціонального, екологічно безпечного сільськогосподарського землекористування.

Зростаюча кислотність ґрунтового покриву – одна з найгостріших проблем сучасності та найближчого майбутнього. Процес підкислення ґрунтів набуває глобальних масштабів, спричинюючи негативні агрогеохімічні наслідки. Площі кислих земель постійно змінюються в залежності від внесених добрив, проведення хімічної меліорації, і можуть переходити із однієї категорії в іншу, нерідко більш деградовану.

Дана трансформація – з однієї категорії кислотності в іншу і навпаки – відбувається в деяких випадках дуже швидко або ж ґрунти проявляють велику стійкість щодо зрушення кислотно-лужної рівноваги, яка генетично їм притаманна. Практика хімічної меліорації і землеробства свідчить, що саме на нестійких ґрунтах з дуже вразливим кислотно-лужним середовищем найчастіше виникають кризові агроекологічні ситуації. Так, наприклад валпунування кислих піщаних і навіть супіщаних ґрунтів дуже швидко переводить реакцію ґрунту із кислого середовища в нейтральне і навіть в слаболужне.

Особливу тривогу викликає те, що явище підкислення ґрунтів має прихований і в багатьох випадках вторинний характер. Спочатку відбувається декальцинація, а потім, значно пізніше, спостерігається підкислення ґрунту. Нерідко вже провапновані ґрунти знов стають кислими. З'являються кислі ґрунти і в районах, де їх раніше не було. Причин, що обумовлюють підкислення, багато. Найістотнішими з них є кислотні дощі, низький рівень удобрення ґрунтів органікою, необґрунтовано інтенсивне застосування засобів хімізації в землеробстві. Отже, вторинне підкислення ґрунтів має переважно антропогенне походження.

Упродовж останніх 20 років у зонах Полісся і Лісостепу продовжується процес підкислення ґрунтів. Існують нормативи оцінки за критеріями, згідно з якими кислі ґрунти за агроекологічним станом поділяються на категорії, що дозволяє завчасно, уже на етапі слабо вираженої деградації земель, приймати рішення з призупинення розвитку деградаційних процесів.

Існують нормативи оцінки за критеріями, згідно з якими кислі ґрунти за агроекологічним станом поділяються на категорії, що дозволяє завчасно, уже на етапі слабо вираженої деградації земель, приймати рішення з призупинення розвитку деградаційних процесів.

Середньозважений показник рН у 2015 році становить 5,3 – тобто за реакцією ґрунтового розчину ґрунти близькі до нейтральних. Слід відмітити, що площі середньо- і слабокислих ґрунтів мають тенденцію до збільшення. Всього кислих ґрунтів на період 2015 року становлять 33,8 тис. га або 76,0 % від усієї обстеженої площі, кількість земель близьких до нейтральних та нейтральних становлять 10,7 тис. га або 24,1% (Табл. 1).

Таблиця 1

Агрохімічна характеристика ґрунтів Тростянецького району
за реакцією ґрунтового розчину

Рік обстеження	Обстежена площа, тис. га	Розподіл площ ґрунтів за реакцією ґрунтового розчину, тис. га												Середньозважений показник рН сол.
		Сильно-кислі		середньо-кислі		слабо кислі		всього кислих		близькі до нейтральних		нейтральні		
		< 4,5	4,6-5,0	5,1-5,5	4,6-5,5	5,6-6,0	6,1-7,0							
		т.га	%	т.га	%	т.га	%	т.га	%	т.га	%	т.га	%	
2010	44,5	1,0	2,3	9,3	20,9	23,2	52,1	33,5	75,3	8,6	19,3	2,4	5,4	5,3
2015	44,5	1,1	2,5	9,4	21,1	23,3	52,4	33,8	76,0	8,4	18,9	2,3	5,2	5,3

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Відносно нормативів оцінки екологічного стану кислих ґрунтів по Тростянецькому району рН сольове в середньому становить – 5,3, що рахується відносно екологічного критерію, як передкризовий, слабо виражений (Табл. 2).

Важливим заходом з покращення та оптимізації ґрунтових умов для вирощування культурних рослин є хімічна меліорація. Одним з типів хімічної меліорації є вапнування кислих ґрунтів. При внесенні вапна чи вапнякових матеріалів в ґрунт реакція середовища доводиться до оптимальних значень, при яких культурні рослини добре ростуть і розвиваються.

Крім того, внесення вапна покращує важливі агрохімічні, агрофізичні, фізико-хімічні та біологічні властивості кислих ґрунтів.

Таблиця 2

Оціночний критерій	Нормативи оцінок екологічного стану кислих ґрунтів				
	Благополучний	Передкризовий			Кризовий
		Слабо виражений	Середньо виражений	Сильно виражений	
рН сольове	>5,5	5,5-5,0	5,0-4,5	4,5-4,0	<4,0
ГК, мг. екв./100 г ґрунту	<2,0	2,0-3,0	3,0-4,0	4,0-6,0	>6,0
по Тростянецькому району		5,3			

Середня періодичність вапнування в зоні Лісостепу становить – 6–9 років. Для визначення потреби ґрунтів у повторному вапнуванні проводять додаткове агрохімічне обстеження і встановлюють кислотність ґрунту. Отримані результати порівнюють з оптимальними показниками для конкретних культур, а строки повторного вапнування можна визначити і за балансовими розрахунками [4]. Разом з тим, вапнування не покриває потреб рослин у поживних речовинах, покращуючи фізичний стан ґрунту, підсилюючи розвиток мікробіологічних процесів, воно допомагає краще використовувати запаси поживних речовин в ґрунті. Тому використання внутрішніх резервів ґрунту в цьому випадку проходить більш інтенсивно, що з часом може призвести до збіднення ґрунтових запасів поживних речовин. Ось чому вапнування обов'язково повинно супроводжуватись відповідним внесенням в ґрунт потрібних доз поживних речовин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Патика В. П. Агроекологічний моніторинг та паспортизація с.-г. земель / В. П. Патика, О. Г. Тараріко. – К.: Фітосоціоцентр, 2002. – 296 с.
2. Палапа Н. В. Еколого-агрохімічні проблеми орних земель Київської області та шляхи їх подолання / Н. В. Палапа, І. А. Сігалова, Я. П. Діхтяр та ін. // Агроекологічний журнал. – 2013. – №4. – С. 37-41.
3. Проект доповіді України до Конференції ООН зі сталого (збалансованого) розвитку Ріо+20. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2012. – 60 с.
4. Смаглій О. Ф. Агроекологія: навчальний посібник / О. Ф. Смаглій, А. Т. Кардашов, П. В. Литвак та ін. – К.: Вища освіта, 2006. – 671 с.

СЕКЦИЯ: ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

*Ірина Міскевич
(Київ, Україна)*

ЗАСТОСУВАННЯ ГЕОІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ТУРИЗМІ

Незважаючи на нестабільну економічну ситуацію в державі протягом року, українці не відмовилися від подорожей. Але девальвація гривні і голосні теракти на популярних курортах змусила дещо змінити свої погляди щодо планування подорожей і розглянути пропозиції відпочинку в межах Батьківщини. Подорожчання турів змусило багатьох українців відмовитися від відпочинку за кордоном. Тож можемо безпелеяційно оголосити 2015-й роком розвитку внутрішнього туризму.

Для формування ефективної стратегії розвитку суб'єктів господарювання на ринку туристичних послуг України необхідне здійснення об'єктивної оцінки конкурентного середовища. Аналізування конкурентного середовища туристичного ринку України дає змогу виявити можливості формування стійких конкурентних переваг. Це зумовлено нестабільним зовнішнім середовищем, недостатнім розвитком внутрішнього середовища ринку туристичних послуг. Інтеграція України у міжнародно-економічні зв'язки сприяє формуванню інтенсивного конкурентного середовища [5].

За різними даними виїзний туризм в Україні лише за перше півріччя скоротився на 25-30%, а внутрішній турпоток, навпаки, збільшився на 30-50%, що не може не радувати. Перевага українця в основному була на відпочинку узбережжя Чорного моря Одеської та Херсонської області, та у горах Карпат.

Підвищується попит вітчизняних і іноземних туристів до відвідувань у нових (маловідомих) територіях має стати створення туристичних продуктів у важкодоступних районах України (гірські райони Карпат і Криму, Олешківська пустеля в Херсонській області, острів Бірючий, острів Зміїний, окремі райони Полісся).

Знову більш популярним стає самостійне планування подорожей, що має безліч переваг: заощадження грошей, планування подорожі під власну відпустку і бронювання готелю на свій смак. Це стимулює необхідний розвиток туристської інфраструктури в історико-культурних центрах України, малих і середніх історичних містах. Доцільне формування культурно-туристських зон, що включають не лише пам'ятники архітектури, історії і культури, але і об'єкти, що надають туристам повний комплекс послуг проживання, харчування, розваг, інформаційного обслуговування і ін. Особливістю таких зон є їх використання як туристами, так і місцевими жителями, що особливо важливе для соціально-економічного розвитку регіонів [3].

Сучасність вимагає в туристичній сфері підготовки спеціальних пропозицій та застосування сучасних геоінформаційних технологій з метою надати туристам та подорожуючим корисну інформацію про рекреаційний потенціал України, а також певні туристичні послуги (бронювання проживання, підбір екскурсії, продаж квитків тощо).

На сьогодні геоінформаційні технології в туристичній галузі в основному використовуються в основному для підготовки туристичних карт, буклетів і іншої друкованої продукції. У той же час, для територій, що володіють унікальним природним потенціалом або що мають історико – культурне значення, важливою є розробка геоінформаційних систем (ГІС) з метою створення інтерактивних картографічних Інтернет ресурсів в туристичній галузі.

Сучасні технології не стоять на місці, а рухаються постійно вперед. Вчені та практики намагаються максимально автоматизувати різні сфери дослідження розвитку інформаційних технологій, зокрема В. Готинян, Г. Глузинський, А. Мельник, Г. Папирян, А. Семененко, М. Скопень, О. Шершньова і ряд інших. За допомогою ГІС можна вирішувати ці задачі, тим більше, що дані технологія доступні не тільки вченим а й звичайним людям, кожен може володіти інформацією про геоінформаційні технології і використовувати для свого добробуту.

Геоінформаційні системи (ГІС) – це інформаційні системи, призначені для збирання, зберігання, аналізу та візуалізації (видачі) просторових даних. Наука та виробнича діяльність, пов'язані з науковим обґрунтуванням, проектуванням, створенням, експлуатацією та використанням інформаційних систем, називають геоінформатикою.

Туризм – одна з традиційних галузей застосування геоінформаційних технологій. ГІС – це інтегрована сукупність апаратних, програмних і інформаційних засобів, що забезпечують введення, збереження, обробку, маніпулювання, аналіз і відображення (представлення) просторово-координованих даних. ГІС включає машинно-програмний комплекс і бази даних [4].

Розрізняють картографічні і атрибутивні бази даних. Центральна частина ГІС – цифрова карта, яка називається базовою картою. Базову карту супроводжують тематичні карти різного масштабу, а також аеро- і космоснімки. Слід відзначити, що ГІС-технології дозволяють, як диференціювати, так і інтегрувати інформацію: “видаляти” той або інший тематичний “шар” цифрової карти, або, навпаки, здійснювати накладання шарів один на одного, що дає можливість створювати нові карти і проводити просторовий аналіз [2].

Туристична геоінформаційна система доступна через мережу Інтернет і призначена для широкого кола користувачів, як для пересічних громадян так і туристичних агентств.

Інформаційна компонента ГІС складається з географічних даних і туристичних об'єктів з чисельними пам'ятками, додатковою інформацією туристичної інфраструктури (готелі, заклади харчування, транспорт, лікарні, аптеки, органи управління тощо) з можливістю детальної довідкової інформації про ці об'єкти.

Завдяки включенню космічного зображення високого розрізнення з КА Quickbird місцевість легше «упізнається», сприймається природно. Використання космічних знімків, разом з географічними даними, дає змогу отримувати найбільш об'єктивну інформацію про сучасний стан місцевості та зміни, що відбулись, а також під час маршруту приймати більш обґрунтовані рішення в орієнтуванні та більш надійно гарантувати безпеку для туристів. Збір інформації, що становить основу довідкової бази даних, проводиться з різних джерел, в тому числі з друкованих видань, ресурсів Інтернет та вивчення об'єктів на місцевості й уточнення їх місце знаходження. Інформація розбита по тематичним категоріям, у кожній з яких представлено декілька картографічних шарів з можливістю ідентифікації об'єкта й одержання додаткової інформації з нього. Всі туристичні об'єкти класифіковані наступним чином [1]:

1. Пам'ятки архітектури та містобудування: пам'ятки фортифікаційного зодчества (земляні вали та рови, фортеці, замки); культові споруди (релігійні споруди різних конфесій: костьоли, церкви, монастирі, собори, синагоги); архітектурна спадщина громадського призначення (адміністративні будівлі, палаци, садибні будівлі, адміністративні будинки, ратуші, палаци, маєтки).

2. Археологічні пам'ятки (городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів).

3. Історичні пам'ятки: будинки, споруди, їхні комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, визначні місця пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів.

4. Мистецькі об'єкти (театри, палаци, будинки та центри культури, музеї, школи мистецтв, філармонії).

5. Природо-заповідний фонд: природні території та об'єкти: заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи (печери, як пам'ятки природи), заповідні урочища;

6. Штучно створені об'єкти: ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

ГІС реалізована засобами Internet браузерів, результати запитів користувачів інтерпретуються браузером і відображається на екрані: відображенням об'єктів, маршрутів, регіонів; переміщення по карті, зміна масштабу відображення; підключення та відключення даних до набору відображення; підключення космічних знімків для відображення; друк обраного фрагменту карти; відображення даних по окремому об'єкту та детальної довідкової інформації; виконання просторових і атрибутивних запитів; вимірювання відстаней; можливість пошуку. Але це далеко неповний перелік можливостей системи, при необхідності він може бути легко розширений.

Таким чином ГІС в туризмі повинні відповідати таким основним вимогам: бути достатньо простими й доступними у користуванні, що важливо для споживачів, котрі не відносяться до категорії професіоналів в галузі автоматизації; відповідати критерію швидкої окупності і вимагати мінімальних затрат праці та коштів на забезпечення функціонування; характеризуватися широкими можливостями і гнучкістю до розвитку й удосконалення (доповнення); бути здатними самостійно поширювати відкриту інформацію з метою залучення нових клієнтів і споживачів; мати максимальну проінформованість і здатність пропонувати альтернативні варіанти пропонованих туристичних послуг тощо.

Тому перспективність подальших досліджень полягає у розвитку ГІС технологій в галузі туризму для задоволення ефективності діяльності суб'єктів і взаємодії користувачів в єдиному інформаційному середовищі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Готинян В.С. Можливості WEB- та ГІС/ДЗЗ-технологій в туризмі / Готинян В.С., Семененко А.В., Томченко О.В. [Електронний ресурс]: http://infotour.in.ua/statti_ukr/gotynyan.htm.

2. Мельник А.В. Впровадження та вдосконалення геоінформаційних технологій у туристичній діяльності [Текст] / А. В. Мельник // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Економіка. – Ужгород, 2009. – Спецвип. 28, Ч. 3. – С. 43-45.

3. Офіційний сайт Державної служби туризму і курортів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourism.gov.ua/>

4. Світличний О.О., Плотницький С.В. Основи геоінформатики: Навчальний посібник / За заг. ред. О.О. Світличного. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – С.17-18.

5. Юринець З.В. Основні аспекти формування маркетингової політики на підприємствах туристичної галузі України / З.В. Юринець, Н.В. Мельник // Вісник Херсонського державного університету. Серія: економічні науки. – Херсон, 2014. – Вип. 6. – С.137-141.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент В.В.Любарець

СЕКЦИЯ: ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

Олена Євмешкіна
(Київ, Україна)

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ДЕРЖАВНОГО СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ
В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ

В Україні на сучасному етапі актуальною є проблема ефективності державного управління. Вона тісно пов'язана з чітким виконанням його функцій. Система державного стратегічного планування як функція державного управління потребує упорядкування та модернізації. Важливу роль для подолання цих недоліків відіграє упорядкування процедури цілепокладання. Адже наявність стратегії розвитку держави сприяє ефективному реформуванню системи державного управління.

Термін «державне управління» уперше використав В.Вільсон у 1887 році для позначення сфери практичної діяльності. До визначення державного управління можна підійти, виходячи з дуже важливої властивості будь-якого управління – його цілеспрямованості. На думку видатного американського вченого П.Друкера, управління є особливим видом діяльності, що перетворює неорганізований натовп в ефективну цілеспрямовану та продуктивну групу. Перефразовуючи іншого з найвідоміших представників науки управління А.Файоля, можна сказати, що управляти державою – це вести її до цілей з максимально можливим використанням усіх наявних ресурсів. Підтвердження цієї думки також знаходимо у Г.Райта, яким управління трактується як організація і спрямування ресурсів з метою досягнення бажаного результату [1, с. 25].

Сучасні науковці поняття державного управління зводять до ряду позицій:

- під державним управлінням розуміється сукупність наділених певною компетенцією і певним чином структурованих та супідрядних суб'єктів держави, діяльність яких спрямована на певні об'єкти суспільства;
- державне управління являє собою діяльність з її сукупними механізмами забезпечення активності суб'єктів управління, що включає систему політичних, правових, моральних норм, стратегій, процедур. Діяльність виступає одночасно основою технологізації управління і його креативності;
- державне управління виступає як сукупність управлінських функцій, пов'язаних з підтримкою рівноваги і розвитку суспільної системи, дотриманням режиму законності, прав і свобод людей, наданням суспільству різних послуг [1, с. 20-21].

Серед функцій державного управління головною є функція державного стратегічного планування, оскільки вона сприяє забезпеченню цілісності й ефективності розвитку держави.

В Україні склалась певна система державного стратегічного планування. Це підтверджують ряд законодавчих актів, зокрема: Закон України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України” від 23 березня 2000 року, розпорядження Президента України “Про підготовку проекту Стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки” від 21 грудня 2001 року, постанова Кабінету Міністрів України “Про розроблення прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проекту державного бюджету” від 26 квітня 2003 року, Закон України “Про державні цільові програми” від 18 березня 2004 року, Указ Президента України “Про Стратегію сталого розвитку “Україна - 2020” від 12 січня 2015 року, постанова Верховної Ради України “Про програму діяльності Кабінету Міністрів України” від 11 грудня 2014 року.

Доречно згадати також проект Закону України “Про державне стратегічне планування” від 3 листопада 2011 р. № 9407, в якому запропоновано тлумачення державного стратегічного планування як функції державного управління з визначення цілей та напрямів розвитку, з урахуванням наявних ресурсів, обрання пріоритетів, розроблення та виконання взаємозв'язаних завдань і заходів соціально-економічного розвитку [3].

Особливістю виконання функції стратегічного планування в державному управлінні є те, що у будь-якій владній установі здійснюється подвійний процес управління – стосовно об'єкта управління (суспільної сфери, галузі, регіону) і функціонування колективу відповідної організації. Діяльність владних установ тісно пов'язана з функціонуванням об'єкта управління, тому внутрішньо організаційний план має бути узгодженим із програмою чи планом розвитку об'єкта і спрямованим на забезпечення його виконання [2, с. 430]. У зв'язку з цим, на кожному ієрархічному рівні має відбуватися планування діяльності і розвитку керованого об'єкта та колективу відповідного органу влади. Для Кабінету Міністрів України – це довгострокові і короткострокові програми розвитку країни і плани діяльності уряду, для галузі – програми і плани розвитку відповідних об'єктів та плани міністерств, для регіону – аналогічні документи щодо господарського комплексу певної області або районів та колективів відповідної державної адміністрації. При цьому план діяльності будь-якої установи має бути підпорядкованим програмі розвитку об'єкта, а цілі останнього є визначальними для формування мети розвитку керованого суб'єкта. Крім того, всі цілі мають бути узгоджені між собою та із загальнодержавними [2, с. 431].

Отже, на даний час систему державного стратегічного планування в Україні не можна вважати цілісною та логічно завершеною. Можливі різні варіанти її удосконалення. Один з них пропонувався законопроектом «Про державне стратегічне планування» від 3 листопада 2011 р. № 9407, згідно з яким документи державного стратегічного планування мають розроблятися на довгостроковий, середньостроковий та короткостроковий період [3].

Зокрема, на довгостроковий період (більше 5 років) мають розроблятися:

1) Стратегія розвитку України (не менше, ніж на 10 років);

2) Стратегія регіонального розвитку України;

На середньостроковий період (від 3 до 5 років) мають розроблятися:

1) План соціально-економічного розвитку України (на 3 роки);

2) плани соціально-економічного розвитку областей, районів, міст;

3) Прогноз економічного і соціального розвитку України;

4) Прогноз Державного бюджету України на наступні за плановим два бюджетні періоди;

5) прогноз місцевого бюджету на наступні за плановим два бюджетні періоди;

6) державні цільові програми (в окремих випадках можуть розроблятися на більш тривалий строк);

7) регіональні та місцеві цільові програми;

8) плани діяльності центральних органів виконавчої влади;

9) плани розвитку державних господарських об'єднань, державних акціонерних компаній, державних холдингових компаній;

10) Основні засади грошово-кредитної політики.

4. На короткостроковий період (1 рік) мають розроблятися:

1) Основні напрями економічної та бюджетної політики;

2) Державний бюджет України;

3) місцеві бюджети;

4) річні фінансові плани державних підприємств, господарських товариств, у статутному (складеному) капіталі яких більше 50% акцій (часток, паїв) належать державі;

5) прогнозні баланси попиту та пропозиції товарів і послуг [3].

Видається, що недоліком законопроекту є те, що у систему документів державного стратегічного планування не включена Програма діяльності Кабінету Міністрів України, хоча вона також є таким документом.

Отже, державне стратегічне планування – функція державного управління з визначення цілей та напрямів розвитку, з урахуванням наявних ресурсів, обрання пріоритетів, розроблення та виконання взаємозв'язаних завдань і заходів соціально-економічного розвитку. Ефективне державне управління в умовах сьогодення немислиме без цілісної, узгодженої системи державного стратегічного планування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бакуменко В.Д. Державне управління : Курс лекцій / В.Д.Бакуменко, Д.І.Дзвінчук, О.С.Поважний. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 536 с.

2. Державне управління : підручник : у 2 т. // ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) та ін. – К. ; Дніпропетровськ : НАДУ, 2012. – Т. 1. – 564 с.

3. Проект Закону України «Про державне стратегічне планування». Реєстраційний номер 9407 від 3 листопада 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=9407&skl=7

*Зулфия Жумаева, Журабек Музаффаров
(Бухара, Узбекистан)*

THE REGULATION OF EMPLOYMENT

Characterizing the living standards and quality of employment is one of the most important macroeconomic tendencies. According to the law in Uzbekistan about „ the employment of the population” from age of 16 years to the retirement, job seekers, vocational training and re-training efforts are recognized as unemployed people. Bulger and employment constitute the total number of the labor force. Labor force includes working people, job seekers, some who have just begun own work. Children, pensioners, students, the disabled and the military are not included in it. [3, p.65]

In addition, it is inevitable to support totally the level of capable people with certain jobs. Because one enters into the labor force, the second leaves, the third is laid off or they choose to be dismissed. It is evident that during this period of time the normal movement of labor force emerges and some parts of them will be jobless in this interval. For example, a fifth portion of the labor force in US changes the workplace every year. If there is not periodic

unemployment, full employment can be achieved. To gain full employment, turnover and structural unemployment is not taken into account. Theoretically, full employment does not mean there is no unemployment. [4, p.147]

According to western methodology, the natural rate of unemployment in conditions of full employment, turnover and structural unemployment is seen as a totality. Various indications are used to calculate the unemployment rate. When there is a debate about what the unemployment problems it is not surprising that there is also a debate about how to measure it. When talking about unemployment, economists usually refer to the „Unemployment rate“ published by the US Department of Labor's Bureau Labor Statistics (BLS). Unemployment rate is determined by dividing the number of people in the civilian labor force. [2, p.98]

Right after the second world war economists talked about achieving full employment so that everyone who wanted a job could have one. But, over time economists increased their perceptions of the level of unemployment. As this happened, the concept full employment no longer seemed an appropriate description of lowest achievable rate of unemployment. So, economists replaced it with other concepts that were more consistent with economic reality. The concept is the target rate of unemployment, which is defined as the lowest sustainable rate of unemployment economists believe possible under existing conditions. The target rate of unemployment changes over time. In the early 1990s most economists believe 5,5 percent is a reasonable target rate. If the economy were to have lower unemployment, they believe the result would be accelerating inflation-too much demand compared to available supply. With more unemployment, economists see the economy going into a downturn or a recession.-too much supply compared to available demand. That's why when economy is in neither boom nor bust economists expect about 5,5 percent unemployment (the target rate).

During the conditions of the market economy of the state, the government does not guarantee each person committed to work with. Most of the unemployment status are added to the list of unemployed, pensions payment, re-teaching is being done.

Therefore, the unemployment point of view on the issues at the same time also changed. So, free choice of unemployment forms and types of sentiments on the system has been set up, each person has the right to choose the type and location of the free cocktails. Every civil itself is actually in accordance with the law. But, the law is not contrary to any type of social activities and can freely choose their workplace since voluntary labor capabilities of demographic principles are available to all.

Individual concerned with labor and business activities, social production was observed in the structure of labor status. Equally favourable trends on the basis of complimentary work, temporary work, episodic forms of employment need to be flexible on the slide of chart jobs. The value of such work forms is an important fact, their freedom, in accordance with the principles of the spirits of the market economy and elasticity, laws on employment and labor rights guarantee for the entire set of professional experience of the people, to take into consideration the age and place of residence is appropriate to offer the job. When you look at the experience of regulation by the State of employment in the world, the industrialized countries use a form of unemployment subsidies. Government regulation on the employment effects carried out in the following areas:

- ✓ employment growth in the public sector and jobs encouragement increases the number of programs;
- ✓ workforce training and re-training programs;
- ✓ support programs to recruit labor force or with partial government subsidies for employment is stimulated.

Early retirement procedures built to try to reduce unemployment. For example, 23 percent of the people who are 80 years of age and undertaking pensions is reduced. As a consequence, 750 thousand jobs were created at the expense of it in the UK. Social assistance for the unemployed also look different not only paid unemployment insurance but also gives financial aid.

Premium support. This is the second phase of the delivery of financial aid to jobless people and has an exact rate in some countries (ex, France), but in other countries unemployment allowance takes some parts of wages (for example, approximately 60% in Germany). In the countries particularly in the United States and Japan Paid Support has a single character which is given once time.

Financial assistance, if he can not support for his use for some reasons, the project of the State allocates money to his family or for some public services. Although it is not in the level of minimum, living standards, it is conducted as financial support.

Regulating unemployment- to achieve set up goals is the effect of public events on labor market directly and indirectly. The purpose of the regulation of employment- reflect the state of the labor market, regulatory, to address the urgent problems, is achieved through:

- The level of national socio-economic tasks, making decisions or it can find a solution to this level through employment;
- The local authorities should prevent mass unemployment in order to regulate and support them socially and even should accept some decisions on other important subjects;
- Regulation of the local market is carried out on the basis of the concept of common-economy employment which needs to address two important functions.

The first task of labor which requires preservation and efficient use of the flexibility, to make constant the level of hidden unemployment especially in determining the long term perspectives.

The second task - the potential short-term and medium-term perspectives designed forbids public dismissed workers. The State measures affecting the labor market, workers and entrepreneurs should take into account the interests of the grounds of the evaluation.

Labor market is common-social accounts of interests and common-economy policy to ensure a rational employment of the population in the future, which will be used for working to achieve the balance of power and jobs. At the same time, trying to prevent mass unemployment and job creation and the ability to achieve the efficiency of the existing workforce and labor resources is the mobility of the system intended special attention.

Providing employment for the population and above all, professional colleges and higher educational institutions to create the necessary conditions for the employment of graduates want the most important priority directions of social policy” said the President. Thus, the core of this policy component of restricting the economy, encourage to increase the volume of production, domestic manufacturers supporting, the purpose of the financial rehabilitation measures enable large enterprises. Fiscal and credit policies and the implementation of targeted programs to increase investment activity, stimulation of foreign investments for new efforts to create novelty workplaces.

Modernization and renewal of the production, transport and engineering infrastructure support the continuation of the development of small business and private entrepreneurship to flourish as a result of the implementation of support programs created in 2015 and tried to cover one million workplaces in the country. The structure of employment in the years 2010-2013 network was changed: industry, agriculture, education, culture and the arts, science and scientific service, the council reduces the share employment in the finance and credit insurance, transport and communication, trade and public catering, housing increased the share of housing communal economy for a while. During the years of independence claims of ownership structure have been also changed radically. Currently, more then 81,3 percent of the population is employed in the private sector economy. Secondary and independent employment including employment in the formal sector of the economy is also being developed. [5, p.77]

Employment belongs to deal with negative phenomena in the country and regional levels in order to solve the tasks and we deem to carry out appropriate the following:

- ✓ encouraging jobs in a balanced investment and efficient use of available tax policy;
- ✓ small enterprises, with particular focus in this regard and directing capital means to prospective networks;
- ✓ form small business and private entrepreneurship in regional dense labor market;
- ✓ optimise the range of unemployment in the private economy sector.

In conclusion, given suggestions and comments are strengthened legally and put into use, they will help solve the employment problems of the population and even serve to open up new perspectives for employment.

LITERATURES

1. Фетисов, Г.Г. Региональная экономика и управление / Г.Г. Фетисов, В.П. Оршин. – М.: Инфра - М, 2008. – 416 с.
2. Кушлин, В.И. Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник / В.И.Кушлин. – М.: РАГС, 2003. – 304 с.
3. Rustamov N.I “Makroiqtisodiyot”. – T. 2014. –120 с.
4. David Colander “ Economics”. – СПб.: Гелиос АРВ, 1999. – 458 с.
5. Nizomov A.B., Namozov N.J., Amonov U.N. Makroiqtisod. – T. 2011. – 115 с.

*Оксана Звздай
(Харків, Україна)*

ЕКОНОМІЧНО САМОДОСТАТНІ ТА СПРОМОЖНІ ГРОМАДИ

Вже майже двадцять років продовжуються спроби удосконалення вітчизняної системи публічної адміністрації. Ще в 2005 році особлива увага Уряду була прикута до потреб реформування системи адміністративно-територіального устрою з метою побудови економічно спроможного та ефективного місцевого самоврядування.

Для того щоб створити прозору, дієздатну та ефективну систему публічної влади в Україні необхідно перерозподілити завдання, повноваження і ресурси на центральному, регіональному та місцевому рівнях. Це пов'язано з процесами децентралізації влади, формуванням нової моделі взаємовідносин між центром та регіонами, розвитком місцевого самоврядування в Україні.

В створених умовах великого значення набуває фінансова самостійність окремих територіально-адміністративних одиниць. Існує об'єктивна необхідність в удосконаленні державного механізму управління

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

формуванням та використанням місцевих бюджетів як одного з дієвих важелів економічного розвитку регіонів та держави.

В попередні роки в бюджетній сфері залишалася значна концентрація фінансових ресурсів на центральному рівні, які в подальшому передавалися місцевим бюджетам у вигляді трансфертів.

В даний час самим важливим напрямком реформ в країні є фінансова децентралізація.

Минуло трохи більше року, як парламент прийняв зміни до Податкового та Бюджетного кодексів, які вже сьогодні значно розширили фінансові можливості місцевого самоврядування, а в майбутньому дозволяють зробити економічно самодостатніми та спроможними і нові об'єднані громади.

Об'єднані громади отримують весь спектр повноважень та фінансових ресурсів, що їх наразі уже мають міста обласного значення, зокрема зарахування 60% ПДФО на власні повноваження, прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом, державні субвенції.

Реформа міжбюджетних відносин – це стимул для місцевих громад ефективніше наповнювати свої кошториси, переходити на самозабезпечення та ефективно планувати свої видатки.

Враховуючи напрями реформування економічної політики України, визначені Програмою діяльності Кабінету Міністрів України (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2014 року №695) [2], Законом України від 28 грудня 2014 року № 71- VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи») [1], зокрема, передбачено: зменшення кількості податків та зборів з 22 до 11; гармонізацію бухгалтерського та податкового обліку і визначення об'єкта оподаткування податком на прибуток підприємств, а саме за правилами бухгалтерського обліку; спеціальну процедуру електронного адміністрування ПДВ; зміни в оподаткуванні доходів фізичних осіб; запровадження місцевого податку на майно; оптимізацію кількості груп платників єдиного податку до чотирьох із підвищенням максимального розміру доходу, який дає змогу перебувати на спрощеній системі оподаткування (для першої та другої груп), зниження ставок єдиного податку для малого бізнесу; зміну ставок рентної плати для нафти і конденсату; запровадження використання реєстраторів розрахункових операцій з електронною звітністю до ДФС при продажу товарів/послуг у роздрібній мережі; поширення мораторію на 2 роки на перевірки малого бізнесу (з обсягом доходу до 20 млн. грн. у рік), за виключенням окремих випадків та операцій; зміни у справлянні акцизного податку тощо.

З метою підвищення фінансової спроможності місцевих рад вищевказаним Законом, передбачено місцеві податки - податок на майно, єдиний податок та місцеві збори – збір за місця для паркування транспортних засобів, туристичний збір.

Відповідно до п. 12.4 ст.12 Податкового кодексу України (далі – Кодекс) до повноважень сільських, селищних, міських рад щодо податків та зборів, зокрема, належить встановлення ставок місцевих податків та зборів у межах ставок, визначених цим Кодексом.

Місцеві ради обов'язково встановлюють єдиний податок та податок на майно (в частині транспортного податку та плати за землю) та вирішують питання щодо встановлення податку на майно (в частині податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки) та збору за місця для паркування транспортних засобів, туристичного збору.

Крім того, до повноважень сільських, селищних, міських рад щодо податків та зборів належить встановлення у межах, визначених Кодексом, ставок акцизного податку з реалізованих суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів.

Якщо сільською, селищною або міською радою не прийнято рішення про встановлення відповідних місцевих податків і зборів та акцизного податку в частині реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів, що є обов'язковим згідно з Кодексом, такі податки до прийняття рішення справляються виходячи з норм Кодексу із застосуванням їх мінімальних ставок, а плата за землю справляється із застосуванням ставок, які діяли до 31 грудня року, що передує бюджетному періоду, в якому планується застосування плати за землю [3].

Вся законодавча база говорить про те, що при бажання та відповідальності, як сільського (селищного) голови так і територіальної громади є можливість ефективно наповнити місцевий бюджет.

Початок 2015 року для органів місцевого самоврядування був складним. Потрібно було встановити та врегулювати місцеві збори та податки, а також контролювати їх надходження до бюджету. Не всі посадові особи прагнули змінити підходи до виконання своїх службових обов'язків. Але незалежно від цього сільські та селищні бюджети за рік були перевиконані.

Розглянемо виконання місцевих бюджетів Великобагачанського району Полтавської області (табл 1).

Назва АТО	2014 рік			2015 рік (станом на 01.08.15)		
	план	фактично	%	план	фактично	%
сел.Велика Багачка	3798800	5086172	133,89	2282816	2989574	130,96
сел.Гоголеве	1202900	1662082	138,17	398484	1882401	472,39

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Разом по селищним бюджетам	5001700	6748254	134,92	2681300	4871975	181,70
с.Перша Багачка	160260	243485	151,93	126725	347198	273,98
с.Балаклія	375700	321609	85,60	172746	231478	134,00
с.Білоцерківка	2039600	3122381	153,09	887250	2396025	270,05
с.Бірки	187051	271913	145,37	111950	347838	310,71
с.Корнієнки	1482408	1382656	93,27	422850	506730	119,84
с.Кротівщина	622635	671947	107,92	138657	308571	222,54
с.Матяшівка	408850	567072	138,70	184984	536327	289,93
с.Михайлівка	435750	361446	82,95	222505	412686	185,47
с.Остап'є	785400	806857	102,73	435992	611062	140,15
с.Поділ	517752	537880	103,89	300304	592066	197,16
с.Радивонівка	463540	839593	181,13	135749	541111	398,61
с.Рокита	462960	675543	145,92	156694	283894	181,18
с.Степанівка	643944	673521	104,59	288160	421542	146,29
с.Устивиця	635360	811058	127,65	278580	590805	212,08
с.Широка Долина	367050	492115	134,07	170763	249663	146,20
с.Якимове	353200	429270	121,54	252679	331972	131,38
Разом по сільських бюджетах	9941460	12208346	122,80	4286588	8708968	203,17
Разом по селищних, сільських бюджетах	14943160	18956600	126,86	6967888	13580943	194,91
В-Багачанський районний	16066650	17773452	110,62	9900385	10362937	104,67

В результаті аналізу встановлено, що виконання місцевих бюджетів зросло з 126, 86% до 194,91%. Якщо в 2014 році були деякі сільські бюджети недовиконані, то в 2015 році їх було перевиконано. Що не можна сказати про районний бюджет. Коштів катастрофічно не вистачає на виконання основних повноважень. Для нормального функціонування медичної та освітньої сфер сільські та селищні бюджети надавали субвенції районному бюджету. Адже в територіальних громадах залишився на утриманні тільки апарат рад та благоустрій населених пунктів. Як результат, є створення об'єднаних громад та передача їм всіх повноважень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28 грудня 2014 року № 71- VIII. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
2. Програма діяльності Кабінету Міністрів України, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2014 року №695-VI. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
3. Лист Державної фіскальної служби України від 16.01.2015 № 722/5/99-99-19-01-01-16 «Про особливості встановлення ставок з місцевих податків та зборів».

*Валерій Пристайко
(Київ, Україна)*

КРИЗОВІ ЯВИЩА У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Освіта завжди була своєрідним маркером загального стану культури: саме в системі освіти, з одного боку, найбільшою мірою виявляється глобальна криза культури, а з іншого – освіта є потужним засобом подолання цієї кризи та безпосереднім джерелом розвитку сучасної культури.

Усе реальніше останніми роками стали даватися взнаки обмеженість і небезпека розвитку людства за рахунок чисто економічного зростання і збільшення технічної могутності, а також та обставина, що майбутній

розвиток більше визначатиметься рівнем культури і мудрості людини. Усе це робить очевидним той факт, що в подоланні кризи цивілізації, вирішенні найгостріших глобальних проблем людства величезна роль належить освіті.

Криза освіти – складне і об'ємне поняття, аж ніяк не тотожне розпаду і регресові. Його суть полягає в тому, що у всіх країнах, що належать до різних типів цивілізації, освіта виявляє невідповідність тим вимогам, які висувуються нинішнім етапом соціального розвитку, що існує яскраво виражений розрив між освітою з усіма її основними елементами (метою, структурою, змістом, методами навчання) і умовами життя суспільства, які різко змінилися [1, с. 978].

Потреба у проведенні кардинальних змін у вищій освіті України зумовлюється такими причинами: зміна пріоритетів у соціокультурній політиці, що провадиться у світі; криза традиційної, або, як її ще називають, – класичної моделі освіти; реформаційні процеси, що відбуваються в освітніх системах переважної більшості країн сучасного світу в XXI столітті; змінами у соціально-політичному і економічному житті держави.

Процеси глобалізації потребують формування єдиного ринку праці і тим самим вимагають універсалізації освіти, яка повинна виявлятися у створенні єдиної системи виміру засвоєних знань; максимальному наближенні до вимог часу; досягненні співмірності етапів навчання (бакалавр, магістр, доктор); спрощенні процедури визнання дипломів та наукових ступенів.

Україна поетапно робить послідовні кроки у реформуванні системи вищої освіти у руслі цих вимог відповідно до основних напрямів Болонського процесу.

Англійський вчений Кумб Ф. Г. в 1967 році визначив поняття кризи освіти таким чином: «залежно від умов, що склалися у різних країнах, криза проявляється у різній формі, сильніше або слабкіше. Але її внутрішні пружини однаковою мірою проступають у всіх країнах – розвинених та тих, що розвиваються, багатих і бідних, що здавна славляться своїми навчальними закладами або ті, що продовжують їхню велику справу зараз» [2, с. 10]. Наукове співтовариство усвідомлює, що в основі кризи лежать серйозні причини, але передчасно стверджувати, що вони відомі сучасній науці.

Криза сучасної вітчизняної освітньо-наукової сфери – складне явище. Воно охоплює різні аспекти свого прояву: ціннісні, структурно-організаційні, змістовно-методологічні, внутрішньонаукові тощо.

Якщо говорити про змістовний аспект освіти, то провідною силою в подоланні кризи в освіті є сучасна наука. Ситуація, що наразі склалася, диктує зовсім новий, особливий підхід до досліджуваної проблеми усунення кризи.

Кардинальні зміни в державно-політичному й соціально-економічному устрої країни, які продовжують відбуватися і досі, перетворили інтеграцію науки й освіти на важливий фактор подальшого розвитку суспільства й держави. Як один з найважливіших ресурсів для подолання відставання вітчизняної економіки необхідно використовувати реалізований у науці й освіті інтелектуальний потенціал, що дає змогу відмовитися від ілюзії буквального повторення розвитку інших країн.

Останнім часом відбулася якісна зміна економічних, соціальних, політичних і правових умов розвитку науки й освіти в суспільстві. Сьогодні відбувається посилення впливу ринку на структуру, функції, зміст сучасної науки й вищої освіти [2, с. 979].

У цілому глобалізація вищої освіти як міжнародне явище означає якісно новий рівень співпраці чи взаємодії різних країн у світовому масштабі. Вона посилює їх взаємозалежність, а отже, знижує рівень національного суверенітету держав та обмежує їхнє право діяти у внутрішній і зовнішній політиці згідно з національними інтересами. У наслідок процесу глобалізації, зокрема й у вищій освіті, формується новий світовий порядок, який домінуватиме у XXI столітті й визначатиме головні засади міжнародної стабільності та нашої вітчизняної безпеки. Головне завдання під час глобалізації вищої освіти – створити прозорі та однакові правила гри, які повинні знайти відображення на рівні національного та міжнародного законодавства, тоді ми зможемо говорити про єдиний простір вищої освіти в Європі.

Головною місією вищої освіти є підготовка і виховання людей з орієнтацією на довгострокову перспективу, а не на вирішення короткотермінових завдань, пов'язаних з адаптацією робочої сили для потреб економіки.

Найвища мета освіти – розвиток людини і підвищення її внеску у зростання соціально-економічного добробуту вихованням у душі громадянства і створенням умов для навчання впродовж усього життя [3, с. 88-89].

Головним завданням глобалізації вищої освіти є створення прозорих та однакових правил гри, які повинні були б знайти своє відображення на рівні національного та міжнародного законодавства. Тоді ми б могли говорити про єдиний простір вищої освіти в Європі. Процес об'єднання Європи триває, його поширення на Схід супроводжується формуванням освітнього і наукового простору та розробкою єдиних критеріїв і стандартів у цій сфері в масштабах усього континенту [4, с. 12].

Єдиний простір вищої освіти – це складна міжнародна структура, суб'єкти якої встановлюють правила зв'язків між ними та іншими елементами. Представники державної влади, яким довірили своє життя громадяни, презентують національні інтереси власних громадян у міжнародній спільноті та дбають про їх захист від

зовнішніх і внутрішніх загроз.

В Болонському процесі міжнародне право де-юре матиме перевагу над національним внутрішнім правом, а отже, держави не зможуть зазіхати на територію суверенності міжнародного середовища. Де-факто ситуація може скластися іншим чином. У переважній більшості держави прагнуть користуватися внутрішнім законодавством, яке більш прийнятне для них.

Вища освіта повинна навчити людство сприймати світ через призму пріоритетності та принципу захисту прав людини – право на віросповідання, на освіту, на працевлаштування, на життя, на екологічно чисте навколишнє середовище, на житло тощо [3, с. 90].

Глобалізація європейської вищої освіти повинна призвести до рівних можливостей її учасників на основі міжнародного права, через яке сила буде приборкана нормами, що є гарантими запобігання злочинам [5, с. 60].

Якісна передова вища освіта – це та сфера гуманітарної політики, яка здатна об'єднати світ, незважаючи на політичний режим, віросповідання, традиції.

Можна стверджувати, що культурна глобалізація вищої освіти є нерівномірним, суперечливим і складним явищем.

Попри величезну кількість думок стосовно цього складного феномену, очевидним є факт, що глобалізація вищої освіти призводить до якісно іншого утворення – «космополітичного» університету, побудованого на культурних цінностях західного світу. Тому скористатися перевагами цього процесу зможуть далеко не всі, а лише країни євроатлантичної цивілізації з певним набором соціокультурних характеристик.

Для країн, що не вписуються в таку модель, зокрема й для України, культурна глобалізація вищої школи матиме, ймовірно, такі наслідки: популяризація глобальних мультикультурних цінностей; посилення світового домінування євроатлантичної культури; поява зарубіжних освітніх провайдерів на територіях національних держав; утрата національної культури та ідентичності [6, с. 10].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бурдонос Л. І. Кризові явища у системі вищої освіти України [Текст] / Л. І. Бурдонос // Молодий вчений. – 2015. – №2. – С. 978-981.
2. Кумб Ф. Г. Кризис образования в современном мире: Системный анализ / Ф. Г. Кумбс ; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1970. – 206 с.
3. Перспективи глобалізації вищої освіти України, Човган І.В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2011/162-150-17.pdf>.
4. Гостева К. С. Болонський процес і основні принципи та етапи формування зони європейської вищої освіти [Текст] / К. С. Гостева // Імідж сучасного педагога. – 2010. – №3. – С. 12-15.
5. Шергін С.О. Відповідальність лідерів і доля аутсайдерів. Гострі колізії сучасної міжнародної системи в умовах глобалізації [Текст] / С. О. Шергін // Політика і час. – 2006. – № 7-8. – С. 49-61.
6. Соціокультурна глобалізація вищої освіти: тенденції та наслідки, Тітарчук В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.viche.info/journal/391/>

СЕКЦИЯ: ЭКОНОМИКА

*Хусниддин Акрамов, Жамила Мухитдинова, Муниса Тиллаева
(Наманган, Узбекистан)*

СОВРЕМЕННЫЕ СПОСОБЫ ИЗГОТОВЛЕНИЯ И ДЕКОРИРОВАНИЯ ИЗДЕЛИЙ ИЗ ВОЙЛОКА

Современная одежда в жизни человека выполняет с одной стороны утилитарные функции, и в то же время несёт определенный смысл и значение, выражение индивидуальности. С другой стороны, одежда рассматривается как произведение прикладного искусства, но при оценке её эксплуатационных свойств, все большее значение приобретают: соответствие моде, современность оформления, а также стабильность исходного внешнего вида и простота ухода за его поддержанием.

На сегодняшний день производство одежды переживает определённые реформы. В связи с гибкостью небольших производств и миниатюризацией техники, стал целесообразным выпуск небольших партий эксклюзивных изделий. Более конкурентоспособным в этих условиях становится производство, обеспечивающее форму изделий за счет новых возможностей материала.

Одним из таких материалов является войлок, который всё чаще появляется в трендовых коллекциях ведущих дизайнеров. Благодаря уникальным качествам, одежда из войлока отличается оригинальным оформлением поверхности и нетрадиционными формами, что делает её популярной, но не массовой.

В развитии технологии изготовления войлочной одежды существенную роль сыграли традиционные технологии обработки шерсти. Самые первые изделия из войлока, которые определяются как работа протоиранских племен, и датируются археологами 3 тыс. лет до н.э. найдены были на территории Малой Азии. Техника войлокования дошла и до наших дней, она особенно характерна для народов Средней Азии, Ирана и Закавказья.

Если рассматривать ассортимент изделий кочевых народов с позиций выявления общих для разных культур народов Средней Азии приёмов декорирования и развития исторических традиций войлокования, то можно выделить три основные традиции, которые на сегодняшний день являются основными:

1. Иранская традиция – вваливание узора.
2. Пазырыкская традиция (название от знаменитого занавеса, найденного в одном из Пазырыкских курганов). Основной приём – аппликация.
3. Сюанская традиция войлокования. Главный приём – мозаика, зафиксированная мелкой стежкой сухожильными нитями.

Прихотливость форм, самобытность и полет фантазии создают уникальные изделия, выполненные мастерами в единственном экземпляре кустарным способом. Нужно признать, что современные мастера довели процесс валяния шерсти на уровень настоящего искусства.

И всё-таки мастера всего мира до сих пор работают над совершенствованием техники изготовления войлочных изделий и расширением ассортимента существующих образцов.

Доказательством этому служит международный проект, рассчитанный на 2015-2016 гг, организованный Фленсбургским Европейским университетом (проф.Н.Шутц, Германия) и Высшей школой прикладных наук г. Дрезден (проф. Ирина Хундт, Германия), где одним из участников является Наманганский государственный университет (доц.Х.Акрамов, Узбекистан). Целью данного проекта является расширение рынка войлочных изделий и новый взгляд на, казалось бы, традиционные изделия народного потребления.

В процессе работы в данном проекте профессора и студенты вышеуказанных ВУЗов старались изготовить войлочные изделия несложным способом, но при этом каждый изготовленный образец должен был иметь эстетическую привлекательность и давать представление о традиционных художественных видах обработки.

Сейчас уже ни для кого не является секретом, что к современным способам изготовления и декорирования изделий из валяльно-войлочных материалов относятся две техники валяния – мокрое и сухое.

Мокрое валяние – это традиционный ручной способ изготовления войлока, при котором шерсть взаимодействует с водой и мыльным раствором. Под воздействием горячей воды или пара и щелочи происходит сваливание шерстяных волокон. Эта техника позволяет создавать как плоские декоративные детали, так и объёмные изделия.

Техника сухого валяния – фелтинг – это создание изделий из шерсти при помощи специальных игл. При проникновении специальной иглы в шерсть, волокна шерсти спутываются между слоями. Так достигается эффект валяния. Специальные приспособления, облегчавшие процесс валяния, начали использовать еще в ремесленном производстве. Позднее было налажено промышленное производство тонкого войлока – фетра. В 20 веке появился еще один промышленный способ – иглопробивной. Механизированный способ не только облегчил трудоемкий процесс ручного валяния, но и дал возможность использовать искусственное непряженое волокно. В технике фелтинг изготавливают сувениры, игрушки, как с использованием каркаса, так и без.

С появлением приборов, преобразовавших процесс валки из ручного труда в автоматизированный, стали появляться новые разновидности мокрого валяния - нуно-фелтинг и шибори.

«Нуно» в переводе с японского - ткань. Данная техника разработана австралийским текстильным дизайнером и художницей по шерсти из Нового Южного Уэльса Полли Стирлинг совместно с Сачико Котако в 1994 году. Она заключается в приваливании к войлоку ткани (шелк, шифон, крепдешин, тонкий лен), с достаточно "рыхлой" структурой, для свободного проникновения волокон шерсти сквозь ткань. Нуно-войлок чаще всего используют при создании одежды, сумок, панно.

Техника «шибори» также является техникой создания складок, драпировок. Вначале, в соответствии с техникой мокрого валяния и вкладывания объемных деталей, создается узор, который фиксируется в процессе валки.

Современные дизайнеры используют различные приёмы декорирования поверхности, такие как:

- приваливание узора;
- перфорация;
- аппликация.

В качестве аппликативного материала может использоваться не только шерсть, но и другие материалы - ткань, кожа;

- иногда используется вышивка по войлоку, украшение изделий бисером и ракушками- изредка встречается роспись.

Таким образом, на наш взгляд, совершенствование процесса изготовления войлочных изделий позволяет подняться на следующий виток развития в прикладном искусстве. В тоже время, это даёт определённый импульс для развития народного промысла в регионах.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Масалимов Т.Х., Ахадуллин В.Ф. Художественный войлок: учебное пособие. – Уфа, 2007.
2. Красникова Г. Всё о войлоке и фильцевании: практическое руководство. – Москва, 2007.

*Юлія Бедик, Олександр Сторожук
(Київ, Україна)*

ПОДАТКОВА «РУЛЕТКА» ДЛЯ АГРАРІЇВ

Постановка проблеми. Аграрний сектор є одним з пріоритетних та стратегічних напрямів розвитку економіки України. Сільськогосподарський потенціал України може стати основою для становлення особливої ролі національної економіки у сучасній системі світогосподарських зв'язків.

У системі заходів, спрямованих на стабілізацію розвитку аграрного сектору економіки, одне з пріоритетних місць належить системі оподаткування, яка повинна гнучко реагувати на ті зміни, що відбуваються в галузі і виступати стимулюючим інструментом у регулюванні його розвитку. Проте на сучасному етапі дуже гостро постає питання чи дійсно агросектор отримує державну підтримку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питаннями адміністрування податку на додану вартість, у тому числі в умовах застосування пільгових режимів його справляння, переймаються такі вчені, як Р. Бірд, Ж.-П. Боден, В. Вишневецький, П. Гендрон, Л.Ебрілл, Т. Єфименко, М. Кін, О. Прокопчук, А. Риманов, В. Саммерс, Н. Сидорова, Н. Сеперович, А. Соколовська, А. Тайт та інші.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на важку фінансову ситуацію в Україні, в умовах падіння промисловості, скорочення роздрібної торгівлі, практичного колапсу фінансової системи країни, тільки сільськогосподарська галузь залишається на «плаву», демонструючи більш-менш позитивні показники розвитку.

Так, за даними Державної служби статистики України, за підсумками 2014 року, частка агро – промислового комплексу (АПК) у ВВП України становила 17% (в обсязі 31,4 млрд. дол. США), частка АПК в державних доходах склала 11% (в обсязі 4,8 млрд. дол. США).

Особливо важливим є експортний потенціал галузі. Частка АПК у загальному обсязі експорту України становить 31,5% (в обсязі 17,0 млрд. дол. США), при цьому вже більше 10 років зберігається позитивне сальдо зовнішньої торгівлі продукцією АПК – за підсумками 2014 воно склало понад 10 млрд. дол. США.

В цілому, за період з 2002 по 2014 роки експорт продукції АПК зріс у 7 разів, а позитивне сальдо зовнішньої торгівлі продукцією АПК збільшилася більш ніж у 8 разів. За останні 3 роки (2012-2014 рр.) Було експортовано с/г продукції на загальну суму майже 52 млрд. дол. США.

В Україні існує спеціальний режим оподаткування ПДВ сільгоспвиробників. Спеціальна схема полягає у встановленні державою фіксованих компенсаційних процентних норм, які покликані дати сільгоспвиробникам на фіксованій ставці можливість компенсувати вхідний ПДВ і не повинні забезпечувати надання їм відшкодувань в обсязі, більшому за нарахований вхідний ПДВ.

Спеціальний режим для аграріїв, установлений законодавством України, передбачає, що сума ПДВ, нарахована сільськогосподарським підприємством на вартість поставлених ним сільгосптоварів / послуг, не підлягає сплаті до бюджету та залишається у розпорядженні такого підприємства для відшкодування суми податку, сплаченої постачальнику на вартість товарів / послуг, основних фондів, придбаних (споруджених) платником для їх використання у виробництві сільськогосподарської продукції, а за наявності залишку такої суми податку – для інших виробничих цілей.

Використовувати спеціальний режим має право тільки такий суб'єкт, основною діяльністю якого є поставка вироблених ним сільськогосподарських товарів (послуг) на власних або орендованих виробничих потужностях, а також на давальницьких умовах, в якій питома вага вартості сільгосптоварів / послуг становить не менше 75% вартості товарів / послуг, поставлених протягом попереднього року. [2]

У разі скасування спецрежиму ПДВ втрати експортного потенціалу АПК за різними оцінками складуть 1-1,5 млрд. дол. США щорічно.

Скасування з 1 січня 2016 року спецрежиму ПДВ для аграріїв, з одного боку, є вимушеним кроком у зв'язку з вимогами Міжнародного валютного фонду, а з іншого – впирається в потужне внутрішнє аграрне лобі.

Наприкінці 2015 року Міністерством фінансів України було представлено проект податкової реформи. Відміна спецрежиму ПДВ, єдина 20% ставка для основних податків, обмеження спрощеної системи оподаткування – у таких реаліях жити сільгоспвиробникам. Паралельно існував інший проект реформи, розроблений комітетом з питань податкової та митної політики. Таким чином проаналізуємо, що обіцяли аграріям два проекти (таблиця 1).

Характеристика законопроектів [6]

Ключові положення законопроекту Комітету Верховної Ради з питань податкової та митної політики	Ключові положення законопроекту Міністерства фінансів
Скасування спецрежиму ПДВ з 2016 року для рослинництва та збереження його для тваринництва до 2018 року з одночасним відновленням відшкодування ПДВ при експорті зернових і технічних культур.	Скасування спецрежиму ПДВ для всіх видів сільгосппродукції / виробників і відновлення відшкодування ПДВ при експорті зернових і технічних культур, при цьому Мінфін не закладає компенсації скасування спецрежиму ПДВ у вигляді державної підтримки.
Введення законодавчих гарантій своєчасного і повного відшкодування ПДВ, а також усунення можливостей для безпідставного (за формальними підставами) зняття податкового кредиту: а) публічний реєстр заявок на відшкодування ПДВ із зазначенням заявника та заявлених сум; б) відшкодування ПДВ строго в порядку надходження заявок; в) податковий кредит сформований за зареєстрованими в ЄРПН податковим накладним може бути знятий тільки у випадку, якщо була допущена помилка в ІПН (кредит дали не тому платникові податків) або податкова накладна зареєстрована по неоподатковуваних операціях.	Відсутність законодавчих гарантій відшкодування ПДВ і формування податкового кредиту, які є в проекті ВР (№ 3357): а) зберігається норма про те, що податковий кредит може бути знятий, якщо податкова накладна не зареєстрована в ЄРПН і якщо вона зареєстрована з порушенням порядку реєстрації податкових накладних, тобто підзаконного акту який затверджує сам же Мінфін (фактично, таким чином вони залишають собі можливість знімати податковий кредит коли захочуть, незважаючи на сплату податкових зобов'язань до бюджету); б) відсутні норми про введення публічного реєстру заявок на відшкодування та їх відшкодування в порядку черговості.
Введення лімітів на розмір земельного банку в обробітку та оборот аграрних підприємств, котрі мають право використовувати єдиний податок четвертої спрощеної групи оподаткування (колишній ФСП), 3000 га і 100 млн грн відповідно.	Фактичне скасування єдиного податку четвертої групи спрощеної системи оподаткування – Мінфін встановлює ліміт по виручці в розмірі 2 млн грн, підприємства, чия виручка, перевищує цей показник повинні перейти на загальну систему оподаткування.
Одночасно податок на прибуток замінюється податком на розподілений прибуток. Це означає, що підприємство повинне буде платити податок тільки з коштів, які воно виплачує на користь власників: виплата дивідендів, продаж продукції за заниженими цінами на офшори, тонка капіталізація і т.п.; кошти що інвестуються в придбання основних фондів або направляються на поповнення оборотного капіталу не оподатковуються. Враховуючи, що зараз при виплаті дивідендів платники єдиного податку четвертої групи повинні платити авансовий платіж, податок на розподілений прибуток буде для аграріїв фактично еквівалентний єдиному податку, з тією лише різницею, що замість єдиного податку підприємства на загальній системі будуть платити податок на землю.	Знижується навантаження на ФЗП (фонд заробітної плати): ПДФО - 20%, ЄСВ – 20%, при цьому зберігається військовий збір.
Знижується навантаження на фонд заробітної плати: ПДФО - 10%, ЄСВ - 20 і загальне податкове навантаження (що в повному обсязі реалізувати в 2016 році навряд чи можливо): ПДВ - 15%, податок на розподілений прибуток - 15%.	По інших податках податкове навантаження зростає до 20%.

Як бачимо, законопроекти Міністерства фінансів і Верховної Ради мали деякі спільні положення: виключення норми про скасування свідчення платника ПДВ при його незнаходженні за юридичною адресою, і норма (проекту Мінфіну) про формування податкового кредиту за податковими накладними зареєстрованим у ЄРПН, але містили помилки, які не заважають ідентифікувати операцію, що є позитивним і нівелює положення

про те, що податковий кредит анулюється, якщо в ході реєстрації податкової накладної був порушений порядок реєстрації. [6]

Наприкінці грудня 2015 року Верховна Рада внесла зміни до Податкового кодексу, які передбачають перехідний період для спецрежиму ПДВ для аграріїв на 2016 рік і повне його скасування з 01.01.2017.

Передбачається, що в 2016 році:

- при постачанні зернових та технічних культур 85% коштів перераховується до держбюджету, 15% – на спецрахунок;

- при постачанні продукції тваринництва: 20% – до держбюджету, 80% – перераховується на спецрахунок;

- при постачанні інших с/г товарів/послуг: 50% – до держбюджету, 50% – перераховується на спецрахунок.

[2]

Зміни, внесені до спецрежиму ПДВ для аграріїв, суттєво ускладнили адміністрування цього податку.

На сьогоднішній день у Верховну Раду вже внесені кілька законопроектів, якими пропонується повернути спецрежим ПДВ для аграріїв, який діяв до 01 січня.

Зокрема, законопроектом № 3748 (автор – Міщенко С.) пропонується встановити, що «сума ПДВ, нарахована сільськогосподарським підприємством на вартість поставлених ним сільськогосподарських товарів/послуг, не підлягає сплаті до бюджету та повністю залишається в розпорядженні такого сільськогосподарського підприємства». Законопроект №3748-1 (автор – Кужель О., Кириленко І., Івченко В.) пропонується «відновити спеціальний режим оподаткування ПДВ сільгосптоваровиробників, який був чинним в 2015 році», а № 3749 (автор – Нестеренко В.) – застосовувати спецрежим ПДВ сільськогосподарським підприємством «зі сплатою податку на спецрахунок для власного використання». [5]

3 лютого 2016 року у Верховній Раді був зареєстрований законопроект № 4003 «Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо встановлення до 2020 року мораторію на скасування спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість сільгоспідприємств)». Автор документу – Ю. Гарбуз.

Документом:

- встановлюється мораторій на скасування спеціального режиму оподаткування ПДВ сільськогосподарських підприємств до 2020 року;

- відновлюється звільнення від оподаткування операцій з постачання на митній території України та вивезення в митному режимі експорту зернових культур товарних позицій 1001-1008 згідно з УКТ ЗЕД та технічних культур товарних позицій 1205 і 1206 згідно з УКТ ЗЕД;

- повертається право на автоматичне відшкодування ПДВ аграріям;

- відновлюється відкриття рахунків в системі електронного адміністрування податку, призначених для перерахування на спеціальні рахунки замість додаткового окремого перерахування коштів до Державного бюджету. [5]

Таким чином, необхідно брати до уваги, що скасування спецрежиму ПДВ є одним з ключових вимог МВФ, а також вигідна великим рослинницьким холдингам, тому що разом зі скасуванням спецрежиму вони отримують відшкодування ПДВ при експорті зернових і технічних культур. Відповідно, збереження спецрежиму ПДВ у повному обсязі до 2018 року, як це було передбачено в Коаліційній угоді, представляється малоімовірним. Проте, необдумані та поспішні реформи, на кшталт скасування спецрежиму ПДВ з 1 січня 2016 року, неминуче призведуть до негативних соціально-економічних наслідків. І найвагомішим – стане закриття значної кількості підприємств, скорочення робочих місць – від 60-100 тис. чол., а фонд заробітної плати, за таких умов, в галузі знизиться більш ніж на 1,3 млрд. грн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Луценко І.С. Податкова політика у сфері аграрного сектору економіки України: проблематика та прагматика / І.С. Луценко, В.П. Хомутенко // Агросвіт України ТОВ ДКС «Центр» – 2014 – № 11– С. 3-8.

2. Податковий кодекс України : від 02 .12. 2010 р. № 2755-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

3. Податкова «рулетка» для аграріїв. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://blogs.lb.ua/alexandr_bakumenko/322083_podatkova_ruletka_agrariiv.html

4. Спецрежим ПДВ. Чи врятує Рада українських аграріїв? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1861616-spetsregim_pdv_chi_vryatue__rada_ukraiinskih_agrariiv_2071963.html

5. У Раді пропонують ввести мораторій на скасування спецрежиму ПДВ до 2020 року – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://buhgalter911.com/ShowArticle.aspx?a=460693>

6. Яреська VS Южаніна: чим відрізняються для аграріїв проекти податкової реформи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agravery.com/uk/posts/show/aresko-vs-uzanina-cim-vidriznautsa-dla-agrariiv-proekti-podatkovoi-reformi>

*Нафиса Зиявитдинова, Светлана Пишеничникова
(Бухара, Узбекистан)*

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Инновационное развитие предприятий легкой промышленности предполагает использование конкурентных преимуществ. Возможные варианты здесь зависят от характеристик инновационной активности компании. Использование сильных и укрепление слабых ее составляющих является основой для формирования стратегии технологического прорыва. Таким образом, повышение эффективности инновационной деятельности во многом зависит от целенаправленной и планомерной работы по поиску и реализации возможностей для повышения инновационной активности предприятий легкой промышленности.

Взаимосвязь и взаимодействие стратегии предприятий легкой промышленности и их инновационной деятельности имеет сложный и неоднозначный характер. С одной стороны, инновационная деятельность должна быть направлена на достижение целей, но, с другой стороны, существует потенциальная возможность получить такие результаты, которые могут оказать активное влияние на стратегию предприятия.

Следовательно, важнейшее значение для обеспечения результативности на стадиях инновационного процесса имеет конкретизация целей.

Повышение инновационной активности современного производства легкой промышленности невозможно без использования «человеческого капитала» и его научных знаний, воплощаемых в последующих инновациях. Ввиду того, что результативность стадий инновационной деятельности во многом обусловлена творческой активностью занятых в ней работников, ее чрезвычайно трудно повысить, опираясь только на научную организацию труда и рациональное управление.

При этом надо принимать во внимание тот факт, что с течением времени часть специалистов может утратить свои навыки. В этой связи необходимо регулярно проводить аттестацию занятых инновационной деятельностью работников, что позволит поддерживать уровень их квалификации. Кроме того, стимулирование в рамках программы инновационной деятельности должно быть направлено на обеспечение благоприятных условий финансирования для наиболее оптимальных проектов в соответствии с приоритетами развития предприятия. Это позволит: внести элемент конкуренции между отдельными проектами; создать на промышленном предприятии благоприятный климат; обеспечить активную работу по освоению инноваций.

Для наиболее рационального стимулирования инновационной активности можно применить принцип *инновационной номенклатуры*.

Понятие «номенклатура» можно рассматривать как возможность получения дополнительных благ в зависимости от эффективности труда сотрудника. Данный подход может вызвать закономерный вопрос: зачем вводить какую-то дополнительную номенклатуру, ведь количество и качество труда и так вознаграждаются заработной платой?

Что касается труда, где элемент творчества не играет доминирующей роли, то это действительно так, но подобную систему нецелесообразно применять при оценке креативного труда. Это объясняется тем, что результативность творческого труда, хотя и зависит от количества и качества работ, но эта зависимость не прямолинейна, более того, она не всегда адекватна полученному результату.

Следовательно, было бы целесообразно применять параллельно две системы вознаграждения за научно-технический труд. Первая система реализуется через выплату ежемесячной заработной платы согласно действующим на предприятии нормативным документам и бухгалтерской отчетности. Вторая система основана на учете совокупного эффекта от работы сотрудника, в зависимости от величины данного эффекта сотрудник относится к той или иной категории номенклатуры.

Таким образом, можно говорить о существовании определенной «лестницы инновационной номенклатуры». Право занимать определенную «ступень» предоставляется тому или иному сотруднику, когда эффект от его научных разработок достиг определенной величины. В зависимости от присвоенной категории инновационной номенклатуры сотрудник получает материальные и моральные блага. Причем, чем выше категория номенклатуры, тем больше объем этих благ.

Для осуществления предложенного необходимо разработать типовое «Положение об инновационной номенклатуре промышленного предприятия», которое было бы связано с государственной научно-технической политикой Республики Узбекистан и носило бы рекомендательный характер. Наряду с этим каждая компания с учетом своей специфики может создать индивидуальное «Положение». В «Положении об инновационной номенклатуре» должны четко проговариваться объем и виды благ, предоставляемых по каждой категории.

В частности, в Республике Узбекистан уделяется особое внимание инновационной номенклатуре в области легкой промышленности. Легкая промышленность занимает важное место в экономике Узбекистан. Эта отрасль является центральным звеном в стабилизации промышленного производства, так как эта отрасль производит товары для народа, а это насыщение громадного сектора рынка; а также отрасль обеспечивает

республику большим числом рабочих мест. Увеличение экспортного потенциала отрасли прямо пропорционально связано с увеличением экономического потенциала и повышением благосостояния республики в целом.

О роли легкой промышленности в макроэкономическом комплексе позволяют судить следующие данные: на сегодняшний день она дает примерно пятую часть валового общественного продукта, в ней сосредоточена треть всех работников, занятых в промышленности республики. В разные годы отрасль формировала от 25% до 28% доходной части государственного бюджета, поэтому увеличение национального дохода напрямую зависит от успешной работы предприятий текстильной промышленности.

Легкая промышленность республики в основном представлена Государственно-акционерной компанией «Узбекенгилсаноат».

ГАК «Узбекенгилсаноат» объединяет предприятия хлопчатобумажной (текстильной), трикотажной, швейной, шерстяной и фарфоровой отраслей. Это - 15 отраслей, более 90 крупных предприятий и объединений, имеющих сеть филиалов, дома моделей одежды, сеть фирменной торговли.

В структуре выпускаемой продукции, наряду с производством тканей, одежды, трикотажных, чулочно-носочных изделий, головных уборов, текстильной галантереи, фарфоровых изделий, отрасль обеспечивает также потребности в изделиях медицинского назначения, специальной рабочей одежде и т.д.

Прошлый год стал знаковым для текстильной отрасли страны – был не только зафиксирован значительный рост экспорта, но и насыщения внутреннего рынка качественными товарами отечественного производства. В частности, за этот период объемы экспорта продукции легкой промышленности превысили \$1 млрд. Количество предприятий-экспортеров достигло 254, что составило 89% от общего числа предприятий «Узбекенгилсаноат».

Отечественные производители активно работают над расширением ассортимента готовых изделий, поставляемых на экспорт. Так, в 2015 году в структуру экспорта предприятий компании включены новые виды текстильной продукции: бамбуковая, модаловая и смесовая пряжи, жаккардовое и рингельное полотна, готовые швейно-трикотажные изделия новых видов, моделей, рисунков и переплетений. Доля товаров с высокой добавленной стоимостью в общем объеме экспорта достигла 40%.

Особое внимание специалисты отрасли уделяют разработке и выпуску одежды с национальными элементами. В регионах страны и столице открыты фирменные магазины предприятий «Узбекенгилсаноат», в которых по доступной цене можно приобрести повседневную одежду, спортивную форму, чулочно-носочные изделия и многое другое.

Большого внимания заслуживает работа по привлечению зарубежных дизайнеров для проведения мастер-классов для отечественных специалистов и совместной разработки современных моделей одежды с последующей организацией их промышленного производства на отечественных предприятиях. Развивать легкую промышленность страны позволяет и привлечение иностранных инвестиций, которые способствуют открытию новых совместных предприятий, расширению действующих производств. По итогам прошлого года в отрасли было освоено \$187,3 млн, что на 2,7% больше по сравнению с показателями 2014 года, введены 33 новых предприятия, создано более 12 тыс. рабочих мест.

Так, например, только к 24-летию независимости страны было сдано в эксплуатацию 18 промышленных предприятий общей стоимостью \$99 млн с экспортным потенциалом \$43,1 млн, создано более 1 тыс. рабочих мест.

Была продолжена системная работа по реализации мероприятий, направленных на сокращение энергоемкости и внедрение энергосберегающих технологий. Так, в 2015 году потребление электроэнергии на выпуск продукции стоимостью 1 млрд сумов сократилось на 6%, потребление природного газа – на 9,8%. При этом легкая промышленность Узбекистана ставит не менее перспективные задачи и на этот год. Приоритетными направлениями «Узбекенгилсаноат» в этом году станут осуществление постоянного технического и технологического обновления предприятий, опережающее развитие инфраструктуры, дальнейшее повышение экспортного потенциала, привлечение иностранных инвестиций и создание дополнительных рабочих мест. Реализуемые меры по техническому и технологическому обновлению действующих производств, расширению номенклатуры и повышению конкурентоспособности производимой продукции способствуют динамичному развитию легкой промышленности, предприятиями которой в 2015 году произведено продукции на 15318,1 млрд.сум, удельный вес отрасли в общем объеме промышленности достиг 16,7 %.

Всесторонняя поддержка деятельности малого предпринимательства способствует значительному росту объемов их продукции и в легкой промышленности. Так, в отчетном периоде, объем продукции, произведенный субъектами малого бизнеса вырос на 24,7% к 2014г., а удельный вес их продукции в общем объеме продукции легкой промышленности составил 59,3%. В настоящее время в республике действует 8904 предприятия легкой промышленности, из которых 3476 текстильных предприятий, 4684 предприятия швейной отрасли, 712 - коженно-обувной отрасли. В 2015 году в республике вновь создано 1130 предприятий легкой промышленности.

По результатам реализации программы произойдут структурные изменения в номенклатуре производимой продукции. Снизится удельный вес производства текстильных полуфабрикатов и увеличится удельный вес выпуска готовой продукции в среднем до 18%. По результатам реализации программы развития текстильной промышленности прогнозируется обеспечить потребности внутреннего рынка, в том числе по тканям на 130%, швейно-трикотажным изделиям на 118% и довести уровень покрытия потребностей в чулочно-носочных изделиях до 63% и т.д. В целом потребности населения в товарах легкой промышленности будут обеспечены в среднем на 81,5 %.

Финансирование инновационной номенклатуры должно осуществляться на основе принципа самоокупаемости, то есть часть суммарного эффекта от научных работ сотрудника должна расходоваться на финансирование благ, которые ему предоставляются в соответствии с категорией номенклатуры. Если же эффект от работ сотрудника не поддастся точному количественному измерению, то степень его значимости устанавливается экспертной комиссией с помощью анонимной оценки.

В соответствии с суммарным накопленным эффектом от работ сотрудника ему присваивается категория инновационной номенклатуры. Это дает работнику право пользоваться за счет предприятия определенными благами, которые предоставляются в различной форме. Таким образом, инновационная номенклатура может способствовать развитию прогресса в деятельности предприятий легкой промышленности. Ее главной целью является стимулирование научно-технической активности работников, а также общей инновационной активности организации.

Помимо рассмотренных мер необходимо затронуть еще ряд аспектов данной проблемы. При проведении инновационной деятельности необходимо принимать во внимание возможность получения соответствующих результатов путем активного взаимодействия с внешней средой. Наряду с преимуществами, которые получает предприятие легкой промышленности в результате взаимодействия с внешней средой в ходе реализации инноваций, существуют и проблемы. Первая проблема – сохранение научного потенциала компании, так как в случае использования уже готовых результатов или проведения инновационной деятельности другими организациями отпадает необходимость ее проведения в рамках предприятия. Вторая проблема возникает вследствие повышения конкуренции и уменьшения жизненного цикла товаров, что снижает шансы наладить высокоприбыльное производство на основе лицензионных соглашений. В этой связи целесообразно использовать взаимодействие предприятия с внешней средой для создания нововведений в следующее поколение, по возможности, с привлечением специалистов самого промышленного предприятия.

Рассмотренный комплекс мер по обеспечению повышения инновационной активности предприятий легкой промышленности, конечно, не охватывает всего многообразия существующих методов. Однако его реализация позволит повысить эффективность инновационного механизма предприятий легкой промышленности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Завялин П.Н. Инновационная деятельность в условиях рынка. – СПб.: Наука, РАН, 1994. – 192 с.
2. Инновационная деятельность предприятия: анализ, перспективы, активизация: Сб. науч. трудов / под ред. В.Д. Попова – Ярославль: ЯГТУ, 1997. – 148 с.
3. Куликов В.И. Регулирование производственной активности организации. – М.: Наука, 2004. – 624 с.
4. Трифилова А.А. Оценка инновационной активности промышленного предприятия // Инновации. – 2003. – № 10. – С. 51-55.

*Наталія Іванова
(Київ, Україна)*

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ВИПУСКНИКІВ ПТНЗ НА РИНКУ ПРАЦІ

Ускладнення соціально-економічних процесів, підвищення впливу на людину зовнішніх факторів, збільшення інформаційних потоків, неспроможність людини їх осмислити, зростання конкурентності – усе це спричиняє досить високі вимоги до випускників професійно-технічних навчальних закладів, технікумів, коледжів і вищих навчальних закладів.

В умовах ринкової економіки в силу дуже високої рухливості її кон'юнктури кожній людині доводиться не лише часто змінювати місце роботи, але й у середньому протягом трудового життя 5-6 разів змінити професію.

У цих умовах молодь зобов'язана одержувати таку професійну освіту, яка буде дозволяти їй відносно просто освоювати нові професії в майбутньому, образно говорячи, професійна освіта повинна стати конвертованою.

Характерна для сьогоденної ситуації модернізація виробництва вимагає підготовки працівників, які швидко пристосовуються до змін, готових змінити свою професію й ступінь відповідальності, а це означає – і

здатних навчитися нової професії. Вони зобов'язані бути готовими впоратися з новими професійними функціями й здатними сприйняти ці конфігурації як звичайний режим сучасного виробництва. Тож сьогодні потрібен професійно мобільний кваліфікований робітник, готовий повноцінно жити й працювати навіть у стані невизначеності й непередбачуваності, готовий до саморозвитку й самовдосконалення.

Умови, що склалися на ринку праці, ставлять сучасних випускників професійно-технічних навчальних закладів у жорсткі умови конкуренції. Дефіцит робочих місць, зруйнована система працевлаштування, недосконалість законодавства призводять до того, що випускники професійно-технічних навчальних закладів стають соціально незахищеними, втрачають упевненість у завтрашньому дні.

Сучасний ринок праці вимагає максимальної готовності випускників професійно-технічних навчальних закладів до повноцінної професійної діяльності на конкретному виробництві. Сьогодні роботодавець вже не бажає «доучувати» нашого випускника у себе на підприємстві. У результаті недостатній рівень готовності випускників професійно-технічних навчальних закладів до успішної адаптації в умовах ринкових відносин вступає в суперечність з потребами сучасного суспільства. Компромісним рішенням у цьому випадку є розробка нових підходів до підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, що забезпечують випускникам професійно-технічних навчальних закладів формування високої професійної мобільності, конкурентоспроможності, самоактуалізації й самореалізації на ринку праці.

Характерною рисою процесу становлення економіки України на початковому етапі було економічне зростання, яке вимірюється не тільки накопиченням капіталом, але й збільшенням обсягу знань, використовуваних на практиці. Провідна роль у побудові економіки, заснованої на знаннях, приділяється системі професійної освіти як соціальному інституту, що створює людський капітал [1, с. 11].

Сучасне суспільство потребує фахівців, які б були підготовлені до життєдіяльності у постійно змінних умовах: соціальних, професійних, економічних та ін. Тому підготовка професійно мобільних кваліфікованих робітників стає головною метою професійно-технічної освіти, що знайшло відображення в Концепції розвитку професійно-технічної освіти України на 2010-2020 роки.

Аналіз ситуації, яка склалася в промисловому та агропромисловому комплексах, свідчить, що досить вагомим фактором стабілізації і розвитку виробництва є найбільш повне використання людських ресурсів. Відповідно, зростає необхідність вдосконалення форм і методів підготовки майбутніх професійно мобільних кваліфікованих робітників в умовах соціального партнерства. Водночас варто зауважити, що значимість соціального партнерства до кінця ще не усвідомлена ні роботодавцями, ні професійно-технічними навчальними закладами, які вбачають у соціальному партнерстві лише одне із джерел фінансування.

У ринкових умовах соціальне партнерство стає найважливішим засобом підвищення якості професійно-технічної освіти і адаптації випускників професійно-технічних навчальних закладів до нових економічних умов. Це забезпечується спільними зусиллями соціальних партнерів по збереженню та поповненню кадрового потенціалу підприємств різних галузей промисловості [2].

Сучасні відносини між системою підготовки професійно мобільних кваліфікованих робітничих кадрів і ринком праці, роботодавцями характеризується рядом суперечностей між: попитом і пропозицією робочої сили; професійно важливими в умовах ринкової економіки якостями особистості і відсутністю їх у переважній частини молоді; бажанням займатися цікавою справою і жорсткими обмеженнями ринку праці в плані надання можливостей працевлаштування; необхідністю раціонального розподілу робочої сили і відсутністю механізму зв'язку з роботодавцями.

Як правило, відносини професійно-технічних навчальних закладів із соціальними партнерами залежать від державної політики в системі професійно-технічної освіти. Це положення дуже легко перевірити на характері відносин, що складаються в професійно-технічних навчальних закладах з таким найважливішими і значимими для них партнерами, як промисловість, транспорт, гірничо-будівельна галузі тощо.

Очолують промислові підприємства керівники з різними поглядами на систему професійно-технічної освіти. Співробітничати або не співробітничати з професійно-технічними навчальними закладами залежить від ступеня їхньої особистої зацікавленості. Навчальні заклади, природно, можуть мотивувати керівників підприємств до співробітництва високою якістю підготовки кваліфікованих робітників, можливістю надання безкоштовної й досить кваліфікованої робочої сили. Але, на жаль, можливості освітніх установ досить обмежені й, на ще більший жаль, держава нічого не робить для того, щоб повернути роботодавців обличчям до системи професійно-технічної освіти [3].

Професійно-технічні навчальні заклади в Україні, на жаль, позбавлені такої підтримки від свого головного соціального партнера - держави, і тому змушені самостійно шукати соціальних партнерів і налагоджувати стосунки з ними. Виходячи з прийнятого визначення соціального партнерства, зупинимося на основних типах соціальних партнерів системи професійно-технічної освіти. Насамперед відзначимо той факт, що розглядати категорію соціального партнерства можна як відносно системи професійно-технічної освіти в цілому, так і

відносно окремого професійно-технічного навчального закладу. У першому випадку стороною, яка бере участь у соціальному партнерстві, виступає, умовно говорячи, вся сукупність освітніх установ разом з органами управління освітою. Утворивши єдине ціле, вони виступають партнером у системі тих відносин, які складаються на ринку праці.

І тут можна виділити три основні категорії соціальних партнерів професійно-технічної освіти: роботодавців (підприємства); об'єднання працівників (профспілки, громадські організації); державні органи управління, включаючи службу зайнятості.

Соціальне партнерство у сфері професійно-технічної освіти – відносно нова категорія, яка з'явилася у зв'язку зі зміною форм власності в нашій державі, мета якого полягає у особливому типі взаємодії професійно-технічних навчальних закладів із центральними та місцевими органами виконавчої влади, об'єднаннями роботодавців, підприємствами різних форм власності й підпорядкування, органами служби зайнятості, іншими зацікавленими партнерами, направлена на максимальне узгодження інтересів всіх учасників цього процесу [4, с. 4].

Соціальне партнерство – це, перш за все, довіра, це впевненість у завтрашньому дні, це професійні, висококваліфіковані робітничі кадри. Активне залучення соціальних партнерів до усіх складових діяльності системи професійно-технічної освіти – від управління до розробки навчальних програм та практичного навчання, повинно стати одним з пріоритетів роботи навчального закладу. Саме налагодження конструктивного, взаємовигідного партнерства з роботодавцями та органами влади дозволить залучити додаткові ресурси для розвитку навчального закладу.

Впровадження у навчальний процес нових інноваційних технологій, співпраця навчального закладу з роботодавцями регіону, вивчення ринку праці, пошук інноваційних шляхів соціального партнерства, налагодження тісних взаємозв'язків – це є основні напрями інноваційного розвитку навчального закладу.

Ефективність соціального партнерства залежить від особистісного потенціалу і рівня професіоналізму викладачів, майстрів виробничого навчання закладу, їх уміння організувати цілеспрямовану спільну роботу з учнями, професійно-практичну діяльність у всіх її формах і видах.

Отже, соціальне партнерство відіграє ключову роль у забезпеченні професійно спрямованого навчання кваліфікованих робітників і є основною формою взаємодії професійно-технічного навчального закладу із сучасним виробництвом. Спільна взаємодія адміністрації, педагогічного колективу і учнів навчального закладу з роботодавцями регіону, сприяє більшій популяризації професій, які є у навчальному закладі, дозволяє вчасно реагувати на пропозиції роботодавців щодо професійно-практичної підготовки майбутніх кваліфікованих робітників, сприяє швидкій адаптації випускників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Колот А.М. Соціально-трудова відносина: теорія і практика регулювання: монографія. – К.: КНЕУ, 2004. – 230 с.
2. Михеев В.А. Основы социального партнерства: Теория и политика. – М.: Альфа, 2001. – 297 с.
3. Сокур Н.В. Формування соціального партнерства в Україні // Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць ОРИДУ. – О., 2006. – Вип. 3 (27). – С. 254-258.
4. Щербак Л.В. Створення системи соціального партнерства у сфері професійно-технічної освіти (методичні рекомендації). – К.: Геопринт, 2008. – 45с.

*Лариса Підпригора
(Київ, Україна)*

ТІНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Економічна криза 2008–2009 рр. негативно позначилася на ефективності державного регулювання національних економік, що спричинило, зокрема, послаблення механізмів протидії тінізації економіки. Як наслідок, стійка тенденція щодо зменшення масштабів тіньового сектору у розвинутих країнах Європи, яка спостерігалася, починаючи з 1999 року, змінилася, і у 2009–2010 роках обсяги тіньової економіки збільшилися [7]. Негативний вплив кризових явищ на рентабельність діяльності суб'єктів господарювання зумовив неспроможність їх функціонування у межах правового поля і обумовив перехід на часткову або повну діяльність поза межами легального сектору.

Упродовж розгортання кризи процеси тінізації економіки України відрізнялися від тінізації розвинених ринкових економік, що пов'язано з їх різною природою та функціями. Обсяг тіньової економіки в Україні з 2008 року почав різко зростати з 34 % до 38 % від ВВП у 2010 році [4, с.12]. Масштабне вилучення капіталу з офіційної економіки, яке спостерігалася в Україні під час розгортання кризи, певною мірою відіграло для

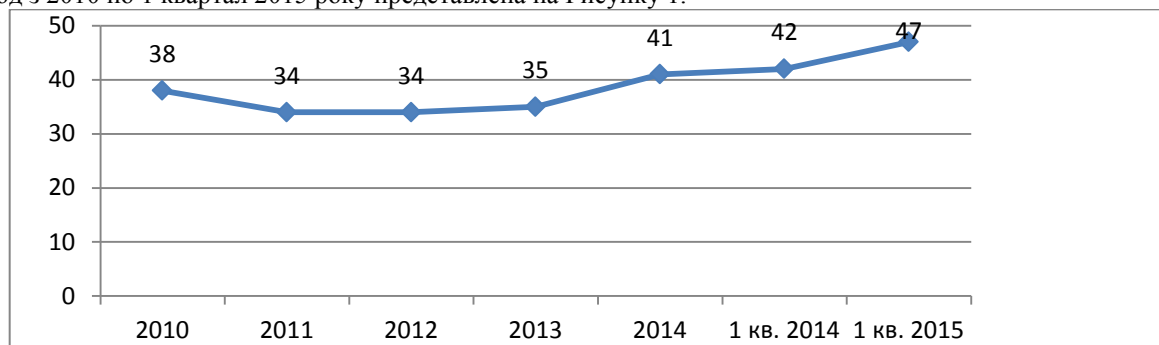
бізнесу запобіжну роль: через негативні очікування та недовіру до влади бізнес використовував механізми тінізації для збереження капіталів. Проте через неможливість повноцінного ведення бізнесу поза легальним сектором, за наявності ознак відновлення та покращення очікувань у 2010 році, суб'єкти господарювання поступово почали повертати капітал до легального сектору економіки. Але відновлення економічного зростання у 2010 році не супроводжувалося масштабним поверненням капіталів до легального сектору.

Проблеми, пов'язані з поширенням тіньової економіки, окремими аспектами її функціонування та розробкою шляхів детінізації досліджували відомі вітчизняні та зарубіжні вчені: Б. Базилевич, В. Бордюк, О. Бурбела, З. Варналій, В. Гончарова, О. Мазур, О. Подмазко, І. Приварникова, А. Сухоруков, Т. Тищук, О. Турчинов, М. Флейчук, Ю. Харазішвілі, Д. Блейдс, П. Гутман, В. Танзі, Дж. Томас, Е. Фейг, М. Флемінг, Ф. Шнайдер та інші.

Слід відмітити, що у XXI ст. у практиці господарювання схеми тінізації національної економіки модифікуються, що зумовлює актуальність наукового дослідження цієї проблеми.

Метою статті є визначення основних тіньових схем у державному секторі економіки України, використання яких призводить до розкрадання державної власності.

Основні результати дослідження. Аналіз тенденцій тінізації економіки України спирається на кількісні оцінки рівня тінізації економіки та співвідношення темпів зростання у тіньовій та офіційній економіці. Розрахунок рівня тіньової економіки в Україні здійснюється відповідно до Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки, затверджених наказом Мінекономіки від 18.02.2009 № 123 [3]. Інтегральний показник рівня тіньової економіки є комплексним індикатором, що повною мірою характеризує таке явище, як тіньова економіка. Динаміка інтегрального показника рівня тіньової економіки в Україні за період з 2010 по 1 квартал 2015 року представлена на Рисунку 1.

Рисунок 1. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від обсягу офіційного ВВП) [5].

Як бачимо на графіку, в період з 2010 по 2013 роки рівень тіньової економіки в Україні скоротився на 3 % – з 38 % до 35 %. Однак така тенденція до скорочення даного показника не мала продовження. До початку 2015 року в умовах поширення цінних та девальваційних шоків, ескалації військового конфлікту спостерігалось подальше суттєве зростання тіньової економіки, започатковане у 2013 році. У 2014 році рівень тіньової економіки в Україні зріс до 41%. У I кварталі 2015 року рівень тіньової економіки порівняно з відповідним періодом 2014 року збільшився ще на 5% до 47% від обсягу офіційного ВВП (Рис. 1).

Збільшення рівня тіньової економіки в Україні в період з 2010 по 2015 роки пояснюється рядом причин. Зокрема, основними з них є:

- значне податкове навантаження на фонд оплати праці;
- звуження споживчого попиту з боку населення (спровоковане, у свою чергу, як скороченням реальної заробітної плати, так і погіршенням споживчих настроїв);
- значні обсяги продажу товарів через організовані ринки (тобто обсяги торговельних операцій, що є складноконтрольованими для фіскальних служб);
- руйнація значної частини виробничої та транспортної інфраструктури внаслідок військових дій на Сході України;
- втрата вітчизняними підприємствами економічних позицій на зовнішніх та внутрішньому ринках через розрив виробничих зв'язків та логістичних сполучень з окупованими територіями;
- здорожчання собівартості виробництва через девальвацію національної грошової одиниці;
- застосування країнами-членами Митного Союзу зовнішньоторговельних обмежень щодо вітчизняних товарів [2; 5].

Проаналізувавши динаміку та причини зміни обсягів тіньової економіки України у період з 2010 по 2015 роки, можна зробити наступні висновки: 1) під час стійкого економічного розвитку тіньова економіка виступає системним індикатором неефективності державного управління та несприятливих умов ведення бізнесу, а також інструментом збагачення окремих суб'єктів ринку, близьких до влади; 2) у період економічних криз тіньова економіка відіграє роль «амортизаційної подушки», дозволяючи суб'єктам підприємницької діяльності

підтримувати рівень власної конкурентоспроможності; 3) в період існування загроз національній безпеці та військових конфліктів на території країни зміна обсягів тіньової економіки, з одного боку, віддзеркалює тенденції щодо її перетворення на кримінальний бізнес, а з іншого – є реакцією бізнесу на зростання ризиків щодо його знищення [5].

Діяльність багатьох вітчизняних промислових підприємств різних форм власності досить часто містить тіньову компоненту: неправомірне відшкодування ПДВ, трансфертне ціноутворення, офшорні схеми, зловживання в тендерах із державних закупівель. Слід відмітити, що спектр тіньових схем у вітчизняній економіці не обмежується використанням названих схем. На кожному промисловому підприємстві, яке здійснює тіньову діяльність, розробляються і реалізуються власні тіньові схеми з притаманними їм особливостями та специфікою.

Значного поширення набули організація та реалізація тіньових схем реалізації державної власності в економіці України. Серед основних з них можна назвати такі:

▪ *розкрадання державних активів та активів суб'єктів господарювання державного сектору економіки.* Найпоширенішими способами розкрадання та відмивання коштів державних підприємств є такі:

1) державним підприємством перераховуються кошти на користь підприємств (переможців тендерів), які пов'язані з керівництвом державного підприємства, в подальшому кошти перераховуються на користь фіктивних компаній для переведення в готівку;

2) новостворений суб'єкт господарювання, який не має найманих працівників та виробничих потужностей, отримує грошові кошти від державного підприємства, частина яких направляється на користь посередників для виконання умов тендеру, інша частина обготівковується або переводиться на рахунки посадових осіб державного підприємства та пов'язаних з ними осіб або підприємств;

3) отримані грошові кошти від державного підприємства за товари, роботи, послуги, в подальшому дробляться та розпорошуються серед значної кількості підприємств з ознаками фіктивності з призначенням платежу: фінансова допомога, цінні папери, переведення боргу з кінцевим обготівковуванням;

4) державним підприємством перераховуються кошти на користь суб'єкта господарювання без фактичного постачання товарів та надання послуг [6];

▪ *отримання доходів, отриманих від корупційних діянь з використанням державної власності.* Завдяки взаємодії корумпованої бюрократії, державно-монополістичних корпорацій та приватно-олігархічних холдингів створюються і діють такі найбільш поширені нелегальні схеми збагачення:

1) на найвищих щаблях економічної ієрархії корумпована бюрократія виділяє бюджетні кошти збитковим державним монополіям як інвестиції у капітал, дотації, надбавки, індексації цін, кредити. Щорічний обсяг таких бюджетних витрат на покриття збитків державних монополій оцінюється в 120 млрд. грн. і більше [1]. У свою чергу, державно-монополістичні об'єднання через шахрайські схеми (завищення оплати послуг і товарів приватних компаній, продаж їм продукції за заниженими цінами) створюють штучні прибутки олігархічним конгломератам. Суму крадіжок за цією схемою оцінюють у 40-60 млрд. грн. [1];

2) приватні олігархічні холдинги збагачуються внаслідок їх фінансування корумпованою владою через: пільги з оподаткування, включаючи неправомірне велике повернення ПДВ, головним чином – нелегальні (їх можна оцінити 40–50 млрд. грн.); бюджетні гарантії та кредити за окремими урядовими програмами і держзамовленнями – від 50 млрд. грн до 80 млрд. грн у різні роки; кредити рефінансування олігархічних банків, які видає НБУ. Щорічно – 40–50 млрд. грн, навіть у 2014 році банкам видали 180 млрд. грн. У попередні роки близько половини кредитів рефінансування не поверталось [1];

3) на корупційних ринках державних послуг та супільних благ їх ціною виступають хабарі і «відкати». Корупціонери оримують доходи і від інших послуг: призначення на урядові посади та посади керівників державних корпорацій, включення до складу народних депутатів, дозвільні послуги бізнесу, мінімізація податкових платежів, оформлення митних документів, підвищення цін і тарифів, доступ до державних активів, уникнення кримінальної відповідальності. Ці послуги оцінюються від 50 млрд. грн до 75 млрд. грн. [1].

Висновки. Отже, тінізація реалізації державної власності має свою специфіку, що виявляється через особливості використання різних тіньових схем. Взаємодія корумпованої бюрократії, державно-монополістичних корпорацій та приватно-олігархічних холдингів призводить до створення і реалізації нових тіньових схем, завдяки яким корумпованими чиновниками, олігархами, менеджерами державних монополій розкрадається державна власність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Бермудський» трикутник обкрадання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2015/11/13/567057/>

2. Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання Національної тристоронньої соціально-економічної ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ntser.gov.ua/.../Мінекономіки%20_03-17.

3. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 18.02.2009 № 123 "Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/LegislativeActs/Detail?lang=uk-UA&id=4bb297a0-c900-404f-8c6f-5f76f18b1503>
4. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 96 с.
5. Тенденції тіньової економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>
6. Типові інструменти, способи та механізми розміщення і відмивання кримінальних доходів. Дослідження департаменту фінансових розслідувань Державної служби фінансового моніторингу України. 2015.- 48 с.
7. The Influence of the economic crisis on the underground economy in Germany and the other OECD-countries in 2010: a (further) increase [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/LatestResearch2010/ShadEcOECD2010.pdf>

Мар'яна Цінух-Гузю
(Івано-Франківськ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ТА ЇЇ ПОКАЗНИКІВ

Розвиток продуктивних сил і неухильне зростання потреб суспільства об'єктивно зумовлюють необхідність підвищення продуктивності праці. На всіх етапах історії людства діє економічний закон неухильного зростання продуктивності праці. Досягнутий рівень і темпи підвищення продуктивності праці є важливим показником ефективності виробництва, джерелом зростання реальних доходів і добробуту населення. Підвищення продуктивності праці в сільському господарстві створює необхідні умови для забезпечення ефективного функціонування агропромислового комплексу країни.

Найважливішою властивістю праці є її продуктивність, рівень якої характеризує ефективність трудових ресурсів [3, с. 48].

У вивченні продуктивності праці, важливу роль відіграють наукові розробки вітчизняних учених: А.Базилюк, В.Беседіна, І.Бондар, О.Вороніна, В.Дієсперова, Т.Костишиної, Г.Кулікова, А.Касич, Е.Лібанової, С.Кожем'якіної, В.Найдьонова, А.Ревенка, М.Семикіної, О.Сологуб та інших.

Метою даної статті є дослідження продуктивності праці в сільському господарстві та її показників

Продуктивність праці як економічна категорія відображає взаємозв'язок між обсягом виробництва продукції і відповідними затратами праці.

Отже, продуктивність праці – це показник, що характеризує її ефективність і відображає співвідношення обсягу продукції, робіт, послуг та кількості праці, затраченої на його виробництво [1, с. 129].

У процесі виробництва вирішальна роль належить живій праці, яка в міру розвитку продуктивних сил приводить у рух дедалі більшу масу уречевленої праці (машин, обладнання, пального, насіння, кормів тощо). В результаті цього продуктивність праці в сільському господарстві підвищується, що забезпечує збільшення обсягів виробництва рослинницької і тваринницької продукції, а також зміцнення економіки сільськогосподарських підприємств.

Особливості сільськогосподарського виробництва зумовлюють систему показників і методику обчислення продуктивності праці. Рівень продуктивності праці в сільському господарстві визначається співвідношенням обсягу виробленої продукції і затрат живої праці. Обсяг валової продукції сільського господарства може обчислюватися як у натуральному, так і у вартісному виразі. У галузях сільського господарства, де виробляється однорідна продукція (зерно, молоко, вовна тощо), обсяг валової продукції виражається в натуральних або вартісних показниках [2, с. 77].

Оскільки у господарствах виробляється багато видів продукції різної споживчої вартості, валовий обсяг її виражається у вартісній формі і оцінюється в порівнянних цінах.

При визначенні обсягу виробленої валової продукції сільського господарства враховують не лише кількісні, а й якісні показники за встановленими стандартами якості певної продукції.

Продуктивність праці в сільському господарстві характеризується системою прямих і непрямих показників. Прямі показники визначаються кількістю продукції, що виробляється за одиницю робочого часу. Вони безпосередньо характеризують її рівень в окремих галузях, сільськогосподарських підприємствах або в сільському господарстві в цілому. Вони виражаються в натуральній і вартісній формі [2, с. 78].

До прямих показників продуктивності праці належать:

- 1) виробництво окремих видів сільськогосподарської продукції (зерна, молока, тощо) в натуральному виразі з розрахунку на 1 люд.-год.
- 2) прямі затрати праці (люд.-год.) на виробництво 1ц продукції (характеризують трудомісткість продукції);
- 3) вартість валової продукції рослинництва, тваринництва або сільського господарства в цілому з розрахунку на 1 люд.-год;
- 4) вартість валової продукції сільського господарства з розрахунку на одного середньорічного працівника [2, с. 79].

Продуктивність праці визначають не тільки за вартістю валової продукції, а й за масою створеної чистої продукції. Це новостворений продукт, або валовий дохід, розмір якого обчислюють як різницю між вартістю валової продукції і матеріальними витратами сільськогосподарського виробництва.

У сільському господарстві продукцію одержують раз на рік або дуже нерегулярно, тоді як затрати праці відбуваються, як правило, постійно, особливо в тваринницьких галузях. Тому прямі показники продуктивності праці за виходом кінцевої продукції сільськогосподарських галузей визначаються по закінченні господарського року.

Продуктивність праці протягом року обчислюють і аналізують системою непрямих показників, які визначають із співвідношення обсягу виконаних робіт і затрат робочого часу. До них відносять:

- затрати праці на вирощування 1га посіву сільськогосподарських культур (люд.-год);
- затрати праці на 1 голову окремих видів худоби (люд.-год);
- навантаження посівних площ з розрахунку на одного середньорічного працівника;
- навантаження поголів'я худоби і птиці на одного середньорічного працівника відповідної галузі тваринництва.

Непрямі показники продуктивності праці характеризують обсяг виконаних робіт з розрахунку на одиницю робочого часу. Вони лише приблизно оцінюють рівень продуктивності праці, проте дають змогу своєчасно протягом усього періоду виробництва сільськогосподарської продукції визначати його динаміку. Звідси їх значення для контролю і аналізу змін у затратах праці в процесі виконання різних сільськогосподарських робіт. За непрямыми показниками виявляють і реалізують резерви підвищення продуктивності праці на окремих стадіях сільськогосподарського виробництва [2, с. 80].

Трудові показники продуктивності праці визначаються діленням обсягу продукції, представленого в затратах робочого часу в нормо-годинах, на кількість робітників [1, с. 131].

Прискорення темпів зростання продуктивності праці є однією з найголовніших умов підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Продуктивність праці формується під впливом багатьох факторів: природних умов, рівня кваліфікації працівників, розвитку науки й технологічного застосування, розмірів і ефективності засобів виробництва, раціональності розміщення сільськогосподарських галузей, спеціалізації і організації виробничого процесу.

Підвищення продуктивності праці – основний чинник розв'язання економічних проблем підприємства.

Під час планування продуктивності праці визначають рівень, темпи і фактори її зростання.

Найпоширенішим методом планування показника підвищення продуктивності праці є планування за фактором її зростання.

Фактори, що впливають на підвищення продуктивності праці:

- підвищення технічного рівня виробництва;
- вдосконалення управління організації виробництва та праці;
- зміна обсягу виробництва продукції;
- галузеві фактори;
- введення в дію й освоєння нових об'єктів.

Серед матеріально-технічних факторів важливу роль відіграє науково-технічний прогрес, який є основою всього суспільного виробництва і одним із основних елементів механізму ринку.

Підвищення рівня механізації виробництва здійснюється шляхом механізації ручних робіт, упровадження засобів малої механізації, комплексної механізації робіт на дільницях та в цехах. Важливим засобом здійснення механізації виробництва є модернізація устаткування, тобто оновлення й удосконалення функціонуючого устаткування, незначні зміни його конструкцій.

Дедалі більшого значення набуває такий фактор зростання продуктивності праці, як підвищення якості продукції, її конкурентоспроможності на ринку.

Сукупність матеріально-технічних факторів та їх вплив на рівень продуктивності праці можна характеризувати певними показниками.

Електроозброєність праці визначається відношенням кількості електроенергії, використаної у виробничому процесі за певний період, до середньооблікової чисельності робітників.

Енергоозброєність праці – споживання всіх видів енергії на одного робітника за певний період.

Фондоозброєність – це показник осначеності праці виробничими основними фондами. Визначається відношенням середньорічної балансової вартості виробничих основних фондів до середньооблікової чисельності робітників або працівників.

Фондовіддача – загальний показник використання всієї сукупності основних виробничих фондів. Визначається відношенням річного обсягу випуску продукції у грошовому вираженні до середньорічної (без урахування зносу) балансової вартості основних виробничих фондів. Залежність між рівнем і динамікою технічної озброєності та продуктивності праці пряма.

Велике значення для підвищення продуктивності праці мають організаційно-економічні фактори, які визначаються рівнем організації виробництва, праці й управління. До цих факторів належать:

— удосконалення форм організації спільного виробництва, удосконалення організації праці шляхом поглиблення поділу і кооперації праці;

— застосування передових методів і прийомів праці;

— удосконалення організації та обслуговування робочих місць;

— поліпшення нормування праці (впровадження технічно обґрунтованих норм затрат праці, розширення сфери нормування праці);

— застосування гнучких форм організації праці;

— поліпшення підготовки і підвищення кваліфікації кадрів;

— поліпшення умов праці;

— удосконалення матеріального стимулювання праці; удосконалення організації управління виробництвом шляхом удосконалення системи управління виробництвом, поліпшення оперативного управління виробничим процесом, впровадження автоматизованих систем управління виробництвом.

Соціально-психологічні фактори визначаються якісними характеристиками і соціально-економічним складом трудових колективів, підвищенням кваліфікаційного й загальноосвітнього рівня працівників, поліпшення соціально-психологічного клімату в трудових колективах, підвищенням дисциплінованості, трудової активності, творчої ініціативи працівників, удосконаленням методів мотивації і психологічного впливу тощо.

Резерви підвищення продуктивності праці – це невикористані можливості економії затрат праці (як живої, так і уречевленої), які виникають унаслідок дії тих чи інших факторів (удосконалення техніки, технології, організації виробництва і праці тощо).

Таким чином, продуктивність праці зростає при економії живої і уречевленої праці на одиницю продукції, а також зміні їх співвідношення на користь останньої. Якщо на виробництво певної машини затрачено таку ж кількість праці, що й зберігається при її застосуванні, то відбувається просте переміщення праці з однієї галузі в іншу. При цьому сукупні затрати праці, необхідні для виробництва одиниці продукції, не зменшуються, отже, продуктивність праці не зростає.

З розвитком агропромислового комплексу і вдосконаленням його структури має відбутися значний перерозподіл робочої сили між окремими його галузями. Зменшення чисельності працівників сільського господарства супроводжуватиметься зростанням їх у галузях з переробки сільськогосподарської продукції та виробництва засобів праці для агропромислового комплексу. В цих умовах підвищення продуктивності праці в АПК здійснюватиметься лише за рахунок зниження сукупних затрат живої і уречевленої праці на виробництво одиниці кінцевого продукту, який надходить в особисте і виробниче споживання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойчик І.М. Економіка підприємства: навч. посіб. / Бойчик І.М. – К: 2007. – 528 с.
2. Економіка аграрного підприємства: Підруч. Для економ. і технол. спец. аграр. вищ. навч. закл. I-II рівнів акредитації / С.І. Михайлов, Н.Г. Кабаченко, Г.В. Заєць та ін.; За ред. С.І. Михайлова. – К.: Укр. Центр духов. Культури, 2005. – 396 с.
3. Економіка підприємства: навчальний посібник / Д.І. Рижмань, Г.Я. Криворучко, Г.Я. Віннічук, М.Т. Пилявець. – К.: Аграрна освіта, 2011. – 531 с.

СЕКЦИЯ: МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ

*Юлія Брус, Ірина Вівсюк
(Вінниця, Україна)*

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

На сьогодні інноваційний шлях розвитку є невід'ємною або навіть визначальною складовою економічного зростання будь-якого підприємства. Досвід інших країн засвідчує, що лише за умови широкого впровадження інноваційних розробок можливо наповнити як український, так і світовий ринки конкурентоспроможною продукцією вітчизняного виробництва. Натомість, на даний момент спостерігається зовсім інша ситуація: замість високотехнологічної наукоємної продукції вітчизняний експорт здебільшого представлений напівфабрикатами низького рівня обробки та сировиною, що, у свою чергу, є найскравішим доказом нерационального використання природних багатств. У зв'язку з цим вкрай необхідним і доцільним є процес інноваційного заміщення на багатьох промислових підприємствах країни та навіть в цілих галузях, оскільки майбутній образ національної інноваційної системи багато в чому буде залежати від можливостей держави вчасно мобілізувати свій внутрішній інноваційний потенціал.

Впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки набуває особливого значення у сучасній світовій економіці. У період світової економічної кризи конкурентоспроможними є підприємства та галузі, що активно впроваджують та використовують інноваційні технології. Інноваційні процеси на українських підприємствах є нестійкими та позбавленими чітких довгострокових стимулів для інноваційної діяльності. В цих умовах виникає необхідність ідентифікації ключових проблем, що стримують розвиток інноваційної діяльності вітчизняних підприємств, та пошуку шляхів їх вирішення.

Аналізу інноваційного розвитку велику увагу приділяли вітчизняні та зарубіжні науковці, а саме: О. О. Дагаєва, І. Г. Дежиної, М. М. Іванова, Н. І. Іванової, А. І. Каширіна, Е. Кемпбелла, Дж. Коллінза, Ф. Кука, Р. Мартіна, А. М. Поручника, П. Ромера, П. Санлея, Б. Г. Салтикова, А. С. Семенова, Д. Тернера, Р. Флориди, М. Фонштейна, К. Фрімена, І. Шумпетера та інших.

Згідно із Законом України «Про інноваційну діяльність», інновації – це новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, які істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери [1, 158 с.].

Інноваційною вважається діяльність, спрямована на використання та комерціалізацію результатів наукових досліджень і розробок, яка зумовлює випуск на ринок нових конкурентоспроможних товарів і послуг.

В сучасних умовах господарювання інновації – це необхідний і об'єктивний чинник конкурентоспроможного розвитку кожного підприємства. Україна стала на інноваційний шлях розвитку економіки. На користь цього свідчить велика кількість заходів, прийнятих на державному рівні, зокрема, прийняття в новій редакції Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»; Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку України, яка передбачає підвищення конкурентоспроможності економіки на основі структурно-інноваційної моделі економічного зростання, інтенсивного технічного та технологічного оновлення виробництва. Однак, всі ці заходи не забезпечили українським підприємствам стійкий інноваційний розвиток [1, 160 с.].

До головних перешкод на шляху активізації інноваційного процесу на підприємствах України можна віднести:

- дефіцит фінансових ресурсів для забезпечення наукових досліджень і впровадження інноваційних розробок.
- недосконалість нормативно-правової системи регулювання і стимулювання інноваційної діяльності
- невідповідність корпоративної структури, яка формується в Україні, головним вимогам інноваційного розвитку та ін.

Також до чинників, що стримують інноваційний розвиток підприємств є вплив наукових кадрів за кордон. Щороку через таку тенденцію Україна втрачає більше ніж 1 млн. дол. США. Тому, одним із ефективних засобів скорочення впливу наукових кадрів є збільшення фінансування науки, що передбачає поповнення бюджету, зміну ставлення влади до науки. Саме перехід від моделі з дешевою робочою силою до моделі з високим рівнем оплати ефективної праці стане першим кроком до формування конкурентоспроможної економіки. Підвищення професійного рівня паралельно зі зростанням оплати праці підвищить інноваційний розвиток підприємств [2, 148-149 с.].

Негативним фактором також є відсутність повноцінної інформаційної бази щодо інноваційних проектів, що призводить до неможливості координації функціонування суб'єктів інноваційної діяльності.

Розвиток інноваційної діяльності підприємств потребує супутньої підтримки, яку мають забезпечувати інноваційні структури різних типів. Одними із основних таких структур є технопарки, які забезпечують функціонування інноваційної моделі національної економіки. Однак, аналізуючи ситуацію в Україні, спостерігаємо, що діяльність технопарків знаходиться на низькому рівні. Так, у 2015 році кількість діючих проектів технопарків зменшилася в 7 раз (з 108 до 16). Загальний обсяг реалізованої інноваційної продукції у

першому півріччі 2015 року становить 227,5 млн. грн., що у 6,7 рази менше за результати першого півріччя 2014 року. Причиною такої ситуації в Україні є невиконання Закону «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» [3].

Отже, фінансування інноваційної діяльності підприємств виступає основою науково-технічного прогресу й технологічної модернізації виробничих потужностей і зміцнення їх конкурентних позицій. Однак фінансування інноваційної діяльності підприємств здійснюється переважно за рахунок власних коштів. Державне фінансування та підтримка дуже мізерні. Тому для оптимізації інноваційної діяльності необхідно впровадити наступні заходи:

- держава повинна дбати про екологізацію виробництва, стимулювати діяльність, спрямовану на збереження довкілля

- збільшення витрат на підготовку фахівців високого класу, тренінги, курси
- мотивація працівників до інноваційної діяльності, зменшення міграції науковців
- законодавчі зміни у галузі інноваційної діяльності щодо пільг і стимулів
- розширення джерел фінансування.
- політика підприємства повинна мати інноваційну спрямованість.
- тісне співробітництво з іноземними підприємствами, обмін досвідом
- активізація діяльності технопарків шляхом державної підтримки. [4, 684-685 с.]

Реалізація запропонованих напрямів активізації інноваційної діяльності в Україні дасть змогу значно підвищити рівень інноваційної активності промислових підприємств, стабілізувати прискорений процес оновлення виробництва, ефективно використовувати внутрішні і залучені зовнішні інвестиції і інноваційну діяльність. Виходячи з того, що інноваційні зрушення у промисловості на сучасному етапі розвитку економіки є перспективними і забезпечують високі показники загального економічного зростання, постає необхідність дослідження сучасного стану та напрямів активізації інноваційної діяльності на підприємствах.

Результати дослідження щодо питань взаємозв'язку розвитку інноваційного потенціалу вітчизняних підприємств та рівня їх конкурентоспроможності свідчать про безперечну ефективність комплексного розгляду даних компонент управління підприємством. При цьому важливе значення необхідно приділяти врахуванню основних проблем, що стримують інноваційний розвиток українських підприємств, а також його позитивним тенденціям.

В свою чергу, дотримання зазначених вище пріоритетів розвитку інноваційного потенціалу як на рівні держави, так і на рівні окремих компаній повинні забезпечити активізацію інноваційної діяльності вітчизняних підприємств. Вітчизняні підприємства мають спрямувати свої зусилля на інноваційний шлях розвитку, в першу чергу - на вдосконалення власних інноваційних потенціалів. Адже саме інноваційний розвиток може забезпечити захоплення стійких позицій на світовому ринку як вітчизняними підприємствами, так і нашою державою в цілому.

Для створення ефективного механізму фінансування інноваційного розвитку підприємств необхідно використовувати диверсифікований інструментарій державної підтримки, який повинен враховувати світовий досвід і національні особливості діяльності вітчизняних підприємств.

Потрібними є також законодавчі зміни у галузі інноваційної діяльності щодо пільг і стимулів; розширення джерел фінансування; тісна співпраця з іноземними підприємствами, обмін досвідом; розширення практики надання інноваційним підприємствам середньострокових кредитів із зниженням процентної ставки. Щоб підвищити процес розробки та впровадження інновацій на підприємстві потрібно залучати персонал, а для цього необхідно створювати преміальні фонди за розробку, давати працівникам додаткові бонуси [4, с.114].

Одним із основних факторів забезпечення стабільного економічного розвитку нашої країни є інноваційна діяльність підприємств. Тому важливим є вчасне виявлення проблем та розроблення дієвих інструментів їх інноваційного розвитку. Забезпечення інноваційної активності підприємств України повинно здійснюватися в комплексі національної інноваційної системи, створення високотехнологічних виробництв і промислового освоєння результатів науково-дослідних робіт.

До заходів, які спрямовані на вирішення цих проблем, можна віднести: створення єдиної функціонуючої національної інноваційної системи, яка формується на різних рівнях; формування загальнодержавної системи пошуку, збору, накопичення, обробки, зберігання, розповсюдження та надання інформації в сфері інноваційного розвитку; забезпечення використання існуючого науково – технічного доробку щодо його інноваційного впровадження. Крім цього необхідно визначити напрями, в яких вітчизняні вчені та виробники мають наукові резерви та розробки, які відповідають міжнародним стандартам та забезпечуватимуть сильні позиції на світовому ринку. Потрібно забезпечити фінансування фундаментальних досліджень. Знайти додаткові джерела на фінансування, одним з яких є реформування податкової системи. Також важливим напрямом є створення нових та розвиток існуючих технологічних парків, вільних економічних зон для притягнення інвестицій в модернізацію виробництва [5].

Вітчизняні підприємства мають незадовільний рівень інноваційного розвитку, що є наслідком, в першу чергу, хибних підходів до управління підприємствами та економікою країни за командно-адміністративною системою господарювання. Разом з тим, в сучасних умовах негативні тенденції викликані недостатнім фінансуванням, низьким рівнем зацікавленості керівництва підприємств в інноваціях, високим рівнем ризику. Для подолання вказаних недоліків роботи промислових підприємств потребує суттєвого покращення

система управління інноваційною діяльністю, оскільки відсутність інноваційного розвитку призведе до подальшого морального старіння основних засобів промисловості, і, як наслідок, її не конкурентоспроможності на світовому та національному ринках. Для оптимізації інноваційної діяльності необхідно, щоб держава мотивувала працівників до інноваційної діяльності, зменшувала міграції науковців. Треба впровадити законодавчі зміни у галузі інноваційної діяльності щодо пільг і стимулів та розширити джерела її фінансування.

Зазначені заходи дадуть змогу сформувати сприятливий інноваційний клімат, задіяти всі необхідні механізми та стимули для підвищення зацікавленості підприємств у впровадженні наукомістких технологій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Марченко О. В. Визначення необхідних і достатніх умов для інноваційного розвитку підприємства / О. В. Марченко // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 6. – С. 158-164.
2. Квасницька Р. С. Особливості інноваційної діяльності підприємств у сучасних умовах / Р. С. Квасницька, Н. С. Ардашкіна // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 6, Т. 3. – С. 247-251.
3. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
4. Інвестиційно-інноваційна діяльність: теорія, практика, досвід: монографія / М.П.Денисенко [та ін.]; За ред.: М.П.Денисенка, Л.І.Михайлової. – Суми: Університетська книга, 2008. – 1049 с.
5. Розвиток інноваційної діяльності та трансферу протягом 2008-2009 років: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/science/innovation>

Науковий керівник – кандидат економічних наук, доцент В.В.Боковець

*Динара Гафарова
(Бухара, Узбекистан)*

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

В современном мире многообразных и сложных экономических процессов между гражданами, предприятиями, финансовыми институтами, государствами на внутреннем и внешнем рынках, острой проблемой является эффективное вложение капитала с целью его приумножения - или инвестирование. Экономическая природа инвестиций обусловлена закономерностями процесса расширенного воспроизводства и заключается в использовании части дополнительного общественного продукта для увеличения количества и качества всех элементов системы производительных сил общества. Источником инвестиций является фонд накопления, или сберегаемая часть национального дохода, направляемая на увеличение и развитие факторов производства, и фонд возмещения, используемый для обновления изношенных средств производства в виде амортизационных отчислений. Все инвестиционные составляющие формируют, таким образом, структуру средств, которая непосредственно влияет на эффективность инвестиционных процессов и темпы расширенного воспроизводства. [4, с. 18-20]

Законом Республики Узбекистан “Об инвестиционной деятельности” от 24.12.1998 г. под инвестициями понимаются материальные и нематериальные блага и права на них, вкладываемые в объекты экономической и иной деятельности. Виды инвестиций принято подразделять на денежные средства, целевые банковские вклады, паи, акции и другие ценные бумаги; движимое и недвижимое имущество; имущественные права, связанные с авторским правом, опытом и другими видами интеллектуальных ценностей; совокупность технических, технологических, коммерческих и иных знаний, оформленных в виде технической документации, навыков и производственного опыта, необходимого для организации того или иного вида производства, но не запатентованного (“ноу-хау”); права пользования землей, водой, ресурсами, домами, сооружениями, оборудованием, а также иные имущественные права и другие ценности [3, с. 150-156]. В отношении объектов вложения, инвестиции подразделяются на реальные инвестиции, или вложения средств в материальные (здания, сооружения, оборудование и т.п.) и нематериальные активы (патенты, лицензии, “ноу-хау”, научно-технические и проектно-конструкторские работы в виде документации, программные средства и т.п.), а также, финансовые инвестиции, или вложения средств в различные финансовые инструменты - ценные бумаги, депозиты, целевые банковские вклады. По характеру участия в инвестиционном процессе инвестиции подразделяются на:

– прямые, предполагающие непосредственное участие инвестора в выборе объекта инвестирования и вложении средств, при этом инвестор непосредственно вовлечен во все стадии инвестиционного цикла, включая прединвестиционные исследования, проектирование и строительство объекта инвестирования, а также производство конечной продукции;

– косвенные, осуществляемые через различного рода финансовых посредников (инвестиционные фонды и компании) аккумулирующих и размещающих по своему усмотрению наиболее эффективным образом финансовые средства. [2, с. 88-96]

Воспроизводство средств производства может осуществляться в одной из следующих форм инвестиций:

– новое строительство, или строительство предприятий, зданий, сооружений, осуществляемое на новых площадках и по первоначально утвержденному проекту;

– расширение действующего предприятия - строительство вторых и последующих очередей действующего предприятия, дополнительных производственных комплексов и производств, строительство новых либо расширение существующих цехов с целью увеличения производственной мощности;

– реконструкция действующего предприятия - осуществление по единому проекту полного или частичного переоборудования и переустройства производств с заменой морально устаревшего и физически изношенного оборудования с целью изменения профиля, выпуска новой продукции;

– техническое перевооружение - комплекс мероприятий, направленных на повышение технико-экономического уровня производства отдельных цехов, производств, участков. [4, с. 134-135]

Процесс инвестирования принято реализовывать с помощью разработки и последующего выполнения инвестиционного проекта. В международной практике план развития предприятия представляется в виде специальным образом оформленного бизнес-плана, который, по существу, представляет собой структурированное описание проекта развития предприятия. Если проект связан с привлечением инвестиций, то он носит название “инвестиционного проекта”. Обычно любой новый проект предприятия в той или иной мере связан с привлечением новых инвестиций. В наиболее общем понимании проект - это специальным образом оформленное предложение об изменении деятельности предприятия, преследующее определенную цель [3, с. 32]. Проекты принято подразделять на тактические и стратегические. К числу последних, обычно относятся проекты, предусматривающие изменение формы собственности (создание арендного предприятия, акционерного общества, частного предприятия, совместного предприятия и т.д.), или кардинальное изменение характера производства (выпуск новой продукции, переход к полностью автоматизированному производству, и т.п.). Тактические проекты обычно связаны с изменением объемов выпускаемой продукции, повышением качества продукции, модернизацией оборудования. Для наших предприятий понятие проекта не является новым. Его отличительное качество прежних времен заключалось в том, что основные направления развития предприятия, как правило, определялись на высшем уровне, по отношению к предприятию, уровне управления экономической отрасли. В новых экономических условиях предприятие в лице его собственников и высшего состава управления должно само беспокоиться о своей дальнейшей судьбе, решая самостоятельно все стратегические и тактические вопросы. Такая деятельность в области инвестиционного проектирования должна быть специальным образом организована. Общая процедура упорядочения инвестиционной деятельности предприятия по отношению к конкретному проекту формализуется в виде так называемого проектного цикла, который имеет следующие этапы [1, с. 53-54].

Инвестиционный проект разрабатывается, базируясь на вполне определенных предположениях относительно капитальных и текущих затрат, объемов реализации произведенной продукции, цен на товары, временных рамок проекта. Вне зависимости от качества и обоснованности этих предположений будущее развитие событий, связанных с реализацией проекта, всегда неоднозначно. Это основная аксиома любой предпринимательской деятельности. В этой связи практика инвестиционного проектирования рассматривает в числе прочих, аспекты неопределенности и риска. Под неопределенностью будем понимать состояние неоднозначности развития определенных событий в будущем, состоянии нашего незнания и невозможности точного предсказания основных величин и показателей развития деятельности предприятия и в том числе реализации инвестиционного проекта. Неопределенность - это объективное явление, которое с одной стороны является средой любой предпринимательской деятельности, с другой стороны - это причина постоянной “головной боли” любого предпринимателя. Полное исключение неопределенности, т. е. создание однозначных условий протекания бизнеса является сколь желаемым для каждого предпринимателя, столь же и невозможным. В то же время, неопределенность нельзя трактовать как исключительно негативное явление. В “мутной воде” рыночной экономики, особенно в ее еще не вполне состоявшемся положении, неопределенность может сулить дополнительные возможности, которые не были видны в самом начале инвестиционного проекта. В целом же явление неопределенности оценивается со знаком “минус” в предпринимательской деятельности [5, с. 144-148]. Можно ли научиться управлять неопределенностью? В общем случае, на уровне предприятия - нет. Можно ли научиться принимать решения в условиях неопределенности? - Можно и нужно. И только в этом состоит залог успеха реализации инвестиционного проекта. Наиболее простой способ принятия решений в условиях неопределенности - это следование собственной интуиции. Успех предпринимательской деятельности в данном случае полностью зависит от таланта предпринимателя. Но даже в случае уже состоявшегося успеха ни один, даже самый талантливый бизнесмен, не может точно оценить, сколько дополнительных возможностей он упустил на пути к этому успеху, и во сколько раз этот успех был бы большим, используя он эти возможности. В целом же, все участники инвестиционного проекта заинтересованы в том, чтобы исключить возможность полного провала проекта или хотя бы избежать убытка для себя. В условиях нестабильной и быстро меняющейся ситуации субъекты инвестиционной деятельности вынуждены учитывать все факторы, которые могут привести к убыткам. Таким образом, назначение анализа риска - дать потенциальным

инвесторам необходимые данные для принятия решения о целесообразности участия в проекте и предусмотреть меры по защите от возможных финансовых потерь [2, с. 68-70]. Особенностью методов анализа риска является использование вероятностных понятий и статистического анализа. Это соответствует современным международным стандартам и является весьма трудоемким процессом, требующим поиска и привлечения многочисленной количественной информации. Эта черта анализа риска отпугивает многих предпринимателей, т. к. требует специфических знаний и навыков. В этом случае выходом из положения является привлечение квалифицированных консультантов, которым ставятся задачи и предоставляется набор всей необходимой информации. Такая практика распространена в западных странах. В ряде случаев можно ограничиться более простыми подходами, не предполагающими использования вероятностных категорий. Эти методы достаточно эффективны как для совершенствования менеджмента предприятия в ходе реализации инвестиционного проекта, так и для обоснования целесообразности инвестиционного проекта в целом. Эти подходы связаны с использованием - анализа чувствительности, анализа сценариев инвестиционных проектов [5, с. 189-192].

Подводя итог всей приведенной выше информации, будем различать две группы подходов к анализу неопределенности:

- анализ неопределенности путем анализа чувствительности и сценариев,
- анализ неопределенности с помощью оценки рисков, который может быть проведен с использованием разнообразных вероятностно-статистических методов.

На наш взгляд, наиболее приемлем для предпринимателей – это анализ сценариев. Это прием анализа риска, который наряду с базовым набором исходных данных проекта рассматривает ряд других наборов данных, которые, по мнению разработчиков проекта, могут иметь место в процессе реализации. В анализе сценария, финансовый аналитик просит технического менеджера подобрать показатели при “плохом” стечении обстоятельств (малый объем продаж, низкая цена продажи, высокая себестоимость единицы товара, и т. д.) и при “хорошем”. После этого, чистый денежный доход при хороших и плохих условиях вычисляются и сравниваются с ожидаемым чистым денежным доходом каждого проекта. Таким образом, рассчитав несколько сценариев проекта, можно выбрать наименее рискованный вариант проекта.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Лунев Н., Макаревич Л. Бизнес-план для получения инвестиций: методические рекомендации. – М.: Внешсигма, 1999.
2. Шеремет В. В., Павлюченко В. М., Шапиро В. Д. Управление инвестициями. – М.: Высшая школа, 1998. – Т.1.
3. Э.С.Хазанович Иностранные инвестиции: учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2009. – 320 с.
4. Крушевиц Л., Шефер Д., Шваке М. Финансирование и инвестиции, серия учебник для ВУЗов. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.
5. Четыркин Е.М. Финансовый анализ производственных инвестиций. – М.: Дело, 2001. – 256 с.

*Нафиса Зиявитдинова, Сухроб Нематуллаев
(Бухара, Узбекистан)*

МЕНЕДЖМЕНТ КАК ПРОЦЕСС ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ

Любая ситуация, возникающая в процессе управления, является задачей для руководителя – и требует от него принятия решений и, в частности, в отношении изменения целей и программы действий. Это касается всех уровней управления. Управляемый объект имеет внешнюю среду – рыночные отношения, к состоянию которой он должен приспосабливаться на основе обратной связи. Всякое управленческое решение является результатом обратной связи с рынком и другими элементами внешней среды.

Руководителю очень важно иметь уверенность в том, что процедура принятия решений в самом деле правильна и желательна. Очевидно, если запрограммированная процедура становится неверной и нежелательной решения, принятые с ее помощью, будут неэффективными, а руководство утратит уважение своих работников и тех людей вне организации, на которых принимаемые решения сказываются. Более того, с высшей степени желательно сообщить об обоснованиях методологии принятия запрограммированных решений тем, кто этой методологией используется, нежели просто предложить ее для употребления.

Рассматривая процессы принятия решений, следует учитывать два момента. Первый заключается в том, что принимать решения, как правило, сравнительно легко. Все, что при этом делает человек, сводится к выбору направления действий. Трудно принять хорошее решение. Второй момент состоит в том, что принятие решения – это психологический процесс. Все мы по опыту знаем, что человеческое поведение не всегда логично. Иногда нами движет логика, иногда – чувства. Поэтому неудивительно, что способы, используемые руководителем для принятия решений, варьируют от спонтанных до высокологических.

Управленческие решения принимаются на основе информации, получаемой и обрабатываемой в процессе подготовки решений. Принятой управленческое решение подлежит конкретизации для исполнителей и контролю за

выполнением. Иначе говоря, управленческое решение должно содержать ответ на вопрос – как реализовать принятое решение и как проконтролировать его исполнение. [1, 65].

В политической модели организации предполагается, что решение принимаются на основе предпочтений субъектов внутри организации, а не в интересах организации в целом.

Принятие решения - прерогатива менеджеров всех уровней, то есть высшего, среднего и низового звена аппарата управления, имеющих соответствующие полномочия. Менеджер рассматривает принимаемое решение с точки зрения лиц, отвечающих за доведение решений до исполнителей, и лиц, обеспечивающих контроль исполнения. Это заставляет менеджера не только меры воздействия и средства контроля, но и рассматривать варианты решений в отношении их практической осуществимости в данной конкретной обстановке.

Анализ информации и принятие на её основе управленческих решений составляют технологию менеджмента. Иерархия в системе управления решает проблемы передачи ответственности на более низкие уровни управления, централизации и децентрализации процесса принятия решений и самой организации управления.

Каждый аспект подхода к менеджменту как к системе управления требует её изучения в статике и динамике; в рамках глобальной и локальной деятельности; на текущий момент и на перспективу. А это отражается на формулировке целей, методов воздействия для их достижения, на организационной структуре управления, на функционировании фирмы как управляемого объекта.

Конечной целью менеджмента является обеспечение прибыльности, или доходности в деятельности фирмы путём рациональной организации производственного процесса, включая управление производством и развитие технико-технологической базы, а также эффективное использование кадрового потенциала при одновременном повышении квалификации, творческой активности и лояльности каждого работника. [2, 90].

Прибыльность фирмы свидетельствует об эффективности её производственно-сбытовой деятельности, которая достигается путём минимизации затрат (расходов на сырьё, материалы, энергию, оплату труда, финансирование) и максимизации доходов от результатов производства - выпуска продукции и услуг.

Менеджмент призван создавать условия для успешного функционирования фирмы, исходя из того, что прибыль является не причиной существования фирмы, а результатом её деятельности, который в конечном итоге определяет рынок. Прибыль создаёт определённые гарантии дальнейшему функционированию фирмы, поскольку только прибыль и её накопление на предприятии в виде различных резервных фондов позволяют ограничивать и преодолевать риски, связанные с реализацией товаров на рынке. Ситуация на рынке, как известно, постоянно меняется, происходят изменения в положении на рынке конкурентов, в условиях и формах финансирования, состояния хозяйственной конъюнктуры в отрасли или в стране в целом, в условиях торговли на мировых товарных рынках. Отсюда постоянное наличие риска. Целью менеджмента в этих условиях является постоянное преодоление риска или рискованных ситуаций не только в настоящем, но и в будущем, для чего требуется наличие определённых резервных денежных средств и предоставление менеджерам определённой степени свободы и самостоятельности в хозяйственной деятельности в целях быстрого реагирования и адаптации к изменяющимся условиям.

Важнейшей задачей менеджмента является организация производства товаров и услуг с учётом потребности потребителей на основе имеющихся материальных и людских ресурсов и обеспечение рентабельности деятельности предприятия и его стабильного положения на рынке. [3, 213].

В связи с этим в задачи менеджмента входит обеспечение автоматизации производства и переход к использованию работников, обладающих высокой квалификацией; стимулирование работы сотрудников фирмы путём создания для них лучших условий труда и установления более высокой заработной платы; постоянный контроль за эффективностью деятельности фирмы; координация работы всех подразделений фирмы; постоянный поиск и освоение новых рынков.

К задачам, решаемым в менеджменте, относятся также определение конкретных целей развития фирмы; выявление приоритетности целей, их последовательности решения; - разработка стратегии развития фирмы: хозяйственных задач и путей их решений; выработка системы мероприятий для решения намечаемых проблем на различные временные периоды; определение необходимых ресурсов и источников их обеспечения; установление контроля за выполнением поставленных задач.

Выполнение задач менеджмента по регулированию, организации, координации и контролю за производственным процессом и достижение намеченных целей получает оценку на рынке.

Задачи управления непрерывно усложняются по мере роста масштабов производства, требующего обеспечения всё возрастающих объёмов ресурсов - материальных, финансовых, трудовых и т.д. [4, 129].

Характерные для менеджмента черты включают экономический, социально-психологический, правовой и организационно-технический аспекты.

Экономический аспект имеет своим содержанием управление процессом производства, в ходе которого достигается координация материальных и трудовых ресурсов, необходимых для эффективного достижения целей. Социально-психологические аспекты характеризуют деятельность особой группы лиц по организации и руководству усилиями всего персонала фирмы для достижения поставленных целей. Сюда относится система власти, посредством которой регулируются отношения между руководителем и подчинёнными, а также социальная функция, в которой отражаются культура общества, его традиции, ценности и обычаи. Правовой аспект менеджмента отражает структуру государственных, политических и экономических институтов, проводимую ими политику и определяемое ими законодательство.

Важнейшее значение имеют положения торгового права по вопросам создания фирм, заключения контрактов, промышленной собственности, а также государственное регулирование бизнеса, включающее антitrustовское законодательство, налоговую политику, торгово-политические средства и др.

Организационно-технический аспект менеджмента включает рациональную оценку ситуации и систематический отбор целей и задач, последовательную разработку стратегии для достижения этих задач, упорядочение требуемых ресурсов, рациональное проектирование, организацию, руководство и контроль за действиями, необходимыми для достижения избранных целей, мотивация и вознаграждение людей, осуществляющих эту работу.

Менеджмент в зависимости от видов и последовательности деятельности можно разделить на три стадии: стратегическое управление, оперативное управление и контроль.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Лившиц И.Я. Введение в рыночную экономику. – М.: МП ТПО «Квадрат», 1991.
2. Попов А.В. Теория и организация американского менеджмента. – М.: Изд-во МГУ, 2002. – С. 90.
3. Менеджмент организации: под ред. Румянцевой З.П., Саломатина Н.А. – М.: ИНФРА-М, 2002.
4. Устинов В. А. Экономика управления предприятием: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2001. – С. 129.

*Анна Лець
(Лисичанск, Украина)*

АНАЛИЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЕКЛАМНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ, РОССИИ И БЕЛОРУССИИ

Актуальность темы определяется необходимым и естественным стремлением к созданию более оптимального и усовершенствованного рекламного законодательства в нашей стране. В свою очередь, справедливый закон может и должен порождать его справедливое применение, а «справедливость – спокойствие страны» (древняя египетская мудрость).

Вопросом о сравнении законов разных стран занималось множество людей. Например, Зубкова В.И. написала монографию «Сравнительно-правовое исследование», Марченко М.Н. «Сравнительное правоведение», Тихомиров Ю.А. «Курс сравнительного правоведения» и т.д.

Любое законодательство не всегда является совершенным и полным, поэтому стоит изучать опыт других стран и постоянно вносить коррективы и дополнять его.

Совершенство или несовершенство правового регулирования отношений, связанных с производством, распространением и потреблением рекламы можно оценить путем сравнения мер, предпринимаемых в аналогичных случаях другим государством.

В частности, попробуем сравнить законодательство, связанное с рекламной деятельностью в Украине, России и Белоруссии.

В разных статьях Закона О рекламе этих стран содержатся похожие между собой положения (таблица 1).

Таблица 1

Сравнительная характеристика схожести законодательной базы исследуемых стран

Положение	Закон Украины о рекламе	Федеральный закон о рекламе Российской Федерации	Закон о рекламе Республики Беларусь
1	2	3	4
Сфера применения Закона	Статья 2	Статья 2	Статья 1
Использование объектов авторского права и (или) смежных прав в рекламе	Статья 4	-	Статья 4
Общие требования к рекламе	Статья 8	Статья 5	Статья 10
Социальная реклама	Статья 12	Статья 10	Статья 24
Реклама на телевидении и радио	Статья 13	Статья 14, 15	Статья 11
Реклама на транспортных средствах и с их использованием	Статья 18	Статья 20	Статья 14
Наружная реклама	Статья 16	Статья 19	Статья 13
Реклама продукции военного назначения и оружия	Статья 23	Статья 26	Статья 19
Реклама ценных бумаг	Статья 25	Статья 29	Статья 22

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Целью исследования является изучение основных положений правового регулирования рекламной деятельности в Украине, России и Белоруссии.

Задачи исследования:

- провести сравнительную характеристику рекламной деятельности трёх стран и выявить различия в законодательной базе, относительно рекламы;
- предложить дополнения для рассмотрения, в Закон Украины О рекламе;
- анализ исследований и публикаций.

Таким образом, сравнивая законы О Рекламе трёх стран можно отметить, что в разных статьях Законах Украины и Беларуси содержатся практически одинаковые положения. Например, статья 1 Закона Украины о рекламе «определение терминов» тождественна со статьей 2 Закона о рекламе Республики Беларусь; статья 2 Закона Украины о рекламе «Сфера применения закона» аналогична статье 1 Закона о рекламе Республики Беларусь; статья 4 Закона Украины и статья 4 Закона о рекламе Республики Беларусь также очень похожи друг на друга и т.п.

Также можно найти множество однотипных статей в Законах Украины и в Федеральном законе Российской Федерации. Например: «Сфера применения настоящего Федерального закона» и «Сфера применения закона» Закона Украины о рекламе; «Общие требования к рекламе» Федерального закона о рекламе и ««Общие требования к рекламе» Закона Украины о рекламе; «Социальная реклама» Федерального закона о рекламе и «Социальная реклама» Закона Украины о рекламе; «Наружная реклама» Закона Украины о рекламе и «Наружная реклама и установка рекламных конструкций» Федерального закона о рекламе и т.п.

Также хотелось бы отметить, что в Законе Украины «О рекламе» все ситуации о рекламной деятельности описаны значительно подробнее и тщательнее, чем в Законе Республики Беларусь «О рекламе», что свидетельствует о более детальной проработке правовой базы украинской рекламы, отраженной в 29 статьях.

Сравним законодательства О рекламе Украины и Белоруссии и выявим достоинства и недостатки каждого из них.

Таблица 2

Сравнительная характеристика законов о рекламе в Украине и Белоруссии

Закон о рекламе Республики Беларусь	Закон Украины о рекламе
1	2
Положительное в законодательствах	
Статья 3. Международные договоры Республики Беларусь в области рекламы	Статья 11. Сравнительная реклама
Статья 6. Полномочия Президента Республики Беларусь в области рекламы	Статья 20. Реклама и дети
Статья 9. Полномочия местных исполнительных и распорядительных органов в области рекламы	Статья 28. Публичное опровержение недобросовестной и неправомерной сравнительной рекламы
Статья 20. Реклама о трудоустройстве и учебе граждан за пределами страны	Статья 29. Права объединений граждан, объединений предприятий в отрасли рекламы
Отрицательное в законодательствах	
Статья 15-1. Реклама биологически активных добавок к пище	Статья 22. Реклама алкогольных напитков и табачных изделий, знаков для товаров и услуг, других объектов права интеллектуальной собственности, под которыми выпускаются алкогольные напитки и табачные изделия
Статья 18. Реклама пива и слабоалкогольных напитков	Статья 23. Реклама оружия

В законе Украины о рекламе не содержится статья о международных договорах в области рекламы, статья про полномочия президента в области рекламы, полномочия местных исполнительных и распорядительных органов власти в области рекламы. И это далеко не все отличительные черты двух законодательств.

Но в целом, из законодательства Республики Беларусь в законодательство Украины, целесообразно было бы добавить статью про «рекламу о трудоустройстве и учебе граждан за пределами страны». В первоисточнике сказано, что:

1. «Реклама о трудоустройстве за пределами Республики Беларусь граждан Республики Беларусь, иностранных граждан, лиц без гражданства, постоянно проживающих в Республике Беларусь, допускается только при наличии у рекламодателя согласования Министерства внутренних дел Республики Беларусь» [5].

2. «Реклама об учебе за пределами Республики Беларусь граждан Республики Беларусь, иностранных граждан, лиц без гражданства, постоянно проживающих в Республике Беларусь, допускается только при наличии у рекламодателя согласования Министерства внутренних дел Республики Беларусь и Министерства образования Республики Беларусь»[5].

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Сравним законодательства О рекламе Украины и России и выявленные отличия представим в виде таблицы 3.

Таблица 3

Сравнительная характеристика законов о рекламе в Украине и России	
Федеральный закон о рекламе Российской Федерации	Закон Украины о рекламе
1	2
Положительное в законодательствах	
Статья 1. Цели настоящего закона	Статья 5. Спонсорство
Статья 6. Защита несовершеннолетних в рекламе	Статья 25-1. Реклама объектов строительства
Статья 8. Реклама товаров при дистанционном способе их продажи	Статья 20. Реклама и дети
Статья 30. Реклама услуг по заключению договоров ренты, в том числе договора пожизненного содержания с иждивением	Статья 24. Реклама услуг, связанных с привлечением средств населения
Статья 30.1. Реклама деятельности медиаторов по обеспечению проведения процедуры медиации	Статья 28. Публичное опровержение недобросовестной и неправомерной сравнительной рекламы
Статья 12. Сроки хранения рекламных материалов	Статья 12. Социальная реклама
Отрицательное в законодательствах	
Статья 26. Реклама продукции военного назначения и оружия	Статья 23. Реклама оружия
Статья 27. Реклама основанных на риске игр, пари	Статья 22. Реклама алкогольных напитков и табачных изделий, знаков для товаров и услуг, других объектов права интеллектуальной собственности, под которыми выпускаются алкогольные напитки и табачные изделия

Если сравнивать Закон Украины и Федеральный закон Российской Федерации, то первое о бросается в глаза это то, что во втором цели настоящего закона выведены в отдельную статью. В законодательстве Украины цели не содержится.

Также необходимо отметить, что защита несовершеннолетних в рекламе является достаточно важной статьей для Закона о рекламе, однако в украинском Законе О рекламе его нет, в отличии от России.

Более того, необходимо рассмотреть вопрос о добавлении в законодательство Украины статьи о «рекламе товаров при дистанционном способе их продажи», поскольку в настоящее время такой способ продажи достаточно популярен и также нуждается в правовом регулировании.

Представим сравнительную характеристику трёх стран в виде таблицы 4, для уточнения недочетов и предложений относительно законодательства.

Таблица 4

Сравнительная характеристика наполняемости законодательной базы о рекламе трёх стран			
Положение	Закон Украины о рекламе	Федеральный закон о рекламе РФ	Закон о рекламе Республики Беларусь
1	2	3	4
Защита несовершеннолетних при производстве рекламы	-	-	+
Реклама о трудоустройстве и учебе граждан за пределами страны	-	-	+
Реклама товаров при дистанционном способе их продажи	-	+	-
Реклама услуг по заключению договоров ренты, в том числе договора пожизненного содержания с иждивением	-	+	-
Спонсорство	+	-	-
Реклама деятельности медиаторов по обеспечению проведения процедуры медиации	-	+	-
Реклама биологически активных добавок и пищевых добавок	-	+	+
Использование объектов авторского права и (или) смежных прав в рекламе	+	-	+

Итак, можно отметить, что сравнивая законодательные базы трёх стран нуждаются в дополнении и в совершенствовании.

Однако, если говорить о законодательстве Украины, то надо отметить, что предложения о добавлении некоторых статей в Закон Украины «О рекламе» были бы целесообразными.

Новый Закон «О рекламе» учитывая особенности возникших отношений, во многом изменит правила игры на современном рекламном рынке. Он должен представлять собой новый законодательный подход к правовому регулированию рекламы, понятием которой теперь охватывается почти любая информация, адресованная неопределённому кругу лиц и направленная на привлечение внимания, формирование или поддержание интереса к объекту рекламирования и его продвижению на рынке.

Подводя итог вышеизложенного, можно сделать вывод о том, что:

1) сравнив законодательства «О рекламе» трёх стран первым делом необходимо отметить то, что в них содержится большое количество аналогичных статей;

2) регулирование отношений, связанных с воспроизводством, распространением и потреблением рекламы в условиях динамически изменяющейся мировой экономической ситуации несомненно потребует некоторых изменений в законодательстве Украины, следовательно необходимо рассмотреть вопрос о добавлении некоторых статей в Закон Украины «О рекламе», пользуясь опытом стран-соседей. Например, статью «о защите несовершеннолетних», статью о «рекламе товаров при дистанционном способе их продажи», а также статью про «рекламу о трудоустройстве и учебе граждан за пределами страны».

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Зубкова В.И. Уголовное законодательство европейских стран: сравнительно-правовое исследование / В.И. Зубкова – М.: Юрлитинформ Москва, 2013. – 326 с.

2. Марченко М. Н. Сравнительное правоведение. Общая часть / М. Н. Марченко. – М.: Издательство "Зерцало", 2001. – 560 с.

3. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров. – М.: Издательство НОРМА, 1996. – 432 с.

4. Новый Федеральный закон «О рекламе» от 13.03.2006 N 38-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/popular/advert/>

5. Закон Республики Беларусь «О рекламе» от 18 февраля 1997 г. № 19-3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bel-kodeksy.com/o_reklame.htm

6. Закон Украины «О рекламе» от 03.07.1996 N 270/96 - ВР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kodeksy.com.ua/ka/o_reklame.htm

Научный руководитель – кандидат экономических наук М.М.Бучнев

*Алла Мілька
(Полтава, Україна)*

УДОСКОНАЛЕННЯ МОДЕЛІ АДАПТОВАНОГО УПРАВЛІННЯ ПРИБУТКОМ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ПІДПРИЄМСТВ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ

Прибуток є складною багатокритеріальною характеристикою, тому необхідно обрати такий метод його оцінки, який враховував би всі складові, давав комплексний висновок і дозволяв на підставі акумульованої інформації встановити діагноз щодо змін, які відбуваються в управлінні діяльністю організації та підприємств споживчої кооперації. Це вимагає розробки теоретичного та практичного системно-орієнтовного підґрунтя ефективної моделі управління формуванням і використанням прибутку організацій та підприємств, який би відповідав стратегії соціально-економічного розвитку і забезпечував високі кінцеві результати бізнесу.

Теоретичні та методичні аспекти управління прибутком підприємств досліджено в наукових працях – І. Бланк, В. Белобородова, А. Поддєрьогіна, О. Терешенко, М. Чумаченько, І. Балабанова, В. Белолипецького, В. Селєзньова, А. Ковальова, В. Горфінкеля, В. Швандара, Н. Русака, В. Хорна, Р. Холта, Є. Бріггема та інші.

Серед провідних вчених сучасності, роботи яких присвячені дослідженню теоретичних та практичних засад споживчої кооперації, слід назвати В. Гончаренка, А. Пантелеймоненка, В. Зіновчука, Г. Черевка, С. Гелея, Г. Склєра, С. Бабенка, М. Алімана, В. Апопія, І. Вахітова, Ю. Гавриленка, А. Крашеніннікова, І. Лукінова, І. Маркіної, В. Семчика, О. Фрідмана, Ф. Хміля та ін.

Не дивлячись на значний обсяг наукових робіт, в яких розглядаються різні аспекти управління прибутком організацій, залишається невирішеними низка питань теоретичного та практичного характеру, які є дискусійними і вимагають додаткового вивчення.

Ефективність та результативність моделі прогнозування та аналізу прибутку організацій в ринковому середовищі безпосередньо залежить від рівня адекватності її інформаційно-методологічного забезпечення, під яким необхідно розуміти сукупність інформаційних каналів отримання, первинного зведення, узагальнення та обробки фінансової інформації з метою задоволення потреб планування і контролювання процесу формування,

розподілу та використання прибутку як інтегрального показника ефективності його підприємницької діяльності.

Під моделлю управління прибутком необхідно розуміти сукупність фінансово-правових та організаційно-технічних механізмів, прийомів прогнозування, планування та контролю витрат і доходів організації з метою забезпечення прийнятної рівня рентабельності його діяльності у довгостроковій перспективі, а також досягнення інших цілей, визначених його стратегією [1].

При цьому слід усвідомлювати, що прибуток не є безпосереднім об'єктом управління, оскільки його розмір залежить від зміни абсолютних величин інших фінансових показників господарської діяльності організації, а саме: доходів і витрат. А тому важливими складовими моделі управління прибутком організації є управління його доходами і витратами.

Управління доходами організації повинно бути спрямоване на одержання такої суми, яка б забезпечила покриття постійних витрат організації, відшкодування змінних витрат, які залежать від обсягу реалізації продукції, сплати непрямих податків (податку на додану вартість, акцизного збору, мита) і одержання прибутку. Рішення цих завдань пов'язане зі встановленням економічно обґрунтованих цін на продукцію, що реалізується; раціональністю умов комерційних угод, що пов'язано з вибором постачальника, умов транспортування; скороченням ланковості руху товарів, оскільки від кількості посередників залежить розмір доходу кожного учасника товарного руху.

Надзвичайно важливим елементом управління прибутком, окремим його блоком, є управління витратами, бо саме витрати визначають конкурентний попит на ринку, сприяють здійсненню ефективної цінової політики, забезпечують високу віддачу від технічного обладнання, матеріальних і трудових ресурсів, забезпечують розробку і прийняття оптимальних управлінських рішень на поточну і довгострокову перспективу.

У цьому контексті ефективним вважається таке управління, яке забезпечує [2]:

- належний облік і звітність;
- логічну класифікацію витрат і можливість їх повного і глибокого аналізу;
- віднесення витрат на відповідні підрозділи, служби, функції, окремих осіб, тобто встановлення міри відповідальності за їх виникнення;
- прогнозування і планування витрат, складання кошторису витрат на майбутній період з врахуванням інших показників і особливостей діяльності.

Щоб забезпечити ефективне управління витратами слід сформувати відповідну систему управління витратами організації споживчої кооперації.

Управління витратами є однією із підсистем загальної системи управління організації. Вона тісно пов'язана з такими підсистемами управління: обсягом виробництва і реалізації продукції, запасами, виручкою (доходами), прибутком [3].

Система управління витратами організації споживчої кооперації – це система економічних засобів і методів цілеспрямованого впливу на інтереси галузі, підприємства, працівника з метою оптимального їх узгодження з інтересами споживачів і всього суспільства в цілому по дотриманню відповідних суспільно-необхідних пропорцій у формуванні витрат.

Її елементами є:

- мета системи;
- об'єкт і суб'єкт управління, що знаходяться під дією попиту і пропозиції на ринку, і які визначають суспільно-необхідні витрати;
- група елементів, що формують прямий інформаційний зв'язок з об'єктом управління;
- контрольовані і неконтрольовані фактори, що впливають на основні елементи системи.

Функції системи управління витратами організації споживчої кооперації визначаються завданнями, які на неї покладаються:

- організація інформаційного забезпечення у відповідності зі змістом, складом і структурою витрат та цільовими орієнтирами;
- оцінка можливостей формування витрат в поточному і планованому періоді діяльності відповідно до умов функціонування організації споживчої кооперації;
- повний аналіз витрат в динаміці і за поточний період;
- прогнозування розміру і рівня витрат, застосовуючи можливі методи при різних обсягах виробництва і цільової суми прибутку;
- планування діапазону допустимих меж рівня витрат, тобто їх максимального і мінімального значення;
- нормування витрат у розрізі статей витрат;
- забезпечення своєчасного доведення планованого рівня витрат до виконавчих підрозділів, центрів відповідальності, окремих осіб;
- контроль і оперативне управління витратами з врахуванням змін умов функціонування організації та зміни кон'юнктури товарного ринку;
- вдосконалення обліку витрат та пошук резервів подальшого їх зниження.

З огляду на це, процес управління витратами організації споживчої кооперації є досить складний, оскільки він потребує врахування різноспрямованих інтересів держави, регіону, галузі, підприємства, контрагентів, споживачів тощо.

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Основне завдання створення системи управління витратами організацій споживчої кооперації полягає в тому, щоб поєднати ці інтереси і створити саморегулюючий механізм їх формування і зміни.

Авторське бачення алгоритму ефективного управління витратами організацій та підприємств споживчої кооперації представлено на рис. 1.

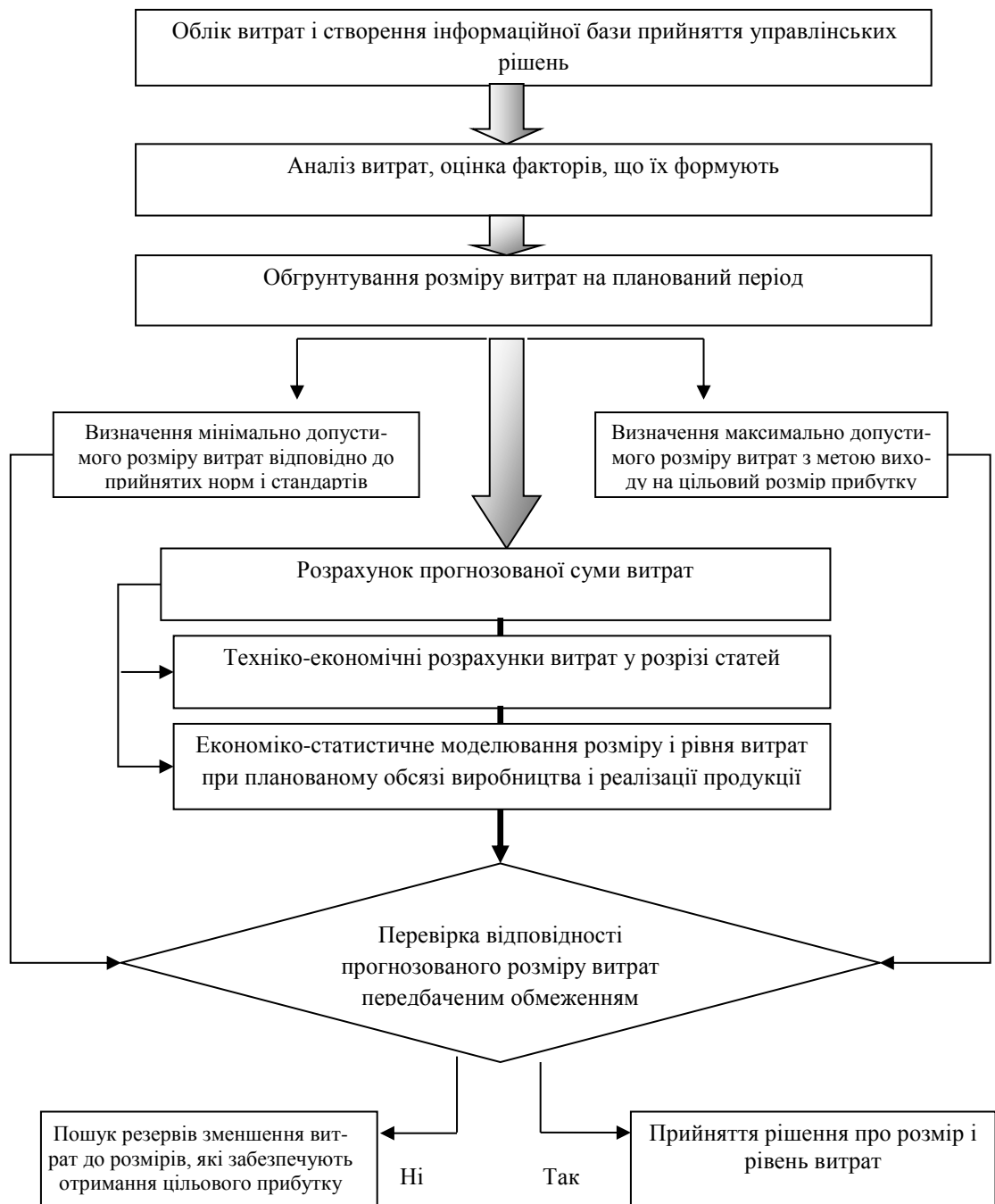

Рис. 1. Алгоритм ефективного управління витратами організацій та підприємств споживчої кооперації [розроблено автором]

Таким чином, ефективне управління витратами організацій та підприємств споживчої кооперації повинно передбачати зменшення і усунення тих витрат, які не є доцільними, результативними для організацій, тобто які не сприяють збільшенню обсягів виробництва і реалізації продукції, отриманню цільового розміру прибутку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іванюта П. В. Управління ресурсами і витратами : навч. посібник / П. В. Іванюта, О. П. Лугівська ; за ред. д.е.н., проф. Іванюти С. М. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 320 с.

2. Маркіна І. А. Методологія сучасного управління : монографія / І. А. Маркіна. – К. : Вища школа, 2001. – 311 с.
3. Турило А. М. Управління витратами підприємства : навч. посібник / Турило А. М., Кравчук Ю. Б., Турило А. А. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 120 с.

*Вікторія Подколзіна
(Лисичанськ, Україна)*

ПРОГРАМА ЛОЯЛЬНОСТІ КЛІЄНТІВ ЯК МАРКЕТИНГОВИЙ ІНСТРУМЕНТ

Вступ. Ключовою метою концепції маркетингу взаємин є досягнення і зміцнення лояльності споживачів. Формування програми лояльності – є одним із факторів успіху підприємства.

Формуванню програми лояльності приділено багато уваги як українських, так і європейських спеціалістів, зокрема А. Цисаря, Л. Синило, Ф. Котлера, Дж. Россітера, Л. Персі, Д. Ново та ін.

Результати: Програма лояльності – один з найбільш ефективних маркетингових інструментів в великих торгових мережах. Практика свідчить, що активна поведінка на ринку, контакт з потенційними та існуючими споживачами є запорукою успіху кампанії [1, с. 16].

Поняття «Лояльність» охоплює різні аспекти в стосунках клієнт – підприємство. Програми лояльності – структуровані маркетингові зусилля, що мають на меті винагороджувати та заохочувати вірних покупців за їх купівельну поведінку, яка є потенційно вигідною для окремої фірми чи коаліції компаній.

Отже, основною задачею формування лояльності споживачів до конкретної марки є розробка єдиного підходу щодо утримання існуючих споживачів і залученню нових.

Програма лояльності включає в себе численні знижкові і акційні заходи, які доступні тільки постійним клієнтам, розсилки матеріалів, подарунки та інше. І цим самим компанія залучає інших людей стати їх постійними клієнтами

Лояльні споживачі – це та частина покупців, які віддають перевагу певній марці. У грошовому вимірі лояльні споживачі забезпечують значну частину валового доходу підприємства (ефект Паретто).

Лояльність клієнтів не є вічною. Існує загроза того, що споживачі підуть до конкурента при найменших змінах ситуації на ринку, наприклад, якщо конкурент запропонує більш вигідну ціну. Лояльність має свій життєвий цикл і залежить від товарної категорії марки, сфери діяльності, стратегій бізнесу, дій конкурентів тощо. Програма лояльності це чітко сплановані заходи із залученням необхідного набору маркетингових інструментів, які розробляються залежно від цілей та завдань підприємства.

Для ефективної програми лояльності, перш за все, співробітники мають усвідомити важливість свого вкладу, який буде забезпечувати високу якість продукції і бездоганний сервіс [3, с. 25].

При розробці програми лояльності слід також враховувати існуючу ринково-продуктову стратегію підприємства, що включає важливі аспекти: конкурентні переваги, сегментацію споживачів, розробка товарного асортименту, цінової політики, стратегії розподілу та існуючої комунікації. Такий підхід забезпечить підтримання лояльності серед найбільш привабливих груп споживачів з точки зору прибутковості як у теперішньому часі так і в майбутній перспективі.

Дуже важливо приділити увагу на клієнті, забезпечити його інформацією та спілкуванням. Тільки після цього можна отримати його довіру і вірність. Якщо пропонувати споживачу більше ніж низька ціна, то існує ймовірність, що наступного разу він ще раз звернеться до вас [3, с. 45].

При плануванні програми лояльності слід особливу увагу звертати на сегментацію споживачів, тип їх поведінки, привабливість та перспективність існуючих і обраних сегментів.

Приклад типової програми лояльності:

1. Адаптація задач програми лояльності до загальних цілей підприємства:
  - формування цінностей і мотивацій персоналу
  - розробка інтегрованих заходів лояльності в загальну маркетингову діяльність на підприємстві
2. Дослідження і визначення цільових сегментів споживачів
3. Підбір і розробка інструментів програми лояльності
  - Робота над асортиментом
  - Заходи цінового стимулювання
  - Робота за каналами збуту
  - Рекламна підтримка
4. Аналіз результатів реалізованої програми – визначення показників лояльності - дослідження факторів, що впливали на результати [2, с. 78].

Розглянемо підхід, який пропонує О. Цисарь (табл. 1).

Поведінка	Матриця лояльність/перевага	
	Перевага споживача ТМ Х	
	Висока	Низька
Повторна покупка	Справжня лояльність	Несправжня лояльність
Покупка у конкурента	Латентна лояльність	Відсутність лояльності

За цією матрицею справжня лояльність – це коли клієнти задоволені своїм вибором торгової марки і купують її. Латентна лояльність – це коли клієнт задоволений торговою маркою Х (чи, що дуже важливо, високо цінить її, не маючи досвіду споживання, орієнтуючись на імідж та рекомендації), однак не є споживачем – ймовірно із за високої ціни або відсутності її у продажу, або юридичних бар'єрів. На промисловому ринку це може бути довготривалий контракт. Несправжня лояльність – це коли покупець не задоволений торговою маркою Х, не має емоційної прихильності до неї. Такі споживачі чутливі до заходів цінового стимулювання і користується цією маркою доки йому це вигідно. Відсутність лояльності – це коли покупець незадоволений торговою маркою Х і не купує її. Це клієнти конкурентів, що входять в групу справжньої та несправжньої лояльності [4, с. 52].

Під програмою підвищення лояльності клієнтів мається на увазі набір дій, організованих таким чином, щоб стимулювати клієнтів і перебувати у відповідність до їх вимог, а також, щоб звести до мінімуму втрати, а саме, втрати у кількості клієнтів, і збільшити кількість продажів.

Розглянемо стратегію впровадження програми лояльності для існуючих клієнтів і залученню нових супермаркету «Велика Кишеня». Його я обрала, так-як вважаю, що в цьому супермаркету найзручніша програма лояльності. Підтвердженням популярності та ефективності цієї програми стали і підсумки незалежного рейтингового дослідження споживчих переваг, проведеного в рамках щорічного Конкурсу торгових марок «Фаворити Успіху». За його результатами «Бумеранг» став абсолютним Фаворитом Успіху – 2014 в номінації «Програма знижок і бонусів у торговельній мережі». Механіка програми проста: ви купуєте потрібний вам товар, а частина витрачених вами грошей повертається на вашу бонусну картку – у вигляді бонусів. Надалі ви можете використовувати накопичені бонуси для оплати подальших покупок. Таким чином, ви купуєте товар за вигідною ціною, але щоби витратити бонуси, вам потрібно купувати знову в цьому магазині. Своєю програмою лояльності супермаркет вже не відпускає клієнтів купувати в іншому, а повертатися знову до нього.

Висновки: Основоположним мотивом програм лояльності є надання покупцям вигод. Кращий спосіб заохотити будь-якої людини, дати йому яку-небудь вигоду: матеріальну, емоційну, психологічну. Під час розробки та реалізації програми лояльності слід звернути увагу на цінність програми для споживачів, доцільність винагороди та реальність отримання винагороди для досягнення у споживачів почуття легкості та доступності.

Задоволені товаром споживачі, багато років зберігають вірність єдиному обслуговуючому підприємству, як правило, більш вигідні, ніж нові. По-перше, компанія мінімізує витрати, пов'язані з їх залученням. По-друге, задоволені споживачі частіше звертаються у фірму, рекомендують її своїм друзям і знайомим і менш чутливі до ціни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брацлавська Є. Наукові записки: Роль лояльності в світовій практиці / Євгенія Брацлавська // Аналітичний журнал. – 2006. – №15. – С.13-14.
2. Росситер. Дж. Реклама и продвижение товаров: Формирование лояльности [пер. с англ.] / Дж. Росситер, Л. Перси. – СПб.: Питер, 2000. библиогр. 136-143 с.
3. Тарнавський В. Керівництво компанією: Як утримати клієнтів? / Тарнавський Віктор // Інформац. аналіт. журнал. – 2004. – № 6. –С. 95-115.
4. Цысарь А. Новый маркетинг: Управление программами лояльности / Алексей Цысарь // информац. журнал – 2002. – №5. – С.137-159.

ПОЗИЦИОНИРОВАНИЕ ПРЕДПРИЯТИЯ – ОСНОВНАЯ ЗАДАЧА МАРКЕТИНГА

С развитием современной маркетинговой деятельности руководителям организаций необходимо постоянно находить новые пути продвижения своей продукции и предоставленных услуг на новые рынки, преодолевать конкуренцию и многое другое.

На современных этапах развития бизнеса и сильной конкуренции, важную роль играет позиционирование, как неотъемлемая часть любой успешной маркетинговой стратегии. Сильное позиционирование обращает новые возможности компании на преимущества для целевых потребителей (такие как относительно низкая цена, производство с низкими затратами и т.д.).

До того, как приступать к разработке стратегии позиционирования, необходимо иметь представление структуре целевого рынка (количество сегментов и их размер), определиться с выбором целевого сегмента и целевой аудитории. Поэтому изучения влияния позиционирования на работу предприятий является актуальной проблемой.

Целью исследования является анализ и обоснование понятия «позиционирование».

Основные задачи:

- 1) выявление перспектив развития позиционирования;
- 2) обоснование применения стратегии позиционирования на разных предприятиях.

Если углубляться в историю, то позиционирование на рынке, начали изучать лишь в XX веке. В 1969г. Джек Траут впервые упомянул термин «позиционирование», в своей статье «Позиционирование – игра, в которую люди играют на современном, включающем и меня, рынке» [4].

Позиционированию посвящены труды М. Портера, Т. Нильсона, Дж.Траута, Т. Амблер, У Оккама и др.[4].

Дж. Траута считают гуру маркетинга, но его ключевые идеи более чем за 20 лет претерпели изменений. Если в 1981 г. речь шла о «позиционировании», являющимся «инструментом, используя который, вы будете услышаны даже в нашем сверхкоммуникативном обществе», то впоследствии позиционирование превратилось в «самодифференцирование в сознании потенциального покупателя» [4].

Множество авторов рассматривают понятие «позиционирование» по-своему, наглядно представлено в таблице 1.1.

Ученые дают различные определения позиционированию, поэтому, проанализировав и сравнив понятия, можно сделать вывод что, четкого и точного определения не выявлено.

Таблица 1.1.

Трактовка понятия «позиционирование» разными авторами [5, 6].

Автор	Определение
Эл Райс и Джек Траут	Позиционирование – это не то, что сделано в продукте и сервисе, а то, что сделано в голове потенциального покупателя.
Филип Котлер	Позиционирование – это способ, в соответствии с которым потребитель идентифицирует тот или иной товар по его важнейшим характеристикам, а позиция – это место, занимаемое данным товаром в сознании потребителя по сравнению с аналогичными конкурирующими товарами.
Джон Арнотт	Позиционирование – это обдуманый, проактивный и повторяющийся процесс определения, измерения, модификации и мониторинга восприятия потребителями объекта, который подвергается маркетинговому воздействию.
Дэвид Аакер	Позиционирование – это процесс создания образа и ценности у потребителей из целевой аудитории таким образом, чтобы они понимали, зачем существует компания или бренд по отношению к конкурентам.
Тим Амблер	Позиционирование — искусство доминирования в рыночном сегменте.
Торстен Нильсон	Позиционирование – это не только удовлетворение нужд и желаний потребителей, это еще и обеспечение восприятия торговой марки как лучшей по сравнению с конкурентами.

Например, Д.Траут и Э.Райс в своем определении не дали конкретики с позиции экономики, а рассматривали позиционирование с позиции философии. Ф.Котлер в своем определении рассматривает позиционирование со стороны сравнительной характеристики ассортимента товаров, а позицию, в это же время рассматривает с философской точки зрения. Д.Арнотт, Д.Аакер и Т.Нильсон, трактовали позиционирование, как психологическое воздействие, различных факторов на человека. А определение Т.Амблера, рассматривается, с позиции маркетинга.

Исходя из выше изложенного, наиболее оптимальное определение позиционирования указал Ф.Котлер, но его можно доработать, таким образом, чтобы он рассматривался так же и с позиции экономики, маркетинга и даже психологии. В таком случае, определение позиционирование будет более широко охватывать практически все жизненно важные позиции, которые необходимы для лучшего развития предприятия.

Все авторы определений сходятся во мнении, что позиционирование направлено на восприятие потребителями того или иного товара/услуги, путем создание определенной конкуренции.

Принято считать, что концепция позиционирования «родилась» в 1972 г, когда в специальном издании «Advertising Age», Д. Траутом и Э. Райсом была опубликована серия статей под общим заголовком «Эра позиционирования».

Причина появления концепции позиционирования носит психологический характер. Решающую роль она сыграла именно в современную «информационную эпоху», колоссально увеличившую уровень не столько «информационных потоков», сколько «информационных шумов». В результате «пробиться» сквозь эти «шумы» до потенциальных покупателей становится все сложнее и сложнее.

Большинство маркетинговых программ строятся на основе 4P (товар, цена, каналы распределения и продвижение) [4]. В современном перенасыщенном обществе уже недостаточно создать правильный продукт, поставить его на полки в правильном месте по уместной цене и организовать грамотное продвижение, требуется что-то новое, необычное, что бы привлекало внимание.

В большинстве маркетинговых планов отсутствует пятый элемент, пятое P, который называется позиционирование. Позиционирование является революционной идеей, т.к. оно содержится в каждом из остальных 4 составляющих. Этот элемент самый важный из всех, потому что оказывает влияние на все маркетинговые действия предприятия. Поэтому думать о позиционировании необходимо в первую, а не последнюю очередь.

Позиционирование заключается в выборе:

- целевого рынка, где фирма собирается конкурировать;
- отличительного преимущества – как она собирается конкурировать.

Основная цель позиционирования заключается в создании и сохранении за компанией или ее товарами особого места на рынке. При выборе определенной позиции, которую предприятие может и желает занять, будет многое зависеть от ресурсов фирмы, степени однородности продукции и рынка, этапа жизненного цикла товара и маркетинговых стратегий конкурентов [4].

При реализации той или иной стратегии фирма должна решить, на какую группу потребителей будет ориентирована предлагаемая им продукция. Выбор конкретного рынка определяет и круг конкурентов фирмы, и возможности ее позиционирования.

Предварительно изучив позиции возможных конкурентов, действующих в том же рыночном сегменте, фирма выбирает один из двух путей:

1. позиционирует свой товар рядом с конкурентным и вступает в борьбу за долю рынка;
2. находит на рынке «брешь», оставленную конкурентами, и создает товар, способный удовлетворить пока еще не удовлетворенные потребности.

Несмотря на соблазнительность второго пути (товар, которого нет у конкурентов, сулит немалые выгоды, особенно на первых порах), решение такого рода следует принимать очень осмотрительно. Фирме придется тщательно взвесить свои технические и экономические возможности создания нового изделия, а также убедиться, что на целевом рынке есть достаточное количество людей, которые пожелают его приобрести [3, 292].

Изучая и анализируя стратегии позиционирования предприятия, можно выяснить, как применяется руководителем каждая стратегия в отдельности, и сделать выводы об общей стратегии позиционирования.

В силу того, что маркетинговые составляющие успеха (цена, товарный ассортимент, политика продвижения и распределения) могут быть ослаблены или усилены за счет определенного отношения к компании, исследование стратегий и подходов к позиционированию представляется важным и актуальным. Отношение потребителей формируется в сознании или подсознании, как синтез впечатлений и эмоционально воспринятой информации. Именно отрицательно окрашенный или положительный образ определяет те или иные действия людей, что в итоге сказывается на занимаемом месте компании, на рынке.

Позиционирование начинается с товара. Это может быть продукт, услуга, компания, социальный институт или даже человек. Но позиционирование не есть то, что производитель делает со своим товаром. Позиционирование – это инструмент, используя который вы будете услышаны в нашем сверхкоммуникативном обществе [4].

Для успешного позиционирования требуется выполнение четырех условий: конкурентоспособность, последовательность, правдоподобие и ясность. Данные условия графически представлены на рисунке 1.1 [1, с. 75].

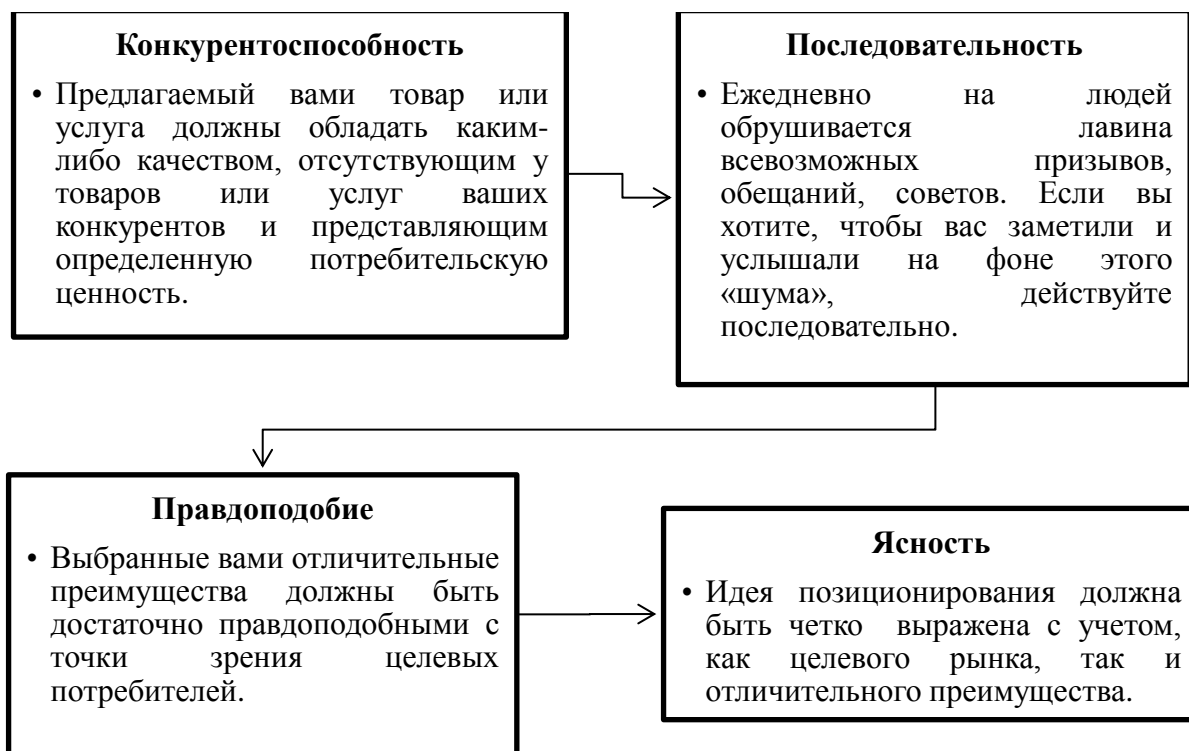

Рис. 1.1. Условия позиционирования

Независимо от того, какой стратегии придерживается организация, она должна быстро адаптироваться под быстро меняющиеся условия конкурентной борьбы.

Выбор и реализация стратегии позиционирования торгового предприятия осуществляется в зависимости от ряда внутрифирменных и рыночных условий:

- рентабельность предприятия;
- тенденции его развития в разрезе отдельных экономических факторов;
- емкость обслуживаемого рынка в динамике, доля рынка фирмы;
- возможность удержания и защиты выбранной позиции;
- стратегии позиционирования основных конкурирующих предприятий.

Казалось бы, по мере замедления роста рынка шансов у новых игроков должно становиться меньше. Тем не менее, как раз в последние годы на рынке пива, и соков появляются сравнительно небольшие, но динамичные бренды-новички. Поведение новичков, как правило, отличается агрессивным позиционированием, более целенаправленным, чем у ветеранов.

Так, с точки зрения отдельного бренда, чем шире позиционирование, тем больше вероятность того, что любой новый игрок на рынке «уведет» у большого бренда часть потребителей. Что касается рынка в целом, то, по мнению специалистов, нечеткое позиционирование требует большего количества рекламы для поддержания текущих продаж.

Нечеткое позиционирование мешает развитию компании не только на насыщенных рынках, но и на тех, которые имеют потенциал роста. К таковым в настоящий момент относится рынок мебели [7, с. 57].

По мнению президента компании Faberlic Алексея Нечаева, рецепт стабильности роста компании заключается в трех вещах:

1. позиционирование;
2. грамотный менеджмент;
3. инвестиции [2].

Итак, позиционирование, в первую очередь, оказывает влияние на продукт компании. Сознательное решение компании Volvo сделать безопасность отличительной чертой своей марки позволило бренду, позиционирующему себя как «безопасный», занять лидирующее положение на рынке.

Позиционирование также оказывает влияние на цену и на размещение продукта в точках продаж. Так, фирма «Hanes» – ведущий бренд универсального магазина по продаже колготок – разработали продукт, предназначенный специально для продажи в супермаркете, который получил название L'eggs и был упакован в коробку в форме яйца.

Вместо того чтобы начинать с продукта, позиционирования следует начинать с мозга потребителя [8, с.101].

Правильное позиционирование предприятия – залог рентабельности и конкурентоспособности, а продуманная стратегия – позволяет не только приносить стабильную высокую прибыль, но и производить конкурентоспособную продукцию.

В качестве примера правильного позиционирования предприятия, можно привести следующее: кондитерская продукция «От Пальча» - небольшое предприятие, первоначально специализировавшееся на выпуске мясных замороженных полуфабрикатов в среднем и низшем ценовых сегментах. Его руководство на определенном этапе развития приняло решение сначала о частичном, а затем о полном репрофилировании. Теперь торты и другие кондитерские изделия «От Пальча» имеются на прилавках крупных магазинов, и занимает средний и дорогой сегменты рынка. Естественно, такой «стратегический маневр» был бы невозможен без понимания необходимости иного позиционирования предприятия и продуманной политики руководства.

Позиционирование может сыграть как на руку вашей компании, так и злую шутку. В качестве примера возьмем компанию – «Хегох». Название компании настолько сильно связано в нашем сознании с понятием «снятия копии», но никто и не задумывается, что процесс ксерокопирования вообще-то произошел от названия компании «Хегох», не оставляя шансов конкурентам. Когда компания «Хегох» попыталась выпустить компьютеры (вполне достойные по цене и по качеству) – многие миллионы долларов были выброшены в пустую. Потому что ксерокс – не компьютер, это – копер. Единственный благоразумный вариант – это выпускать компьютеры под другим именем – «IBM».

Концепция позиционирования включает в себя поиск основы для дифференцирования предложения услуг или товаров. Причем концепция позиционирования должна выполняться с учетом особенностей целевого сегмента рынка, на который направлены маркетинговые усилия компании.

Сегментирование позволяет выявить покупательские предпочтения, выделить покупательские группы с одинаковыми потребностями и мотивацией, а затем выбрать наиболее привлекательные из них с тем, чтобы направить на их завоевание свои усилия.

После проведения сегментирования необходимо, учитывая рыночную ситуацию, анализируя возможности получения прибыли на каждом из выделенных сегментов, принимая во внимание возможности предприятия, определить целевые сегменты, на которые будут направлены маркетинговые усилия компании, для которых и будут разрабатываться стратегии позиционирования.

Наконец, определившись со стратегией маркетинга для целевых рынков, необходимо приступить к разработке конкретных маркетинговых предложений по позиционированию в каждом из выделенных целевых сегментов.

Следовательно, менеджеры различных компаний должны знать, что желают покупатели и что предлагают конкуренты. Компании необходимо иметь четкое представление о собственной концепции работы. Осознание того, чем она отличается от конкурентов, какой ее образ желательно закрепить в сознании целевых покупателей, позволит достичь существенного преимущества перед конкурентами. Создание такого имиджа компании и закрепление его в сознании потребителей и составляет суть концепции позиционирования компании [9].

Вывод. Таким образом, позиционирование – это способ, в соответствии с которым потребитель идентифицирует тот или иной товар по его важнейшим характеристикам. Анализ современной практики показал, что при составлении маркетинговых программ маркетологи в большинстве случаев забывают про позиционирование, учитывая только основные элементы, такие как товар, цена, канал распределения и продвижение.

Перспективой дальнейших исследований является изучение особенностей новых техник применения позиционирования и разработка необходимых рекомендаций для маркетологов по разработке маркетинговых программ.

Для того, чтобы предприятие было рентабельным и приносило прибыль, следует научиться разумно применять позиционирование, иначе оно сыграет злую шутку, и средства вложенные в развитие предприятия будут потеряны в пустую.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Джоббер, Д. Принципы и практика маркетинга: учебное пособие / Д. Джоббер. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2000. – С. 194.
2. Краснова В. Одни на один с клиентом / В. Краснова, А. Матвеева // Эксперт. – 2003. – №1. – С. 38 – 41.
3. Котлер Ф. Основы маркетинга. Перевод с английского В. Б. Боброва. – М.: Изд. «Прогресс», 1991. – С. 788
4. Основы концепции позиционирования (подход Джека Траута) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sheler.msk.ru/?page_id=284
5. Позиционирование: а суть-то в чем [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.adme.ru/tvorchestvo-reklama/pozicionirovanie-a-sut-to-v-chem-51326/>
6. Позиционирование vs Брендинг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.reklamodatel.ru/?id=393>
7. Райс Э. Позиционирование: битва за узнаваемость / Пер. с англ. / Э. Райс, Д. Траут. – под. ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб.: Питер, 2001. – С. 265.
8. Траут Д. Новое позиционирование / Д. Траут. – СПб.: Питер, 2000. – С. 192.
9. Чухломина И. Разработка стратегии позиционирования торгового предприятия / И. Чухломина, Б. Шантемирова // Маркетинг. – 2001. – №4 (59). – С. 68 – 73.

Научный руководитель – кандидат экономических наук, доцент М.М.Бучнев

“ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ” – ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Рассмотрены основные положения концепции человеческого капитала, человеческий капитал и проблема распределения доходов в экономике, инвестиции в человеческий капитал.

Последние полтора - два десятилетия управленческой науки прошли под двумя знаменами: “инновации” и “человеческие ресурсы”. Это время можно охарактеризовать усложнением внешней организационной среды, резким возрастанием темпов ее изменения и ужесточением конкуренции на мировых рынках. Из всех организационных ресурсов именно “человеческий ресурс” или “человеческий потенциал” стал ресурсом, скрывающим наибольшие резервы для повышения эффективности функционирования современной организации. “Человеческий фактор” стал рассматриваться как объект инвестиций, поэтому нуждается в постоянном изучении и применении нововведений.

Цель исследования: рассмотреть и проанализировать человеческий капитал и его роль в современной экономике.

С увеличением роли научно-технического прогресса в экономике изменилось отношение западных экономистов-классиков к проблемам воспроизводства рабочей силы. Центр внимания ученых сфокусировался на проблемах создания качественно новой рабочей силы.

Оформление теории человеческого капитала приходится на конец 50-х и начало 60-х годов в США. Возникновение этой теории было обусловлено потребностью более глубокого понимания действия факторов производства, в частности природы необычайно высокой доли изменений совокупного выпуска, не объясненной количественным приростом используемых факторов производства – труда и капитала, а также необходимостью предложить универсальную трактовку феномена неравенства доходов. У истоков ее стояли известные американские экономисты, представители так называемой «чикагской школы», – лауреаты Нобелевской премии Теодор Шульц и Гэри Беккер, Бартон Вейсброд, Джордж Минцер, Ли Хансен. Позднее значительный вклад в ее разработку внесли Марк Блауг, С. Боулс, Йорам Бен-Порэт, Ричард Лэйард, Дж. Псахаропулос, Ф. Уэлч, Б.Чизвик и другие.

Центральная методологическая установка «чикагской школы» человеческого капитала – объяснять экономические процессы на основе принципа максимизирующего поведения индивидуумов – перенесена на самые различные сферы вне рыночной деятельности человека [1, с.55-56].

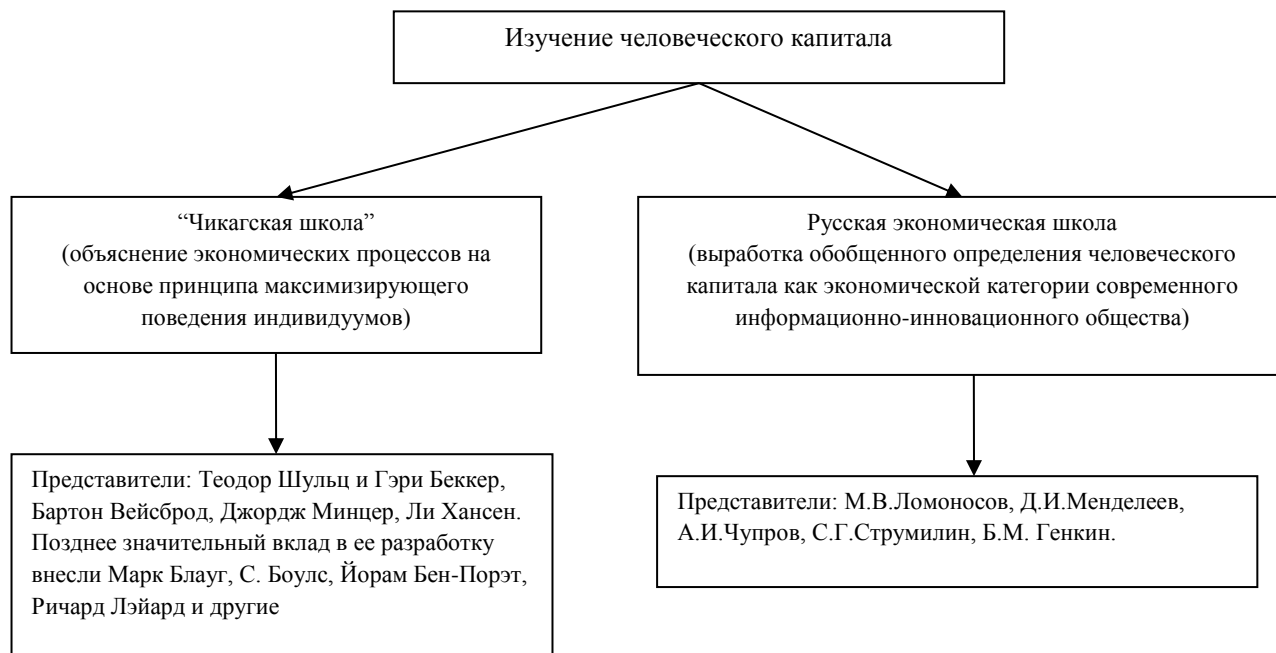

Рис. 1. Историческая парадигма «человеческого капитала»

Концепция “чикагской школы” предполагает, что вложения средств в образование, здравоохранение, миграцию и другие виды деятельности производятся на рациональной основе – ради получения больших доходов в будущем.

К ожидаемой отдаче от инвестиций в человеческий капитал относятся более высокий уровень заработков, большее удовлетворение от избранной работы в течение жизни, а также более высокая оценка нерыночных видов деятельности [3, с. 118].

К затратам на производство человеческого капитала (к инвестициям в человеческий капитал) относятся:

1) прямые затраты, в том числе плата за обучение и другие расходы на образование, смена места жительства и работы;

2) упущенный заработок, являющийся элементом альтернативных издержек, поскольку получение образования, смена места жительства и работы связаны с потерей доходов;

3) моральный ущерб, так как получение образования является трудным и часто неприятным занятием, поиск работы утомляет и истощает нервную систему, а миграция приводит к потере старых друзей и знакомых [2, с. 69].

Под человеческим капиталом понимаются знания, навыки и способности человека, которые содействуют росту его производительной силы. Человеческий капитал, – как определяют его большинство экономистов, – состоит из приобретенных знаний, навыков, мотиваций и энергии, которыми наделены человеческие существа и которые могут использоваться в течение определенного периода времени в целях производства товаров и услуг [1, с. 50].

Человеческий капитал может принимать различные формы.

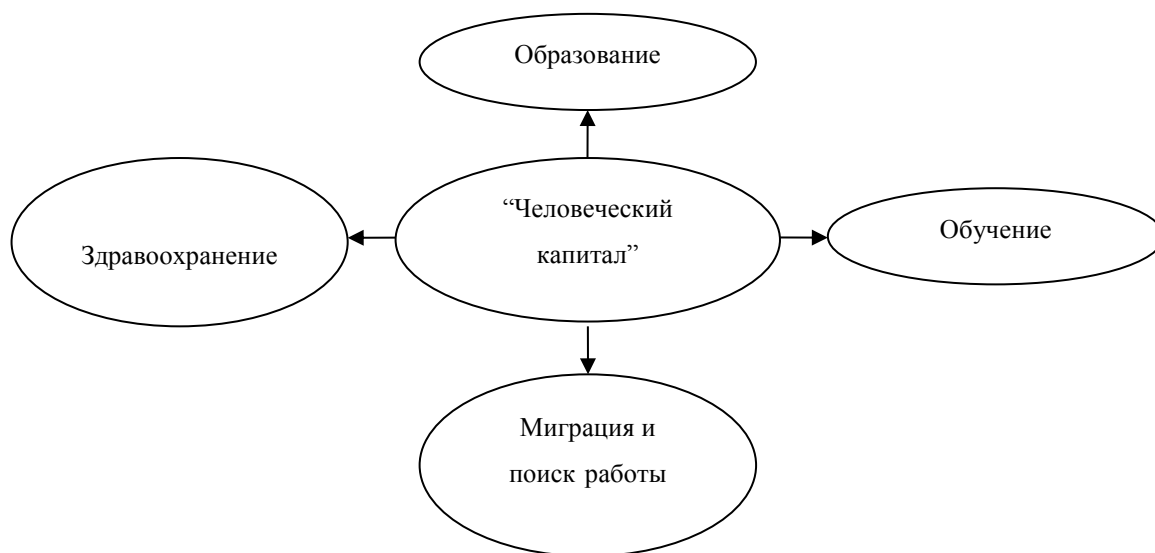

Рис. 2. Формы инвестирования в человеческий капитал

Типичными формами инвестирования в человеческий капитал являются следующие виды деятельности:

1. Образование. Оно может состоять и в получении формального высшего образовании, и в последующем продолжении его, и в посещении вечерних курсов по повышению, к примеру, компьютерной грамотности. Образование в различных его видах является главным из направлений деятельности по инвестированию в человеческий капитал, поскольку требует значительных затрат времени и средств.

2. Обучение. Оно может быть профессиональным, т. е. направленным на приобретение знаний и навыков в области профессиональной деятельности, или специальным, нацеленным на приобретение особых умений. Оно может проводиться как в процессе работы (ученичество), так и в отрыве от нее – на специальных курсах. Обучение также может подразделяться на общее (повышение уровня грамотности) и специальное (навыки для определенного вида работы или учреждения). Обучение также составляет большую часть инвестиций в человеческий капитал.

3. Миграция и поиск работы. Миграция рабочей силы рассматривается как инвестиция в человеческий капитал, поскольку переезд из места с низкими заработками в тот район, где они высокие, ведет не только к повышению заработка, но и к лучшему использованию умений человека. Поиск работы считается вложением капитала, поскольку требует значительных усилий и определенных затрат на сбор информации о рынке труда.

4. Здравоохранение и питание. Различного рода услуги по охране здоровья и организации питания также представляют собой капиталовложение, поскольку они увеличивают отдачу от труда, снижая заболеваемость и смертность, и помогают сохранить здоровье и, соответственно, увеличить длительность продуктивного периода жизни.

Предприятие может осуществлять почти все вышеперечисленные формы инвестиций, за исключением разве что миграции. Оно может оплачивать общее и специальное обучение сотрудников, медицинскую страховку, питание в обеденный перерыв, посещение бассейнов и спортклубов [2, с. 50].

Таким образом, человеческий капитал является важнейшей составной частью современного производительного капитала, которая представлена свойственным человеку богатым запасом знаний, развитых способностей, определяемых интеллектуальным и творческим потенциалом.

Человеческий капитал формируется с помощью инвестиций в него. Под инвестициями в человеческий капитал мы понимаем все затраты на персонал предприятия. Главным доводом в пользу таких капиталовложений является то, что затраченные средства могут окупиться за счет увеличения производительности труда и таким образом быть оправданными. На предприятии инвестиции в человеческий капитал приводят к росту прибыли предприятия за счет роста качества человеческого капитала.

Наша страна, все больше интегрируясь в цивилизационные мирохозяйственные отношения, неизбежно подходит к необходимости социально-экономической парадигмы развития, где человек становится не просто средством, фактором экономического роста, но также его главной целью и ценностью.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Николаева И.П. Экономическая теория. – М.: Финстатинформ, 2002. – 227 с.
2. Кашин В.И. Реальный сектор экономики // Ремедиум. – 2005. – №4. – 156 с.
3. Экономика труда (социально-трудовые отношения) / под ред. Н. А. Волгина, Ю. Г. Одегова. – М., 2003.

Научный руководитель – кандидат экономических наук, доцент А.М.Параскеева

*Неллі Ханькович, Катерина Кобзєва, Максим Бучнєв
(Лисичанськ, Україна)*

ПРОБЛЕМИ ПРОВЕДЕННЯ МАРКЕТИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Необхідність міжнародних маркетингових досліджень, як показує історія їх розвитку, пов'язана з активним процесом розширення виробництва і появи нових технологій у всіх сферах виробництва та обігу товарів і послуг, інформатизацією виробництва, розподілом продуктів, зростанням соціальних і культурних потреб споживачів, з еволюцією маркетингу як філософії і інструментарію підприємництва. З ускладненням і розвитком ринку все актуальніше постає питання про проблеми проведення маркетингових досліджень на підприємствах. Необхідно виявити проблеми маркетингових досліджень, і визначити можливі шляхи їх вирішення.

Питаннями проблем маркетингових досліджень займалися: Ортинська В.В., Мельникович О.М., Полторак В.А., Тараненко І.В., Красовська О.Ю., Старостіна А.О., Петруня Ю.Є, Павленко А. Ф., Войчак А. В. Але, на сьогоднішній день, під час постійного розширення зовнішньоекономічної діяльності та впливу різноманітних факторів, як зовнішніх так і внутрішніх на міжнародні дослідження, змінюється і сама концепція міжнародних досліджень. Тому, стає необхідним постійно розглядати та вдосконалювати термінологічну базу міжнародних маркетингових досліджень та виявлення проблем їх проведення стосовно сучасності.

Найчастіше, виробництво товарів і послуг на підприємстві починається без достатніх маркетингових досліджень. Виробники не хочуть нести додаткові витрати і затрати багато часу на проведення маркетингових досліджень, уточнюючі всі характеристики виробництва, орієнтованого на задоволення потреб, в результаті втрачають у багато разів більше, ніж могли б витратити на маркетингову діяльність.

Маркетингові дослідження зазвичай починають проводити фірми, у яких вже з'явилися проблеми, такі як впава обсяг продажів, впровадження новинок з невиконанням плану та інші показники, які гальмують розвиток підприємства. У цьому випадку підприємству, якнайшвидше необхідно вирішити ці проблеми, тому і виникає необхідність звертатися до фахівців маркетингу, які можуть повноцінно досліджувати сформовану ситуацію і допомогти знайти оптимальний вихід.

Для виявлення проблем, маркетологи використовують різні методи маркетингових досліджень. Перш за все необхідно зібрати інформацію, яка буде потрібна для проведення цього дослідження, використовуючи методи збору первинних і вторинних даних.

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Основні переваги вторинної інформації – низька ціна та доступ до неї можна отримати порівняно легко і швидко. Відповідно, вона, швидше за все, буде застарілою, неповною, не мати прямого відношення до розв'язуваної проблеми, ненадійною [1].

Первинні дані – інформація, зібрана дослідником спеціально для вирішення конкретної проблеми. Методи збору первинних даних, у свою чергу, поділяються на методи збору якісних даних, методи збору кількісних даних [2].

Якісні дослідження дозволяють отримати дуже докладні дані про поведінку, думці, поглядах, відносинах невеликої групи осіб. Основними методами якісних досліджень є фокус-групи, глибинні інтерв'ю, аналіз протоколу.

Кількісні дослідження допомагають оцінити рівень популярності фірми або марки, виявити основні групи споживачів, обсяги ринку тощо. Основні методи кількісних досліджень – це різні види опитувань і аудит роздрібною торгівлі [3].

Після проведення маркетингового дослідження, маркетолог складає звіт результатів і надає його керівнику підприємства з рекомендаціями для дій, а керівник уже сам приймає рішення.

Однак при проведенні маркетингових досліджень виникає ряд проблем, які необхідно відзначити. Для цього застосуємо Метод графа для визначення пріоритетних проблем у проведенні маркетингових досліджень. Використання методу починається з побудови матриці проблем, де проставляють експертні оцінки за п'ятибальною шкалою та визначаються причинно-наслідкові зв'язки між проблемами.

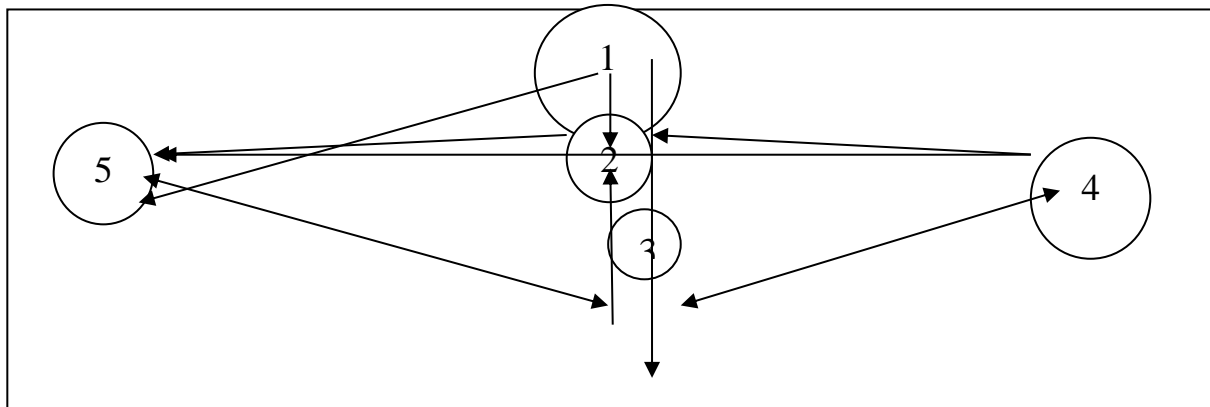
Таблиця 1

Матриця проблем проведення маркетингових досліджень

Проблеми проведення маркетингових досліджень	1	2	3	4	5	Σ
1) Відсутність чітко поставленої і сформульованої задачі перед дослідницькою компанією	-	5	3	4	4	16
2) Неправильний вибір методу дослідження	3	-	2	3	4	12
3) Відсутність кваліфікації	2	3	-	1	3	9
4) Тривалість	3	4	4	-	4	15
5) Дорожнеча	2	4	3	4	-	13
Сума наслідків	10	16	12	12	15	

На питання, яку з представлених проблем в матриці потрібно вирішувати в першу чергу, допомагає відповіді граф проблем (рис. 1).

Виходячи з причинних зв'язків проблем можна зробити висновок про те, що найбільш пріоритетними проблемами для їх вирішення є проблеми 1 і 4. Вирішення цих двох проблем дозволить суттєво вплинути на поліпшення ситуації в проблемах 2, 3, які, у свою чергу, впливають на проблему 5.

Слід зазначити, що при ухваленні рішення щодо проведення маркетингового дослідження, перед керівником підприємства головною проблемою стає час і тривалість маркетингового дослідження та його ціна. Так наприклад, кількісне дослідження клієнтів може проводитися 2-2,5 місяці й коштуватиме від 5000 до 15000 дол. США залежно від обраної конфігурації - чисельності вибірки (від 30 до 1500 респондентів), обсягу анкети (від 20 до 100 питань), складності обробки тощо. Внутрішній аудит маркетингу можна провести меншими витратами – від 2000 до 5000 дол. США за 1-2 місяці.

Зрозуміло, що остаточні ціни залежать від специфіки галузі, складності та обсягу анкети, кількості відкритих питань, досяжності респондентів, розміру вибірки та інших факторів. Особливо це стосується

експертних опитувань. Для експертних та глибинних інтерв'ю найбільш часто застосовується вибірка у 30, 50, 100 чоловік; а для кількісних опитувань – 200, 400, 600, 1000 чоловік.

Таким чином, при ухваленні рішення про проведення маркетингового дослідження основною проблемою все ж є час і тривалість. Тому для подолання цієї проблеми, можна скористатися методом мережевого графіка, при якому можливо скоротити тривалість часу виконання дослідження.

У термінології теорії графів мережевим графіком називається кінцевий орієнтований граф без контурів, в якому є єдина вершина з відсутніми прообразами і єдина вершина, яка не має образів. Інакше мережевим графіком можна назвати орієнтовану транспортну мережу з одним входом і одним виходом, в якій немає шляхів з повторюваними вершинами.

Дуги зазначеного графа розуміються як деякі роботи. Вершини графа називаються подіями. При побудові мережного графіка необхідно слідувати наступним правилам:

- граф повинен мати тільки одну початкову подію (витік) і тільки одну кінцеву подію (стік);
- жодна подія не може відбутися доти, поки не завершаться всі вхідні в нього роботи;
- жодна робота, що виходить з якої-небудь події, не може початися до тих пір, поки не відбудеться дана подія;
- граф повинен бути впорядкованим.

Після розрахунку мережного графіка, його аналізують з метою встановлення відповідності отриманих термінів тривалості та його коригування (оптимізацію графіка).

Широта застосування тих чи інших методів при проведенні маркетингових досліджень визначається можливостями підприємства використовувати їх самостійно або купувати результати таких досліджень.

Таким чином, за допомогою міжнародних маркетингових досліджень керівництво підприємства одержує необхідну інформацію про те, які вироби і чому хочуть купувати споживачі та які вироби вони купуватимуть у майбутньому, про ціни, які споживачі готові заплатити, про те, у яких регіонах і на які вироби найбільш високий попит, де збут продукції підприємства може принести найбільший прибуток. На їх основі визначається, у які види виробництва, яку галузь найбільш вигідно вкласти капітал, на яку продукцію варто орієнтуватися, де заснувати нове підприємство і т.п. Отримана в результаті міжнародних маркетингових досліджень інформація дозволяє зрозуміти, яким чином виробники повинні організувати збут своєї продукції, як треба проводити кампанію з просування на ринку нових товарів тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Павленко А. Ф., Войчак А. В. Маркетинг: Підручник. – К.: КНЕУ, 2003. – 246 с.
2. Ортинська В. В. Маркетингові дослідження : підручник / В. В. Ортинська, О. М. Мельникович. – К. : КНТЕУ, 2007. – 376 с.
3. Полторак В.А. Маркетингові дослідження: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2014. – 342 с.
4. Тинкевіч М.А. Економіко-математичні методи (дослідження операцій). Изд. 2, испр. і доп. – Кемерово, 2000. – 177 с.
5. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://vtit.kuzstu.ru/books/shelf/book1/index.html>
6. Полторак В.А. Маркетингові дослідження: Навчальний посібник / В.А. Полторак, І.В. Тараненко, О.Ю. Красовська. – К.: Центр навчальної літератури, 2013. – 417 с.
7. Старостіна А.О. Маркетингові дослідження національних і міжнародних ринків: Підручник. – К.: ТОВ «Лазарит-Поліграф», 2012 – 480 с.
8. Петруня Ю.Є. Маркетинг: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2010. – 328 с.

*Анжеліка Штенкер
(Лисичанськ, Україна)*

УДОСКОНАЛЕННЯ АДАПТАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ НА ПРОМИСЛОВОМУ ПІДПРИЄМСТВІ

Адаптація персоналу в організації (для тих, хто влаштовується на роботу і при інноваційних змінах для працюючих) є необхідною ланкою кадрового менеджменту. Дійсно, стаючи працівником конкретного підприємства, новачок виявляється перед необхідністю вижити серед організаційних вимог: режим праці та відпочинку, положення, посадові інструкції, накази, розпорядження адміністрації і т. д. Він приймає також сукупність соціально-економічних умов, що надаються йому підприємством. Він змушений по-новому оцінити свої погляди, звички, співвіднести їх з прийнятими в колективі нормами і правилами поведінки, закріпленими традиціями, виробити відповідну лінію поведінки [1, с.189].

Чим швидше працівник може адаптуватися до нових умов, тим раніше він почне працювати ефективно, що, безсумнівно, призведе до більш швидкої інтеграції самого адаптивного процесу в механізм роботи організації.

У даній статті розглянута проблема адаптації працівника і її рішення на промисловому підприємстві. Кадрові процеси, що відбуваються на промисловому підприємстві типові і для інших підприємств, незалежно від масштабів і виду діяльності, де існує проблема плинності кадрів і їх незадоволеність.

Адаптація – це взаємне пристосування працівника й організації, що ґрунтується на поступовій пристосуванні співробітника в нових професійних, соціальних і організаційно-економічних умовах праці.

Виділено основні цілі адаптації працівників:

- можливість більш швидкого досягнення робочих показників, прийнятних для підприємства;
- зменшення стартових витрат;
- входження працівника в робочий колектив, в його неформальну структуру і відчуття себе членом команди;
- зниження тривожності і невпевненості, які долають новим працівником;
- скорочення плинності кадрів серед нових працівників;
- економія часу безпосереднього керівника і рядових працівників;
- розвиток у нового працівника задоволеності роботою, позитивного ставлення до роботи і реалізму в очікуваннях;
- зниження витрат з пошуку нового персоналу;
- формування кадрового резерву (наставництво – це можливість для досвідченого співробітника набути досвіду керівництва).

На основі проведеного аналізу встановлено, що успішність адаптації залежить від цілого ряду чинників (рис. 1).

Рис. 1. Чинники, які впливають на успішність адаптації

Не всі перераховані вище фактори успішності адаптації мають місце на підприємстві, а саме: не доопрацьована система преміювання персоналу; не всі важелі стимулювання працівників використовуються в повній мірі, наслідком чого є те, що система мотивації не досягає поставлених цілей.

Кібанов виділяє наступні класифікації адаптації: по відношенням суб'єкт-об'єкт; по впливу на працівника; за рівнем: первинна і вторинна; по відношенню співробітника до організації; по напрямкам [2, с. 638].

Незважаючи на відмінність між видами адаптації, всі вони знаходяться в постійній взаємодії, процес управління вимагає наявності єдиної системи інструментів впливу, які забезпечують швидкість і успішність адаптації.

Мета планування адаптації співробітника на робочому місці полягає в створенні передумов і умов для успішного освоєння співробітником основ робочого процесу свого робочого місця, відділу і підприємства в цілому і здатності ефективно виконувати свої обов'язки.

На оптимізацію адаптації впливають перші контакти з підприємством і його службами при працевлаштуванні.

Для підвищення ефективності адаптації персоналу на підприємстві необхідно провести наступний ряд заходів:

- виділення з працівників відділу по роботі з персоналом двох працівників, які безпосередньо займалися б управлінням системою адаптації;
- доопрацювання існуючої системи преміювання адаптація її до існуючої дійсності;
- справедлива система заохочення.

Як видно з перерахованого вище, вдосконалення існуючої системи адаптації потребує фінансування, але фінансові кошти, витрачені на це, свідомо окупляться, оскільки знизиться рівень плинності, рівень браку, скорочення числа поломок обладнання та інструменту, терміни виходу на середній рівень виконання норм в цеху, на ділянці, числа порушень трудової дисципліни і т.п.

Запропонований бізнес-процес управління адаптацією персоналу представлений у вигляді рисунку [3] (рис. 2).

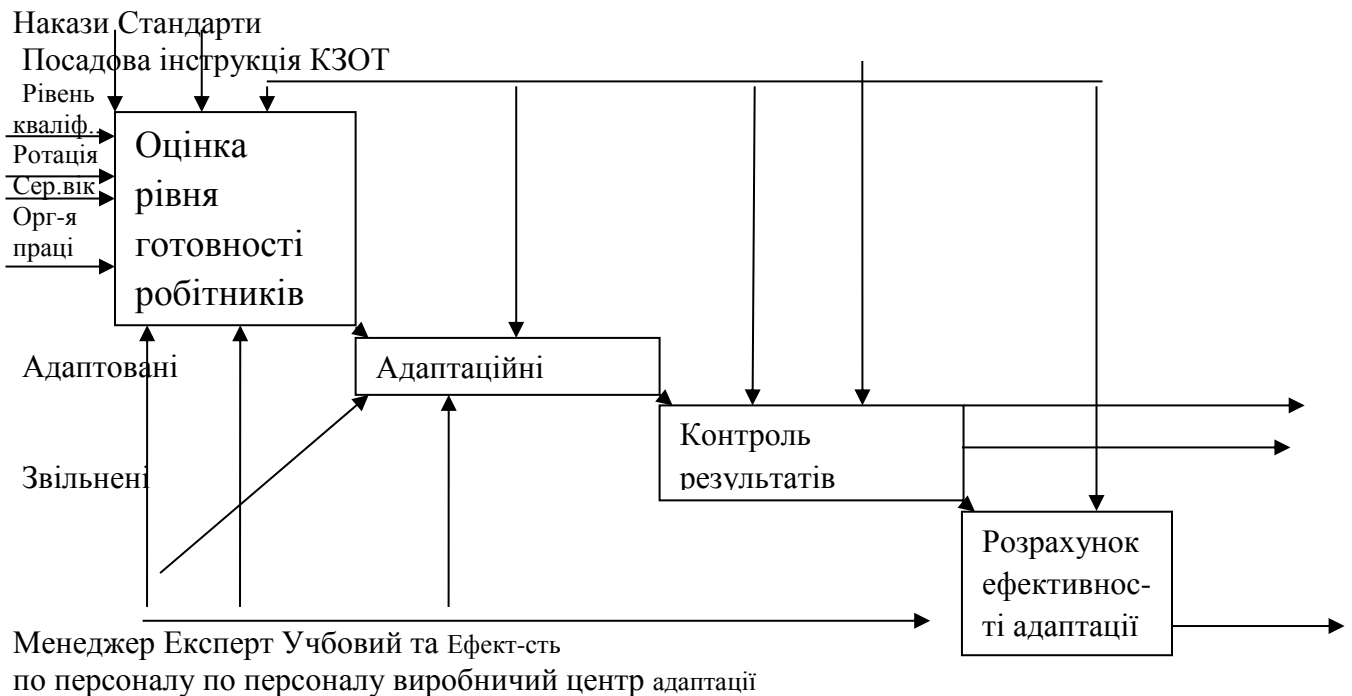

Рис. 2. Запропонований бізнес-процес адаптації

При здійсненні адаптаційного процесу на підприємстві основні зусилля сфокусовані на оцінку ряду факторів:

- середній вік робітника;
- рівень кваліфікації;
- активність працівника в управлінні;
- організація праці;
- ротація кадрів;
- чисельність персоналу.

Аналіз факторів пов'язаний з дослідженням різних умов організаційного середовища, умов діяльності персоналу, психофізіологічних характеристик, знань, умінь, досвіду робітника, що адаптується.

При організації адаптаційного процесу слід керуватися:

- КЗОТ;
- посадовою інструкцією;
- стандартами підприємства;

— наказами по підприємству.

Перераховані джерела є необхідною ланкою при організації адаптаційного процесу, так як в них вказуються необхідні норми і правила, які є важливими і повинні враховуватися відповідальним за адаптаційний процес.

Як відповідальних осіб за організацію та проведення адаптаційних заходів на підприємстві можуть бути тільки ті співробітники або відділи, які безпосередньо пов'язані з персоналом. Наприклад, менеджери з персоналу, навчально-виробничий центр, експерти з персоналу (рис. 2).

В обов'язки менеджера з персоналу входять:

- 1) Ознайомлення з організацією, характеристика, умови найму, оплата праці.
- 2) Організація екскурсій по робочих місцях.
- 3) Роз'яснення умов роботи, ознайомлення з функціями (спільно з керівником).
- 4) Організація навчання (спільно з відділом навчання).
- 5) Введення в колектив, уявлення співробітників (спільно з керівником).

Основними фазами управління адаптацією персоналу є:

1. Оцінка рівня готовності співробітників до змін. Проводиться за допомогою визначення критеріїв адаптації, після чого складається моніторинг співробітників по кожному критерію з оціночними балами (1- є порушення, 0 - немає порушень) (таблиця 1).

Таблиця 1

Оцінка рівня готовності співробітників до адаптації

П.І.Б. співробітника Іванов П.М.	Дні			
	1й	2й	3й	4й
Критерії				
1) Виконання норм виробітку;	1	0	0	1
2) Виконання змінно-добових завдань;	0	0	0	1
3) Оволодіння робочим місцем (верстатом, обладнанням, операціями) відповідно до технічних умов;	0	0	0	0
4) Якість роботи відсоток бракованої продукції в межах допустимих норм підприємства;	1	0	1	0
5) Дотримання трудової дисципліни;	0	0	0	0
6) Здатність влитися в колектив бригади (навпаки, "відторгнення" бригадою);	1	1	1	0
7) Дотримання ділової філософії підприємства.	0	0	0	0
Разом	3	1	2	2

2. Вибір і проведення адаптаційних заходів.

Виходячи з отриманого аналізу готовності співробітника, можна вибрати програму адаптації:

- якщо < 10 , то працівник не вимагає адаптації (Оптична програма адаптації);
- якщо ≥ 10 , то рекомендується програма з перепідготовки кадрів, яка перший раз проводиться безкоштовно, всі наступні - платно (Армійська програма адаптації);
- якщо > 10 , то співробітників слід міняти галузь або безпосередньо звільнити (Кардинальна програма адаптації).

3. Контроль результатів адаптації. Проводиться за допомогою тестування і ситуаційних завдань.

4. Розрахунок ефективності адаптації.

Підводячи підсумок адаптаційних заходів, необхідно розрахувати ефективність їх впровадження за допомогою проведення тестування, практичних завдань і бесід. В результаті всіх співробітників можна розділити на 2 категорії: адаптований персонал і звільнений персонал.

Процедура адаптації вкрай важлива на промисловому підприємстві, адже вона дає можливість співробітникам пристосуватися до змін або ж знайти себе в іншому руслі.

На основі прогнозу рівня задоволеності працівників соціальними умовами праці і факторам виробничого середовища підприємства, було встановлено, що основні завдання, які були поставлені перед системою адаптації вирішені, а саме: економія часу безпосереднього керівника і колег; розвиток у нових працівників сприятливого і позитивного ставлення до роботи, почуття задоволеності працею; зниження почуття дискомфорту, тривожності у нових співробітників; скорочення періоду пристосування нових працівників до вимог і умов праці на підприємстві; зменшення витрат, пов'язаних з часом досягнення новими співробітниками необхідних показників роботи.

Таким чином, економічний ефект від використання програми адаптації персоналу буде отримано за рахунок скорочення втрачених можливостей, пов'язаних з тривалим адаптаційним періодом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Любінова Н.Г. Менеджмент – шлях до успіху. – М., Агропромиздат, 1992. – С.189.
2. Кібанов А.Я. Управління персоналом організації. – М.: Вид. ІНФРА - М, 2003. – 638 с.
3. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.cfin.ru/itm/bpr/idefo.shtml>

Науковий керівник – кандидат економічних наук, доцент М.М.Бучнев

СЕКЦИЯ: ИСТОРИЯ

*Роман Аймагамбетұлы, Ару Ихсанова
(Арқалық, Қазақстан)*

ОРАЗ ҚИҚЫМҰЛЫ ЖАНДОСОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

XX ғасырдың басы уақыт жағынан алсақ, талай халықтардың үстінен небір сұрапыл дауылдарды соқтырып өткен тарихи кезең. Ал қазақ зиялы қауымының хал-жағдайына орайластыра ой жіберсек, бұл кезең қазақ даласына жан бітіп, қимылға келе бастаған кезі. XX ғасыр басындағы қазақ халқының саяси өміріне белсене араласып, қайда барарын білмей тұрған бұқара елдің басы-қасында болып жөн сілтеген бір топ қазақ зиялы қауымының тарих сахнасына шығып, өзін де, өзінің ұлттын да таныстыра алған дәуірі деп есептеуге болады.

Әсіресе, XX ғасырдың 20-30 жылдар қазақ тарихының қайшылықтарға толы күрделі кезеңі болатын. Оның негізгі ауыртпалығы сол кездегі санаулы ғана ұлттық зиялы қауымның мойнына түсті. Олай болмаса уақыт та болмады. Себебі заман лебіне икемделу үшін, өркениетті қоғам құру үшін ұлтты тығырықтан алып шығу керек болды.

Солардың бірі - Қазақстанның аяғынан тік тұрып, нығаюына үлкен еңбек сіңірген, тағдыры қайшылықты ірі тарихи тұлғалардың бірі Ораз Жандосов болатын. Ол «Алаш» партиясының мүшесі болмаса да, Алаш идеясын, оның бағдарламасын кеңес үкіметі кезінде одан әрі жалғастырған қазақтың біртуар ұлдарының бірі болды. Жиырма жылға жуық Қазақстан мен Түркістан аймағының қоғамдық-саяси, ғылыми-ағартушылық мекемелерінде жауапты қызметтер атқарған ірі мемлекет және қоғам қайраткері Ораз Қиқымұлы Жандосовтың есімі Қазақстан мен Орта Азия аймағында белгілі болатын [1].

«Ораз Жандосов ірі мемлекет және қоғам қайраткері ғана емес, сонымен қатар Қазақстан мен Түркістанның әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси өмірінің тарихын зерттеуші, шешен, әрі публицист, ұлт мәселесі мен аграрлық шаруашылық мәселесінің де білгірі болды», – деп академик К.Нұрпейіс бекерден бекер атамаса керек [2].

Ораз Қиқымұлы Жандосов 20 жылдан аса уақыт (1917-1938 жж.) Қазақстан мен Түркістанның кеңестік-партиялық органдарында жоғарғы қызметтер атқарғаны белгілі. 1920-шы жылдардың бас кезіндегі жер-су реформасын дайындау мен жүзеге асыру, шаруа ұйымдарының құрылуы мен нығаюына, ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелерін шешуде зор еңбек сіңірді. Жетісу облысы ревкомының төрағасы, сонымен қатар «Қосшы» одағының облыстық комитетінің төрағасы қызметін атқарды. 1921 жылғы 20 наурызда Ташкент қаласына «Ақжол» газетінің редакторына жолдаған жеделхатында Облыстық ревкомның төрағасы, қырғыз кедейлері мен батрақтарының одағының облыстық бюросының төрағасы Ораз Жандосов 13-20 сәуір аралығында Жетісу аймағы көлемінде қырғыз кедейлері мен батрақтарының одағын құру мен нығайту апталығының өтетіні, жергілікті жерде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу үшін «Ақжол» газетінің кезекті нөмірлерін осы мәселеге арнап, Жетісу өңіріне жіберулерін сұрайды. Бұл Ораз Жандосовтың қазақ кедей шаруалары мен батрақтарының одағын құруда ат салысқанын, аянбай еңбек еткендігінің дәлелі.

1922 жылдың күзінде О.Жандосов өмірінде жаңа кезең басталды. Ол 1922 жылдың 3 қыркүйекте Ташкентке шақырылып, Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі қызметіне бекітіледі. Небары 23 жастағы Ораз Жандосов өте жауапты әрі ауыр қызметке кірісіп, партия саясатының дұрыстығын дәлелдеп, насихаттауда бірталай тер төгеді. Бұл қызметте отырып қазақтың ұлттық мүддесі мен большевиктік идеологияны өзара ұштастыра білу өте қиын шаруа еді. Осы кездің өзінде О.Жандосов заман ырқына көз жұмып жөнсіз ілесе беретін адам болмаған. Ол мүмкін болғанынша қазақ халқына «қалқан», қорған болып, ұлт тағдырына кереғар келетін құбылыстар мен оқиғалардың барысын өзгертуге күш салған [3].

Ораз Қиқымұлы Жандосов қызметінің жаңа белесі Қазақстанның партия ұйымы тарихының, жалпы қазақ тарихының аса қайшылықты кезеңімен сәйкес келді. Бұл саясатта қоғамдық өмірде, экономикада бір жақты шешімдер, келенсіз құбылыстар басымдық алып, басқарудағы әскери - әкімшілік әдістердің бір жүйеге түсіп, қалыптаса бастаған кезеңі еді. Сонымен қатар 1924 жылдың аяғында ұлттық-мемлекеттік межелеу нәтижесінде Түркістан өлкесі қазақтары үшін саяси мәні зор үрдіс – Жетісу мен Сырдария облыстарының Қазақстанға қосылуы аяқталған болатын. Осы тарихи өзгерістердің нәтижесінде 1925 жылдың 19 ақпанында партияның Орталық Комитетінің шешімі бойынша РК(б)П Қазақстан облыстық ұйымы өлкелік саяси орталыққа айналдырылып, ал оның жетекші органы – Қазақ өлкелік комитеті деп аталды. Осы Қазақ өлкелік партия комитетінің 1925 жылы 19 сәуірінде өткен бюро мәжілісінде О.Жандосов өлкелік комитеттің үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі қызметіне ұсынылды. Ал 1925 жылы 18 мамырында Қазақ өлкелік партия комитетінің бюро мәжілісі оны бюро мүшелігіне және үгіт-насихат бөліміне жұмысқа алу туралы қаулы қабылданды [4].

Ораз Жандосовтың Қазақ өлкелік партия комитетінің үгіт-насихат бөліміне шақырылуы, оның бұрын Түркістан коммунистік партиясының Орталық Комитетінде үгіт-насихат бөлімі меңгерушісі қызметін

атқарғанын ескергендіктен туындаған еді. Сонымен қатар О.Жандосов Жетісу өңірінде, Түркістан КП Орталық Комитетінде қызмет істеген кезеңінде өзін жігерлі ұйымдастырушы көп ұлтты өлкенің жанашыры ретінде білді. Алдына үлкен міндеттер қойған қазақ ауылын социалистік құрылысқа тартуды көздеген Қазақ өлкелік партия комитетіне осы саясатын жүзеге асыру үшін болашаққа сеніммен қарайтын, жігерлі, шешен көпұлтты өлкеде қызмет істеу тәжірибесін жинақтаған, қос тілді жетік меңгерген О.Жандосов сияқты жас коммунистер өте қажет еді.

Қазақ өлкелік партия комитетінің 1926 жылы қараша айында өткен III пленумында көп дау туғызған мәселе – қазақ ауылында әлеуметтік- экономикалық өзгерістер жүргізудің жолдары болды. О.Қ.Жандосов бұл мәселе бойынша ең басты назарды ұлт ішіндегі таптық міндеттерді шешуге аудару қажеттігін айтып, қазақ ауылында саяси зорлау әдістері арқылы да жүргізуді ұсынды.

Оның түсінігі бойынша, бұл шара қазақ қоғамын байлардың зорлығынан ғана емес, сондай ақ феодалдық, рулық қатынастардың қалдығынан да құтқару үшін қажет еді. Ораз ауыл кедейлері мен орташа шаруаларды кеңес өкіметі жағына толығымен шығару үшін мынадай шараларды ұсынды: 1) Егістік және шабындық жерлерді ықтиярсыз – теңестіріп қайта бөлуді соңына дейін жеткізу; 2) Ауылдағы қанаушы тапты еңбек құралдарынан айыру; 3) Байлардың саяси сахнадағы өкілдері – атқамінерлермен күресте зорлау әдісін қолдану. О.Жандосовтың бұл бағытын О.Исаев, А.Мусин сияқты қайраткерлер де қолдады [5].

Ораз Жандосов қызметіндегі келесі бір өзекті мәселелердің бірі республикадағы мемлекеттік және партиялық аппаратты жергіліктендіру мәселесі еді. О.Жандосов «жергіліктендіруде функционалдық әдіс өте дұрыс, бұл біртіндеп аппараттың жоғарғы деңгейінде отырғандарды да қазақ тілінде сөйлеуге мәжбүр етеді» - деді. Яғни, оның түсінігінше, жергіліктендіру саясаты – қазақтарға қазақ тілінде қызмет етумен, қазақ қызметкерлерінің санын көбейтумен ғана шектелуі тиіс еді. Шындығына келгенде, бұл мәселеге ұлттық мүдде тұрғысынан қарау қажет еді. Ғасырлар бойы патшалық Ресейдің езгісінде болған қазақ халқына рухани бостандық ауадай қажет болатын. Ал енді сол кездегі аса даулы жер мәселесі төңірегіндегі шиеленіскен ұлтаралық қатынастарды шешуде О.Қ.Жандосов «Жерге орналастыру саласында ең алдымен байырғы халықты, әсіресе олардың отырықшыланып жатқандарын қамтамасыз ету жөнінде міндет қойылатын болсын», - деп Қазақ өлкелік комитетінің 1925 жылы қыркүйек айында өткен бюро мәжілісінде өте дұрыс мәселе көтерді. Ол бірінші кезекте – қазақтарды, екінші – 1918 жылға дейін қоныс аударған орыс, украин, өзбек, дүнген халқын, үшіншіден – 1922 жылдың 31 тамызынан 1924 жылдың тамызына дейін өз бетінше қоныс аударып келгендерді жермен қамтамасыз етуді ұсынды. О.Қ.Жандосов Жетісу өңірінде 1921-1922 жылдары жүргізілген жер-су реформасын жүзеге асырушылардың бірі болғандықтан жер мәселесінің қазақ халқы үшін тоғыз жылдың торабындай мәселе екенін түсінді [6].

1933 жылдың тамыз айында қайраткер партия және кеңес қызметіне қайта оралды. Бұл өзгеріс Қазақстан Өлкелік партия комитеті басшысының өзгеруінен туындады. Осы жылдың тамыз айынан ол Кеген аудандық партия комитетінің хатшысы болады. 1934 жылы 6 қаңтарда Алматы облысының партия конференциясында Ораз былай дейді: «...бұрынғы басшылықтың жіберген саяси қателіктеріне байланысты туындаған қиындықтарды жою үшін күресу қажет. Ол үшін жергілікті жерлердегі ескі басшылықтың жіберген қателіктерін сынаудан қашпауымыз қажет. Біздің міндет – жоғарғы жылдамдықпен, қарқынды жұмыс істеу».

Ораз Қиқымұлы қалыптасқан ауыр ахуалды ашық айтып қана қоймай, кейінірек республика басшылығы өзгерген кезде күшпен ұжымдастырудың ауыр зардаптарын жою үшін белсенді күрескен. 1931-1932 жылдардағы аштық зардаптарын жоюда, мал шаруашылығындағы күйзелістерден арылуға, мамандар даярлауда, мәдени-ағарту жұмысын дамытуда істеген жұмыстары да біршама. Ол қызметте оралымдылықты, іскерлікті және жауапкершілікті талап ететін қасиеттерімен басқаларға үлгі бола білді.

Алаш қайраткерлерінің екінші толқынының басы-қасында болған О.Жандосов өзінің замандастары әрі пікірлестері болған Ж.Мыңбаев, С.Сәдуақасов, С.Қожанов, Н.Нұрмақов сияқты коммунист болғанына қарамастан тоталитарлық жүйенің құрбаны болса да, тұлғалық қасиетін жоғалтпай, ұлт алдындағы борышын адал атқарған қазақ халқының ірі тұлғасы ретінде жасай бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX век / Ж.Б.Абылхожин. – Алматы: Туран, 1997.
2. К.Нұрпейіс. Ұлы тұлғалар. – Алматы, 2007. – 268 бет.
3. Г.Ж. Өскембаева. Ораз Қиқымұлы Жандосовтың қоғамдық-саяси қызметі. //«Тарих және тарихи тұлғалар» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: ҚазмемҚызПУ, 16 наурыз, 2010. – 74-77-бб.
4. Арын Е. Тұғырлы тұлға // «Түркістан» газеті. – 1999. – 15 қазан.
5. http://www.enu.kz/repository/history/Алаш_идесы_және_Ораз_Жандосов
6. Ускембаева Г. Массовые крестьянские организации Казахстана на (1921-1929гг.). – Алматы, 2009.

Тетяна Березовська
(Миколаїв, Україна)

ПИТАННЯ СЛОВ'ЯНО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ РОСІЇ, УКРАЇНИ ТА НІМЕЧЧИНИ КІНЦЯ 70-Х РОКІВ XIX СТ.

Тема слов'янсько-німецьких відносин невичерпна для дослідників. Три її аспекти: політичний, економічний і ідеологічний знайшли своє віддзеркалення в критичний для народів слов'янського світу момент а саме в кінці 70-х років XIXст. Це був період боротьби слов'ян Балканського півострова проти Османського іґа, період російсько-турецьких війн 1877-1878 рр. і Берлінського конгресу 1879 р., що став своєрідним водорозділом історії тогочасної Європи.

Ці події висвітлювалися в пресі, зокрема в пресі Німеччини, Росії та на сторінках українських часописів, що виходили на Галичині. З одного боку преса показувала, як реагувала громадська думка на зовнішньополітичні події, з другого сама формувала громадську думку.

Взагалі російсько-турецька війна 1877-1878рр. була однією з небагатьох війн, розпочатих саме під тиском громадської думки [5,10]. Багато російських та українських добровольців ще до початку війни виїхали в Болгарію та Сербію допомагати братам-слов'янам.

Основною суперницею на Балканах для Російської імперії виступала Австро-Угорщина, підтримана Німеччиною. Канцлер Німеччини князь Бісмарк і в своїх промовах, і в своїх офіційних газетах „Post „ і „National Zeitung” завжди підкреслював, що не пожертвує кісткою жодного німецького унтер-офіцера заради Балканських справ [8].

І дійсно залізний канцлер діяв, як і англійці, суто дипломатичними засобами. Слухняна німецька преса залякувала з одного боку Європу російським батагом, а з іншого російський уряд „панславістським революціонізмом” [4].

Російська преса, починаючи від консервативних видань Каткова і завершуючи ліберальними петербурзькими газетами була сповнена шовіністичного чаду. Газети писали, що велика місія Росії в Європі- захищати слов'ян від турків, що лише Росія повинна бути господаркою Балкан, бо ключ від Константинополя лежить на Балканах [6].

Критичний погляд на російську допомогу знаходимо на сторінках статей Михайла Драгоманова та в українському часописі „Правда”, що видавався на Галичині. Цілком слушно, що преса, яка виходила на російській Україні, була підпорядкована центру і передовиці з питань зовнішньої політики передруковувала з столичних видань.

М.Драгоманов звертає увагу читаючої публіки на той факт, що російські військові держиморди своєю появою на Балканах настроїли проти Росії цілі нації. В чому ж справа? А справа в тому, пише Драгоманов, що „наші бурбони ніяк не могли взяти до розуму, що серба і болгарина треба навчити військовій справі, але немає надоби привчати до рабського відношення до офіцера, тобто „знати начальство”. Тож на всю на Балканах процвітав російський мордобой, На що російська преса в пориві слов'янської солідарності відмітила:»Такий вже ми народ: зуби виб'ємо, а все ж таки визволимо” [9].

Після завершення Берлінського конгресу, від якого російське суспільство чекало більшого результату, офіційні канцлера Росії князя О.Горчакова газета «Голос» почала друкувати матеріали з обурюючими характеристиками Бісмарка. Йому закидалася чорна невіддячність по відношенню до Росії, а також робилися натяки на можливість перегляду російсько-німецьких дружніх відносин [4]. Подібний матеріал з більш грубим підтекстом друкувався і в інших російських газетах, але „Голос” був газетою особливою, його читали і в Берліні, і в Вені, і в Лондоні. Негативна характеристика політичного лідера дружньої держави на сторінках неофіційного сановного рупора Міністерства іноземних справ Російської імперії свідчила про значні зміни, що відбулися на політичному барометрі.

Бісмарк, який був переконаний, що для позитивного розвитку Росії їй необхідно триматися політичної вісі Берлін-Петербург, сприйняв статтю Горчакова з тривогою. Його преса у відповідь писала, що Горчаков вже літня людина і часто плутає свою власну політику з загальнонаціональною, а загравання з Парижем приведе Росію до катастрофи [8].

Так розпочалася газетна полеміка 1879р., яка дістала назву «газетної війни». Сторони звинувачували одна одну в невідячності, знов переглядали результати конгресу. Навіть ліберальний професорський «Вестник Європи» потрапив в загальне русло і відзначав, що так, як Німеччина поступила з Росією, з великими державами не поступають [2].

І лише петербурзькі „Биржевая газета” і „Вечірня газета”, які видавав відомий підприємець М.Трубіков, заявляли:”Не слід втручатися в справи інших держав і народів, які мають власне право на самовизначення. Із чого росіяни взяли, що народи Балканського півострова, що перевищують Росію і економічно, і політично будуть орієнтуватися на нашу азіатчину, а не на такі європейські держави, як Австрія, Німеччина, Англія [1, 3].

А галицький часопис „Правда” зробив висновок, що народи Балканського півострова не будуть орієнтуватися на Росію доки вона не надасть у себе вдома автономії Україні та іншим національним частинам імперії [9].

Українське питання згайшло своє висвітлення і на сторінках німецької преси, яка зазначала, що в разі розв’язання проблеми автономії „Малоросії”, Австрії доведеться переглянути свої кордони. Суворівське „Новое время” поспішно запевнило німців, що з Австро-Угорщиною Росія прагне жити дружно. Автономії Україні не збирається надавати, а ось книжки друкувати українською мовою дозволити може [7].

Галицька газета «Правда», розмірковуючи над геополітикою Російської імперії, дійшла висновку, що «невдалість політики Росії на Балканах полягає в тому, що вона не чула і не мала своєї сили і симпатії народу на цілім своїм полудневім обшарі від верхів’я до уїстрия Дніпра» [9].

Підсумовуючи, слід зазначити, що українська преса, як і преса Росії та Німеччини, пильно стежила за всіма перепетіями слов’яно-німецьких відносин кінця 70-х років XIX ст. Особливо слід виділити позицію в східнослов’янському питанні галицького часопису „Правда”. На його сторінках викривалася невдала русофільська політики Росії на Балканах, діалектично пов’язувалося питання про українську автономію з загальнослов’янським визвольним рухом, було доведено, що для Московії Україна є ключем її державного панування від Балтики до Чорного моря й від Уралу до Вісли.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Биржевая газета. – 1879. – №9. – 11 января.
2. Вестник Европы. – 1879. – Кн.10. – Октябрь. – С.886.
3. Вечерняя газета. – 1879. – №27. – 28 января.
4. Голос. – 1879. – №41. – 10 февраля.
5. Корнилов А. Курс истории России XIX века. – М.: Артель, 2004. – С.701.
6. Московские ведомости. – 1879. – №№35-53. – 8-25 февраля.
7. Новое время. – 1879. – №247. – 26 октября.
8. Периодическая печать на Западе. Сборник статей. – СПб., 1904. – С.73-95.
9. Правда. – Львів, 1879. – №№2-5. – Лютий-травень.
10. Хевролина В.М. Власть и общество. Борьба в России по вопросам внешней политики. 1878-1894 / В.М.Хевролина. – М.: Норма. Инфра, 2000. – С.51.

СЕКЦИЯ: ПОЛИТОЛОГИЯ

*Богдан Приймак
(Київ, Україна)*

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР ПОЛІТИКИ НІМЕЧЧИНИ В РАМКАХ ЄС

Зі вступом значної кількості держав Східної Європи до ЄС у 2004, 2008 та 2013 рр. політика Німеччини щодо регіону тісно пов'язується з загальноєвропейською й значною мірою, завдяки ролі ФРН як неформального лідера, визначає її. Головними засобами проведення політики Німеччини щодо регіону у рамках ЄС є формат співробітництва з Францією та Польщею «Веймарський трикутник» і програма «Східне партнерство».

Польща виступає основним зовнішньополітичним партнером у регіоні, й водночас є головним представником регіону у межах Євросоюзу. Тож, відносини з цією країною набувають ключового значення. Головним інструментом їх регулювання виступає формат «Веймарського трикутника».

«Веймарський трикутник» – це формат тристоронньої співпраці Франції, ФРН та Польщі, створений в 1991 р і який мав на меті швидше підготувати останню до членства у Європейському союзі, а потім і в НАТО. Назву цей формат зустрічей отримав від першої зустрічі міністрів закордонних справ у Веймарі, де обговорювалися відносини між Європейським економічним співтовариством та країнами Центральної та Східної Європи. Відтоді зустрічі стали проходити періодично на різних рівнях: глав держав і урядів, міністрів закордонних справ, оборони, керівників інших міністерств, начальників штабів тощо. Серед областей та ініціатив тристоронньої взаємодії, по-перше, слід назвати адаптацію економіки та юридичної системи Польщі як країни – кандидата на вступ в ЄС. Вхідження Польщі до складу ЄС дало новий імпульс «Веймарському трикутнику» у справі взаємодії з фінансово-економічних питань в Євросоюзі та з підготовки загальноєвропейських документів [1]. По-друге, це співпраця в галузі науки і культури, що передбачає здійснення досліджень в галузях медицини, біології і екології. Існують проекти співробітництва лабораторій і науково-дослідницьких інститутів. Розвивається тристороннє університетське співробітництво. На зустрічі 6 січня 1999 р. у Парижі міністри закордонних справ підкреслили роль, яку мав зіграти «Веймарський трикутник» в посиленні європейської культурної ідентичності. По-третє слід відзначити військове співробітництво, що включає загальні військові маневри, зустрічі експертів та організацію щорічного військово-політичного семінару. Після вхідження Польщі в НАТО робота в «Веймарском трикутнику» була спрямована на узгодження позицій стосовно європейської політики безпеки та оборони (ЄПБО). Четвертий напрям – це регіональне співробітництво, початок якому поклав внаслідок Форум регіонів, проведений 7 червня 2000 р. в Кракові. Під час військової операції в Іраку в 2003 р. відносини в «Веймарському трикутнику» перебували під загрозою заморожування через позицію Польщі, що не підтримала Францію і ФРН. Проте, спірні моменти під взаємовідносин з Польщею були згладжені у декларації по майбутньому співробітництву в рамках «Веймарського трикутника» від 9 травня 2003 р.

На саміті голів держав та урядів, що відбувся у німецькому місті Метлах 5 грудня 2006 р., була прийнята спільна декларація. У цьому документі була відмічена близькість позицій трьох країн по важливих міжнародних питаннях стосовно спільних дій не лише у рамках Євросоюзу і НАТО, але й на міжнародній арені. У плані військового співробітництва було висловлено готовність створити тактичну групу. Не була залишена осторонь і проблема енергетики. Учасники саміту заявили про координацію позицій по розробці та проведенню енергетичної політики для Європи, «здійснювану в дусі солідарності». Три країни підкреслили свою прихильність європейській «політиці сусідства» як засобу посилення співпраці на східних кордонах ЄС, надання підтримки політичним і економічним реформам у сусідніх країнах. Окрема увага приділялася в документі Білорусії, Україні та Росії. В цілому лідери трьох країн висловили задоволення своєю взаємодією в рамках «Веймарського трикутника» і висловили намір продовжити його і надалі. Також були підняті питання проблем у різних сферах суспільного життя, насамперед у сфері освіти, а також на регіональному рівні. А в контексті глобалізації, коли загострюються погрози організованої злочинності, шкоди навколишньому середовищу, негативних демографічних тенденцій та міграції, А. Меркель, Ж. Ширак і Л. Качинський домовилися присвячувати кожен з майбутніх самітів одному з цих питань. Практично ті ж питання були порушені й на зустрічі міністрів закордонних справ Франції, ФРН і Польщі Б. Кушнера, Ф.-В. Штайнмаєра та Р. Сікорського, що відбувся 17 червня 2008 р. крім того, посилена тема взаємозв'язку енергетики та зміни клімату, а також проблема подолання ірландського голосування проти Лісабонського договору. У звичайній робочій обстановці пройшов і саміт на цьому рівні у Варшаві 1 лютого 2010 р. З М. Довгілевичем з польської сторони зустрілися від Франції П. Лелуш, а з німецької сторони – В. Хойер. Вони торкнулися питання, що стосуються виконання Лісабонського договору, стратегії «ЄС-2020», наслідків саміту ООН в Копенгагені, перспектив політики європейської енергетичної безпеки, спільної європейської оборонної політики, східного партнерства, відносин з Україною і з Росією, підготовки польського головування в Раді ЄС у другому півріччі 2011 р. 2010 р.

виявився в рамках «трикутника» значущим у плані обговорення серед актуальних тем відносин з РФ. Поряд з перспективами спільної політики безпеки і оборони та політики сусідства від-носіння Євросоюзу та Росії стали пріоритетними питаннями і на першій з 17 червня 2008 р. зустрічі міністрів закордонних справ Франції, ФРН і Польщі (Б. Кушнера, Г. Вестервелле і Р. Сікорського) в Бонні, що відбулася 26-27 квітня 2010 р. На ній побував також міністр закордонних справ України К. Грищенко, який обговорив з колегами відносини своєї країни з ЄС. Ці зустрічі підготували ґрунт для зустрічі міністрів закордонних справ «Веймарського трикутника» і Росії С. Лаврова 23 червня 2010 р. У центрі уваги чотирьох країн були відносини Росії з Євросоюзом і проблеми європейської безпеки, питання Придністров'я і ситуації в Киргизстані [2, с. 261 -262].

Розглядаючи ж розвиток «Веймарського трикутника» в цілому, чітко можна прослідкувати все зростаючу політичну значимість даної форми міжнародного співробітництва в Європі для держав-учасниць, незважаючи на труднощі і поки ще малі конкретні результати безпосередньо тристоронньої взаємодії. Франція і Німеччина, як локомотиви європейської інтеграції, після розпаду Організації Варшавського договору та СРСР бажали максимально наблизити до себе Польщу як найбільшу серед східноєвропейських держав (не рахуючи, звичайно, Україну і Росію), відірвати її від атлантистської орієнтації. Великі переваги отримує і сама Польща. Використовуючи «Веймарський трикутник», вона може маневрувати між європейською та атлантистською орієнтацією, отримуючи свою вигоду залежно від ситуації. Як найуспішніша серед східноєвропейських країн, що вступили у ЄС, і яка до того ж продовжує зростати, Польща має особливу зацікавленість у зв'язках з провідними країнами Євросоюзу, справедливо вбачаючи у цьому інструмент збільшення своєї ваги всередині організації і впливу на прийняття рішень [3, 4, с.60-62]. Тому в останні роки значно посилилася роль цього формату. Якщо під час президенства Качинського «Веймарський трикутник» влучно характеризували як «бермудський», через значну непоступливість польського керманіча щодо ключових питань [5, 6], то тепер взаємодія з Францією, а особливо Німеччиною посідає головне місце у польській зовнішній політиці. Німеччина ж, завдяки цьому формату співробітництва, отримала вагомого партнера у регіоні, підтримкою якого вона може заручитися не лише стосовно регіональних, але й загальноєвропейських питань [2, с. 261-262].

«Східне партнерство» – проект Європейського союзу, що має на меті розвиток інтеграційних зв'язків Євросоюзу з шістьма країнами колишнього СРСР: Україною, Молдовою, Азербайджаном, Вірменією, Грузією і Білоруссю. Воно розглядається як свого регіональний (східний) вимір європейської політики сусідства, ініційованої Євросоюзом щодо своїх «нових сусідів» після чергового розширення в травні 2004 р.

Ідея проекту вперше була представлена міністром закордонних справ Польщі Р. Сікорським за активної підтримки Швеції на Раді ЄС з загальних питань та зовнішніх зв'язків 26 травня 2008 р. [7]. Дискусія про створення «Східного партнерства» відбулася 19-20 червня 2008 р. на Європейській раді. Основними пріоритетами реформ у країнах-партнерах та їх співпраці з ЄС названі такі області як демократія, вдосконалення системи управління та забезпечення стабільності, економічна інтеграція, створення зон вільної торгівлі, енергетична безпека, лібералізація візового режиму та посилення боротьби з незаконною міграцією. Основним інструментом здійснення програми визначалося укладення в перспективі двосторонніх угод між ЄС та країнами-партнерами про асоціацію, що мало служити важливим кроком на шляху їх подальшої інтеграції в європейський соціально-економічний і політичний простір.

Цілком легітимним є розгляд «Східного партнерства» з геополітичної точки зору. Такою концепцією Європейський Союз націлений на поширення своїх політичних, правових та економічних «правил гри» і в результаті цього на поступову прив'язку регіону. При цьому ЄС з допомогою пропонує їм форм співпраці намагається запобігти запозиченню інших моделей інтеграції, що суперечать європейським інтересам.

Зовнішня політика Німеччини і «Східне партнерство» є тісно пов'язаними. Сприяння становленню правової держави у пострадянських країнах, зниження рівня корупції, а також відкритість ринків і збільшення економічних зв'язків, що утворюють підвалини для розвитку демократії, плюралізму і стандартів прав людини відповідають вищенаведеним ключовим інтересам ФРН у регіоні [8, с. 323].

Першим проблемним питанням цієї політики є вироблення спільної лінії стосовно Росії, яка одразу ж негативно поставилася до «Східного партнерства», вважаючи, що даний проект кидає виклик російським інтересам в регіоні. Оскільки Східне партнерство з'явилося як польська ініціатива, то проект вважався нею таким, що приховує антиросійські геополітичні амбіції, зокрема, створення альтернативних Росії шляхів енергопостачання Європи. Ще однією очевидною метою на думку Росії є підірив її геополітичного впливу у Східній Європі і зміцнення там позицій ЄС. Ряд російських експертів висловилося про намір Євросоюзу остаточно дезінтегрувати пострадянський простір за допомогою «Східного партнерства» і вивести країни СНД з-під впливу Росії.

І Польща, і Німеччина сходилися на думці, що навіть не будучи членом «Східного партнерства», Росія є партнером, з яким ЄС повинен вести конструктивний діалог стосовно політики сусідства, враховуючи такі важливі питання, як важливість економічних відносин, постачання енергоносіїв та сполучення з Калінінградською областю. Але їхні підходи до розбудови таких відносин з РФ та її залучення до взаємодії з ЄС істотно різнилися. Німеччина, яка є традиційно прихильною до Росії, розглядала «Східне партнерство», насамперед, як платформу для її подальшого залучення до ЄС і утворення єдиної зони вільної торгівлі ЄС,

країн Східної Європи та Російської Федерації [8, с. 323; 9, с. 98 – 97]. У разі включення в зону вільної торгівлі країн «Східного партнерства» та Росії, німецький бізнес значною мірою виграв би від зняття торговельних бар'єрів. Польща ж, яка традиційно побоюється зростання російського впливу у регіоні, виступала проти цих задумів [10, с. 54]. Для Польщі «Східне партнерство» було джерелом цілого спектра можливостей. По-перше, це стосувалося задоволення власних економічних і політичних інтересів на пострадянському просторі; по-друге, це політичні та репутаційні дивіденди на європейському політичному полі, а також підтримання статусу найважливішого регіонального партнера США. Польське лідерство в «Східному партнерстві» мало сприяти поживленню ще одного регіонального об'єднання – Вишеградської групи, яка могла отримати імпульс розвитку від контактів з пострадянськими країнами. З ними країни Вишеградської групи об'єднує ряд загальних проблем, зокрема в енергетичній сфері. Все перераховане повинно було підкріпити претензії Польщі на регіональне лідерство.

Отже, у ставленні до Росії Німеччина насамперед керується своїми економічними інтересами, але не спромоглася сформулювати при цьому конкретні інтереси щодо країн «Східного партнерства». Німеччина мало уваги приділяла диференціації своєї та загальноєвропейської зовнішньої політики по регіонах і країнам. Кожна з країн «Східного партнерства» повинна розглядатися окремо. Будь-яка форма прилучення до ЄС вимагає індивідуально узгодженої стратегії. Двосторонні зв'язку та індивідуальна готовність до інтеграції не повинні робитися залежними від процесів в інших країнах. Необхідно розрізняти південний і східний виміри Європейської політики сусідства відповідно до регіональних потреб і не розглядати їх комплексно. Польща ж, навпаки, сформулювавши власні інтереси по відношенню до східних сусідів переважно в контексті політики безпеки, однак, незважаючи на очевидний прогрес, щодо Росії досі так і не змогла віднайти перспективного формулювання своїх інтересів. Подібні розбіжності у баченні функцій «Східного партнерства» між головними провідниками цієї програми істотно зменшили її ефективність.

Іншим фактором зменшення її ефективності є те, що політика розширення ЄС більше не є послідовною і країнам «Східного партнерства» не пропонується реальна перспектива вступу. Досвід розширення на схід показує, що реальна перспектива вступу полегшує і прискорює процес реформ, тоді як її відсутність – як у випадку з Туреччиною – негативно впливає на готовність країни до проведення реформ. Неясна позиція ЄС стосовно політики розширення приводить в країнах «Східного партнерства» до появи фрустрації через невідповідність між конкретними пропозиціями ЄС та очікуваннями. З моменту розширення ЄС на схід створюється враження щодо існування у організації страху перед рішучими кроками. Перспектива вступу не лише накладає зобов'язання на обидві сторони, але, насамперед, формує спільну стратегічну мету. На шляху до неї прийнятними є проміжні кроки у формі поступової і диференційованої інтеграції. Поступова інтеграція відбувається вже в ході поточних переговорів про безвізовий режим, членство в певних спільних програмах та Агентствах ЄС, а також переговорів про участь в інструменті по посиленню співпраці у спільній зовнішній політиці і політиці безпеки. Переговори стосовно Угоди про вільну торгівлю вже включають в себе перейняття до 80% *acquis communautaire*. Поступова участь у внутрішньому ринку і подальших спільнотах фактично означають перейняття більшій частині правових досягнень ЄС [11, с. 4].

У цій проблемі так само відбивається різниця підходів Польщі та Німеччини. Польща завжди була прихильницею якомога більшого розширення ЄС на Схід, виступала активним лобістом євроінтеграційних прагнень України. Німеччина ж завжди обережно ставилася до процесів розширення ЄС. Після економічної кризи 2008 р. вона остаточно впевнилася у вірності своєї політики, з огляду слабкості економік та політичної нестабільності більшості пострадянських країн.

Ще однією причиною низької ефективності «Східного партнерства» є те, що Німеччина і ЄС приділяли замало уваги різним локальним, регіональним, економічним, політичним, науковим та цивільно-громадським акторам, що переслідують різні інтереси в країнах-партнерах. Виключне фокусування на правлячій еліті та ігнорування громадянського суспільства перешкодили розвитку демократичних процесів, а також призводило до істотної втрати впливу в випадку зміни співвідношення сил. Власне, це було проілюстровано процесом підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, коли виключна концентрація на співпраці з урядом Януковича призвела до зволікання з проведенням необхідних реформ та виконанням політичних вимог, й, зрештою, до зриву підписання Угоди.

Німеччина зберігає ставлення до своїх східних партнерів як ринки збуту з потенційними споживачами і вигідними зонами виробництва з кваліфікованою робочою силою. Імпорт не є деструктивною конкуренцією для європейської та німецької економіки. Надання можливості для експорту власної продукції до ЄС для країн «Східного партнерства» сприяло б становленню середнього бізнесу та модернізації, що, в свою чергу, в довгостроковій перспективі надало б підтримку розвитку демократії та прав людини. Передумовою для досягнення Угоди про вільну торгівлю з ЄС є розвиток правової держави, що несе за собою ухвалення рішень системного характеру. Супутнє до цього якісне поліпшення інвестиційного клімату для підприємств з Європейського союзу сприяє, в свою чергу, економічним і соціально-політичним перетворенням у країнах-партнерах. Теж стосується і введення безвізового режиму. Прискорення лібералізації візового режиму відповідає як політичним, так і економічним інтересам Німеччини та ЄС. «Східний комітет німецької

економіки» вже зайняв в даному во-просі чітку позицію і сформулював конкретні рекомендації. Крім цього розвитку громадянських суспільств і тим самим трансформаційного процесам сприяння надають транскордонні програми по обміну. Тим не менш дії Федерального уряду носять рестрикційний характер, заважаючи тим самим процесу в цілому. Всі ці фактори, що демонструють відсутність чіткої стратегії стосовно регіону, значно знизили ефективність програми [12, с.1-5; 13, с. 64 – 65].

Проте й зараз «Східне партнерство» має центральне значення для розробки зовнішньополітичної стратегії Європейського союзу. Інтересам Німеччини відповідає значною мірою формувати цей процес. «Східне партнерство» являє собою для Німеччини дещо більше, ніж просто інструмент зовнішньої політики ЄС. Стабілізація та демократизація відповідають споконвічним інтересам як європейської, так і німецької зовнішньої політики. Проте існує нестача цілеспрямованого стратегічного мислення, уваги, зв'язності і сталості. Німеччина так і не визначила у повній мірі свою нову ідентичність в якості країни в центрі Європи. Існуючі як дво-, так і багатосторонні форми співпраці не адаптуються для формування стійкої та довгострокової європейської стратегії, що враховує ще й інтереси Німеччини, а залишаються в більшості випадків короткостроковими і неефективними. На сьогоднішній день рушійними силами зовнішньої політики є внутрішньополітичні інтереси, в той час як наміри міжнародного масштабу виявляються неврахованими з причини відсутності сформульованих зовнішньополітичних цілей. Однак все ж, з історичних, культурних і економічних причин східноєвропейське сусідство видається пріоритетом німецької зовнішньої політики, що органічно поєднується з інтересами ЄС.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Польско-германское партнёрство как попытка стабилизации Европы. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://interaffairs.ru/read.php?item=8596>.
2. В. В. Толкачев, О. Ю. Семенов. «Веймарский треугольник» в международных отношениях в Европе: итоги и перспективы. / В. В. Толкачев, О. Ю. Семенов. // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2011. – № 5 (1). – С. 260 – 263. – с. 261 -262.
3. Роль Польщі у формуванні Східної політики ЄС. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://naub.oa.edu.ua/2012/rol-polschi-u-formuvanni-shidnoji-polityky-es/>.
4. Я. Рута. Напрямки та пріоритети політики Польщі в ЄС на сучасному етапі. – С. 56 – 63. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://eprints.oa.edu.ua/1692/1/Ruta.pdf>. – с. 60 -62.
5. Польско-германские разногласия: интервью Меркель и Качиньского перед встречей. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/4072/>.
6. Что такое Веймарский треугольник? [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://newsland.com/news/detail/id/634711/>.
7. Нова зовнішня політика Польщі: виклик чи шанс для України? [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/nova-zovnishnja-politika-polshchi-viklik-chi-shans-dlja-ukra/>.
8. Т. Сидорук. Східна політика Європейського союзу на початку XXI ст. – с. 316 – 325. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26729/33-Sydoruk.pdf?sequence=1>. – с. 323.
9. Титова М. С. Веймарский треугольник: условия возникновения, мотивы и цели участников. / М. С. Титова // Вестник Томского государственного университета. История. – 2012. – Вып. 3. – С. 94 – 97. – с. 98 – 97.
10. А. Девятков, А. Макарычев. «Восточная политика» Германии: экспертные оценки и политические перспективы. / А. Девятков, А. Макарычев. // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – 2012. – №9. – с. 52 – 60. – с. 54.
11. Дмитрий Офицеров-Бельский. Стратегия и идеология в проекте ЕС «Восточное партнерство». – 9 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.foreignpolicy.ru/uploads/banners/3/Ofitserov-Belskiy%20D.%20Eastern%20Partnership.%20February%202014.pdf>. – с. 4.
12. Внешняя политика Германии и «Восточное партнерство». Позиционный документ экспертной группы «Восточное партнерство». – 5 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://dgap.org/sites/default/files/article_downloads/dgap_standpunkt_01_2012_ru.pdf. – с. 1-5.
13. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України / [І. Ф. Газізуллін, М. М. Гончар, О. В. Коломієць [та ін.] ; за ред. В.Мартинюка. ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство "Україна"], 2009. – 84 с. – с. 64 – 65.

Науковий керівник – доктор політичних наук, професор В.Ю.Крушинський

*Салтанат Сыздыкова
(Туркестан, Казахстан)*

ҚАЗАҚСТАН ҰЛТ САЯСАТЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ БІР БЕЛЕСІНЕ АЙНАЛҒАН АССАМБЛЕЯНЫҢ РӨЛІ

Мақалада Қазақстан Республикасының саяси жүйесінің маңызды бір белесіне айналған Ассамблеяның құрылу тарихы мен атқаратын қызметтері, бағыттары, қоғамдағы рөлі көрсетіледі.

Жүргізілген нақты-саяси зерттеу мәліметтеріне сүйене отырып, Қазақстан жерінде мекендейтін ұлттардың ұлтаралық қатынастарын нығайту, отаншылдық пен адамгершілік қасиеттерін халықтың бойына сіндіру, татулыққа шақырып, дамудың жаңа кезеңдеріне өту жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: ұлт, ұлтаралық қатынас, отаншылдық, адамгершілік, саясат, көпұлтты, этнос.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан бергі ең басты оң нәтиже беріп отырғандардың бірі Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев жүргізген ішкі саясат боп келетіні бәрімізге белгілі. Бұл саясаттың – түп негізі Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқан мақсаттары, құндылықтары мен идеялары бір, ортақ тарихи тағдыры бар барлық адамдардың, түрлі ұлт, дін өкілдерінің Отаны деген барша қазақстандықтар қолдайтын және өте маңызды идея жатқан саясат. Яғни, көпұлтты, көп тілді қоғам - біздің мемлекетпен қорғауға алынатын баршамызға ортақ үлкен қазынамыз. Барлық этнос мүдделерінің келісім табуы, олардың өз тілдерін, мәдениетін, өз дәстүрін жасауға деген ұмтылыстары, диаспоралардың өз тарихи отандарымен байланыстары - бұның барлығы өткен жылдардың саяси практикасының бар бойында таралып жатқан ұлттық саясаттың маңызды бөліктері.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясын құру идеясын алғаш рет 1992 жылы Тәуелсіздіктің бірінші жылдығына арналған Қазақстан халықтарының форумында айтты. 1995 жылғы 1 наурызда оның мәртебесін Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы консультативті-кеңесші орган деп бекіткен Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқы Ассамблеясын құру туралы Жарлығы шықты [3].

Қазақстан халқы Ассамблеясы - Қазақстан Республикасының Президенті құратын, басты міндеті мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыру, Қазақстан Республикасындағы қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету, мемлекеттік және азаматтық қоғам институттарының этносаралық қатынастар саласындағы өзара іс-қимылының тиімділігін арттыру болып табылатын мекеме.

Өз тарихында Ассамблея ҚР Президенті жанындағы консультативті-кеңесші органнан мықты құқықтық негізге және қоғамдық-саяси мәртебеге ие конституциялық органға дейін өсті.

Ассамблея мақсаттары мыналар:

- ұлттық мәселелерді әділ шешу негізі ретінде қоғамдық тұрақтылықты нығайту; Қазақстан ынтымақтастығын қазақ халқының тілі мен мәдениетінің жетекші рөлін ескере отырып, азаматтық және рухани-мәдени ортақтық, қазақстандық отансүйгіштік негізінде Қазақстан этностарын консолидациялау жолымен қалыптастыру; демократиялық және өркениеттік нормаларды тірек ететін азаматтардың саяси мәдениетін қалыптастыру; Қазақстан Республикасына деген сенімді жоюға жол ашатын әрекеттердің алдын алу;

- Қазақстан халықтары Ассамблеясының міндеттері: мемлекеттік тіл мен қазақ халқының мәдениетінің өзекті рөлін арқау ете отырып, азаматтық және рухани-мәдени біртұтастық негізінде Қазақстан этностарын топтастыру жолымен қазақстандық сәйкестікті қалыптастыру; ұлтаралық қатынастар саласында мемлекеттік органдармен және азаматтық қоғам институттарымен өзара тиімді іс-қимылды қамтамасыз ету; Қазақстанда үйлесімді ұлтаралық қатынастарды қамтамасыз етуде этномәдени бірлестіктердің күш-жігерін біріктіру; ұлтаралық қатынастар саласындағы келеңсіз үрдістердің алдын алу және ықтимал қатерлерді жою жөніндегі сақтандыру тетіктерінің жүйесін қалыптастыру, этникалық факторды саясаттандыруға жол бермеу;

- Ұлтаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі Қазақстан халықтары Ассамблеясының қызметін жетілдіру және саяси жүйені демократияландыру, қоғамдық дамудың өзекті мәселелерін шешуде оның рөлін арттыру болып табылады.

Қазақстан халықтарының Ассамблеясының мақсаттары мен міндеттері оның ұлтаралық қатынастар саласында таяу перспективаға арналған қызметінің базалық және басшы бағдарларының жүйеленген жиынтығы болып табылады және мынадай принциптерде түзілген: халық пен мемлекет мүдделерінің басымдығы; заңның үстемдігі және нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге қатысына, қандай әлеуметтік топқа жататынына қарамастан, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының теңдігі; ұлттық мәселені әділ шешудің негізі ретіндегі қоғамдық тұрлаулық, Қазақстан Республикасының беделін түсіруге бейіл, сондай-ақ Қазақстан халықтары Ассамблеясының қалыпты жұмыс істеуіне кедергі келтіретін іс-әрекеттердің, сөз айту мен пікірлердің алдын алу және болдырмау; Қазақстан халқының ұлттық мәдениеттерін, тілдері мен салт-дәстүрлерін жан-жақты дамыту; мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, әлеуметтік, ұлттық, рулық және діни алауыздықты

тұтандыруға, өшпенділік пен араздыққа бағытталған іс-әрекеттің алдына; шет елдерде тұратын отандастарды ана тілін, мәдениеті мен ұлттық салт-дәстүрлерін сақтау мен дамыту, олардың тарихи Отанымен байланысын нығайту мәселелерінде қолдау, Қазақстан азаматтарының құқықтары мен мүдделерін одан тыс жерлерде қорғауға жәрдемдесу; халықаралық ұйымдармен және шет елдердің азаматтық қоғам институттарымен интеграциялық қатынастарды кеңейту [1].

Қазақстан халықтары Ассамблеясының мақсаты "Қазақстан-2050" Стратегиясының міндеттерін іске асырудағы, қоғамдағы тұрлаулылық пен келісімді нығайтудағы және Қазақстан халқын, оның қуатты мемлекеттілігін, ашық азаматтық қоғам қалыптастыру процесіндегі рөлін күшейту болып табылады [5].

Осыған орай, негізгі күш-жігер Қазақстан халықтары Ассамблеясының қазіргі құрылымдарының жұмысын түбегейлі жақсартуға және жаңа құрылымдарын түзуге бағытталатын болады. Мемлекеттік ұлттық саясатты қалыптастыру мен іске асыру жөніндегі Ассамблея қызметінің негізгі бағыттары [6].

Этномәдени білім беру жүйесін түзуді мынадай жолдармен қамтамасыз ету: орта және жоғары білім жүйесі шеңберінде этномәдени білім беру бағдарламасын әзірлеуге қатысу және оны әзірлеу жөнінде ұсыныстар енгізу; басқа халықтардың мәдениетіне, тарихына, тіліне, әлемдік мәдениет құндылықтарына деген құрмет сезімін тәрбиелеумен қатар әрбір этникалық топтың мәдениеті мен тілін сақтау және дамыту құралы ретінде жексенбілік мектептер мен ұлттық қайта түлеу мектептерінің ұйымдық нысандарын жетілдіру; этникалық азшылықтардың жинақы тұратын жерлерінде ана тілінде білім беру мекемелерін құруға жәрдемдесу, олардың тілдеріндегі оқу-әдістемелік материалдарды алуға, мерзімді баспасөз бен баспа өнімдерін таратуға, теле және радио хабарларын жеткізуге көмек беру.

Ұлтаралық өзара іс-қимыл саласында этнодіни факторларды пайдалануға жол бермеуді; этностардың конфессиялық белгі бойынша төзбеушілігі мен жікке бөлінуін болдырмауды: ұлттық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың рухани және эстетикалық маңызға ие діни құндылықтармен өзара байланысын есепке алу, діни бірлестіктердің Қазақстандағы қоғамдық тұрлаулылықты нығайтудағы күш-жігерін қолдау [2].

Ұлтаралық қатынастар саласын реттейтін нормативтік-құқықтық базаны дамытуға Ассамблеяның қатысуын: ұлтаралық қатынастар саласын реттейтін қоғамдық мәні бар нормативтік құқықтық актілердің жобаларына сараптама жасау үшін Ассамблея мүшелерін тарту;

ұлтаралық қатынастарға қатысты заң жобаларын, қолданыстағы заңдарға өзгерістер мен толықтырулар енгізу жөніндегі ұсыныстарға Үкімет арқылы бастамашылық ету тетіктерін пайдалану арқылы кеңейту.

Қоғамдық бірлестіктерді (ұлттық-мәдени бірлестіктерді, бейүкіметтік ұйымдарды және басқаларды) мемлекеттік ұлттық саясаттың жекелеген бағыттарын іске асыруға ерікті негізде тарту практикасын жалғастыру. Бұл үшін Ассамблея мынадай шараларды іске асыруға ниетті:

- қоғамдық бірлестіктермен бірлесіп мемлекеттік ұлттық саясаттың басымдықтарын ескере отырып, ұлтаралық ынтымақтастықты кеңейтуге және ұлттық мәдениеттерді дамытуға бағытталған әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламаларын әзірлеу және жүзеге асыру;

- қоғамдық бірлестіктермен бірлесіп ұлттық саясаттың негізгі бағыттарының іске асырылуын ақпараттық қамтамасыз етуді жүзеге асыру, Қазақстанды мекендейтін халықтардың тарихы мен мәдениеті туралы білім-білікті таратуға жәрдемдесу; этникалық негіздегі жанжалдардың алдын алу мен шешімін табу бағдарламаларын әзірлеу кезінде отандық және шетелдік тәжірибені ескеру [4].

Қазақстан халықтары Ассамблеясының мақсаты-республикадағы оқиғаларға баға беру және саяси жағдайларға болжам жасау негізінде қоғамдағы баға беру және саяси жағдайларға боджам жасау негізінде қоғамдағы ынтымақты қамтамасыз ететін іс-тәжірибелік ұсыныстарды ойластыру, Қазақстан Республикасы Президентінің республика азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғау кепілі ретіндегі қызметіне атсалысу. Ассамблея: мәдени-ағартушылық-тілдер мен ұлттық мәдениеттерді, салт-дәстүрлерді қайта жаңғырту және насихаттау; тәрибелік-қазақстандық және ұлттық отан сүйгіштікті қалыптастыру; ұлтаралық қатырастарды қадағалау негізінде ұлтаралық татулық пен келісім нығайту; Қазақстанды мекен еткен ұлт өкілдері арасында достық қарым-қатынастарды дамуына негіз болатын мемлекеттік саясат жүргізу жөнінде ұсыныстар дайындау негіз болатын мемлекеттік саясат жүргізу жөнінде ұсыныстар дайындау ісімен айналысады.

Қазіргі уақытта Қазақстан халықтары Ассамблеясының қоғам мен мемлекеттегі орны мен рөліне, біздің ішкі дамуымыздың, сол сияқты сыртқы факторлар әсерінің де нәтижесі болып табылатын міндеттерді шешуге бағыт алған [5].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халықтарының Ассамблеясы-этносаралық ықпалдастықтың басты тетігі // Арқа ажары. – 2003, 25 желтоқсан.
2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанды жүрегімізде әлпештейік... [Мәтін]: Қазақстан халықтары Ассамблеясы // Жас Қазақ. – 2006. – 27 қазан. – 1-2 б.
3. Қазақстан Халықтарының Ассамблеясы. Редакция алқасы С.Т.Сейдуманов, О.Г.Дымов, З.К.Сейсенова. – Алматы, 1999.

4. Дымов О. Мы народ Казахстана. – Астана, 2014.
5. Обряды и традиции народов Казахстана. – Алматы, 2005.
6. Алиев Ж. Қазақстан-наш ортық дом: Годовщина стратегии Ассамблеи народов Казахстана // Юридическая газета. – 2015. – 30 апреля. – С.2.
7. Султанов Б.К., Музапарова Л.М. Становление внешней политики.

СЕКЦИЯ: ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Сергій Ваколюк
(Вінниця, Україна)*

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ЕФЕКТИВНІЙ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ

В сучасних суспільних науках існують різні визначення громадянського суспільства в широкому сенсі, як певного типу суспільної організації. Це пов'язано як з тим, що саме громадянське суспільство є складним і багатомірним явищем, так і з тим, що термін "громадянське суспільство" входить до інструментарію різних наук про суспільство (історії, політології, соціальної філософії, соціології) що накладає на його визначення свій відбиток, особливо з урахуванням наявності в цих науках різних традицій та шкіл. [1]

Місцеве самоврядування сьогодні виступає важливим фактором демократизації суспільного життя, децентралізації управління та необхідною передумовою становлення громадянського суспільства, наближення влади до її джерела – народу. В Україні закладено конституційні засади місцевого самоврядування, ратифіковано Європейську хартію місцевого самоврядування, прийнято низку базових нормативно-правових актів, які регулюють діяльність органів місцевого самоврядування. [2]

Протягом 2014-2015 рр. було ухвалено низку законів, що мали створити належне нормативно-правове поле для ефективної децентралізації влади згідно принципу субсидіарності, а також для підвищення спроможності органів місцевого самоврядування представляти інтереси територіальних громад.

На найвищому рівні управління держава час від часу приймає законодавчі акти та відповідні постанови про передачу повноважень місцевому самоврядуванню.

Децентралізація – це реальний шлях до підвищення якості повсякденного життя мешканців кожного села, селища чи міста. [3]

Одним з аргументів на користь здійснення децентралізаційних реформ є підвищення ефективності діяльності як центральних, так і місцевих органів влади, а також створення сприятливих умов для економічного розвитку. Політична децентралізація означає регіональне представництво у національному парламенті, вибори регіональних урядів, розподіл політичної влади, конституційні права регіонального рівня та взаємозв'язок між регіональним та національним рівнем. Регіональне представництво у національному парламенті відображає наявність однієї або двох палат законодавчого органу, та адекватність представленості регіону у національному законодавчому органі. Індикатор політичного взаємозв'язку відображає роль регіонального рівня у діяльності національного рівня.

Півтора року виповнилося з того моменту, коли в Україні розпочали реформу децентралізації.

17 червня 2014 року Верховна Рада України прийняла Закон України "Про співробітництво територіальних громад" і він був перший з пакету "децентралізаційних законів".

Згідно з чинним законодавством носієм права на місцеве самоврядування в Україні виступає територіальна громада (ТГ). Відповідно до ч. 1 ст. 1. Закону під територіальною громадою слід розуміти жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або ж добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Основною проблемою публічного управління, пов'язаною із статусом ТГ, є невідповідність потенційних функцій ТГ як суб'єкта місцевого самоврядування реальному дифузійному стану вітчизняних громад, які являють собою неконсолідовану сукупність мешканців. [2]

На сьогоднішній день державою в цілому вжито ряд заходів щоб реформи децентралізації активніше застосовувалися у повсякденному житті громад та громадян.

Затверджено основний національний концептуальний документ у сфері реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади – Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади. На виконання завдань Концепції ВРУ схвалено близько 10 законодавчих актів. [4]

Бюджетна та податкова децентралізація у 2015 році, результатом впровадження яких за перше півріччя збільшила доходи в місцеві бюджети на 12 млрд. грн. Прийняті Закони «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та «Про співробітництво територіальних громад», передбачають надання змоги громадам стати багатшими та впливовішими на добробут свого середовища.

Ключем до фактичної реалізації реформи має бути відмінний рівень комунікації, взаємодія з усіма заінтересованими сторонами та громадськістю. [4]

Відповідно до Європейської Хартії Місцевого Самоврядування від 15.10.1985 р., зміст місцевого самоврядування полягає у гарантованому державою праві та реальній здатності самих територіальних спільнот громадян (територіальних колективів) та сформованих ними органів самостійно та під свою відповідальність вирішувати окрему частину публічних справ, діючи в межах конституції та законів відповідної держави. Органи місцевого самоврядування визнано однією з головних підвалин будь-якого демократичного режиму.

Щоб досягти високого ступеня децентралізації у нас в Україні потрібно щоб активними учасниками побудови децентралізації були два суб'єкти, це громадянське суспільство та держава.

Українська держава має давню історію. Її суспільство в усі часи вирізнялося зрілістю й прогресивністю, воно дало світові чимало видатних науковців, мислителів, культурних діячів, політиків. Якщо говорити про новітню історію України та розбудову громадянського суспільства, то українські та закордонні політологи схильні вважати події кінця 2004 року, відомі як Помаранчева революція, своєрідним початком набуття суспільством функцій суб'єкта політики та переходу від пасивного та аполітичного спостерігача за процесами в державі до їх активного учасника [5, с. 45]. Революція гідності 2013–2014 років визнана апогеєм процесу становлення громадянського суспільства як політичного інституту в Україні.

Наразі Україна за підтримки світової спільноти намагається активно розробляти і впроваджувати реформи, спрямовані на встановлення не декларативної, а дієвої демократії. Проте її розвиток не обмежений лише додержанням належних виборчих процедур, багатопартійності та умов для справедливої прозорої політичної конкуренції. Активне, впливове й розвинене громадянське суспільство є важливим елементом будь-якої демократичної системи. І ця ланка трансформаційного процесу в Україні, на жаль, пригальмовує: з одного боку, через ігнорування державою і ненадання ваги розбудові громадянського суспільства, з другого – через відсутність практики діалогу між суспільством і державними інститутами. Потреба держави в активній та ефективній співпраці із суспільством зумовлена необхідністю створення сприятливих умов для реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина, функціонування правової держави, різноманітних форм демократії, взаємодії громадськості з органами державної влади, в тому числі участі у формуванні та реалізації державної політики. [6]

Волевиявлення та реалізації інтересів вільних громадян, громадянське суспільство виконує основну функцію у запровадженні основних суспільних змін та належного представництва, в участі громадськості в управлінні державними справами, розробленні й реалізації ефективної державної політики у різних галузях, утвердженні підзвітної та відповідальної правової держави, розв'язанні політичних, соціально-економічних та гуманітарних проблем.

Територіальна громада в Україні є базовим суспільствоутворювальним елементом, основним стрижнем місцевого самоврядування. Від її якісних характеристик, дієвості, здатності вирішувати питання місцевого значення залежить загальний поступ суспільства, держави. [2]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/article.php?news_id=320
2. Ковбасюк Ю. В. Місцеве самоврядування в Україні: сучасний стан та основні напрями модернізації / Ю. В. Ковбасюк. // К.: НАДУ. – 2014. – С. 128.
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/06/22/7072007/?attempt=1>
4. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/reforms/decentralizaciya#score>
5. Kravchenko S. The Coming of Postmodernity and the Game-ization of Society as a New Global Process // *Frontiers of Sociology: A View from Russia. Collection of Short Abstracts.* – Moscow – Stockholm, 2005. – July 5–9. – Moscow: The Russian Society of Sociologists, 2005.
6. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/5027/>

*Олена Мисак
(Вінниця, Україна)*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Сучасний глобалізований світ вимагає тісного взаємозв'язку між державами, за таких обставин право відіграє важливу роль у динамічному процесі світового розвитку та протистояння світовим загрозам. Його дієвість, серед іншого, залежить від ефективності юридичних засобів забезпечення дотримання основних принципів і норм права. Проголошення Україною курсу на європейську інтеграцію та форматування в цьому контексті внутрішньої і зовнішньої політики зумовлюють переосмислення суті та значення багатьох правових понять.

У будь-якій правовій системі однією з вагомих гарантій дотримання прав та свобод людини і громадянина є юридична відповідальність. Це фундаментальне явище юридичної науки відображає вплив права на суспільство та суспільні відносини. Унікальне значення юридичної відповідальності пояснюється й тим, що вона сприяє єдності та організації системи права, свідчить про належний рівень його розвитку та є гарантією дотримання прав і свобод людини і громадянина. З розвитком людства зростає потреба в підтриманні міжнародного правопорядку, зміцненні соціальних, економічних, політичних зв'язків між державами.

Проблема юридичної відповідальності загальновідома: це і дискусії щодо понятійного апарату, суті, видів цього правового феномену [1, с. 41]. Важливість та значення юридичної відповідальності відображені у багатьох наукових дослідженнях. Однак, як слушно зазначає І.І. Лукашук, якщо у минулому вона вивчалась у працях, присвячених окремим галузям права, то в останній час вона привертає увагу загальної теорії права [2, с. 11]. Одним із сучасних ключових питань теорії права є проблематика пов'язана з класифікацією юридичної відповідальності. Зазвичай виділяють види юридичної відповідальності за галузями права, тобто традиційні види юридичної відповідальності – ті, що визнаються всіма науковцями, існування яких є безспірними. Серед такої класифікації виключення становить міжнародно-правова відповідальність, що не є галузевим видом юридичної відповідальності. Однак її існування не викликає заперечень серед науковців [3, с. 432], хоча вона є малодослідженою у загальній теорії права.

Протягом всієї історії розвитку права людство постійно стикалось із проблемами, які зазвичай вирішувались шляхом використання сили. Розвиток права призвів до того, що з'явився спеціальний механізм – право міжнародної відповідальності, і відповідно інститут міжнародно-правової відповідальності держав за допомогою яких можливо відновлювати справедливість без використання насильницьких методів. Існування міжнародного права, як і права взагалі, не можливе без відповідальності за протиправні діяння, адже будь-яке право – це не тільки сукупність встановлених правил поведінки, але і забезпечена примусом, в разі їх порушення, система таких правил.

Кризова ситуація, що склалась в Україні, агресивні дії Російської Федерації ставлять під загрозу життя і безпеку українських громадян. Здійснення сусідньою державою анексії Криму, здійснення заходів військового характеру викликає природне занепокоєння в Україні, суперечить міжнародним нормам, а також підриває підвалини міжнародного права. Ефективним інструментом для комплексного вирішення згаданих проблем має стати можливість притягнення держави-агресора до міжнародно-правової відповідальності. Однак, за час агресії Російської Федерації щодо України, наша держава фактично не використовує всі важелі впливу ігноруючи концептуальні ідеї юридичної відповідальності, світовий досвід та засади міжнародно-правової відповідальності.

Міжнародно-правову відповідальність визначають по різному, дана проблематика викликає чимало протиріч серед науковців. Дослідники міжнародно-правової відповідальності, серед яких Н.В. Витрук [4, с.186-204], І.І. Лукашук [5, с.10-22], підкреслюють, що немає жодного правового питання, яке б не було так мало досліджене та заплутане і водночас було б таким актуальним, як розуміння поняття юридичної відповідальності та міжнародно-правової відповідальності. Втім праці цих вчених не висвітили всіх теоретичних проблем даної теми. Прослідковується тенденція виникнення низки нових питань у цій галузі, а відповідно, і виникнення нових наукових ідей і розробок щодо міжнародно-правової відповідальності. Крім того, тема дослідження є актуальною, так як міжнародно-правова відповідальність є засобом, що стримує війну, хаос і відновлює справедливість у міжнародних відносинах.

Важливість міжнародно-правової відповідальності завжди підкреслювалась відомими юристами. Зокрема, Д. Анцілотті зазначає: «З неправомірного діяння виникають правовідносини, що тягнуть за собою обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду. Неможливо вийти за межі концепції, яка є правилом самого існування правопорядку» [6, с. 429-430]. Досліджуючи дане питання Л. Оппенгейм стверджував що відповідальність держав щодо виконання її міжнародних зобов'язань є юридичною відповідальністю, адже держава не може скасовувати або створювати норми міжнародного права, так як вона скасовує або приймає свої закони, натомість існує зовнішня відповідальність держави за виконання її міжнародно-правових обов'язків. Відповідальність за такими зобов'язаннями є властивістю кожної держави, без якої народи не могли б мирно співіснувати [7, с. 310].

Аналізуючи кризову ситуацію, що склалась в Україні необхідно зауважити що силові дії Російської Федерації щодо України в період від кінця лютого 2014 року і до сьогодні, поза всяким сумнівом є актами збройної агресії відповідно до пунктів «а», «b», «с», «d», «e» та «g» ст. 3 Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 року [8]. У зв'язку з цим слід зазначити, що ознаки збройної агресії, як вони визначені в резолюції, без будь-яких змін відтворені в пункті 2 ст. 8-bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) [9]. Її текст був ухвалений 11 червня 2010-го консенсусом представників 113 держав на пленарному засіданні Конференції з перегляду Римського статуту із застереженням про те, що ст. 8-bis набуде чинності, коли її ратифікують 30 держав – учасниць Римського статуту, а МКС почне застосовувати її після 1 січня 2017-го за умови ухвалення відповідного рішення двома третинами голосів на Асамблеї держав – учасниць Римського статуту.

Загальноправовим підґрунтям міжнародно-правової відповідальності Російської Федерації за збройну агресію проти України є п. 4 ст. 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй, відповідно до якого «всі члени ООН утримуються у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином, несумісним із цілями Об'єднаних Націй» [10]. Відповідно до сучасного права збройна агресія є особливо небезпечним і тяжким міжнародним злочином. Будь-який акт агресії, що підпадає під визначення, зафіксоване в Резолюції

3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН та підтверджене у ст. 8-bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду, не лише порушує фундаментальні суверенні права держави – жертви збройної агресії, а й зазіхає на підвалини міжнародного правопорядку. Модель міжнародно-правової відповідальності за агресію значно відрізняється від моделей відповідальності, породжуваної ординарними міжнародними правопорушеннями:

Водночас політичне та військове керівництво держави може підпадати під міжнародну кримінальну відповідальність лише якщо воно заохочувало скоєння особовим складом підпорядкованих йому збройних сил воєнних злочинів та злочинів проти людяності або не вживало заходів, необхідних для запобігання їм. Збройна агресія Російської Федерації проти України викликала осуд міжнародного співтовариства й застосування різноманітних санкцій щодо держави-агресора Європейським Союзом, НАТО, Радою Європи та окремими країнами світу, зокрема Сполученими Штатами Америки, Канадою, Австралією, Швейцарією, Норвегією, Японією та ін.

Правова позиція України щодо відповідальності РФ за вчинену збройну агресію матиме завершену й остаточну форму тоді, коли компетентні державні органи підрахують обсяг заподіяної матеріальної та нематеріальної шкоди й коли конкретні претензії щодо її відшкодування будуть офіційно пред'явлені Російській Федерації дипломатичною нотою Міністерства закордонних справ України на адресу російського МЗС. В умовах цинічного заперечення російським керівництвом причетності РФ до збройної агресії інструментом реалізації її міжнародно-правової відповідальності залишаються міжнародно-правові санкції проти держави-агресора, що їх застосовують як Україна, так і частина міжнародного співтовариства. Необхідно наголосити, що міжнародно-правові санкції незалежно від їх інтенсивності й характеру є процесуальним засобом примусової реалізації міжнародно-правової відповідальності. Якщо підставою міжнародно-правової відповідальності є міжнародне правопорушення то підставою для застосування міжнародно-правових санкцій є не саме собою правопорушення, а відмова суб'єкта-правопорушника припинити протиправну поведінку та (або) виконати обов'язки, що випливають із його міжнародно-правової відповідальності.

Тож характерним для сучасної системи публічно-правових та приватноправових відносин є усвідомлення того, що загальносвітові інтереси мають пріоритетне значення для забезпечення належного існування кожної держави. На цьому і ґрунтується сучасна міжнародно-правова відповідальність, зокрема, як відповідальність держави перед світовою спільнотою в цілому. Зазначене поза сумнівом, походить з юридичної природи права як такого і тісно пов'язаний з принципом добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом, як імперативною нормою *jus cogens*.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории) / С.Н. Братусь. – М., 1976. – С. 41.
2. Лукашук И.И. Право международной ответственности / И.И. Лукашук – М.: Волтерс Клувер, 2004. – С. 11.
3. Скакун О.Ф. Теория держави і права / О.Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2006. – С. 432.
4. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. 2-е издание, исправленное и дополненное / Н.В. Витрук. – М. : Норма, 2009. – С.186-204.
5. Лукашук И.И. Право международной ответственности / И.И. Лукашук – М.: Волтерс Клувер, 2004. – С. 11.
6. Анцилотти Д. Курс международного права: В 2 т. / Д. Анцилотти – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1961. – Т.1. – С. 29-430
7. Оппенгейм Л.Ф. Международное право /Л.Ф. Оппенгейм / Под ред. С.Б. Крылова. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. – Т.1. – С. 310.
8. Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 року / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml
9. Римський статут міжнародного кримінального суду. Міжнародні суди, ООН; Статут, Міжнародний документ від 17.07.1998 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_588
10. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН; Статут: міжнародний документ від 26.06.1945 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010

*Рустем Оразбаков, Галымжан Ернараров
(Туркестан, Казахстан)*

ЖАСӨСПІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҢ АЛДЫН-АЛУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстан Республикасының 09.07.2004 жылғы «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтан сақтандыру және балалардың қараусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» №591-ІІ Заңының 10-бабына сәйкес кәмелетке толмағандарды құқық бұзушылық жасауға, қоғамға қайшы әрекеттер жасауға тартатын не балаларға қатысты басқа да құқыққа қарсы әрекеттер жасайтын адамдарды, сондай-ақ кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу, оқыту және (немесе) бағу жөніндегі өз міндеттерін орындамайтын не дұрыс орындамайтын не оларға теріс ықпал ететін ата-аналарды, заңды өкілдерді, педагогтарды, тәрбиелеушілерді, оқу, тәрбиелеу және басқа мекемелердің кәмелетке толмағандарды қадағалауға тиісті басқадай қызметкерлерін айқындап, оларды Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жауапкершілікке тарту жөнінде шара қабылдау құзыреті Ішкі істер органдарына берілген [1].

Бұл аталған заңда қоғамға жат қылықты кәмелетке толмағандар тобы алдын ала сақтандыру объектісі ретінде бөлініп алынбағанмен, полицияның кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік инспекторларының жұмысын ұйымдастыру туралы Ережеде (ҚР ПМ-нің 17.07.2000 жылғы №400 бұйрығы) бұл қызметкерлердің міндетіне кәмелетке толмағандардың топтасқан қылмыстарының алдын алу жатқызылған [2].

Бұл мақсатта полицияның кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік инспекторы:

- жас балалардың (кәмелетке толмағандардың) қоғамға жат және өзгедей сипаттағы топтарға жататындығын, бұл топтардың көшбасшылары мен белсенділерін, жиналатын жерлерін айқындайды;
- кәмелетке толмағандарды қылмыс немесе (және) қоғамға жат әрекет жасауға тартатын, оларды есірткі заттарын, жүйкеге әсер ететін немесе есеңгірететін заттарды қолдануға үйрететін адамдарды айқындайды;
- топқа кіретін кәмелетке толмағандарға, олардың ата-аналарына немесе заңды өкілдеріне Қазақстан Республикасының құқыққа қарсы іс-әрекеттер, әсіресе топтасып жасаған, қайталанған әрекеттер үшін жауапкершілік көзделген заңдары мен өзге нормативтік-құқықтық актілерінің талаптарын түсіндіреді;
- жастардың әртүрлі топтарының арасындағы қақтығыстардың алдын алу мақсатында сақтандыру жұмыстарын ұйымдастырады;
- кәмелетке толмағандардың қоғамға жат топтарын тарату және басқа бағдар беру, олардың көшбасшылары тарапынан болатын ықпалдың жолын кесу жөнінде шаралар қабылдайды.

Топ дегеніміз – жай адамдар жиынтығы емес, олардың топқа өзіндік сипат беретін қатынастарының жүйесі, онда тек өзіне ғана тән белгілер болады.

Ондай белгілер топтардың түрін анықтайды:

- адамдар тобы;
- алдын ала сөз байласқан адамдар тобы;
- ұйымдасқан топ;
- қылмыстық қоғамдастық.

Бұл баяндалғандар тұрғысынан алсақ, «Ресейдегі кәмелетке толмағандардың қылмыстық іс-әрекеттерінің жеке-дара алдын алу жүйесі» атты монография авторларының пікірлері дұрыс сияқты, олар кәмелетке толмағандардың қоғамға жат топтарын сақтандырудың дербес объектісі ретінде заңмен тану керек, себебі бұл жерде алдын алудың арнайы әдістері қажет дейді. Ал кәмелетке толмағандар тобын пайдақорлық қылмыстық іс-әрекеттің дербес субъектісі ретінде тану ондай ұсыныстың заңды жалғасы болар еді [3].

Профессор Е.І.Қайыржанов айтқандай, субъективтік жақ ішкі факторларды сипаттайды, объектіге ықпал ететін жеке адамның және топтың санасын, психологиясын, ішкі әлемін, себебі мен мақсатын ашады [4].

Кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстың іс-әрекетінің субъективтік жағы жасалған қылмыстың негізінде жатқан пайдақорлық себептің мазмұнынан көрініс табады. Бұл, біріншіден, қылмыс жасар алдындағы пайдақорлық түртікінің себептер жүйесіндегі орнын анықтаудың, екіншіден, қылмыс жасауға түрткі болған пайдақорлық түрін саралаудың керек екендігін білдіреді.

Бірінші проблемаға қатысты алатын болсақ, кейбір жағдайларда пайдақорлық басты негіз ғана емес, жанама, қосалқы себеп пен мақсат та болуы мүмкін.

Пайдақорлық қылмыстылық пен пайдақор қылмыскерлердің әрқилы екендігін М.Н.Гернет атап өткен, ол ұрылар жайында былай дейді: «Олардың арасында кімдер жоқ? Аштан өлмес үшін бірінші рет қылмысқа барғандар мен ұрлық жасамаса көңілі көншімейтін кәнігі ұрылар; панасыз бала мен жасы келген адамдар;

- Балалы әйелдер мен жезөкшелер, бандиттердің көңілдері;
- Жұмыс таба алмай жүргендер мен есірткі, ішімдік іздеп жүргендер;
- Жылап жүрген, күліп жүрген ұрылар;

Түгі жоқ ұрылар мен барын қанағат тұтпай жүрген ұрылар, қысқасы, жеке меншік институтының айдауында жүргендер» [5].

Қылмыстылық түрін пайдақорлық себеп бойынша бөліп алу қалтаға түсетіндер мен жалданып адам өлтіретіндерді, алаяқтық пен қарақшылық шабуылды, ұрлау мақсатынсыз автомобильді иемдену мен ірі мөлшерде табыс келтіретін заңсыз кәсіпкерлікті бір топқа біріктіреді, ал бұлар өздерінің генезисі және жасаған адамдардың жеке сипаттары жағынан бірі бірінен өте өзгеше іс-әрекеттер. Сондықтан да криминология

теориясында пайдақорлық криминогендік себептің мазмұнын пайдақорлық-ашкөзділік (пайдақорлық - жинаушылық), пайдақорлық - арамтамақтық, пайдақорлық - жауапсыздық (пайдақорлық - жеңілтектік), пайдақорлық - мұқтаждық, сондай-ақ пайдақорлық - шашып жұмсаушылық және пайдақорлық - мәртебелілік түрінде беру қалыптасқан, ол қылмыскердің жеке басының ерекшелігін және оның өмірдегі ұстанымын көрсетеді [6].

Пайдақорлық қылмыстылықтар арасынан кейде пайдақорлық-зорлықты қылмыстылық та бой көтеріп қалады. Бұл ретте аспаптық зорлық деп аталатын қолданылып жасалатын пайдақорлық қылмыстардың жиынтығы қарастырылады, зорлық пайдақорлық мақсатқа жетудің құралы ретінде ғана пайдаланылады [7].

Пайдақорлық қылмыстылықтың ретсіз көп түріне шектеу қойылады.

Сонымен қатар, кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарын криминологиялық зерттеудің нәтижелері қылмыстылықтың басқа түрлері үшін де маңызды рөл атқарады, себебі «жасөспірімде криминалдық себеп қалыптастыратын көптеген мән-жайлар қылмыстық жауаптылық жасына жеткенге дейін-ақ бой көтере бастайды («кейінге қалдырылған әрекет» феномені) және өз әрекетін кәмелетке толғаннан кейін де тоқтатпайды» [8].

Қылмыстық іс-әрекет ұғымына келетін болсақ, оның мазмұны құқыққа қайшы іс-әрекеттің генезисін де құрады. Сондықтан да пайдақорлық пен пайдақорлық түртінің қылмыстық-құқықтық және криминологиялық мәндері едәуір ерекшеленеді. Бұл күшіндегі заң бойынша криминологияның қылмыстық саламен шектелмейтіндігін көрсетеді.

Мысалы, бірқатар әкімшілік (азаматтық) құқық бұзушылықтар қылмыстың алдында болады, не оған ұласып кетеді. Біздің жағдайымызда оған майда ұрлықты жатқызуға болады [9].

А.И.Алексеев бұл жайында былай деп жазады: «Барлық мұндай жағдайларда тиісті әкімшілік және басқа құқық бұзушылық бір жағынан, қылмыстар – екінші жағынан, бір объектіге қастандық жасайды, оны бір салада, бір субъектілер, кінәнің бір формасымен жасайды. Оны жасау тәсілдері де бірдей, бұл құқыққа қайшы іс-әрекеттің алдын алу тұрғысынан маңызды» [10].

Д.С.Чукмаитовтың пікірінше, қылмыстық жазаланатын іс-әрекеттердің алдын алу процесі қылмыс бой көтеретін ортаға ықпал етумен қалайда байланысты болады. Бұл маскүнемдік, алкогольизм, есірткі, уытты заттар қолдану, жезөкшелік, порнография, саяси және діни экстремизм, сондай-ақ қылмыстылықпен генетикалық байланыстағы басқа да әлеуметтік келеңсіз құбылыстар [10]. Олар құқық бұзушылықтар түрінде де (жезөкшелік, балаларын бағып-тәрбиелеу міндетін ата-ананың орындамауы және т.б.), сондай-ақ әдепсіз, қоғамға жат, бірақ құқыққа қайшы емес формада да (маскүнемдік, әдепсіз қылықтар және т.б.) көрініс табуы мүмкін. Тек қылмыс жасау арқылы ғана емес, басқа құқық бұзушылық (бәрінен бұрын әкімшілік), сондай-ақ құқықтық тыйымдарды бұзбайтын әдепсіз және қоғамға қайшы іс-әрекеттер арқылы да іске асатын пайдақорлық түртікілер криминология тұрғысынан маңызды болып табылады. Сондықтан да қарастырылған құбылыстарды кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстық іс-әрекетінің объективтік жағының «фондық» элементтері деуге болады.

Сонымен, пайдақорлық – ол алуға, баюға деген құштарлық. Пайдақорлық Қылмыстық заңның жиырма бірінші бабында келтірілген. Жалпы бөлімде жаза тағайындауға байланысты (мүлікті тәркілеу) айтылып өтсе, тоғыз қылмыстың субъективтік жағының қажетті белгісі ретінде қарастырылған. Пайдақорлық қылмыстылық – құқыққа қарсы қайтарымсыз пайда табу мақсатымен жасалған қылмыстардың жиынтығы.

Сонымен, кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстылығы дегеніміз, жасөспірім-жастар қылмыстарының және пайдақорлық қылмыстылықтың құрамдас бөлігі болып табылатын кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстардың жиынтығы болып шықты.

Зерттеу барысында кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстылығының шығуының себептері анықталды. Атап айтсақ, негізінен бұл себептер:

- отбасындағы тұрмыс жағдайының нашарлығы;
- отбасындағы ата-ананың балаларымен тәрбие жұмыстарының жүргізілмеуі;
- қоғамдағы өнегелік, адамгершілік, құқықтық тәрбиелеудің бұқаралық ақпарат құралдары арқылы үгіт-насихаттаудың төмендігі;
- бұқаралық ақпарат құралдарында кинофильмдер арқылы қылмыстық өмір үлгісінің насихатталуы;
- қоғамда мектеп демалысы кезінде кәмелетке толмағандардың демалысын мазмұнды ұйымдастыру, олардың оқуымен және жұмыспен айналысуын қамтамасыз етудің жалпы мемлекеттік деңгейде жүргізілмеуі және ондай іс-шаралардың жүргізілмеуі;
- білім беру мекемелерінде кәмелетке толмағандармен олардың қылмыстарының алдын алу жұмыстарының жүргізілмеуі, әсіресе, құқықтық түсіндіру жұмысының жүргізілмеуі анықталды.

Ал, кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстылығының қазіргі кездегі жай-күйін келесідей тұжырымдар жасау арқылы жалпы сипаттауға болады:

1. Орта есеппен алғанда, кәмелетке толмағандардың барлық қылмыстарының бестен төрті пайдақорлық қылмыстар екен.

2. Жасөспірімдер халықтың негізгі криминалдық белсенді бөліктерінің бірін құрайды. Кәмелетке толмағандар қылмыстарының «жасарып» келе жатқандығын ескерсек, пайдақорлық қылмыстардың да олардың арасында кең етек алғандығын көреміз.

3. Кәмелетке толмағандардың жасайтыны, негізінен, ұрлық, оның 60%-ы «мүліктік» қылмыстар. Соңғы

кездері қылмыстың бұл түрінің зорлықпен ұштасуы жиілеп барады.

4. Пайдақорлық қылмыстардың көбісін жастар топтасып жасайды (62-66%), сондықтан да олар (72%-ы) ауыр және аса ауыр қылмыстар қатарына кіреді.

5. Пайдақорлық қылмыстарды қайталап жасау тұрақты құбылысқа айналды. Ең көп қайталанатын қылмыс – ұрлық (57%), ең аз қайталанатын – бопсалаушылық (24%).

6. Кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстарында динамизм жоғары. Қазіргі кезде ұрлық, бопсалаушылық, есірткінің заңсыз айналымы сияқты жасырын жасалатын қылмыстардың азаю үрдісін байқаймыз, ал қарақшылық сияқты ашық жасалатын қылмыстар бір деңгейді ұстап тұр.

Қорыта айтқанда, кәмелетке толмағандар жасайтын барлық қылмыстардың 60%-ы ұрлау, оның 70%-ын олар топтасып жасайды (алдын ала сөз байласады, сондықтан олар ауыр қылмыстарға жатады).

Кәмелетке толмағандар арасындағы пайдақорлық қылмыстылықпен күресуде мынадай шараларды қолданғанды жөн деп санаймыз:

- еңбек ету жасына жеткен кәмелетке толмағандарды ішінара жұмыспен қамту;
- ата-аналардың балаларымен отбасылық тәрбие жұмысын жүргізуін күшейту және заңмен көзделген өз міндеттерін орындамағаны үшін жауапкершілікті күшейту;
- мектеп демалысы кезінде кәмелетке толмағандардың демалысын мазмұнды ұйымдастыру және олардың оқуын ұйымдастыру шараларын жүргізу;
- бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жалпы мемлекеттік тәрбиелеу ретінде кәмелетке толмағандарды өнегелілікке, еңбек етуге, спортқа баулитын үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу, адамгершілікке насихаттау, құқықтық тәрбиелеуді, құқық бұзушылықтардың алдын алу бағдарламаларын көрсету;
- білім беру мекемелерінде кәмелетке толмағандармен білім беру мекемелері қызметкерлерінің, психолог-мамандардың, құқық қорғау органдарының қатысуымен олардың арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу жұмыстарын жүргізу;
- қылмыстық өмір үлгісін насихаттайтын кинофильмдердің бұқаралық ақпарат арқылы көрсетілуін уақыт бойынша шектеу, яғни күндізгі уақытта көрсетпеу, ал кейбір аса қатыгездікті, жауыздықты, алдау-арбауды, қылмыстылықты насихаттайтын кинофильмдерге мүлдем тыйым салу;
- кәмелетке толмағандардың қоғамның саяси өміріне қатысу белсенділігін арттыру;
- ювеналды юстицияда медиация институтының қолданылуын енгізу.

Сонымен қатар, кәмелетке толмағандардың арасындағы пайдақорлық қылмыстардың алдын алуда осыған байланысты Біріккен Ұлттар Ұйымының қабылдаған резолюцияларында да көрсетілген алдын алу шараларын да қолданған жөн, әсіресе, кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстылықтың алдын алудың мемлекеттік саясатын да көздеген жөн.

Бір сөзбен айтқанда, жасөспірімдер қылмысының топтасқандық сипаты және топтың кәмелетке толмағандардың қылмыс жасауындағы рөлі оны алдын ала ықпал етудің объектісі ретінде заңдастырудың қажеттігін көрсетіп отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Закон Республики Казахстан № 591-ІІ «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности» от 09.07.2004 года // Казахстанская правда. – 2004. – 10 июля.
2. Приказ № 400 МВД РК «Об утверждении Правил об организации работы участковых инспекторов полиции по делам несовершеннолетних органов внутренних дел Республики Казахстан» от 17.07.2000 года // Казахстанская правда. – 2000. – 18 июля.
3. Кашуба Ю.А., Фильченко А.П., Ревякина Л.А. Система индивидуального предупреждения преступного поведения несовершеннолетних в России. – Рязань: Академия управления и права ФСИН МЮ РФ, 2004. – 299 с.
4. Каиржанов Е.И. Уголовное право: Общая часть. – Алматы: Аян-Әдет, 1997. – 271 с.
5. Гернет М.Н. В тюрьме: Очерки тюремной психологии. – М., 1925. – 211 с.
6. Криминология: Курс лекций. Под ред. В.Н. Бурлакова, С.Ф. Милюкова, С.А. Сидорова, Л.И. Спиридонова. – СПб., 1995. – 332 с.
7. Алауханов Е.О. Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2005. – 254 с.
8. Фильченко А.П. Криминологическая характеристика и профилактика вымогательства с участием несовершеннолетних: монография. – Рязань, 2004. – 286 с.
9. Кодекс об административных правонарушениях Республики Казахстан. – Алматы: НОРМА-К, 2008. – 387 с.
10. Алексеев А.И., Герасимов С.И., Сухарев А.Я. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы: монография. – М.: НОРМА, 2001. – 310 с.

*Степан Осадчук
(Одеса, Україна)*

ВПЛИВ ЦЕРКОВНОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ У СТУДЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ “ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ”

Церковне право з кінця XVII сторіччя було обов'язковою навчальною дисципліною на юридичних факультетах університетів, які функціонували на українських землях.

У Західній Європі церковне право поряд з правом римським обов'язково викладалося в середньовічних університетах і суттєво впливало на загальне правове мислення середньовічних юристів. Завершальна юридична освіта поєднувала дві спеціальності: цивільне (римське) право і канонічне (церковне) право. Найвищий вчений ступінь давав юристам звання доктора обох прав – цивільного і канонічного. Як зазначає шведський дослідник Б.Андрес, у середні віки канонічне право чинило навіть більшу дію на правопорядок, суспільне життя європейських країн, ніж римське право. Під його впливом склалися правові системи європейських королівств, вільних міст, з'являлося торговельне муніципальне та феодалне право [2, с. 130].

У царській Росії церковне право вивчалось винятково з практичною метою. Про перший досвід наукового вивчення церковного права в Російській Імперії можна говорити з початку XVIII сторіччя. Починаючи з 1776 року митрополитом Платоном (Левшиним) було вперше запроваджено викладання церковного права, як навчальної дисципліни, в Московській Духовній Академії, воно мало назву “церковне законодавство”. В інструкції, яка була складена митрополитом Платоном, рекомендувалося читати і тлумачити “Кормчу Книгу” зіставляючи слов'янський переклад із справжнім текстом канонів. У 1798 році Священний Синод наказав викладати “Кормчу” у всіх духовних академіях [3, с. 25].

Саме з цього часу почалося викладання канонічного (церковного) права у духовних школах України.

Початкову школу з елементами богословських знань було запроваджено в цей період і в світських закладах міста Одеси. Не був винятком і попередник Новоросійського університету – Рішельєвський ліцей, де вже тоді закладалися традиції духовного виховання.

З 1917 року ставлення держави до церкви змінюється і не в кращий бік. На зміну державній владі, яку церква помазувала святим миром при коронації, приходить нова революційна влада. Ця влада рахувала неможливим залишатися в тісних стосунках з церквою. Перші ж кроки на здобуття незалежності України створили нові умови для розвитку церковної науки в нашій державі. Певною мірою цьому сприяла радикальна зміна ідеологічного спрямування у поглядах населення, коли виникла необхідність заповнити вакуум, що утворився після падіння комуністичної ідеології. Стихійно і масово суспільство потяглося до дещо нової, близької за змістом, але докорінно відмінної ідеології – релігії [4, с. 17].

Свідченням цього є відкриття в Одесі першого в Україні студентського Храму св. Тетяни, який збудовано на кошти студентів та викладачів Національного університету “Одеська юридична академія”, яке відбулося 3 вересня 2006 року. А ще через шість років почалося будівництво церковно приходської школи, яка стане релігійним осередком Одеси.

З 2008 року в Національному університеті “Одеська юридична академія” на всіх факультетах відновлюється традиції вивчення церковного права, яке до цього вивчалось в дореволюційний час в Новоросійському університеті на юридичному факультеті.

Ініціатором відновлення викладання цієї дисципліни виступила кафедра теорії держави і права, очолювана професором Ю.М.Оборотвим.

Навчальна дисципліна “церковне право” націлена на формування духовності професійної правової культури майбутніх фахівців юридичного профілю в умовах, коли актуальним для українського суспільства є завдання узгодження релігійного (церковного) права і права, встановленого громадянським суспільством і державою.

З огляду на невелику кількість світських посібників з церковного права студенти і викладачі вимушені використовувати літературу католицької чи православної традиції, адаптуючи її до завдань навчального курсу. Прикладом цього може слугувати колективна праця вчених викладачів філософського факультету Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка, видана у 2012 році за редакцією В.Лубського [5, с. 10].

План навчального курсу Національного університету “Одеська юридична академія” з предмету “церковного права” передбачає 45 годин, з яких 20 годин – лекції. Метою навчальної дисципліни є ознайомлення студентів з історією формування, джерелами, принципами та нормативним змістом церковного права; розвиток у студентів здатності до самостійного аналізу та обґрунтованого оцінювання церковно-правових явищ.

Так, прикладом цього, є вивчення першої теми “предмет і завдання спецкурсу “церковне право”. Поряд з визначенням завдання і предмета спецкурсу підкреслюється, що ця наука є водночас богословською, історичною і головним чином юридичною.

Співвідношення церковного права з богословськими науками визначається тією обставиною, що вони становлять фундаментальну акціоматичну і моральну базу для канонічної науки.

Противники точки зору, яка розглядає церковне право поза сферою юриспруденції права, які відкидають юридичний характер церковно-правових норм застосовують такі аргументи: по-перше, з огляду на людське суспільство, церква теж одна із людських спільнот, однак цей союз цілком іншого характеру, природа і мета якого не замикаються земним горизонтом. По-друге, до сфери права не входять внутрішні мотиви людських поступків, але ж Господь учив нас оцінювати себе не лише за нашими справами, а й за найгіршими спонуканнями, гріховними думками і почуттями [6, с. 11]

Викладачі Національного університету “Одеська юридична академія” доводять, що юридична складова у церковному праві визначає особливості існування цієї галузі релігійних канонів. Це пояснюється тією обставиною, що предмет вивчення даної науки – це правові норми і відносини, а отже і вивчатися вони повинні в системі юридичних методів дослідження, понять і категорій, вироблених загальнотеоретичною юриспруденцією. Дуже важливу тему порозуміння в Україні порушують викладачі в своїх лекціях, це поліконфесійність та полірелігійність в нашій державі. Адже релігійна ситуація в Україні залишається складною та неоднозначною.

Таким чином, питання політико-правового регулювання взаємовідносин між релігійними інститутами і державою виступають в Україні елементом складного комплексу проблем державотворення. Головним засобом забезпечення релігійно-церковного життя в Україні є релігійна організація. Метою утворення релігійної організації є задоволення релігійних потреб віруючих громадян. Це означає, що віруючі повинні мати не тільки можливість колективно сповідувати свою релігію в богослужінні, виконанні релігійних ритуальних обрядів, а і реалізовувати за допомогою цих організацій приписи своєї релігії у повсякденному житті, вільно та цивілізовано їх пропагувати і поширювати.

У програмі вивчення церковного права в національному університеті “Одеська юридична академія” передбачено і практичну роботу студентів.

Впродовж 15 годин навчальної програми вони виступають з доповідями, рефератами, дають свою оцінку прослуханому.

Вивчення церковного права в національному університеті “Одеська юридична академія” дає змогу студентам проникнути в глибину досліджень правової системи України, становлення якої пов'язано з нормативами церковного права.

Підсумок результатів вивчення матеріалу можна зробити словами професора, завідуючого кафедрою церковної історії Новоросійському університеті, настоятеля університетської церкви О.Невського протоієрея Василя Мироновича Войтовського: “Наука без віри легко може перетворитися в своєрідне ідолопоклонство – віру і поклоніння лише одній видимій природі людини, а не поклоніння істинному єдиному Богу”.

Християнська церква не може співіснувати з антихристиянським суспільством, не втрачаючи при цьому власної сутності. Тому нинішня всероз'їдаюча корупція, зростаюча соціально-майнова нерівність, олігархізація економіки, подвійна – потрійна мораль політикуму, синтез чиновництва і криміналітету тощо – все є викликом церкви і кожному християнину, що потребує пошуку нових відповідей на вічні питання [8, с. 186].

І тому так важливо донести до студентів ці найвищі ідеали моралі, які вони принесуть в майбутнє справедливе життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Совенко Б.В. Викладання канонічного права: короткий історичний огляд та перспективи // Держава і право: Юридичні і політичні науки: Зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 33. – С. 126-131.
2. Мацелюк І.А. Розвиток науки церковного права в Україні // Держава і право: Юридичні і політичні науки: Зб. наук. праць. – 2012. — Вип. 56. – С. 130-135.
3. Цыпин В.А. Курс церковного права: Учеб. пособие. – Клин: Христианская жизнь, 2002. – С.146.
4. Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. – Одесса: Гор. Тип, 1948. – С. 17-21.
5. Трофанчук Г.І. Канонічне право. Курс лекцій: навч. посібник. – К.: Юрін-ком Інтер, 2014. – С. 272.
6. Лубський В.І. Канонічне право: Курс лекцій: навч. посібник. – К.: «Центр учбової літератури», 2012. – С.572.
7. Оборотов І.Г. Гріх і канонічний проступок // Правове життя сучасної України: Матеріали Міжнар. наук. конф. Проф.-виклад. та аспірант. складу присвяч. 15-річчю НУ «Одеська юридична академія» та 165 річчю Одес. школи права (Одеса 20-21 квітня 2012 р.)”. – С. 54-55.
8. Федак С.Д. З історії християнства на Закарпаття. – Ужгород: Поліграф центр “Ліра”, 2013. – С. 188.
9. Бальжик І.А. Церковне право: метод. Матер по спецкурсу / І.А.Бальжик – Фенікс, 2009. – С. 36.
10. Бальжик І.А. Церковне право: метод. Матер по спецкурсу / І.А.Бальжик. – Вид. 2-е переб та доп. – Одеса: Фенікс, 2013. – С. 38.

СЕКЦИЯ: ПЕДАГОГИКА

*Adolat Abdullayeva
(Nukus, Qoraqlpog`iston)*

BOSHLANG`ICH SINFLARDA ILMIY-OMMABOP MAQOLALARNI O`RGANISHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI (4-SINF MISOLIDA)

Mustaqil yurtimizda yoshlarning ta`lim-tarbiyasiga juda katta e`tibor qaratilgan. "Ta`lim to`g`risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"ning qabul qilinishi bu sohadagi vazifalarni belgilab bergan. «Kadrlar tayyorlash Milliy modeli»da «Uzluksiz ta`lim kadrlar tayyorlash tizimining asosi O`zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta`minlovchi shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy- texnikaviy va madaniy ehtiyojlarini qondiruvchi ustuvor sohadir», - deyilgan. (1)

Jamiyatimiz istiqbolda qanday bo`lishi va unda qaysi avlodlarimiz yashashi har tomonlama farzandlarimizning tarbiyasi va ta`limga bog`liq. Yurtboshimiz I.A.Karimov "Garmonik rivojlangan avlod – O`zbekiston taraqqiyotining poydevori" nomli asarlarida alohida urg`u berib ta`kidlaganidek, "Boshlang`ich ta`lim savodxonlik, umumiy o`rta ta`lim olish uchun zarur bo`lgan bilim va ko`nikmalarning asoslarini shakllantirishga yo`naltirilgan".

Boshlang`ich ta`limda o`quvchilarga Davlat talim standartlariga mos bilim, ko`nikma va malakalar berish, umumiy madaniyatni shakllantirish uchun uni jamiyat hayotiga moslashtirish, ularda mustaqil fikrlashni rivojlantirish, inson shaxsini har tomonlama tarbiyalash orqali ularda vatanparvarlik, mustaqillik va demokratiyaga sodiqlik hissini shakllantirish belgilab qo`yilgan. (2)

Bu o`rinda yosh avlodni har tomonlama rivojlangan inson qilib tarbiyalashda boshlan`gich ta`lim o`qish darslari katta ahamiyat kasb etadi. Uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta`limiy tarbiya asoslari yotadi. DTS da belgilab berilgan bilim, ko`nikma va malakalarni egallashda 4-sinf sinfda o`qish darslari katta o`rin tutadi. Ma`lumki, sinfda o`qish asosida badiiy va ilmiy-ommabop matnlar turadi. Ayniqsa, ilmiy ommabop asarlar o`quvchilarning har tomonlama tushunchlarini kengaytirishda katta o`rin tutadi. «O`qish kitobi» darsliklaridan turli mavzudagi ilmiy-ommabop asarlar o`rin olgan. Vatanparvarlik, atrofimizdagi olam, mehnatsevarlik kabilar o`qish darsliklaridagi keng qamrovli mavzulardan bo`lib, bunda ko`pgina ilmiy-ommabop asarlar atroflicha tahlilga tortiladi. (3)

Boshlang`ich sinflarda ilmiy - ommabop asarlarni o`qitishdan asosiy maqsad bolalarga tabiat, kishilar mehnati va ijtimoiy hayoti haqida muayyan bilim berish, bolalarni kitob bilan mustaqil ishlashga va undan aniq bilim olishga o`rgatishdan iborat.

Tabiatshunoslikka oid va tarixiy mavzudagi maqolalarni o`qish bilan bog`liq holda tabiat hodisalarini kuzatish (masalan, daraxt kurtaklarining bo`rtishi), o`quvchilarni dehqonlar mehnati bilan tanishtirish, mamlakatimizda yuz bergan o`zgarishlarning guvohi va ishtirokchilari bo`lgan insonlar bilan uchrashuvlar uyushtirish maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy - tarixiy mazmundagi mavzular Vatanimiz o`tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug` siymolar amalga oshirgan ishlar, tarixiy sanalar to`g`risida bilim beradi. O`qish darsliklaridan o`rin olgan Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi matnlar o`quvchilarni nafaqat o`tmishimiz bilan tanishtiradi, balki ularning Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas`uliyatni teran anglashga ham yordam beradi. O`quvchilarda Vatanga muhabbat tuyg`usi shu tariqa shakllanadi.

Tarixiy mavzudagi maqolalarni unga mos rasmlar bilan bog`lab o`qitish kishilarning baxtli hayot uchun intilishlari, ota-bobolarimizning dushmanlardan Vatanni saqlash uchun qanday kurashganliklarini tushunib yetishga yordam beradi; o`quvchilar mehnat hayotning asosi ekanligini, insonlar turmushi mehnat tufayli rivojlanib, farovonlashib borishini bilib oladilar.

4-sinf "O`qish kitobi" hajm jihatdan ham, mazmun jihatdan ham ancha salmoqli. Unda badiiy va xalq og`zaki ijodi asarlari bilan bir qatorda ilmiy-ommabop maqolalar ham ma`lum izchillikda o`rin olgan. 4-sinf «O`qish kitobi» darsligi 14 bo`limdan iborat. Darslikning har bir bo`limi ma`lum bir maqsad asosida tuzilgan.

Birinchi bo`lim «Istiqloq-istiqbolim» deb nomlanadi. Bu bo`limda xalqimiz mustaqilligi, mustaqillik yillarida Respublikamizda erishilgan muvaffaqiyatlar haqida fikr yuritiladi. Bo`limda Safar Barnoyevning "Mangulikka tatigulik kun" maqolasi va T.Hayitning "Qodir boboning orzusi" maqolasi o`rin olgan. Bu maqolalarda mustaqillik, istiqloq, "Mustaqillik kuni" haqidagi tushunchalarning mohiyati ochib beriladi hamda mustaqillik yillarida yurtimizda amalga oshirilayotgan ulug` ishlar haqida tushunchalar beriladi.

Ikkinchi bo`lim: «O`zbekiston vatanim-manim» deb nomlangan. Bu bo`limda o`quvchilar o`zbek xalqining buyuk xalq ekanligi, uning donishmand farzandlarni butun dunyo bilishini o`rganib, ularda vatanparvarlik, insonparvarlik sifatleri tarbiyalanadi. Bo`limda ilmiy-ommabop maqolalar berilmagan.

Uchinchi bo`lim «Oltin kuz» deb atalib, o`quvchilar kuz fasli, undagi o`tiladigan sayllar, kuzda bajariladigan ishlar haqidagi ma`lumotlarni o`rganadilar. Bo`limda "Saxovatli fasi" maqolasi berilgan. Bu maqolada kuz faslidagi tabiat va hayvonot olamidagi o`zgarishlar, dehqonlarning kuzdagi yumushlari haqida bilim beriladi.

To`rtinchi bo`lim «Ma`naviyat-qalb quyoshi» bo`limida insonning eng go`zal fazilatleri, odobi, haqida gap boradi. Bu bo`limni o`rganish orqali o`quvchilar kundalik hayotidagi insoniy munosabatlarni, undagi axloq me`yorlarini,

umuminsoniy sifatlarni bilib o'zlashtirib oladilar. Xususan, bo'limda Husayn Voiz Koshifiyninf "Salomlashish odobi" va Yusuf Xos Hojibning "Odamdan nima qoladi?" maqolalari berilgan. Bu maqolalar didaktik xarakterda bo'lib, o'quvchilarning ma'naviy dunyosini shakllantirishga xizmat qiladi.

«Xalq og'zaki ijodi» deb nomlangan beshinchi bo'limda xalq og'zaki ijodini o'rganishga bag'ishlangan, bunda o'quvchilar xalq qo'shiqlari, ertaklar, topishmoqlar haqida ma'lumotlar oladilar.

Oltinchi bo'lim «Kumush qish» bo'limi bolalarning eng sevimli fasli bo'lgan qishning go'zalligi, bu faslning o'ziga xos xususiyatlari xususida ma'lumot beradi. Bo'limda ilmiy-ommabop maqolalar berilmagan.

«Vatanimiz o'tmishidan» nomli yettinchi bo'lim orqali buyuk ajdodlarimiz Pahlavon Mahmud, Alisher Navoiy kabi buyuk insonlar haqida ma'lumotga ega bo'ladi. Bu bo'limda ham ilmiy-ommabop maqola berilmagan.

Sakkizinchi bo'lim «Nima yaxshi-yu, nima yomon?» deb nomlangan bo'lib, unda o'quvchilardan umuminsoniy sifatlarni tarbiyalashga qaratilgan mavzular o'z aksini topgan. Unda insonning eng go'zal fazilatlaridan-odoblilik, to'g'riso'zlik, kamtarlik, mehnatsevarlik kabilar haqida ma'lumotlar beriladi. O'quvchilarning shu insoniy fazilatlarini egallashlariga alohida urg'u beriladi. Bo'limdan Kaykovusning "Ota-ona haqini bilmak zikrida" maqolasi o'rin olgan. Unda ota-onaning inson hayotidagi o'rni, ularni e'zozlash va hurmatlash haqidagi fikrlar bayon qilinadi.

«Hayvonot olamida» deb nomlanuvchi to'qqizinchi bo'limda turli hayvonlar, parrandalar, ularning hayotiga doir ma'lumotlar beriladi. Ularning hayot tarziga, o'zlariga xos xususiyatlariga doir hikoyalar bilan tanishadilar. Bu bo'limda ilmiy-ommabop maqolalar berilmagan.

O'qish kitobining o'ninchi bo'limi «Zumrad bahor» deb nomlanadi. Bu bo'limda o'quvchilar bahor fasli, unda o'tadigan bayramlar, bahorda bajariladigan ishlar haqidagi ma'lumotlar bilan tanishadilar. Bu ma'lumotlar bo'limdagi Yusuf Xos Hojibning "Bahor ta'rifida" ilmiy-ommabop maqolasida o'z aksini topgan.

«Yashasin tinchlik, bor bo'lsin do'stlik» deb nomlangan o'n birinchi bo'limda tinchlik-hayot, mehnat, baxt asosi ekanligi, tinchlik uchun kurash har bir sof vijdonli inson burchi ekanligi to'g'risida ma'lumot beriladi. Hayotning farovonligi, mehnat qilish, o'qish-dunyodaga tinchlik bilan bog'liqligi xususidagi tasavvurlar shakllantiradi. Bu bo'limda maqolalar yo'q.

O'n ikkinchi bo'lim «Ajdodlarimiz-faxrimiz» deb nomlanadi. Bu bo'limda o'zbek xalqining buyuk farzandlari, ularning hayotidan ayrim lavhalar haqida ma'lumotlar beriladi. Buyuk ajdodlarimiz To'maris, Najmiddin Kubro, Beruniy, Alisher Navoiy kabi allomalarning mardligi, jasurligi, insonparvarligi kabi sifatlari tasvirlanadi. Bu bo'limda o'quvchilarni millatimiz faxri bo'lgan buyuk allomalar hayoti haqidagi rivoyatlarni o'rganadilar. Bu bo'limda ham maqola berilmagan.

O'n uchinchi bo'limda jahon bolalar adabiyotidan namunalar beriladi. «Yoz o'tadi-soz» deb nomlangan oxirgi o'n to'rtinchi bo'limda bolalarning sevimli fasli yoz, undagi tabiat manzaralari, yozgi kanikuldagi dam olish haqida ma'lumot beriladi. Bu bo'limlarda ham ilmiy-ommabop maqolalar yo'q. (4)

Ilmiy-ommabop maqolalarni izohli o'qish darsini uyushtirishda quyidagicha reja asos qilib olinishi mumkin:

1) O'qiladigan matn yuzasidan bolalar tajribasi va bilimni aniqlash, ularni matn mazmunini tushunishga tayyorlash maqsadida taxminiy suhbat o'tkazish; 2) maqolani yoki uning ma'lum bir qismini o'qish, o'quvchiga notanish bo'lgan so'zlar ma'nosi ustida ishlash; 3) maqola rejasini tuzish; 4) o'qilgan maqola yuzasidan suhbat uyushtirish; 5) matnning asosiy mazmunini aniqlash va reja qismlarini yoritish; 6) reja asosida maqolani qayta o'qish; 7) maqolani yaxlit o'qish; 8) reja asosida qayta hikoyalash; 9) xulosalash va umumlashtirish. (5, 147-b)

Ilmiy-ommabop maqolalarni uzviy birlikda o'rganish o'quvchilarning har bir mavzuda bayon etilgan tarixiy - adabiy hodisalarni, ular o'rtasidagi umumiylikni, har bir davrga ega xususiyatlarni anglab olishlarini ta'minlaydi. Ular bolalarni kelgusida gazeta va jurnallarni o'qishga tayyorlaydi, ijtimoiy - siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o'zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o'stiradi.

4-sinfda ham sinfda o'qish darslarida o'quvchilar darslikdagi materiallarni o'rganish jarayonida to'g'ri, ongli, ifodali, tez va ravon o'qishga o'rgatiladi. Bu ilmiy-ommabop maqolalarni o'qish darslarida ham amalga oshiriladi. Bu darslarda ham o'qituvchi o'quvchilarning ongli o'qish malakalarini taraqqiy ettirishni diqqat markazida tutadi, chunki ongli o'qish matn mazmunini o'zlashtirish bilan bevosita bog'liq. Bu sinfda ilmiy-ommabop maqolalarni o'qish orqali o'quvchilarda borliq haqida to'g'ri tasavvur va tushuncha hosil qilinadi, ya'ni bunday darslarda o'quvchilar aniq predmetlar, faktlar, ayrim hodisa-voqealar bilan tanishadilar. Xususan, darslikning birinchi bo'limi "Istiqlolim-istiqbolim" deb nomlanadi. Hozirgi 4-sinf o'quvchilari istiqlol mevalaridir. Ular boshqalarga qaraganda istiqlol tushunchasini yaxshiroq anglaydilar. Ular istiqlol masalasi har soatda tilga olinayotgan davrda yashamoqdalar. Bu bo'limga kiritilgan she'rlar, nasriy asarlar ko'proq ta'limiy xarakterga ega. Ularda istiqlol sharofati bilan qo'lga kiritilgan yangiliklar o'z ifodasini topgan. Istiqlol tufayli ma'naviy qarashlarimiz, ma'naviy ongimiz yanada yuksaldi. Insonlarda ma'naviy huquqiy tarbiyaga ehtiyoj o'sdi. Safar Barnoyevning «Mangulikka tatigulik kin» ilmiy-ommabop maqolasi orqali o'quvchilarga mustaqillik haqida, mustaqillik qaytib bergan allomalimiz haqida bilim beriladi. Bolalarning mard, jasur, haqsevar, elparvar, vatan uchun qayg'uradigan insonlar haqidagi tushunchalari boyiydi. Matnni o'qish orqali o'quvchilarning nutqiga mustaqillik, erk, ozodlik, O'zbekiston boyliklari, bug'doy, paxta kabi so'zlar kiradi va nutqiy o'sishi yuzaga keladi. Ular sal kam bir asr turg'unlikda yashagan davlatning haqiqiy vorislariga aylanganliklari bilan faxrlanadilar. Mazkur matnni o'rganish jarayonida "Nima uchun 1991-yil 31-avgust «Mangulikka

tatigulik kun» deb tarixga kirdi? Mustaqillik qaytib bergan allomalarimiz kimlar? O'zbekistonning haqiqiy egalari kimlar?" savollari ustida ishlash orqali o'quvchilarning bilimlari mustahkamlanadi.

Darslikning "Ma'naviyat-qalb quyoshi" bo'limida o'rganiladigan mavzular o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol inson qilib tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

Bo'limning Husayn Voiz Koshifiyning "Salomlashish odobi" mavzusidagi matni bilan boshlanishining o'ziyoq o'quvchilarning ruhiyatiga ma'naviy ozuqa berishga qaratilganligiga misoldir. Bu matn bilan tanishish jarayonida o'quvchilarda xushmuomalalalik, samimiylilik kabi fazilatlar shakllantirila boriladi. Bu maqsadga erishish uchun o'qituvchi turli metodlarni qo'llagan holda darsni to'g'ri tashkil qilishi, ko'rgazmali qurollardan unumli foydalana bilishi lozim bo'ladi. Hech kimga sir emaski, hozirgi yoshlar o'zaro "Privet" yoki qisqacha "Salom", "Assom", "ass" deb qo'ya qolishadi. Ba'zan o'smirlar o'zaro boshlarini bir-birlariga urishtirishadi, bu bilan o'zaro salomlashadilar. Mana shunday g'ayritabiiy salomlashishlarning oldini olishda mazkur matnni o'rganishning roli beqiyosdir. Matn mazmuni yuzasidan suhbat uyushtirishda hayotiy misollar keltirish, fikrlarni hikmatli so'z va maqollar, hadislar bilan sharhlash, ayniqsa, muhim bo'ladi. Shuningdek, matnda ucharaydigan ma'nosini tushunish qiyin bol'gan so'zlar ustida ishlash ham mavzuning o'zlashtirilishida katta yordam beradi.

Darsda ko'rgazmalilik metodini qo'llash ham yaxshi samara beradi. Bunda kichkina sahna ko'rinishlari tayyorlash, bu sahna ko'rinishlari yuzasidan o'quvchilar fikri so'ralib, ularning sharhlariga imkon yaratish ham to'g'ri bo'ladi. Korinadiki, bu matnni o'rganishdan quyidagi maqsadlar ko'zlanadi: 1) Husayn Voiz Koshifiy haqida ma'lumot berish; 2) O'quvchilarning salomlashish odobi haqidagi bilimlarini boyitish; 3) salom so'zining asl ma'nosini tushuntirish; 4) o'quvchilarni kattalar va tengdoshlari bilan salomlashishga o'rgatish; 5) o'qish malakasining sifatleri: to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qishlarini takomillashtirish; 6) o'quvchilar lug'atni mavdrid, jamoat joylari, vidolashish, maqbara, kanda qilmaslik, ochiq chehra kabi so'z va so'z birikmalari bilan boyitish; 7) fikrni izchil tartib bilan bayon qilishga o'rgatish.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, ilmiy-ommabop maqolalarni o'rganishda o'qituvchi ko'proq savol-javob, ko'rsatmali metodlarga asoslanadi hamda mustaqil ish turidan ham unumli foydalanadi. Bu qo'llanilgan usullarning barchasi ilmiy-ommabop asarlarning mazmunini ochib berishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, maqolalar matni ustida ham ish olib boriladi, undagi notanish so'zlar izohlanadi, o'quvchilar lug'at boyligini oshirishga, ularning nutqini o'stirishga alohida e'tibor qaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" // Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent : "Sharq" nashriyot-matbaa konsernining Bosh tahririyati, 1998.
2. Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. – Toshkent, 2010.
3. Boshlang'ich ta'lim bo'yicha yangi tahrirdagi Davlat ta'lim standarti // Boshlang'ich ta'lim. – Toshkent, 2005. 5-son, 5,6,7,8,9-betlar.
4. Matchonov S., Shojalilov A. va boshqalar. O'qish kitobi. 4-sinf uchun darslik. – Toshkent, "Yangiyo'l Poligraph service", 2011.
5. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent, "Nosir", 2009.

Научный руководитель – кандидат педагогических наук, доцент У.К.Сейтжанова

*Ильяс Адильбеков
(Аркалык, Казахстан)*

БОЛОНСКИЙ ПРОЦЕСС И ПРОБЛЕМА ТРАНСФОРМАЦИИ ПОСТСОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

На современном этапе мир переживает эпоху глобализации, переход от биполярного вектора развития к многополярному. В постсоветских странах этот процесс принимает своеобразные формы, обусловленные спецификой исторического прошлого и современных реалий.

Ряд стран постсоветского пространства уже вошли в Болонскую систему, в некоторых странах идет процесс сосуществования двух моделей систем образования, некоторые страны, только в начале пути. В целом, в той или иной мере, Болонский процесс внедряется во всех странах бывшего Советского Союза.

Следует отметить, что Болонский процесс, инициированный в Европе, в июне 1999 года, ставит своей целью сближение и гармонизацию систем высшего образования стран Европы, а также создание единого европейского пространства (European Higher Education Area – ЕНАА) [2, с 1.].

Для этого европейскими странами разработаны положения и рекомендации по изменению структуры образования в странах участницах в соответствии с духом Сорбоннской декларации (1999) и Лиссабонской стратегии (2000). Если Болонская декларация только определила направления развития, то стратегия Лиссабона детализировала и разработала план мер по созданию «экономики знаний» и «экономического пространства в системе образования» [1, с.25].

При всем обилии различных источников информации по данной тематике, в целом Болонский процесс для большинства принципиальных актеров (acteurs): профессоров, студентов и технического персонала, остается темой малознакомой и малоизученной.

Многочисленные исследования в странах дальнего и ближнего зарубежья показывают, что информированность студентов и профессорско-преподавательского состава очень низкая. В процессе работы в рамках докторской диссертацией при лаборатории LISEC (Laboratoire Interuniversitaire des Sciences de l'Éducation et de la Communication) при Университете Страсбурга мною был выявлен факт слабой информированности студентов и ППС казахстанских вузов о целях и задачах Болонской реформы.

Отсутствие необходимой информации и должной мотивации может свести на нет все попытки реального внедрения это реформы в ближайшей перспективе. Знакомая еще во времен идея планирования и стандартизации учебного процесса может привести к плачевным результатам.

Немногие знают, что Болонский процесс появился на свет задолго до официального принятия Сорбоннской декларации в июне 1999 года. Его корни лежат в основании Европейского Союза, и относятся к 60-70-м годам 20 века. Именно в эти годы Советом министров Европейского союза была подписана первая резолюция о сотрудничестве в сфере образования. К сожалению, идея системы образования, как части экономического восстановления Европы после второй мировой войны привела к тому, что система высшего образование из разряда общественного блага перешла в фактор экономического роста.

Тем самым университет как фактор культурного развития человечества переходит в разряд материального и экономического процветания. Тем самым была в корне пересмотрена модель классического или традиционного университета по модели Вильгельма Гумбольдта (1767-1835).

Проблема постсоветских университетов заключается в том, что все они в той или иной мере испытали на себе влияние основных принципов Гумбольдта. В их фундаменте, в их структуре в их ментальности до последнего времени сохранялись многие элементы этой системы традиционного университета. К ним можно отнести: элитарность – строгий отбор претендентов, академическая свобода преподавателей, централизация управления, строгий контроль со стороны государства.

Вместо этого в странах постсоветского пространства создается прообраз коммерческого университета (the entrepreneurial university-англ., l'universite entrepreneuniale – фр.). Этот тип университета вероятно возможен в странах высокоразвитых в экономическом плане, с наличием огромного сектора коммерческих структур, но в странах развивающихся он приобретает порой иное содержание .

Одним словом, несоответствие между целями Болонского процесса и постсоветской действительностью является серьезным препятствием для успешной реализации Болонского процесса, и в результате неправильной реализации соответствующих реформ может привести к еще большему отставанию в развитии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Dewatripont M., F.Thys-Clement., Wilrin L. European Universities: Change and Convergences? Editons de l'Université de Bruxelles. – Bruxelles, 2009. – P. 25.
2. Lisbon recognition convention .– Lisbon, 2004. <http://www.ehea.info>.

*Хуснитдин Акрамов, Жамила Мухитдинова,
Анвар Сайфитдинов, Абдурахим Маткаримов
(Наманган, Узбекистан)*

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Культура общения людей имеет прямой выход на экономику. Для современного инженера, учителя, руководителя, коммуникативная грамотность и компетентность общения гарантируют 85% успеха и только 15% приносит его квалификация.

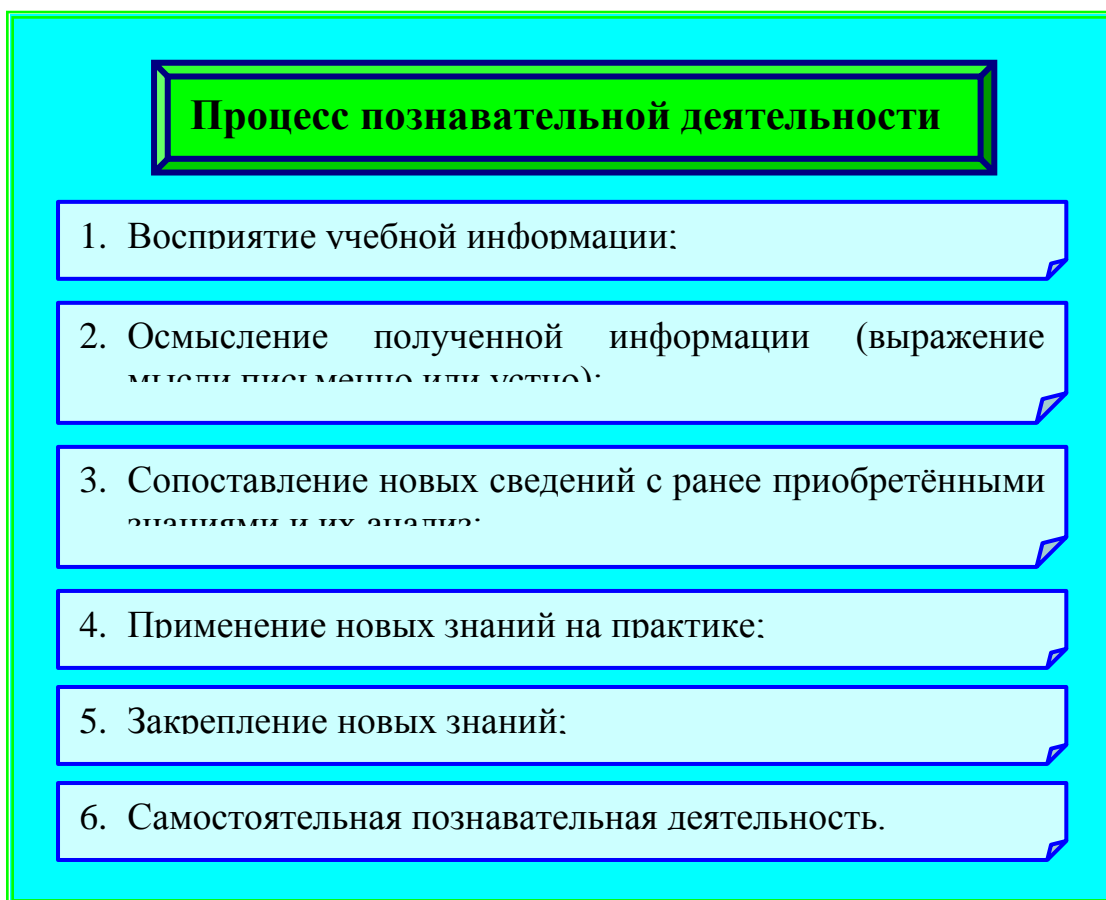
Известно, что психическое и физическое развитие человека происходит в процессе разносторонней деятельности, в общении с другими людьми, все люди от природы наделены коммуникативными способностями, в частности, способностью понимать другого человека сопереживать и сочувствовать

Для осуществления любой деятельности, в том числе и педагогической, человеку нужно овладеть определенными способностями. В педагогической деятельности они определены как педагогические способности. В работе Н.В.Кузьминой «Формирование педагогических способностей» названы такие

компоненты, обеспечивающие успешность педагогической деятельности, как: педагогическая наблюдательность, педагогическое воображение, требовательность как черта характера, педагогический такт, распределенное внимание, организаторские способности.

Деятельность учителя это прежде всего коммуникация, познавательная деятельность. Поэтому формирование познавательных и коммуникативных способностей будущего специалиста является актуальной задачей учебно-воспитательного процесса.

Рассмотрим сам процесс познавательной деятельности студентов. Познавательная деятельность студентов – ведущий компонент учебно-воспитательного процесса в вузе. В процессе познавательной деятельности у студентов формируются знания и умения, развивается интеллект, воля, психика и чувства. Остальные компоненты учебно-воспитательного процесса: приобретение учебной информации, контроль успеваемости, контроль действий студентов, выполнение педагогических, административных и общественных поручений, участие в общественно-политических мероприятиях необходимы для целенаправленного и планомерного осуществления познавательной деятельности, образования и всестороннего развития личности.

А) психолого-сенсорные (зрительные, слуховые, осязательные и т.д.);

Б) рецептивные (восприятие, наблюдение, воображение, представление);

В) мыслительно-аналитические (анализ, синтез, индукция, дедукция, абстрагирование, обобщение, сравнение, противопоставление, суждение, умозаключение, доказательство, определение, классификация, систематизация, соотнесение с правилами, законами, теориями);

Г) практические материальные (экспериментирование, измерение, вычисление, производственные, графические и письменные действия, работа с книгами, документами, предметами искусства);

Д) дневические (запоминание и воспоминание);

Е) голосовые (употребление знаков, слов, фраз, формул).

Стремление повысить эффективность познавательной деятельности выражается в двух основных формах:

Во-первых, это стремление упростить учебный материал, например учебного текста приводит к ослаблению внимания при чтении, создаёт отрицательную мотивацию к восприятию и даже влечёт за собою ухудшение понимания читаемого или отсутствие графического изображения что то же приводит к искажённому восприятию рассматриваемого процесса.

Во-вторых, это стремление ознакомить студентов с принципами научной организацией трудовой деятельности. Но необходимо подчеркнуть, что одного ознакомление, например, с правильными приемами восприятия и преобразования учебной информации недостаточно для того, чтобы студенты стали систематически применять их на практике. Для уверенного овладения ими необходимо настойчивая и довольно длительная тренировка. Эффективность познавательной деятельности студентов может снизиться в результате расходования части сил и времени на дополнительное учение, но этот процесс временный, адаптационный.

Для совершенствования познавательной деятельности студентов следует:

А. Учить правильным приемам восприятия и преобразования информации используя при этом игровые элементы педагогической технологии;

Б. Конкретизировать цели обучения, выделив среди них общие и частные аспекты развивая у студентов умение выделять основную цель составляя эссе, кластер и т.д.;

В. Усилить межпредметные связи и улучшить согласование частных методик делая акцент на практическое применение полученной информации;

Г. Улучшить отбор и организацию учебного материала используя для этого сообщения из интернета, составляя сравнительный анализ объекта методами «круги Эйлера, синквейн», используя тесты как раздаточный материал;

Д. Широко использовать, особенно на первых курсах, методы обучения, обеспечивающие хорошее управление познавательной деятельностью студентов, например, программированное обучение и самоконтроль с помощью технических средств, увеличить активность студентов на занятиях используя новые педагогические технологии;

Е. Трудоемкость самостоятельных заданий должно соответствовать реальным возможностям студентов и наличию дидактических материалов при этом необходимо использовать учебные материалы по другим предметам, а главное информацию из Интернета по данному курсу.

И так для формирования у студентов вуза коммуникативных и познавательных способностей большое значение имеет система всей учебно-воспитательной работы в вузе. Лучшим средством для достижения этой цели несомненно будет активное участие студентов в семинарских, практических занятий, в общественной деятельности, а также педагогическая практика.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Мухина С.А., Соловьева А.А. Современные инновационные технологии обучения. М.: ГЭОТАР. – Медиа, 2008.

2. Селевко Г.К. Педагогические технологии на основа активизации, интенсификации и эффективного управления УВП. – М.: Школьные технологии, 2005.

*Матлюба Акрамова
(Бухара, Узбекистан)*

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАСИ БИЛАН ОИЛА ҲАМКОРЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Республикамізда маънавий баркамол, жисмоний соғлом авлодни тарбиялашга катта эътибор берилмоқда. Бу – вазифани бажариш Ўзбекистонимизни келажакда ривожланган мамлакатлардан бирига айлантиришни мухим шартидир. Буюк давлатнинг пойдеворини соғлом авлодларгина барпо этади.

Ҳар томонлама етук соғлом авлодни шакллантиришда оиланинг ўрни мухим ва бетакрордир. Инсон баркамоллигининг дастлабки асослари ҳам оилада шаклланиши шубҳасиз. Жамият мустаҳкам, маънавий ва ахлоқий жиҳатдан соғлом оиладан манфаатдордир. Шу сабабли ҳукуматимиз оилани мустаҳкамлашни, болалар тарбияси, шунингдек, ижтимоий турмуш шароитларини яхшилашда ёрдам беришни давлат аҳамиятига молик иш деб билади. Республикаміз раҳбари И.Каримов куйидаги фикрларни айтган эди: «... Оила ва мафкура масалалари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Оиланинг жамиятдаги ўрни, тарбиявий-ахлоқий аҳамияти, кадр-кимматини англаб етмасдан, оилага миллат манфаати нуктаи назаридан ёндашмасдан туриб халқчил мафкура ярата олмаймиз»¹.

Мамлакатимиз раҳбарининг бу фикрларида чуқур фалсафий мазмун бор. Миллий ғоя ва миллий мафкура ёшларнинг онгига сингиб, фаолиятига мақсад ва йўналиш берувчи маънавий омилга айланишида оилада ота-она берган тарбиянинг ўрни ғоят мухимдир. Шу боис оила ва жамият муаммоларини, муваффақиятларини айрича тасаввур қилиб бўлмайди.

---

¹ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. // Фидокор.- 2000.-8 июнь.

Болага оилада яхши таълим-тарбия бериш, бола ҳаётининг дастлабки даврларидан бошланиши ота-она олдида турган асосий мақсад ва вазифа саналади. МТМ лар оила билан ишлашда қуйидагиларни амалга оширадilar: болалар таълим-тарбиячиси, оилани мустаҳкамлаш. Ота-она ўз фарзандлари олдида таълим-тарбия беришга жавобгар эканлигини тарбиялайди, оилавий тарбия тажрибасини ўрганади, умумлаштиради, фойдаланади ва тарғиб қилади. Бу бўлиши мумкин бўлган хатоларни олдини олишга ёрдам беради. Оилада бола тарбиясини ривожлантиришни ташкил этиш ва унга раҳбарлик қилишга оид масъулият МТМ раҳбари зиммасига тушади. Мудира педагоглар жамоаси ва оила кучларини бирлаштиради.

Хушмуомалалик қадимдан одоб кўринишларидан биридир, у кишининг ички руҳиятига боғлиқ асосий фазилат ҳисобланади. Хушмуомалалик ҳаётимизда чуқур ўтган одатларнинг самарасига айланган. Сўзлашиш, саломлашиш, илиқ кўришиш шу одоб миёрига киради.

Ёш авлод тарбиясига хушмуомалаликка алоҳида эътибор жуда зарур. Ота-оналар буни чуқур ҳис этиб, масъулиятли бўлишлари лозим. Негаки бу тарбиянинг боши оиладан бошланади.

Ота-она олқишини олган инсон ҳаётига бахтли, саодатли бўлиб яшайди. Бунинг ёрқин намунасини "Уч оға-ини ботирлар" эртагида кўриш мумкин. "Уч оға-ини ботирлар" эртагининг қахрамонлари меҳрибон, ўз вақтида қаттиққўл шу билан бирга талабчан ота тарбиясини олганликлари учун сафарда қатта муваффақиятга эришадilar. Эртақларда кўриб ўтганимиздек бола тарбияси ўзига хос нозик санъат ҳисобланади. Эртақларнинг бола тарбиясида алоҳида мавқе қасб этиши шак-шубҳасиз шундай экан оилада, мактабгача таълим муассасасида эртақларга тез-тез мурожат қилиб турсалар тарбия соҳасида жуда яхши натижаларни беради.

Мактабгача таълим муассасаларида ота-оналар билан алоқа боланинг муҳим шаклларида бири улар билан алоҳида ишлаш, яъни, шахсий ёндошиш усулидир.

Ҳар бир оила бир олам ўз хурсанчиликлари, ғам ташвишлари, уй -юмушлари билан банд бўлган оилада кичик инсон тарбия олади. Оилани ўрганиб, ота-оналар билан суҳбатлашиб, ота-оналар ва болаларнинг муносабатини кузатиб, тарбиячилар ўз тарбияланувчиларнинг ота-оналари билан яқиндан танишадilar, болаларга педагогик таъсир йулларини осон белгиладilar ва ҳурматга сазовор бўладilar. Аста-секин тушунишнинг қулай шароитлари пайдо бўлади.

Оилани бориб кўришнинг мақсади ва мазмуни тарбиячининг режасида ва махсус кундалигида акс этирилиши керак. Оилани йилига камида икки марта бориб кўриш тавсия этилади. Ташриф буюриш ҳақида албатта, ота-оналарни олдиндан огоҳлантириш керак. Ота-оналар билан МТМ ходимларининг биргаликдаги фаолиятини ташкил этиш ва унинг мазмуни МТМ да ишлаётган шароитга боғлиқдир. Ота-оналар МТМсини ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш, таъмирлаш, соғломлаштириш ишларини ўтказишга ёрдам берадилар. Янги ўқув йилига тайёргарлик вақтида санитария ишларида, байрам эртақларида ҳар хил байрам либосларини тайёрлашда, болаларни сайрга кузатиб боришда ва машғулотларни кузатишда иштирок этишлари мумкин.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, бу фаолиятларда ота-оналар ихтиёрий иштирок этишлари биргаликдаги олиб борилган ишлар МТМда ва оила ҳамкорлигини мустаҳкамлашга қаратилмоғи лозим.

Президентимиз Ислоҳ Каримов келажак авлод ҳақида қайғуриш, соғлом баркамол наслни тарбиялаб этиштиришга интилиш бизнинг миллий хусусиятимиз дея таъкидладilar. "Бола туғилган кундан бошлаб оила муҳитида яшайди. Оилага хос анъаналар, қадриятлар, урф-одатлар болалар зуваласини шакллантиради. Энг муҳими фарзандлар оилавий ҳаёт орқали жамият талабларини англайди, ҳис этади"- дея уқтирадilar. Ҳақиқатдан ҳам соғлом бола соғлом оилавий муҳитда шаклланади.

Маълумки, оиладаги маънавий-ахлоқий муҳит оила-аъзоларининг кайфияти, ўзаро муносабатларининг мажмуидир. Оилада тарбия бериш кўп қиррали бўлиб, улардан бири экологик таълим-тарбия беришдир. Экологик таълим-тарбия узлуксиз бўлиб, оилада, боғчада, МТМда, мактабда ўрта таълим муассасаларида давом этирилади.

Ота-оналар фарзандларига жуда ёшлигидан бошлаб, экологик ҳикматларни уқтириб борсалар, улар табиатга бўлган меҳр-мухаббат, уни асраб-авайлашга хос бўлган туйғулар шаклланиб боради. Боланинг маданият, урф-одат, ахлоқий маънавият, қадриятларга ҳурмати ошади.

Болаларни МТМдаги меҳнат тарбияси оилавий тарбиядан ажралмаган тарзда олиб борилиши керак. Болада меҳнатсеварликни тарбиялашнинг барча қулай шароитлари оилада мавжуд. Бу катталар томондан ҳар қуни бола кўз олдида амалга ошириладиган уй меҳнатининг кўргазмалилигини ва қулайлиги бу меҳнат натижаларини сезиш мумкинлиги, боланинг шу мактабда катталар билан биргаликда меҳнат малакаларини эгаллайди. Ишнинг энг мақбул усулларини ўзлаштириб боради. Ота-она билан биргаликдаги меҳнат болага қувонч бағишлайди.

Ҳаммаси болалиқдан бошланади. Уни кўпинча инсон ҳаётининг олтин даври деб аташади. Бу энг кичкина инсон билан бўлганидек, уларни тарбиялаётган катталар билан ҳам боғлиқ кўпгина муаммолар билан боғланган масъулиятли даврдир.

Хулоса қилиб айтганимизда МТМ ва оила муносабатлари тўғри йўлга қўйилса, МТМда ўтган ҳар бир тадбирда ота-оналар иштирок этса, фарзандларининг қандай таълим-тарбия олаётганлигини яқиндан билишса ва бунга ўзлари ишонч ҳосил қилишса, МТМси ҳамда оила муносабатлари мустаҳкамланади. Бу эса бола шахсининг ҳар томонлама камол топишида ёрдам беради. Ҳар бир оилада соғлом муҳит юзага келишида хизмат қилади.

Биз тажрибаларимиздан шуни яхши биламизки, ота-оналар фарзандларига тарбиячи ёки МТМнинг болаларга бўлган муносабатини хис қилиб турадилар ва шунга яраша муносабатда бўладилар. Халқимизда "Қарс икки кўлдан чиқади" деганлари бежиз эмас, агар тарбиячи доно бўлса бола шахсини камол топишида жонбозлик кўрсатса, ота-оналар буни оқилона эканлигини қалбдан хис этадилар ва яқиндан ёрдам беришга ҳаракат қиладилар. Бу эса МТМда ҳамкорлик ишларини такомиллаштиришга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.
2. Мактабгача тарбия педагогикаси. 2 қисмли. 1-қ. / В. И. Логинова, Т. Г. Саморуковалар таҳрири остида. – Т.: Ўқитувчи, 1991. – 256 б.
3. Мактабгача тарбия педагогикаси. 2 қисмли. 2-қ. / В. И. Логинова, Т. Г. Саморуковалар таҳрири остида. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 296 б.
4. Мактабгача ёшдаги болалар таълим-тарбиятсига қуйилган давлат талаблари. – Т.: Ўз ПФИИТИ, 2000. – 48 б.

*Марал Амиров, Кенжебек Иманкулов,
Сагынғали Калкашев, Галымбек Байгукин, Жұлдыз Накишбаева
(Арқалық, Қазақстан)*

ТУЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЕҢБЕКТИҢ РОЛІ

Қазіргі таңда студенттерді тәрбиелеуде бірінші кезекте адамның тұлға болып қалыптасуын түсініп білуі керек. Әр студент өзінің жеке тұлға екенін біліп адами құндылықтарға ие болуы керек. Бұл құндылықтарды меңгеру үшін бірінші «Адам» деген ұғымға тоқталамыз. Адам - табиғаттың құрамды бір бөлігі, тірі ағзалардың ұзақ уақыт тарихи дамуының жемісі. Көрнекті орыс ғалымы И.П. Павлов адамның табиғаттағы алатын орнын жоғары бағалаған. Ғалым «адам табиғаттың асқақ туындысы, әрі ол күрделі де нәзік жүйе» - деп, қорытынды жасаған. Адамды табиғаттан мүлде бөліп қарауға болмайды. Біріншіден оның дене құрылысы, тіршілік әрекеті басқа ағзаларға өте ұқсас. Екіншіден - адам қанша саналы болғанымен табиғатсыз өмір сүре алмайды. Адамның әлеуметтік тұлға ретіндегі ерекшеліктері оның ақыл-ой, санасы арқылы айқындалады. Себебі адам-ақыл-ой, санасы арқылы өзін қоршаған табиғи ортаны танып біледі.

А.Х. Қасымжанов: «Кеңістікте адам дүниеге келгеннен бастап, белгілі бір өмірлік болмысын қалыптастырып, нақты бір мінез-құлық стереотиптерін меңгеріп, қоршаған ортаға, дүниеге деген дүниетанымын, көзқарасын орнықтырады», – деген ой түйіндеген болатын. Адам – Жер бетіндегі ең жоғарғы даму сатысындағы тіршілік иесі, қоғамдық-тарихи әрекет пен мәдениетті жасаушы. Адамның нәзік болмысына-сезім, ой-өріс, ақыл-ес, түйсік және «мен» деген түсінік жатады. Бұлардың табиғатын ұғыну өте қиын. Нәзік болмыс табиғи және әлеуметтік ортаға байланысты қалыптасады. Сыртқы табиғатты өзгерту қызметінің өзі негізгі екі түрлі мәнді іске асыру үшін болуы мүмкін: біріншіден, табиғат пен адамның бірін-бірі толықтыратын, жаңғыртатын үйлесімді байланысы және екіншіден, табиғатты тек пайдалануға ұмтылу.

Адамның эволюциясы, жалпы алғанда, оның өмірінің барлық кезеңдерінде тоқтамай жүріп жатады. Бірақ қазіргі эволюция адам өмірінің әлеуметтік жағына қатысты, ал биологиялық эволюцияға келсек, адам жануарлардан бөлініп шыққаннан кейін ол шешуші рөл атқармайтын болғаны сөзсіз. Енді адамның эволюциясына оның өмірін мәдени жағынан ұйымдастыру, яғни қоғамдық өндірістің тәсілі, еңбек қызметінің дамуы, тұрмыс жағдайлары тағы басқа шешуші әсер ететін болды.

Адамның дамуы көп жағдайда биологиялық факторларға байланысты болғанымен, бірақ оны абсолюттендіріп, асыра бағалауға болмайды. Осы жөнінен алғанда соңғы кезде шыққан социобиология деп аталатын жаңа бағыттың адам жайлы теориясының көзқарастық қағидаларына талдау жасаудың сабақ боларлық мәні бар. Адам бойындағы биологиялық қасиеттер мен әлеуметтік формада іске асып, әлеуметтік формада қанағат табады, яғни адам өмірінің табиғи биологиялық жақтары мәдени-әлеуметтік факторлар арқылы ғана «адамдыққа» айналады. Бұл ұрпақ өсіру, тамақтану, сусындау сияқты т.б. таза биологиялық қажеттерді қанағаттандыруға да қатысты. Адамға тән ең жалпы белгі-оны басқа дүниеден ажыратып тұратын әлеуметтік іс-әрекет, еңбек. Адам дегеніміз ең алдымен белсенді түрде әрекет етуші, өзінің өмір сүру жағдайларын өзгертуші әлеуметтік субъект, әлеуметтік ақыл-ой және әлеуметтік сезім иесі- мұның бәрі өзара іштей бірлікте болатын және іске асатын сапалық белгілер. Адамның бұл сапалары оны әлеуметтендірудің негізін құралады, ал әлеуметтендірудің негізінде адам тұлғасы қалыптасады. Әлеуметтендіру адам қоғамдық тәжірибені меңгерген сайын, белгілі бір қоғамдық қатынастарға және іс-әрекеттерге араласқан сайын тездей түседі.

Адамның саналы тұлға ретінде қалыптасуында еңбектің рөлі зор. «Адамды адам еткен - еңбек» деген тұжырым соны толық аңғартады. Адамның пайда болуының өзі тікелей еңбек етуге үйренуімен байланысты.

Еңбек әрекеттері арқылы ми мен сезім мүшелерінің қызметі жетіле түсті. Соның нәтижесінде, адамның таным қабілеттері де дамыды. Еңбек етіп, бірімен-бірі қарым-қатынас жасауының арқасында сөз пайда болды. Айқын сөз негізгі қарым-қатынас құралына айналып, қоғамның қалыптасуына мүмкіндік туғызды. Адамзат тарихында даму заңдылығын ашып көрсету барысында мынадай әрі бұлтартпайтын өмірлік мысалға жүгінуге болады: адамдар саясатпен, ғылыммен, өнермен, дінмен, т.б. шұғылданбас бұрын ең әуелі тамақтануы керек, үстіне киім, басына пана қажет, ол үшін адамдар еңбектенуі, әрекет жасап, тер төгуі, сол арқылы қажетті материалдық игіліктерді өндіруі қажет. “Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды” – деп халқымыздың тұжырымдағандай, қарыны аш, киімі жыртық, үйсіз – күйсіз жағдайда адамдар басқа тіршілікпен қалай айналыспақ. Ал енді өмірге қажетті материалдық игіліктерді адамдар қалай өндіреді, неден жасайды, тиісті бұйымдарды қайдан алады деген заңды сұрақ туады. Әрине, олар дайын күйінде түспейді. Адамдар оны табиғаттан өндіреді, яғни табиғатпен байланыссыз ешқашан өмір сүре алмайды. Адам да, қоғам да – табиғаттың төл баласы, жалғасы. Тіпті, адам ауасыз, сусыз өмір сүре алмайды дейтін болсақ, сол ауа мен судың өзі-жан-жануар, адамзатқа табиғаттың тарту еткен ғажайып сыйы. Қоғам табиғаттың ұзақ эволюциялық дамудың нәтижесі, басқаша айтқанда, қоғамның пайда болуы – материя қозғалысының жоғары, әлеуметтік түріне көшуі деген сөз. Бұл жерде мынандай бір заңды сұрақ тууы мүмкін. Табиғатқа, оның өзгеруіне адам ғана емес, жануарлар да ықпал етеді. Ендеше, бұл ретте адам әрекетінің сапалық өзгешелігі неде? Ендеше, бұл ретте адам болса табиғатты нысаналы түрде өзгертеді, оны қоғам игілігіне қызмет істеуге бағындырады. Екіншіден, жануарлар табиғатпен қарым – қатынас барысында өздерінің дене мүшелерін, яғни тісін, мүйізін, тұяғын, т.б. пайдаланады. Ал адам еңбек құралын қолданады. Ең бастысы – ол оны өзі жасайды. Үшіншіден, жануарлардың әрекеті таза биологиялық қажеттерден туындайды, хайуандық сипат алады, ал адам еңбегі әуел бастан – ақ қоғамдық, ұжымдық сипатқа ие, мақсатқа сай жүзеге асырылады.

Адамның ақыл – есі, ой – санасы, өзін өзге дүниеден бөліп қарай алатын, өзінің ішкі дүниесін танып білуге қабілетті, қоғамнан, ұжымнан жарық өмір сүре алмайтын әлеуметтік құбылыс екенін айырамыз. Алдыңғы ұрпақтан қалған мәдени мұраға ие болып, оларды жетілдіріп отыратын қасиет тек адамға ғана тән.

Жарқын болашаққа жол бастайтын адамзат баласының мәңгілік құндылықтары - ерік-жігер мен еңбексүйгіштік, мақсаткерлік қасиеттер. Міне сондықтан да адмзат баласы ерте кезден бастап еңбек ету қабілетінің арқасында, азат ойлары мен кемел білімдерінің арқасында - елімізді осындай жетістіктерге жеткізді. Міне сондықтан да біз болашағымыз жастар білім ді де білікті, саналы да сапалы, еңбексүйгіш, елжанды, тәрбиелі болуымыз міндетті деп білемін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Агаджанян Н.А., Власова И.Г., Ермакова Н.В., Торшин В.И. Основы физиологии человека. – Москва, 2003.
2. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы. Мектеп, 1992. – 122 б.
3. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Астана, 1998.
4. Адам физиологиясы / Ред.Х.К.Сатбаева. – Алматы: Білім, 1995.

*Гулбаҳор Аҳмедова
(Фарғона, Ўзбекистон)*

ПЕДАГОГИК МУЛОҚОТ-ПЕДАГОГИК ТАЪСИР КҰРСАТИШ АСОСИ СИФАТИДА

Педагогик мулоқот-педагогик таъсирнинг ажралмас сифатидир. Бу ўқитувчи ва ўқувчининг таълим-тарбия жараёнидаги профессионал мулоқоти бўлиб, унда маълумот алмашинади ва ўқувчиларга ўқув-тарбиявий таъсир ўтказилади. Бунда икки ёқлама мулоқот юзага келиши лозим. Унинг асоси сифатида ўзаро хурмат ва ишонч хизмат қилади. Педагог ўқувчилар билан мулоқотга киришиш жараёнида улардан хурмат кутади. Ўқувчилар ҳам ўқитувчидан хурмат ва ишонч талаб этадилар. Бу педагогик таъсирнинг самарали йўли бўлиб, тажрибали педагоглар болани ўз-ўзини хурматлашга асосланган ҳолда муносабатларни ташкил этадилар ва шу орқали ўзаро муносабатларни амалга оширадилар. Мулоқотнинг ўзига хос 3 та даражалари мавжуд. Булар: макро даражада (катта)-инсонлар билан мулоқот қилиш барча одоб-ахлоқ нормаларига суянган ҳолда амалга оширилади. Мезо даражада(ўрта)-мулоқот маълум мавзу асосида кечади (масалан, аскияда маълум мавзудан чекинмаслик). Микродаража (кичик) -мулоқотнинг оддий шакллари, савол-жавоб тариқасида юз беради. Мулоқотнинг турлари: шахслараро (инсон-инсон), шахсий-гуруҳий (гуруҳ-гуруҳ), оммавий коммуникация (радио, телевидение, рўзномалар ва журналлар) каби турлари мавжуд. (Давлетшин М.Г. Умумий психология. Т.2002.62-бет).

Педагогик мулоқотда ижодийлик қуйидагиларга боғлиқ:

– ўқувчилар билан ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш;(А.А.Бодалев)

– болага таъсир қилишда унинг хулқ-атворини бошқариш, ўзаро ҳаракатнинг турли йўлларини қўллаш;

- ўқитувчининг ўз-ўзини бошқара олиши;
- ўзаро муносабатлар жараёнидаги ижодийлик характери ни сақлай билиш. (А.В.Петровский).

Демак, ўқитувчи ўқувчилар билан зиддиятларга борса, қандайдир муаммо туғилса дарҳол ҳал қилиши лозим. Педагогик мулоқотдаги ижодийлик ҳам шунда билинади. Педагогик мулоқотда ўқитувчи болани кўзига қараб унинг ҳаёлидан нима кечаётганлигини билиб олиши керак.

Ижодийлик ўзаро муносабатлардан бошланади. Ҳар бир педагог ўз тажрибасидан, услубидан келиб чиқиб болалар билан мулоқотда бўлиши лозим. Яъни ностандарт усулларни излаб топиши керак. Педагогик таъсир ҳам педагогик мулоқотдаги ижодийлик орқали амалга оширилади.

Ижодийликни амалга ошириш учун қуйидагиларга аҳамият бериш лозим:

- бир неча ўқитувчиларнинг дарсларини кузатиш, унда ўқувчиларнинг кайфиятини, ўқитувчининг болалар билан бўладиган муносабатларини аниқлаш;
- ўқитувчининг дарсда қандай усулларни қўллаши, мулоқотни қандай ташкиллаштириш, ўқув-тарбиявий муаммоларни ечишини аниқлаш;
- ўзининг мулоқот технологиясини бошқа ўқитувчининг “технологияси”га таққослаши;
- тажрибали ўқитувчиларнинг тарбиявий соатларида қатнашиш орқали мулоқот жараёнидаги ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини аниқлаш;
- ўзининг дарсидаги муҳити билан бошқа тажрибали ўқитувчининг дарсидаги муҳитни таққослаш орқали хулоса чиқара олиш. (В. А. Кан-Калик . Учителю о педагогическом общении. М. 15-16 бетлар).

Касбий-педагогик мулоқот-мураккаб ҳодиса. Шахс касбий- педагогик мулоқот қилишдан аввал ўз олдига бир неча вазифаларни қўяди. Жумладан, мақсад қўяди, мулоқот қачон, қаерда, неча ёшлар билан ўтказилишини режалаштиради. Педагогик мулоқотнинг энг муҳим босқичи - бу моделлаштириш ҳисобланади. Бу босқичдан муҳим, масъулиятли муаммони ҳал қилишда фойдаланилади. Масалан, дарсга тайёрланиш, маърузани режалаштириш ҳам шу босқичга киради. Биринчидан, дастурга мос равишда дарс лойиҳаси тузилади. Иккинчидан, ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятлари ҳисобга олинади. Учинчидан, дарс жараёнида қўлланиладиган таълим-тарбия усуллари танланади. Тўртинчидан, болани ақлий ривожланиш қобилияти ҳисобга олинади.

Иккинчи босқич-бу бевосита мулоқот босқичи. Буни “коммуникатив ҳужум”деб аташ мумкин. Чунки ўқитувчи тўлиқ ташаббусни ўз қўлига олиб дарс бошлайди. Учинчи босқич эса-бу мулоқотни бошқариш босқичи бўлиб, касбий коммуникациянинг муҳим таркибий қисмидир.

Касбий-педагогик мулоқотнинг вазифаси-технологияни ўзлаштириш бўлиб, унда ўқитувчи илик муносабатларни қўллаётгани, натижада педагог шахси намоён бўлади.

Дарсда ташаббусни қўлга олиш усуллари қуйидагилардан иборат:

- синф билан алоқани йўлга қўйишда зудлик билан ҳаракат қилиш;
- тезлик билан ташкилий ишлардан дарс жараёнининг муҳим босқичига ўта олиш;
- синфни ижтимоий-психологик яқдиллигини, ”биз”ҳиссини шакллантириш;
- вазиятга қараб болалар билан мулоқот усулларини қўллаш;
- бўтун синф жамоаси билан яхлит алоқани ташкиллаштириш;
- латофатлилик, дилкашлик, софдилликни ўзида шакллантира олиш, дарсда намоён қила билиш;
- таъқиқланган педагогик талабларни камайтириш, вазиятга қараб иш тутиш;
- мимика (юз ифодаси), пантомимика (ҳаракатлар), кўз билан таъсир қилиш (новербал мулоқот) ни фаол қўллаш;
- ўзаро бир-бирини тушунишни ҳис қилиш, (В.А.Кан-Калик).

Касбий-педагогик мулоқотнинг муваффақиятли бўлишида ўқитувчининг коммуникатив маданияти муҳим ўрин эгаллайди. Бола ўқитувчининг дилдан гапирётганлигини ҳис қилиб туриши керак. Бўлмаса қўнғилдагидек мулоқот амалга ошмайди. Айрим педагоглар болалар билан уларнинг ёшини ҳисобга олмасдан мулоқотда бўладилар. Ўқитувчи бола катта бўлаётганлигини сезиб турса, бу унинг мулоқот маданиятини шаклланаётганлигидан далолат беради.

Педагог коммуникатив маданиятга эришиш учун қуйидагиларга аҳамият бериши лозим:

- болани сабр-тоқат билан тинглаш маданияти;
- унга қизиқарли бўлмаса ҳам болани диққат билан тинглаш;
- бола зерикаётганлигини сезиб, мавзунини бошқа қизиқарли томонга буриб юбориш;
- суҳбатлашишдан аввал боланинг кайфиятини кўтаришга ҳаракат қилиш;
- бозор иқтисодиётига мос келадиган мулоқот маданиятини ўзлаштиришни таъминлаш каби мақсадлар қўйилади.

Ўқитувчи ўзи учун бошқалар билан бўладиган мулоқотни яхлит портретини тузиб олиши керак. Бу аудитория билан бўладиган муносабатларни ташкил қилишига ёрдам беради. Педагогик мулоқот-ўқув жараёнининг муҳим қисми.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ ОҚЫТУШЫСЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЭТИКАСЫ

Қазіргі қоғам дамуы оқытушының жеке қасиетіне, гуманитарлық бағытына, мамандық біліктілігіне жоғары талап қойып отыр. Бұл тұрғыда табысқа жету, көбінесе, ұстаздың оқыту құралын, әдіс-тәсілін, жалпы сабақ өту үрдісіндегі барлық жиынтық технологиясын кәсіби шеберлікпен меңгеруімен айқындалады әрі мұның ішіндегі ең бастысы оқытушы этикасы болып табылады.

Тіл сөйлеу құралы. Кез келген тіл сол елдің мәдениетінің айнасы. Ал кез келген мәдениеттің негізі, ол тіл. Ал тіл мәдениетінің негізі, ол этика.

ЭТИКА—әдеп мәдениетін теориялық тұрғыдан сараптайтын философиялық ұғым.

Педагогикалық этика – оқытушының әрбір нақты жағдайда студенттерге тәрбиелік әсер етудің бірден-бір тиімді құралын қолданатын арнайы педагогикалық іскерлік. Педагогикалық этикада студенттер жүрегіне педагогикалық жол табу деген анықтама беруге болады. Психология пәнінің бір тармағы этика – бұл психологияның өзегі, адамгершіліктің бірегейі, қоғамдық санасының практикалық көрінісі, барлық кісілік қасиеттерінің жиынтығы [1].

Жалпы ағылшын тілі басқа тілдерге қарағанда қарым-қатынас этикасының ерекшелігімен ерекшеледі. Сондықтан біз тілді қарым-қатынас этикасымен қоса үйретуіміз керек. Себебі, бұл жерде екеуі бір-бірінен ажырамас компонент. Негізінде этика ағылшындарда тілдің, яғни қарым-қатынастың негізгі компоненті болып саналады. Шет тілін білу екінші қоғаммен таныс болуымен бірдей. Мәдениеттің негізін білмей дұрыс қарым-қатынас қалыптастыру мүмкін емес. Қарым-қатынас этикасынсыз шет елдермен байланыс жасау да мүмкін емес. Еліміздің әрбір азаматы тілді үйренгенде осыны естен шығармауы керек. Тіл үйретуші, ол мұғалім. Ал, мұғалімді даярлайтын ол жоғары оқу орнындағы оқытушылар болғандықтан оларға қойылар талап жоғары болуы керек. «Қазіргі қоғам дамуы мұғалімнің жеке қасиетіне, гуманитарлық бағытына, мамандық біліктілігіне жоғары талап қойып отыр. Бұл тұрғыда табысқа жету, көбінесе, ұстаздың оқыту құралын, әдіс-тәсілін, жалпы сабақ өту үрдісіндегі барлық жиынтық технологиясын кәсіби шеберлікпен меңгеруімен айқындалады әрі мұның ішіндегі ең бастысы мұғалім сөзі болып табылады» [2].

Сол себепті жоғарғы оқу орындарындағы ағылшын тілі оқытушыларының сөйлеу этикасы өте жоғары және ерекше болуы керек.

Білім берудің шынайы мақсаты – адамға белгілі бір білімді жеткізу ғана емес, сондай-ақ оның рухани, адамгершілік тұрғыдағы санасын дамыту, өмірден өз орнын табуға көмектесіп, бойындағы табиғи дарыны мен қабілетін ашу болып табылады. Ағылшын халқының сан ғасырлар тыныс-тіршілігінің өзіндік ерекшеліктерінен туындаған тәлім-тәрбиеге қатысты салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары мол. Олардың көбі қазіргі этика, педагогика, психология ғылымдары тұжырымдарымен астарласып жатыр.

Ағылшын тілі оқытушысының басты ерекшелігі. Ағылшын тілі оқытушыларының қарым-қатынас ерекшеліктері олар ешбір жерде және ешқашанда студенттің ар-намысына тиетін сөздер айтпайды, дауыс көтеріп сөйлеп, сұстана немесе көзін алартып қарамайды.

Ағылшын оқытушыларының жалпы оқыту әдістерінде, қарым-қатынас этикасында көз байланысы (контакт) маңызды болып саналады. Өзара сөйлесушілер бір-бірінің көздеріне тура қарап, бір-бірін қолластап отырулары керек. Егерде тыңдаушы сөйлесушінің көзіне қарамаса, ағылшындар үшін ол сыйламаушылықтың белгісі

Нағыз білікті ағылшын тілі оқытушысы студенттермен немесе әріптестерімен басқа да адамдармен сөйлескенде өте мұқият тыңдаушы болуы керек және мына нәрселерді естен шығармауы керек:

- сөйлесушілер өзара келісушіліктерін білдіру үшін бастарын изейді; – қатты ризашылықтарын білдіру үшін қол шапалақтап немесе екі алақанын бетпе-бет кеуде тұсында ұстап тұрып бас иіеді;
- өте таң қалғанда жоғарғы қабағын көтеріп қарайды;
- Оң қолының бас саусағын жоғары көрсету ‘дұрыс’ деген мағынаны білдіреді;
- 1, 2, 3 деп санау кезінде қазақтар бас бармақтан бастап саусақтарын бүксе, ағылшындар кіші саусақтан бастап саусақтарын ашады.

Амандасу—адамдардың бір-біріне деген құрметін, жылы ықыласын, мейірімін көрсету үлгісі. Жүздескенде жылы шырай таныту, басқалардың сенімін жоғалтпай, айтқан уәдеде тұра білу, ағылшын тілі оқытушысы үшін өмірлік ұстаным болуы тиіс. Басқаны тыңдай білу – үлкен өнегелік. Тіпті өзіңнің айтылғанмен келіспеушілігің бола тұра, қарсыласыңды (оппонентінді) соңына дейін тыңдап шығу тәрбиелілік нышандарының бірі. Студентке өз мәртебесіне, өз орнына сай міндеттерден тысқары талап қойған сәтте оқытушы бұйрықты раймен емес, сұраныс, өтініш түрінде айтса жөн. Бұл оның көрегендігі әрі ортақ іске пайдалы нәрсе жасағандығы болар еді. Оқытушының студенттерге көңіл

аудару білуі де, яғни жұмыстағы жетістіктеріне, өмірлік қуаныштарына ортақтаса білуі де топтағы жағымды, үйлесімді қарым-қатынастарды қалыптастыруға көп әсерін тигізеді.

Ағылшын тілі маманы ауызша сөйлеу кезінде тілдің ішкі заңдылықтарын сақтаумен қатар, сөйлеу техникасын да меңгеру қажет. Тақырыптың мазмұнына қарай ағылшын тілі оқытушысы өзінің ішкі тебіренісі мен толқынысын көзқарасын дауыстардың ырғағы, күші, қимыл-қозғалыс арқылы да жеткізіп отырады.

Ым-ишара сабақта екі жақты қызмет атқарады. Біріншіден ойды үнемдеп, әсерлі жеткізудің көмекші құралы ретінде пайдаланылса, ал екіншіден орынсыз жиі қолданылған қимыл-қозғалыс оқушыларға кері әсер етеді. Студенттер сабақтың мазмұнынан гөрі мұғалімдердің қимыл-қозғалысына еріп кетеді. Сол себепті де ым-ишара, қимыл-қозғалыс тақырыптарының мазмұнымен астарласып, соның мақсатын ашатындай қызмет атқарғаны дұрыс.

Мәнерлі сөйлеу мәдениеті мұғалімнің дауыс ырғағына, интонациясына да байланысты. Өйткені сөйлеу кезіндегі дауыстардың сан түрлі құбылуы адамдардың сол өзі баяндап тұрған мәселесіне қатысын, эмоциясын, сезімін білдіреді. Интонация оқытушылардың әр сөйлеміне жан беріп қана қоймайды, оның эмоциональдық болуын күшейтеді.

Студенттердің алдында ауызша сөйлеу мәдениеті - сөйлеу темпімен де байланысты. Оқытушыға тым тез сөйлеуге де тым бая сөйлеуге де болмайды. Оқытушының айтпақ ойының мақсатына, мазмұнына қарай сөз бірде баяу, бірде жылдам, бірде көтеріңкі айтылуы тиіс.

Қазіргі кезде болашақ маманға білім беру мен оларды тәрбиелеуде жоғарғы оқу орындары мамандарының біліктілігінің алатын орны аса ерекше екені баршаға белгілі және бұл жайлы. Яғни, білікті маман ол білімді, мамандығын жетік меңгерген, рухани бай, мәдениетті болуы керек. Ал, тіл үйрену сол тілдің мәдениетімен, әсіресе сөйлеу этикасымен тығыз байланысты. Этика – адамдар арасындағы әр түрлі қарым-қатынастың нормасы [3]. Кез келген халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениетті танып білу, әдет-ғұрып, салт-дәстүрге құрметпен қарау, қоғамдасып, бірлесіп өмір сүрудің негізгі шарты болып табылады. Ұлттың тілін үйренуде басқа елдің өкілі алдымен сол халықтың тіліндегі сөз этикасына мән береді. Белгілі бір халықтың немесе ұлттың тілін үйрену үшін алдымен сол халықтың тіліндегі сөйлеу этикасына назар аударылады. Себебі, сөйлесу тіл қарым-қатынастың негізгі құралы.

Ағылшын тілі оқытушысының қарым-қатынас этикасы ішіндегі ең бір маңыздысы ол сөз этикеті. Сөз этикеті бірліктері арқылы тілдесім басталады жалғасады және аяқталады. Бұл бірліктерсіз тілдесімде ешбір айтылым құрылмайды. Ағылшын сөз этикетін білу тек қана ағылшындықтарға ғана маңызды емес, ол, сонымен қатар, ағылшын тілін үйренетін кез келген адамға өте маңызды. Ағылшын тілінің сөз этикетінің өзіне ғана тән ережелері мен талаптары бар және де бұл ережелер көп жағдайда қазақ тілімен сәйкес келмейді. Ағылшындармен қарым-қатынас жасау сол тіл иелерінің тілдік және тілдік емес әдебін біліп, сөз этикеті ерекшеліктерін дұрыс түсініп, орынды қолданған жағдайда ғана мүмкін болады. Сөз этикеті сол елдің ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениетінің ажырамас бір бөлігі, мәдениетінің көрсеткіші деп айтсақ болады. Кез келген шет ел тілі сабағы – мәдениеттердің тоғысуы, мәдениетаралық тілдесім тәжірибесі. Себебі шет тілінің әр сөзі шет елдік әлемді, мәдениетті яғни этиканы бейнелейді.

Ағылшын тілі маманы ауызша сөйлеу кезінде тілдің ішкі заңдылықтарын сақтаумен қатар, сөйлеу техникасын да меңгеру қажет. Тақырыптың мазмұнына қарай ағылшын тілі оқытушысы өзінің ішкі тебіренісі мен толқынысын көзқарасын дауыстардың ырғағы, күші, қимыл-қозғалыс арқылы да жеткізіп отырады.

Ым-ишара сабақта екі жақты қызмет атқарады. Біріншіден ойды үнемдеп, әсерлі жеткізудің көмекші құралы ретінде пайдаланылса, ал екіншіден орынсыз жиі қолданылған қимыл-қозғалыс оқушыларға кері әсер етеді. Студенттер сабақтың мазмұнынан гөрі мұғалімдердің қимыл-қозғалысына еріп кетеді. Сол себепті де ым-ишара, қимыл-қозғалыс тақырыптарының мазмұнымен астарласып, соның мақсатын ашатындай қызмет атқарғаны дұрыс.

Мәнерлі сөйлеу мәдениеті мұғалімнің дауыс ырғағына, интонациясына да байланысты. Өйткені сөйлеу кезіндегі дауыстардың сан түрлі құбылуы адамдардың сол өзі баяндап тұрған мәселесіне қатысын, эмоциясын, сезімін білдіреді. Интонация мұғалімдердің әр сөйлеміне жан беріп қана қоймайды, оның эмоциональдық болуын күшейтеді.

Зерттеулердің көбі оқытушыларда кездесетін педагогикалық қиындықтар көбінесе ғылыми және әдістемелік дайындықтардың кемдігінен емес, кәсіби педагогикалық қарым-қатынас этикасын дұрыс меңгермеулерінен болатындығын көрсетеді.

Сөз соңында айтарым, егер оқытушы мен студент арасында дұрыс қарым-қатынас болмаса, студенттің пәнге деген қызығушылығы жоғалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Агибаева Д.Ж. «Білім шапағаты» газеті педагогикалық этика 10.06.2011.
2. Кенджаева Б.Б. Болашақ мұғалімдердің коммуникативтік құзырлығын кәсіби даярлау үдерісінде қалыптастыру. Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Түркістан, 2010. – 3 б.
3. Бушелева Б.В. О культуре поведения. – М.: Знание, 1974.

ВАЖЛИВІСТЬ РОБОТИ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ З БАТЬКАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

Формування нового погляду на освіту й місце людини в соціумі – головні світові ознаки інноваційного розвитку будь-якого суспільства. За наших днів освіта набуває характеристик загальності, доступності, рівності у країнах із високим ступенем розвитку. Так, міжнародний рух «Освіта для всіх» (Education For All (EFA)), ініційований ЮНЕСКО, пріоритетне значення відводить забезпеченню кожного правом на задоволення освітніх потреб, отримання якісної освіти [4, с. 7-18]. Тому сучасною світовою тенденцією є впровадження інклюзивної освіти. Головною метою інклюзивного навчання є створення умов для особистісного розвитку, творчої самореалізації та утвердження людської гідності дітей з особливими потребами.

Процес розбудови незалежної української держави ставлять нові вимоги до сучасних умов навчання виховання учнівської молоді. Нині організаційно-методичні засади навчального процесу у загальноосвітніх школах орієнтовані на учнів з типовим розвитком, і не враховують особливостей навчально-пізнавальної діяльності дітей з особливими освітніми потребами. Невідповідність форм і методів педагогічного впливу на таких школярів може створювати передумови для формування у них негативного ставлення до навчання, девіантної поведінки тощо.

Приєднавшись до основних міжнародних угод у сфері прав людини (Декларації ООН про права людини, Конвенції ООН про права інвалідів, про права дитини), Україна як член міжнародної спільноти бере участь у діяльності зі створення сприятливого для дітей з особливими освітніми потребами середовища, у якому гідний розвиток і захист їх прав забезпечується шляхом дотриманням принципів демократії, рівності, миру, соціальної справедливості з урахуванням моральних засад і традиційних цінностей українського суспільства, спрямованих на зміцнення сім'ї та розвитку дітей.

Удосконалення системи освіти шляхом впровадження інклюзивної форми навчання потребує глибокого і різнобічного вивчення розумового, фізичного і мовного розвитку осіб з обмеженими можливостями. Це передбачає створення загальноосвітнього середовища, яке б відповідало потребам і можливостям кожної дитини, незалежно від особливостей її психофізичного розвитку. Саме тому в умовах інтеграції системи освіти України у світовий освітній простір, який регламентується нормативними документами Болонського процесу, особливо актуальною є проблема підвищення ефективності професійної підготовки висококваліфікованих фахівців, підготовлених до професійної діяльності та реалізації цілей, змісту, завдань і технологій інклюзивного навчання в загальноосвітніх та спеціальних закладах.

На важливість праці педагога з батьками вказується і в українському законодавстві. Зокрема, Закон України «Про загальну середню освіту» [2] засвідчує, що «батьки є учасниками навчально-виховного процесу» і мають право: вибирати навчальні заклади та форми навчання для неповнолітніх дітей; приймати рішення щодо участі в інноваційній діяльності загальноосвітнього навчального закладу; обирати і бути обраним до органів громадського самоврядування загальноосвітніх навчальних закладів; звертатися до відповідних органів управління освітою з питань навчання і виховання дітей; захищати законні інтереси дітей. У контексті Концепції розвитку інклюзивної освіти в Україні очікується, що всі школи повинні: повідомляти батьків про успіхи дітей, надавати інформацію про шкільну навчальну програму; підключати батьків до керівництва; проводити для всіх батьків щорічні збори; залучати батьків до визначення особливих навчальних потреб [5].

Проблема підготовки кваліфікованого вчителя до роботи в умовах інклюзивного навчання вже тривалий час є однією з найбільш актуальних. Про це свідчать наукові праці В. Бондаря, В. Бочарової, І. Демченко, Б. Вульфової, І. Зверевої, А. Капської, А. Колупасової, В. Липи, В. Синьова, С. Харченка та ін.

В яких переконливо доводиться, що у сучасній системі інклюзивної початкової освіти пріоритетною умовою виступає взаємодія педагогів з батьками, яка сприяє вирішенню навчальних та виховних завдань, розвитку дитини з особливими освітніми потребами, а також дозволяє знизити рівень психічного навантаження в умовах загальноосвітнього середовища.

У дослідженнях В. Кузави, С. Михайлової, Л. Романчук, О. Сачук, У. Цинди, В. Юхимця та ін. робиться акцент на важливості співпраці педагогів з батьками дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі дошкільних навчальних закладів та початкової школи. Вони відзначають, що повноцінна інтеграція дітей з особливими потребами можлива за активної участі батьків та інших членів сім'ї.

В шкільному житті, що виражається у зміні предметної орієнтації з одного суб'єкта (батьків або дитини) на обох суб'єктів взаємовідносин. Однак проблема підготовки майбутнього вчителя початкової школи до взаємодії з батьками в умовах інклюзивного навчання не була предметом наукових досліджень. Адже сім'я, яка виховує дитину з обмеженими можливостями передусім виступає основним стабілізуючим фактором її адаптації [7]. Із своєї сім'ї дитина виносить у доросле життя перші уявлення про морально-людські цінності, норми поведінки

та характер взаємовідносин між людьми. Тому взаємодія в системі «педагог – дитина – батько» має першочергове значення в розвитку дитини з особливими освітніми потребами.

На підтвердження такої триединої форми взаємодії слухними є слова В. Сухомлинського: «...виховує, звичайно, сім'я в цілому – її загальний дух, культура людських стосунків. Але хто творить цей дух, цю культуру? Звичайно ж, батьки. Без батьківської мудрості нема виховуючої сили сім'ї. Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей; сімейні стосунки, побудовані на громадянському обов'язку, відповідальності, мудрій любові й вимогливій мудрості батька й матері, самі стають величезною виховуючою силою. Але ця сила йде від батьків, у них – її коріння й джерело» [8, с. 21]. Тобто, робота батьків, дітей і вчителів буде ефективною за умови співпраці і взаємодії в триаді «педагог – дитина – батько» на засадах толерантності, гуманізму, ціннісних орієнтацій.

Роботу вчителя початкових класів з батьками дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивної освіти – вчена А. Колупаєва визначає як процес, який повинен базуватися на розумінні вчителем необхідності взаємодіяти з родинами вихованців, особистої зацікавленості вчителя в співпраці і вміння організувати взаємодію з родинами на високому професійному рівні. Оскільки народження дитини з відхиленнями в розвитку, як правило, змінює весь устрій життя батьків, змінює їх психологічний клімат, то батьки знаходяться в стані безперервного зростаючого стресу, що провокує конфліктні відносини один до одного, а також до дитини [3].

Тому, основною метою роботи вчителя початкової школи з сім'ями, які виховують дитину з особливими потребами, є надання батькам кваліфікованої допомоги [1], зокрема у: формуванні адекватних взаємовідносин між батьками, іншими членами родини та дитиною з особливими потребами; створенні комфортної для такої дитини сімейної атмосфери; розширенні інформованість батьків про потенційні можливості дитини, її перспективи у різних аспектах життя; залученні до активної участі у вихованні та навчанні дитини; організації навчальної діяльності дитини з особливими освітніми потребами; підвищенні рівня власного психічного здоров'я.

Ми погоджуємось із думкою науковця О. Гноєвської [6] про те, що не менше уваги вимагають до себе батьки здорових дітей. Батьки виражають своє занепокоєння з приводу наслідування (у мовленні, в поведінці) дитини з особливостями розвитку, недостатній підготовці до навчання у масовій школі. Для попередження виникнення подібних установок педагогам необхідно свідомо сприяти зняттю бар'єрів і організувати співпрацю, взаємодія батьків дітей з різними пізнавальними можливостями.

Отже, однією з умов успішного розвитку інклюзивної початкової освіти є забезпечення активної взаємодії вчителів батьками. У професійній підготовці вчителів початкових класів назріла необхідність оновлення такого важливого напрямку, як готовність до співпраці з батьками дітей, її принципів, цілей, змісту, форм і методів в умовах інклюзивної освіти. Тому підготовка майбутнього вчителя початкової школи до взаємодії з батьками в інклюзивному середовищі стає актуальним і своєчасним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Добриніна С. М. Організація інклюзивного та інтегрованого навчання учнів з особливими потребами в загальноосвітній школі / С. М. Добриніна Ідеї гуманної педагогіки та сучасна система інклюзивного навчання : зб. матер. Всеукр. науково-метод. конференції, присвяченої 97-річчю від дня народження В. Сухомлинського, 29-30.09.2015 / уклад. О. Е. Жосан. – Кіровоград : Ексклюзив - систем, 2015. – 468 с.
2. Закон України «Про загальну середню освіту» // Відомості Верховної Ради, 1999. – № 28. – С. 230 – 235.
3. Колупаєва А. А. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання : наук.-метод. посібник / А. А. Колупаєва, Л. О. Савчук. – К. : Наук. світ, 2010. – С. 23.
4. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта як модель соціального устрою / А. А. Колупаєва // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2014. – № 2. – С. 7-18.
5. Концепція розвитку інклюзивної освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
6. О. Гноєвська Підготовка педагогів до роботи з батьками дітей, що навчаються в умовах освітньої інтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///D:/!!USER!!/Downloads/logoped_2013_3_6%20(6).pdf.
7. Савчук Л. Проблеми родинного виховання дітей з особливими освітніми потребами [Електронний ресурс] / Л. Савчук. – Режим доступу: www.teacher.at.ua, 2011.
8. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. Сухомлинський. – К : Рад. школа, 1978. – С. 21.

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПОЛЬЩІ

Входження України в єдиний світовий економічний простір передбачає виконання ряду нових завдань, пов'язаних з потребою теоретичного осмислення тенденцій розвитку освіти і педагогічної науки як чинників, які визначають прогрес. В умовах глобальної модернізації освіти важливо проаналізувати систему професійної підготовки учителів за кордоном, зокрема в Польщі, з тим, щоб у подальшому обґрунтовано оцінити доцільність перенесення накопиченого позитивного досвіду в систему освіти України.

Підготовку майбутніх учителів ІМ у Польщі забезпечують: 78 педагогічних колегіумів іноземних мов, з яких 45 колегіумів англійської мови; 37 вищих професійних шкіл (у складі яких інститути); 19 університетів; 7 академії і 1 політехніка (усього 109).

У Польщі нормативний документ, що визначає мінімальні вимоги до змісту, обсягу, компетенцій та рівня підготовки вчителя ІМ, називається «Стандарт професійної підготовки вчителів іноземних мов» який увійшов у дію з 2006 року й адаптований до європейських вимог.

Польський стандарт з підготовки вчителів ІМ включає шість параметрів: загальні вимоги; 2) характеристика випускника; 3) компетенції вчителя ІМ; 4) групи предметів підготовки; 5) зміст навчальних дисциплін; 6) цілі та вимоги до реалізації психолого-педагогічної практики в школі. У порівняльному зрізі спостерігаємо, що, згідно українського стандарту, ВНЗ нормативно мають спільну позицію у розподілі загального часу за циклами підготовки, переліку та обсягу нормативних дисциплін. На жаль, відсутній єдиний нормативно узгоджений перелік компетенцій учителя ІМ для втілення в систему підготовки майбутніх учителів компетентнісного підходу.

Важливим інструментом підготовки фахівців у Польщі є Європейська рамка кваліфікацій, схвалена Європарламентом 23 квітня 2008 р. У цьому документі навчання сформульовано в трьох категоріях: – знання, які можуть бути теоретичними або фактографічними і є результатом засвоєння інформації через учіння. Вони визначаються як сукупність фактів, принципів, теоретичних і практичних даних, що пов'язані з конкретною галуззю господарства чи науки; – вміння, які поділяють на когнітивні (логічне мислення, інтуїтивне і креативне), та практичні, що полягають у застосуванні знань для реалізації завдань і проблем; – персональні та суспільні компетенції, які в контексті Європейської рамки кваліфікацій визначені як відповідальність і самостійність.

На початку цього періоду було закладено основи для європейської інтеграції, а саме: підрозділи навчання іноземних мов почали отримувати ліцензії на проведення мовних іспитів, після яких студент міг отримати міжнародний сертифікат TELC; розроблено проект E-learning, опрацьовано інтерактивні комп'ютерні тести; до пропозиції мовних курсів було введено японську мову. У 2004–2007 рр. у підрозділах навчання ІМ було запроваджено систему оцінювання мовної компетентності студентів, за шкалою рівнів володіння іноземною мовою, затвердженою документом Ради Європи «Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти» [2, с. 18], запропоновано експериментальне навчання іноземної мови через Інтернет, а також розпочалась підготовка до введення системи видачі сертифікатів для підтвердження рівня володіння студентами іноземною мовою.

Протягом 2005–2008 рр. підрозділи навчання ІМ в університетах Польщі створили й опрацювали систему навчання іноземних мов для реформованих занять I і II ступеня навчання відповідно до Болонського процесу та необхідності удосконалення навчального процесу в умовах європейської інтеграції. У цей період (2006 р.) було підготовлено нову пропозицію курсів профільного спрямування в межах обов'язкових занять, впроваджено курси вивчення англійської та французької мов для працівників, які викладають спецкурси іноземними мовами, а також вивчення нових іноземних мов – корейської (2006–2007), чеської (2007–2008). Особливістю інтеграції до європейського освітнього простору стало запровадження академічного сертифікату ACERT, що підтверджує рівень знань іноземної мови та пристосовано систему оцінювання знань студентів за Обов'язковим розпорядженням (устав оцінювання – 2005–2006).

Протягом 2008–2009 рр. з метою удосконалення процесу підготовки майбутніх учителів ІМ відповідно до європейських стандартів було запроваджено обов'язкові основні іспити з іноземної мови загального спрямування на рівні B2 на першому етапі навчання, розроблено критерії оцінювання якості процесу навчання ІМ, процедуру навчально-виробничої практики студентів та визначено умови працевлаштування нових викладачів. Для покращення навчального процесу було створено систему зовнішньої комунікації – інтерактивну дошку [2, с.19].

Позитивним явищем є запровадження двоступеневого навчання у вищих навчальних закладах. Дворівнева система початкової освіти вчителів (ліценціат і магістратура) дає можливість після професійного навчання і отримання звання ліценціата продовжити навчання на дворічних магістерських денних чи заочних факультетах. Навчальні заклади в цілому забезпечують наступність підготовки між окремими етапами навчання і окремими

формами. Підготовка на рівні ліценціата дає право на викладання в основних школах. Підготовка на рівні магістра є домінуючою освітою вчителів, що викладають в середніх школах – гімназіях і ліцеях [3]. Підготовка вчителів до професії відбувається у трьох площинах: 1) науковій – у контексті змісту підготовки; 2) педагогічно-методичній – у контексті форм, методів і засобів праці; 3) методологічній – стосується новаторської і дослідницької функцій, які повинні складати комплементарну цілісність [4, с. 247].

Чеслав Купісевіч вбачає сенс підготовки вчителів у підвищенні їхньої кваліфікації з одночасним реформуванням їхньої подальшої підготовки [5].

Підготовку вчителів для всіх рівнів шкільної системи освіти в Польщі здійснюють такі установи: університети і вищі педагогічні школи (педагогічні академії) – здійснюють підготовку вчителів різного фаху для шкіл всіх рівнів; політехнікуми – здійснюють підготовку вчителів професійних предметів для середніх шкіл, закладів технічної освіти, а також, меншою мірою, вчителів предметників загальноосвітніх дисциплін природничо-математичного циклу для шкіл усіх рівнів; економічні академії, аграрні, медичні, а також одна гірничо-металургійна академія готують вчителів професійних предметів для середніх професійних шкіл усіх рівнів; вищі професійні школи – здійснюють підготовку вчителів різного фаху для роботи в дошкільних закладах, основних школах, освітніх і виховних закладах, шкільних бібліотеках, а також вчителів теоретичних професійно спрямованих предметів і практичної професійної підготовки для середніх шкіл; вчительські колегіуми – готують вчителів різного фаху для роботи в дошкільних закладах, основних школах, освітніх і опікунських закладах та шкільних бібліотеках; вчительські колегіуми іноземних мов – готують вчителів для навчання іноземної мови в основних і середніх школах.

Випускники ВНЗ з дипломом магістра мають право працювати у будь-якому типі шкіл. Вчителі, які не мають звання магістра, можуть працювати в середніх школах і ліцеях, якщо викладають предмет з вузької спеціалізації і мають додаткову педагогічну підготовку щодо роботи з молоддю [6].

Особлива увага у системі педагогічної освіти вчителів відводиться самоосвіті упродовж виконання професійних обов'язків.

Сучасним підходом до ефективності професійної підготовки майбутніх учителів у польських ВНЗ є так звані курси на вибір. З-поміж досліджуваних програм лише в чотирьох вузах спостерігається елективний підхід у вивченні філологічних предметів. Це Познанський університет, який пропонує 60 годин на вивчення одного курсу, Опольський інститут – 120 годин на вивчення чотирьох курсів, ПВШ в Кросно – 180 годин на шість курсів та Варшавський інститут, пропонує 120 годин на предмети з мовознавчої спеціалізації та 180 годин з літературознавчої спеціалізації плюс 90 годин інших курсів на вибір.

У професійній підготовці майбутніх учителів ІМ застосовується комплексний підхід, який дає можливість студентам синтезувати теоретичні знання із практичними навичками для майстерної роботи у школі. Педагогічна освіта Польщі спрямована на багатогранну підготовку вчителя. Як правило, базова підготовка освітян проводиться на основі поєднання теорії з практикою, у результаті якої молодий учитель набуває майстерності у руслі свого профілю [1, с.154].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Деркач С. Професійна підготовка вчителів англійської мови у ВНЗ Польщі й України: компаративний аналіз / С. Деркач // Порівняльно-педагогічні студії : наук.-пед. журн. – 2011. – № 1. – С. 153-159.
2. Загоруйко Л. Періоди розвитку польської іншомовної освіти (Частина 2) / Л. Загоруйко // Порівняльно-педагогічні студії. – 2015. – № 1 (23). – С. 13-20.
3. Кристопчук Т. Педагогічна освіта в Республіці Польща: структура та зміст [Електронний ресурс] / Т. Кристопчук // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2013. – Вип. 3-4. – С. 127-134. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NPO_2013_3-4_21
4. Шемпрух Й. Тенденції розвитку педагогічної освіти вчителів у Польщі (1918-1999): дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / Шемпрух Йоланта. – ІваноФранківськ, 2001. – 438 с.
5. Kupisiewicz Cz. Rzecz o kształceniu. Wybór rozpraw i artykułów / Cz. Kupisiewicz. – Radom, 1999. – С. 107.
6. Laska E. I. Edukacja nauczycieli wobec przemian szkoły / E. I. Laska. – Rzeszów: WURZ, 2007. – 341 p.

МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ МУЛЬТИМЕДІА В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ

Покращення якості професійної підготовки майбутніх фахівців тісно пов'язане з підвищенням ефективності педагогічної системи вищого навчального закладу. Одним із засобів поліпшення функціонування педагогічної системи є використання в навчальному процесі інформаційно-комунікаційних технологій, галуззю яких є мультимедійні технології.

Аналіз літератури показує, що серед українських та зарубіжних дослідників, які працюють над проблемами застосування мультимедійних технологій у навчанні, слід виокремити таких: В. Ю. Биків, Ю. А. Жук, В. Жалдак, Р. С. Гуревич, В. Ф. Шолохович, В. Р. Афанасьєв, Ю. Батурін, Д. Белл, Н. Вінер, Л. Землянова, М. М. Мазур, Д. Урсул, Р. А. Бриена, П. Росс (P. Ross), А. Девід (A. David) та інші.

Н. Олійник зазначає, що використання мультимедійних технологій у процесі професійної підготовки сучасного вчителя технологій повинно бути комплексним та інтегрованим, охоплювати весь курс навчання і здійснюватися при викладанні різних предметів [6].

Незважаючи на значну кількість досліджень, які присвячені використанню мультимедійних технологій в освіті, проблема підготовки вчителя технологій із застосуванням мультимедіа в якості методичного матеріалу потребує подальшого удосконалення.

Метою статті є аналіз можливостей застосування технологій мультимедіа в процесі підготовки вчителя технологій.

Multimedia – (англ.) багатокomпонентна середовище, що дозволяє використовувати текст, графіку, відео і мультитиплікацію. «Мультимедіа» означає можливість роботи з інформацією в різних видах, а не тільки в цифровому вигляді, як у звичайних комп'ютерів. Мультимедіа-комп'ютери дозволяють відтворювати звукову (музика, мова та ін), а також відеоінформацію (відеоролики, анімаційні фільми та ін).

Мультимедійні продукти надають широкі можливості для різних аспектів навчання [5]. Одними з основних можливостей і переваг засобів мультимедіа у разі їх застосування у навчальному процесі є:

- одночасне використання кількох каналів сприйняття студента в процесі навчання, за рахунок чого досягається інтеграція інформації, що доставляється різними органами чуттів;
- можливість симулювати складні реальні експерименти;
- візуалізація абстрактної інформації за рахунок динамічного представлення процесів;
- можливість розвинути когнітивні структури та інтерпретації студентів.

Наявність мультимедійних засобів при проведенні занять дає викладачам можливість планувати такі види діяльності, які вносять елемент зацікавленості в навчальний процес. Вони дозволяють створити активне кероване комунікативної середовища, в якому здійснюється навчання. Взаємодія студента з комп'ютером, таким чином, з простого обміну інформацією або виконання команд перетворюється на багатогранну діяльність у цьому середовищі, завдяки чому перед студентом відкриваються дійсно необмежені можливості [7].

Мультимедійні технології стають все більш популярними в сфері освіти як засіб мотивації студентів у навчанні і надання їм багато способів висловити свої ідеї і показати результати їх роботи на практиці. Це також дозволяє вчителю використовувати свої навчальні програми в інноваційній сучасній манері, бути гнучким у донесенні інформації до кожного студента. При використанні мультимедійних засобів викладач стає посередником, консультантом або керівником, допомагати студентам отримати доступ, організувати і створювати проблемні ситуації для ще більшого залучення і заохочення кожного студента до навчання (що є необхідним і важливим в наш час).

В даний час мультимедійні технології – це одне з найбільш бурхливо розвинутих напрямків нових інформаційних технологій у навчальному процесі.

Переваги застосування мультимедійних технологій в організації навчального процесу не викликають сумніву. Застосування таких технологій істотно активізує навчальну інформацію, робить її більш наочною для сприйняття і легкою для засвоєння.

Сучасна система освіти все активніше використовує інформаційні технології та комп'ютерні телекомунікації, чому сприяє ряд чинників, і, насамперед, – оснащення освітніх установ потужною комп'ютерною технікою та розвиток спільноти мереж Інтернет.

Для того щоб забезпечити максимальний ефект навчання, необхідно навчальну інформацію представляти у різних формах. Цьому сприяє використання різноманітних мультимедіа додатків. Зазвичай під мультимедіа мається на увазі об'єднання в комп'ютерній системі таких засобів представлення інформації, як текст, звук, графіка, мультитиплікація, відеозображення і просторове моделювання. Програми з використанням засобів мультимедіа – багатомодальні, тобто вони одночасно впливають на кілька органів чуття і тому викликають підвищений інтерес і увагу в аудиторії [2, 4].

Використання презентацій це метод, який спеціально спрямований на формування позитивних мотивів навчання, стимулюють пізнавальну активність, одночасно сприяючи збагаченню студентів навчальною інформацією. Функція стимулювання в цьому випадку як би виходить на перший план, сприяючи здійсненню підвищенню інтересу до вивчення дисципліни.

Отже дана форма дозволяє представити навчальний матеріал як систему яскравих опорних образів, наповнених вичерпною структурованою інформацією в алгоритмічному порядку.

Застосування мультимедійних технологій дозволяє викладачеві набагато ефективніше управляти демонстрацією візуального матеріалу, організувати групову роботу і створювати власні інноваційні розробки, при цьому не порушуючи звичний ритм і стиль роботи.

В мультимедійних програмах використовується певний спосіб передачі інформації:

1. Взаємодія різних інформаційних блоків (тексту, графіки, відеофрагментів) за допомогою гіперпосилань. Гіперпосилання представлені у вигляді спеціально оформленого тексту, або у вигляді графічного зображення. Одночасно на екрані може розташовуватися кілька гіперпосилань, і кожна з них визначає свій маршрут прямування.

2. Інтерактивність, тобто діалоговим режимом роботи користувача з джерелом, при якому він може самостійно вибирати потрібну йому інформацію, швидкість і послідовність її передачі.

Мультимедіа технології забезпечують таке подання інформації, при якому людина сприймає її відразу декількома органами чуття паралельно, а не послідовно, як це робиться при звичайному навчанні.

Відомо, що основним способом підвищити кількість сприйнятої інформації є підвищення наочності. Навчальні відео-презентації в навчально-пізнавальній діяльності студентів дозволяють представляти засвоюваний матеріал максимально детально й докладно, дроблячи його на порції, що мають оптимальну інформаційну насиченість і наочність, а так само поєднувати зазначене дроблення з структуруванням. Крім цього електронні відео-презентації дозволяють використовувати можливості, недоступні звичайним плакатам – анімація окремих елементів, використання відео вставок [1].

Розробка комплексу методичного забезпечення навчального процесу є важливою умовою ефективності навчально-пізнавальної діяльності студентів. До такого комплексу слід віднести тексти лекцій, навчальні та методичні посібники, лабораторні практикуми, банки завдань і задач, сформульованих на основі реальних даних, банк розрахункових, моделюючих, тренажерних програм і програм для самоконтролю, автоматизовані навчальні та контролюючі системи, інформаційні бази дисципліни або групи споріднених дисциплін та інше. Це дозволить організувати проблемне навчання, в якому студент є рівноправним учасником навчального процесу [3, 6].

Комп'ютерні навчальні програми ні в якому разі не замінять викладача. Якісні мультимедіа-програми стануть гарним доповненням до навчального курсу, їх з успіхом можна використовувати на курсах, факультативах, додаткових заняттях. Вони зручні для самостійної роботи.

Висновки. Використання мультимедійних технологій в якості методичного матеріалу в процесі підготовки вчителя технологій розвиває творчу спрямованість пізнавальної діяльності студентів, сприяє формуванню відповідних професійних і особистісних якостей.

Перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження полягають у розробленні методики використання технологій мультимедіа під час лабораторних занять з дисциплін технічного циклу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Задорожна Н.Т., Кузнецова Т.В. Медіа-освіта // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України / Гол.ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с., С. 481.
2. Іванов В. Ф., Мелешенко О. К. Сучасні комп'ютерні технології і засоби масової комунікації: аспекти застосування. – К.: ІЗМН, 2006. – 352 с.
3. Рябуха. А. Ю., підготовка майбутніх учителів природничо- математичних дисциплін до застосування мультимедійних технологій // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. – Полтава, 2011.
4. Armando Cirrincione. Multimedia Technologies in Education // IGI Global, distributing in print or electronic forms without written permission of IGI Global is prohibited / Italy, 2009.
5. Крилов І. В. Інформаційні технології: теорія і практика. – К.: Центр, 2006. – 128 с.
6. Олійник Н. Ю. Інформаційно-комунікаційні технології у процесі підготовки майбутніх економістів [Електронний підручник] // Н. Ю. Олійник. – Режим доступу: <http://intkonf.org/category/arhiv/1-pyata-vseukrayinska-naukovo-praktichna-internet-konferentsiya-suchasna-nauka-v-erezhi-internet-26-28-lyutogo-2009-roku/pedagogika>.
7. Сердюков П.І. Технологія розробки комп'ютерних програм з іноземних мов. – К: Ленвіт, 1996. – 111 с.
8. Теория и методика обучения информатике: учебник / [М. П. Лапчик, И. Г. Семакин, Е. К. Хеннер, М. И. Рагулина и др.]; под ред. М. П. Лапчика. – М. : Академия, 2008. – 592 с.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент В.І.Перебудова

ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРНОГО МОДЕЛЮВАННЯ У ВИКЛАДАННІ ДИСЦИПЛІНИ «ТЕХНІЧНА МЕХАНІКА»

Освіта як основа соціального та економічного розвитку суспільства займає пріоритетні позиції в загальнодержавній політиці України. Сучасний стан реформування вищої освіти вимагає нового інформаційно-методичного забезпечення. Нині гостро стоїть проблема відбору, систематизації, накопичення та передачі знань, формування вмінь і навичок, тому зростає роль інтелектуальних комп'ютерних систем у підготовці майбутніх педагогів [2, с. 43].

Однією з основних причин широкого використання комп'ютерів у всіх областях нашого життя є необхідність моделювання різних і досить складних процесів. Комп'ютерне моделювання є зараз невід'ємним компонентом всіх спеціальностей, тим більше інформаційного напрямку, і засобів навчання на всіх рівнях сучасної освіти.

Практика показує, що вивчення дисциплін технічного характеру неможливо без застосування персональних комп'ютерів, як у процесі навчання, так і поточного контролю. Застосування комп'ютерів активізує процес вивчення технічної дисципліни студентами, полегшує та прискорює засвоєння нового матеріалу й контроль, що в підсумку підвищує якість навчання та поглиблює знання студентів. Застосування в роботі вищої школи знайшли як стандартні САД системи, так і розроблені на кафедрах комп'ютерні програми для проведення лабораторних занять [1].

З огляду на це комп'ютерні технології є необхідним і невід'ємним елементом процесу підготовки фахівців. Комп'ютерні засоби широко використовуються в навчальному процесі, зокрема, при виконанні студентами навчального експерименту. Така дисципліна, як «Технічна механіка» є фундаментальною і становить важливу складову системи професійної підготовки майбутніх педагогів технологічного профілю.

Проведений нами аналіз показує, що вивчення навчальних предметів неможливе без використання експериментальних методів пізнання та дослідження. Це становить основу принципу науковості в процесі підготовки студентів, який є базовим дидактичним принципом технологічної освіти поряд із принципами фундаментальності, системності, інтегративності, екологічності.

Враховуючи інтегральний характер професійної діяльності майбутніх педагогів технологічної освіти, спираючись на досвід спеціалістів роботи в педагогічному університеті, можна передбачити необхідні методи навчання засобами інноваційних технологій. Оскільки, покращення якості професійної підготовки педагогів тісно пов'язане з підвищенням ефективності педагогічної системи ВНЗ, то в процесі підготовки майбутніх технологів-педагогів до професійної діяльності необхідно використати, крім традиційних методів навчання (вербальні, практичні), комп'ютерне моделювання [2].

Питання комп'ютерного моделювання у навчально-виховному процесі ВНЗ розкриті в дослідженнях С. Архангельського, В. Міхеєва, А. Свиридова, Й. Турбовича. Оптимізації навчального процесу присвячені роботи В. Беспалька, П. Гальперіна, Є. Машбиця, Н. Тализіної, Г. Атанова, М. Жалдака, Н. Морзе, Ю. Рамського, М. Бурди, Б. Гершунського, І. Підласого. Використання методу моделювання у підготовці майбутніх фахівців досліджували О. Березюк, І. Язюк, Ю. Кулюткіна, Г. Сухобська, П. Щербань та інші вчені.

Метою статті є теоретичне обґрунтування особливостей використання комп'ютерного моделювання в процесі підготовки майбутніх учителів технологій, зокрема у викладанні дисципліни «Технічна механіка».

Розвиток комп'ютерної техніки і відповідних технологій змінив постановку навчального експерименту і дозволив багатократно скоротити терміни проведення різних вимірювань та обробку результатів. Така інтенсифікація відкрила невідомі раніше можливості динамічного моделювання в навчально-виховному процесі ВНЗ. Проведення педагогічного чи виробничого експерименту за допомогою комп'ютерних засобів має назву комп'ютерного моделювання. Під комп'ютерним моделюванням ми розуміємо метод наукового пізнання, який базується на системному перетворенні матерії, енергії, та призначений для вирішення завдань аналізу або синтезу складної системи шляхом створення та дослідження суб'єктом навчання ідеальної моделі.

Можливість комп'ютерного моделювання технічних об'єктів і систем є природним і єдиним способом практично застосувати знання, органічно об'єднати теорію й практику, познайомити з напрямками розвитку дослідницької й експериментальної науки, розвивати інтерес до науково самостійної творчої роботи студентів. При цьому прикладна програма, що імітує натурний експеримент, є частиною цілого комплексу тісно взаємодіючих навчальних програм [6].

Суть комп'ютерного моделювання полягає в отриманні якісних і кількісних результатів з фізичної або комп'ютерної моделі. Цілі комп'ютерного моделювання можуть бути різними, проте, найчастіше моделювання є основною процедурою системного аналізу, під яким ми розуміємо сукупність методологічних засобів, що використовуються для підготовки та прийняття рішень різного характеру. Комп'ютерна модель складної системи повинна відображати основні чинники та взаємозв'язки, які характеризують реальні об'єкти, ситуації,

критерії. Комп'ютерна модель має бути універсальною, щоб забезпечити опис наближених за значенням об'єктів-оригіналів і виконати необхідні дослідження з мінімальними затратами.

Проведення експерименту – основний етап, на якому комп'ютерна навчальна система може бути використана як модель і обчислювач. При цьому доступно проведення необхідних математичних розрахунків, вибір потрібних режимів роботи установок, параметрів технічного об'єкта або системи й т.п. Одночасно система, аналізуючи роботу студентів, надає їм додаткові можливості для контролю своєї діяльності у вигляді графічного подання ходу експерименту або підсумкові й проміжні таблиці. Крім того, комп'ютерна навчальна система застосовується для керування й обробки даних з відображенням інформації про хід експерименту за допомогою візуалізації його результатів, що дозволяє спостерігати залежність технічного об'єкта або процесу від вхідних параметрів [4].

Все вищевказане дозволяє наблизити чисельний експеримент до природного досвіду. Робота з такою моделлю цікава й учить студентів розуміти характер найважливіших рівнянь системної динаміки, розвиває дослідницьку інтуїцію. Як приклад можна привести проблему багатьох тіл у механіці. Рівняння руху й залежність сил від координат і швидкостей відомі для широкого класу об'єктів, але повне аналітичне рішення отримане лише для завдання двох тіл. Моделювання на комп'ютері є ефективним засобом аналізу поведінки механічних систем, появи біфуркацій у нелінійних динамічних системах. Таким чином, використання обчислювальної техніки дозволяє одержати наслідки, що утримуються у теоретичних положеннях, зіставляти їх з результатами досвіду та коректувати вихідну модель.

Основними якостями методу комп'ютерного моделювання в процесі професійної підготовки майбутніх педагогів технологічного профілю є:

- об'єднання теоретичних і практичних знань студентів в умовах створення професійного середовища, якому властиві азарт і захопленість, що підвищують пізнавальний інтерес студентів, їх творчу активність і засвоєння матеріалу;
- закріплення знань, отриманих у процесі вивчення психолого-педагогічних і фахових дисциплін;
- розвиток практичних професійних навичок.

Використання комп'ютерного моделювання у процесі підготовки майбутніх педагогів має певні переваги, зокрема:

- моделювання з використанням комп'ютерних засобів є менш вартісним порівняно з експериментальними дослідженнями на лабораторному обладнанні;
- моделювання імітаційних процесів дає змогу демонстраційно наблизитися до реальних умов майбутньої професійної діяльності;
- існує можливість багатократного повторення експерименту за допомогою комп'ютерних засобів [6, с. 22].

Зрозуміло, що перераховані вище переваги моделювання при викладанні механіки можливі лише за умови використання високоякісних програмних продуктів, спеціально розроблених для навчального процесу.

Особливу педагогічну оцінку отримує моделювання різноманітних явищ природи, навіть тих, що можна повсякденно особисто спостерігати. Комп'ютерне моделювання значно полегшує студентам проникнення в таємниці науки механіки. Головна перевага комп'ютерного моделювання – це можливість створювати предметні зразки, що сприяють розумінню явищ, які вивчаються, та запам'ятовувати важливі деталі в степені набагато більшій, ніж відповідні математичні рівняння. Моделювання дозволяє додати наочності абстрактним законам і концепціям та привернути увагу студентів до тонкощів явищ, на які вочевидь не звертають уваги. Графічне відображення результатів моделювання на екрані монітора з одночасною візуалізацією чи анімацією природного явища та процесу дозволяє студентам легко засвоювати великі обсяги складної інформації й аналізувати її. Відомо, що пасивне засвоєння інформації призводить до швидкої втрати зацікавленості до предмету. Навчання стає ефективнішим у випадку необхідності керуванням роботою програми, постійно співпрацювати з нею й реагувати на її питання. Правильно розроблене інтерактивне заняття повинно надати студенту можливість самому вибирати вірний шлях і тому заняття повинно бути досить структурованим [3].

У процесі викладання дисципліни «Технічна механіка» важливим аспектом є використання комп'ютерного моделювання в навчальному експерименті. Процес побудови комп'ютерних моделей гармонійно вписується в хід заняття, дозволяючи педагогу продемонструвати більшість властивостей об'єкта, організувати нові, нетрадиційні види навчальної діяльності. У процесі підготовки майбутніх педагогів-технологів метод моделювання є основним інструментом пізнання педагогічних явищ, технологічних і виробничих процесів у тих випадках, коли провести педагогічний експеримент у реальних умовах неможливо. Евристична сила методу моделювання визначається тим, що за його допомогою вдається звести складне до простого, тобто зробити предмет доступним для ретельного та всебічного вивчення [3, с. 229].

Імітаційне моделювання є одним із засобів поліпшення професійної підготовки майбутніх фахівців, оскільки методи традиційного навчання не забезпечують зменшення розходження між наявністю знань і відсутністю вмінь вирішувати професійно-орієнтовані задачі. Тому навчання на імітаційних моделях, які

максимально наближають реальну ситуацію та сприяють формуванню в студента професіоналізму, є доцільним.

Вивчення студентами інтегрованої дисципліни «Технічна механіка» традиційно поділяється на чотири складові та нероздільні модулі: «Теоретична механіка», «Опір матеріалів», «Теорія машин і механізмів» і «Деталі машин». Ці модулі є основними складовими інженерної підготовки майбутніх інженерів-педагогів комп'ютерного профілю. Головною відмінністю курсу «Технічна механіка» від інших дисциплін у підготовці майбутніх педагогів є експериментальний характер, закладений в основу проведення лабораторних занять.

Сьогодні натурний експеримент в процесі вивчення «Технічної механіки» може бути доповнений і розширений за рахунок використання імітаційного моделювання. Проведений аналіз програмних засобів, за допомогою яких можна проводити розрахунковий експеримент та імітаційне моделювання в процесі вивчення технічної механіки, можна поділити на чотири групи: 1) моделювання в теоретичній механіці; 2) моделювання в опорі матеріалів; 3) моделювання в теорії машин і механізмів; 4) моделювання деталей машин (рис. 1). Звичайно, що такий поділ програмних засобів зумовлений колом завдань, які вони здатні виконувати для моделювання об'єктів, явищ і процесів при вивченні технічної механіки. Відзначимо, що представлені на рис. 1 програмні засоби використовуються в демонстраційному експерименті, на лабораторних заняттях, а також в організації аудиторної та самостійної діяльності студентів.

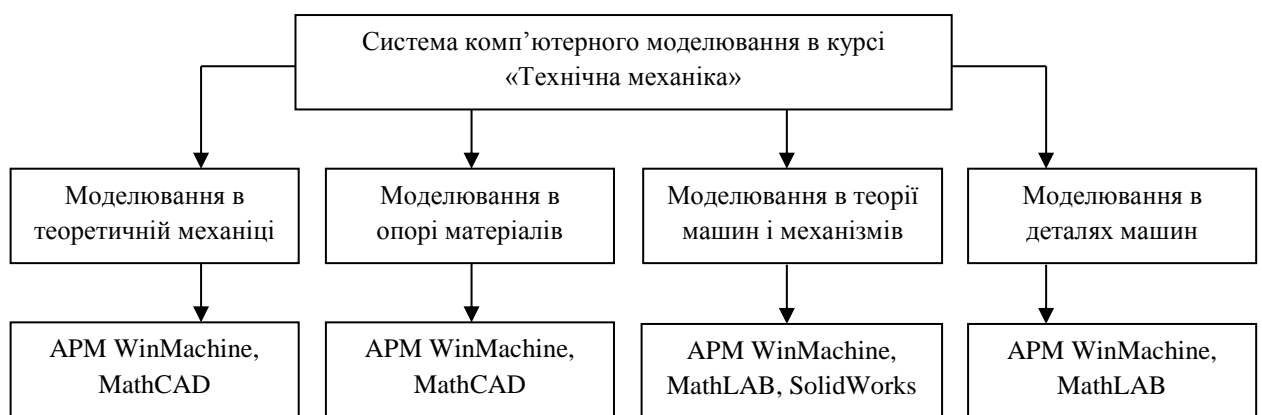

Рис. 1. Система комп'ютерного забезпечення курсу «Технічна механіка».

Пакет програмного забезпечення «APM WinMachine» охоплює 20 прикладних модулів, які можна умовно структурувати відповідно до їх використання при вивченні дисципліни. Так, наприклад, APM Structure3D, APM Beam, APM Shaft... – для «Опору матеріалів» і «Теоретичної механіки», APM Slider, APM Cam, – для «Теорії машин і механізмів» і «Деталі машин».

У процесі професійної підготовки майбутніх спеціалістів з технологічної освіти основну увагу треба приділяти змісту і методам навчання, а також впровадженню в навчальний процес сучасних інформаційних технологій [1, 144]. Все це, безумовно, має значний вплив на формування професіоналізму у фахівців технологічного профілю. Але для ефективної реалізації цілей, формування цілісної особистості, а не окремих її властивостей та якостей необхідно, щоб набуття професійних компетентностей реалізовувалося через системний підхід, забезпечувало розвиток світоглядної мотиваційної сфери, творчого потенціалу, наповнювало об'єктивним значенням навчальний процес [5, 197].

Висновки. Моделювання по праву виступає загально-дидактичним засобом і основним методом придбання знань, що обумовлює важливість цілеспрямованого навчання цьому методу у вищій школі. У сучасній освіті зростає роль комп'ютерного моделювання як методу пізнання у зв'язку зі збільшенням частки абстрактного у всіх навчальних дисциплінах. Навички по побудові й дослідженню інформаційних моделей різного виду ставляться до розряду загально-навчальних навичок.

З огляду на це, використання комп'ютерного моделювання дозволяє ефективніше організувати навчально-виховний процес і підвищити рівень готовності майбутніх педагогів технологічної освіти до професійної діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горбатюк Р. М., Павх І. І., Луцик І. Б. Застосування інформаційних технологій у процесі професійної підготовки інженерів-педагогів / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2006. – № 7. – С. 144–149.

2. Зеер Э. Ф., Павлова А. М., Сыманюк Э. Э. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход: Учеб. пособие. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2005. – 216 с.
3. Рубинштейн С. Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории / Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 220–235.
4. Шеннон Г. Р. Имитационное моделирование систем / Искусство и наука / Пер. с англ. под ред. Е. К. Масловского. – М.: Мир, 1978. – 418 с.
5. Федорейко В. С., Горбатюк Р. М., Бочар І. Й. Використання сучасних технологій у професійній підготовці інженерів-педагогів / Проблеми інженерно-педагогічної освіти: Зб. наук. праць. – Харків: УПА, 2005. – № 10. – С. 189–197.
6. Фридман Л. М. Наглядность и моделирование в обучении. – М.: Знание, 1984. – 80 с.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент В.І.Перебудова

*Віта Гомонець
(Київ, Україна)*

ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ УЯВЛЕНЬ ПРО ВСЕСВІТ ЗАСОБАМИ ПРОЕКТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Постановка проблеми. Важливим засобом пізнання навколишнього світу є не тільки навколишня природа, але й незвіданий світ Всесвіту. Одним із шляхів реалізації формування уявлень у дітей старшого дошкільного віку про Всесвіт виступають засоби проектних технологій. Адже, як свідчить сучасна практика в дошкільних навчальних закладах, формування уявлень про природу Всесвіту – це один з найскладніших аспектів змісту природничої освіти дітей дошкільного віку, адже астрономія – це наука абстрактна, яка оперує великими числами й величинами, об'єктами, які не можна побачити безпосередньо. А відтак, форми, методи та засоби формування астрономічних уявлень мають бути особливими, які давали б змогу дитині засвоювати складний інформаційний матеріал через пошуково-дослідницьку та ігрову діяльність.

Аналіз актуальних досліджень даної проблеми. Проблему формування у дітей старшого дошкільного віку уявлень про Всесвіт розглядали вітчизняні і українські педагогі Л. Алексеева, Р. Додонов, Д. Мурза, Ф. Лазарев, В. Таланов, М. Богомолова, О. Каплуновська та інші.

Ідеї методу проектів у навчальних закладах знайшли своє відображення в практиці українських педагогів Г. Ващенко, О. Пехоти, Є. Павлютенкова, О. Мармази, Є. Полат.

Вирішення завдань з формування у дітей старшого дошкільного віку уявлень про Всесвіт засобами проектних технологій є **метою** даної статті.

Виклад основного матеріалу. Всесвіт привертає увагу дітей, змушує включати в процесі спостереження різні органи чуття, а значить активізувати початкові моменти пізнання – відчуття і сприйняття. Всесвіт став невід'ємною частиною життя не тільки дорослих, але й дітей. Діти дошкільного віку сьогодні хочуть отримати відповіді на свої запитання, не чекаючи, коли стануть школярами. Зважаючи на це, вкрай ефективним є використання проектних технологій, які не лише сприяють формуванню в дошкільників необхідних уявлень про Всесвіт, а й розвитку пізнавальної і творчої активності [3, с. 31].

В інваріантній складовій Базового компонента дошкільної освіти є освітня лінія «Дитина у природному довкіллі», яка розкриває доступні дитині дошкільного віку уявлення про природу планети Земля та Всесвіт. Результатом освітньої роботи з даної освітньої лінії є те, що дитина обізнана з природним середовищем планети Земля та Всесвітом як цілісним організмом, у якому взаємодіють повітря, вода, ґрунт, рослини, тварини, люди, Сонце, Місяць і усвідомлює їх значення для діяльності людини і для себе [1, с. 7].

Нами було розроблено і апробовано проект роботи в Дубровицькому ДНЗ №4 «Малютко» Рівненської області на тему «Безмежний Всесвіт», який мав на меті формування і закріплення уявлень про природу Всесвіту у дітей старшого дошкільного віку, а кінцевим продуктом даного проекту стало створення в дошкільному навчальному закладі куточку «Безмежний Всесвіт».

У межах виконання проекту було застосовано такі форми роботи з дітьми: моделювання явищ, експериментування, спостереження за астрономічними об'єктами, дидактичні ігри і вправи, образотворчість відповідної тематики, слухання та обговорення творів художньої літератури, перегляд мультфільмів і відеофільмів про природу Всесвіту.

Було розроблено паспорт проекту роботи з дітьми старшого дошкільного віку «Безмежний Всесвіт», який включає в себе такі змістові складові:

1. Вид проекту: творчо-ігровий, інтегрований, дослідницький, колективний, довготривалий.
2. Учасники проекту: діти старшої групи, вихователі, батьки.

3. Завдання проекту: активізувати пізнавальну діяльність дітей, батьків та педагогів; у процесі пізнавальної ігрової, дослідницької, творчої діяльності формувати у дітей старшого дошкільного віку уявлення про Всесвіт (про зорі, планети, Сонце як зорю, Місяць як супутник планети Земля); сприяти усвідомленню дітьми взаємозв'язку природи Всесвіту і природи планети Земля; викликати у дітей емоційно-естетичний відгук на споглядання Всесвіту; формувати у дошкільнят ціннісне ставлення до природи й мотивацію щодо її збереження.

4. Місце реалізації проекту: дошкільний навчальний заклад, група.

5. Термін реалізації: чотири тижні (місяць).

6. Форма проведення: космічна подорож Сонячною системою (в межах організації педагогічного процесу на заняттях і в повсякденному житті з урахуванням принципу інтеграції).

7. Зупинки космічної подорожі: перша зупинка «Планети Сонячної системи» – перший тиждень; друга зупинка – «Загадкове Сонце»; третя зупинка – «Земля наш дім у великому Всесвіті»; четверта зупинка – «Сяючі зірки».

8. Кінцевий продукт: створення в дошкільному навчальному закладі куточку природи «Безмежний Всесвіт».

9. Очікувані освітні результати:

- пізнавальний розвиток – діти характеризують Сонце як зорю, що освітлює Землю та інші планети; усвідомлюють, що Земля – це планета, яка має форму кулі, рухається навколо своєї осі навколо Сонця; знають, що Місяць – супутник Землі, називають його фази, розуміють причину їх зміни; знають характерні особливості планет Сонячної системи; мають уявлення про Всесвіт як безмежний простір; знають, що зорі – подібні Сонцю небесні тіла, які значно віддалені від нас;

- мовленнєвий розвиток – діти називають усі планети Сонячної системи у порядку віддаленості їх від Сонця, розпізнають їх зображення за кольором, порівнюють за розміром (більша, менша, найбільша, найменша), називають віддаленість від Землі (далеко, ближче, найближче); характеризують Сонце (зоря, що має форму кулі, освітлює й обігріває всі планети, які обертаються навколо неї); розуміють і використовують назви простору навколо планет і зір (навкоземний, міжпланетний, міжзоряний); вживають окремі слова, пов'язані з дослідженням Космосу людиною (космічний корабель, космонавти, астронавти, астрономи, телескоп); передають свої враження від споглядання Сонця, Місяця, зір у розповідях;

- фізичний розвиток – (предметно-практична діяльність) діти користуються різним приладдям, обладнанням;

- соціально-моральний розвиток – діти усвідомлюють себе громадянами Землі, розуміють відповідальність людства і свою зокрема за долю рідної планети;

- емоційно-ціннісний розвиток – діти радіють спілкуванню з природним довкіллям, проявляють зацікавленість у пізнанні Всесвіту; милуються і захоплюються зоряним небом, Сонцем, Місяцем.

- художньо-естетичний розвиток – діти проявляють естетичне ставлення до навколишнього світу, зокрема до Всесвіту й космічних об'єктів, милуються їхньою красою, активно передають свої враження у художньо-мовленнєвій, образотворчій, музичній діяльності;

- креативний розвиток – діти аналізують причини виникнення явищ, встановлюють взаємозалежності між різними об'єктами природного довкілля; роблять самостійні відкриття; фантазують, активно використовують творчу уяву у своїх розповідях, малюнках про Всесвіт.

Весь проект проходить у три етапи. Першим етапом був *підготовчий*. Під час його впровадження йшло визначення завдань проекту та його освітніх результатів, створення паспорту проекту, розробка плану роботи на кожному з етапів проекту, визначення заходів, форм та видів діяльності, а також їх кінцевих продуктів, з'ясування умов, обладнання, ресурсів необхідних для реалізації проекту, формування творчих завдань для розв'язання їх дітьми, розробка занять, ігор, спостережень, пошук місця в дошкільному навчальному закладі для створення куточку «Безмежний Всесвіт».

Наступним етапом був *основний* під час впровадження якого йшла поетапна практична реалізація моделі проекту, визначення програми дій, спільна робота дітей, вихователя і батьків над тижневими темами, розширення та закріплення уявлень у процесі роботи – виконання дітьми творчих завдань, залучення їх до різних видів діяльності (художньо-творчої, конструктивної, мовленнєвої тощо) на заняттях та в повсякденні.

На заключному етапі було відкриття в дошкільному навчальному закладі куточку «Безмежний Всесвіт», підбиття підсумків проекту, оцінювання результатів з формування у дітей старшого дошкільного віку уявлень про Всесвіт.

Висновок. Отже, украй ефективним є впровадження в педагогічний процес проектних технологій для формування уявлень про Всесвіт у дітей старшого дошкільного віку, які не лише дозволяють залучати дітей до колективної та самостійної аналітичної, виконавської, творчої, планувальної діяльності, а й активізувати пізнавальний інтерес дітей, батьків та вихователів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Базовий компонент дошкільної освіти, затверджений наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України №615 від 22.05.2012 р. // Дошкільне виховання. – 2012. – № 7.
2. Каплуновська О. М. Дошколятам про Космос: програма та методичні рекомендації / О. М. Каплуновська. 2-е вид., перероб та доп. – Запоріжжя : ЛПС ЛТД, 2011. – 172. – С. 10–13.
3. Метод проектів у розвитку якості дошкільної освіти / Упоряд.: Г. Ю. Кравченко, Н.Ф. Кугуєнко. – Х.: Видавництво «Ранок», 2013. – 176 с.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук Н.І.Мельник

*Дилдора Давронова, Рахима Рузиева
(Ташкент, Узбекистан)*

ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ И ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В СЕМЬЕ

По инициативе Президента Республики Узбекистан И. А. Каримова каждому году даются названия: «Год семьи» (1998), «Год женщин» (1999), «Год здорового поколения» (2000), «Год матери и ребенка» (2001), «Год крепкой семьи» (2012), «Год здорового ребенка» (2014), «Год внимания и заботы о старшем поколении» (2015), «Год здоровой матери и ребенка» (2016). Соответственно названиям годов приняты и реализуются Государственные программы, направленные на повышение уровня государственного и общественного внимания вопросам семьи.

В семье молодое поколение познает особенности всех аспектов социальной жизни. В семейной жизни у детей формируется интерес и отношение к трудовой деятельности. Семья является главной ячейкой общества, в которой воспитываются нравственные качества, нормы поведения, культура общения и мировоззрение личности.

Каждое общество, так же как и наше общество стремится защищать интересы отдельного человека и целого народа, объединять эти интересы во имя спокойствия и благополучной жизни, и в этом заключаются приоритетные задачи государства. И если каждый молодежь осознает эти идеи и будет стремиться их реализовать, то развитие общества будет гарантировано. Поэтому воспитание в семье, идейно-политическое культуры, здорового мировоззрения имеет огромное значение. Взаимоотношения в семье, просвещенность родителей, семейные традиции важные составляющие семейной среды, под влиянием которой формируются личность молодежи. Глава нашего государства уделяет большое внимание вопросам укрепления семьи, особенно внедрению в сознание молодежи идей национальной независимости, и формированию на этой основе национальной идеологии, которую Президент охарактеризовал следующим образом: «Сформированные на протяжении тысячелетий мировоззрение и менталитет нации, народа, определившие место этой вчерашним и завтрашним днем созидательные идеи я так понимаю идеологию общества» Исходя из этого, актуальной задачей представляется определение педагогических факторов и условий обеспечения формирования у подрастающего поколения в их сознании идеи национальной независимости и воспитания чувства патриотизма через семейные традиции и духовные ценности.

Следует отметить пособие О.Мусурмоновой «Духовные ценности и воспитание молодежи», в котором на основе многолетних наблюдений и экспериментальных работ изложена методика обеспечения гармонизации общечеловеческих и национальных ценностей при изучении в общеобразовательной школе литературы и этики.

При формировании идейно-политической культуры в семье важно использовать веками накопленные педагогические ценности и традиции. У узбекского народа понятие и чувство Родины формируется прежде всего в семье. Поэтому понятия «семья» глубоко связано с идеологией, идейно-политической культурой, национальной идеей. Роль семьи в воспитании здоровой идеологии поколений неоспорима. Каждый родитель, понимая свои задачи, должен глубоко осознать свою роль в изменившихся условиях глобализации. Прежде всего, большое значение имеет овладение молодежью определенной профессией, умение самоотверженно трудиться, всестороннее развитие и духовно-нравственная зрелость.

В национальной узбекской семье воспитание имеет свои особенности: в нем участвуют дедушки и бабушки, которые оказывают сильное влияние на воспитание внуков (правнуков). Старшее поколение обладает мудростью и жизненным опытом и чувствует большую ответственность перед махаллей и обществом за воспитание внуков и доведение их до порога зрелости. Этот обычай известен с давних времен, но он сохраняется и в наши дни. Прекрасные традиции семейного воспитания нашли воплощение в жизни наших великих ученых и деятелей. Например, воспитанием сына Амира Темура занимались знатные бабушки. Воспитание шахским внуков - Мухаммада Султон Мирзо, Халила Султон Мирзо, Улугбек Мирзо тоже было поручено знатной госпоже при Дворце шаха.

Роль матери в воспитании идейно-политической культуры детей особенно велика. Наряду с этой задачей, ей приходится обустроить семейный быт, вести хозяйство, что тоже требует определенных знаний и умений. С этой целью в махаллях создаются «школы матерей». Традиционно в республике и в целом у узбекского народа авторитет и уважение матери всегда были на высоте. Искусство матерей и воспитателей, взрастивших таких великих ученых как Ал Хоразми, Беруни, Абу Али ибн Сино, Имом Бухори, Ахмад Фаргони, Амир Темур, Улугбек, Алишер Навои, Ал-Маргилони, представляет собой бесценное наследие, которое может быть использовано в современных условиях воспитания молодежи. В нашем обществе общепризнаны заслуги женщин, воспитавших и воспитывающих детей и, в частности, в направлении формирования их идеологии. Последнее особенно актуально, так как в независимой республике осуществляется процесс углубления реформ в национально-духовной и идеологической сферах. В этой связи перед семьей как социальным институтом поставлены задачи укрепления идеологического иммунитета молодежи, формирование социальной активности молодого поколения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 86 б.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Оила кодексига шарҳлар». – Т.: Адолат, 2000. – Б.143-144.
4. Мусурмонова О. Маънавият қадриятлар ва ёшлар тарбияси. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 231 б.
5. Нишонова С. Шарқ уйғониш даври педагогик фикр тараққиётида баркамол инсон тарбияси: Пед.фанл.докт. ... дисс. – Т., 1998. – 288 б.

*Оксана Денисюк
(Умань, Україна)*

ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ НА НАРОДОЗНАВЧІЙ ОСНОВІ У КОНЦЕПЦІЇ ГРИГОР'ЄВА-НАШОГО

Без малого 25 років минуло від тоді, як Україна здобула політичну незалежність і стала суверенною європейською країною, та ми і зараз не можемо стверджувати, що маємо могутню, багату, розвинуту державу. Натомість і до сьогодні ми говоримо про формування, розбудову та її становлення. Так, це тривалий і нелегкий процес, але він неможливий без знання нашим народом своєї історії, культури, мови, літератури тощо.

Тому, на нашу думку, особливої ваги набирає праця Григор'єва-Нашого «Історія України в народних думках та піснях», у якій надзвичайно вдало поєднано історію і фольклор нашого народу.

Григор'єв-Наш (справжнє ім'я Никифор Григор'єв) належить до сузір'я визначних представників української культурної еліти кінця ХІХ – початку ХХ ст. Активний громадський і політичний діяч, член Центральної ради, міністр освіти в уряді Української Народної Республіки, публіцист, педагог, а згодом – керівник українського відділення радіостанції «Голос Америки».

У 1918 р. Григор'єв-Наш опублікував «Історію України в народних думках та піснях». Його праця – не мертві, пусті, догматичні настанови, а помічний учителю історії у роботі. Після загальних порад автор розмістив думи та історичні пісні у хронологічній послідовності, згідно історичним періодам, з коротенькими нотаткам про події, які відбувалися в той чи інший час.

У підручнику чітко визначено мету, яку повинен поставити перед собою кожен учитель – навчати дітей на ґрунті національного виховання, та завдання, які стоять перед учителем історії:

1) історію треба викладати так, щоб дитина з самого початку й до кінця курсу відчувала, що вчить вона не про когось, а про себе, про своїх батьків, дідів, прадідів, про свій рід, учить те, що залишає слід у її щоденному житті. Так чи так минуле завжди впливає на сучасне життя і вимагає тих чи тих учинків, того чи того поведіння (тобто вчитель має готувати дітей не до пасивного споглядання, а до активної участі у громадському житті села, міста, держави);

2) не навантажувати дітей готовими оповіданнями, іменами, датами різноманітних подій і т. ін., бо це лише перевантажує мозок, проте не викликає розумової діяльності;

3) наука історії та історичних законів повинна складатися з живих розмов, зрозумілих для дітей прикладів з їхнього життя, порівняння зрозумілого їм сучасного з невідомим минулим;

4) під час викладання історії користуватися підручниками слід якнайобережніше, тільки щоб пригадати, про що була розмова: «не історію вияснювати живим життям, а навпаки – сучасне життя пояснювати історичними законами»;

5) перш ніж починати вивчення курсу історії, слід з'ясувати на живих, зрозумілих дитині прикладах, що таке історія і для чого вона потрібна [Г.-Наш, 9–10].

Головне завдання, яке ставить учений перед учителем, – при навчанні дітей історії України навчити їх ясно й легко відрізнити історичне життя (склад, умови, характер, поступ і т. ін.) своєї нації від життя тих націй, з якими вона через ті чи ті причини мала близькі стосунки або деякий час співіснувала [1, с. 10 – 11].

Григор'єв-Наш рекомендує курс навчання дітей рідної історії розділити на кілька концентричних обсягів, як мінімум на два.

До першого слід віднести знайомство з характерними рисами історичного побуту й життя народу, з його особливостями, а по можливості – і найвидатнішими подіями.

До другого – знайомство з більшістю видатних подій і діячів рідної історії, починаючи з перших відомостей про поселення слов'ян біля Дніпра і закінчуючи сьогоденням.

Ці два обсяги автор називає основними, решту інформації завжди можна змінювати, постійно розширюючи програму і поглиблюючи відомості та свідомість дітей.

Наш народ має те, чого не було і не має в інших народів, – історію, складену самим народом зі щиро національним характером і викладену в народних оповіданнях та піснях про старовину. Про це у своїх дослідженнях писали М. Гоголь, І. Срезневський, Ф. Колесса, В. Пропп і багато інших учених-фольклористів, етнографів, мистецтвознавців, педагогів тощо.

Тому найкращим підручником історії України Григор'єв-Наш вважає український фольклор: *«Відповідаючи формою та змістом душевним та розумовим силам дитини, оповідаючи про минулі часи і побут народу, вихваляючи кращих синів народу, що з безмежної любові покладали життя за долю його, пісня не тільки будить любов до рідного краю, а й усвідомлюватиме її, розбуджуватиме в новому поколінні свідому повагу до всього рідного, розвиватиме чуття національних гордоців; разом із тим, подаючи краці зразки народної творчості, пісня виховає в дітях загальний смак до прекрасного, розвине естетичне почуття, а подаючи зразки художніх музично-картинних зворотів мови та окремих слів, у великій мірі допоможе дітям виробити чисту, не зіпсовану мову»* [1, с. 19 – 20].

Крім того, вчений закликає вчителів разом з дітьми займатися активною пошуковою роботою – записувати пісні, що побутують у селі, народні оповідання, перекази, «дідівські спогади». Це сприятиме кращому вивченню та усвідомленню історії рідного народу [1, с. 20].

Праця Григор'єва-Нашого «Історія України в народних думках та піснях» – це не мертві, пусті, догматичні поради, а помічник учителю історії у роботі. Після загальних порад автор розмістив думи та історичні пісні у хронологічній послідовності, згідно з історичними періодами, з коротенькими нотатками про події, які відбувалися в той чи інший час і про які йдеться в пісні чи думі.

Вивчаючи розділ *«Часи доісторичної та княжої доби»*, вчитель розповідає про те, коли слов'яни оселилися на території сучасної України, як формувалася їхній національний характер, світогляд, релігія, про боротьбу з азіатськими племенами у VIII–IX ст. (*Для ілюстрації викладеного матеріалу пропонуються пісні: «Під вербою, під зеленою збиралася рада, хлопців громада», «Воротар, воротарчику!», «Ой рано, рано куроньки запліли!», «Пан переберначенько», «Ой як б'є та й б'є на Царів город»*) [1, с. 30 – 42].

У розділі *«Козаччина»* розглядається період від 1386 р., коли Литва об'єдналася з Польщею і українські землі потрапили під владу польських магнатів, було запроваджено панщину, на українців накладали великі податки. Далі вчитель розповідає про те, як створювалася, утверджувалася Січ, яким було життя запорозьких козаків, про їхні подвиги, військові походи, про козацьку старшину. (*«Дума про Самійла Кішку», «Дума про Марусю Богуславку», «Козак Голота», «У святу неділю не сизі орли заклекотали та піснях «З суботи на неділю заказали на війну», «Князь Роман», «За річкою вогні горять, там татари полон ділять», «В царі граді на риночку та н'є Байда горілочку», «Кляла цариця, вельможна пані, Чорне море, проклинала», «Зажурилась Україна, що нічим прожити», «Та й чуя загадано та заповідано усім козаченькам»*) [1, с. 41 – 100].

Під час вивчення питання *«Хмельниччина»* розповідається про боротьбу козаків з польською шляхтою, про причини, що стали поштовхом до повстання українського козацтва, про бойові подвиги козаків під проводом Б. Хмельницького. (*«Із день-години, як стала тривога на Вкраїні» (про Хмельницького та Барабаша), «Не дивуйтеся, добрі люди» (про Перебийноса), «Від темного лісу до зеленого гаю» (про Нечая), «Чи не той то хміль, що коло тичини в'ється» (про Жовті Води), «Ой озветься пан Хмельницький» (про Корсунське бойовище), «Засвітали козаченьки в похід з полуночі», «Повіяли вітри всі буйні», «Із низу Дніпра тихий вітер віє, повіває» (похід на Молдавію), «Висипали козаченьки з високої гори» (Берестейське бойовище), «Зажурилась Хмельницького сідая голова» (про смерть Хмельницького), «Ой що то за хижка там на виріжку» (облога Збаражя)*) [1, с. 104 – 146].

Під час вивчення теми *«Руїна»* обговорюються такі питання: життя українського народу після приєднання до Московії та смерті Б. Хмельницького; події, які відбувалися під час гайдамацького повстання; повстання гетьмана Івана Мазепи. (*«Ой на горі та женці женуть», «Ой зійшла зоря вечірочая», «Як крикнув та козак Сірко», «Ой наступає та чорна хмара», «Ой із-за гори, із-за Дніпра», «Ой поїхав пан Лебедечко», «Ой понід гай зелененький ходить Доббуш молоденький», «Не схотів же та той Сава козакам служити», «Ой їхав Харько та із Жаботина», «Пісня про Максима Залізняка»*) [1, с. 150 – 176].

Вивчення одного з найтрагічніших періодів історії України – *скасування Січі та знищення козацтва* – Григор'єв-Наш пропонує почати з 1764 р., коли за наказом Катерини II було скасовано гетьманство і почали нищити козацькі вольності. («*За городом Єлисаветградом*». «*Ой з-за гори, з-за Лиману вітер повиває*», «*Ой чого, чого запорожці та й смутні, невеселі стали?*», «*Ой на Лиман-морі зашуміла хвиля*», «*Ой прийшли до Дунаю та й у голос гукнули*», «*Ой полети, галко, полети, чорна, да й на Січ риби їсти*», «*Що там чути в нашій краю?*», «*Ой ішли наші славні запорожці та понад Бугом-рікою*», «*Ой з-за гори чорна хмара встала*», «*ой стали ми та на якорі...*», «*Чи то чорні орли крила розпустили?*», «*Ой годі ж нам журитися*», «*Ой, боже, наші, милостивий, помилуй нас з неба!*», «*Зажурились чорноморці, що нігде прожити*», «*Дарувала Катерини козакам лимани*», «*Добре було нашим батькам на Вкраїні жити, доки не знали наші батьки панщини робити*») [1, с. 180 – 206].

Введення в Україні *рекрутчини* у 1783 р. Григор'єв-Наш поставив окремим питанням. Про те, як набирали в рекрути, як поневірялися люди в солдатах, як намагалися врятуватися від рекрутського набору, йдеться в таких піснях: «*Добре було, чули, як не брали, не писали хлопців у рекрути*», «*А з вечора, уночі, сходилися богачі*», «*Зійшов місяць ще й зоря*», «*Гей, сюди гора*», «*Ой взяли козака в солдати*», «*Ой горе, горе це солдацьке життя*» [1, с. 210 – 218].

Вивчаючи питання «*Панищина та її скасування*», вчитель розповідає про те, як важко жилося селянам, про їхнє прагнення волі, яке вилилося в повстання проти кріпацтва і як це зображено українськими письменниками, зокрема Т. Шевченком, та в народних думках і піснях «*Добре було нашим батькам на Вкраїні жити*», «*Ходить попик по церковці*», «*Намахався мужик косою*», «*Ой летіла зозуленька*», «*Ой – 1791 року...*» [1, с. 222 – 244].

Останнє питання, яке пропонує до розгляду Григор'єв-Наш – «*Чумаччина*». Вивчається історія походження чумаччини та життя чумаків. («*Гей, запряжім, братця, панове молодці, та тії новії вози!*», «*Ой загули чорні галенята да у темному лузі*», «*де явір в полі – пасе воли чумак*», «*Ой да йшов чумак та дорогою*», «*Гей, рано, рано ясне сонце сходить*». «*Ой в неділеньку, рано-пораненьку*», «*З поля вітер віє, за Лиманом завиває*», «*Ходить чумак по риночку*», «*Ой не стелися, хрещатий барвінку*», «*Забіліли сніги, забіліли білі*», «*Ой ходив чумак сім рік по Дону*» [1, с. 248 – 267].

Найголовнішу причину успіху навчання дітей історії дослідник убачає не у способах і методах навчання, а у ставленні вчителя до самого предмету і до власної нації. «*Коли учителем керує гаряча любов до народу, до його минулого, до нашої малої поетичної старовини; коли учитель на уроках стає не тільки перекажчиком минулого, а натхненним співцем слави його; коли він своїм оповіданням запалює в дитячих душах на все життя негасимий вогонь любові до рідного краю, до рідної старовини, до свого люду, – тоді він, незважаючи на всі його методичні хиби, найкраще робить своє діло. Коли ж в душі його тільки ворушиться холодне бажання сумлінно виконати свій обов'язок, не погрішити проти методики, то як би він не старався, яких би способів не підбирав, ми не певні, що він зуміє запалити хоч одне дитяче серце...*

Завдання учителя історії не в тім, щоб напхати дитячі голови історичною січкою, а в тім, щоб запалити їх любов'ю до своєї нації. Бо любов викохується тільки любов'ю» [1, с. 21].

Отже, розроблена Григор'євим-Нашем навчальна програма з історії, яка базується на найкращих зразках українського фольклору – народних думках та історичних піснях, актуальна на сьогодні і може бути використана не лише у процесі вивчення історії у школі але й інших середніх та вищих навчальних закладах України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Григор'єв-Наш. Історія України в народних думках та піснях. – К.: Веселка, 1993. – 271 с.

*Санія Жумабаева, Сандуғаш Қыдырбекова
(Арқалық, Қазақстан)*

БАЛАНЫҢ БАС ҰСТАЗЫ – АТА – АНА

Жеке адамның бойындағы ар-ұяты, ой-өрісі, әдептілігі мен мәдениеттілігі отбасынан бастау алады. Сондықтан, отбасы тәрбиесі бірінші орында тұруы тиіс. Отбасынан алған азығы мен бала мектеп табалдырығын аттап өзін-өзі жетілдіріп, білмегенін үйреніп, білім ала бастайды. Бастауыш сыныпқа алғаш келеген баланың үйренері көп, алатын асуы алдында болады. Міне сондықтан да баланы тәрбиелеуде ата-ана, ұстаз бірлесе жұмыс жасауы керек.

Білім бесігі мектептен, тәрбие бесігі отбасынан бастау алатындығын ұғыну – біздің басты парызымыз.

Отбасы – адам баласының түп қазығы, алтын ұясы, себебі адам баласы шыр етіп дүниеге келген күннен бастап сол ортаның ыстық - суығына бейімделіп, ықпалына көніп, осында ер жетеді.

«Бала тәрбиесі - бір өнер, өнер болғанда ауыр өнер, жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер. Баланы дұрыс тәрбиелеу үшін әркімнің өз тәжірибесімен танысу керек» деп қазақтың ұлы ақыны, ағартушысы Мағжан Жұмабаев қалай дәл тауып айтқан десеңізші!

Баланың қалыптасуына үш түрлі жағдай әсер етеді:

- 1) Тұқым қуалаушылық
- 2) Қоршаған ортасы (отбасы, балабақша, мектеп, достары, т. б.)
- 3) Отбасы және ондағы тәрбие.

Кез келген бала туғаннан бастап өзіне тән белгілі қасиеті мен қабілеті болады. Баланың болашағы оның қабілетінің негізі. Қабілет белгілі бір іс - әрекеттен көрінеді.

Егер балаға уақытында қажетті жағдай жасалмаса, қабілеті ашылмай, басылып қала береді. Қабілетсіз адам болмайды, тек қана ол әр түрлі жаста танылуы мүмкін. Балаға ең бірінші әсер етуші - отбасы, оның мүшелері, ондағы қалыптасқан әдет - ғұрып, дағдылар. Отбасында бала мынадай қасиеттерді сіңіре алады екен. Көпшіл немесе тұйық, еңбекқор немесе жалқау, ұқыпты немесе ұқыпсыз, әділ немесе әділетсіз, адал немесе арам, ақкөңіл немесе қызғаншақ т. б.

Ең бастысы отбасы адамды кемеліне келтіреді және бақытқа бөлейді. Отбасында әке мен ана басты рөл атқарады. Құсқа екі қанат қалай керек болса, балаға да әке мен ана сондай қажет. Анасы мен баласының арасында көзге көрінбейтін тылсым жіп жалғап тұрады. Міне, сол арқылы ана бала көңіліндегі мұңды бар болмысымен сезінеді. Ал, әке балаға сыншы демекші, әке баланы сырттай бақылаушы және бағыт беруші. «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсің»деп бекер айтылмаған. Бала отбасындағы тәлім - тәрбиені әке мен анадан алады.

Отбасындағы ата – аналардың түрлеріне тоқталсақ:

1. Қамқоршы ата - ана - Баласының дене және эмоционалды қажеттіліктерін қанағаттандырып, бала күтімімен айналысады.
2. Беделді ата - ана - Өзіндік беделін сақтай отырып, соның негізінде балаға мәдени құндылықтарды меңгертуге тырысады.
3. Тәрбиеші ата - ана - Отбасында белгілі білім - іскерліктерді меңгерте отырып, баланы оқыту мәселелерімен айналысады.
4. Серіктес ата - ана - Отбасында баламен тең құқықтар негізінде ортақ әрекеттерді орындайды.
5. Бірге тұратын ата - ана - Баламен бір шаңырақта тіршілік жасайтын адам.

Жалпы ата - аналарға төмендегі халықтық қағидаларды отбасы тәрбиесінде қолдана білуді ұсынуға болады:

1. Жолын кеспе.

«Асығыспыз десек те, ал мынаны есепте,

Ақсақалды атаның алдынан сен кесе өтпе».

«Біл мынаны, жігітім, емес бірақ үгітім

Жолын кессең қарттардың – кесіледі үмітім».

2. Жеті түнде.

Түнде шашты тарама, біреу қуып бара ма?

Иесіз қалған пәтердің, есігінен карама.

Түсі игіден түңілме, түс қашқанға жүгінбе.

Ашық қалған құдыққа, жеті түнде үңілме.- деген ережелердің, тыйымдардың өзіндік бала тәрбиесіне берер ықпалы зор.

Сонымен қатар баланы мектеп қабырғасынан бастап шығармашылық ойлауға, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға әкелудің жолдары ұсынылады, өмірдің белестеріне өту жолдары, мәселелерді шешу жолдары, өздерінің мүмкіндіктері қарастырылады.

Жалпы тұлға тәрбиелеу үшін, ең алдымен олардың қабілеттерін дамытудың мәні зор. Қазіргі таңда психологтар қабілеттердің екі түрлі деңгейінің болатындығын дәлелдейді:

- 1) репродуктивті - іс-әрекетті, білімді берілген үлгі бойынша қабылдай алу деңгейі;

- 2) шығармашылық - жаңалық ойлап табуға бағытталған қабілеттер деңгейі.

Шығармашылық - өте күрделі психологиялық процесс. Ол іс-әрекеттің түрі болғандықтан, тек адамға ғана тән. Шығармашылық төмендегідей ерекшеліктермен сипатталатын адам әрекеті олып табылады:

- шығармашылықтағы карама-қайшылықтардың болуы;
- әлеуметтік немесе жеке адамға деген мәнінің болуы;
- шығармашылыққа арналған шарттардың, жағдайдың болуы;
- шығармашыл тұлғаның жекелік қасиеттерінің болуы;
- нәтиженің жаңалығы, қорытындысы.

Бастауыш сынып оқушыларының қабілеттерін дамытудың негізгі факторы болып олардың білімі мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірге, баланың маңызды психикалық қызметтерін, ақыл-ой жұмысының тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқу процесін жолға қою керектігі саналады.

Оқушының шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы да дамиды. Міне сондықтан да бала тәрбиесіне келгенде ата-ана, мектеп, ұстаз бірлесе жұмыс жасауы керек. Қазіргі таңдағы балалардың ерекшеліктерін ескере отырып ата-ана баланы мектеп мұғаліміне тапсыра салмай қатаң қадағалауда болуы тиіс. Жалпы баланың отбасында алған тәрбиесі, бастауышта алған тәлімі оның болашағының негізі. Сонымен қатар жас жеткіншектердің ата-анаға қарап бой түзеп, өз ата-анасының өмір сүру қағидаларын меңгере отырып ойына сіңіретінің естен шығармаған жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Хухлаева О. Активные формы групповой работы с родителями / О. Хухлаева // Школьный психолог. – 2006., – №19.
2. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Мектеп, 1992. – 122 б.
3. Ж.Б.Қоянбаев, Р.М.Қоянбаев. Педагогика. – Астана, 1998.
4. М.Жұмабаев. Педагогика. – Алматы: «Рауан», 1992.
5. Г.Асанова «Отбасы – бастапқы тәрбие мектебі» Қазақстан мектебі.

*Muhabbat Jumaniyozova, Gulzoda Ruzimatova
(Urganch, O'zbekiston)*

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR HAQIDAGI ASARLARNI O'RGANISH YO'LLARI

Bilimli har tomonlama rivojlangan, jamiyatni taraqqiy ettirishga qodir kadrlarni yetishtirish ishiga maktabdayoq tamal toshi qo'yiladi. Ta'limga berilgan e'tibor – jamiyatga berilgan e'tibor. Shuning uchun ham ta'lim-tarbiya jarayoni taraqqiy ettirish va yuksaltirish ishlariga mustaqillik yillarida juda katta e'tibor qaratilmoqda.

Bu o'rinda boshlang'ich sinf o'qish darslarining poli juda kattadir. Ularda o'quvchilarning vatanparvar, o'z xalqiga sodoqatli inson bo'lib yetishishlariga juda katta e'tibor beriladi. O'quvchilarni o'z vataniga, xalqiga muhabbat, butun dunyo xalqlariga nisbatan do'stlik, birodarlik ruhida tarbiyalash maqsadida vatan va uning tabiati, istiqloq, xalqimiz haqidagi badiiy adabiyot namunalari o'qitiladi.

Boshlang'ich sinf "O'qish kitobi" darsligida o'quvchilar ijtimoiy-tarixiy va badiiy asar namunalari, shuningdek, ilmiy-ommabop maqolalar matnlari, xalq og'zaki ijodidan namunalar bilan tanishadilar. Shuningdek, ko'plab buyuk ajdodlarimiz hayoti va merosiga doir turli janrdagi asarlarni o'qib o'rganadilar. Bu materiallar bilan tanishish orqali o'quvchilar mustaqil O'zbekistonimizning o'tmishi, uning o'tmishdagi ijtimoiy-ma'naviy hayoti, buyuk ajdodlarimiz haqidagi bilimlarga ega bo'ladilar.

Ulug' ajdodlarimiz hayoti va faoliyatiga, o'zbek xalqining o'tmishiga bag'ishlangan mavzularni o'rganish o'quvchilarni ma'naviy, ma'rifiy va axloqiy jihatdan tarbiyalashda alohida o'rin tutadi. Shuningdek, bolalarda vatanparvarlik, nehnatsevarlik, halollik, chidamlilik, talabchanlik kabi sifatlarni tarbiyalashga, umuman, ma'naviy barkamol insonni tarbiyalab, voyaga yetkazishga ko'maklashadi. Zero, yoshlar mustaqil mamlakatimizning yetuk mutaxassislari bo'lishi uchun qayg'urish har birimizning muqaddas burchimizdir.

Dastur talabi bilan boshlang'ich sinf o'qish darslarida buyuk ajdodimiz, shoh va shoir sifatida xalqimiz tarixidan munosib o'rin olgan Zahiriddin Muhammad Bobur haqidagi asarlar ham o'qib-o'rganiladi. Tarixda shoh va shoir deb o'zidan ulkan iz qoldirgan bobokalonimiz nafaqat xalqimiz tarixida, balki butun dunyo sivilizatsiyasida alohida o'rin tutadi.

Darsliklarda berilgan Bobur haqidagi asarlar sarmoqli o'rinni egallaydi. Bular yosh avlodni adabiyotning sehrli olamiga oshno etadi. Ularning ruhiy dunyosini boyitadi, nafasat hissini tarbiyalaydi.

Boshlang'ich sinf "O'qish kitobi" darsliklaridan Zahiriddin Muhammad Bobur haqidagi bir qator asarlar berilgan. Bu asarlar o'quvchilarning Bobur haqidagi, uning badiiy va ilmiy merosi haqidagi tushunchalarini kengaytiradi. Ularning bilimlarini oshiradi. Boshlang'ich sinflarda Bobur haqidagi quyidagi asarlar o'rganiladi:

1. 1- sinf "O'qish kitobi" darsligining "Biz buyuklar" bo'limida "Shoh va shoir" ilmiy ommabop maqolasi va G'iyos Komilovning "Ona sabog'i" hikoyasi.
2. 2-sinfda G.H.Pantning "Boburning fazilatlarini" ilmiy-ommabop maqolasi.
3. 3-sinf "O'qish kitobi" darsligining "Kuz manzarasi va mehnat" bo'limida "Bobur va kabutar" rivoyati.
4. "Ulug'lardan o'rganmoq" bo'limida Xayriddin Sultonning "Zahiriddin Muhammad Bobur" va Mirzo Karimning "Sayilda" hikoyalari.

5. "Go'zal fazilat- inson husni" bo'limida P.Qodirovning "Bobur va Humoyun" hikoyasi.

6. 4-sinf "o'qish kitobi" darsligining "Ajdodlarimiz-faxrimiz" bo'limida "Hidi, tilimi va mazasidan" rivoyati.

Bu berilgan hikoya, rivoyat va matnlarning har biri qaysidir jihati bila Boburning insoniy fazilatlarini ko'rsatishga, uning o'zligi haqida o'quvchilarda tasavvur uyg'otishga yordam beradi. Masalan, "Zahiriddin Muhammad Bobur" hikoyasi unga chaqaloqligida nom qo'yilishini hikoya qilsa, "Sayilda" hikoyasi uning yoshligidan jasur va zabardast

bo'lganligi haqida ma'lumot beradi. "Bobur ba kabutar" rivoyati uning yoshligidan ziyrak, kuzatuvchan va aql-idrokli bo'lganligini rivoyat qiladi.

P.Qodirovning "Bobur va Humoyun" hikoyasi esa Boburni o'quvchilar ko'z oldida mehribon ota, o'z farzandi uchun jonini ham ayamaydigan padar ekanligini badiiy ifodalaydi. Boshqa asarlar ham Boburning yo u, yo bu insoniylik qirralarini ochishga xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinf "O'qish kitobi" darsliklarida Bobur haqida berilgan rivoyatlarni o'qish bolalarning aqliy jihatdan o'sishiga ham katta yordam beradi. O'qilgan rivoyat matni ustida muhokama yuritish, matndagi asosiy masalalarni ajratish, syujetning rivojlanishini kuzatish, unda ishtirok etuvchi shaxslarning xulq-atvorini izohlash, asar tilini tahlil qilish o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini taraqqiy ettiradi; taqqoslash, umumlashtirish qobiliyatlarini o'stiradi.

Bobur haqidagi rivoyatlar mazmunan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarni ulardagi qahramonlarning (Boburning) xatti-harakati, tashqi ko'rinish, portret tasviri, voqea-hodisalar juda qiziqtiradi. Ayniqsa, buyuk ajdodlarimiz haqidagi rivoyatlarni juda sevib o'qiydilar. Shuning uchun bolalarni ular bilan tanishtirish uning syujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda Bobur haqidagi "Bobur va kabutar" va "Hidi, tilimi va mazasidan" rivoyatlarini o'qiishga bag'ishlangan izohli o'qish darslarida o'qilgan afsona va rivoyat mazmunini ochish, lug'at ustida ishlash, o'qilgan matnni qayta hikoyalash asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Rivoyat mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi. Bunda savollar qatnashuvchi shaxsning xatti-harakati va xarakterini tahlil qilishga qaratilgan bo'ladi. So'roqlardan ikki maqsadda: afsona va rivoyat mazmunini tahlil qilish hamda faktlar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash; voqea-hodisalar, xatti-harakat o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi.

3- sinfda Bobur haqidagi "Bobur va kabutar" afsonasini o'qish darsida o'quvchilar ma'nosini tushunmaydigan so'z va iboralar ma'nosini tushuntirish ham muhim, aks holda, ular rivoyat mazmunini tushuna olmaydilar. So'z ma'nosini tushuntirishga ko'p vaqt sarflamay, asar mazmunini tushinishda eng zarur bo'lgan so'zni izoh berish bilan tushuntiriladi. Shuningdek, rivoyatni o'qishda ularning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Rivoyat o'qilgach, o'quvchilar o'ylashi, o'z mulohazalarini aytilishi uchun tayyorlanishga vaqt berish talab etiladi. O'qilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad rivoyat bolalarga yoqqan-yoqmaganini, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga ta'sir etgani, bolalar kim yoki nima haqida hikoya qilib berishni istashini bilishdan iborat. Shundan keyingina afsona yoki rivoyat syujeti, voqea-hodisaning yo'nalishini ochishga, sharoitni, personajlar xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Badiiy asarni tahlil qilishda syujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qatnashuvchilarga tavsif, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

3-sinfda "Bobur va kabutar" rivoyatini o'quvchilar yaxshi o'zlashtirishlari, unda ilgari surilgan g'oyani bilib olishlari uchun matn bilan ishlash jarayonida tanlab o'qish, savollarga javob berish jarayonida tanlab o'qish, ma'lum topshiriq bilan qayta o'qish, savollarga javob berish, ayrim qismlariga o'zlar savol tuzish, so'z bilan yoki grafik rasm chizish, reja tuzish, qayta hikoyalashning barcha turlaridan, ifodali o'qishga tayyorlanish kabi ish turlaridan foydalaniladi.

Mirzo Karimning "Sayilda" hikoyasida Boburning besh yoshida sayilda qilichbozlik qilib g'olib bo'lgani, uning shundan boshlab "Bobur" (yo'lbars) deb nom olgani hikoya qilinadi. Hikoya ikki bo'limdan iborat. Hikoyadagi yosh shahzoda Bobur tavsifi "Bola boshidan" degan xalq maqolining bejiz emasligini ko'rsatadi. Hikya o'qilgach, uning matnidagi o'quvchilar uchun notanish so'z va iboralar ustida ish olib boriladi. Jumladan, hikoyadagi "otalig'", "zarb", "bobur", "to'riq" kabi so'zlarning ma'nosini tushuntirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Matn mazmuni ustida ishlashda savollardan unumli foydalaniladi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarga quyidagi savollarni berishi mumkin:

1. Jarchi odamlarni qanday sayilga chorladi?
2. Zahiriddinning sayilda qatnashishdan maqsadi nima edi?
3. Zahiriddin Muhammad navkar bilan qanday olishdi?
4. Otasi o'g'li bilan qanday faxrlandi?

Bu kabi savollar o'quvchilarni o'qiganlarini idrok qilishlariga yordam beradi.

Savol-javoblardan so'ng matnni qayta o'qish va qayta hikoyalash ishlari olib boriladi. Bular hikoya mazmunini o'zlashtirilishiga katta yordam beradi. Shundan so'ng o'qituvchi tanlab o'qitish va tanlab hikoya qilish, ijodiy qayta hikoyalash kabu ish turlaridan unumli foydalanishi mumkin.

Hikoya matnini qismlarga ajratish, ularga sarlavha qo'yish va reja tuzish kabi ish turlarini ham qo'llash mumkin. Masalan, "Zahiriddin Muhammad Bobur" hikoyasi III bo'limdan iborat. Bu bo'limlarni mazmunidan kelib chiqib sarlavhalatish va shu asosda qayta hikoyalash ishini tashkil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Boshlang'ich sinflarda Bobur haqidagi rivoyat, hikoya va ilmiy-ommabop maqolalarni o'rganishda o'qituvchi har bir asarning janriy xususitalaridan, hajmidan hamda ta'lim-tarbiyaviy maqsadidan kelib chiqib turli metodlar tanlaydi va darsning samarador bo'lishiga erishadi. Bu asarlarni o'qishda lug'at ustida ishlash, qayta o'qish, qayta hikoya qilish, suhbat, asarga reja tuzish va ma'lum topshiriqlar bilan ishlash kab ish turlari yaxshi samara beradi. Shuningdek, buhungi davr talablaridan kelib chiqqan holda turli interfaol metodlarni qo'llash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, adolatli shoh va hassos shoir hayoti va ijodiga bag'ishlangan xalq og'zaki ijodi asarlari, ilmiy-ommabop maqolalar va badiiy asarlar o'quvchilar qalbida Bobur siymosini yaratishga xizmat qiladi va shu asosda ularda eng yuksak insoniy fazilatlarini shakllantirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturlari (Ona tili, o'qish, matematika, atrofimizda olam va tabiatshunoslik) (1–4 sinflar). – Toshkent, 2010.
2. Matchonov S., Shojalilov A.va boshqalar. O'qish kitobi. 4- sinf uchun darslik. – Toshkent, “Yangiyo'l Poligraph servise”, 2011.
3. Qosimova K., Matchonov S. , G'ulomova X., Yo'ldasheva SH., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent, «Nosir», 2009.
4. Umarova M., Hamroqulova X., Tojiboyrva R. O'qish kitobi. 3-sinf uchun darslik. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
5. G'afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. O'qish kitobi. 1-sinf uchun darslik. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2012.
6. G'afforova T., Nurullayeva Sh., Mirzahakimova Z. O'qish kitobi. 2-sinf uchun darslik. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2012.

*Т.Жундібаева, Ә.Жарылқапова
(Алматы, Қазақстан)*

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ

Елдің экономикалық қуаттылығын дамытуда бәсекеге қабілетті кәсіби мамандар даярлау міндеттерін жүзеге асыратын бірден-бір күш жоғары оқу орындары болып саналады. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың “Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері” атты Жолдауында (2010 ж.) білім беру сапасы ең жоғары халықаралық талаптарға жауап беруі тиіс. Еліміздің жоғары оқу орындары алдыңғы қатарлы әлем университеттерінің құрамына еруге ұмтылуы тиіс” деп, жоғары оқу орындарының басты мақсаты - әлемдік стандарт деңгейінде білім беру, дүниежүзілік деңгейге көтерілетіндей баспалдақтардан өтуге бағыт берумен қатар, студенттерге қоғам талабына сай жоғары кәсіби біліктілік пен құзыреттілігін қалыптастыруды ұсынған.

Сондықтан қазіргі әлеуметтік сұраныстарға сай жоғары оқу орындарында білім беру нәтижелерінің бірі ретінде студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады. Студенттердің зерттеу құзыреттілігі жоғарғы білікті мамандар даярлаудың, республиканың шығармашылық, интеллектуалдық қорын қалыптастырудың ең маңызды түрі болып табылады. Студенттердің зерттеу құзыреттілігін дамыту мәселелерін шешу көп жағдайда жеке тұлғада белсенді, шығармашылық негіз қалыптастырумен, зерттеу мәселелерін шешудің жолдарын өз бетінше табуға, өз бетінше ғылыми ізденістер жасауға үйретуге деген ұмтылысқа байланысты. Жоғары оқу орындарындағы оқыту үдерісі студенттердің ойлау қабілетін дамытып, олардың дербес зерттеуші қызметіне жақындай түсуіне ықпал етеді. Сол себепті бүгінгі таңда жоғары оқу орындарында білім беру мен тәрбиелеу жүйесіне жаңаша қарап, студенттердің саяси-әлеуметтік, ізденушілік мүмкіндіктерін өрістетіп және олардың өздігінен дамуына әсер ететін зерттеушілік іс-әрекеттерін қалыптастыру мәселелері педагогикалық тұрғыдан ғылыми-зерттеуде көкейкесті мәселе болып отыр.

Жалпы білім алушылардың зерттеушілік іс-әрекеттері мен құзыреттіліктері туралы мәселелерді бірқатар шетел және қазақстандық ғалымдардың зерттегендіктерін байқадық. Мысалы, ресей ғалымдары А.М. Митяева, С.В. Абакумова, И.А. Коваленко, В.Г. Сотник, Я.В. Кривенко, С.Н. Лукашенко және т.б. еңбектерінде зерттеушілік құзыреттілік ұғымдары қарастырылған.

Қазақстанда студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысын дамытудың жолдарына (Н.Д.Хмель, Л.Г.Квиткина, М.А.Байдан, Р.Н.Насиров және т.б.) ғалымдардың еңбектері арналған. Мұғалімдердің зерттеу әрекеттерінің мәселелері де ғылымда жете зерттелген (В.И.Андреев, В.И.Загвязинский, Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, Ш.Таубаева және т.б.). Қазақстандық авторлардың ішінен біздің жұмысымызға бағдар болған зерттеушілер: А.П.Сейтешов, Г.А.Уманов, Н.Д.Хмель, А.Е.Әбілқасымова, Ш.Таубаева, З.А. Исаева, Г.К.Ахметова, А.Ш.Байтоқаева және т.б.

Құзыреттілік – студенттің әрекет тәсілдерін жан-жақты игеруінен көрінетін білім нәтижесі. Бұл студенттің оқу-танымдық әрекетіндегі өзіндік қызметін анықтауына, өзінің бағдары мен өз іс-әрекетіне баға беруіне, іс-әрекет нәтижесін өзгемен салыстыруға мүмкіндік туғызады.

Г.К.Баймукашеваның пікірінше, студенттердің педагогикалық құзыреттілігі - кәсіби біліктілігі, педагогикалық қызметті жүзеге асырудағы теориялық және практикалық дайындықтың бірлігі, шығармашылық іс-әрекеті мен зерттеушілік әрекетін айтады.

С.Н. Лукашенконың пікірінше зерттеу құзыреттілігі – бұл көп деңгейлі білім беру процесінде үздіксіз дамытатын тұлғаның интегративті сапасы, ол зерттеу міндеттерін дербес шешуге дайындық және қабілеттілікпен, зерттеу біліктерін бағалай алу және оларды алдағы мамандандырылған әрекетте қолдануға дайын болуымен сипатталады.

Сонымен, ғалымдардың құзыреттілік, зерттеушілік құзыреттілікке берген анықтамаларына талдау жасай отырып, соның негізінде *студенттердің зерттеушілік құзыреттілігі дегеніміз – зерттеу мәселелерін түсініп, олардың арасындағы байланыстары мен қатынастарын анықтауға, ақпараттарды қабылдау, сақтау, өңдеудің негізгі әдістерін, тәсілдерін меңгеруге, оқу үдерісіндегі зерттеушілік іс-әрекеттерді орындауға даяр болу деп өз анықтамамызды беруді жөн көрдік.*

Жоғары оқу орындарында да оқу процесінде студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін дамыту сұрақтары нақты шешімін таппаған өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Студенттердің зерттеушілік жұмыстарының басқа жұмыстардан ерекшелігі – студент өз алдына мақсат қояды, оған жету үшін жұмыс түрін, тапсырманы таңдайды. Студенттердің зерттеу жұмысы - әрбір студенттің дара және топтық іс-әрекетінің ең жақсы түрі, яғни оқытуға белсенді бағытталу, репродуктивті және шығармашылық жұмыстарды қалыптастыру және дамыту.

Тек белсенді зерттеу іс-әрекет нәтижесінде ғана жаңа білім мен дағдыны меңгеруге және жаңа білімге деген шығармашылық, іздемаздық қасиеттерді бекітуге болады. Студенттерді болашақ мамандыққа дайындауға, сонымен қатар болашақ маманның шығармашылық сапасын кәсіби дағдының негізінде қалыптастыруға аудиториялық және аудиториядан тыс жұмыстардың қосар үлесі өте жоғары. Өзбетінше орындайтын жұмыстардың негізгі бағыттары – лекция материалдарын оқуға, кезекті практикалық және зертханалық сабақтарға, курстық жұмыстарды орындауға, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу т.с.с. септігін тигізеді.

Зерттеу жұмыстары тек аудиториялық сабақ кезіндегі білім мен дағдыларды бекіту үшін ғана емес, студенттердің өзбетінше кітаппен жұмыс істеуге, қолданылатын зерттеудің негізгі әдістерімен таныстыруға, зерттеу әдістемесінің тиімді элементтерін меңгеруге және құбылыстар мен үдерістерді зерттеу арқылы өз бетінше жаңа білімдерді игеруге, білімін толықтыруға, өз білімін ұштауға, ізденуге, өз ойын тұжырымдауға және жеткізе білуге мүмкіндік береді. Мұндай жұмыс барысында студент әртүрлі техникалық, педагогикалық ситуацияларды талдау және олардың дұрыс шешімдерін табуға үйренеді.

Оқыту үдерісінде және оқыту үдерісінен тыс кезде студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін дамытуға бағытталған тапсырмаларды түрлендіріп берудің мәні зор. Мәселен, «**Жалпы педагогика**» пәні бойынша оқыту үдерісінде интерактивті оқыту әдістерін пайдалана отырып, студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін дамытуға бағытталған тапсырмаларды ұсынуды жөн көрдік.

Тақырып: Педагогика пәні және міндеттері

1 – тапсырма: Жоғары оқу орнына арналған философия, психология, педагогика оқу құралдарындағы «**тәрбие**» туралы ұғымды түсіндірудің кестесін құрастыру.

2 – тапсырма: Педагогиканың негізгі категорияларын пайдалана отырып аңыз – әңгіме (термомәтін) құрастыру.

Тақырып: Ұжым-тәрбие құралы

1 – тапсырма: Сөздіктерге талдау жасай отырып «**ұжым**» сөзіне анықтама беру.

2 – тапсырма: А.С.Макаренконың «**Ұстаздық дастан**» еңбегінен ұжымды қалыптастыруға, ондағы пайдаланылған тәрбие әдістеріне қатысты үзінді беріледі.

Әрбір студент «**Қосжазба күнделігі**» әдісі арқылы ғалымның өздеріне ұнаған, не келіспейтін ой-пікірлеріне қатысты өз түсініктерін береді.

3 – тапсырма: А.С. Макаренконың “**ҰСТАЗДЫҚ ДАСТАН**” еңбегіне қатысты бейнефильмге талдау жасаңыздар. (М. Горький атындағы колонияда ұжымның қалыптасуына талдау жасау)

Тақырып: Дидактика-педагогикалық ғылымдар жүйесінде

Тапсырма: «Дидактика ғылымының дамуына үлес қосқан педагогтар» тақырыбында кесте құрастыру

Тақырып: Оқытудың заңдылықтары мен принциптері

Тапсырма: «Ұлы педагогтар оқытудың принциптері туралы» тақырыбында реферат жазу

Тақырып: Педагогиканың аксиологиялық негіздері

Тапсырма: «Педагогикалық құндылықтар классификациясы» схемасын сызу және оған сипаттама беру

Тақырып: Қазіргі педагогикадағы тәрбие әдістері, тәрбие құралдары және формалары

1 – тапсырма: А.С.Макаренконың “**ҰСТАЗДЫҚ ДАСТАН**” еңбегінен үзінді беріледі.

Сұрақтар:

1. Макаренко тәрбиенің қандай әдісін қолданып тұр?

2. Қолданған әдісі арқылы колонистердің бойында қандай қасиеттер қалыптасады деп ойлайсыз?

«**Кейс-стади**» әдісін пайдалана отырып берілген проблемалық сұрақтардың шешімін табу.

2 – тапсырма: В.А.Сухомлинскийдің “Коллективтің құдыретті күші” еңбегі мен А.С.Макаренконың “Ұстаздық дастан” еңбектерінен бір үзінді ала отырып, салыстырып айырмашылығын және ұқсастығын табыңыз, «Венн диаграммасы» кестесіне салыңыз.

Студенттерге жоғарыда берілген тапсырмаларды ұсынбас бұрын, оқытушы мына шарттарды ескеруі қажет:

1. Тапсырмалардың мазмұны ізденіс-зерттеу, білім беру-тәрбие бағытына ие болуы;
2. Тапсырмаларды орындауды ұйымдастыру студенттердің жұмысының жеке-дара формасының да, сондай-ақ топтық формасының да болуы;
3. Жұмысты орындаудың және аяқтаудың дербестігінің өзара байланысы;
4. Жұмысты орындаудың және аяқтаудың уақытын белгілеу;
5. Студенттердің қабілетіне, зияткерлік мүмкіндіктеріне, танымдық және жас ерекшеліктеріне сәйкестігі;

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңы» // Егемен Қазақстан. 2007, 15-тамыз.
2. Ушаков А.А. Развитие исследовательской компетентности учащихся общеобразовательной школы в условиях профильного обучения [Текст]: автореферат дис. ... к.п.н.: 13.00.01 / А.А. Ушаков. – Майкоп, 2008. – 26 с.
3. Лукашенко С.Н. Развивающее обучение в условиях многоуровневого образования / Н.Л. Кузнецова, С.Н. Лукашенко // Сборник научных материалов окружной научно-практической конференции «VI Знаменские чтения» / под ред. В.Н. Малиновской. В 2 ч. Часть 1. – Сургут: РИО Сур-ГПУ, 2007. С. 130-132 (авторских – 1,5 с).
4. Исаева З.А. Подготовка студентов университета к научно-исследовательской работе по педагогике: Методические рекомендации. – Алматы, Изд. КазГУ, 1996. – 25 с. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. Ростов. Издательство Ростовского университета, 1983. – 176 с.
5. Лукашенко С.Н. Многоуровневая подготовка специалистов [Электронный ресурс].

*Нурайм Ибрагимова, Айгерим Кожжакова
(Қызылорда, Қазақстан)*

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ИНФОРМАТИКАДАН КҮРДЕЛІ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Білім беру жүйесін жаңартуға бағытталған мемлекеттік саясатын жүзеге асыруда мектеп түлектерінің күзіндеттіліктеріне қойылатын талаптардан оқушылардың өз бетінше білім ала алатын, шығармашылық тұрғыдан ойлай алатын тұлға ретінде қалыптастыру талабы туындайды.

Мектеп информатикасы қазіргі таңда компьютерлік сауаттылықты қамтамасыз етуге емес, информатиканың кәсіби қолданбалы және дүниетаным аспектілерін қарастыруға негізделген. Кез-келген оқу пәнін оқытуда есеп шешу маңызды роль атқарады. Есеп шығару оқу материалын терең түсініп, жақсы меңгерудің негізі болып, белгілі бір тақырып бойынша білімдер жүйесін қалыптастырады. Әдістемеге негізделіп таңдалған есептер белгілі бір типті есептерді шешуге үйретіп қана қоймай, білім алушының жеке тұлғасының дамуына, оның ойлау жүйесі мен көзқарасына, танымдық іс-әрекетінің дамуына әсер етеді. Танымдық іс-әрекетті дамыту білім алушының іс-әрекетіне әсері зор, сонымен қатар оқытудың тиімділігін арттырады. Сондықтан да сабақтың ерекшелігіне байланысты информатика сабағында шығарылатын есептердің негізгі мазмұнын ескеру қажет, білім алушылардың танымдық іс-әрекетін дамытуға бағытталған есептер жүйесін құрудың тиімді жолын анықтау қажет.

Оқушылар белгілі бір есепті шешуде белсенділік таныту орнына көп жағдайда мұғалімнің беретін ақпаратын қолданумен шектеліп қалады. Сондықтан көптеген оқушылар алған білімдерін өмірде қолдана алмай жатады.

Білімді белгілі бір жұмыс жасау процесі кезінде меңгеруге болады. Есеп шығару ақпаратты ойланып, білімді саналы түрде алудың бір жолы. Осыған орай есеп шешу барысында оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруға да үлкен назар аудару қажет.

В.П.Беспалько есептер жүйесін құрудың келесідей принциптерін ұсынады:

- 1) игеру деңгейі бойынша a_1 -ден a_n -ға біртіндеп өту (оқушылардың бастапқы білім деңгейінен оның соңғы деңгейіне);
- 2) абстракция сатысы бойынша p_1 -ден p_n -ға біртіндеп өту, мұндағы p – мазмұнның ғылымилығы;
- 3) оқушылардың белсенділігі мен a және p арқылы құрылатын танымдық іс-әрекеттер бара бар принциптеріне сәйкес абстракция кезеңдері мен меңгерудің әрбір деңгейінде жаттығулар жүйесін шешу барысында a -дан p -ға біртіндеп өту жүзеге асырылады;

4) жаттығулар іс-әрекеттер формасы бойынша даярланады және материалдық формадан интеллектуалды танымдық формаға реттелген тізбекте жазылады;

5) әрбір оқу процедурасы оқушылармен қатесіз орындалуы қажет (белсенді әрекетпен), ал табылған қателер үлгі бойынша тез арада жөнделеді;

6) оқытудың кез келген уақытында оқушы өзінің оқу еңбегінің тиімділігі жөнінде ақпараттар алу мүмкіндіктеріне ие болуы қажет (меңгеру сапасы, даму жылдамдығы мен дәрежесі) [1].

Т.А.Ильин есептер жүйесін құруда келесідей талаптарды ерекшелейді: есептер жүйесін құруда білімді меңгеру процесінің заңдылықтарына негізделген белгілі дидактикалық тізбектің болуы; бір текті жұмыстарда қандайда бір анықталған есептер типінің қайталануындағы және күрделілігінің өсуі бойынша есептердің орналасу тізбегін іріктеудегі жүйелілігі [2].

И.В.Левченко және Н.Н.Самылкина мектеп информатика курсының ерекшеліктерін ескере отырып информатика пәнінің есептер жүйесіне әдістемелік талаптар қояды [3].

Біріншіден, есептер жүйесі информатика курсының пәнішілік байланысының жан жақтылығы мен көлемділіне сәйкес есептер жүйесі оқушылардың бұрын алған білімдері мен біліктерін тиімді белсендіруіне мүмкіндік жасауы қажет.

Екіншіден, есептер жүйесіндегі есептерде нақты материалдардың берілуіне, нәтижелерге әкелетін қадамдар санына, байланыстардың көрсетілу дәрежесіне, тұжырымдау сипатына қарай есептердің әртүрлі нұсқалары болуы қажет.

Үшіншіден, есептер жүйесі қалыптасқан білімдер мен біліктерді жаңа жағдайларға қолдануға мүмкіндік жасауы қажет. Білімдерді жаңа жағдайларға қолдану информатика курсының аясында да пәнаралық сипаттағы есептер аясында да жүргізілуі мүмкін.

Төртіншіден, есептер жүйесі есептерді шешудің рационал әдісін іздеуге ынталандыру қажет.

Бесіншіден, есептер жүйесі адамзат қоғамының қазіргі даму кезеңінде информатиканың маңызды рөлін анықтау қажет.

Информатикадан күрделі есептерді шешу элективтік курсы мына мәселелерді шешуге бағытталған:

- оқушылардың танымдық, интеллектуальды және танымдық қабілеттерін, оладың бейнелік, алгоритмдік және логикалық ойлауын дамыту;

- информатика пәніне деген қызығушылығын, оқыту барысында игерілген білімді басқа пәндерді оқытуда және өмірде қолдана білуге тәрбиелеу;

- информатика мен АКТ құралдары мен әдістері негізінде жалпыбілімдік біліктілік пен дағдыларды, оның ішінде ақпараттың әр түрімен жұмыс істеу дағдыларын меңгеру, программалау негіздерін игеру, жеке және ұжымдық ақпараттық іс әрекетті өз бетінше жоспарлап, жүзеге асыру және оның нәтижелерін көрсете білу мен бағалауды жүзеге асыруды қалыптастыру.

Қойылған мақсаттар комплексін жүзеге асыру үшін «Информатикадан қызықты есептерді шешу» факультативті курсын оқыту процесінде келесі міндеттерді шешу керек:

- оқушылардың негізгі ақпараттық логикалық сипаттағы жалпыбілімдік дағдыларды қалыптастыруға бағытталған оқыту мазмұнын оқыту процесіне енгізу керек;

- ақпараттық сипаттағы негізгі әмбебап дағдыларды меңгертудің алғышарттарын жасау керек;

- оқушылардың өзінің оқу әрекетін ұйымдастырудың дағдыларын қалыптастыру;

- ақпараттық модельдеудің дағдылары мен біліктілігін білім меңгерудің негізгі әдісі ретінде қалыптастыру;

- зерттеу әрекетінің алғашқы дағдыларын қалыптастыру үшін виртуальды лабораторияларда жұмыс істеуді ұйымдастыру, арнайы құрылған алгоритмдер көмегімен шешім қабылдау мен объектілерді басқару мүмкіндіктерін йрету;

- қатар құрбылары мен үлкендермен ынтымақтастық пен нәтижелі қарым қатынас жасау негіздерін меңгертуге жағдай жасау.

Есепті шешуді үйретуде оларды таңдау өте үлкен роль атқарады. Есепті таңдау кезінде есептің оқушыларды қызықтыруына көңіл бөлінеді, себебі, оқушының пәнге және сабаққа деген қызығушылығын арттыру мұғалімнің негізгі міндеті болып табылады. Сондықтан есептің мазмұны мен формасына қатты назар аударылады. Қызықтыру арқылы оқушылардың тапсырмаға назарын аударады, олардың ойлау әрекетін арттырады, әдебиеттермен жұмыс істеуді туындатады. Осы міндеттерді шешуде логикалық, сұрыптау және іздеу есептері, комбинаторика, графтардағы алгоритмдердің рөлі зор.

Логикалық есептердің басқа есептерден айырмашылығы олар есептеулерді қажет етпейді, тұжырымдарды пайдалану арқылы шешіледі. Көп жағдайда қажетті ақпарат айқын түрде берілмей, жасырынып жататындықтан логикалық есептерді шешу қиындықтар туғызады. Қазіргі ақпарат заманында ақпарат көлемі өте көп, оның бәрін есте сақтау мүмкін емес. Сондықтан, оны логикалық ықшамдай білу керек. Есептерді шешу барысында шартта берілген көптеген фактілерді есте сақтап, олардың арасындағы заңдылықтар тауып, гипотеза тұжырымдап, қорытындылар жасап, оларды пайдалану керек болады. Көзбен көру ойлауды туындататыны

белгилі. Дәлелдеу және есепті шешу барысын көрнекті түрде көрсетіп, теоремаларды дәлелдеу мен есептерді шешуді қысқа және дәл баяндауға мүмкіндік беретін әдіс- граф-схема әдісі көмекке келеді. Логикалық есептерді графтар арқылы шешу жолдары өзінің қарапайымдылығымен ерекшеленеді, артық ойлардан құтқарып, оқушының жадына түсіретін жүкті азайтады. Есеп шығаруда графтарды қолдануды есепті теңдеу құру арқылы шешу әдісімен салыстыруға болады, себебі, теңдеу құрғаннан кейін біз есептің шартын ұмытамыз да теңдеуді дәстүрлі әдіспен шешуге кірісеміз.

Мектеп информатика курсына күрделі есептерді шығару арқылы

- оқушылардың танымдық, интеллектуальды және танымдық қабілеттерін, олардың бейнелік, алгоритмдік және логикалық ойлауын дамытуға;
- информатика пәніне деген қызығушылығын, оқыту барысында игерілген білімді басқа пәндерді оқытуда және өмірде қолдана білуге тәрбиелеуге;
- информатика мен АКТ құралдары мен әдістері негізінде жалпыбілімдік біліктілік пен дағдыларды, оның ішінде ақпараттың әр түрімен жұмыс істеу дағдыларын меңгерту, жеке және ұжымдық ақпараттық іс әрекетті өз бетінше жоспарлап, жүзеге асыру және оның нәтижелерін көрсете білу мен бағалауды жүзеге асыруды қалыптастыруға болады.

Сондықтан, оқушылардың интеллектуальды және жеке тұлға ретінде дамуына, информатиканы оқытудың сапасын арттыруда күрделі есептерді қолдану мүмкіндіктерін, оларды шешу жолдарын қарастырып, орта мектептегі оқыту процесінің тиімділігін арттырудың алғышарттары мен құралдарын анықтау қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии. – М.: Педагогика, 1995. – 336 с.
2. Ильин: Е.П. Мотивация и мотивы: учеб. пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 512 с.
3. Левченко И.В., Заславская О. Информатика и информационно- коммуникационные технологии: справочные материалы: учебное пособие. – М.: АПКиППРО, 2005.

*Гулиода Исмагуллаева
(Фарғона, Ўзбекистон)*

MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARDA MILLIY UMUMINSONIY QADRIYATNI SHAKLLANTIRISH

Ma'lumki, har bir millat, har bir xalq o'z hayot tarzini, kelajagini ajdodlarining tarixiy tajribasi asosida quradi, hech bir xalq begona qo'liqlar, begona andozalar asosida emin-erkin yashab, taraqqiy eta olmaydi. "Odamzod birovning bo'yiga qarab o'ziga to'n bichmaydi", deydi yurtboshimiz. Har bir honadonning o'z tartib-qoidalari bo'lganidek, har bir yurt hayotini tashkil etishning ham o'z andoza o'lchovlari, qonun-qoidalari bo'ladi. Ular o'sha yurtning tabiiy – jug'rofiy shart-sharoiti, tarixiy tajribasi, milliy umuminsoniy fe'l-atvori bilan bog'liq tarzda shakllanadi. Maktabgacha tarbiya muassasalarida bolalarni har tomonlama shakllangan, barkamol shaxs qilib tarbiyalash maqsadida amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiya jarayonining o'ziga xos yo'llari mavjud.

Milliy umuminsoniy qadriyatni shakllantirishning samarali yo'llariga bolalar faoliyati, oila a'zolari, tarbiyachi faoliyati, tarbiyachi va bolalar o'rtasidagi munosabatlar, bolalar bilan tengqurlari o'rtasidagi munosabatlar, ular faoliyatining mazmuni kiradi.

1-yo'nalish: Faol faoliyat. Ya'ni yaxshi tarbiyachi faoliyati uni rang-barang, qiziqarli, maqsadli, izchil tashkil etish hamda faoliyat turlarining o'zaro mustahkam aloqasini ta'minlashga bog'liq. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda asosan, mashg'ulotlar, o'yin, sayr, ko'zatishlar hamda madaniy-maishiy faoliyat jarayonida milliy umuminsoniy madaniyati shakllantiriladi. Bunday yo'nalish, ayniqsa, milliy umuminsoniy qadriyatlar asosida samarali kechadi.

Milliy umuminsoniy qadriyatlarimiz bo'lmish an'analar davomida bolalarning fikri, qarashlari, his-tuyg'ulari, xohishi, irodasi, tafakkuri, dunyoqarashi, milliy umuminsoniy madaniyati rivojlanib boradi.

Bolalarning his-tuyg'ulari va ularni namoyon etuvchi sezgi va kayfiyatlar yig'indisi amaliy faoliyat negizini tashkil etib, ularning atrof-olamga, ijtimoiy ong shakllariga munosabati natijasida xalqning ma'naviy qadriyatlarida namoyon bo'ladi. Masalan, an'alarimizdan biri bo'lgan hasharni olaylik. Bu faoliyat jarayonida bola oilada yoki bog'chada uning natijasini ko'radi va bajargan ishidan, tayyorlovlar oldida mehnat faoliyati natijasidan faxrlanadi.

Yaqin va o'zoq o'tmishdagi madaniy hayot va uning tarbiyaviy ahamiyati, undagi yutuqlar, kamchiliklar, ularning asl sabablari haqida ma'lumotlar berib borish muhim ahamiyatga ega. Chunki bolalarni voqeya-hodisalarga haqqoniy boha berishga o'rgatish faoliyat jarayonida ularda milliy umuminsoniy qadriyatni shakllantirishning muhim pedagogik talabi hisoblanadi. Chunki bu o'rinda bolalarning irodasi, e'tiqodi, imkoniyati, dunyoqarashi, ularning milliy umuminsoniy va umuminsoniyiy, madaniy darajasi shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shunday ekan, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar milliy umuminsoniy madaniyati, ularning ongli faoliyati, bilim saviyasi, e'tiqodi – tarixiy tajribalarga, an'analar, udumlar va urf-odatlariga munosabati darajasida tarkib topadi va egallangan nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar turmush faoliyatida, o'zining jamoatchilik, bog'cha, oila, do'stlari oldidagi burch va vazifalarini bajarishlarida namoyon bo'ladi. Bolaning milliy umuminsoniy madaniyati o'zini tuta bilishi, so'zlashish qoidalariga rioya etishi, yurish-turishi, turmushida, ya'ni faoliyat jarayonida amlaga oshadi va rivojlanib boradi. Milliy umuminsoniy qadriyatlarimiz bo'lmish an'analar, udumlar va urf-odatlarini o'rganish, oila, bog'cha, jamoatchilik hamda mahallalarda qiziqarli holda amalga oshiriladi. Bolalarni qiziqtiradigan milliy umuminsoniy qadriyatlarimiz vositasida diafilmlar, rangli-rasmi kitoblar, bolalar uchun madaniy dam olish markazlari, muassasalar (kino-teatr, folklor dastalar, xalq teatrlari, san'at saroylari, madaniy markazlar va hokazolar) kichkintoylar shaxsining ma'naviy ehtiyojlarini, qiziqishlarini va manfaatlarini qondirish uchun imkoniyat yaratadi. Milliy umuminsoniy va umuminsoniy madaniyat qirralarini yaxlit shakllantirishga ijobiy ta'sir etadi. Lekin bolalar maishiy faoliyati faqat milliy umuminsoniy qadriyatlar vositasida paydo bo'lgan nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar bilan qurollantirilmaydi. Balki ularning milliy umuminsoniy madaniyatiga oid tushunchalarni erkin, ongli va adolat bilan hal eta olishlar, ular haqida o'z munosabatlarini bildira olishiga, to'g'ri xulosa chiqara olish hamda ularni avylash, asrash, sevish, umrboqiyiligini ta'minlashga ham o'rgatiladi. "Men va do'stlarim", "Men mehmondo'stman", "Mening yaxshi fazilatlarim", "Men yaxshi bolaman" kabi tushunchalar shakllantiriladi.

Bunday tushunchalar an'analar, udumlar, urf-odatlar asosida bolalarda insoniy qiziqishlarni ko'ra bilishi, his etishi, milliy umuminsoniy xalq qadriyatni o'rganish, o'zligini anglashga ehtiyoj sezish, inson mehnatining o'rnini to'g'ri tushunish, insonparvarlik, mehr-oqibat, iymon-e'tiqod, o'z Vatani sevish va uni e'zozlash, Vatanga muhabbat, sadoqat, ota-ona, qarindosh-urug'lar, keksalarga hurmat, kichiklarni asrash va boshqalarga muruvvatli, saxovatli bo'lish kabi fazilatlar shakllantirilib boriladi.

Demak, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda milliy umuminsoniy qadriyatlar vositasida oilaviy, maishiy milliy umuminsoniy qadriyatni shakllantirishda ijtimoiy ong, yaratiladigan madaniy muhit, amalga oshiriladigan faoliyat turlarida pedagogik shart-sharoitlarga amal qilish talab etiladi. Bular:

- milliy umuminsoniy qadriyatlarni o'rganishda o'zaro samimiy muloqot, bir-birini hurmat qilish;
- madaniy muhit yaratishda sog'lom psixologik sharoit yaratish, zo'riqish, majburlash, rejaga to'liq amal qilishga chek qo'yish, ya'ni faoliyatning rang-barangligi, mazmunan boyligiga e'tibor berish.

Tadbirlarni bolalarning talab va ehtiyojiga, qiziqishiga qarab quyidagicha tashkil etish:

- faoliyat jarayonida to'g'ri maqsad qo'ya olish;
- madaniy muhit, faoliyatni bolalardagi madaniy, milliy umuminsoniy va umuminsoniy, ruhiy qadriyatlar shakllanishiga yo'naltirish;
- faoliyat mazmuni, shakli, uslubi, usuli va vositalari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashdan iborat.

Demak, milliy umuminsoniy qadriyatni shakllantirishda ta'lim-tarbiya tizimini – madaniy muhit, madaniy faoliyat bosqichlaridan iborat andazasini tashkil etish, ularni har tomonlama anglashga, milliy umuminsoniy qadriyatlarni saqlashga imkoniyat yaratadi.

Bolalar ma'naviy dunyosining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri – tayyorlovlarni obro'li inson, namuna deb bilishlari, maslahat olishlari, taqlid qilishlari va lozim bo'lgan paytda har qanday yordamni olishlariga ishonch hosil qilishlari. Hyech qanday tarbiya uslubi, bolalarga namuna kuchidek ta'sir ko'rsata olmaydi. Namuna taqlid uchun asosiy manba rolini o'ynaydi. Shaxsiy namuna esa tarbiya berish sifatida o'sib kelayotgan yosh avlodning ongi va milliy umuminsoniy va umuminsoniyiga ta'sir ko'rsatuvchi tayyorlov yoshdagi kishilar xatti-harakatlari va boshqa faoliyatlari majmui. Tayyorlovlarning namuna sifatidagi tarbiyaviy ta'siri shuning uchun ham muhimki, ular aynan bolalarning taqlid qilishi uchun jonli manba bo'lib hisoblanadi.

Bolalar ruhiyatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri – ko'pincha o'zi sezmaganda namuna olsa arziydigan, taqlid qilishga loyiq birorta ijobiy shaxsga tenglashish, unga o'xshash istagi.

Misol uchun milliy umuminsoniy qadriyatlarimizdan biri bo'lgan mehmon kutish qoidalarini olaylik. Har bir xonadonga, albatta, mehmon kelib turadi. Uyga mehmon kelganda qo'lga suv quyib yuvdirganlar, ketishdan oldin ham qo'llariga suv quyib ko'zatganlar. Qo'lini yuvgach, mehmonlar "Rahmat, baraka top, murodingga yet" deb duo qilishgan. Shunday iboralar haligacha saqlanib kelinmoqda va avloddan-avlodga o'tib, ular ongiga singib ketgan. Yoki mehmon kelsa, oyoq kiyimini o'ngarib, tartibli qo'yishi, ketayotganda "Xush kelibsiz, yana kelib turing!" kabi iboralar bolalarni tarbiyalab boradi.

Namuna sifatida tayyorlov yoshdagi bolalarning obro'si va kishilar bilan muomalalari, ayniqsa, bolalar milliy umuminsoniy va umuminsoniy hamda fe'l-atvorining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bolalar odatda ko'p vaqtini bog'cha jamoasi davrasida o'tkazadi va jamoaning xatti-harakatlarini onsonlik bilan qabul qiladi. Bu xatti-harakatlarni o'z tajribalarida takrorlaydilar. Ulardan sababi so'ralgan paytda, "o'rtog'im shunday qiladi, bog'cha oram shunday qiladilar yoki uyda onam shunday qiladilar, dadam shunday qiladilar, buvim shunday deganlar", kabi javoblarni eshitish mumkin. Bolalarga ota-onalarning va bog'cha jamoatchiligining xatti-harakatigina emas, balki madaniyatligi, og'zaki nutqi, savol-javoblari ham ta'sir qiladi. Ma'lumki, so'z qudratli kuchga ega. Madaniyatli inson o'ylab, tartib bilan so'zlaydi. "Yumshoq, mahribonlik bilan aytilgan so'z shunday qudratli kuchki, uning bilan hyech qanday jazo tenglasha olmaydi", degan edi. P.F.Lesgaft.

Oilaviy va madaniy-maishiy milliy umuminsoniy qadriyatni oshirishning samarali yo'llari ota-onalarning bolalarga sarflagan vaqtlari bilan emas yoki tarbiyachining bunda kunning o'tishigagina emas, balki ularning tarbiyasiga, oilaning turmush tarziga, jamoatchilik obro'si va shaxsiy namunalariga bog'liq. Oiladagi ota-onalar, bog'chadagi tarbiyachi va boshqa xodimlar, hatto tayyorlov yoshdagi opa-ukalar hamda singillarning o'zaro munosabatlari milliy umuminsoniy qadriyatning boshlanish shakllanishida o'ziga xosligini ko'rsatadi. Bolalarda milliy umuminsoniy qadriyatni shakllantirishda an'analar, udumlar, urf-odatlar muhim vosita sifatida yordam beradi. Bunday an'analar, udumlar va urf-odatlarining bolalarga namuna ko'rsatadigan tarbiyaviy ta'sirlari saviyasini aniqqlashda quydagilarga e'tiborni qaratdik:

- bolaning familiyasi, ismi, otasining ismi, tug'ilgan yili, oila a'zolarining soni, nechanchi farzand ekanligi, oilada ko'pincha qanday an'analar tez-tez bo'lib turishini bilish;
- oiladagi tadbirlarning nomi, oila a'zolarining bo'sh vaqtlarida nima bilan shug'ullanishlari, ularning hunarlari, iqtisodiy tarbiyaga oida olib boradigan ishlari;
- oilada bolalarga kim ko'proq e'tibor beradi, ertak, rivoyat aytuvchi kim? Oila a'zolarining o'zaro bir-birini hurmat qilishi, kiyinishi, oila muammolarini hal etishda bolalarning ishtirok etish, etmasligi va hokazo.

Oilda avlodlar o'tib ketishi bilan oilalardagi ba'zi salbiy tarbiya uslublari o'z-o'zidan yo'qolib ketadi, deyish o'rinsiz. Hatto hozirgi davrdagi ba'zi ziyoli oilalarda ham ota-onalarning bolalar tarbiyasidagi bosqil, vazminlik, ularga bo'lgan hurmat, diqqat-e'tibor, odoblilik va boshqa xususiyatlar yetarli deb bo'lmaydi. Natijada, ota-onalar, tarbiyachilar, bolalar munosabatlarida turli ko'rinishdagi kelishmovchiliklar, salbiy xatti-harakatlar shakllana boshlaydi. Agar oilada ota-ona bilan bolalar o'rtasida o'zaro muloqot uchun shart-sharoitlar mavjud bo'lib, qon-qarindoshlik munosabatlari amaliyotda yaxshi bo'lsa, ota-onalar obro'li bo'lib, tarbiya usullaridan foydalana olsalar, bunday oilada bolalar erkin kamol topadilar, o'z mulohazalarini ham ochiq, ro'y-rost aytishdan tortinmaydilar. Bola tayyorlovlarning so'zlari, xatti-harakatlari, ya'ni berayotgan va'dalari, yurakdan qilinayotgan muomalalariga yoki do'q-po'pisalaridan qat'i nazar, ularga ishonishi lozim. Masalan, bolaga uy-ro'zg'or ishlarida ota-onalarning topshiriqlarini o'z vaqtida bajarganligi va hokazolar uchun dam olish kuni kino yoki teatrga olib borishga va'da berilgan bo'lsa, har qanday qiyinchiliklarga qaramasdan, va'daning ustidan chiqishi lozim. Oiladagi ijobiy an'analarni bajarish jarayonida tayyorlov yoshdagi kishilarning namunasi bolalarni o'ylashga, fikrlashga, ijtimoiy hayotni tushunishga yo'llaydi. Chunki an'analar, udumlar va urf-odatlar ma'naviy omillar sifatida bolalarga hayotning u yoki bu jabhasida o'zining yoki boshqalarning milliy umuminsoniy va umuminsoniy muammosini baholashga yordam beradi. Bunda oilada va bog'chadagi an'analar, udumlar, urf-odatlarni qo'llagan holda qiziqarli tadbirlarni tez-tez o'tkazib turish, bolalar tarbiyasiga ijobiy ta'sir etadi. Bunday samarali yo'llar bolalarni boshqalarga hurmat-ehtirom bilan muomala qilish, madaniyatli bo'lishda asosiy rol o'ynaydi. Natijada, milliy umuminsoniy qadriyatlar vositasida yurish-turish, o'zini tuta bilish, madaniy muomalada ijobiy sifatlar tarkib topadi. Bu xislatlar nazarimizda bolalari bilan do'st, ularga diqqat-e'tibor bilan qaraydigan, qayg'ulariga hamdard, xursandchiliklarini baham ko'ruvchi, sabr-toqatli ota-onalar bo'lgan oilalarda mustahkamlanadi.

Tadqiqot ishlarida isbotlanganidek, milliy umuminsoniy qadriyatni shakllantirish quydagi yo'nalishlarda bajarilsa, uning samaradorligi yanada oshadi:

- bog'cha o'zining barcha tarbiyaviy faoliyatini oiladagi tarbiya jarayoniga izchil yo'naltira olsa;
- tarbiyachilar jamoasi oila bilan o'zaro hamkorlikda milliy umuminsoniy qadriyatlar asosida milliy umuminsoniy qadriyatni tarbiyalash talablarini to'g'ri tashkil eta olsa;
- mahalla, bog'cha, oila, xalq ta'limi bo'limi jamoatchilikni tarbiya jarayonida bir maqsadga yo'naltira olsa;
- oila an'analari, udumlari va urf-odatlaridan foydalanishda bog'cha va tarbiyachilar hamda bolalar hamkorligi o'rnatilsa.

Bu masalalarni ijobiy hal etishda bog'cha xodimlari, mahalla qo'mitasi, xalq ta'limi bo'limlarining tarbiyaviy imkoniyatlari kengayayotgan davrda chnada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Demak, mamlakatimizda umumiy ta'lim-tarbiya mazmunini sifat jihatdan tibdan isloh qilish, aniqrog'i, yangilash asosida bolalarni har tomonlama kamol toptirish uchun alohida tarbiyaviy bilim berishni har qachongidan ham yuqori saviyaga ko'tarish bizning muqaddas burchimiz.

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ Й ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ПІДЛІТКІВ

На сьогоднішній день в Україні склалася критична ситуація із станом здоров'я підростаючого покоління. Майже 90% підлітків мають відхилення у стані здоров'я, 50% – незадовільну фізичну підготовку, близько 60% юнаків та дівчат мають низький рівень фізичного розвитку. Щороку до лав Збройних сил України за станом здоров'я не призивається кожний четвертий юнак призовного віку [1, с. 52].

Ознайомлення з літературою (В.М. Баранов, Г.І. Власюк, В.І. Глухов, А.П. Голобородько, О.П. Лаптев та ін.) свідчить, що останнім часом активізувалася увага вчених до дослідження питань здорового способу життя, кваліфікованіше ведеться його пропаганда у засобах масової інформації. Проте проблема покращення здоров'я підростаючого покоління залишається невирішеною. Її розв'язання у нашому суспільстві в основному покладено на фахівців фізичного виховання та медиків. Але ні лікарі, ні вчителі не підготовлені до пропаганди переваг здорового способу життя і не завжди самі є у цьому прикладом [3, с. 151]. Тому велика увага приділяється саме педагогічним заходам щодо формування здорового способу життя молоді та усвідомлення нею цінностей здоров'я.

Метою даної статті є виявлення чинників, що негативно впливають на формування здорового способу життя підлітків та знаходження шляхів їх подолання.

Фахівцям у сфері педагогіки відомо, що саме у молоді роки відбувається сприйняття певних норм і зразків поведінки, накопичення відповідних знань та вмій, усвідомлення потреб та мотивів, визначення ціннісних орієнтацій, інтересів та уявлень [2, с. 87]. Як відзначається у літературі, саме у дитячому та підлітковому віці в людей формуються основні життєві норми, цінності та установки [4, с. 146]. Таким чином, можна зробити висновок, що особлива педагогічна увага повинна приділятися формуванню здорового способу життя, починаючи з дошкільного віку.

Багато молоді відстають у навчанні. Основною причиною цього, на думку науковців, є погіршення стану здоров'я, слабкий фізичний розвиток, зниження імунітету до захворювань. За дослідженнями інституту педіатрії, акушерства та гінекології АМН України, лише близько 10% немовлят народжуються здоровими [3, с. 115]. Слід зауважити, що до школи потрапляє ще менше здорових дітей. Негативну роль відіграють екологічний чинник, спадковість, умови і спосіб життя [4, с. 54]. Погіршення загального рівня досягнень у навчанні, як зазначають науковці, пов'язано з низьким рівнем здоров'я школярів. Подібні дані були отримані Всеукраїнським фондом соціальних досліджень, який провів аналіз стану здоров'я дітей України. Зокрема, було зроблено висновок, що стан здоров'я дітей та підлітків України поступово погіршувався протягом останніх 10–15 років і на цей час опинився на рівні, котрий у перспективі загрожує існуванню здорової нації.

Систематизувавши чинники, що впливають на погіршення здоров'я, підвищення захворюваності, інвалідності та смертності дітей та молоді України, ми відокремили такі найважливіші:

- відсутність педагогічної та соціальної діяльності щодо запобігання нещасним випадкам;
- незадовільний стан здоров'я вагітних і дівчат – майбутніх матерів, поширення серед них гінекологічних захворювань;
- поширення гострих кишкових інфекцій з причин нехтування основними санітарно-гігієнічними нормами;
- зменшення можливостей природного фізичного розвитку і послаблення роботи з масового фізичного виховання;
- незадовільний стан статевого виховання, наслідком чого є небажана вагітність і венеричні хвороби;
- слабка ефективність традиційних методів протидії поширення ВІЛ/СНІДу і хімічних залежностей – тютюнової, алкогольної, наркотичної, токсикоманії;
- поширення туберкульозу.

Більшість чинників значною мірою пов'язані зі способом життя дітей і молоді, соціальними складовими вітчизняних реалій. Тому найбільш ефективним шляхом позитивного впливу буде використання засобів з арсеналу системи формування здорового способу життя.

Аналіз літератури дав можливість узагальнити причини, що негативно впливають на формування здорового способу життя молоді. Зокрема, були відокремлені такі:

- нездоровий, а нерідко й асоціальний спосіб життя батьків, відсутність родинного виховання;
- обмежені матеріальні можливості дітей, молоді та дорослих;
- недосконалість профілактичної роботи в системі охорони здоров'я;
- недосконалість навчально-виховної діяльності в системі освіти;
- нестача знань та інформації, що повинні надаватися з інших державних і суспільних структур – засобів масової інформації, позашкільних молодіжних осередків, соціальних служб для молоді, громадських організацій тощо.

Проекти ФЗСЖ (формування здорового способу життя) мають прищеплювати дітям та молоді позитивні звички, поширювати адресну інформацію з проблеми здоров'я, навчати людей передбачати і розпізнавати ризики для

здоров'я, уникати їх у повсякденному житті [3, с. 198; 4, с. 56]. З метою створення позитивних умов для ФЗСЖ підлітків основними напрямками педагогічного та культурно-просвітницького впливу на особистості підлітків, на нашу думку, мають стати:

- формування у молоді навичок соціальної діяльності щодо запобігання нещасним випадкам;
- формування уявлень щодо необхідності проходити медичні обстеження згідно із затвердженими нормами; про важливість дотримання основних санітарно-гігієнічних норм;
- поліпшення роботи з масового фізичного виховання;
- організація статевого виховання з метою запобігання небажаній вагітності і венеричних хвороб;
- розробка ефективних культурно-просвітницьких методів протидії поширення ВІЛ/СНІДу і хімічних залежностей – тютюнової, алкогольної, наркотичної, токсикоманії;
- педагогічна корекція поведінки відповідно до умов дотримання здорового способу життя.

На сьогоднішній день, складність і різноманітність культурно-практичних завдань вимагає пошуків таких технологій соціально-культурного проектування, які б забезпечували більшу ефективність реалізації цих завдань водночас з меншими людськими, часовими, ресурсними і фінансовими затратами [2, с. 98]. Програма ФЗСЖ повинна впливати на всі сфери життя особистості. Впроваджуючи програму ФЗСЖ у навчальному закладі, слід враховувати той факт, що за оцінками респондентів національного соціального опитування, вчителі мають малий вплив на стан здоров'я молоді. Близько половини опитаних вважають, що вони (педагоги) абсолютно не впливають на здоров'я або ж впливають незначною мірою.

Слід зазначити, що культурно-просвітницька програма, спрямована на ФЗСЖ, є модифікацією соціальної реклами. Таким чином, нами були враховані педагогічні психологічні чинники впливу інформації на особистість [3, с. 208]. Виходячи з цього, потрібно створювати адекватні педагогічні умови щодо впливу на ціннісні орієнтації молоді.

Висновки. 1. Серед чинників, які негативно впливають на формування здорового способу життя підлітків є: екологія, спадковість, умови і спосіб життя людини. 2. Для вирішення даної проблеми, на нашу думку, слід дотримуватись наступних умов: надання інформації з горизонтальної позиції (рівний – рівному); особистість – транслятор інформації – має викликати довіру у підлітків; необхідна експресивна форма повідомлень із застосуванням інтерактивних методик; уникнення мовних, рухових і візуальних шаблонів, здатних створити негативні установки на підліткову аудиторію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закопайло С. Компоненти здорового способу життя / С. Закопайло // Фізичне виховання в школі. – 2003. – №2. – С. 52 – 53.
2. Петрик О. І. Медико-біологічні та психолого-педагогічні основи здорового способу життя: Курс лекцій / О. І. Петрик // Навч. посіб. для студентів ун-тів та пед. ін-тів. – Львів : Світ, 1993. – 119 с.
3. Формування здорового способу життя: Навч. посіб. для слухачів курсів підвищення кваліфікації державних службовців / О. Яременко, О. Вакуленко, Л. Жаліло, Н. Комарова та ін. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 232 с.
4. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи / О. Яременко, О. Балакірева, О. Вакуленко та ін. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 207 с.

*Fayzullo Qosimov, Guljahon Umarova
(Buxoro, Uzbekiston)*

KO`PAYTIRISH VA BO`LISHGA DOIR MASHQLAR TIZIMINI TUZISH YUZASIDAN USULIY TAVSIYALAR

Boshlang`ich sinf o`qituvchisida hisoblash malakasini shakllanishida ko`paytirish va bo`lishga doir mashqlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo mashqlar xilma-xil, qanday ketma-ketlikda mashqlarni o`quvchilarga bajartirish maqsadga muvofiq? Bunday mashqlar tizimini tuzish bo`yicha bo`lajak boshlang`ich sinf o`qituvchilariga ayrim usuliy tavsiyalarni keltiramiz:

1. Har bir bo`lajak boshlang`ich sinf o`qituvchisi boshlang`ich sinf matematika o`quv dasturi va DTS talablarini puxta bilishi, jumladan, 2-sinfda "Ko`paytirish va bo`lish" mavzusi yuzasidan o`tiladigan nazariy materiallar izchilligini bilishi zarur.

2-sinfda "Ko`paytirish va bo`lish" mavzusi darslikning 105-sahifasidan boshlanib, o`quv yilining 3-4-choraklarida o`tilishi, unda jami 80 soatlik dars mashg`ulotlarining o`tilishi, asosan, ko`paytirish va bo`lish amallari mazmuni bilan o`quvchilar tanishtirilishi, unga doir mashqlarni bajarishga o`rgatish ishlarini, ko`paytirish va bo`lish amallari ishtirok etgan ifodadagi hadlarning shakllanishi, butunni teng qismlarga bo`lishga doir mashqlarning bajarilishi, ko`paytirishning o`rin almashtirish xossasi, unga doir mashqlarning bajarilishi, ko`paytirish va bo`lish

amallari hadlarini topishga doir mashqlarning bajarilishi, 0,1,10 sonlari ishtirokida ko'paytirish va bo'lishni o'rgatishga doir mashqlarning bajarilishi kabi o'quv holatlarini tashkil etish, o'rgatish o'qituvchi zimmasidagi muhim vazifalardan biri sanaladi.

2. Ko'paytirish va bo'lishga doir mashqlar tizimini tuzishda o'qituvchi quyidagi tamoyillarga rioya qilishi maqsadga muvofiq;

a) Har bir tuziladigan mashq o'quv materiali mazmuniga mutanosib bo'lishi shart. Ko'paytirish va bo'lishga doir tuziladigan har bir mashq mazmuni o'tiladigan tushunchaga mos bo'lishi kerak. Masalan, ko'paytirish bilan o'quvchilarni dastlabki tanishtirishda, bir xil qo'shiluvchilar yig'indisini topishga oid mashqlar berilib, ularni ko'paytmaga aylantirish so'raladi.

$$2+2+2+2+2=10$$

$$2 \cdot 5=10$$

b) Har bir tuziladigan mashq o'quvchilarning yoshi, qiziqishi, real o'qish imkoniyatlariga mos bo'lishi kerak.

Bu tamoyil o'quvchilarni o'quv –biluv faoliyatini tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish talablarini amalga oshirishga mo'ljallangan. Shu tufayli o'quvchilarni matematika o'rganishga qiziqishlarini oshirish, mustaqil ijod qilish layoqatini o'stirish, topshiriqlarni o'quvchining real o'qish, imkoniyatlariga moslashtirish talablari asosida o'tkaziladi. Masalan, ko'paytirishning o'rin almashtirish qonuni bilan o'quvchilar tanishtirilgan ekan, kichik sonni katta songa ko'paytirishga qaraganda, katta sonni kichik songa ko'paytirish qulayligini amalda bajarib, misollar yechishga tadbir qilinadi. 2- sinfda jadval holdagi ko'paytirish bilan ish yuritilgan ekan, ko'paytirishning o'rin almashtirish qonuni quyidagi xususiy misollarda tadbir qilinadi.

$$2 \cdot 7=2+2+2+2+2+2+2$$

$$7 \cdot 2=7+7$$

$$2 \cdot 7=7 \cdot 2$$

Agar shu qonun 3·12 yoki 12·3 misollar uchun tadbir qilinadigan bo'lsa, bu jadvaldan tashqari ko'paytirish bo'lgani uchun bunday mashqlar 3- sinfda tanishtiriladi, 2- sinf o'quvchilari o'qish imkoniyatiga mos emas.

v) Tuziladigan mashqlar ta'lim jarayoni bosqichlariga mos bo'lishi kerak. Bu tamoyilga binoan mashqlarni ta'lim jarayoni bosqichlariga bog'liqligi hisobga olinadi. Masalan, shunday mashqlarni qaraymiz.

1) Misolni yeching: $4+4+4$

2) Yig'indini toping: $5+5+5+5$

3) Yig'indini ko'paytma shaklida ifodalang.

$$5+5+5+5$$

$$4+4+4$$

1- va 2- mashqlar 3- mashq uchun tayyorlov mashqi vazifasini o'taydi. O'quvchi dastlab 1- mashqni bajaradi, ya'ni $4+4+4$ misolini yechib javobini topadi. 2- mashqda esa endi yig'indi qiymatini topadi. 3- misolda esa bir xil qo'shiluvchilar yig'indisini ko'paytma shakliga aylantirib, shakl almashtirib bajariladi.

$$5+5+5+5=5 \cdot 4$$

$$4+4+4=4 \cdot 3$$

Shunisi e'tiborliki, o'quvchilar mashqni bajarib turib, aynan teng ifodalarning turli shakllari bilan tanishib boradilar. Yuqoridagi mashqlarda chap tomonda yig'indi, o'ng tomonda ko'paytma turibdi. Ularning sonli qiymatlari teng bo'lgani uchun ular tenglik ishorasi bilan birlashtirilgan.

2. Tuziladigan mashqlar bir-biriga bog'liq bo'lishi kerak. Bu tamoyil shuni bildiradiki, o'qituvchi har bir mashqni o'quvchilarga havola qilishdan oldin, undan oldingi bajariladigan mashqlar bilan bog'liqligini inobatga olishi zarur. Masalan, o'quvchi $36:4=9$ misolini yechib, uning to'g'riligini tekshirish uchun $4 \cdot 9=36$ ni bajaradi. Bo'lishni ko'paytirish bilan tekshirish yoki, aksincha, ko'paytirishni bo'lish bilan tekshirishga tayyorlaydi. Bunday mashqlar o'zaro bog'liq mashqlardir. Matematikaning juda kio'p tushunchalari o'zaro bog'liq mashqlar tizimini bajarish tufayli o'rganiladi.

3. Tuziladigan mashqlar bir-birini to'ldirishi zarur. Bu tamoyilga rioya qilish yo'li bilan o'quvchilarning o'zlashtirish ishining davomiyligi amalga oshiriladi. Shu bilan birga bu tamoyil mashqlarning osonligi va qiyinligini, soddaga va murakkabligini bajarish mo'ljali sanaladi. Mashqlarning soddaligi va murakkabligini ob'yektiv hodisa sifatida tushunamiz. Masalan, quyidagi mashqlarni bajaring:

1) Misolni yeching: $6+6, 7+7, 5+5, 8+8$

2) Yig'indini toping: $6+6, 7+7, 5+5, 8+8$

3) Qo'shiluvchi ko'paytirish bilan almashtirib yozing.

$$4+4, 5+5, 6+6, 7+7, 8+8$$

4) Javobi bir xil bo'lgan misollarni ko'chirib yozing:

$$2+2+2, 3+3, 1 \cdot 6$$

$$3+3+3, 12:2, 18-6=6$$

5) Javobi bir xil bo'lgan misollarni ko'paytma shaklida ifodalang.

$$6+6, 2+2+2+2+2+2, 3+3+3$$

$$4+4+4, 1+1+1+1+2+2+2+2, 9+9$$

Ushbu mashqlardan 1-3-mashqlar sodda mashqlar jumlasiga kiradi, ulardagi har bir misolda bitta o'quv elementi bajariladi. Masalan $6+6=12$ yoki 3-misolda $6+6=6\cdot 2$ deb o'quv topshirig'i tez bajariladi. 4-5- mashqlar murakkab mashq bo'lib, ularni bajarishda bir nechta o'quv elementlari bajariladi. 4-mashqni bajarishda berilgan misollarni yechish ular ichidan javobi bir xil bo'lgan misollarni alohida guruhlab, ularni ko'chirib olib, yechimlarini yozish kabi o'quv elementlari bajariladi. 5- mashqda esa misollarni yechish, ular ichidan javobi 12 chiqadiganlarini alohida guruhlash, har bir misolni yig'indi shaklida berilgan misolni ko'paytma shaklida ifodalash kabi qator o'quv elementlari bajariladi. Shu jarayonlar asosida ularni murakkab mashq turkumiga kiritish mumkin.

Agar mashqlarni sodda va murakkabligi ob'yektiv bo'lsa, ularning oson va qiyinligi sub'yektiv hodisadir. O'quvchilar mashqlarni bajarishlari natijasida qiyin misollar ham ular uchun oson mashqlarga aylanib boradi.

3. Ko'paytirish va bo'lishga doir mashqlar tizimini tayyorlashda o'quvchilar o'quv faoliyatlarini tashkil etish shakllariga alohida e'tibor qaratishlari lozim. Beriladigan mashqlar butun sinf o'quvchilar jamoasigami, yoki alohida o'quvchilargami? Shuni nazarda tutib o'qituvchi tabaqalashtirilgan ta'limdan mohirona foydalanishi mumkin. O'quvchilar o'quv faoliyatlarini tashkil etishning turli xil ko'rinishlarini birga, ularning mutanosibligini inobatga olgan holda tashkil etish mumkin bo'ladi. Bu ish o'qituvchidan ancha mahoratni talab qiladi. Ko'paytirish va bo'lishga xos tushunchalarni dastlabki tanishtirish jarayonida mashqlarni umumsinf muhokamasiga havola qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Agar tushuncha mustahkamlash xarakterida bo'lsa, mashqlarni alohida guruhlar jamoasiga va o'quvchilarga yakka holda ishlashlarini nazarda tutgan holda mashqlar tuzish va o'quvchi muhokamasiga havola qilish mumkin.

4. Mashqlar tuzish jarayonida o'quvchi qiziqishi, ishtiyoqmandligi ijodiy yondashishini nazarda tutish muhimdir. Mashqlar qanchalik mantiqiy, qiziqarli topqirlikka undash shaklida tuzilgan bo'lsa, o'quvchi shunchalik qiziqib, mustaqil bajarishga harakat qiladi. Sodda misol tarzida bajariladigan mashqlar o'quvchi xotirasidan chetga chiqmaydi. Topqirlikka doir biluv, ijodiy mashqlar o'quvchi tafakkurini rivojlantiradi.

Bu xil mazmundagi 2 xil mashqni ko'ramiz.

1-mashq Misollarni bajar:

$6+6$, $6+6+6$, $6+6+6+6$

Bu mashq bir xil qo'shiluvchilarni qo'shishga doir. O'qituvchi bunday mashqlarni bajarib, ularni ko'paytma tarzda bajarishlarini aytishi orqali yuqoridagi misollarni o'quvchilar quyidagicha yozadilar:

$6+6=6\cdot 2$

$6+6+6=6\cdot 3$

$6+6+6+6=6\cdot 4$

O'quvchilarga quyidagi mashqni ijodiy mashq tarzida ham berish mumkin.

2-mashq 6 soni va (+)amali yordamida misollar tuzisng. Bunda o'quvchi dastavval fikrlab 6 va (+) amali yordamida misolni mustaqil tuzishga harakat qiladi.

$6+6$, $6+6+6$, $6+6+6+6$

kabi misollar tuzadi. Ularni ko'paytma tarzda ifodalash so'ralsa, oldingi mashq yechimiga har xil variantni beradi.

5. Mashqlar va ularning tizimini tuzishda o'quvchilar tomonidan ularni bajarilishini ta'minlashda interaktiv metodlardan unumli foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. "Aqliy hujum", "6+6+6", "Klaster", "Zakovatli zukko", "Venn", "Baliq skeleti" kabi interfaol metodlardan foydalanib turli mazmundagi mashqlarni tuzish va uni o'quvchilar bajarishi natijasida ular o'rganilgan tushuncha to'g'risida to'liq ma'lumot olib, bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'ladilar. Masalan, sinf o'quvchilari ko'paytirish hamda bo'lish mavzusini o'rganib bo'lganlaridan keyin, sinf jamoasini 2 guruhga ajratib, bir guruhga "ko'paytirish", ikkinchi guruhga "bo'lish" atamalarini doska o'rtasiga yozib, shu tushunchaga xos bo'lgan barcha tushunchalar ro'yxatini tuzib, ko'paytirish va bo'lishga doir qator so'zlarni yozib, har bir so'zga alohida sharh so'rash orqali o'quvchilarning ko'paytirish va bo'lishga doir bilim, malaka va ko'nikmalari mustahkamlanadi.

Mavzuni mustahkamlash maqsadida tezkor savollarni "Aqliy hujum" tarzida o'quvchilarga havola qilish orqali ularning ko'paytirish va bo'lishga doir bilim, malaka va ko'nikmalari mustahkamlanib boriladi. Bunday savollar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin.

- Qachon ko'paytma birga teng?

- Qachon ko'paytma 1 ko'paytuvchiga teng bo'ladi?

- Birinchi ko'paytuvchini 2-marta orttirganda ko'paytma qanday o'zgaradi?

- Birinchi ko'paytuvchi 2 marta orttirildi, ikkinchi ko'paytuvchi ikki marta kamaytirildi natija qanday o'zgardi?

- Qachon ko'paytma 0ga teng bo'ladi?

- Qanday 2 ta sonning yig'indisi ularning ko'paytmasiga teng?

- Qachon bo'linma bo'linuvchiga teng bo'ladi?

- Qachon bo'linma 1ga teng bo'ladi?

- Bo'linuvchi ikki marta ortdi, bo'linma qanday o'zgardi?

- Bo'luvchi ikki marta ortdi, bo'linma qanday o'zgardi?

- Bo'linuvchi ikki marta ortdi, bo'luvchi 2 marta kamaydi, bo'linma qanday o'zgardi?

Bunday savollarni ko'plab tayyorlab, o'quvchilarni bu savollarga javob berishga undash ularning fikrlash qobiliyatlarini o'stiradi. Bu ko'paytirish va bo'lishga doir bilim, ko'nikma, malakalarni mustahkamlab boradi.

6. Ko'paytirish va bo'lishga doir mashqlar tizimini tuzishda o'qituvchi keyingi bosqich jadvaldan tashqari ko'paytirish va bo'lishni o'rganishga doir tayyorlov ishlarini olib borishi maqsadga muvofiqdir.

O'quvchi 100 ichida jadvalli ko'paytirish va jadvalli bo'lishni puxta o'rgansa, bu uning kundalik malakasiga aylansa, o'quvchi jadvaldan tashqari ko'paytirish va bo'lishni tez tushunadi. Shu sababli quyidagi mazmundagi mashqlarni bajarish maqsadga muvofiq bo'ladi

1) $10+10+10+10=$

2) Misolni yeching $11+11+11$

$12+12$

3) Ikki usulda yeching $(10+2) \cdot 3=$

Umuman olganda ko'paytirish va bo'lishga doir mashqlar tizimini tuzish ishi o'qituvchidan chuqur bilim va mahorat talab etadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bantova M.A., Belt'yukova G.V., Poevshikova A.M. Matematika o'qitish metodikasi. – Toshkent, 1996.
2. Bikbayeva N. Sidilnikova va boshqalar. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. – T.: "O'qituvchi", 1986. – 269 b.
3. Saitov Y. Matematika va matematiklar haqida. – T.: "O'qituvchi", 1992. – 33 b.
4. Koval C. Matematika va matematiklar haqida. – T.: "O'qituvchi", 1992. – 33 b.

*Mavlyuda Qosimova, Mehriniso Hakimova
(Buxoro, Uzbekiston)*

ARIFMETIK AMAL XOSSALARINI QO'LLASH JARAYONIDA O'QUVCHILAR TOMONIDAN YO'L QO'YILAYOTGAN AYRIM XATOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH

Boshlang'ich sinfda o'quvchilar arifmetik amallar hossalarini ma'lum tizim asosida o'rganishdi. Misollarni bajarishda o'quvchilar bu hossalarni o'rinli qo'ullay olmaslik natijasida ayrim tipik hatolarga yo'l qo'yishadi.

1 - sinf o'quvchisi o'rin almashtirish hossasi bilan 67-darsda tanishadi. Bu esa o'quvchilar 10 ichida qo'shish va ayirish jadvali bilan tanishgach, qo'shishning mazkur hossa o'rganiladi. Bizningcha, hozirgi o'quv dasturi va darsliklaridagi urin almashtirish hossasini o'tish vaqti o'z urnida emas deb hisoblaymiz. Chunki o'quvchi $\_ + 4$, $\_ - 4$ kurinishidagi qo'shish va ayirishni o'rgangach, qo'shishning o'rin almashtirish hossasi bilan o'quvchilarni induktiv tarzda tanishtirish maqsadga muvofiq. Sababi o'quvchi $\_ + 5$, $\_ + 6$, $\_ + 7$, $\_ + 8$, $\_ + 9$ ko'rinishdagi qo'shishni o'rganishi uchun qo'shishning o'rin almashtirish hossasini bilishi muxim. O'quvchi $2+6$ ko'rinishdagi misolni bajarishga ko'ra bevosita $6+2$ ni tez topadi. Shu sababli o'quvchi ko'pincha, qo'shishning o'rin almashtirish konunini qo'llash jarayonida ayrim juz'iy hatolarga yul kuyadi.

Masalan $1+8$ ni bajarish uchun, 1 ga sakkiz marta birni bittalab kushib, topmokchi buladi, buni kul barmoklari bilan bajarib, natijasini chikarishda hatoga yul kuyishadi. O'quvchi qo'shishning o'rin almashtirish hossasini o'rinli qo'llab $8+1=9$ ni tez chikaradi.

O'quvchilar 1 - sinfda ikki amalli masalalar bilan tanishayotganda, qo'shishning guruxlash (assotsiativlik) hossasini o'rgana boshlashadi. Bir necha masalalarni tuzib bajarishgach, o'quvchilar $(a+v)+s=a+(v+s)$ qo'shishni guruxlash hossasini misollarda ko'rib chikib, amalda qo'llashga o'rganishadi.

Masalan, quyidagi masalani qaraymiz:

Masala «Birinchilikliklarda 3 ta olma, ikkinchilikliklarda 4 ta olma, uchinchilikliklarda 2 ta olma bor. Uchala likopchada nechta olma bor?»

Ushbu masalani muxokama qilib, quyidagi uch hil ko'rinishdagi echimni berish mumkin

1. $(3+4)+2=7+2=9$ (ta olma)

2. $(3+4)+2=3+(4+2)=3+6=9$ (ta olma)

3. $(3+4)+2=(3+2)+4=5+4=9$ (ta olma)

O'quvchi guruxlash hossasini qo'llab, yig'indiga sonni qo'shish» «songa yig'indini qo'shish» hossalarini o'rganadi.

a) yig'indiga sonni qo'shish hossasi: «Yig'indiga sonni qo'shish uchun qo'yidagi uch xolni qarash o'quvchi diqqat markazida bo'lishi, misol xamda masalalarni echishda qo'llay bilishi kerak.

1-hol $(8+3)+2=(8+3)+2=11+2=13$

Yig'indiga sonni qo'shish uchun dastlab ikki son yigindisi topiladi, chikkan yigindiga son qo'shiladi.

2-hol $(8+3)+2=8+(3+2)=8+5=13$

Yigindiga sonni kushish uchun dastlab ikkinchi qo'shiluvchiga son qo'shib, so'ngra birinchi qo'shiluvchi bilan yig'indisi topiladi.

3-hol $(8+3)+2=(8+2)+3=10+3=13$

Yig'indiga sonni qo'shish uchun dastlab birinchi qo'shiluvchiga son qo'shib so'ngra ikkinchi qo'shiluvchi qo'shib topiladi. Ayrim o'quvchilar yig'indiga sonni kushishning bu hollarini kullash jarayonida hatoga yul qo'yishadi. Yuqoridagi misol $(8+3)+2$ ni hisoblash jarayonida o'quvchilar tomonidan yul qo'yilishi mumkin bo'lgan ayrim hatolarni keltiramiz.

1) $(8+3)+2=8+3=11$ Bu erda o'quvchi ifoda tarkibidagi yig'indini topib, qo'shiladigan son(2)ni qo'shishni esidan chiqarib qoladi.

2) $(8+3)+2=8+2=10$ Bu xolda o'quvchi yig'indiga sonni qo'shish hossasini qo'llamokchi bo'ladi. Ammo birinchi qo'shiluviga sonni kushib, ikkinchi kushiluvchini kushishni esidan chikaradi.

3) $(8+3)+2=3+2=5$ Ushbu topshirik echimida o'quvchi ikkinchi kushiluvchiga sonni kushib, birini kushiluvchiga kushishni esidan chikarib koladi.

O'quvchi kuppina misollarni bajarish jarayonida sonli tenglik hossalarini buzib notugri natijalar chikaradi. Yuqoridagi misolda yo'l qo'yilgan shunday hato namunalarni keltiramiz.

1) $(8+3)+2=11=11+2=13$

2) $(8+3)+2=8+2=10+3=13$

3) $(8+3)+2=3+2=5+8=13$

Ushbu misollar echimi tugri topilgan, ammo sonli tenglik hossasi buzilgan. Sonli tenglik tranzitivlik hossasiga ega, ya'ni $a=v$ va $v=s$ bulsa, $a=s$ buladi.

O'quvchi misolni bajara turib, sonli tenglikning tranzitivlik, simmetriklik hossasini kullay bilmagan.

Yig'indiga sonni qo'shish hossasini kullashda yo'l qo'yilgan xatolarga o'xshash hatolarni "songa yig'indini kushish" hossasini qo'llashda xam yo'l qo'yayotgani tajribada kuzatilmokda.

Bunday hatolarni bartaraf etishda o'qituvchi nixoyatda o'z maxoratini ishga solmog'i zarur. O'qituvchi birinchi navbatda guruxlash hossasi bilan o'quvchilarni tanishtirar ekan, bu hossaning qo'shishga nisbatan songa yig'indini qo'shish, yig'indiga sonni qo'shish hossalarini yaxshilab o'rgatib, misol va masalalarni bajarishda o'rinli qo'llay bilishga o'rgatmogi darkor. Yukorida qayd etilgan o'quvchilarning yul qo'yayotgan kamchilik sabablari tushuntirilib, o'z o'rnida bartaraf etish choralarini ko'rib borishi kerak.

O'quvchilarga quyidagi ko'rinishdagi masalani echish tavsiya kilinadi: Masala "Bahromning oyisi 12 dona olma olib keldi. Tushlikda 5 ta, kechkurun 3 ta olma eyildi, nechta olma eyilmay koldi?".

Bunday ko'rinishdagi masala ustida ishlash o'quvchiga sondan yig'indini ayirish hossani o'rganishni taqozo qiladi. O'quvchi bunday masalalarni muhokama qilib echar ekan, quyidagi uch echim usulini beradi:

a) $12-(5+3)=12-8=4$ (ta olma)

b) $12-(5+3)=(12-5)-3=7-3=4$ (ta olma)

v) $12-(5+3)=(12-3)-5=9-5=4$ (ta olma)

Aynan shunday kurinishdagi masalalarni echgan paytda ko'pchilik o'quvchilar «tipik» hatolarga yo'l qo'yishadi. O'quvchilar yo'l qo'ygan variantlarni keltiramiz:

$12-(5+3)=12-5+3=7+3=10$

Bunday hatoga yo'l qo'yilishiga sabab o'quvchining sondan yig'indini ayirishning usullarini puhta o'rganmaganligidir. CHunki sondan yig'indini ayirishda shu sondan qo'shiluvchilar ketma-ket ayiriladi. O'quvchi esa berilgan sondan birinchi kushiluvchini ayirib, ikki ikkinchi kushiluvchini qo'shib hatoga yo'l qo'ydi. «Nima uchun $12-(5+3)$ ifoda qiymatini hisoblashda 12 dan 5 ni ayirib, 3 ni qo'shding?» deb o'quvchiga murojaat qilganimizda o'quvchi «3 soni oldida plyus(qo'shuv) amali bor-ku!»deb javob kildi. Bu hatolikni oldini olish uchun o'quvchiga quyidagi masalani echishni tavsiya kilish mumkin:

«Senda 12 ta konfet bor edi. SHu konfetlardan 5 tasini o'rtoging Nodirga, 3 tasini SHamshodga berding. Senda nechta konfet koldi?» O'quvchi darhol 4 ta deb javob kiladi. Masala echimini doskaga bajarishi suralganda, o'quvchi masalani kuyidagicha echadi:

$12-(5+3)=12-5-3=7-3=4$ (ta)

Yul kuygan hatosini bilib oladi. O'quvchilarga $12-(5+3)$ ifodasini kiymatini yana kandy topish mumkinligi so'ralganda o'quvchilardan biri, ulardan biri "12 dan avval 5 ni sungra 3 ni ayirib topamiz» deb aytsa, yana biri "12dan avval 3 ni sungra 5 ni ayirib topamiz", yana biri "Avval 5 ga 3 ni kushib, 12 dan chiqqan natijani ayiramiz» deb javob kilishi mumkin.

Ushbu masala yuzasidan o'quvchilar daftarlarini kuzatilganda, ayrim o'quvchilar tomonidan yo'l qo'yilgan hatoni payqash mumkin.

$12-(5+3)=12-3+5=8+5=13$

SHunda ukituvchi o'quvchini nomini aytmasdan sinf o'quvchilariga murojaat qilib «O'quvchilar bordi-yu men shu masalani echib, echimni kuyidagicha yozsam (o'quvchi yul kuygan hato echimi misol doskaga eziladi), men masalani tugri echgan bulamanmi?».

SHunda o'quvchilar birdaniga «siz 12 dan 3 ni ayirib, yana beshni ayirishingiz kerak» deb javob kilishadi. SHunda yul kuyilgan hatolarga yul kuyganini paykash mumkin. O'quvchilar (12+7)-5 ifoda kiymatini hisoblashda kuyidagicha ish tutishgan.

1) $(12+7)-5=19-5=14$ (Yigindidan sonni ayirish uchun yigindi hisoblanib, undan son ayiriladi)

2) $(12+7)-5=(12-5)+7=7+7=14$ (Yigindidan sonni ayirish uchun birinchi kushiluvchidan son ayrilib, ikkinchi son qo'shiladi).

3) $(12+7)-5=12+(7-5)=12+2=14$ (Yigindidan sonni ayirish uchun ikkinchi kushiluvchidan son ayrilib, birinchi kushiluvchi ko'shiladi)

Bu uch usul tugri usullar bo'lib, yigindidan soni ayirish hossasini ifodolovchi echish usullaridir. Endi o'quvchilar tomonidan yul kuyilishi mumkin bulgan hatolarga echim variantlarini keltiramiz:

1. $(12+7)-5=12-5-7=7-7=0$ Bu erda o'quvchi birinchi kushiluvchidan soni ayirib, ikkinchi kushiluvchini kushish urniga ayirib hatolarga erishdi.

2. $(12+7)-5=7-5=2$ O'quvchi ikkinchi kushiluvchidan 5ni ayirib birinchi kushiluvchini kushmay koldi.

Natija notugri chikdi

3. $(12+7)-5=12-5=7$ O'quvchi birinchi kushiluvchidan sonni ayirib ikkinchi kushiluvchini kushmay koldi.

4. $(12+7)-5=12+7=19$ O'quvchi yigindini topib, sonni ayirmadi

5. $(12+7)-5=12-7-5=0$ O'quvchi fakatgicha amal hossasigina emas amal bajarilishida hatolarga yul kuydi.

6. $(12+7)-5=7-5=12+2=14$ Natija tugri chikarilgan, ammo tenglik buzilgan. CHunki, $7-5=12+2$ tengmi? O'quvchi sonni tenglik hossalarini o'z o'rnida tug'ri ishlata bilishi kerak.

Ayrim hollarda «yigindidan sonni ayirish» hossasini barcha hollarini tadbik etib bulmaydi. * Bunday hollarda ham ayrim hatolarga yul qo'yilishi tabiiy. Kuyidagi ifoda $(3+8)-4$ kiymatini topish talab qilingan bo'lsin. Bu ifoda qiymati faqatgina ikki xolda topiladi.

$(3+8)-4=11-4=7$

$(3+8)-4=3+(8-4)=3+4=7$

Ammo o'quvchi yo'l qo'ygan hatolari quyidagi bo'lishi mumkin.

$(3+8)-4=(3-4)+8=1+8=9$ O'quvchi yigindidan sonni ayirish hossasini qo'llab ifoda qiymatini topmoqchi bo'ldi,

ammo birinchi qo'shiluvchi ayirilayotgan sondan kichik bo'lgani uchun sondan birinchi qo'shiluvchini ayirib, ikkinchi qo'shiluvchini qo'shdi.

$(3+8)-4=8-4-3=4-3=1$ Yig'indidan sonni ayirish hossasini tadbik etolmagani uchun shunday hatolarga yo'l qo'ydi.

3 sonini qo'shmay, ayirib qoldi.

* Hisoblashlar natural sonlar to'plamida qaralyapti.

Ko'pincha «yigindidan sonni ayirish» hossasini kushuvchilarning har biri berilgan sondan kichik bulgandagi hollarda o'quvchilarning hatolarga yul kuyayotganini guvohi bulasan kishi. $(5+6)-7$ ifoda kiymatini topish talab kilingan bulsin. O'quvchi bundan ifoda kiymatini fakatgina yigindi kiymatini topib, sungra yigindidan sonni ayirishi kerak edi:

$(5+6)-7=11-7=4$

Ammo o'quvchi ushbu ifoda qiymatini quyidagicha qo'rinishlarida ifodalashi mumkin.

$(5+6)-7=7-5+6=2+6=8$

$(5+6)-7=7-6+5=1+5=6$

$(5+6)-7=5+6=11-7=4$ (Tenglik hossalarini qanoatlantirmaydi).

Bunday hatolarni tezda payqagan o'qituvchi ularni bartaraf etish choralarini ishlab chiqmogi lozim.

Uchinchi sinflarda o'quvchilar sonni yig'indiga ko'paytirish hossalari bilan tanishgach, bu hossalarni misol va masalarni echimini topishda qo'llashni o'rganadi. Agar o'qituvchi shu hossalarni o'quvchilarga yahshi tushuntirmasa, o'quvchilar tomonidan ayrim juz'iy hatolarga duch kelishadi.

«Quyidagi ifoda qiymati topilsin: $5*(2+4)$ » degan topshiriq o'quvchilar tomonidan turlicha bajarilishi mumkin.

1-usul $5*(2+4)=5*6=30$

Bu erda misol to'g'ri bajarildi. Qoidasi ham tug'ri yoritildi: «Sonni yig'indiga ko'paytirish uchun shu sonni yig'indi natijasi bilan ko'paytirildi».

$$2\text{-usul } 5*(2+4)=5*2+5*4=12+20=30$$

«Songa yig'indini ko'paytirish uchun son xar bir qo'shiluviga ko'paytirilib, ular natijasi qo'shiladi».

Bu usul xam to'g'ri xisoblanadi.

$$3\text{-usul } 5*(2+4)=5*2+4=10+4=14 \text{ - hato usul}$$

O'quvchi sonni yig'indiga ko'paytirish usulini noto'g'ri qo'llab xisoblashlarni bajardi. Huddi shunday yana quyidagi hato variant xam amalda uchrab turadi.

$$4\text{- usul } 5*(2+4)=2+4*5=2+20=22$$

Bunday hatolar yig'indisini songa kupaytirish, ayirmaning songa ko'paytirish hossalarni amalga noto'g'ri qo'llash natijasida sodir bo'ladi. Masalan:

$$(3+7)*5=3*5+7=15+7=22$$

$$(3+7)*5=3*5=15$$

$$(3+7)*5=7*5=35$$

$$(3+7)*5=3+7*5=3+35=38$$

$$(8-2)*5=8*3-2=24-2=22$$

$$(8-2)*3=8-2*3=8-6=2$$

Bunday hatolarni bartaraf etish uchun ukituvchi, avvalo har bir hisob usulini va har bir amal hossalarni o'quvchi ongiga to'g'ri singdirib olishi kerak. Amalda o'quvchining misol va masalalar echimlarini topishda bunday hatolarga yul kuymasligini ta'minlashi kerak.

Boshlangich sinf o'quvchilarini yigindini songa bo'lish jarayonida yul qo'yayotgan ayrim hato echim jihatlarni ko'rib o'tamiz. O'quvchilar "Yigindini songa bulish" mavzusini urganib, $(8+6):2,(20+40):4,(30+12):3,(2+18):6,(8+12):5$ kurinishdagi misollarni songa bulish hossalarni kullaydi.

Bunday misollarni bajarish jarayonida ayrim boshlangich sinf o'quvchisi ba'zi hatolarga yul qo'yadi.

Bunday hisoblashlarda yul kuyilgan ayrim hato echim variantlarini keltiramiz:

$$(8+6):2=8:2+6=4+6=10$$

$$(8+6):2=8+6:2=8+3=11$$

Bunday hatolar «tipik hatolar bo'lib, o'quvchi agar har bir ko'shiluvchi biror songa bulishsa, u holda yigindini songa bulishi uchun har bir kushiluvchini songa bulib, ularning yigindisini topishi kerak» degan koidaga rioya kilmagan holda sodir bulgan.

Bunday hatolar oldini olish uchun dastlab har, bir qo'shiluvchisi biror songa bo'linadigan yigindini songa bulishga doir $(Ms:(8+6):2)$, sungra har bir qo'shuvchi biror songa bo'linadigan yahlit o'nliklardan tuzilgan qo'shiluvchilar yigindisini biror songa bo'lishga doir $(Ms,(20+40):4)$, xar bir qo'shiluvchi biror songa bo'linadigan ammo jadvaldan tashqari bo'linuvchi kushiluvchilar biror songa bulinib yigindini songa bulishga doir misollar $((8+12):5)$ ni tizimli ravishda echish yullarini urgatmogi zarur.

Darhakikat, ushbu topshirik echimlari o'quvchilarga puhta uzlashtirilishi uchun har bir hisob usullari tugri va asoslab bajarilishi maksadga muvofikdir.

$$1\text{-usul. } (8+6):2=8:2+6:2=4+3=7$$

$$2\text{-usul. } (8+6):2=14:2=7$$

$(8+12):5$ ifoda kiymati fakatgina bitta usul: "Dastlab $(8 \text{ va } 12)$ sonlari yigindisi hisoblanib, natija 5ga bulinadi" $(8+12):5=20:5=4$

O'quvchilar hisoblash jarayonida ayrim hatolarga yul ko'yishlari sabablaridan biri "Ko'paytmang songa bo'lish", "Soni ko'paytmaga bo'lish" hossalarni urinli ishlata bilmasliklaridir. Masalan.

$(27*18):9=(27:9)*(18:9)=3*2=6$ – o'quvchi kupaytmang songa bulish hossalarni notugri kullash natijasida hatoga yul kuygan.

$$\text{Ushbu misol echimining tugri varianti: } (27*18):9=(27:9)*18=9*18=162$$

Ba'zan, kupaytuvchilardan birortasi songa karrali bulib, kupaytmang songa bulish talab kilinadigan misollarni bajarishda ham o'quvchi hatoga yul kuyishi mumkin.

Masalan: $(8*9):3=9:3=3*8=24$ tenglik hossalarni notugri talkin holda o'quvchi topshirikni bajardi.

$$\text{Hisoblashning tugri varianti: } (8*9):3=8*(9:3)=8*3=24$$

Kupaytuvchilarning birortasi ham songa bulinmagan holda kupaytmang songa bulishga doir misol bajarilishi suralganda, ayrim o'quvchilar, kupaytma songa bulinmaydi, chunki kupaytuvchilarning birortasi ham songa bulinmaydi deb javob berishdi.

Sungra o'quvchilarga

$(12*15):9$ misolni birinchi usulda bajarib hisoblash suralganda, $(12*15):9=180:3=20$ misol javobini tugri topib aytishadi.

Turtinchi sinfda o'quvchilar sonni kupaytmaga bulish, bulinmani songa kupaytirish, sonni bulinmaga bulish hossalarni kullab, misol masalalar bajarishadi. SHu hossalarni notugri kullash natijasida ham juz'iy hatolarga yul kuyishadi. O'quvchilar yul kuygan hato namunalarni keltiramiz:

$$1) 48:(3*4)=(48:3)*4=16*4=64$$

$$2) 48:(3*4)=(48:4)*3=12*3=36$$

Bu misol echimida o'quvchilar "Sonni kupaytmaga bulish" hossasini notugri kullashlari sabab buldi.

Ushbu misol bajarilishida kuyidagi koida hisobga olinishi kerak:

"Sonni kupaytmaga bulish uchun shu sonni kupaytuvchilarga ketma ket bulish kerak"

$$48:(3*4)=(48:3):4=16:4=4$$

$$3) (12:3)*3=12:(4*3)=12:12=1$$

$$4) (12:4)*3=(12*3):(4*3)=36:12=3$$

O'quvchi "Bulinmani songa kupaytirish" koidasini notugri kulladi. Ushbu misol kuyidagicha echilishi mumkin.

$$(12:4)*3=3*3=9 \text{ yoki}$$

$$(12:4)*3=(12*3):4=36:4=9$$

Demak, bulinmani songa kupaytirish uchun bulinuvchini songa kupaytirib, kupaytmani buluvchiga bulish kifoya.

Kuzatishlar natijasi sifatida aytish mumkinki, sonni bulinmaga bulish jarayonida ham kupchilik o'quvchilar hatolarga yul kuyishadi.

$$5) 54:(9:3)=54:3=6:3=2$$

$$6) 54:(9:3)=(54:3):9=18:9=2$$

Ammo o'quvchi bu erda bulish amalining guruhlash hossasiga ega emasligini va sonni bulinmaga bulish hossasini bilmagani uchun topshirik hato bajarildi. Ukituvchi sonni bulinmaga bulish koidasini uzi puhta bilib o'quvchilarni shu koidaga asoslanib misollarni bajarishlariga urgatib bormogi zarur. Yukoridagi topshirik o'quvchilarga kuyidagicha echib kursatilishi maksadga muvofik.

$$54:(9:3)=54:3=28 \text{ yoki } 54:(9:3)=(54:9)*3=6$$

Umuman olganda, o'quvchilarning arifmetik amallarni bajarish jarayonida arifmetik amal hossalarini qo'llash jarayonida yul qo'yilayotgan "tipik" hatolarni o'z vaqtida aniklab, ularni bartaraf etish orkali o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi oshib dars samaradorligi kutariladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bantova M.A., Belt'yukova G.V., Poevshikova A.M. Matematika o'qitish metodikasi. – Toshkent, 1996.
2. Jumayev M.E, Tadjiyeva Z.G'. Boshlang'ich sinflarda matematikadan fakultativ darslarni tashkil etish metodikasi. – Toshkent: "TDPU", 2005.
3. Tadjiyeva Z.G'. Boshlang'ich matematika darslarida tarixiy materiallardan foydalanish. – Toshkent: "Uzkomzentr", 2003.
4. Таджиева З.Г., Абдуллаева Б.С., Жумаев М.Э., Сидельникова Р.И., Садыкова А.В. Методика преподавания математики. – Т.: Турон-Икбол, 2011. – 336 с.

*Віта Кириченко
(Умань, Україна)*

КОНЦЕПТ «ДОЗВІЛЛЯ» У ПРАЦЯХ ВІД АНТИЧНИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТ.

Сфера вільного часу завжди була об'єктом наукового інтересу. Оскільки дозвілля і потенційно і реально є часом не тільки фізичного, а, перш за все, духовного розвитку особистості, розвитку її творчих здібностей. Тому перші спроби його дослідження знаходимо у працях античних філософів.

За свідченнями вчених «вільний час» існував уже за часів первісних людей. Цей час заповнювався святкуваннями, за участю всього племені, на честь вдалого полювання, повернення мисливців із здобиччю, що супроводжувалося піснями й танцями. Згодом обряди, що здійснювалися на святі набули магічного, релігійного характеру, стали складовою частиною обряду ініціації (посвяти підлітків у статус дорослих).

Перехід до осілого способу життя, розвиток землеробства та скотарства, сприяли становленню складної системи свят, в основі яких були зміна пір року, тривалість світового дня та сільськогосподарська праця. Свята наповнювалися новим змістом, освячувалися новими релігійними уявленнями, адекватними потребами землеробів.

Поняття «дозвілля» спочатку стало предметом досліджень античних філософів та мислителів, використовувалося ними для визначення специфіки невиробничої сфери життєдіяльності людини. У такому сенсі воно використовувалося Конфуцієм який структуруючи час у двохфазному вимірі: праці та відпочинку людини, філософ тлумачив його як «святкову фазу буття» [4, с. 158].

Втім, не зважаючи на увагу, яку давні мислителі приділяли дозвіллю, вперше обґрунтував роль цього феномену людського буття Платон у праці «Закони» [6, с. 125]. Філософ вважав дозвілля невід'ємним компонентом функціонування держави. Мислитель підкреслював, що кожен прошарок суспільства

відрізняється один від одного не тільки соціальними функціями, зовнішністю, одягом, але й змістом і формою проведення вільного часу.

Платон вважав, що вірно спрямовані задоволення та страждання складають основи виховання, більше того, характер ігор та розваг впливає на встановлення законів і визначає, чи будуть вони виконуватися. Тому боги санкціонували становлення божественних святкувань, які сприяли вихованню молоді. Філософ стверджував, що саме боги керували хорободами, піснями, танцями. При чому важливо, щоб люди отримували задоволення від забав і розходилися ще більшими друзями, аніж були раніше. Одночасно, мислитель застерігав, що життя в неробстві, бездумне дозвілля призводять до формування лінивої, безпечної істоти, яка не має власної думки і легко піддається впливу інших. Найбільшим злом вважав він розпушеність і зухвалість молоді.

Життя свідомої людини-громадянина Платон вбачав у турботі про добродійність, розвиток тілесної і душевної довершеності. Для досягнення цієї мети людина повинна використовувати весь вільний час, який філософ розмежував на «вільний час», «превелике дозвілля» і «свято». В останньому відновлюється психічна та фізична енергія людини, а також зростання її інтелектуального рівня та морального самовдосконалення [5]. Мислитель в один ряд ставить культ божества та гру, причому останню він вважає виховною суттю свята та містицизмом найвищих цінностей людства [5, с. 18–23].

Аристотель вважав дозвілля запорукою щасливого життя людини. Вільний час, на його думку, має складатися із задоволення з одного боку і обов'язкової діяльності та руху, з другої. При чому філософ підкреслював необхідність для кожної людини займатися самоспогляданням, саморозвитком, що можливо лише у вільний від роботи час [1].

Ще один видатний грецький мислитель – Цицерон, вважав, що все в житті слід починати вчасно, ефективно витратити власний час на різних етапах життєвого шляху [8, с. 15]. Думки про необхідність розумного використання часу, бережного ставлення до нього знаходимо у Старому Завіті в Книзі Екклесіаста: «Всьому свій час – час плакати, і час сміятись, тужити і танцювати» [2, с. 668].

Поняття дозвілля зустрічаємо і в давній українській літературі. В «Ізборнику Святослава» (1076 р.) наголошується на необхідності присвячувати вільний від роботи та повсякденних турбот час читанню духовних книг, молитвам [7]. «Всье, елико мата златьмь и сребрьмь и ризами, неимуштиим подаита, и в работѣ суштяя акы своя чяда лубита, и уныя милуита, и старя свободь съподобита, пишу им до съмерьти даюся. И с проста реку: еже мя видѣста творяштя, и вы творита да спасетася и съподобитася святых. Матере не забываета, волу си творита и послушаита с страхьмь господньмь. Вѣдѣ бо, яко дѣло господне дѣлаета, заповѣди господня хранита, и бог мира сего буди с вама» [7, с. 11 – 12].

У «Повісті временних літ» згадуються святкування княжої дружини, що проводилися у вільний від походів час: «Се же пакы творише людем своим, по вся недѣля устави на дворѣ в гридьницѣ пир творити и приходити болярм, и гридем, и съцьскым, и десяцьскым, и нарочитым мужем, при князи и без князя; бываше множество от мяс, от скота и от звѣрины, бяше по изобилью от всего» [7, с. 25].

У розділі «Піклування Ярослава про освіту» зазначається: «Велика бо бывапетъ полза от ученья книжного; книгами бо кажеми и учими есмы пути покаянью, мудрость бо обрѣтаем и въздержанье от словес книжных. Се бо суть рѣки, напаяюще вселеную, се суть исходяща мудрости; книгам бо есть неишетная глубина; сими бо в печали утѣшаеми есмы, си суть узда въздержанью. Аще бо поищеши в книгах мудрости прилѣжно, то обрящеши велику ползу души своей; иже бо книги часто четет, то бесѣдует в богом, или святыми мужи; почитая пророческыя бесѣды, и еуагельская ученья и апостолская, и житья святых отец, възприемлет души велику ползу» [7, с. 27].

Володимир Мономах повчаючи наступні покоління закликав їх не лінуватися, оскільки нічним поклоном та співом молитов «человѣк побѣжаеть дьявола». Вважаючи одним з найперших обов'язків – молитися – «та бо есть молитва всѣх лѣпши, нежели мыслити безлѣпицю фздя» [7, с. 68].

У Галицько-Волинському літописі згадується поховальний обряд [7, с. 88], у «Посланні до князя Острозького», зокрема в частині під назвою «Апология чернецтву» Іван Вишенський згадує, засуджуючи, як прояви дій лукавого «праздничные ярмарки, што вы зовете соборами», «коляды», «щедриі вечер», «волочѣльное по воскресеніи», «на Георгія мученика празник діаволскій на поле изшедших сатанѣ офіру танцами и скоками чинити», «пирогои и ница надгробные в Острозѣ», «Купала на крестителя», «Петр и Павел», за словами проповідника, молять відступитися від язичницьких дійств, оскільки «мерзко бо им на землю с небеси смотрѣти на тоє діаволское позоприще, христіанским людем збираючися» [7, с. 117].

Мелетій Смотрицький у першому розділі праці «Тренос. Тобто плач єдиної святої Вселенської апостольської Східної Церкви» наголошує на необхідності проводити свій час у допомозі немічним, бідним, будучи «прикладом вірних у мові, в поведінці, в любові, у вірі, в чистоті. Пильнуйте читання, нагадуйте поучення. Провозвіщайте слово, наплягайте вчасно і невчасно, умовляйте, лайте, просіть з усією терпеливістю наувчати, бороніть несильних і безпутних напучуйте. Ви-бо єсте сіль землі і світлість світу» [7, с. 138].

Та вже у XVII ст. Памва Беринда пише «Різдвяні вірші», які «На рожество господа бога и спаса нашего Иисуса Христа вѣршѣ, для утѣхи православным христіаном. В Львовѣ, в друкарни Братской. Року от выпльщєнія господня 1616», де згадуються і коляди і щедрий вечір, але вже в іншому контексті:

За коляду в щедрый жень, книжечку тую,
Праздника зацного на памятку святую.
Которая то през дѣток ест деклямована,
И для утіхи на день тот, з друку выдана.
Претож ея нынѣ за коляду мѣную,
И за щодрый день с худобы спул офѣрую... [7, с. 168].

Молодіжні розваги згадуються у найвидатнішій історичній праці XVII ст. «Синописісі» (1674 р.). У розділі «О ідолѣх» перераховуються найбільші язичницькі божества та святкування на їхню честь – Перун, Волос (Велес), Позвизд (Похвист), Леля та Полеля. Щодо них невідомий автор зазначає: «хиже богомерзкое имя и до нынѣ по нѣким странам на сонмищах игралищных пѣніем Лелюм Полелеюм возглашают. Такожде и матер Лелеву и Полелеву Ляду, – пою ще Ладо, Ладо и того ідола ветхую пре леств діаволскую на брачных веселіях руками плещуще и о стол біюще воспѣвают, и от сего православному християнину всячески блюстися подобает, да не возбужденіе казни божія бивает» [7, с. 279].

Значно детальніше в «Синописісі» описано свято Купала: «в навечеріи рожества святого Іоанна Крестителя, собравшея в вечерю ноша мужеска, дѣвическа и женска полу, соплѣтают себѣ вѣнца от зелія нѣкоего и возлагают на главу и опоясуются ими, ешеже на том бѣсовством игралищи кладут и огонь и окрест его, емшися за руцѣ, нечестиво ходять и скачут, и пѣсни поют, скверного Купало часто повторяю ще и чрез огонь прескачуще, самі себе тому ж бѣсу Купалу в жертву приносят. И синіх діств діаволских много на скерніх соборищах творять, хиже и писати не лѣпо ест» [7, с. 279].

Згадується також поливальний (полив'яний) понеділок: «Нѣци от древних беззаконній источником и озером умноження ради плодов земних жертві приношаху, а временем и людей в водѣ топяху. По нѣких странах російских еше и доселѣ древнего того безчинія отновляется пам'ять, егда в время пресвѣтлаго дне воскресенія Христова собравшея обоого полу юноты или и стрьи друг друга по подобію нѣкоего утѣшенія в воду вькидают, и случается наважденіем бѣсовским вѣверженному в воду или о камень, или о древо разбитися или утопати, и злѣ испущати душу свою: иньи же аще не вкидают в воду, то поливают водою, тому же бѣсу жертву древних забобонов отновляюще, а нынѣ в обычай утѣшенія, а не жертвы ідолкія творят. Обаче лучше бы и тому не быти» [7, с. 281].

Наприкінці згадується «идол Коляда, бог праздничный», «по вся святые дни собирающесе на богомерзкія игралища, пѣсни поют и в них, аще и о рождествѣ Христовом воспоминают, но здеже беззаконно и Коляду, ветхую прелеств діаволскую, много повторяю ще присовокупляют. К сему на тых же с воих законопротивных соборищах и нѣкоего Тура сатану, и прочія богомерзкія скареды измышляюще, воспоминают. Иньи лица своя и всю красоту челоувѣческую по образу и по подобію божію сотворенную, нѣкими ларвами или страшилами, на діаволскій образ пристроенными закривают, страшаше или утѣшающе людій...» [7, с. 281].

Інформацію про дозвілля наших предків отримуємо із літописів, повчань, а також листів, щоденникових записів, спогадів іноземних мандрівників. Зокрема, Ібн-Даст у творі «Книга добрих скарбів», яка була написана в першій половині X ст., згадуються музичні інструменти, чия гра супроводжувала спів слов'ян: «Є в них ріжні кобзи, гусли і дудки; дудки довгі на два лікті, а кобза має вісім струн. Напиток роблять собі з меду» [Січинський, с. 18].

1651 р. побачив світ твір Г. де Боплана «Опис України себто кількох провінцій королівства Польщі, що простягаються від кордонів Московії до меж Трансильванії, разом з їхніми звичаями та способом життя і ведення війни» [3]. Слід зазначити, що праця Г. де Боплана цінна тією етнографічною точністю, з якою автор описує свята нашого народу. Так, у розділі «Як селянин може одружитися з панночкою» автор детально описує звичаї українців щодо проведення вільного часу, зокрема у неділю та на свята. Тут же подано опис звичаю умикання дівчат під час танців на березі річок або лісових галявинах. Крім того, згадується звичай, за яким дівчата самі пропонували хлопцю одружитися. Окремий розділ «Як відбувається весілля» присічено опису весільного обряду українців. Детально описано звичаї, що побутували на наших землях у XVII столітті на Великдень та великодній (полив'яний) понеділок [3].

Отже, ми можемо з упевненістю стверджувати, що від античних мислителів і до політичних та культурних діячів XVII століття значна увага приділялася проблемі організації та проведенні вільного часу. Оскільки від якості дозвілля, його наповнення залежало не тільки виховання молодого покоління, а й майбутнє держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Евдемова этика. / Аристотель. – М., 2005. – 448 с.
2. Библия. – М.: Изд. Моск. Епархии, 1995. – 1225 с.
3. Боплан Г. Опис України себто кількох провінцій королівства Польщі, що простягаються від кордонів Московії до меж Трансильванії, разом з їхніми звичаями та способом життя і ведення війни / Гійом Левассер де Боплан. – Рим, 1991. – 84 с.
4. Воловик А. Ф. Сьогодні і проблеми вільного часу / А. Воловик // Культура України: історія і сучасність: Мат. респ. наук. – прак. конф. – Х.: ХДІК, 1992. – 404 с.
5. Мазаев А. И. Праздник как социально-художественное явление / А. Мазаев. – М.: Наука, 1978. – 392 с.

6. Платон. Государство. Законы. Политика / Платон. – М.: Мысль, 1998. – 798 с.
7. Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) / Упоряд. Дійсн. Член АН УРСР О. І. Білецький. – К.: Рад. Школа, 1952. – 603 с.
8. Цицерон М. Т. О старости. О дружбе. Об обязанностях. – М.: Наука, 1993. – 248 с.

*Нина Козьмина
(Усть-Каменогорск, Казахстан)*

КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ СФОРМИРОВАННОСТИ ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНОЙ ГРАМОТНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ

В условиях становления компетентностной парадигмы образования существенно актуализировалась проблема развития функциональной грамотности школьников. Национальным планом действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012–2016 годы в РК предусмотрено, что наряду с ЕНТ и ВОУД внешняя оценка и мониторинг результатов образовательных достижений учащихся проводится посредством участия страны в международных исследованиях TIMSS, PISA и PIRLS. Участие страны в них позволяет получить независимую оценку результативности образования в контексте многих социально-экономических и культурных факторов.

В числе указанных исследований PISA занимает особое место, поскольку проводится ОЭСР, на долю которой, приходится более половины мировой экономики. Задания PISA имеют большую степень практической ориентации в силу отличий в методике исследования и экспертном составе разработчиков. Эти и другие особенности делают PISA наиболее авторитетным международным сравнительным исследованием по оценке математической, естественнонаучной грамотности и грамотности чтения 15-летних обучающихся [1, с. 5].

В исследовании PISA оцениваются такие умения обучающихся как мышление, аргументация, постановка и решение проблем, моделирование, использование различных методов представления результатов.

Технология оценивания исследования функциональной грамотности включает шесть уровней образовательных достижений 15-летних обучающихся 70 стран мира. Самая высокая планка 5 и 6 уровень – умения самостоятельно мыслить, анализировать и выдвигать собственные гипотезы, 4 и 3 уровень – способность использовать имеющиеся знания и умения для получения новой информации, 2 – умение применить, имеющиеся знания и навыки в простейших неучебных ситуациях, 1 уровень – низкий уровень элементарных знаний и небольшая вероятность успешного выполнения заданий [1, с. 66].

В структуру естественнонаучной грамотности, по решению экспертов, были включены четыре составляющие: знания, компетенции, контекст и отношения. Этот инновационный подход к определению структуры результатов образования отличается от используемого в нашей стране в настоящее время. В Казахстане, как правило, рассматриваются в основном содержательные аспекты, и даже в Едином национальном тестировании у нас доминируют знания, а не умения. Но даже знания в исследовании PISA представлены нетрадиционно для казахстанских специалистов. Наши педагоги, как правило, оценивают предметные знания, а в исследовании PISA, наряду с предметными знаниями (60%) включены и знания о науке и ее методологии (40%).

Второй составляющей естественнонаучной грамотности является понятие компетенции – группы умений, которые обеспечивают эффективное функционирование или использование знаний. Следует обратить внимание на то, как эти компетенции определены в естественнонаучной грамотности. Начнем с более привычного для нас блока – объяснение научных явлений, т.е. использование знаний для объяснения. В этой компетенции проявляется основная функция естествознания – объяснять окружающий мир, ей отведено 35% среди оцениваемых компетенций. Второй блок (25%) – это умения распознавать или ставить научные вопросы, понимать отличительные черты естествознания, на какие вопросы оно может ответить по сравнению с другими областями науки или человеческого знания. И последний блок (40%) – это использование научных фактов в качестве обоснования и аргументации для принятия различных решений.

Составляющая, которая определяется как контекст, связана с тем, что все задания исследования PISA являются контекстно-ориентированными. Это означает, что они основаны не на учебных ситуациях, а разрабатываются в связи с ситуациями, с которыми могут встретиться выпускники школы в реальной жизни. Контекст подразделяется на личностный, социальный и глобальный.

И последняя составляющая естественнонаучной грамотности – это отношение учащихся к естествознанию. Отдельно выделяются интерес к науке, понимание ценности научного познания и ответственное отношение к ресурсам и окружающей среде. В отличие от многих исследований, в которых отношения изучались в ходе анкетирования учащихся, в исследовании PISA впервые задания, оценивающие отношения, включались в канву

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

ситуаций в тесте образовательных достижений. Таким образом, создавалась возможность более адекватно оценить отношение учащихся к рассматриваемым проблемам дополнительно к анкетированию [1, с. 55].

Для разработки критериев уровня сформированности естественнонаучной грамотности удобно использовать таксономию Б.Блума, которая точно соответствует требованиям современной парадигмы образования. Таксономия Блума – это иерархически взаимосвязанная система образовательных целей. Каждый ее уровень направлен на формирование определенных навыков мышления (от простого к сложному). В основе пирамиды Блума лежат знания – понимания. Три высших уровня (анализ – синтез – оценивания) обеспечивают развитие навыков мышления высокого уровня. Кроме того стадии когнитивной деятельности, выделенных и описанных Б. Блумом, категориально соотносится с системой критериев исследований PISA [2, с. 15].

Таблица 2

Соответствие структуры естественнонаучной грамотности и таксономии когнитивной сферы Б.Блума

Компоненты естественнонаучной грамотности	Стадии когнитивного процесса по таксономии Б.Блума
Знания	Знание
	Понимание
Контекст	Применение
Компетенции	Анализ
	Синтез
Отношение	Оценка

По результатам исследования PISA, экспертами были выделены 3 уровня грамотности по шкале уровней сформированности: высокий соответствует 5 и 6 уровню, средний – 3 и 4 уровню, и низкий – 1 и 2 уровню [1, с. 66].

Для разработки критериев естественнонаучной грамотности, мною был изучен материал по таксономии Блума, национальный отчет в котором международными экспертами выделено, что могут продемонстрировать обучаемые находясь на том или ином уровне естественнонаучной грамотности [1, с. 66].

Таблица 3

Критерии и уровни сформированности естественнонаучной грамотности школьников

Критерий	показатели		
	низкий	средний	высокий
Знание	давать возможные объяснения в знакомых ситуациях на основе адекватных научных знаний;	отбирать факты и знания, необходимые для объяснения явлений; выявлять ясно сформулированные научные проблемы в некоторых ситуациях;	определять, объяснять и применять естественнонаучные знания и знания о науке в различных сложных жизненных ситуациях; демонстрировать высокий уровень сформированности интеллектуальных знаний, выявлять естественнонаучные аспекты во многих сложных жизненных ситуациях.
Понимание	объяснять очевидные факты, явления.	интерпретировать и напрямую использовать естественнонаучные понятия из различных разделов естествознания;	сравнивать, отбирать и оценивать соответствующие научные обоснования и доказательства для принятия решений в жизненных ситуациях;
Применение	применять ограниченные знания только в знакомых ситуациях;	выбрать или обобщить объяснения, основанные на знаниях различных разделов естествознания и технологий, и связать эти объяснения напрямую с отдельными	демонстрируют готовность использовать свои знания для обоснования решений, принимаемых в незнакомых научных и технических ситуациях; применять естественнонаучные

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

		асpekтами жизненных ситуаций; применять простые модели или исследовательские стратегии;	знания и знания о науке в этих ситуациях;
Анализ	делать выводы на основе простых исследований;	эффективно анализировать различные ситуации и проблемы, в которых явно проявляются отдельные явления, и от них требуется сделать вывод о роли науки или технологии;	устанавливать связи между отдельными знаниями и критически анализировать ситуации; связывать информацию и объяснения из различных источников и использовать их для обоснования различных решений;
Синтез	устанавливать прямые связи и буквально интерпретировать результаты исследований или технологические решения.	принимать решения на основе естественнонаучных знаний, формулировать короткие высказывания, используя факты;	выстраивать обоснованные объяснения и давать аргументацию на основе критического анализа; хорошо сформированы исследовательские умения.
Оценка	Оценивают, расценивают, не могут аргументировать, приводить доказательства.	оценивать свои действия и сообщать о своих решениях, используя при этом естественнонаучные знания и обоснования.	использовать свои знания для аргументации и рекомендаций или решений, принятых в контексте личных, социально-экономических и глобальных ситуаций.

Данные критерии позволяют определить насколько продуктивно ученики могут обобщать полученные знания и применять их вне школы. Этот подход отражает тот факт, что современная экономика поощряет общество, где на высоком профессиональном уровне применяются академические знания.

Адекватная оценка уровня естественнонаучной грамотности является одним из основных параметров прогноза успешности дальнейшего обучения ребят. Целью создания системы критериев является придание более четкой направленности процессу формирования естественнонаучной грамотности учеников. С учетом данных международных исследований и мнениями различных педагогов мы определили такие критерии, как знание, понимание, применение, анализ, синтез, оценка. Использование этих критериев на уроках естественного цикла позволит выстраивать урок с положительным развитием естественнонаучной грамотности. Важно помнить, что все критерии будут развиваться только при учете их совместного использования. Нельзя развивать «применение» без достаточного количества знаний и понимания материала. Подводя итоги, хотелось бы отметить, что разработанные критерии позволяют четко представлять картину формирования и развития у ребенка естественнонаучной грамотности, позволяет учителю подбирать задания, под уровень ребенка, тем самым планомерно развивая его уровень.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Основные результаты международного исследования образовательных достижений 15-летних обучающихся PISA-2012. А. Култуманова, Г. Бердибаева, Б. Картпаев, И. Иманбек, К. Шарбанова, М. Рахимова, Ж. Жумабаева, З. Пирнепесова, Б. Окенова, А. Увалиева. – Астана: НЦОСО, 2013. – 283 с.
2. Учебная программа курса по развитию функциональной грамотности 15-летних школьников, потенциальных участников pisa-2015, методическое пособие. – Астана, 2014, Национальная академия образования им. И. Алтынсарина.
3. Инструменты формирующего оценивания в деятельности учителя-предметника, пособие для учителя, И. Логвина, Л. Рождественская. – Нарва, 2012.
4. Интеграция предметов естественнонаучного цикла в формировании функциональной грамотности школьников в условиях 12-летнего обучения. – Астана, 2013, Национальная академия образования им. И. Алтынсарина.

Научный руководитель – старший преподаватель М.С. Абилова

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ОРГАНІЗАТОРІВ ДИТЯЧОГО РУХУ

На сучасному етапі суспільного розвитку одним із важливих та дієвих інститутів соціалізації особистості виступають дитячі організації, об'єднання та інші дитячі формування – структури дитячого руху. В розбудові громадянського суспільства важливу роль відіграють громадські об'єднання України, серед яких 2,2 % становлять дитячі. Означене питання стало предметом обговорень під час громадських слухань «Дитячий громадський рух України: кращі практики», що відбулися 4 березня 2016 року в залі Президії НАПН України (м. Київ). Мета заходу, організованого науковцями Інституту проблем виховання НАПН України у співпраці з Громадською радою при Міністерстві молоді та спорту України та за його підтримки, – обговорення сучасного стану, проблем і перспектив розвитку дитячого руху в Україні, а також схвалення проекту Концепції підтримки та сприяння розвитку дитячого руху в Україні [2].

Згідно зі структурним аналізом поняття «дитячий рух» у вузькому сенсі – це форма самоорганізації дитячої соціальної активності, процес соціально-педагогічної співпраці рівнозначних суб'єктів соціальної дії (діти та дорослі), спрямованої на соціалізацію, соціальне виховання, соціально-педагогічну підтримку дитини, захист її прав, розвиток інтересів, реалізацію задумів тощо. У широкому сенсі дитячий рух – це цілісне складне багаторівневе динамічне відносно самостійне соціально-педагогічне явище, що охоплює взаємозалежні структурні складники (організаційно-управлінський, змістовий, науково-методичний), які забезпечують його організацію, функціонування, цілісність та залежать від характеру взаємодії об'єкта (напряму соціально-педагогічної діяльності), суб'єкта (діти) та співучасників соціально-педагогічного процесу (дорослі – організатори дитячого руху, представники громадськості та ін.) [4, с. 275].

Дитячий рух – це система, основними елементами якої виступають люди – дорослі і діти, які добровільно об'єдналися в організації, асоціації, спілки або інші види формувань (співтовариств) для досягнення певних цілей та перебувають у певних зв'язках та відносинах один з одним [3, с. 59].

Тому важливою складовою дитячого руху як системи, соціально-педагогічної системи, є взаємовідносини між двома основними елементами – дітьми та дорослими – двох взаємосумісних соціальних підсистем – дитинства (дитячого співтовариства) і дорослого суспільства.

Організатор дитячого руху – педагог-вихователь, професіонал у галузі дитячого руху, учасник та організатор життєдіяльності дитячого колективу. Причому сьогодні – це навіть не професія і не спеціальність, це функція педагога-вихователя, для реалізації якої потрібні відповідні знання, уміння, навички, тобто спеціальна підготовка. Проте аналіз сучасної практики виявив, по-перше, проблеми професійної некомпетентності дорослих (соціальних педагогів, організаторів) у питаннях взаємодії з дитячими об'єднаннями, а також відсутність кадрів, які здатні підтримати дитячу соціально та особистісно значущу ініціативу й самодіяльність. Одна із причин – новизна ситуації, що склалася в дитячому рухові: монополізований, варіативний за цілями, цінностями, спрямованістю діяльності, різноманітний за формами, він має поки що незначний соціальний і виховний вплив та потребує підготовки відповідних висококваліфікованих спеціалістів – організаторів дитячого руху [5, с. 4].

Сучасні дослідники дитячого руху виокремлюють цілий ряд актуальних проблем, пов'язаних з підготовкою та формуванням організаторів дитячого руху. Серед них – формування соціальної компетентності дорослого лідера, організатора дитячого об'єднання, які в ситуації неформального спілкування, використання соціалізуючого потенціалу ввірених їм формувань доповнюють, розширюють і поглиблюють життєвий досвід дитини, озброюючи її певними ціннісними орієнтирами [1, с. 186].

Лідери та організатори дитячих формувань серед проблем дитячого руху ставлять на перший план так звані «зовнішні» питання (недостатнє фінансування, відсутність розуміння та підтримки з боку адміністрації, органів місцевого самоуправління) і практично не пов'язують їх з власною компетентністю. Однак, реальний лідер (організатор), який веде за собою інших, покликаний бути генератором ідей, носієм цінностей, норм, традицій, ініціатором певних дій з боку інших. Все це визначає міру його відповідальності за прийняті рішення, за їхнє виконання, дієвість і результативність яких в значній мірі визначається його компетентністю [1, с. 186–187].

На основі проведеного аналізу основних підходів щодо трактування поняття «соціальна компетентність» (здатність та готовність людини цілеспрямовано регулювати власні відносини з оточуючою дійсністю та іншими людьми), визначення її складових (когнітивної, афективної та поведінкової) В. Басова дає таке визначення мети формування соціальної компетентності лідера (організатора) дитячого громадського об'єднання: по-перше – озброєння його знаннями про специфіку даного об'єднання, вправління в кооперації, співпраці, заохочення до вільної комунікації; по-друге – розвиток здатності до розпізнавання та вирішення конфліктів, розвиток емпатії, вироблення ролівої диспозиції та дистанції [1, с. 190].

У свою чергу, формуванню соціальної компетентності лідерів (організаторів) дитячого руху будуть сприяти такі фактори: знання з педагогіки, психології, методики виховної роботи; уміння і навички організації взаємодії з іншими людьми, які засвоюються ними під час виконання практичних і творчих завдань; активна

участь у виховних заходах та соціальних акціях, які вимагають прийняття відповідальних рішень, долати складні ситуації і т.п. [1, с. 191].

Як свідчить проведений аналіз, проблема формування соціальної компетентності не є абсолютно новою в історії вітчизняної та зарубіжної педагогіки, в тому числі й в історії дитячого руху. Про це, зокрема, свідчить історико-педагогічний досвід діяльності скаутської організації. За словами її засновника Б. Пауела, необхідно вчитися сумісній роботі разом з іншими, повазі до інших, допомозі тим, хто її потребує; необхідно турбуватися не тільки про інтелектуальний або фізичний розвиток дітей, але й вчити людину взаємодіяти, вчити основам соціального спілкування, формувати у неї соціальні навички. Відповідно – допомагати особистості ставати соціально компетентною [1, с. 193].

Формування соціальної компетентності має здійснюватися, насамперед, під час професійної підготовки організатора дитячого об'єднання, зокрема, у вищих навчальних закладах. Так, освітньо-професійною програмою підготовки фахівців вищої освіти зі спеціальності «Соціальна педагогіка» («Соціальна робота») передбачено засвоєння майбутніми соціальними педагогами знань і вмінь з навчальної дисципліни «Теорія та методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями».

Проте практика свідчить про недостатність існуючих форм підготовки організаторів дитячого руху, які на сьогодні в основному обмежені академічною підготовкою спеціалістів соціальної та соціально-педагогічної сфери у ВНЗ. Сучасність потребує ширшого розповсюдження нетрадиційних, інноваційних форм формування кадрового потенціалу дорослих лідерів дитячих формувань (семінарів, таборних зборів, шкіл лідерів, тренінгів і т.п.), які сприятимуть, насамперед, формуванню соціальної компетентності організаторів дитячого руху.

Сучасність висуває ряд вимог щодо підвищення ефективності підготовки сучасних організаторів дитячого руху, серед яких: оновлення змісту підготовки (загальнофілософські основи, психолого-педагогічні основи, технології, методики організації життєдіяльності дітей та дорослих в дитячих об'єднаннях); зосередження уваги на усвідомленні досвіду минулих років; врахування вікових особливостей та прав дітей; формування умінь вибору змісту роботи, планування і т.п.

Таким чином, на порядку денному – формування справжнього соціально компетентного організатора дитячого формування. Сучасність вимагає розробки ефективних моделей та механізмів підготовки кадрів для дитячого руху із врахуванням адекватних особливостей часу орієнтацій та інтересів дітей, а також соціально-політичної ситуації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Басова В. М. Социальная компетентность / В. М. Басова // Социокинетика. Лидерство в детском движении: время и ценности / Сост. и ред.: Т. В. Трухачёва, А. Г. Кирпичник. – М. : Ассоциация исследователей детского движения, 2004. – С. 186–193.
2. Громадські слухання «Дитячий громадський рух України: кращі практики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naps.gov.ua/ua/press/releases/905/>
3. Детское движение. Словарь-справочник. Издание 2-е, переработанное и дополненное. – М. : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. – 543 с.
4. Коляда Н. М. Развитие дитячого руху в Україні (початок ХХ ст. – середина 30-х років ХХ ст.) : монографія / Н. М. Коляда. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – 407 с.
5. Руденко И. В. Подготовка организаторов детского движения в России (историко-педагогический анализ) : монографія / И. В. Руденко ; под. ред. Л. В. Алиевой. – М. : Пед. общество России, 2008. – 232 с.

*Тетяна Комісаренко
(Умань, Україна)*

ФЕМІНІЗАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Будь-яке суспільство диференціюється за низкою ознак, серед яких – стать, вік, соціальний статус чи клас, регіон проживання, стан здоров'я, етнічна або національна, а також релігійна приналежність. Основою демократичного суспільства є врахування інтересів та потреб різних соціальних груп, які гідно представлені у різних сферах суспільного життя.

На початку нового тисячоліття відзначається тенденція фемінізації усіх сфер суспільного життя, зокрема освіти. Жінка у ХХІ столітті у правовому сенсі не зазнає обмеження ні в соціальній, ні в економічній сферах. Між тим жінкам знадобилось багато століть для того, щоб здобути рівноправність із чоловіками, що відкрило їм перспективу реалізувати себе в різних сферах життєдіяльності суспільства. Сучасне життя ламає всі гендерні стереотипи та зберігає актуальність дослідження становища жінки в історичному аспекті.

Одним із стратегічних завдань реформування змісту освіти є оптимальне поєднання класичної спадщини минулого та сучасних досягнень наукової думки, органічний зв'язок її з вітчизняною історією, культурою та педагогічним досвідом.

У державних документах «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки», проєкті Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років та ін. стратегічними завданнями освітньої

політики України визначено розширення міжнародного співробітництва, вивчення і використання кращого зарубіжного досвіду в галузі освіти, підвищення конкурентоспроможності української освіти на ринку світових освітніх послуг, розширення участі її суб'єктів у проектах міжнародних освітніх організацій і співтовариств [4].

XIX століття – епоха становлення науково-теоретичної педагогіки у всьому світі, у тому числі Англії, де на той час сформувалась самобутня система освіти й виховання.

У зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення організації та діяльності навчально-виховних закладів для жінок у різні історичні періоди. Наприклад, стандарти освіти у початковій школі (*Elementary school*) у XIX столітті не можуть оцінюватись належним чином, проте упродовж XIX століття стан початкової освіти покращувався. Типовими предметами, які входили до шкільної навчальної програми для дівчаток, були: читання, письмо, арифметика та один на вибір (алгебра, хімія, домашня економіка, французька, кулінарія). Єдиною відмінністю в програмі було те, що малювання було обов'язковим для хлопців, а шиття – для дівчат. Існували також школи для незаможних учнів (*Board school*) та школи, у яких навчалися хлопці та дівчата в окремих будівлях (*Voluntary school*). Навчання продовжувалось у *Grammar schools, London, Queen's* та *Bedford colleges*. Існували також школи *North London Collegiate School*, очолювана *F.M. Buss* та *Ladies College Cheltenham* – навчання в яких тривало від 14-18 років. *A Girl's Public Day School* була відкрита у 1873 і спочатку нараховувала лише 10 осіб, викладались такі предмети як математика, французька, німецька та латинська. У *College of Preceptors* (1846) навчалися лише хлопці, але згодом цей коледж відкрив свої двері і для дівчат [3].

Накопичений досвід є невичерпним джерелом оновлення сучасної школи, розв'язання актуальних питань її сьогодення і майбутнього. Це, насамперед, стосується необхідності врахування традицій жіночої освіти у розбудові новостворених жіночих гімназій, ліцеїв, позашкільних навчальних закладів для жінок, потреби застосування гендерного підходу до реформування змісту освіти. Запропоноване дослідження спрямоване на поглиблення знань про історію жіночої освіти, становище жінки у цілому в Англії у XIX столітті.

У зв'язку із цим наукові пошуки зосереджено навколо гендерних трансформацій в їх історичному й педагогічному ракурсі, особливо у XIX столітті. Вище зазначене представляє константний вектор науково-дослідницького напрямку у різних сферах сучасного соціогуманітарного знання, особливо педагогічного.

Науковці зосереджені навколо проблеми становлення жіночої освіти. Інтерес західних учених до жіночої освіти активізувався у зв'язку із виникненням у середині XX століття нової течії, яка спрямована на вивчення «історії жінок»; ця течія більш відома нам за назвою «гендерні дослідження». Знайомство із працями зарубіжних учених – Д. Тревельяна (*G. Trevelyan*), М. Рейнолдс (*M. Reynolds*), Дж. Лаусона (*J. Lawson*) і Г. Сільвера (*G. Silver*), Р. Томпсона (*R. Thompson*), Л. Стоуна (*L. Stone*), К. Хібберта (*Ch. Hibbert*), С. Мендельсона (*S. Mendelssohn*) – дозволяє зробити висновок про невирішеність означеної соціокультурної проблеми у працях дослідників [1].

Ідеали жіночої освіти в Англії зумовлені педагогічними традиціями раннього Ренесансу (найвидатніші представники – Леонардо Батісто Альберті, Банпомпаньо, Гаспаріно Барцицці, Вінцент із Бове, Педжо Браччоліні, Леонардо Бруні, Гійом Будде, Антоніо Бручолі, Лоренцо Валла, Маффео Веджіо, Гуаріо Веронезе, Вівес, Бальдасар, Кастильєн Гуаріно, Корраро, Лоніго, Мішель де Монтень, Маттео Пальмієрі, Перотті Прендилаква, Еразм Роттердамський, Гуго Сен-Вікторський, Гуго Тримбергський), поширені в англійському суспільстві з початку XV століття. Ідеологічним центром англійської культури Ренесансу став Оксфордський університет [1].

Таким чином, на традиційну англійську культуру жіночої освіти в Англії, вплинули ідеї Відродження про місце і роль жінки у суспільстві.

У сучасних західноєвропейських і американських дослідженнях історико-педагогічних процесів Англії у XIX столітті (у працях Дж. Бенкса, В. Бойда, В. Брітана, Т. Хейкса, Е. Мідвінтера та ін.) представлена цілісна картина протікання гендерних процесів у системі освіти Вікторіанської Англії.

Історія жіночої освіти в Україні у XIX столітті не була предметом спеціального наукового дослідження у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Але багато наукових праць присвячено окремим аспектам цієї проблеми.

Найбільш вагомим внеском у вивчення історії жіночої освіти в Російській імперії стала російська дореволюційна історіографія. Проте лише незначна кількість праць торкається питання жіночої освіти на території України.

Найбільш цінним видаються для нас дослідження Е.Ліхачової. Це була перша спроба зібрати розрізнені окремі факти з історії жіночої освіти, опублікувати архівні матеріали. Під час здійснення свого дослідження авторка користувалася документами з канцелярії ради Виховного Товариства шляхетних дівчат у Петербурзі, фондами Міністерства народної освіти і Святого Синоду.

Значний інтерес для вивчення цієї проблеми становлять праці О. Піллер, В. Роднікова, Н. Зінченко, Л. Соколова. Вони дозволили з'ясувати роль та місце жіночої освіти в історії Російської імперії, ставлення суспільства до жінки та її виховання, природні особливості жіночого світосприйняття.

За радянських часів проблемі жіночої освіти в Україні не були присвячені спеціальні наукові розвідки. Проте, деякі матеріали з історії жіночої освіти можна знайти у ряді праць дослідників. Зокрема, у дисертації Поліщук М.С. «Початкова і середня освіта на Правобережній Україні в 60-70-х роках XIX століття» на основі архівних джерел досліджується створення мережі жіночих середніх навчальних закладів на Правобережній Україні. Серед вихованок означених шкіл автор дослідив діяльність учасниць революційного руху на Україні:

С. М. Богомолец, Л. Ф. Маніловську. Дослідниця Применко Л. В. у дисертаційному дослідженні “Проблеми жіночої освіти в національних системах освіти України і Франції (XVIII - перша чверть XX століття)” класифікувала жіночі середні заклади за рівнем освіти. Окремі аспекти проблеми стали предметом вивчення у дисертаціях Трикова В.А., Щербак Н.О [2].

Жіноча освіта – одна із актуальних проблем у галузі освіти, яка виникла у зв'язку із порівняно нерівноправним ставленням до жінки. Проте ХХІ століття змінило погляди на гендерні відношення у суспільстві та сприяло прогресу у сфері жіночої освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Развитие традиций женского образования в Англии XIX в. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com>.
2. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referatu.net.ua>.
3. Bremner C.S. Education of girls and women in Great Britain / C.S. Bremner. – London, 1987. – 6 p.
4. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.

*Марина Логвинова
(Харків, Україна)*

ІНТЕРАКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Сьогодні відбуваються зміни, які торкаються майже всіх сфер суспільного життя, у тому числі і галузі освіти. Так, традиційні форми навчання стають неефективними, що вимагає пошуку нових форм та методів навчання. Одним із таких форм є інтерактивне навчання, яке особливо використовується у шкільному курсі географії.

Під час інтерактивного навчання учні навчаються критично мислити, приймати обдумані рішення, бути демократичними, спілкуватися з іншими людьми.

Інтерактивне навчання – це специфічна форма організації пізнавальної діяльності, яка має на меті створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчуває свою успішність та інтелектуальну спроможність [5].

Результати дослідження форм навчальної діяльності узагальнено Х.-Е. Майхнером у «Піраміді навчання» (рис. 1.) [4].

Рис. 1. «Піраміда навчання» Х.-Е. Майхнера (побудовано автором за [4])

Як відзначає Х.-Е. Майхнер, при переважно пасивному сприйнятті інформації ті, яких навчають, зберігають у пам'яті: 10 % того, що читають, 20 % того, що чують, 30 % того, що бачать, 50 %, що чують і

бачать. У той час, при активному сприйнятті інформації вони утримують у пам'яті 80 % того, що говорили самі, 90 % того, що робили самі [4].

Інтерактивні методи навчання захоплюють слухачів, пробуджують у них інтерес та мотивацію, навчають самостійному мисленню та діям. Так, найменших результатів можна досягти за умов навчання пасивного (лекція – 5 %, читання – 10 %), а найбільших – інтерактивного (дискусійні групи – 50 %, практика через дію – 75 %, навчання інших чи негайне застосування – 90 %).

Інтерактивні форми навчання дозволяють одночасно розвивати комунікативні уміння і навички, встановити емоційний контакт між слухачами, вчиться командній роботі, прислухатись до думки свого товариша. Крім того, такі форми навчання знімають нервові навантаження, оскільки таке навчання дає можливість змінювати форми діяльності учнів, переключати увагу на вузлові питання теми [1].

Головною метою інтерактивного навчання є створення умов для залучення всіх слухачів до процесу пізнання; надання можливості кожному слухачеві розуміти і рефлексувати з приводу того, що він знає і думає; вироблення життєвих цінностей; створення атмосфери співпраці, взаємодії; розвиток комунікативних якостей і здібностей; створення комфортних умов навчання, які б викликали у кожного слухача відчуття своєї успішності, інтелектуальної спроможності, захищеності, неповторності, значущості [6].

Інтерактивне навчання полягає у моделюванні життєвих ситуацій, вирішенні творчих завдань, спільному розв'язанні проблем.

Всі інтерактивні методи навчання поділяються на чотири великі блоки: методи кооперативного навчання, методи колективно-групового навчання, технології ситуативного навчання, технології опрацювання дискусійних питань (рис. 2.) [6, 8].

Рис. 2. Класифікація інтерактивних методів навчання (побудовано автором за [6,8])

Методи кооперативного навчання – це навчання у малих групах [9]. Найголовнішим методом цього блоку є робота в парах, яка дає можливість учням подумати, обмінятися ідеями з партнером, сприяє розвитку навичок спілкування, критичного мислення, вміння переконувати і вести дискусії. Під час роботи в групах можна виконати вправи, які за інших умов потребують багато часу. Наприклад, перевіряючи домашнє завдання по темі «Машинобудування і металообробка», даний метод можна використовувати для перевірки принципів розміщення та центрів підприємств машинобудування.

Робота у великій групі (тобто з усім класом) – навчальний метод, коли вся група обговорює ідеї чи явища, що стосуються певної теми. Наприклад, при вивченні теми «Кількість, розміщення і густота населення» учням пропонується відповісти на питання: «які фактори впливають на зміну чисельності населення в Україні?» [1].

Метод «коло ідей» використовується коли учні, сидячи у колі, мають можливість висловити та обґрунтувати свою позицію. Наприклад, при вивченні теми «Електроенергетика України», учні висловлюють

свою позицію щодо перспектив нетрадиційних джерел електроенергетики в Україні. Або під час вивчення теми «Паливна промисловість» всі учні розподілені на 4 групи, кожна з яких опрацьовує матеріал до уроку: вугільна промисловість; нафтопереробна промисловість; газова промисловість; торф'яна, горючесланцева промисловість.

Акваріум – вид групової роботи, який полягає у видачі попереднього завдання групі, а на уроці ця група сідає в центр класу і обговорює своє питання протягом 3-5 хв., а інші учні класу слухають це обговорення, після чого погоджуються з групою чи виражають свою альтернативну думку. Такий метод можна використовувати при вивченні теми «Україна і світове господарство. Зовнішні економічні зв'язки України» щодо питання інтеграції України у світову економіку [2].

У технології «мікрофон» вчитель по черзі викликає учнів, які імітують «говоріння» у мікрофон. Даний метод можна використовувати, наприклад, при вивченні теми «Господарство». Учням пропонується ситуація: уявіть, що ваші знайомі мають намір інвестувати кошти в економіку України і просять вас, як знавця географії, назвати переваги та недоліки розвитку галузей промисловості в Україні. Таким чином, цей метод дозволяє учням чітко висловлювати свою точку зору [9].

Мозковий штурм – метод колективного обговорення проблемного питання, пошук рішень, що спонукає учасників проявляти свою уяву і творчість, який досягається шляхом вільного вираження думок всіх учнів класу. Даний метод доцільно використовувати при вивченні теми «Кількість, розміщення і густота населення», поставивши таке питання «які наслідки в майбутньому матиме трудова міграція українців?».

Ажурна пилка – метод, який дає можливість працювати разом, щоб опрацювати значну кількість інформації за короткий час. Наприклад, вивчаючи тему «Системи розселення і розвиток поселень», учням попередньо задано опрацювати текст параграфу, а на уроці створюється декілька груп, які мають відповісти на такі питання: типи населених пунктів, види урбанізації, система міського розселення України, міські агломерації, типи міст за розмірами та за функціями тощо.

Метод «навчаючи – учись» спонукає учнів взяти активну участь і передати свої знання іншим, є ефективним в узагальненні знань з певної теми чи при контролі знань.

Метод «незакінчені речення» дає змогу учням висловлювати власні ідеї, порівнювати їх з іншими. Отже, метод дозволяє відпрацьовувати вміння говорити стисло, по суті й переконливо. Вивчаючи тему «Транспорт», учням пропонується дати характеристику видів транспорту. Учителю починає речення і пропонує учням завершити його, таким чином формується загальна характеристика транспортного комплексу України [1].

Метод «дерево рішень» використовується у випадку, коли результати одного рішення впливають для прийняття послідовних рішень. Даний метод ефективний у вивченні теми «Загальна характеристика господарства України».

До технології ситуативного моделювання належать такі інтерактивні технології: імітація, рольова гра, драматизація тощо.

Імітаційні ігри – метод, який полягає у виконанні певних простих, відомих дій, які відтворюють, імітують будь-які явища навколишньої дійсності. Використовувати даний метод можна при вивченні теми «Географічна характеристика своєї області». Так, учні, уявляючи, що вони знаходяться у домі торгівлі, повинні зробити рекламу свого міста, зібрати інформацію щодо виробленої у ньому продукції. Тому учнів можна поділити на продавців та покупців певних товарів і послуг та вибрати експертів, які оцінять роботу кожної з груп [9].

Мета методу «рольова гра» – визначити ставлення учнів до конкретної життєвої ситуації. Розігрування конкретної життєвої ситуації за ролями сприяє розвитку уяви і навичок критичного мислення, формує спроможність знаходити і розглядати альтернативні варіанти дій, допомагає уявляти себе в тій чи іншій соціальній ролі, співчувати іншим тощо. Даний метод можна використовувати при вивченні теми «Хімічна промисловість України», розділивши клас на 4 групи: «історики», «економісти», «географи» і «екологи». Кожна група готує запитання сусідній по їх профілю, тобто 1) історія розвитку галузі; 2) умови розвитку галузі; 3) принципи розміщення підприємств; 4) екологічні проблеми, пов'язані з галуззю. Після опрацювання запитань відбувається обговорення.

Займи позицію – метод, який можливість виявити різні позиції учнів щодо певної проблеми або суперечливого питання. Даний метод можна використовувати, обговорюючи проблему доцільності розвитку автомобілебудування в Україні у темі «Машинобудування та металообробка».

Метод «Прес» доцільно використовувати при виникненні суперечок та для аргументування своєї позиції. Метод «Прес» має таку структуру: позиція «я вважаю, що ...»; обґрунтування «... тому, що...»; приклад «... наприклад...»; висновки «отже, я вважаю...». Доцільно використовувати даний метод при вивченні тем «Господарство», «Населення» [1].

Метод «Шкала думок» передбачає вибрати позицію щодо певного питання («згоден на 100%», «згоден на 50%», «згоден на 0%»), аргументувати її, після чого можна змінити позицію, пояснивши, які саме аргументи вплинули на таке рішення. Використовувати даний метод можна у темі «Паливна промисловість», коли учням пропонується відповісти на питання: «видобуток сланцевого газу в Україні призведе до екологічної проблеми?» [7].

Дискусія – організоване обговорення різних проблем, що може надати їм більшої значущості з метою виявлення відмінностей, приходу до спільної думки. Наприклад, при вивченні теми «Населення» учням ставиться питання: «Українська діаспора – це гордість чи горе українців?», відповідаючи на яке учні аргументують свою позицію [3].

Дебати – чітко структурований і спеціально організований публічний обмін думками між двома сторонами з актуальної теми. Використовувати даний метод можна при вивченні теми «Україна і світове господарство. Зовнішні економічні зв'язки України» у відповіді на питання: «Чи потрібно Україні членство у ЄС?».

Отже, інтерактивне навчання у курсі соціально-економічної географії України дозволить навчити учнів всебічно сприймати та обробляти інформацію, виробити у кожного школяра індивідуальне мислення, самостійність, активну життєву позицію. Сьогодні результати впровадження інтерактивного навчання у курсі географії 9 класу показують, що в учнів значно розширилися пізнавальні можливості, зокрема у здобуванні, аналізі та застосуванні інформації з різних джерел, можливість перенесення отриманих умінь та навичок на різні предмети та позашкільне життя учнів, формування глибокої внутрішньої мотивації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Довгань Г.Д. Інтерактивні технології на уроках географії: [Навч.-метод. посіб.] / Г.Д. Довгань. – Х.: Вид. група «Основа», 2005. – 126 с. – (Б-ка журн. «Географія»; Вип.5 (17)).
2. Кобернік С.Г. Методика викладання географії у школі: Навчально-метод. Посібник / С.Г. Кобернік. – К.: Стаферд-2, 2000. – 320 с.
3. Ковальчук В.І. Ефективний урок: технології, структура, аналіз. / В.І. Ковальчук. – К.: Шк. світ, 2011. – 120 с.
4. Майхнер Х. Е. Корпоративные тренинги / Майхнер Х. Е. – М.: ЮНИТИ, 2002. – 354 с.
5. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 192 с.
6. Пометун О.І. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. Метод. посібник / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. – К.: АПН, 2002. – 264 с.
7. Скуратович О.Я. Шляхи підвищення ефективності уроку географії: Посібник для вчителя / Упоряд. О.Я. Скуратович – К.: Рад. школа, 1991. – 203 с.
8. Чирвон Л.Ф. Інтерактивні методи навчання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/hadiachosvita/ss-750>
9. Яськова А.О. Використання інтерактивних методів у викладанні географії / А.О. Яськова // Географія. – 2006. – Лют. (№ 3). – (Дод.). – С. 1-8.

*Д.Маматов, З.Миладжонова
(Фаргона, Ўзбекистон)*

О'QUV JARAYONIDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYLARIDAN FOYDALANISH BILIM OLISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA TUTGAN O'RNI

Ўзбекистон Республикасининг кадрлар тайyorlash Milliy dasturida “Та’лим-тарбия ва о’қув jarayonlarining tarkibini, bosqichlarini bir-biri bilan uzviy bog’lash, ya’ni uzluksiz ta’lim-тарбия tizimini tashkil qilish muammolarini hal qilish” hamda “Та’лим muassasalarining resurs, kadrlar va axborot bazalarini yanada mustahkamlash, o’quv-тарбия jarayonini yangi o’quv-uslubiy majmualar, ilg’or pedagogik texnologiyalar bilan to’liq ta’minlash” kabi dolzarb vazifalarni ijobiy hal etish lozimligi alohida ta’kidlangan.

Innovatsion rivojlanish yo’lidan jadal borayotgan mamlakatimizda iqtidorli, yuqori malakali kadrlar sonini ko’paytirish, barkamol avlod tarbiyasi, ma’rifatli va yuksak ma’naviyatli fuqarolarni yetishtirish davlatimiz siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biridir. Bu borada Ўзбекистон Республикаси Президенти I.A.Karimov juda chuqur va keng qamrovli ma’no-mazmunni mujassam etgan quyidagi fikrlarni bildirgan: “Shuni unutmashimiz kerakki, kelajagimiz poydevori bilim dargohlarida yaratiladi, boshqacha aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo’lishi farzandlarimizning bugun qanday talim-тарбия olishiga bog’liq”. Bu esa inson kamolotida muhim o’rin tutadigan o’qituvchining kasbiy va shaxsiy tayyorgarligi, professionl mahoratining yuqori darajada bo’lishini talab etadi.

Mazkur vazifalarning muvaffaqiyatli hal etilishida yana bir omilning mavjudligi, ya’ni uzluksiz ta’lim tizimi xodimlari tomonidan zamonaviy ta’lim texnologiyalarining mohiyatidan xabardorliklari hamda ularni ta’lim jarayonida samarali qo’llay olishlari, shuningdek, ta’lim jarayonini tashkil etishga nisbatan ijodiy yondashuvning qaror topishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi davr pedagog kadrlar oldiga o’quv jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishdek juda katta mas’uliyatli vazifalarni qo’ymoqda. Buning asosiy sababi o’quv jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish o’quvchi-yoshlarning fanlarni tez o’zlashtirib olishlariga

xizmat qiladi. Bu o'z navbatida o'qituvchidan dars berayotgan fanlariga oid fan-texnika yangiliklarini puxta egallashni talab etadi. Ko'pgina o'qituvchilar kompyuter va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan ishlash tajribasiga ega bo'lsalarda, ulardan ta'lim jarayonida samarali foydalanish bo'yicha yetarli malakaga ega emaslar. Bu esa axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishni cheklab, ko'zlangan natijaga erishishga to'sqinlik qiladi. SHu o'rinda o'qituvchilarga elektron axborot resurslardan foydalanishni o'rgatish to'g'risida ham alohida to'xtalib o'tish lozim. O'qituvchilar olingan axborotlarni saralash, taxlil qilish va ta'lim jarayonidan foydalanish kabi malakalarga ham ega bo'lishlari zarur.

Ta'lim jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining joriy etilishi o'qituvchilarga doimiy metodik va amaliy yordam olish, uzluksiz malakasini oshirib borish imkoniyatini yaratadi. Buning uchun Respublikamizda pedagog kadrlar malakasini oshirishning turli shakllari joriy etilgan: maqsadli, muammoli, qisqa muddatli, masofadan o'qitish va boshqalar.

Barchamizga ma'lumki, bola ilk ta'limni oilada, turli shakldagi maktabgacha ta'lim muassasalarida oladi, maktabga tayyorlanadi. Bu bosqichda ilk tasavvurlar, ko'rgazmali-harakatli va ko'rgazmali-obrazli tasavvurlar shakllantiriladi. Bu esa bolaning umumiy o'rta ta'lim maktabi dasturlarini, jumladan oliy ta'limda xam, murakab birlamchi chizmachilik fani o'quv dasturini puxta o'zlashtirishiga zamin yaratadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari chizmachilik fani (8-sinf) o'quv dasturida fan o'qituvchilari tomonidan o'quvchilarga tushuntirish murakkab bo'lgan mavzular mavjud. Masalan, "Proyeksiyalash usullari. Markaziy va parallel proyeksiyalash. Oktant va epyur haqida umumiy tushuncha" mavzusini olaylik. O'quvchilarda mazkur mavzu bo'yicha boshlang'ich fundamental tushunchalarni, fazoviy tasavvurlarni shakllantirish qiyinligini har qanday tajribali o'qituvchi ham tan olishi shubhasiz.

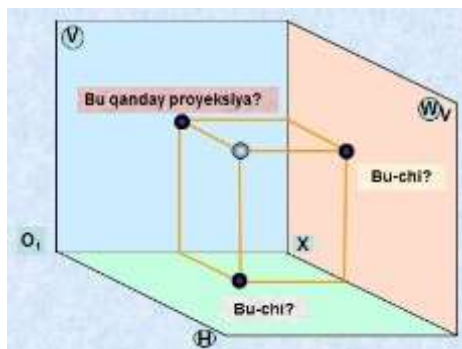
O'qituvchi 1 soat davomida ushbu mavzuni tushuntirish jarayonida faqat doskada chizib ko'rsatish orqali o'quvchilarga mavzu yuzasidan to'liq ma'lumot bera olmaydi. Ushbu mavzuni bayon etishda Power Point dasturida tayyorlangan animatsiyali taqdimotlardan foydalanish yaxshi samara beradi.

Dars jarayonida oktant va epyur haqida ma'lumot berilgandan so'ng, nuqta, to'g'ri chiziq va tekis shakllarning birinchi oktantdagi va epyurdagi proyeksiyalari ko'rsatib beriladi.

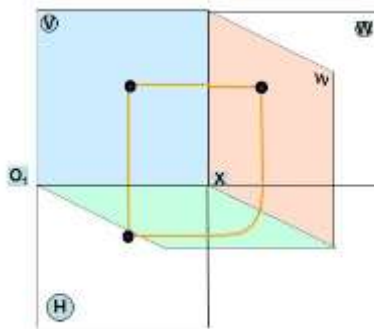
Ushbu mavzuni bayon qilish jarayonida o'qituvchi dastlab fazoda nuqtani shakllantirish usulini tushuntirishi lozim. Buning uchun fazoning oktantlarga bo'linishi animatsiyalar vositasida ko'rsatiladi (taqdimot mobaynida o'qituvchi jarayonni sharhlab boradi). Natijada proyeksiya tekisliklari hosil bo'ladi (1-rasm):

So'ngra tasavvur qilinayotgan nuqta fazoda shakllantiriladi va uning proyeksiyalarini hosil qilish ketma-ketligi namoyish qilinadi (2-rasm):

Shundan so'ng nuqtaning epyurini qurish uchun proyeksiyalar to'g'ri tekis shaklga keltirilishi va tasavvurdagi nuqta olib tashlanishi ko'rsatiladi. Shu tarzda nuqtaning proyeksiyalarini aniqlash yo'llari namoyish etiladi (3-rasm):

Nuqta proyeksiyalarini hosil qilish jarayonini animatsiyali slaydlar vositasida tushuntirish orqali o'qituvchi mavzu yuzasidan o'quvchilarga batafsil ma'lumot berishga erishadi, o'quvchilarda nuqta proyeksiyalarini hosil qilish jarayoni bo'yicha yaqqol tasavvur hosil bo'ladi.

Yuqorigi misoldan ko'rinib turibdiki, Power Point dasturida tayyorlangan taqdimotlar animatsiya va interfaol elementlar bilan birgalikda axborot berishning sifat jihatidan yangi darajasini ta'minlaydi. Ovoz berish imkoniyati va syujetli o'yinlar o'quvchilarning emotsional holatiga yaxshi ta'sir etadi, materialni chuqur o'zlashtirishga yordam beradi. Videofragmentlarni qo'yish fanlararo aloqani o'rnatadi.

Shunday qilib, taqdimot ta'limning quyidagi uch didaktik maqsadiga juda mos keladi:

Ta'limiy aspekt: o'rganish ob'ektlari orasidagi bog'liqliklarni tushunish, o'quv materialini qabul qilish.

Tarbiyaviy aspekt: ilmiy dunyoqarashni, mustaqil va guruhlarda ishlashni aniq tashkil etish ko'nikmasini, o'rtoqlik va o'zaro yordam hissini tarbiyalash.

Rivojlantiruvchi aspekt: o'quvchilarda bilim olishga qiziqishni rivojlantirish, umumlashtirish, tahlil qilish va qiyoslash ko'nikmalarini shakllantirish, o'quvchilarni faollashtirishga ta'sir ko'rsatish.

Shuni hisobga olish lozimki, mazmun va taqdim etish vositalari orasida mutanosiblik saqlanishi kerak, juda ko'p matn va animatsiyalarni ekrandan qabul qilish materialni tushunishga xalaqit beradi.

Shuni inobatga olib, taqdimotlar tayyorlashda quyidagi jihatlarga e'tibor qaratishni tavsiya etamiz:

1. Dastlab dars mavzusi va o'quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olib, taqdimotning rejasi tuziladi. Bunda taqdimot-slaydlar orqali taqdim etiladigan material ajratib olinadi.

2. Material ketma-ket joylashtirib chiqiladi. Bunda kirish, asosiy qism, xulosa kabi tarkibiy qismlarning bo'lishiga e'tibor qaratish lozim.

3. Slaydlarga ishlov berishda bir xil fon tanlagan ma'qul. Birinchi va oxirgi slaydga diqqatni tortish uchun ularni boshqacha tasvirlash mumkin.

4. Slaydga ko'pincha qo'shimcha figuralar, chizmalar, sxema va animatsiya qo'yiladi. Bunda fan va mavzu xususiyatlari, o'zbek mentaliteti jihatlari inobatga olinadi.

5. Rang tanlash eng muhim va mas'uliyatli vazifalardan biri. Kompyuterda bor dizayn va ranglardan foydalanish mumkin. Biroq bunda o'quvchilarning qabul qilishini qulaylashtirish asosiy maqsad bo'lishi kerak. Matn rangi *to'q fonda oq, och fonda ko'k, yashil, qora bo'lishi* mumkin. Qizil rangda faqat sarlavhalar yoki atamalarini yozgan ma'qul. Ko'proq sokin ranglardan foydalanish tavsiya etiladi.

6. Har bir slaydda materialning berilishi ham alohida e'tiborni talab qiladi. Bitta slaydda 4-6 qator matn, har bir qatorda 6-8 ta so'z berilishi maqsadga muvofiq.

7. Slaydlarning namoyish etilishini ham puxta o'ylash kerak: avtomatik tarzda chiqadimi yoki o'qituvchi tomonidan boshqariladimi.

8. Agar taqdimot tayyorlash, slaydlarga bezak berishda qiyinchilikka tug'lsa, kompyuterda ishlash ko'nikmasiga ega bo'lgan o'qituvchilar yoki o'quvchilar (farzandlar)dan yordam so'rashga uyalmaslik kerak.

Xulosa qilib aytganda, o'quv jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish bilim olish samaradorligini oshirishda quyidagilarda namoyon bo'ladi: erkin axborot almashish muhiti, murakab mavzular bilan yaqindan tanishish imkoniyati, professor-o'qituvchilar tomonidan namunali dars ishlanmalari va taqdimotlar tayyorlanishi, axborot bilan ishlash, elektron axborot manbalaridan foydalanish malakalari, talabalarda tassavur qobiliyatlarini o'stirish (Binolarni chizishdan oldin xayoliy tassavur bo'lishi) ularning ilmiy-metodik maqolalar va boshqa didaktik materiallarga muhim axborot resursi sifatida qarash ko'nikmalarini shakllantiradi.

*Гулбахор Ниязова
(Бухара, Узбекистан)*

СПОСОБ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА

Вхождение Узбекистана в мировое образовательное пространство, процессы интеграции во всех сферах жизни человечества вновь выводят на один из первых планов проблему интеграции в образовании. Образовательные потребности современного школьника возрастают в связи с требованиями общественного и научно – технического прогресса, однако реальная ситуация получения детьми того или иного уровня знаний не всегда отвечает предмету своей потребности. Среди основных причин хотелось бы выделить следующие:

- перенасыщение детей информацией разного уровня сложности и направленности;
- физиологическая и физическая неготовность детей младшего школьного возраста к зрелому восприятию социального опыта;
- огромные перегрузки учебными предметами в школе.

Как следствие, процесс обучения во многих случаях не только не способствует, но и тормозит полноценное развитие личности ребенка и усвоение им определенного социального опыта.

В связи с этим возникает противоречие между возрастающими познавательными потребностями младших школьников и реальными условиями удовлетворения последних. Межпредметная интеграция является важным условием реализации познавательных потребностей младших школьников, развития личностных качеств учащихся в целом и такого качества, как познавательная активность в частности. Развитие указанного компонента в структуре личности будет происходить при таких условиях, когда все элементы учебного процесса (субъекты образовательного процесса, содержание образования, система деятельности) взаимообусловлены, взаимозависимы. Показателями роста познавательной активности являются динамические изменения мотивационной сферы (интересы, эмоции, познавательные потребности, мотивы), а также успешность протекания учебно-познавательной деятельности. Повсеместно на уроках широко используются меж предметные связи. Но они воспринимаются учениками как дополнение и расширение темы урока.

Необходимо по-новому смоделировать процесс передачи знаний, социального опыта от учителя к ученику, организовать сотворчество учителя и ученика, ученика и ученика.

“Государственная политика в области образования основывается на принципах: гуманистический характер образования, приоритет общечеловеческих ценностей, жизни и здоровья человека, свободного развития личности, ..., адаптивность системы образования к уровням и особенностям развития и подготовки обучающихся”. [1]

Поставленный заказ логически подводит к определению конечной цели обучения: не снижая планки программных стандартов, развить познавательную активность, сделать процесс обучения средством развития ребенка.

“Очевидно, что подобные условия обучения требуют соответствующей организации этого процесса. При этом важно иметь в виду также здоровье сберегающий аспект обучения, так как современный ученик часто испытывает колоссальные психоэмоциональные и физические перегрузки в процессе обучения. Поэтому важно стремиться к такой организации учебного процесса, при которой не наносился бы ущерб здоровью учащихся, не угасал интерес к знаниям, не утрачивалась вера в себя и в свои силы и при этом в достаточно полном объеме решались задачи обучения.”[2]

В соответствии с новым ФГОС на ступени начального общего образования осуществляется:

- становление основ гражданской идентичности и мировоззрения обучающихся;
- формирование основ умения учиться и способности к организации своей деятельности – умение принимать, сохранять цели и следовать им в учебной деятельности, планировать свою деятельность, осуществлять ее контроль и оценку, взаимодействовать с педагогом и сверстниками в учебном процессе;
- духовно-нравственное развитие и воспитание обучающихся, предусматривающее принятие ими моральных норм, нравственных установок, национальных ценностей;
- укрепление физического и духовного здоровья обучающихся.

Целью и основным результатом образования в новом Стандарте является развитие личности обучающегося на основе усвоения универсальных учебных действий, познания и освоения мира.

Ян Амос Каменский говорил, что начальная школа должна учить не только чтению, письму и счету, но и полезным детям сведениям, которые входят в фонд общих знаний, основанных на интересах детей.

Актуальной проблемой современного общества является развитие самостоятельной личности, способной к саморазвитию, умеющей осуществлять поиск нужной информации, критически мыслить, принимать участие в дискуссии, способной решать проблемные вопросы.

С учетом возрастных особенностей младших школьников при организации интегрированного обучения появляется возможность показать мир во всем его многообразии с привлечением разных знаний: литературы,

музыки, живописи, что способствует эмоциональному развитию личности ребенка и формированию его творческого мышления.

В. А. Сухомлинский считал, что *“Детство – это каждодневное открытие мира, и нужно сделать так, чтобы это открытие стало, прежде всего, познанием природы, человека и Отечества, чтобы в детский ум и сердце входила красота природы”*. Он считал, что *“ в окружающем мире знакомить детей с каждым предметом надо в его связях с другими, открыть его так, чтобы кусочек жизни заиграл перед детьми всеми красками радуги”*. Этим восстанавливается естественно-природный процесс познания мира учащимися.

Проведение интегрированных уроков позволяет ликвидировать дублирование материала. На устранение умственной и физической перегрузки при проведении интегрированных уроков должен быть направлен выбор методов и форм уроков. Прежде всего, это игровые ситуации, музыкальные паузы, методы словесного рисования при работе над художественным текстом, прослушивание музыкальных произведений. Кроме того, интеграция нескольких предметов является средством интенсификации урока, расширяет его информативную емкость, способствует развитию интереса к предметам.

Необходимо создавать условия для того, чтобы каждый ученик смог полностью реализовать себя, свои индивидуальные особенности, стал подлинным субъектом учения, желающим и умеющим учиться. Только такой подход делает возможным полноценную реализацию развивающей и воспитывающей функции обучения, то есть обеспечивает его гуманизацию.

Главной особенностью интегрированного урока является то, что такой урок строится на основе какого – то одного предмета, который является главным. Остальные помогают шире изучить его связи, процессы, глубже понять сущность изучаемого предмета.

Не стоит и забывать, что в системе обучения уже есть изначально интегрированные курсы:

1. Уроки обучения грамоте и письму.
2. Математика (арифметика, элементы алгебры, геометрия).
3. Окружающий мир (история, литература).
4. Изобразительное искусство и художественный труд.

Интеграция не отрицает предметной системы обучения, она является возможным путем ее совершенствования, преодоления недостатков и направлена на углубление взаимосвязей и взаимозависимости между предметами. Такой подход к проблеме основывается на понимании взаимоотношений между интеграцией и дифференциацией.

Применительно к системе начального обучения понятие “интеграция” может принимать несколько значений:

- создание у школьника целостного представления об окружающем мире (цель обучения).
- Результат такой интеграции – ребёнок с первых шагов представляет мир как единое целое.
- Общее в сближении предметных знаний (средство обучения).
- Результат – развитие учащихся.

Выделим положительные и отрицательные аспекты по изучению технологии интегрированного обучения:

Положительные аспекты	Отрицательные аспекты
<p>– наличие больших потенциальных возможностей в развитии интеллекта ребёнка;</p> <p>– с первых шагов обучения представляет мир как единое целое;</p> <p>– дополняет дифференциацию в обучении;</p> <p>– в начальной школе основную часть всех предметов ведёт один учитель, поэтому учителю начальных классов легче перейти к интегрированному обучению;</p> <p>– интегрирование экономит время и рациональное его распределяет, решает проблему нагрузки – учителей, а также проблему учебного времени;</p> <p>– концентрирует внимание учащихся и стимулирует их познавательную деятельность;</p> <p>– снимается проблема отношения учащихся к “мелкому”, “второстепенному” предмету, облегчается система контроля;</p> <p>– реализуется желание учащихся быстрее и глубже продвигаться в образовании</p>	<p>– содержание большого объёма усваиваемых знаний должно отражать действительную картину мира, взаимосвязь её частей;</p> <p>– создание интегрированных уроков требует много времени на подготовку;</p> <p>– при интеграции возрастает темп изложения учебного материала,</p> <p>– ограниченное время урока, и то, что момент финиша у каждого ученика свой, а организующий их деятельность учитель – один.</p>

Несмотря на наличие в технологии интегрированного обучения отрицательных аспектов, в своей практической деятельности заметила, что эта технология способствует развитию индивидуальности ребенка, его потенциальных возможностей, предупреждение неуспеваемости учащихся, развитие познавательных интересов и личностных качеств.

Поскольку центром технологии является индивидуальность ребёнка, то методическую основу данной технологии представляют интеграция, индивидуализация и дифференциация учебного процесса, которые раскрывают интеллектуально – творческий потенциал личности каждого ребёнка.

Возможна ли меж предметная интеграция в начальной школе?

“В вопросе о возможности или невозможности интегрированного подхода к обучению младших школьников большинство исследователей и педагогов практиков сходятся на том, что интеграция учебных предметов в начальной школе не только возможна, но и желательна.

В качестве основного аргумента в пользу интегрированного подхода выдвигается то, что изучение основ наук посредством интегрированных форм обучения соответствует так называемому синкретизму мышления младших школьников, который заключается в том, что ребенок воспринимает реалии действительности целостно, во всей совокупности форм, цветов, звучания и запахов.”[4]

Возникает вопрос: Когда возможна интеграция предметов?

Она предполагает выполнение трёх условий:

- объекты исследования должны совпадать либо быть достаточно близкими;
- в интегрированных учебных предметах используются одинаковые или близкие методы исследования;
- интегрируемые учебные предметы строятся на общих закономерностях, общих теоретических концепциях.

Соблюдение всех трёх условий допускает возможность интеграции предметов.

Интегрированное обучение выступает в качестве существенного автора активизации учебно-познавательной деятельности учащихся. Решая меж предметные познавательные задачи, ученик направляет свою активность либо на поиск неизвестных отношений, в которых находятся известные предметные знания, либо на формирование новых понятий на основе установленных конкретных меж предметных связей. Знания становятся регуляторами познавательной активности побуждающего стимула. Утверждая ценность познавательного интереса как фактора процесса обучения, следует обратить внимание на то, что под его влиянием активизируется вся познавательная деятельность в целом и психические процессы, лежащие в основе творческой, поисковой, исследовательской деятельности.

Интегрированное обучение позволяет усовершенствовать знания, умения и навыки каждого учащегося в отдельности и, таким образом, уменьшить его отставание. Оно создает предпосылки для развития интересов и социальных способностей ребенка, учитывая при этом имеющиеся познавательные интересы и побуждая новые. Проведение интегрированных уроков создает у школьников положительные эмоции, благотворно влияет на учебную мотивацию и отношение к учебной работе. При этом сохраняется и развивается индивидуальность ребенка.

Творческий потенциал личности необходимо формировать с детства, для этой цели в образовательном процессе нужно использовать интеграцию предметов как одну из систем развивающего обучения, способствующую формированию творческого мышления младшего школьного возраста.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Никишина, И.В. Инновационные педагогические технологии и организация учебно-воспитательного и методического процессов в школе. – Волгоград: Учитель, 2008. – С. 19.
2. Малафеев, Н.Н. Интегрированное обучение в России: задачи, проблемы и перспективы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://school.msk.ort.ru/>
3. Зверев, И.Д. Максимова, В.Н. Меж предметные связи в современной школе. – М.: Педагогика, 1981. – 160 с.
4. Зорина, Л.Я. Интегрированные предметы естественнонаучного цикла / Современная дидактика: теория – практике / Под научной редакцией И.Я Лернера, И.К. Журавлёва. – М.: ИТП и МИО РАО. 1993. – С. 125–140.
5. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений / Под ред. академика РАО Л.И. Пискунова. – 2-е изд. испр. и дополн. – М.: ТИ Сфера, 2001. – 512 с.
6. Коменский, Я.А. Избранные педагогические сочинения в 2-х томах. – М., 1982.
7. Малькова, З.А., Вульфгон, Б.Л. Современная школа и педагогика в капиталистических странах: Учебное пособие для пединститутов. – М.: Просвещение, 1975. – 268 с.
8. Иванова, И.Н. Реализация идеи интеграции науки в системе базового образования // Начальная школа. – 1993. – № 2. – С. 51–53.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

На думку сучасних дослідників, літературна освіта – це творчий процес, зумовлений історичними, політичними, соціокультурними, культурологічними і особовими чинниками, в поліфонічному просторі яких здійснюється передача літературного досвіду підростаючому поколінню на основі його діалогу з текстом, автором, літературним героєм, самим собою (читачем); мета діалогу – культурне перетворення сьогоденного читача в завтрашнього читача – Громадянина, який готовий до служіння Вітчизні, і для якого література має естетичний сенс і виступає джерелом виховання мовної культури [4].

Література як предмет з'явилася у вітчизняних середніх навчальних закладах у 1811 році. Це був результат вияву підвищеного інтересу суспільства до національної культури. Словесність була введена до навчальних планів, де стояла зразу після Закону Божого, що свідчило про те значення, яке їй надавалося. До того ж у навчальному плані був означений не тільки предмет, але й аспекти, в рамках яких він мав вивчатися (теоретичний, історичний, виховний). В подальшому такі тенденції викладання словесності збереглися.

Процес розвитку літературної освіти залежав від різних реформ, від постійної зміни планів і програм, від особистості вчителя, від бажання учня читати і бути освіченим. До того ж заважала формальність в оцінці результатів педагогічної діяльності. Ідеї енциклопедичності знань, які були властиві прихильникам класичної освіти, змагалися з ідеєю практичної спрямованості.

В ХІХ столітті виникають різні педагогічні школи. Їх напрям визначається завданнями освіти: академічна (філологічна) (В. Буслаєв, А. Галахов, Л. Поліванов), мета якої – розумовий розвиток учнів, вивчення основ науки про мову і літературу; виховна (В. Водовозов, В. Стоюнін, В. Острогорський), мета – морально-естетичне виховання; культурно-історична (О. Веселовський), мета – вивчення словесності на історичній основі.

У другій половині ХІХ – початку ХХ століття вітчизняні методисти постійно ставили питання про кінцеву мету викладання предмета «словесність» («російська словесність») і, одночасно, структурували мотиви і шляхи її вивчення як у середній, так і у вищій школі.

З-поміж важливих завдань підготовки учителя словесності було забезпечення наступності літературної освіти в методиці середини ХІХ – початку ХХ століття, що мало одночасно прогностичний і прикладний характер. У практичних підходах вирішувалися, передусім, питання гармонізації об'єму давньої і сучасної літератури, усунення змістовної близькості гімназичного і університетського курсу словесності; прогностичні – виявляли значущість літератури як етико-естетичного, духовноформуючого предмета [2, с. 260].

Найбільш типовим проявом небажаної змістової близькості (а часом і повного повтору) курсу літератури в гімназіях і університетах був розділ давньої літератури. Його розростання в гімназіях до об'єму, близького університетському, сприймалося в методиці як перешкода, передусім, для вдосконалення шкільного курсу літератури. Шляхи подолання гіпертрофії курсу давньої літератури в середній школі досліджували Д. Писарєв, І. Срезневський, В. Острогорський, Ц. Балталон та ін.

До питання про доцільність розгорнутого курсу давньої літератури в середній школі повертається у 80-ті роки ХІХ століття В. Острогорський. У роботі «Беседи о преподавании словесности» (1885 р.) учений наполягає на перенесенні давньої літератури у вищу школу; у середній – курс може бути зведений до мінімуму, оскільки «за небагатьма виключеннями, вона [давня література] представляє матеріал майже тільки історичний, побутовий, до того ж – зовсім винятковий, духовно-чернечий, а ніяк не естетичний, загальнолюдський, який міг би благотворно виховати серце і уяву дитини, дати розуму здорову їжу і загальнолюдську оцінку життя» [5, с. 89].

Таким чином, гіпертрофія курсу давньої літератури в середній школі, а в окремих випадках і його тотожність університетському курсу, позбавляла школу власних дидактичних завдань з вивчення літератури.

Як свідчить аналіз джерел, з початку 70-х років ХІХ століття актуалізується проблема психолого-педагогічних основ викладання літератури.

Так, академік І. Срезневський у праці «Замечания об изучении русского языка и словесности в средних учебных заведениях» (1871 р.) констатує, що «критика» учнями літературних творів не відповідає психологічним, інтелектуальним і особистісним можливостям старшокласника. Критичний розбір твору учнями в школі, з точки зору ученого, відбувається на практиці не «юнацьким чуттям», а на рівні «псевдонаукових основ». Завдання вивчення словесності в середній школі, з точки зору ученого, – розвиток художнього чуття, а не аналізу того, що «наука визначає як прекрасне». Надалі, набувши вільного розвитку, це «чуття прекрасного», за логікою І. Срезневського, доведе і до роздумів про прекрасне, але не в шкільні роки [6, с. 17].

Таким чином, І. Срезневский, використовуючи закони вікового сприйняття художнього тексту, диференціює завдання вивчення словесності в середній і вищій школі: для середнього ступеня мета вивчення словесності – художнє чуття (художній смак), для вищої – науковий аналіз художнього тексту.

Найбільш яскраве розмежування цілей історико-літературного курсу середньої школи і університету було представлено в концепції В. Острогорського. На його думку, завдання середньої школи, на відміну від цілей університету, полягає в тому, щоб за повідомленням знань не забувати про виховні цілі. Відтворювати курс університету, підкреслює методист, в середній школі безглуздо: з наукового змісту літератури в школі слід давати факти тільки найважливіші, найбільш істотні, необхідні для освіти. Завдання школи, за В. Острогорським, – не освоїти курс, що наближається до університетського, а збудити в учня інтерес до подальшого, вже самостійного вивчення літератури. Незважаючи на важливість фактів історії літератури, «...їм місце в університеті, а ніяк не в гімназії, де вони, зажадавши багато часу і сухої, наполегливої праці для їх вивчення, далеко не принесуть виховної користі в сенсі етико-естетичному» [5, с. 89].

Таким чином, детально розкриваючи літературні компетенції старшокласника і студента, учений, по суті, створює «міжступеневу» методику викладання словесності.

Етико-естетична спрямованість вивчення словесності в середній школі, на думку вченого, піднімає підсумкове значення словесності значно вище за межі середньої школи: літературну освіту в школі формує не лише юнацтво, але і надалі ціле суспільство і держава, членами і діями якого це юнацтво в найближчому майбутньому стане [5, с. 110]. Аналізуючи концепцію В. Острогорського в контексті ідеї спадкоємності літературної освіти, слід підкреслити, що його ідея етико-естетичної основи літературної освіти поширюється і на вищу школу. В. Острогорський пропагує ідею загальних «неспеціальних» курсів літератури у вищій школі: «...думка про те, що університети, окрім особливих спеціальних курсів, повинні давати ще і курси загальні, цілісні, вже визнається у нас і пресою, і самим Міністерством народної освіти» [5, с. 13].

Причини можливого ігнорування вищою школою XIX століття методичних рекомендацій висвітлено у праці В. Десницького «Методика преподавания литературы как наука» (1936 р.). Автор актуалізує прийняте у вищій школі XIX століття поняття «свободи» форм і методів викладацької діяльності, формулює поширене трактування викладання як «майстерність виняткової властивості», свого роду «натхнення», що йде не від виконання загальнообов'язкових норм і правил методики, а від особистих якостей і знань професора. На думку В. Десницького, «свобода» університетських методів зводить методику до суми емпіричних і технічних умінь, потрібних для повідомлення елементарних знань і навичок, до яких можна віднести, наприклад, навички усної і письмової мови, формального аналізу тексту, складання планів усного і письмового викладу, характеристики персонажів тощо [3, с. 6–7].

Таким чином, методика у вищій школі вважалася, частково, технічною дисципліною, придатною для повідомлення первинних знань з предмета, а значить, багато в чому «чужий» університетській практиці. Саме таке відношення до методики дослідники називають другорядною причиною поступового зближення історико-літературного курсу гімназій і університетів [2, с. 266].

В той же час, при неоднозначному відношенні викладачів вищої школи до методики, в університетській практиці існували блискучі приклади гармонізації цілей і завдань викладання літератури, що не розділяють літературну освіту на «дискретні сходи». Наприклад, практичне втілення ідеї В. Острогорського про загальні неспеціальні курси літератури демонструють рукописні лекції із загального курсу літератури, прочитані Ф. Буслаєвим у 1878–1879 рр. В університетській програмі загального курсу історії літератури слухали студенти чотирьох спеціальностей, тим самим підкреслювалося відношення до історії літератури у вищій школі як до курсу загального, «енциклопедичного». Ф. Буслаєв у теоретичній передмові до лекцій дистанціювався від методу короткого історико-літературного нарису, прийнятого як в гімназійній практиці, так і на загальних університетських курсах. Зазвичай, з точки зору ученого, у вищій школі під загальним курсом мався на увазі короткий огляд усього предмета, щось на зразок курсу гімназійного, що представляв, в основному, невеликі рубрики з історії літератури із вказівкою творів автора і його короткої біографії. Такий курс, на думку Ф. Буслаєва, годився б тільки для довідок, тоді як студент цілком міг знайти ці відомості самостійно. Тому Ф. Буслаєв відмовляється від гімназійної моделі читання курсу історії літератури і пропонує своїм слухачам цілий перелік посібників, цілком здатних виконати роль довідкових видань [1, с. 1–3].

При цьому Ф. Буслаєв наполягав на обов'язковості відмінностей для гімназійного і університетського курсу історії літератури. Для гімназійного курсу, на думку педагога, викладачеві вистачало б, використавши матеріал запропонованих посібників, подати загальний огляд. Для університету ж такий шлях є помилковим, оскільки, знайомства з усіма пропонованими посібниками недостатньо: «...потрібно знати спрямування автора цих посібників, у зв'язку з напрямом часу і станом науки» [1, с. 5].

Таким чином, головну мету загального курсу історії літератури Ф. Буслаєв вбачав у формуванні аналітичного відношення кожного слухача до літературних та історико-культурних напрямів, в досягненні серйозної загальної літературної освіти, яка дозволить розуміти достоїнства і помилки авторів, знаючи особливості тієї або іншої історико-культурної та історико-літературної епохи. Безумовно, такі завдання позиціонують історико-літературний курс Ф. Буслаєва як загальний. Учений свідомо надає йому оглядового

характеру, хоча переконаний, що настало «століття спеціальностей» і тільки спеціальними розробками може рухатися наука. «Жертвуючи» спеціалізацією свого курсу, Ф. Буслаєв включає до нього, окрім історії російської та зарубіжної літератури, теорію і естетику літератури, порівняльне мовознавство, філологічне вивчення мови. Саме таке широке представлення історії літератури учений називає енциклопедією предмета [2, с. 267].

У кінці XIX століття питання подолання тотожності історико-літературного курсу середньої школи і університету залишалося одним із центральних питань теорії і методики словесності. Розвиток «епізодичного» гімназійного курсу словесності стає значущим чинником у визначенні специфіки шкільного і університетського курсів літератури і одночасно їх взаємозв'язку.

Таким чином, пошуки вирішення проблеми наступності літературної освіти в середині XIX – на початку XX століття було тісно пов'язано із вирішенням трьох основних методичних завдань: подолання гіпертрофії курсу давньої літератури; диференціація курсів історії літератури в старших класах гімназії і в університеті; визнання вітчизняної літератури духовною основою середньої і вищої освіти. В такий спосіб методичні концепції середини XIX – початку XX століття, долаючи копіювання університетського курсу в гімназіях, створювали, одночасно, теоретичну платформу для формування спадкоємних зв'язків літературної освіти, що базуються на психологічних, дидактичних і змістовних основах предмета «література».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буслаев Ф. И. Лекции истории русской литературы заслуж. профессора Ф. И. Буслаева (История литературы как наука и ее значение). – М. : Императорский московский университет. – 1879. – 224 с.
2. Гетманская Е. В. Словесность в средней и высшей школе. Традиции преемственности: историко-методический очерк : монография / Е. В. Гетманская. – М. : МПГУ : Прометей, 2013. – 407 с.
3. Десницкий В. А. Методика преподавания литературы как наука / В. А. Десницкий // Учёные записки Государственного пед. института им. А. И. Герцена. Т. 2. – Ленинград, 1936.
4. Кипнес Л. В. Развитие литературного образования в учебных заведениях среднего тина России второй половины XIX – начала XX вв. : монография / Л. В. Кипнес. – Санкт-Петербург, 2004. – 200 с.
5. Острогорский В. П. Беседы о преподавании словесности / В. П. Острогорский. – Спб., 1885. – 110 с.
6. Срезневский И. И. Замечания об изучении русского языка и словесности в средних учебных заведениях / И. И. Срезневский. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1871. – 23 с.

*Iлона Palaguta
(Uman, Ukraine)*

MAIN FORMS OF THE PEDAGOGICAL SUPPORT OF BRITISH FUTURE TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT

In terms of a rapidly changing society, the problem of future teachers' professional development is described. Society needs a teacher, who is able to think flexibly and unconventionally, to act dynamically in a changing field of a modern education. The training and professional development of such a teacher is a long, coherent, continuous process, which is focused on the formation of personal qualities, professional skills, knowledge that would meet the standards of the modern teacher.

However, the situation often indicates the lack of young teacher's competence: we sharply feel the lack of competent, energetic teachers who have self-knowledge, are able to relate the theoretical knowledge with the teaching practice.

Young teachers' adaptation or entry to the profession is the most difficult period in life of a professional. To overcome these difficulties requires a specially organized work. From a young teacher, it is directed at understanding the personal attitude to the profession and making professional choices through the self-perception. On the other members of the educational process in modern society - teachers, it is to support young teachers in their professional development.

The problem of the pedagogical support today attracts many scientists both in Ukraine and abroad. Thus, among the scientists, who examined various aspects of the pedagogical support is I. Babenko, I. Karapuzova, I. Makarenko, G. Soroka, V. Teslenko.

However, theoretical and methodological foundations of the pedagogical support more widely described in the works of Russian scientists, including K. Alexandrov, O. Gazman, N. Kasitsyna, N. Krylova, N. Mikhailova, S. Polyakov, S. Yusfin.

Despite a study of various aspects of the pedagogical support of future teachers' professional development in the theoretical - practical level, its implementation into the future teachers' practice, the question remains about the effectiveness of personal and social attitudes of future teachers to their professional development.

In psychological and educational literature there is no single approach to the definition of "pedagogical support", it is considered as a special sphere of educational activities, which are aimed at helping to develop and promote self-development of future teachers, solving their individual problems related to the promotion of education, the need for developing self-perception [1, p. 54]; systematic, purposeful teachers' activity (or team of teachers), which provides disclosure of future teachers' personal potential by providing a concrete help in self-overcoming of difficulties, in learning and self-promotion in professional and personal fulfillment [1, p. 55]; assist students in overcoming difficulties, based on their subjective experience and ownership of the means of detection and solving their problems [2, p. 62].

The term «pedagogical support» is firstly used by A. Gazman and its definition of its essence is shared with pupils identifying interests, goals, capabilities and ways to overcome problems that prevent them to maintain a human dignity and to achieve positive results in education, communication, lifestyle [3, p. 68]. The pedagogical support is seen as complicated, highly technological, but at the same time, the system of pedagogical interaction in a modern educational process as a multidimensional process that focuses on the positive aspects and benefits of the individual, which helps to restore a faith in themselves and their capabilities, to create optimal conditions for a personal development.

In Great Britain, several terms are used to describe forms of the pedagogical support. They are: counseling, support, guidance, tutoring and mentoring.

British universities are known for their autonomy, that is why one of the most popular and traditional forms of the pedagogical support of future teachers' professional development in Great Britain is tutoring.

Tutor system was first taken up at the universities of Cambridge and Oxford and it is traditional for them since their establishing. However, at the present, the system has changed.

Tutor system of the pedagogical support of future teachers' professional development provides individual approach aimed at providing students with the necessary knowledge and skills as well as their experience with a particular discipline.

Analyzing the tutor training system as a means of improving the quality of education, we cannot agree with many scientists, which thoughts are based on statistical data, which are provided by universities, mind that the academic future teachers' achievements in higher educational establishments significantly improved with the use of tutor training system. Thus, D. Kavelti devotes his works to this system, which in his opinion adapt the learning process to needs of future teachers. R. Marzano experimentally proved the efficiency of tutor training system, comparing the achievements of the experimental group, which were marked by high rates in the control group, which marked the departure from the standard system [5, p. 105].

Thus, facts and examples above indicate a high level of effectiveness of the existing tutoring system in Great Britain. On the one hand the lack of functioning of this system could lead to its stagnation. But on the other hand, its flexibility and variability, the ability to obtain new forms, to adapt and respond to changing needs of society and the needs of the education of the younger generation may become the basis of improving classical tutor training system, providing tutoring the actuality at all times and stages of human development [6, p. 23].

The term «support» understands as material support. This form of the pedagogical support, which is more organizational support, transformed into teaching with the ability to master the content of courses or conduct researches in one of the universities' laboratories in the Great Britain. This form of the support provides funding from the government, which is implemented by the Department of Business, Innovation and Skills.

In addition, Britain has some Councils on financing a higher education - English Council of Higher Education Funding, Higher Education Funding Council for Wales, Scottish Funding Council, skills funding Agency. All these councils provide financial support for young people from 130 British higher educational establishments [7, p.70].

As for consulting, this form of the pedagogical support of future teachers in their professional development is provided at universities by the psychologist or so-called advisor who advises how to solve individual problems. Professional development of future teachers often needs a psychological help.

However, according to British scientists (P. Lang, B. Robinson), consulting did not immediately find its supporters among future teachers; most of them did not understand its essence and ignored collaboration with consultants. In the past two decades, consulting in Britain found its spread - future teachers began to cooperate with the consultants to support their personal development [3, p. 15].

Consulting is a process of assisting clients in understanding their interests, developing the capacity to achieve the desired result, solving specific problems arising in the course of the professional development, overcoming the crisis states, internal conflicts, working on their own feelings and reaching a mutual understanding with others; assisting in the development of human emotional health [3, p. 6].

Many scientists put certain requirements to the adviser in Great Britain. Specifically, a specialist must receive special education, have skills of listening, establishing various kinds of social contacts, build relationships, to have a sufficient level of many abilities, has no right to disclose the future teachers' problems, the information, which he has got in the course of an individual work with him [4, p.44].

Mentoring as a form of the pedagogical support, in our opinion, is the most modern and productive form of support of future teachers.

The origin of the term "mentor" comes from the Greek mythology character. On the island of Ithaca, the son of Alkim was called Mentor, who was a friend of Odysseus. When Odysseus went to the Trojan War, he left Mentor as the master of his house. Mentor was called for education and training of Odysseus' son - Telemachus. In Homer's books Mentor's appearance often takes the patron of Odysseus - Athena Palada, came to Odysseus, then Telemachus. Thus, at the image of Mentor, Athena helps people to come to terms with other people; she accompanies Telemachus to Pylos, where she overturned into the eagle and flies away.

It is because of the novel by the French writer F. Fenelon "The Adventures of Telemachus" (1699), the name of Mentor became widely known in the reader's range. Subsequently, the term "mentor" has become synonymous with the word "teacher", "mentor", "adviser" [5, p. 125].

In our opinion, mentoring is the quite successful form of the pedagogical support of future teachers. It is not only providing the future teachers' professional development, mentoring is a mutually beneficial process, in which the future teacher acquires confidence, receives professional guidance and meet their professional needs. Mentor, in his turn, meets with new ideas and views of students, getting the opportunity to analyze the personal and professional implementation and the ability to share his experience and knowledge.

Mentor is not only a teacher who teaches but a person who opens the future teachers' internal potential. Mentor tries to develop a commitment according to him, seeking his own professional competence and establishing links with the outside world and be able to diversify his potential and gain confidence.

So, over the last decade in the education of Great Britain increased the interest in the future teachers' pedagogical support, which is implemented in the following areas: academic, scientific and professional. The term future teachers' "pedagogical support" we understand a set of educational activities carried out by the educational and local government in the area of youth policy in order to create conditions, guarantees and incentives for disclosure of future teachers' individual potential in science, education, culture and art .

For the improving of future teachers' self-confidence and realizing their potential importance, universities of Great Britain offer such forms of the pedagogical support as tutoring, mentoring, consulting, which help future teachers to adapt their professional development with the needs of society.

REFERENCES

1. Korostiyants, T.P. The formation of the pedagogical support as a pedagogical interpretation of freedom's philosophy [electronic resource] / TP Korostiyants. Access to the journal: www.rusnauka.com/31_PRNT_2010/Pedagogica/73685.doc.htm.
2. Kupryashyna, N.D. Pedagogical support in the teacher's work / N. D. Kupryashyna. – M., 2005. – 250 p.
3. Social Pedagogy: Textbook / edited by prof. A.I. The Cape. – K. : Center teach. l-ry, 2006. – 468 p.
4. Baginsky W. Counselling in England, Wales and Northern Ireland: A Review / W. Baginsky. – London: NSPCC, 2004. – 50 p.
5. Jones A. Counselling in practice. / A. Jones. – London: Ward Lock Education. – 2000. – 191 p.
6. Moore, W. G. The Tutorial System and its Future. – Oxford: Pergamon Press, 2001.
7. Palfreyman, D. The Oxford tutorial: «Thanks, you taught me how to think» // David Palfreyman and the Contributors. Published by OxCHEPS, 2001.

*Лариса Печка
(Київ, Україна)*

ЦІННІСНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ВЛАСНОГО ЗДОРОВ'Я В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Проблема ціннісного ставлення до власного здоров'я молодій людині в процесі її виховання й навчання є однією з найактуальніших в умовах розбудови та інтеграції Української держави до європейського простору. Вважаємо, що спрямованість навчально-виховного процесу на збереження здоров'я вихованців має забезпечуватись формуванням ціннісного ставлення до власного здоров'я. В історії розвитку знань про здоров'я і методи його зміцнення існують різні напрями, пов'язані з культурою та етно-географічними особливостями народів.

Мета статті – розглянути особливості ціннісного ставлення до власного здоров'я в історико-педагогічній ретроспективі.

У контексті нашого дослідження особливого значення набуває дослідження Г. Беленької, А. Богуш, Е. Вільчковського, Н. Гавриш, Л. Гаращенко, Н. Денисенко, О. Кононко, Л. Сварковської, Т. Федорченко, які розглядали особливості ціннісного ставлення до здоров'я, особливо в період дитинства. У працях Т. Бойченко, І. Брехмана, О. Дубогай, О. Іванашко, В. Оржеховської, С. Свириденко та ін. значну увагу приділено розгляду проблеми формування здорового способу життя підростаючого покоління.

Я. Каменський вважав, що за здоров'ям дітей необхідно слідкувати з великою ретельністю. Наголошував на упорядкованому способі життя дітей, говорив про необхідність щоденних вправ й рухів на свіжому повітрі. Крім того, посилаючись на народний вислів: „веселий настрій – півздоров'я”, вважав, що батьки повинні прагнути до того, щоб у дітей не бракувало розваг [11].

Англійський філософ і педагог Д. Локк приділяв проблемі виховання здорової дитини багато часу. Основними засобами збереження і зміцнення здоров'я Д. Локк вважав правильне харчування, режим і зміцнення здоров'я дітей. У трактаті „Думки про виховання” зазначає: „Настільки здоров'я необхідне нам для професійної діяльності і щастя, наскільки кожному, хто бажає грати будь-яку роль в світі, необхідна міцна статура, що здатна зносити позбавлення і втому, і це достатньо ясно, щоб надавати будь-які докази” [9, 23].

Послідовник А. Каменського Ж.-Ж. Руссо значну увагу приділяв фізичному вихованню і вбачав у цьому гармонізацію людини з природою і соціальним оточенням, засіб подолання згубних звичок, формування моральної чистоти та удосконалення всього організму: „...якщо хочете розвивати розум вашого вихованця, розвивайте силі, якими розум буде керувати. Вправляйте безупинно його тіло; зробіть його міцним і здоровим, щоб зробити мудрим і розважливим” [9].

Фізичне виховання Й. Песталоцці називає найпершим видом розумного впливу дорослих на дитину. Його основою є природне прагнення дитини до руху. Здійснювати фізичне виховання потрібно через систему вправ, що спираються на найпростіші рухи, коли дитина ходить, бігає, їсть, п'є, піднімає тощо. Педагог підкреслює значення фізичного виховання не тільки для розвитку фізичних сил і можливостей дитини, але й для її оздоровлення. Педагог стверджує: „...людина, чим би вона не займалась, повинна бути здоровою фізично і духовно, якщо тільки вона хоче стати справді цінною у справі...” [15, с. 247].

Особливу увагу фізичному вихованню підростаючого покоління приділяв Р. Оуен. Він вважав, що „ві повинні бути вихованими від народження до смерті, фізично, розумово, морально і практично, за найкращою із відомих систем...” [14]. Фізичне виховання, за його думкою, є важливим засобом для виховання раціонального характеру. У даному аспекті значну роль відводив перебуванню дітей на свіжому повітрі максимально тривалий час. Педагог наголошував увагу на упровадженні в роботу з дітьми гімнастики й військових вправ, що сприяють розвитку швидкості рухів, звички до порядку та дисципліни.

Багато цінних ідей з проблеми здоров'я підростаючого покоління міститься у працях педагога і лікаря П. Лесгафта. Важливим завданням виховання він вважав формування гармонійно розвиненої людини, при цьому значну роль відводив фізичному вихованню. Згідно з концепцією єдності і цілісності організму учений розробив навчальну теорію фізичного виховання, ідея якої – єдність фізичного і розумового розвитку людини [12].

В. Бехтерев у праці „Охорона дитячого здоров'я” [2], присвяченій вихованню дітей дошкільного віку, значну увагу приділяв фізичному вихованню дітей, вважаючи основним принципом правильного виховання – фізичний догляд за тілом дитини, що передбачає відповідний харчовий режим, правильний і хороший сон для дитини, упровадження різного роду фізичних вправ у вигляді дитячої гімнастики.

У часи Київської Русі в педагогічних трактатах Іоана Златоуста „Бджола”, „Златоструй”, „Ізмаград” виховний ідеал постає як високоморальна, цнотлива, звільнена від шкідливих звичок (лихослів'я, пияцтво, надмірність у всьому, марнославство) особистість, що має потребу в самовихованні та духовному сходженні.

У „Повчанні Володимира Мономаха дітям” ідеї виховання були закріплені на рівні закону. Було акцентовано увагу на необхідності виховання людини у єдності духовного та тілесного начал, на розвитку, удосконаленні життя за правилами християнської етики: „Старших шануйте, як батька, а молодших, як братів, брехні остерегайтесь, і пияцтва, і облуди, від того душа гине і тіло” [16, с. 359]. Варто відзначити, що давньоукраїнські мислителі підкреслювали провідну роль батьків в організації виховного процесу.

Власна система формування здорового способу життя існувала і в запорізьких козаків. В. Золочевський відмічає „...козацька педагогіка як невід'ємна складова української народної педагогіки систематизувала в собі вироблені віками та адаптовані з часом традиції виховання тіла і духу молоді на глибинних цінностях православної віри” [8]. При цьому необхідно зазначити, що українське козацтво створило унікальну систему тіловиховання, опікуючись духовним розвитком особистості.

Значна роль у формуванні української світоглядної традиції щодо виховання здорової особистості належить вітчизняному мислителю, педагогу доби Просвітництва Г. Сковороді. Учений вивчав питання формування „істинної людини” у контексті вчення про дві натури людини „дух і плоть, серце й тіло” [18, с. 9-112]. Педагог вважав, що основними завданнями виховного процесу є всебічний розвиток особистості на засадах природо-та культуровідповідності, збереження і зміцнення фізичного, морального, психічного здоров'я дитини [17, с. 475-477].

У другій половині XVIII – на початку XIX століть в педагогічних поглядах представників прогресивної громадськості Західної України простежуються ідеї виховання щасливих і корисних суспільству громадян. Зокрема, О. Духнович мету виховання вбачав у формуванні „духовного та тілесного блаженства”. Педагог розробив систему фізичних вправ для дітей дошкільного і шкільного віку [6].

Педагогічна спадщина І. Ставровського є надзвичайно важливою в розвитку теорії формування ціннісного ставлення особистості до власного здоров'я. Він розглядав виховання людини як процес розвитку тілесних та духовних сил для подальшого щасливого життя. Здоров'я людини вважав фундаментом гармонійного виховання. Важливим компонентом у системі фізичного виховання Іоанна Ставровського були „средства хранения здравия младенца”, серед яких автор виокремлює „средства естественная” і „средства художественная” [7, с. 17]. Слід зазначити, що сьогодні ці терміни також зустрічаються у науковій літературі, але у більш широких значеннях, зокрема: санітарно-гігієнічні умови, здоров'язберігаючі, технології, здоров'язберігаючі навички, культура зміцнення здоров'я тощо [5, с. 25-28].

К. Ушинський поняття „здорова педагогіка” визначає як комплекс виховних заходів із попередженням негативних впливів на загальний стан здоров'я дітей. Неприятливими факторами педагог вважав навчальне перевантаження, малорухомий спосіб життя, недотримання гігієнічних норм навчання, харчування, одягу та відпочинку, відсутність медичного контролю в навчальних закладах. Великого значення вчений надає ознайомленню школярів із теоретичними відомостями в галузі анатомії, фізіології та гігієни [21, 22].

Ідею формування здорового покоління розвивав вітчизняний педагог А. Макаренко. Педагог вважав, що на першому місці повинно стояти завдання – формування здорового покоління. У своїх творах („Педагогічна поема”, „Прапори на баштах”) яскраво показав значення фізичного виховання у всебічному розвитку особистості. Шляхами фізичного загартування він вважав створення відповідних санітарно-гігієнічних умов, дотримання правильного режиму життя, використання природних чинників, правильний режим харчування, добру організацію відпочинку, широку програму фізичного виховання (гімнастика, акробатика, теніс, волейбол, футбол, верхова їзда, парашутний спорт, лижний і водний спорт тощо) [13].

Значний вклад у розробку ціннісного ставлення особистості до власного здоров'я здійснив Г. Ващенко. У праці „Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру” чи не вперше у вітчизняній педагогічній думці всебічно, з української точки зору подано історію розвитку фізичного виховання як частини виховного процесу й на цьому тлі проаналізовано основи української системи тіловиховання. Завданням тіловиховання є не тільки зміцнення здоров'я, розвиток м'язової сили і спритності, а й розвиток духовних сил людини: зміцнення її волі, вироблення витривалості, здібності керувати своїм тілом як знаряддям духу. означало, що тіло мало бути слабким. У всьому, зазначав педагог, має бути гармонія [3, 4].

Гуманістична педагогічна система В. Сухомлинського повністю підпорядкована ідеї формування фізично та духовно здорової, активної особистості. Учений у своїх творах детально проаналізував та обґрунтував питання основ фізичної культури в школі, розкрив напрями вчительської діяльності з формування, зміцнення і збереження здоров'я учнів. „Гарне здоров'я, відчуття повноти, невичерпності фізичних сил – найголовніше джерело життєрадісного світосприймання, оптимізму, готовності долати будь-які труднощі” [20, т.2, с.144].

Проблема впливу вчителя на формування особистості дитини, її здорового способу життя, над якою протягом свого життя працював В. Сухомлинський, актуальна, важлива й привертає до себе велику увагу як науковців, так і суспільство, і має успішно вирішуватись за умов сьогодення [56].

Отже, узагальнюючи дані науково-педагогічних джерел, можна зробити висновок, що у педагогічній думці проблема зміцнення і збереження здоров'я людини має глибоке коріння. Уявлення про здоров'я як компонент людського щастя, запоруку успішної життєдіяльності, найвищу індивідуальну і суспільну цінність виокремилось у народній педагогіці, козацькій системі виховання, поглядах педагогів, просвітителів, учених, громадських діячів. Ці прогресивні ідеї заклали основу для подальшого наукового становлення методолого-теоретичних засад проблеми формування здорового способу життя особистості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бехтерев В. М. Проблемы развития и воспитания человека. Под ред. А. В. Брушлинского и В. А. Кольцовой. – М.: Издательство „Институт практической психологии”, Воронеж: НПО „МО-ДЕК”, 1997. – 416 с.
2. Ващенко Г. Г. „Виховний ідеал”. Підручник для педагогів, вихователів, молоді і батьків. – Полтава, 1994
3. Ващенко Г. Праці з педагогіки та психології // т.4 „Тіловиховання як виховання волі і характеру”. – К., 2000
4. Воронін Д. Є. Здоров'язберігаюча компетентність студента в соціально-педагогічному аспекті / Д. Є. Воронін // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання та спорту. – 2006. – № 2. – С. 25 - 28.
5. Духнович О. В. Про шкільний порядок // Народна педагогія про загальні правила наставляння // О. В. Духнович / Педагогіка : хрестоматія / [передм. та укл. А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко]. – К. : Знання-Прес, 2003. – С. 42-46.
6. Євтух М. Б. „Педагогія” І. А. Ставровського і її роль у розвитку вітчизняної педагогічної думки / М. Б. Євтух. – Київ, 1994. – С. 17.

7. Золочевський В. В. Українська козацька педагогіка про фізичне виховання й загартування особистості / В. В. Золочевський // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. – 2008. – Вип. 28. – С. 44-49
8. Історія педагогіки: учбовий посібник. Ч.1: Історія зарубіжної педагогіки / Т. С. Гаміна, А. Л. Турчак / За ред. А. Б. Рацула. – Кіровоград, 2003. – 129 с.
9. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. Т.1. – М.: Педагогика, 1982. – 656 с.
10. Лесгафт П. Ф. Руководство по физическому образованию детей школьного возраста. - Избранные педагогические сочинения. – М., 1952, т.2. – 333 с.
11. Павлова М. П. Педагогическая система А. С. Макаренка. – М., 1963, Макаренко А. С. Избранные произведения: В 8-ми т. – М., 1984
12. Педагогические идеи Роберта Оуэна. – М.: Учпедгиз, 1940. – 264 с.
13. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические произведения: В 3-х т. Т.1. – М.: Академия педагогических наук РСФСР, 1961. – С. 247
14. Повчання [Володимира Мономаха] // Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 359-361
15. Сковорода Г. С. Сочинения / Григорій Савич Сковорода. – Мн. : Современный литератор, 1999. – С. 475-477
16. Сковорода Григорій. Твори: у 2 т. [2-е вид, виправ.]. – К.: ТОВ Видавництво „Обереги”, 2005. – Т. 1. – 2005. – С. 9-112.
17. Сластенин В. А. Учитель и время.//Сов. педагогика. –1990. – № 9. – С.3
18. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 3-х т. – М.: Педагогіка, 1980. Т.1. – С. 103-111.; Т.2. – С. 144.; Т.3. – 639 с.
19. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения в 6 т.: Т.5 / Сост. С. Ф. Егоров, М.: Педагогика, 1990. – 527 с.
20. Ушинський К. Д. Твори: в 6 т. / К. Д. Ушинський. – Т.4. – К. : Рад. школа, 1952. – 520 с.
21. Damrosch, Leo. Jean-Jacques Rousseau: Restless Genius. – New York: Houghton Mifflin, 2005.

*Віталіна Рейдало
(Черкаси, Україна)*

КРИТЕРІЇ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ СФОРМОВАНОСТІ МЕТОДИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ-ФІЛОЛОГІВ

Проблема оцінювання якості навчальних досягнень студентів залишається однією з актуальних у діяльності сучасної вищої школи. «Особистісне спрямування освіти зумовлює потребу інтегровано оцінювати якість освіти в єдності індивідуальних характеристик особистості, педагогічних показників організації освітнього середовища та соціальних параметрів функціонування освітньої системи» [17, с. 118]. Розглядаючи якість освіти як багатогранну категорію, що складається із соціальних норм, вимог до особистості, до освітнього середовища та системи освіти, яка враховує все це у процесі навчання людини, її можна вважати багатовимірною моделлю, що за своєю сутністю висвітлює соціальні, філософські, політичні, педагогічні, економічні та інші аспекти освітнього процесу.

Поняття «якість знань» ґрунтується на співвіднесенні різних видів знань з елементами змісту освіти й тим самим із рівнями засвоєння. Якість знань має такі характеристики: повноту – кількість програмних знань про об'єкт вивчення; глибину – сукупність засвоєних зв'язків і відношень між знаннями; систематичність – вивчення складу необхідної сукупності знань в їхніх ієрархічних і послідовних зв'язках; системність – розуміння місця знання в структурі наукової теорії; оперативність – вміння користуватися знаннями в однотипних ситуаціях; гнучкість – вміння самостійно знаходити варіативні способи застосування знань у змінних умовах; конкретність – вміння розкласти знання на елементи; узагальненість – вміння виразити конкретне знання в узагальненій формі [3, с. 374].

Погоджуємось із думкою С. Вітвицької, яка вважає, що «у реальній педагогічній дійсності якість випускника магістратури визначається шляхом суб'єктивної оцінки, шляхом порівняння, опосередковано. Об'єктивних критеріїв практично не існує». Проте, «кожному викладачу необхідний орієнтир (проект вимог), що можна поставити перед майбутнім педагогом, випускником магістратури» [2].

Методичний професіоналізм майбутнього викладача української літератури, на нашу думку, відзначається здатністю випускника магістратури реалізувати кожен компонент своєї методичної компетентності на практиці. Відтак, метою статті є сформулювати показники й критерії якості знань магістрантів-філологів для визначення та характеристики рівнів формування методичної компетентності у майбутніх викладачів української літератури.

Контроль і оцінювання навчальних досягнень студентів є невід'ємним складником освітнього процесу у вищому навчальному закладі, може здійснюватися викладачами за умови наявності заздалегідь визначених показників і критеріїв якості знань з певної навчальної дисципліни.

Приймаємо тлумачення термінів Л. Бірюк, яка описує «показник» як сукупність індикаторів, що виділяють аналізований предмет або явище з ряду йому подібних, а сукупність показників, які слугують еталоном для порівняння предметів або явищ, називається критерієм. «Критерії – це основа для порівняння, зіставлення предметів та явищ між собою, певний еталон вияву конкретної якості» [1, с. 118].

Ми визначаємо такі показники, за якими можна сформулювати критерії для обґрунтування рівня методичної компетентності магістрантів-філологів:

1) глибина розуміння предмета методики навчання української літератури у вищій школі, багатогранність знань навчального матеріалу, їх міцність та повнота, осмисленість та гнучкість, системність та систематичність, узагальненість та конкретність, дієвість та оперативність;

2) методичні уміння магістранта: діяти за зразком чи самостійно, мислити в стандартних та нестандартних навчально-методичних ситуаціях;

3) розуміння студентом необхідності та важливості отриманих знань для подальшої викладацької діяльності та підвищення свого рівня наукового світогляду;

4) готовність майбутнього викладача до застосування отриманих методичних знань, умінь та навичок у викладанні української літератури, рівень творчої діяльності;

5) методично-дослідницькі уміння та навички, методична культура та власний інтелектуальний розвиток.

Теоретичне осмислення проблеми, спостереження за професійною діяльністю молодих викладачів української літератури та навчальною діяльністю магістрантів, урахування різних поглядів науковців (Л. Базиль, О. Куцевол, Н. Остапенко, С. Сікорський, О. Семенов, Г. Токмань та ін.) на визначення критеріїв переконують, що оцінка методичної навченості майбутнього викладача української літератури повинна бути інтегральним показником, враховувати всі аспекти викладацької праці (спілкування, діяльність, особистість) та може бути представлена сукупністю трьох критеріїв: пізнавального, діяльнісного та індивідуально-творчого.

Пізнавальний критерій допоможе з'ясувати рівень теоретичної підготовки майбутніх викладачів, об'єм, ґрунтовність та міцність здобутих ними знань з української літератури та методики її навчання у вищому навчальному закладі. Основні характеристики: засвоєння змісту ключових понять методики літератури, володіння методичною термінологією, прийомами планування та проведення всіх видів діяльності з української літератури у ВНЗ (навчальної, виховної, науково-дослідної), знання нових досягнень та дискусій у методиці вищої школи, ознайомлення зі здобутками попередніх поколінь провідних педагогів та методистів у галузі методики навчання української літератури. Пізнавальний критерій можна коротко охарактеризувати питанням «Що знають?».

Діяльнісний критерій допомагає визначити ступінь володіння випускниками магістратури вміннями та навичками методичних способів побудови навчальних занять з української літератури, навчальних ситуацій у процесі викладання зазначеної дисципліни, рівень підготовки до організації навчально-виховної діяльності студентів та керування їхньою науково-дослідною роботою. Його ознаки: володіння методичними основами викладацької діяльності з української літератури, її історії та методики, навичками ораторського мистецтва, уміння швидко порівнювати, аналізувати та обґрунтовано приймати рішення чи висновки з різних літературно-методичних проблем, здатність пропонувати власні новаторські ідеї, вміння застосовувати інноваційні та комп'ютерні технології у процесі викладання української літератури, усвідомлення вікових та психологічних особливостей навчальної діяльності студентів, володіння прийомами керування науково-дослідною роботою студентів. Діяльнісний критерій має відповісти на питання «Як уміють діяти?».

Індивідуально-творчий критерій дозволяє виявити здатність майбутнього викладача української літератури до творчої діяльності у процесі роботи, глибину та обґрунтованість індивідуальних креативних якостей особистості майбутнього викладача. Його характеристики: глибина усвідомлення необхідності творчого підходу до організації навчальних занять у вищій школі, сформованість критеріальної системи оцінювання результатів студентської діяльності, емпатійне ставлення до студентів.

Обґрунтовані нами характеристики критеріїв покладені в основу виділених рівнів методичної компетентності майбутніх викладачів української літератури. Ми розрізняємо високий, достатній, середній та низький рівень формування методичної компетентності майбутніх викладачів української літератури.

Високий рівень методичної компетентності характерний для магістрантів із ґрунтовними знаннями теоретичного матеріалу з методики навчання української літератури у вищій школі; вміннями систематично і творчо застосовувати методичні знання та передовий педагогічний досвід практичної діяльності на заняттях з історії, теорії чи методики навчання української літератури, самостійно мислити та осмислено діяти у стандартних і нестандартних професійно зумовлених ситуаціях, готові до пізнання та застосування

інноваційних і комп'ютерних технологій у навчанні української літератури, творчо підходять до виконання своїх професійних обов'язків, постійно спрямовують свою навчально-виховну, науково-дослідну та методичну діяльність на вдосконалення власного досвіду та розвиток індивідуального стилю, розуміють відповідальність за результати своєї роботи, за літературну освіту майбутніх поколінь, контролюють свою поведінку та досконало знають критеріальну систему оцінювання навчальної діяльності студентів з української літератури й емпатійно ставляться до студентів.

Достатній рівень методичної компетентності характерний для студентів магістратури, які мають достатньо знань з методики навчання української літератури для здійснення освітньої діяльності у вищій школі; вміють застосовувати методичні знання на практиці під час викладання української літератури, володіють навичками самостійного мислення та діяльності у стандартних і нестандартних професійних ситуаціях, проте припускаються незначних помилок, здатні до пізнання та застосування інноваційних технологій у навчанні української літератури, готові творчо підходити до організації освітнього процесу, але не завжди це роблять, не заперечують необхідності самовдосконалення та самопізнання, мають професійну спрямованість, розуміють відповідальність викладача української літератури перед суспільством, вміють контролювати свою поведінку, володіють системою об'єктивного оцінювання навчальної діяльності студентів з української літератури та емпатійним ставленням до студентів.

Середній рівень сформованості методичної компетентності властивий магістранту, який має необхідний мінімум фахових знань та вміє діяти за зразком у стандартних професійних ситуаціях, інтуїтивно поводить себе при виникненні нестандартних навчально-методичних проблем, не завжди вміє розв'язати їх; не чітко виражена професійна спрямованість, готовий до викладацької діяльності «якщо потрібно», не зацікавлений у освоєнні та використанні інноваційних технологій на практиці, сприймає діяльність викладача української літератури, його значення дещо занижено, як звичайну професію, діє за стандартом, не використовує творчого підходу у викладацькій діяльності, недостатньо виражене прагнення до постійного саморозвитку, припускається помилок при оцінюванні досягнень студентів з української літератури, недосконало знає критерії оцінювання та має середній рівень здатності до емпатії.

Низький рівень методичної компетентності спостерігається у студентів, які оволоділи узагальненими знаннями з методики навчання української літератури у вищій школі, їх діяльність визначається механічним відтворенням завченої інформації з підручників та посібників, матеріал презентується без конкретних прикладів; у таких студентів спостерігається нестійкість ціннісних орієнтацій, відсутність професійної спрямованості, вони не планують працювати в освітній сфері; відсутнє бажання до самопізнання та саморозвитку, несформованість методичних вмінь і навичок щодо організації освітньої діяльності у вищій школі, втрачають самоконтроль навіть у стандартних навчальних ситуаціях та у спілкуванні зі студентами, припускаються грубих помилок під час контролю та оцінювання навчальної діяльності студентів, мають низький рівень емпатійності.

Отже, окреслені показники і критерії, охарактеризовані рівні формування методичної компетентності майбутніх викладачів української літератури дають необхідний орієнтир педагогам вищих навчальних закладів, який можна поставити перед майбутніми філологами, випускниками магістратури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бірюк Л. Я. Комунікативна компетентність майбутнього вчителя початкових класів : теорія і технології (на матеріалі методики викладання російської мови) : монографія / Людмила Яківна Бірюк. – К., Глухів: РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2009. – 317 с.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник [Електронний ресурс] / Семен Устимович Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 375 с. – Режим доступу : www.ex.ua/8949915.
3. Вітвицька С. Компетентнісний та професіографічний підходи до побудови професіограми магістра освіти / С. Вітвицька // Вісник Житомирського державного університету. – Випуск 57 : Педагогічні науки, 2011. – С. 52–58.
4. Рейдало В. С. Формування методичної компетентності майбутнього викладача української літератури у процесі магістерської підготовки : дис... канд. пед. наук : 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська література) / Віталіна Станіславівна Рейдало. – Київ, 2015. – 251 с.

*Дилдора Саидова
(Бухара, Узбекистан)*

МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARDA MATEMATIK TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISH

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablari asosida maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning asosiy maqsadi yosh avlod istiqbol mafkurasi asosida sog'lom, har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida tarbiyalash va maktab ta'limiga tayyorlashdan iborat.

Biz farzandlarimizning nafaqat jismoniy va ma'naviy sog'lom o'sishi balki ularning eng zamonaviy intellektual bilimlarga ega bo'lgan, uyg'un rivojlangan insonlar bo'lib, XXI asr talablariga to'liq javob beradigan avlod bo'lib voyaga etish uchun zarur barcha imkoniyat va sharoitlarni yaratishni o'z oldimizga maqsad qilib olishimiz kerak.

Bola dunyoga kelgan kundan boshlab, davlat va jamiyat hamda ota-ona zimmasiga uni sog'lom, aqlli, xushxulqli qilib tarbiyalash qo'yiladi. Davlat va jamiyatning kelajagi yosh avlodning qanday voyaga etishiga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning asosiy vazifalari bolalarni jismoniy aqliy va manaviy jihatdan rivojlantirishdan, ularning tug'ma layoqati, qiziqishi ehtiyoji va imkoniyatlarini hisobga olgan holda, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida muntazam ta'lim olishga tayyorlashdan iborat.

Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tarbiyachilari zimmasiga zo'r ishlash va katta mas'uliyat bilan quyiladigan talab – talimning sifat va samaradorligini ta'minlash, mashg'ulotlarni puxta tayorgarlik, yuksak pedagogik mahorat bilan yuqori saviyada tashkil etish, bolalarga keng va asosli bilim berishdan iboratdir.

Bolalarning matematik tushunchalarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishi, ularning idrokini, ya'ni sensor tuyg'ularini o'stirish bilan bevosita bog'liqdir.

Umumlashtirish va abstraktlashtirish qobiliyati real predmetlarning xususiyatlarini aniqlash va shu xususiyatlarga qarab mazkur predmetlarni bir-biriga taqqoslash va gruppalariga ajratish asosida o'sib boradi. Shuning uchun bola maktabga borishga qadar unda matematik tasavvurlarni shakllantirish uchun bolalar bog'chasidagi barcha o'quv-tarbiya ishlari bilan uzviy ravishda bog'lab maxsus ish olib boriladi.

Matematik bilimlar bolalarga ma'lum sistema va izchillikda berilishi, bunda yangi bilim kamroq miqdorda, ya'ni bolalar o'zlashtirib oladigan darajada bo'lishi kerak. Shuning uchun ham bir vazifa bir kancha mayda qismlarga bo'linib, ular birin ketin o'rganib boriladi.

Tarbiyachi har bir yosh gruppasining dasturi qanday tuzilganini bilishi lozim. Bu unga o'z guruhidagi bolalarning matematikaga doir bilim darajalarini aniqlash uchun emas, balki maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda boshlang'ich matematik tasavvurlarni o'stirish yuzasidan olib boriladigan barcha ishlar sistemasida har bir mashg'ulotning qanday muhim rol o'ynashi va o'rin egallashini ko'z oldiga keltirish uchun ham imkon beradi.

Matematik tasavvurlarni shakllantirish yuzasidan olib boriladigan ishning asosiy formasi - mashg'ulotdir.

Dastur vazifalarining ko'pchilik qismi mashg'ulotlarda hal qilinadi. Bolalarda ma'lum izchillikda tasavvurlar shakllantiriladi, zarur malaka va ko'nikmalar hosil qilinadi.

Atrofdagi hamma narsani miqdor jihatidan kuzatishlarni uyushtirishga, bolalarning o'z faoliyatlarining xilma-xil turlarida matematik mazmundagi bilim va ko'nikmalaridan qanday foydalanishlariga katta ahamiyat beriladi.

Mashg'ulotlarda va kundalik xayotda didaktik o'yinlardan xamda o'yin-mashqlardan keng foydalaniladi. Mashg'ulotlardan tashqari vaqtlarda o'yinlar tashkil qilib, bolalarning matematik tasavvurlari mustahkamlanadi, chuqurlashtiriladi va kengaytiriladi. Bir qancha hollarda, masalan, joyni bilish ko'nikmasini rivojlantirish yuzasidan olib boriladigan ishlarda o'yinlar asosiy o'quv vazifasini o'taydi.

Mashg'ulotlarda bolalarning aktiv faoliyati birinchi navbatda yangi material ustida ishlashni xamda ilgari o'tilgan materialni takrorlashni birga to'g'ri qo'shib olib borish bilan ish turlarini va unu tashkil etish usullarini almashtirib turish bilan ya'ni, mashg'ulot strukturasi bilan ta'minlanadi.

Mashg'ulot tuzilishi dastur vazifalarining hajmi, mazmuni, birga qo'shib olib borilishi, tegishli bilim va ko'nikmalarining o'zlashtirilishi darajasi, bolalarning yosh xususiyatlari bilan belgilanadi.

Maktabga borish davriga kelib bolalar to'plam va son, shakl va kattalik haqida o'zaro bog'langan bilimlarni nisbatan ko'proq egallagan, fazoda va vaqtni mo'ljalga olib bilishni o'rgangan bo'lishlari zarur.

Tajriba, birinchi sinf o'quvchilarida uchraydigan qiyinchilik, odatda abstrakt bilimlarni egallab olish, konkret predmetlar, ularning obrazlari bilan amal qilishdan, sonlar va boshqa abstrakt tushunchalar bilan bajariladigan amallarga o'tish zarurligini ko'rsatadi.

Bunday o'tish bolaning rivojlangan aqliy faoliyatini talab etadi.

Bolalar turli matematik bog'lanishli munosabatlarni aniqlash usullarini, masalan, to'plam elementlari o'rtasidagi moslikni aniqlash usullarini egallaydilar (to'plamdagi elementlarni birma-bir amalda solishtiradilar, kattalik nisbatlarini aniqlash uchun ularni ustma-ust, yonma-yon qo'yib ko'rish usullaridan foydalanadilar).

Ular miqdor nisbatlarini aniqlashda eng aniq usul predmetlarni sanash va kattaliklarni o'lchash ekanligini tushuna boshlaydilar.

Sanash va o'lchash malakalari ularda tobora mustahkam va ongli bo'lib boradi.

Xar qaysi yosh guruhi dasturi ushbu bo'limlardan iborat:

- Miqdor va sanoq.
- Kattalik.
- Geometrik figuralar.
- Fazoda mo'ljal olish.
- Vaqt bo'yicha orientir (muljal) olish.

O'quv yilining oxirida katta gurux bolalari quyidagilarni bilishlari kerak:

- narsalarni 10 tagacha sanay olish;
- sanoq va tartib sonlardan to'g'ri foydalanish;
- 10 tagacha bo'lgan sonlarni yonma-yon turganlarini (ko'rgazma asosida) taqqoslay olish;
- teng bo'lmagan 2 guruh narsalar sonini ikki usul bilan tenglashtira olish (1ta narsa qo'shish yoki ayirish usuli bilan);
- 0 dan 9 gacha bo'lgan raqamlarni nomi va farqi;
- turli miqdordagi 10 tagacha bulgan narsalarni eni, bo'yi, balandligi, qalinligi, ulchami va ular orasidagi munosabatlarni hisobga olgan holda ortib borishi yoki kamayib borishi tartibida joylashtirib taqqoslash;
- narsalar shaklini doiraviy, uchrubchak, to'g'ri to'rtburchakli, kvadrat, to'rtburchakli, oval ko'rinishdagarini farqlash;
- qog'oz varag'ida yo'nalishlarini farqlash;
- narsalarning o'ziga yoki boshqa narsalarga nisbatan joylashish vaziyati, yunalishini so'z bilan ifodalash;
- hafta kunlari ketma-ketligi, sutka kismlari nomlari kabilari.

Bo'lajak fuqaro shaxsining har tomonlama kamol toptirilishining asoslari bola hayotining dastlabki yillarida, maktabgacha bolalikda qo'yiladi. So'nggi yillarning psixologik-pedagogik tadqiqotlari bolada idrok qilinadigan ob'ektlar xususiyatlarining analizi va sintezining, kuzatiladigan hodisalarni taqqoslash va umumlashtirishlarning, eng sodda bog'lanishlar va ular orasidagi munosabatlarni tushunmoqning yetarlicha murakkab shakllari tarkib topishi mumkinligini ko'rsatmoqda.

Maktabgacha ta'lim muassasalarining dasturida nazarda tutilganidek, matematik tayyorgarlikda bolalarni sanoqqa o'rgatish, birinchi o'nlik ichida miqdoriy munosabatlarni rivojlantirish, eng sodda arifmetik masalalarni echish va tuzish bilan bir qatorda namoyon qilingan to'plamlar ustida amallar bajarishga, shartli o'Ichovlar bilan o'Ichashlar o'tkazishga, sochiluvchi va suyuq jismlarning xajmini aniqlashga bolalarning ko'z bilan chamalash malakalarini rivojlantirishga ularning geometrik figuralar va predmetlarning shakli haqidagi tasavvurlarini rivojlantirishga, fazoviy munosabatlarni tushunishlarini, predmetlarni teng qismlarga bo'lish malakalarini shakllantirishga katta ahamiyat beriladi.

Masalalarning bunday kompleksi matematik rivojlantirishning dasturi bo'lib, maktabgacha yoshdagi bolalarning miqdoriy va boshqa munosabatlarni chuqurroq tushunishlarini ta'minlaydi va matematik tafakkurning, nutqning istiqbolda takomillashuviga asos soladi. Bularning hammasi bolalarning aqliy rivojlanishlariga va ularni maktabda o'qishlariga muvaffaqiyatli tayyorlashga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bikbaeva N.U., Ibragimov Z.I. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun matematik o'yinlar (ota-onalar va bolalar bog'chalari uchun). – Toshkent: UzPFITI, 1995.
2. Valieva Z.O., SHaripov N.K., Xotamov X.K. Boshlang'ich sinflarda iqtisod alifbosi maxsus integratsiya qilingan fan jarayonida iqtisodiy bilim va ko'nikmalarini shakllantirish. – Toshkent: XTV, RTM, 1996.
3. Bikbaeva N.U., Umarova T. Bolalarning elementar matematik tasavvurlarini rivojlantirish. – Toshkent: O'zPFITI, 1995.
4. Umarova T. Bolalarning maktabgacha matematik tayyorgarligini ta'minlash. – Toshkent: UzPFITI, 1995.

Laylo Saparboyeva
(Urganch, O'zbekiston)

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA ABDULLA AVLONIY IJODINI O'RGANISH

Boshlang'ich ta'lim sinfda o'qish darslarida bolalarni badiiy asarlar vositasida axloqiy jihatdan yuksak ma'naviyatli inson qilib tarbiyalashga alohida ahamiyat beriladi. Shuningdek, o'qitilayotgan matn va uni o'rgatish metodlari bolaning estetik qabul qilish qobiliyatini, tabiat va jamiyatdagi haqiqiy go'zallikni ajrata olish, kishilar hayoti va san'atdagi go'zallikni his qilish kabi estetik fazilatlarini rivojlantirish uchun xizmat qilishi lozim.

Boshlang'ich sinf "O'qish kitobi" darsliklarida o'zbek adabiyoti tarixida alohida o'rni bor adabiyot vakillaridan biri bo'lmish Abdulla Avloniyning asarlari ham berilgan. Xususan, boshlang'ich sinf "O'qish kitobi" darsliklarida A. Avloniyning "Taqsim" hikoyasi (1-sinf), "Soqi bilan onasi" hikoyasi (1-sinf), "Maqtanchoq g'oz" masali (1-sinf), "Ilm" (2-sinf) ilmiy ommabop maqolasi o'rin olgan. (1) Bu asarlarni o'qib-o'rganish jarayonida o'quvchilar mard,

to'g'riso'z, mehnatsevar, vatanparvar, kamtar va mehribon kishilar haqida tasavvur hosil qiladilar; ma'naviy barkamol insonga xos fazilatlarini bilib oladilar. Bularning hammasi bola shaxsining shakllanishiga hamda bolalarning aqliy jihatdan o'sishiga katta yordam beradi. Binobarin, o'qilgan asarlar matni ustida muhokama yuritish, matndagi asosiy masalalarni ajratish, syujetning rivojlanishini kuzatish, unda ishtirok etuvchi shaxslarning xulq-atvorini izohlash, asar tilini tahlil qilish o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini taraqqiy ettiradi; taqqoslash, umumlashtirish qobiliyatlarini o'stiradi.

Boshlang'ich sinflarda A.Avloniy hikoyalarini o'rgatish uchun o'qituvchi, avvalo, hikoyalarni o'rganishning ilmiy-nazariy asoslarini bilishi zarur.

Ilmiy-nazariy adabiyotlarda ta'kidlanganidek, hikoya kichik hajmli badiiy asar bo'lib, unda kishi hayotidagi ma'lum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirilib tasvirlanadi. «Hikoya ko'pincha kishi hayotida bo'lgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmuni ertakdagidan ortiqroq hayotiydir», -deb ta'riflanadi ilmiy adabiyotlarda. (2)

Hikoya mazmunan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarni qahramonning xatti-harakati, tashqi ko'rinish, portret tasviri, voqea-hodisalarhaqidagi hikoyalar ko'proq qiziqtiradi. Shuning uchun bolalarni badiiy asar turi bo'lgan hikoya bilan tanishtirish uning syujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda hikoyalarni o'qishga bag'ishlangan izohli o'qish darslarida o'qilgan hikoya mazmunini ochish, lug'at ustida ishlash, o'qilgan matni qayta hikoyalash asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi. Bunda savollar qatnashuvchi shaxsning xatti-harakati va xarakterini tahlil qilishga qaratilgan bo'ladi. So'roqlardan ikki maqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda faktlar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash; voqea-hodisalar, xatti-harakat o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi. Masalan, "Taqsim" hikoyasini o'qish darsida quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

1. Bolalar nimani talashib qoldilar?
2. Yig'it yong'oqni qanday bo'lib berdi?
3. Ozga qanoat qilmasa, nima bo'ladi?

Bu savollar hikoya mazmunini bilib olishga yordam beradi va hikoyaning g'oyasini ochishga xizmat qiladi. Ayniqsa, hikoyadan chiqarilgan hissa: "Ozga qanoat qilmagan ko'pdan qolur" jumalari ustida ishlash muhim hisoblanadi.

"Soqi bilan onasi" hikoyasini o'qish darsida quyidagi savollardan foydalanish joiz:

1. Soqi onasiga maktabdan kelib, onasiga nima dedi?
2. Onasi nima qildi?
3. Soqi nima uchun ovqatni shirin dedi?

Bu hikoyaning mazmunini ochishda hikoya matnidan so'ng keltirilgan "Ish ishtaha ochar, dangasa ishdan qochar" maqoli yaqindan yordam beradi.

A.Avloniy mazkur hikoyalarini o'qish darsida o'quvchilar ma'nosini tushunmaydigan so'z va iboralar ma'nosini tushuntirish ham muhim, aks holda, ular hikoya mazmunini tushuna olmaydilar. So'z ma'nosini tushuntirishga ko'p vaqt sarflamay, asar mazmunini tushinishda eng zarur bo'lgan so'zni izoh berish bilan tushuntiriladi. Xususan, 1-sinf o'quvchilari "Taqsim" hikoyasidagi **taqsim** – bo'laklarga, qismlarga bo'lish; **zamon** – vaqt, davr so'zlarini izohlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

"Soqi bilan onasi" hikoyasidagi **mazasiz** –bemaza, yoqimsiz; **xazon**-daraxt barglarini to'kilganlari; **totli**- mazali, shirin so'zlarini izohlash mumkin.

Hikoyani o'qishda hikoya mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Hikoya o'qilgach, o'quvchilar o'ylashi, o'z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish talab etiladi. O'qilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad hikoya bolalarga yoqqan-yoqmagani, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga ta'sir etgani, bolalar kim yoki nima haqida hikoya qilib berishni istashini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya syujeti, voqea-hodisaning yo'nalishini ochishga, sharoitni, personajlar xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Badiiy asarni tahlil qilishda syujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qatnashuvchilarga tavsif, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

Savollarni, odatda, o'qituvchi beradi, ammo asar mazmuni, qatnashuvchi shaxslarning xulq-atvorini ochish yuzasidan o'quvchilarga ham savol tuzdirish juda foydali. Bu usul bolalarga juda yoqadi va ishni jonlantiradi; asar mazmunini yaxshi tushunish, o'z fikrini izchil bayon qilish malakasini egallash, mazmun va voqealar orasidagi bog'lanishni to'liq esda saqlab qolishda o'quvchilar yordam beradi.

A.Avloniy hikoyalarini o'quvchilar yaxshi o'zlashtirishlari, unda ilgari surilgan g'oyani bilib olishlari uchun matn bilan ishlash jarayonida tanlab o'qish, savollarga javob berish jarayonida tanlab o'qish, ma'lum topshiriq bilan qayta o'qish, savollarga javob berish, hikoya qismiga o'zlari savol tuzish, so'z bilan yoki grafik rasm chizish, reja tuzish, qayta hikoyalashning barcha turlaridan, ifodali o'qishga tayyorlanish kabi ish turlaridan foydalaniladi.

A.Avloniy hikoyalarini o'qishda hikoyaning hajmi, mazmuni hisobga olinadi va darsning maqsadi aniq belgilanadi. Hajmi jihatidan uncha katta bo'lmagan hikoyani o'qish darsini tashkil qilishda ushbu rejadan foydalanish mumkin:

1. Hikoyani o'qishga tayyorlanish.
2. Hikoyani ovoz chiqarib yoki ichda o'qish.
3. Hikoya mazmunini o'quvchilar qanchalik idrok etganini tekshirib ko'rish.
4. Hikoyani ovoz chiqarib qayta o'qish va mazmunini chuqur tahlil qilish uchun suhbat o'tkazish.
5. Hikoya mazmunini qayta hikoya qilish.
6. Yakunlovchi suhbat.
7. Ifodali o'qishga yoki ijodiy ishga tayyorlanish.
8. Hikoyani ifodali o'qish yoki sahnalashtirish.
9. Hikoya matni mazmuni yuzasidan berilgan savollarga javob topish, reja tuzish, ijodiy qayta hikoya qilishga tayyorlanish kabi topshiriqlarni bajarish va uning qanday bajarilganligini tekshirish.
10. Darsni yakunlab uyga vazifa berish, keyingi darsda hikoya yuzasidan takroriy mashg'ulot o'tkazish mumkin.
11. Hikoyaning ayrim o'rinlarini tanlab o'qish. Qayta hikoya qilish, mazmuni asosida rasm chizish uchun suhbat o'tkazish.
12. Lug'at ishi.
13. O'quvchilarning bilimlarini tekshirish.(2)

Boshlang'ich sinflarda A.Avloniy hikoyalari o'qishda nimalarga alohida ahamiyat berish kerak? Birinchi navbatda, hikoya mazmuni – voqealar rivoji, qatnashuvchilarning xatti-harakati va xarakteriga xos xususiyatlari ularning yashash sharoitlari bilan bog'liq holda qaraladi. Masalan, o'quvchilar «Soqi bilan onasi» hikoyasini o'qib, mazmunini tahlil qilganlaridan so'ng nima uchun ishning ishtaha ochishini bilib oladilar.

Abdulla Avloniyning 1-sinflarda o'qitiladigan ertak va hikoyalari barchasi katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Masalan, «Taqsim» hikoyasida o'rtoqlik, o'zaro hamdo'stlik bo'lish kerakligi, nizo-janjallar yaxshilik keltirmasligi hamda boriga qanoat qilish zarurligini uqtiradi.

«Soqi bilan onasi» hikoyasi (1-sinf) esa mehnatsevarlikni, foydali mehnat inson uchun zarurligini anglashga yordam beradi. O'quvchilar ishning ishtaha ochishini bilib oladilar.

«Maqtanchoq g'oz» masali (1-sinf) esa kamtarlikni madh etadi, maqtanchoqlikning yomon illatligini ko'rsatadi. «Maqtanma g'oz- hunaring oz» maqolining mohiyatini ochib beradi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi A.Avloniyning har bir hikoyasini o'rgatishda uning tarbiyaviy jihatlari o'quvchilar ongiga to'liq yetib borishini ta'minlovchi ish usullarini qo'llashi lozim.

Har bir hikoya umumlashiruvchi suhbatdan yoki o'quvchilar uyda o'qib kelganlaridan so'ng qayta hikoya qildiriladi. Tanlab hikoya qilish yoki so'zlar vositasida o'qilganing mazmuni yuzasidan rasm chizishdan suhbatga tayyorgarlik jarayonida foydalanib, qayta hikoyalashdan oldin o'tkaziladi. Badiiy hikoya mazmuni yuzasidan o'tkaziladigan yakunlovchi suhbatda uning g'oyasi aniqlanadi. O'qituvchi hikoyadagi asosiy fikrni aniqlash va hikoya mazmuniga o'z munosabatini bildirishda o'quvchilarga yordam beradi. O'quvchilar hikoyada ishtirok etuvchilarning yaxshi tomonidan, yutuqlari bilan quvonadilar, yovuzlardan nafratlanadilar. Shuningdek, hikoyalar matni ustida ham ish olib borib, undagi tilning tasviriy vositalari ham tahlil qilinadi, o'quvchilar lug'at boyligini oshirishga, ularning nutqini o'stirishga alohida e'tibor qaratiladi. Shu bilan birga o'quvchilarning o'qish malakalari takomillashtirib boriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturlari (Ona tili, o'qish, matematika, atrofimizda olam va tabiatshunoslik) (1–4 sinflar). – Toshkent, 2010.
2. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldasheva SH., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent, «Nosir», 2009.
3. G'afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. O'qish kitobi. 1-sinf uchun darslik. – Toshkent: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2012.
4. G'afforova T., Nurullayeva Sh., Mirzahakimova Z. O'qish kitobi. 2-sinf uchun darslik. – Toshkent: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2012.

Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент М.Х.Жуманиязова

ОПТИМІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ТЕХНОЛОГІЙ

Актуальність проблеми. Оновлення цілей і змісту системи сучасної вищої освіти України передбачає зміщення акцентів із формування в студентів системи знань на створення умов для їх самостійного здобуття. Про необхідність організації самоосвіти йдеться у нормативних освітніх документах, які визначають основні характеристики самоосвітньої діяльності громадян під час навчання у вищих закладах освіти, а також після їх закінчення.

Організація самостійної роботи майбутніх педагогів була предметом дослідження багатьох науковців, зокрема її вивчали І. Барсуков, М. Косенко, Г. Марковець, І. Наумченко, В. Скнар, Н. Сидорчук, В. Шпак та ін. Особливу увагу дослідники приділяли готовності до самоосвіти й пошукам шляхів для її формування (роботи О. Малихіна, Г. Серикова, Н. Терещенко тощо) [3].

Заслужують уваги наукові розробки, що розглядають загальні питання цілісного (В. Ільїн, В. Краєвський, В. Семиченко та ін.), особистісно-орієнтованого (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, С. Гончаренко, Г. Костюк, Н. Ничкало, К. Платонов, В. Сериков, В. Рибалка, О. Савченко та ін.) та синергетичного (О. Князева, О. Мегрелішвілі, І. Пригожин, І. Стенгерс та ін.) підходів до організації освітньої діяльності.

Результати аналізу стану практичної організації самостійної роботи майбутніх фахівців у ВНЗ України свідчать про наявність певних суперечностей між сучасними високими темпами зростання професійної інформації та недосконалістю форм і методів, які застосовуються студентами для її засвоєння. Особливо це стосується вчителів технологій, адже саме розвиток технологій є основою для подальшого вдосконалення всіх елементів суспільного виробництва та якості функціонування суспільства в цілому.

Залежно від конкретних цілей під час організації самостійної діяльності майбутні вчителі технологій мають володіти такими вміннями теоретичного і практичного характеру:

- робота з навчально-методичним та нормативно-правовим матеріалом;
- планування, аналіз і структурування процесу засвоєння й закріплення знань;
- проведення самооцінки й самоаналізу;
- розвиток аналітичних здібностей студентів;
- закріплення й удосконалення фахових знань;
- обирати тему самостійної роботи;
- формулювати цілі й задачі;
- обирати метод розв'язання поставленої задачі;
- оформлення й захисту результатів самостійної роботи;
- розв'язання загально професійних задач.

Процес розвитку умінь самостійної роботи в майбутніх учителів технологій містить як відомі загальнодидактичні принципи, так і нові, серед яких: діяльнісний та проблемний підходи, використання інформаційних технологій [4].

Аналізуючи доцільність використання в самоосвітній діяльності студентів інформаційних технологій навчання, особливо слід наголосити на використанні унікальних можливостей ІТ, реалізація яких створює умови для:

- орієнтації в потоці наукової та навчальної інформації;
- здійснення пошуку й вибору джерел інформації в залежності від аспекту вивчення проблеми;
- комплексного використання джерел інформації;
- перетворення інформації з однієї форми в іншу (текст, таблиця, схема, графік, ілюстрація, тощо);
- надання інформації в оптимальній формі (план тексту, тези, конспект, реферат, огляд інформаційних матеріалів і текстів публічних доповідей, презентацій тощо);
- архівного зберігання великих обсягів інформації з можливістю її передавання, а також легкий доступ користувача до центрального банку даних.

Самостійна робота майбутніх педагогів з використанням інформаційних технологій має низку певних позитивних особливостей, а саме: стає можливою оптимально зручна й ефективна її організація, активізується процес отримання знань, посилюється мотивація до самонавчання, з'являється можливість побудови індивідуальної траєкторії навчання, створення особистої електронної колекції знань, зменшується час на пошук потрібної інформації, її опрацювання, зберігання та перетворення у власні знання, підвищується рівень розуміння та емоційного сприйняття інформації, здійснюється самоконтроль завдяки зворотному зв'язку [2].

В процесі самостійної роботи студент поповнює та вдосконалює свої знання, формує переконання, виховує волю, старанність, працелюбство. Лише на основі самостійної роботи кожного студента забезпечується глибоке

засвоєння теоретичних знань, формування потреби в постійному їх поповненні та оновленні, оволодіння раціональними прийомами та методами самоосвіти.

Завдяки самостійній роботі можлива реалізація безперервної освіти та залучення студентів до участі в наукових роботах, яка є засобом індивідуалізації навчання і виховання студентів. Усе це дозволяє йому виховувати в собі якості активного громадянина, який володіє високою культурою праці та поведінки [1].

У зв'язку з тим, що систематична та правильно організована самостійна робота є однією з основних компонентів процесу професійної підготовки майбутнього вчителя технологій, в статті виділено умови які сприяють якісній організації самостійної роботи. Виділено необхідність вдосконалювати навчально-виховний процес, розробляти нові методи і форми взаємодії викладача і студента для стимулювання самостійної навчальної діяльності бо без неї, навіть за найкращої та найдосконалішої організації навчальних занять, розраховувати на високий рівень підготовки неприпустимо, тому, що ті знання які людина набула самостійно, завдяки власним діям, стають справді її здобутком.

Широкі можливості для активізації самостійної роботи у сучасній освіті має середовище Macromedia Flash Professional 8, що є мультимедійною платформою, яка використовується для створення векторної анімації. Це дозволяє застосовувати у навчанні технологію анімаційного моделювання [6].

Створивши Flash, компанія Macromedia об'єднала безліч потужних ідей і технологій в одній програмі, дозволивши користувачам отримувати через Web цілі мультимедійні презентації.

Macromedia Flash містить в собі сукупність засобів розробки й відображення проектів. Flash-розробки практично не мають обмежень в області дизайну. Графічні елементи можна розмістити точно в будь-якому місці сторінки, можна накласти елементи один на інший без застосування необхідності написання сценаріїв. У Flash можна створити діалогові форми, які будуть одержувати інформацію від користувачів і передавати її серверу.

У процесі створення Flash-проекту можна відзначити ряд переваг завдяки яким Flash отримав свою популярність:

1. Використання позначень для елементів, які з'являються більше одного разу.
2. Об'єднання кадрів в діях переміщення, що дозволяє **автоматично** прорахувати деякі проміжні моменти переміщення, для прискорення розробки проектів.
3. Об'єднання кадрів в діях трансформації, які дозволяє автоматично прорахувати деякі проміжні моменти трансформації об'єктів, для прискорення розробки проектів.
4. Скорочення числа різних типів ліній (пунктир, крапки і т.п). Лінії, намальовані інструментом олівець вимагають менше пам'яті, ніж мазки пензлем.
5. Використання шарів, для розбиття об'єктів, що перекриваються.
6. Скорочення числа різних шрифтів і стилів, шляхом перетворення їх в об'єкти векторної графіки.
7. Застосування звукового формату mp3, як самого високоякісного і економного музичного формату.
8. Використання можливості анімації растрових зображень, або для статичних елементів зафарбування об'єктів і фону.
9. Можливість згрупування об'єктів на різних шарах.
10. Використання вбудованих інструментів для зміни кольорових ефектів одного і того ж об'єкта.
11. Використання єдиної палітри web-safe, з метою уникнення розбіжностей з кольорами браузерів.
12. Застосування компонента управління проектом Library, який дозволяє швидко знайти будь-який об'єкт і поміняти його властивості.

З метою оптимізації самостійної роботи з технічної механіки студентів технологічного напрямку підготовки факультету фізико-математичної і технологічної освіти нами була розроблена методика, яка базується на використанні навчальних програмних засобів (НПЗ), розроблених у середовищі Macromedia Flash Professional 8, що являє собою мультимедійну платформу, яка використовується для створення векторної анімації. Розроблений програмний засіб завдяки міжплатформеності (можливість використання на будь-якій апаратно-програмній платформі), легкості керування (усі кнопки, необхідні для керування, мають вигляд окремих елементів та однакові по всій програмі), детальному обґрунтуванню кожної дії, пункту та підпункту плану можна використовувати як під час аудиторної роботи студентів, тобто на практичних заняттях, так і під час їх самостійного навчання [5].

Висновки. Використання Macromedia Flash в процесі самостійної роботи дозволяє:

- активізувати навчальну діяльність студентів, шляхом впровадження у навчальний процес інформаційно-комунікаційних технологій;
- підвищити наочність, за рахунок використання анімаційного моделювання;
- оптимізувати навчальний процес в цілому;
- продемонструвати студентам, як майбутнім педагогам, можливості та особливості застосування інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Башкіров М. В. Самоосвіта студентів в системі навчально-виховної роботи в педагогічному вузі // У кн.: Система навчально-виховної роботи в пед. вnz, як умова вдосконалення якості підготовки фахівця. – Саратов, 1972. – С. 132-136.
2. Беспалько В. П. Складові педагогічної технології. – М.: З-під Педагогіка, 1989. – 192 с.
3. Зміїв С. В. Технологія навчання дорослих: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. – М.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 128 с.
4. Климова Тобто Підготовка майбутнього вчителя до професійної творчої діяльності: дис. ... канд. пед. наук. – Челябінськ., 1995. – 200 с.
5. Коджаспирова Р. М. Культура професійного самоосвіти педагога. – М.: Б. в., 1994. – 342 с.
6. Слостенин Ст. А. Формування особистості вчителя радянської школи у процесі професійної підготовки. – М.: Просвітництво, 1976. – 160 с.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент В.І.Пережудова

*Нургуль Султанова, Бакыт Қабдығалиева
(Учарал, Казахстан)*

ҚАЗАҚТЫҢ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРІНІҢ ХАЛЫҚТЫҚ СИПАТЫ

Еліміз егемендік алып, тәуелсіздікке қол жеткізгелі мемлекеттік тіліміздің және өзге ұлттардың тілі мен мәдениетінің дамуына, өсіп-өркендеуіне мүмкіншілік туды. Сонымен қатар, мемлекет тарапынан да айтарлықтай қолдау көрсетіліп, тілдерді дамыту мақсатында кешенді бағдарламалар жасалып, олар кезең-кезеңмен жүзеге асырылуда. Осыған орай, елімізді мекен ететін түрлі ұлттар мен этностардың, олардың ана тілінің қоғамдағы әлеуметтік қызметін айқындау саласында тіл мамандары мен ғалымдардың іргелі зерттеулер жүргізіп, ғылыми тұрғыда талдаулар жасауына тура келеді және оларға артылар жүк те аз емес. Еліміздегі мемлекеттік тілдің әлеуметтік қызметі, жалпы алғанда, баршаға аян. Қазақ жұрты – жаратылысынан шешендік өнерге бейім халық. Оның қиыннан қиыстыра, төтеден төге сөйлейтін тапқыр да ақылды, бейнелі де бедерлі, аталы да баталы, нақыл, қомақты ойлары жөнінде өзіміз де, өзгелер де таңдай қағып айтудамыз. Академик В.В.Радлов (XIX ғ.): "Қазақтар... мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Ойын дәл, айқын ұғындырады. Ауыз екі сөйлеп отырғанның өзінде сөйлеген сөздер ұйқаспен, ырғақпен келетіндігі соншалық, бейне бір өлең екен деп таң қаласын", – [1] деп көрсете отырып, әсіресе қазақ тілінің тазалығы мен табиғилығын дұрыс аңғарып, қазақтардың сөзге тапқырлығы мен шешендігі өзіне ерекше әсер еткенін жазған.

Шешендік сөздерді оқып-үйрену - бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Өйткені тіл тазалығын сақтау, ана тілін сүю, шебер сөйлеуге машықтану, көпшілік алдында сөйлей білу, өз ойын жеткізе алу халық өнерінен білім алумен тікелей байланысты. Асыл маржан ару мойнына, алмас қылыш ер мойнына жарасатыны сияқты сөз асылы да өз ортасында құнды. Қазақ жұрты – жаратылысынан шешендік өнерге бейім халық. Оның қиыннан қиыстыра, төтеден төге сөйлейтін тапқыр да ақылды, бейнелі де бедерлі, аталы да баталы, нақыл, қомақты ойлары жөнінде өзіміз де, өзгелер де таңдай қағып айтудамыз.

«Шешен» сөзі қазақ тілінде ертеден қолданып келеді. Бұл сөздің мағынасы данышпан, ақылгөй, дана деген ұғымдармен өзектес.

«Шешен» сөзі қазақ тілінде «сөзшен», «айтқыш», «тапқыр», «суырыпсалма», «ділмар», «қызық тілге жүйрік» дейтін сөздермен қатар қолданыла береді. «Шешен» сөзін халықаралық терминмен атасақ, «оратор» деген сөз. Дальдің түсіндірме сөздігінде «оратор» - краснослов (қызыл сөз), речистый человек (сөзшен адам), мастер говорить (сөйлеуден шебері). Осының бәрінде де шешен (оратор) әсерлі, әдемі, бейнелі, көркем, ойлы сөйлей алатын адам деген мағынаны білдіреді [2].

Қазіргі тіл білімінде «шешен» деген сөз көп мағыналы:

1. Шешендік өнермен айналысатын адам;
2. Көпшілік алдында сөйлейтін адам;
3. Қызыл тілді меңгерген, шешен сөйлеуге қабілетті адам.

Қазақ ауыз әдебиетінің бір саласы – шешендік сөздер ақындық секілді қазақ ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін, көркемдік қасиеттерін көрсететін жанр.

Шешендік дегеніміз – белгілі бір оқиғаға байланысты айтылған және жұртшылық қабылдап, елге тараған белгілі, үлгілі ойлар, тұжырымдар.

Қазақтың шешендік сөз тарихы Майқы би мен Аяз билерден басталып (XII-XIII ғғ.), Жиренше шешен, Асан қайғы (XIV-XV ғғ.) есімдерімен қатысты қалыптасып, өркендей түсті, Бұхар (XV-XVIII ғғ.), Шортанбай, Дулат, Мұрат, Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекелерге жалғасты. Шешендік өнерінің кеңінен дамып биіктеген кезеңі – XV-XVIII ғғ. Бұл кез қазақ халқының жоңғар, қалмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, өз

тәуелсіздігін қорғау жолындағы күрес жылдары еді. Сондай –ақ, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек және Әйтеке билердің жарқын бейнелерін әлі де қазақ даласындағы айтулы шешен-билер есімімен толықтыра, молықтыра айтуға болады.

Шешендік сөздерді ауыз әдебиетінің жеке саласы ретінде қарастырған бұл тұстағы зерттеулер А. Байтұрсынов, М. Әуезов, С. Сейфуллин есімдерімен тығыз байланысты.

Шешендік сөздердің алғашқы үлгілерін халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан ұшыратамыз. Осы сөз өнерінің кең қанат жайып, орнығып дамуында тапқырлық пен шешендіктің тамаша нұсқалары – жыраулар толғаулары, айтыстар мен мақал-мәтелдердің орны ерекше.

Шешендік сөздерді алғаш зерттеушілердің бірі – М.Әуезов. "Қазақ әдебиеті тарихы" (1927 ж.) еңбегінде "Билер айтысы" деген арнаулы тақырыппен шешендік сөздердің кейбір түрлеріне мысалдар келтіреді. Ауыз әдебиетінде алатын орны мен халықтық сипатына дәлелді ғылыми тұжырымдама береді. Ауыз әдебиеті мұраларын зерттеп, жинап, ерекше еңбек сіңірген ғалым-лингвист А.Байтұрсынов шешендік өнерді жеке алып қарастырып, құнды пікірлер білдірді. Ғалым 1926 жылғы "Әдебиеттануықшы" атты еңбегінің "Шешен сөз" деген тарауында шешендік сөздерді бес түрлі ішкі жанрлық үлгілерге жіктеді:

1. саясат шешен сөз;
2. билік шешен сөз;
3. қошамет шешен сөз;
4. ділмар шешен сөз;
5. уағыз.

Шешендік сөздердің өзіндік ерекшеліктері бар. Белгілі шешендер мен шешен билердің сөздері жазылып сақталмағандықтан тек бізге жұрнағы ғана жеткен. Ауыздан ауызға көше жүріп, сырланып бүкіл халық қазынасына айналып кеткен, сан ғасыр заманнан, талай таптың сарабынан өткен шешендік сөз нұсқалары ертегіден бастап, ескі өлең-жырлардың, хикая-дастандардың көбінде кездесіп отырады.

Шешендік сөздерге тән ерекшеліктер төмендегідей:

Біріншіден, қазақ шешендерінің сөздері жазбаша емес, ауызша айтылып дүниеге келеді де, одан кейін бірден-бірге жатталып, ұрпақтан-ұрпаққа жетеді.

Екіншіден, айтыла келе бастапқы нұсқа қалып өзгертіліп отыруы мүмкін.

Үшіншіден, шешендік сөздер кейінгі айтушылар тарапынан қажетіне қарай өзгеріп қолданылып отырған.

Әдеби мұраның, қайсысында болса да, шешендік сөздер даналығын, тіл байлығын көрсетеді. Шебер айтылған ақыл, нақыл сөздер жаратылыста, қоғам өмірінде болған өзгеріс, құбылыстарды жіті көзбен байқап, бақылап айтылған халық ойының жемісі, қорытындысы.

Шешендік – тапқырлық сөздер бізге іріктеліп, сұрыпталып жеткен, тек жатталып, жазусыз сақталғандықтан сөздердің көбі ұмытылған, қайсы бірі жаңа дәуірге сай жаңа мазмұн, жарасымды түр тауып жаңарып, жаңғырып отырған.

Шешендік сөз ақындар айтысы сияқты сөз тартысы дау үстінде, ел тағдыры талқыланған ұлы жиын кеңес кезінде, оңаша ой толғау не сұхбат, әңгіме-дүкен барысында арнау, сәлем, өсиет түрінде де өмірге келген.

Шешендік сөздер көбінесе түсінік сөзден басталады. Түсінік сөзде айтылмыш шешендік сөздің немен байланысты, қандай жағдайда туғандығы мен кім айтқандығы баяндалады.

Шешендік сөздің, айтылар ойдың негізі – мазмұн. Сөз нақтылы, нені айтса да сендіретіндей, иландырып қарсыласын мойындататындай дәлелді айтылған.

Шешендік сөздің шыны – айтыс. Мұнда ауыз әдебиетіне тән барша қасиеттер тоғысқан.

Шешендік сөздер мән-мағынасының тереңдігімен ғана емес, сондай-ақ тақырыбының кеңдігімен де ерекшеленеді.

Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр логикаға құрылады.

Халық мақалдарында: "Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді", "Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ", "Қылыш жарасы бітеді, тіл жарасы бітпейді", "Аталы сөзге арсыз ғана тоқтамайды", – [3] деп сөзді айтушыға да, оған құлақ қоюшыға да биік талап қойған. Демек, шешеннің ең негізгі құралы – сөз. Ол тындаушының жүрегіне жетіп, ерекше сезімге бөлеген.

Сөз туралы Бөлтiрiк шешен: "Сөзден тәттi нәрсе жоқ. Сөзден ащы нәрсе жоқ. Сөзiндi тiлiңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылыңды, сөзiндi ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт, кiмге, қай жерде, қай кезде, қалай сөйлейтiнiңдi бiл", – деп толғайды. Бұлар – "Ердiң құнын екi ауыз сөзбен бiтiретiн, жауласқан елдiң арасына бiтiм айтатын, күлгендi жылатып, жылағанды жұбата алатын даналық сөздер иесi". Мұндай сөз билетiн, жөн билетiн адамға ел iсiне араласуға, халық атынан сөйлеуге құқық берiлген.

Ертеден-ақ, халқымыздың өзiндiк басқару жүйесi болды. Ел қамын жеген ерлерi, сөзiн сөйлеген, әдiлiн айтқан шешендерi, бiлiмпаз билерi болды. Би – халықтың көкейiндегiсiн айтқан, ойын жарыққа шығарған әдiлет жокшысы. Қазақтың атақты билерi Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекеден қалған сөз дәстүрi ғасырлар бойы үзiлген емес.

Шешен сөз, көсемсөз, дарынды сөз деп үш топқа бөліп, әрқайсысын қолданыс орнына қарай (саясатқа қатысты, сотта сөйлеу, қошемет сөздер, ғалымдардың ғылыми тақырыптағы сөзі, діни уағыз сөздер) іштей тағы беске бөліп, әрқайсысына қысқаша түсініктер, тың анықтамалар берген.

Қазақ шешендік өнері- атадан мирас болып, алтын баулы желісі үзілмей келе жатқан ардақты өнер. Теңіз тербеп тереңінде шайқалған інжу маржандай ғасырлар бойы халық жадында сақталып, жұпталып көптің көкейіне орнаған шешендік сөздер шешендердің даналық сөздерінде ашылады, айқындалады, ал шешендер әлденеше ұрпақтың сана сезімін аралап, көптің көкейіне қонақтаған ойлы, сырлы сөздерді жаттап, жадында сақтайды керекті, келеңді жерінде жаңартып кәдеге жаратады. “Өнер алды – қызыл тіл” деп қазақ бекер айтпаған. Қоғам тарихына көзсалсақ, қай халықтың болмасын күрделі қоғамдық, мемлекеттік қайраткерлері, қолбасшылары, ғалымдары ойға шебер, тілге шешен болғанын байқаймыз.

Шешендік сөз – адамзат тарихындағы рухани материалдық мәдениеттің дамуының негізгі құралдарының бірі. Шешендікке құрылған әңгімелерді, аңыздарды және өлеңдерді оқу бала тілін ұштайды, сөздік қорын байытады, өмірге деген көзқарасын оятып, дүниетанымына жол ашады.

Шешендік өнер – көрген-білгенді көкейге тоқып, көп үйреніп ізденудің арқасында талай айтыс-тартысқа түсіп, жалықпай жаттығу арқылы жетілетін өнер.

Шешендік өнердің қиындығы туралы Бұқар жырау:

...Көш бастау қиын емес –

Қонатын жерде су бар.

Қол бастау қиын емес –

Шабатын жерде жау бар.

Шаршы топта сөз бастау қиын –

Шешімін таппас дау бар, –

деп дұрыс аңғартады.

Халқымыз "Сөз қадірін білмесең, өз қадірінді білмейсің", "Сөз сүйектен өтеді", "Шешеннің тілі қылыштан өткір, қылдан нәзік" деп, сөз өнерін еркеше тани білген. Асыл ойдың алтын қазығы болған шешен - билердің халық жадында сақталып келген дана ойлары келешек ұрпақ үшін әрқашан тәрбие - өнер мектебі болған. Енді елдікке, бірлікке шақыруда, халық тарихын байыппен саралап, бүгінгі ұрпақ санасына жеткізуде шешендік сөздердің маңызы ерекше.

Ақылмен ойлап білген сөз,

Бойына жұқпас, сырғанар.

Ынталы жүрек сезген сөз,

Бар тамырды қуалар, – [4] деп ғұлама ақын Абай айтқандай, шешендік сөздерге халық даналығы, инбаттылық пен ізгілік нышандары жатады екен. Шешендік сөздердің біздердің тілімізді дамытуға, сөздік қорымызды байытуға қаншалықты қажет екеніне көзім жетті. Оқушыларға арналған оқулықтардағы аңыз әңгімелер, мақал-мәтелдер, жырлар, шешендік сөздердің түрлері біздің дүние танымымызды кеңейтуге, жан-жақты дамуына ықпал ететіні сөзсіз. Шешендік сөздерді оқып-үйрену – өнегелі істерге апарар жол.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Адамбаева Б. Алтын сандық. – Алматы: Жазушы, 1989. – 195 б.
2. Адамбаева Б. Қазақтың шешендік сөздері. – Алматы: Ана тілі, 2008.
3. Шешендік шиырлары. – Алматы: Қайнар, 1993.
4. Құнанбаев А. Қара сөздер. – Алматы: «Өнер», 2013. – 136 б.

*Нургуль Султанова, Толганай Рахметова (Семей, Қазақстан)
Рая Алыбаева (Алматы, Қазақстан)*

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты Қазақстан халқына Жолдауында «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық» деумен қатар, «...қазақстандық жоғары оқу орындардың міндеті – әлемдік стандарттар деңгейінде білім беру» деп атап көрсеткен болатын. Бұл міндеттің ойдағыдай жүзеге асырылуы педагогикалық жоғары оқу орындарының жаңа тұрпаттағы мұғалімді, яғни шығармашылық ойлау қабілеті, кәсіби - педагогикалық біліктілік деңгейі жоғары, білім беру саласындағы инновациялық процестерді жүзеге асыруға қабілетті маманды даярлау мәселесіне жаңа тұрғыдан келуіне тікелей байланысты.

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: «Ғасырлар мақсаты – саяси-экономикалық және рухани дағдарыстарды жеңіп шыға алатын, ізгіленген ХХІ ғасырды құрушы іскер, өмірге икемделген, жан-жақты жеке тұлғаны тәрбиелеп қалыптастыру», - деген тұжырым жасады?! [1].

Ол үшін бүгінгі оқу үрдісіне сай педагогикалық шеберлік қажет. «Педагогтік шеберлік – дарынды талант емес, үйрену, ізденудің нәтижесі. Ал, ХХІ ғасырдың нағыз ұстазы қандай болмақ керек? «Ұстаз» сөзінің 2 түрлі сипаты бар. **Бірі** – белгілі пәннен сабақ беретін оқытушы да, **екіншісі** – жоғары беделді адамдарға ықпал етуші дана адам. Мектептегі ұстаз – баланың екінші ата-анасы, болашаққа айқын жол сілтер ақылшысы. Оның мейірімге толы жүрегі шәкірт бойындағы талай ағаттықты кешіре біледі. Оның бойындағы білім мен ақыл, ойының қуаты талай тентекті жуасытып, небір еркені сабасына түсіреді, тәртіпке баулып, есейтіп, ержеткізеді. Сондықтан әрбір шәкірт өзіне үлгі-өнеге болған сүйікті мұғалімін ұстазым деп атайды. Осы тұста Абайдың: Ақырын жүріп, анық бас, Еңбегің кетпес далаға. Ұстаздық еткен жалықпас, Үйретуден балаға,- деген өлең жолдары ерексіз ойға оралады. Егер әр шәкірт өмірде бір кірпіш болып қаланып, ұстаздан шәкірт озып жатса, төккен тер мен адал еңбектің ақталғаны емес пе?! [2].

Осы орайда, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау мұғалімдерді кәсіби дайындау мәселесінің жан-жақты зерттелгенін байқатты. «Құзыреттілік» термині әдетте белгілі бір әлеуметтік-кәсіби статус иесіне байланысты қолданылады және оның сол істі атқарудағы түсінігі, білімі, білігінің орындалуға тиіс мәселенің нақты өз деңгейінде шешілуімен сәйкестілігі арқылы сипатталады. «Методикалық терминдер сөздігінде» «Құзыреттілік (латынның *competentis*-бейім сөзінен)–қандай да бір оқу пәнін оқыту үдерісінде қалыптасатын білім, білік, дағдылар жиынтығы, сонымен қатар, қандай да бір қызметті орындай алу қабілеттілігі», – делінген.

Болашақ мұғалімнің кәсіби мәдениетінің мәнді бөлігі, оның кәсіптік қызметті жүзеге асыруға қабілеттілігі және даярлығының бейнесі болып табылатын кәсіптік құзыреттіліктің негізі жоғары оқу орнында қаланады.

«Құзыреттілік» ұғымы адамның мәселеден жақсы хабардарлығы, танымдар мен тәжірибелерді меңгеру аумағын білдіреді. Белгілі бір сала бойынша құзыретті болу – осы салаға негіздемелік талдау жасау және ондағы тиімді іс-әрекет етуге мүмкіндік беретін лайықты білім мен қабілетке ие болу. Н.С.Розов құзыреттіліктің екі жағы болатынын анықтайды да, оның бірінші жағын танымдық және практикалық жаналық енгізуді ассимиляциялау мүмкіндігімен, ал екінші жағын білім беру жүйелерінің әралуан түріне, типіне, саласына, сатыларына қойылатын білім талаптарын анықтау мүмкіндігімен байланыстырады. Б.Т.Кенжебеков кәсіби құзыреттіліктің мынадай түрлерін бөліп көрсетеді: арнайы құзыреттілік, әлеуметтік құзыреттілік, жеке тұлға құзыреттілігі, дара құзыреттілік. М.Чошанов кәсіби құзырлықты «...кәсіби шеберлік деңгейі жүйесінде орындаушылық пен жетілдірушілік арасында аралық мәнге ие болу» деп түсіндіреді. В.А.Сластенин «...кәсіби құзыреттілік – жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекетті атқару мақсатында теориялық және практикалық дайындығы мен қабілеттерінің бірлігі» деп есептейді.

Жалпы «Құзыреттілік» терминін ХХ ғасырдың ортасында Н. Хомский енгізген болатын, алғашында ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіктер деген түсінік берді.

«Құзыреттілік» ұғымы бүгінгі күні оқыту үдерісінде білімді қолданудың ақырғы нәтижесі ретінде қарастырылуда. Оқыту үдерісінде «құзыреттілік» ұғымы студенттердің білімі мен тәжірибесін, дағдылары мен біліктерін белгілі бір мәселені шешуде қолдануы. Оқыту үдерісіндегі құзыреттіліктерге ғалымдар әртүрлі анықтамалар берген.

Л. М. Митина «құзыреттілік» ұғымына «білім, дағды, білік, сонымен қатар практикада, тілдесімде, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуда қолданатын тәсілдері» деген анықтама береді [1].

Г.Ж. Ниязова зерттеу жұмысында «құзыреттілік» ұғымына «Білім беру құзырлары - бұл студенттің мағыналық бағдарлары, білімдері, біліктіліктері мен тұлғалық және әлеуметтік іс-әрекетін жүзеге асыруына қажетті нақты анықталған объектілер шеңберіне қатысты тәжірибелерінің жиынтығы»деп,-анықтама береді [2].

Б. Т. Кенжебеков құзыреттілік жөнінде: «Құзыреттіліктің бар-жоғын адам еңбегінің нәтижесіне қарап пайымдау қажет. Кез - келген қызметкер, өз әрекетімен кәсіби іс-әрекеттің түпкі нәтижесіне сай талаптарға жауап беретін жұмыстарды орындаса ғана, кәсіби құзыретті болып саналады»,-деп, анықтама береді [3].

Кейбір авторлардың еңбектерінде «кәсіби құзыреттілік» ұғымы «кәсіби қызметке даярлық» (В.А.Сластенин, Н.Н.Лобанова, А.И.Панарин және т.б.) және «педагогикалық кәсібилік» (А.И.Пискунов, В.В.Косарев және т.б.) ұғымымен теңестіріледі [4]. Ғалымдардың пікірлерін басшылыққа ала отырып, **біз «құзыреттілік»** ұғымына – қазіргі музыка мұғалімдердің ерекшеліктеріне байланысты меңгерген білімдерін, дағдылары мен біліктерін, танымдық және тәжірибелік іскерлігін өмірде дұрыс қолдануы деген анықтама бере аламыз.

ХХІ ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, қалыптасуына әсерін тигізеді, әрі өзін - өзі дамытып, оқу - тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Жаңашыл болуға үйренемін. Компьютердегі кезекті әсем слайдт жасай білу барлық технологияны меңгердім деген сөз емес. Сабақ берудегі көрнекі құралдардың барынша қолайлы, барынша жаңаша әдістерге өзгертіп, ғаламтормен дос болуды үйрену қажет. мұғалім бұл жағдайда оқушысынан бір қадам алда жүруі

кажет, оның қажетсіз дүниеге бас сұғып кетпеуін қадағалауы қажет деп ойлаймын. Жаңашылдық – қазіргі заман мұғалімінің басты қасиеттерінің бірі болуы тиіс.

Ізденімпаздық – мұғалімнің екінші аты. Әрбір тақырыпты түсіну оқушының зеректігіне ғана емес, мұғалімнің тапқырлығы мен түсіндіре білу тәсілдеріне де байланысты. Оқушыны қызықпаған пәнін сан түрлі әдіспен үйретіп, ұғындыра білу қажет. Ол үшін әр күн сайын тіпті өзің білмеген нәрселерді ақтарып, сан түрлі тәсілді меңгеруге тура келеді. Мұғалім жаны да шығармашылыққа толы, ал шығармашылық жұмыс әрдайым рухани азық іздеп отыратындығы жасырын емес.

Қорытындылай келе, қазіргі заман мұғалімі тек өз пәнінің терең білгірі ғана емес, тарихи-танымдық, педагогикалық, саяси-экономикалық сауатты және ақпараттық – коммуникациялық технологияны жетік меңгеруі тиіс. Еліміздің мәртебемінің биік болуы әсіресе, жас ұрпақтың білімділігі мен белсенділігіне байланысты. Қазіргі заман музыка мұғалімдері осы ақпараттық қоғамнан қалыспай: жедел ойлаушы; жедел шешім қабылдаушы; ерекше ұйымдастырушылық қабілетті; нақты бағыт – бағдар беруші болып шығуы – бұл қазіргі заманның талабы. Міне, құзыреттілік қалыптастыру дегеніміздің өзі болашақ мұғалім – қазіргі оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып ойлаудың, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, жаңаны түсіне білуге, білімнің жетіспеушілігін сезуіне үйрету арқылы ізденуге бағыттауды қалыптастырудағы күтілетін нәтижелер болып табылмақ. «Мәңгілік елдің» болашақ жастарын тәрбиелеуде жаңа сарында білім беру әрбір ұстаздың борышы деп білемін. Студенттерге сапалы да саналы білім беруде алдымызға жан салмай еңбек етейік, құрметті ұстаздар қауымы!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Жоғарғы білім беру тұжырымдамасы / Егемен Қазақстан, 18.08. 2005.
2. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер. – Алматы: Жазушы, 2002.
3. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. – М., 2002.
4. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. – М., 1998.

*Нургуль Султанова, Адлет Сериков, Аманжайша Жекеева
(Семей, Казахстан)*

МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ МАМАНДЫҒЫ БОЙЫНША МОДУЛЬДІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ БАҒДАРЛАМАСЫ

Бүгінгі күні білім сапасы үлкен мәселе болып тұрғаны шындық. Білім сапасы – мұғалімдер жұмысының көрсеткіші және мұның бәрі пәндік олимпиададан, ғылыми жоба жарыстарынан көрініс табады. Осы жерде ұлтымыздың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың «Ең әуелі мектепке керегі – білімді, педогогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, керек құралдар, құралсыз іс істелмейді» [1] деген сөзі ойға оралады. Бұл өткен ғасырдың басында айтылғанымен, жүз жыл өтсе де бағыт – бағдар болып тұр.

Кез-келген білім бағдарламасының табысты орындалуы мұғалімге байланысты. Оның кәсіби шеберлігі нысаналы бағадарламаны да, оқу жоспарын да биік деңгейде жүзеге асыруға ықпал ете алады, ал кәсіби дәрменсіздігі істі құлдыратады.» [2] делінген ҚР-сы орта білім беру жүйесі дамуының мемлекеттік тұжырымдамасында.

Орынды айтылған пікір жеке тұлғаны тәбиелейтін адам – мұғалім, мұғалімге сенім білдірмесе, оқу игі жеміс бере алмайды, сондықтан қоғамымыз мұғалімге үлкен сенім артып отыр. Модульдік оқыту әртүрлі мақсаттарға жету жолын көздейді. Білім алушыға оқу әдісінің – існе лайықты тәсілін қолдануыды, оқушыға – өзінің әлді, әлсіз жақтарын анықтап, модульдің түзету тәсілін пайдалана отырып көмектеседі, оқытудың түрлі формалары мен әрқилы әдістерін кіріктіруді, оқу материалдарынан құрылған бірлігін икемді түрде пайдалануды, кәсіби іс – әрекет деңгейіне білім алушының жоғары дайындығы арғылы жетуді, пәнаралық байланысты орнатып, оқудың сапасына білім мен білікті жүйкелеу арқылы жету.

Модульдік оқытудың басты мақсаты – оқытудың ұйымдастыруы бойынша және мазмұны бойынша адам бойындағы осы сәттегі қажеттілікті қанағаттандыруда кепілдік беретін әрі жаңа қажеттілікті анықтайтын икемді білім беретін құрылым құру. Модульдік оқытудың басты теориясының басты ұғымы модуль ұғымы болып табылады. Модульдік оқытуды біраздан бері қолданып келе жатқанына қарамастан, оны түсінуде, оның мазмұн құрылымын түрлендіруде, оқыту әдістері мен түрлерін өңдеуге әлі күнге дейін әртүрлі көзқарастар бар.

Модульдің көптеген анықтамаларына қарамастан, олрадың үш түрлі бағытта топтастырып, жүйелеуге болады [3]:

1. Модуль – пәнаралық әдістемелік – ұйымдастыру құрылымы болып, әртүрлі оқу пәндерінің тақырыптық жиынтығы ретінде бір мамандықты меңгеруде және оқу үрдісінде пәнаралық байланысты қамтамасыз етеді.
2. Модуль – біліктілік мінездемесінің талаптарына жауап беріп, мамандық бойынша оқу пәндерінің жиынтығын ұсынатын мемлекеттік білім беру стандарт бірлігінің үлгісі;

3. Модуль – бір ғана оқу пәнінің шеңберіндегі әдістемелік – ұйымдастыру құрылымының бірлігі.

Модуль – деп біз өзіне дидактикалық мақсаттарды, оқу материалының логикалық аяқталған бірлігін, әдістемелік нұсқауды, бақылау жүйесіне енетін оқу пәнінің дараланған әдістемелік – ұйымдастыру құрылымын түсінеміз. Оқытудың модульдік тәсілі оқытудың мақсаты мен мазмұнын, танымдық белсенділікті басқару әдістерін өзгертуді қалайды.

Оқытудың мақсаты оқу – тәрбие үрдісінің барлық бөліктерін бір жүйеге байланыстыратын басты дидактикалық ұстаным болып табылады. Модульдік тапсырмалар мен бағдарламаларды құрастыруда әртүрлі тәсілдер байқалады. Оқытудың жалпы мақсатын қоя тұрып, жалпы құрылған мақсатты нақтыландырып, оқушылардың білім деңгейін алдын – ала бағалап, оқу әрекеттерінің жиынтығын нәтижені бағалауды енгізіп, оқу үрдісіне модульдік сипатқа ену арқылы құрылымы ортақ, бірақ мазмұны әртүрлі жеке блоктар жасау арқылы оқытудың модульдік технология бойынша сабақ жүргізу тиімді деп ойлаймын. Ол үшін оқушыларды модульге бейімдеу керек, оқытушының алдын – ала модульді құрылуының сапасына байланысты: оқытушы ізденісі, білімі, болжауы, әдіс – тәсіл тиімділігі, фантазиясы болуы керек. Модульдік оқыту оқу үрдісінің басқару, мәлімет беру үрдісіне бағытталған циклділігімен, білім алушының өздігінен жұмыс істеуі және белсенділігін арттыратын өзін - өзі басқару мен басқарудың тиімді арақатынасын орнатуымен ерекшеленеді.

Модульдік оқыту технологиясын қолдану арқылы мынадай жетістіктерге қол жеткізуге болады:

1. Уақыт үнемделеді.
2. Сабақтың сапасын көтереді.
3. Оқу әдісі мен құралдарын таңдауға мүмкіндік тудырады.
4. Оқушылардың белсенділігін мен қызығушылығын арттырады, сондықтан оқу үлгерімі көтеріледі.

Модульдік оқыту технологиясын енгізе отырып, білім беру мен тәрбиелеу ерекшелігі мынада

1. Оқу материалдарын белгілі бір жүйеге келтіріп, тірек-сызба арқылы беру.
2. Жаңа тақырып бойынша алған білімдерін бекіту, еске түсіріп үнемі қайталап отыру.
3. Оқушыларды білімге қызықтыру және бірлесе отырып жұмыс жүргізуге үйрету.
4. Оқушылардың бұрыннан игерген білімдерін тереңдете түсу
5. Оқушының білім деңгейін дәл анықтау.

Модульдік оқыту технологиясын сабақта қолдану- мемлекеттік тілді оқытуда сабақтың білім сапасын көтерудің факторы болып табылады.

Модульдік оқытудың сөйлесу бөлімінде оқушылар көбінесе топтарға бөлініп, өтілген материалды қайта жаңғыртып, терминдерді, негізгі ұғым-ережелерді біледі.

Модульдік оқытуда интерактивті тақтаны пайдалану өте тиімді. Өйткені, қажетті сызбаларды, электронды оқулықты, зертханалық тәжірибелерді керек болған жағдайларда пайдалануға мүмкіндік береді.

Қазір арнайы пәндерді нәтижелі үйрету, оқыту әдістемесін жетілдіре түсу – бүгінгі күннің маңызды мәселесі. Сол себепті білім жүйесінде көптеген жаңа технологиялар қолданылып жүр. Оқушыларды еңбекке, шығармашылық пәндерге деген ынта-ықыласын арттыру үшін дизайн мамандығына осы жаңа технологиялардың бірі – модульдік оқыту технологиясын қолдануға болады.

Модульдік оқытудың ерекшелігі: мұғалім көп сөйлегеннен гөрі, баланы көбірек тыңдауға мүмкіндік береді; Модульдік оқытуда тағы бір ерекшелік бағалау парағын қолдану болып табылады. Сабақ жеке жұмыс, топпен жұмыс болуы мүмкін. Бала ескерусіз қалмас үшін әр жұмысқа балл қою арқылы қорытынды баға қойылады.

Президентіміз Н.А. Назарбаев айтқандай, сапалы білім беру Қазақстанның индустрияландыруының және инновациялануының негізіне айналуы тиіс. Бұл мәселе жалпы білім беретін мектептерге байланысты айтылып тұрғандығы белгілі. Еліміздің болашағы орта мектептен толық қанды сапалы білім алған, оның бағдарламасын толық меңгерген баладан, яғни, оқушыдан шығары анық, өйткені, ертеңгі ел тізгінін ұстар азаматтар- бүгінгі мектеп оқушысы.

Мектепте жұмыс атқаратын әрбір мұғалімнің алдына қазіргі таңда қойылатын талап өте үлкен болып отыр. Мұғалім өзінің инновациялық іс -әрекетін қалыптастырып, оны меңгеріп, сол жаңа педагогикалық технологияларды оқу-тәрбие үрдісінде жүйелі пайдалану арқылы оқушылардың білім сапасын арттыруы қажет. Сонда ғана жаңа педагогикалық технологияларды меңгерген, өз практикасында қолданған әрбір мұғалім өз сабағын нәтижелі даму жағынан көре алады.

Қорыта айтқанда, модульдік оқытудың өзегі – оқу модулі. Оқу моделі ақпараттардың аяқталған блогынан, бағдарламаны табысты жүзеге асыру үшін берілген оқытушының нұсқауларынан және оқушы іс-әрекетінің мақсатты бағдарламасынан тұрады. Жалпы музыкалық білім мамандық бойынша модульдік технологияны оқыту бағдарламасының модульдарын «Музыкалық білім» кафедрасының «Музыка сабағын жоспарлау және модельдеу», «Бастауыш мектептегі музыканы оқытудың теориясы мен технологиясы», «Музыкалық білім берудің методологиясы» атты пәндерден профессорлық-педагогикалық құрамы оқу-тәрбие үрдісіне ендірілсе, онда ойы жүйрік, саналы, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны тек қана жаңа тұрпатты педагог қалыптастыра алады, өйткені жақсы мұғалім жақсы оқушыларды жасайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынов А. Ақжол // Жалын. – 1991. – № 5. – Алматы.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2004. – 132 б.
3. Ражников В.Г. Психолого-педагогическая модель музыкальной культуры. – М., 1983.
4. Сұлтанова Н.К. Музыка сабағын жоспарлау және модельдеу. Оқу құралы Семей. «Интеллект» баспа үйі, Семей қаласы, «Интеллект» баспауы, 23.10.2013 ж. 14, 2 б.т.

*Тоты Султанова, Марта Куаңбаева, Мұхан Әділбек
(Қызылорда, Қазақстан)*

МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Бүгінгі таңда әлемдік білім кеңістігіне толығымен кірігу білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеруді талап етеді. Әлемнің көптеген алдыңғы қатарлы елдерінің білім беру жүйесі кәсіптік білім берудің құрылымын, мақсаты мен міндеттерін, мазмұны мен технологиясын өзгертті. Білімді, білік-дағдыларды беру емес, ақпараттық-зияткерлік ресурстарды өз бетінше тауып, талдап және пайдалана білетін, адамгершілік идеялардың қуат көзі болатын, жедел өзгеріп отыратын әлем жағдайында дамиды және өзін-өзі ашып көрсете алатын жеке тұлғаны қалыптастыру қажеттігі туындап отыр.

Қазіргі еліміздің білім беру саласына, яғни біздің алдымызға қойып отырған негізгі міндеттер ретінде: ол ұлттың бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалатынын және әлемдік білім кеңістігіне толығымен ену білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеруде білім беру үдерісіне ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жетістіктерін енгізу, электрондық оқулықтар мен мультимедиялық бағдарламаларды тиімді және кеңінен қолдану, елдегі ақпараттық инфрақұрылымды әлемдік білім берумен ықпалдастыру, білім беру ұйымдарының байланыстарын нығайту болып табылады.

Оқыту процесінде мультимедияның техникалық құралдарын пайдаланумен қатар, мультимедиялық оқыту бағдарламаларын дайындаудың, қолданудың маңызы ерекше.

Мультимедиялық оқыту бағдарламаларында оқу материалын студенттердің, оқушылардың білім деңгейлеріне байланысты әртүрлі құрылымда және оны жаңа мәліметтермен, иллюстрациялармен толықтырып отыру мүмкіндігі қарастырылады.

Осы себептен мультимедиялық жобаны дайындау бірнеше авторларды құрайды.

Мультимедиялық оқыту бағдарламаларын дайындау кезінде басшылыққа алатын негізгі ұстанымдарды ескеруіміз керек.

Оқытуда мультимедиялық технологияларды пайдалану мәселесі, біріншіден, оқу ақпаратын ұсыну және орналастыру үшін техникалық құралға, екіншіден, оқу ақпаратына қол жеткізу үшін компьютерлік желіге байланысты. Сондықтан да мультимедиялық оқыту бағдарламаларын, курстарды дайындау кезінде ескеретін ұстанымдардың бірі *оқу материалын орналастыру және тарату* болып табылады.

Жалпы, ақпараттық оқу материалын екі топқа бөлуге болады: пайдаланушының қолындағы (локальдық компонент) және оқу орталығының серверіндегі (желілік компонент) оқу материалдары.

Локальдық компонентке баспа өнімдерін, магниттік таспадағы бейне және дыбыстық жазбаларды, лазерлік дискілердегі ақпараттарды жатқызуға болады.

Серверде орналасқан желілік компоненттерді әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету кезіндегі ескеретін екінші қажетті ұстаным оқу материалының *интерактивтілік ұстанымы* болып табылады.

Желілік мультимедиялық оқулықтарды ұйымдастырудың негізі ақпараттық, телекоммуникациялық технологиялар болып саналады. Телекоммуникациялық технологиялар оқу материалын тасымалдау үшін немесе оларға енді ұйымдастыру үшін қолданылады. Оқу материалдарын интернет арқылы ұсыну кезінде пайдаланушының сервермен байланыс орнату ұзақтығын немесе байланыстың үзіліп кетуі сияқты өзге де online-технологияның ерекшеліктерін ескермеу оқыту процесінің барысын бұзады және студенттің, оқушының қашықтан оқыту жүйесіне, өздігінен білім алу жүйесіне деген көзқарасын негативті түрде өзгертеді. Сонымен қатар, көбінесе оқу материалдарын дайындау үшін скриптілік тілдер негізінде жұмыс істейтін HTML, VRML редакторлары пайдаланылса, ал, оны ұсыну үшін Internet Explorer, Netscape Communicator браузерлерінің әртүрлі нұсқалары пайдаланылады. Сондықтан да ескеретін тағы бір жағдай, оқу материалын дайындау барысында бұл *браузерлер қолдай алмайтын нұсқауларды қолданбау* қажет. Бұл мультимедиялық оқыту бағдарламаларын дайындаудың үшінші ұстанымы.

Кез келген оқытудың жаңа формасы, мысалы, желілік немесе қашықтан оқыту психологиялық және педагогикалық негіздеуді қажет етеді. Сондықтан да, мультимедиялық оқыту бағдарламаларын дайындауда білім берудің сапасына және нәтижелілігіне әсер ететін *психо-педагогикалық ұстанымдарды* анықтау қажет.

Үлкен көлемдегі ақпарат сәйкесті тасымалдаушыны қажет етеді. Қазіргі кезде кеңінен қолданылатын және кең тараған CD ROM технологиясы мультимедиялық курстардың қажеттілігін өтеуге жарайды. Интерактивті мүмкіндікті мультимедиялық оқыту бағдарламалары өз құрамына әртүрлі түрдегі ақпаратты: мысалы, мәтінді,

статикалық және динамикалық графиканы, дыбыстық және бейне жазбаларды біріктіре отырып, студентке, оқушыға оқыту процесінің белсенді қатысушысына айналуына мүмкіндік береді. Себебі, ақпарат пайдаланушының сұранысына сәйкес беріліп отырады. Мультимедиа технологиясын қолдану пайдаланушының ақпаратты жеке қабылдау ерекшелігін барынша ескеруге мүмкіндік береді. Осылайша, бізге қажетті бесінші ұстаным шығады. Бұл - *оқу ақпаратын жеке тұлғаның ерекшеліктерін ескере отырып ұсыну ұстанымы*.

Компьютерлік технологияларды қолдана отырып оқытуда өзіндік жұмыс негізгі болғанымен, оқыту процесінің басты субъектілері студент пен оқытушы, оқушы мен мұғалім болып есептеледі. Студенттің оқытушымен бірдей таңдау құқығы болуы сапалы білім берудің негізі болып табылады. Жоғарыдағы принциптерді қолдану осы шарттарды сақтауға мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесін ақпараттандырудың нәтижелері көп жағдайда пайдаланылатын мультимедиалық оқыту бағдарламаларының сапасына байланысты. Жыл өткен сайын білім беру жүйесінде оқытуға арналған мультимедиалық оқыту бағдарламаларының саны артып келеді. Оқытуға арналған бағдарламалық жабдықтарды пайдалануды талдау мынадай қорытындыға алып келеді: компьютерлік бағдарламалық жабдықтардың педагогикалық тұрғыдан сапасының төмен болуы, біріншіден, оны дайындау кезінде оқытудың дидактикалық принциптері ескерілмеуіне, екіншіден, оқытудың жаңа технологияларын пайдалануда дәстүрлі оқытудың әдістері мен формаларының қатысы ескерілмеуіне байланысты. Яғни, оқытудың жаңа технологиялары дәстүрлі оқытуды қаншалықты деңгейде ауыстыра алады деген сұраққа біржақты шешім қабылдауға болмайды.

Қазіргі таңда мультимедиалық оқулықтарды оқыту процесіне енгізудің және тиімді пайдаланудың нақты педагогикалық талаптары толық айқындала қойған жоқ.

Дайындалатын мультимедиалық оқыту бағдарламаларының типі анықталғаннан кейін оны дайындаудың кезеңдерін және оған қойылатын талаптарды белгілеу керек.

Мультимедиалық оқыту құралдарының бірнеше ерекшеліктері бар. Бір жағынан атқаратын қызметіне байланысты оларды оқулық ретінде сәйкесті түрде оқу кітабына арналған принцип негізінде топтауға болады. Екінші жағынан алғанда олар электрондық басылымдарға жатады, және оған электрондық басылымдарды топтау принциптері қолданылуы мүмкін. Үшінші жағынан жасалу технологиясына байланысты олар бағдарламалық жабдық болып табылады, және оған жалпы Қазақстандық өнім классификаторын қолдануға болады. Сондықтан да оқыту қызметіндегі мультимедиалық оқулықтарды топтауда аталған барлық ерекшеліктер қарастырылуы қажет.

Оқыту мақсатындағы мультимедиалық оқыту бағдарламаларын мынадай ерекшеліктеріне сәйкес жіктеуге болады:

- мультимедиалық оқулықтың оқыту процесіндегі алатын орны мен маңызына сәйкес қызметтік ерекшелік;
- құрылымдық ерекшелік;
- ақпараттың жинақталу ерекшелігі;
- оқу материалының ұсынылу формасына байланысты ерекшелік;
- белгілі бір мақсатқа арналып жасалу ерекшелігі;
- баспалық эквивалентіне байланысты ерекшелік;
- ақпараттың табиғатына байланысты ерекшелік;
- электрондық өнім мен пайдаланушының арасындағы қарым-қатынасқа байланысты ерекшелік;
- ақпараттың таралу технологиясына байланысты ерекшелік.

Қорыта келе, біздің еліміздегі жалпы білім беретін орта мектептер мен колледждердің, жоғары оқу орындарының оқу-материалдық базасын жақсартудың бағыт-бағдарын айқындау үшін мультимедиалық, коммуникациялық технологияларды, инновациялық оқыту технологияларын шет елдердің оқу орындарында қолдану тәжірибесін мұқият талдап, әрбір құралдың оқытудағы тиімділігі мен мүмкіндіктерін онан әрі зерттеп, оқу процесіне енгізу қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған «Қазақстанның әлемдік бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» (2006 жыл), «Жаңа әлемдегі - жаңа Қазақстан» (2007 жыл) және «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру - мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» (2008 жыл) атты Жолдаулары. - www.e.gov.kz сайты.
2. Досжанов Б. Білім берудегі мультимедиалық технологиялар. – Алматы, 2000. – 100 б.
3. Досжанов Б. Мультимедиа және оның техникалық құрамы. – Қызылорда, 2006.
4. Симонович С.В., Мураховский В.И. Интернет у вас дома: Полное руководство для начинающего пользователя. – М.: АСТ-ПРЕСС: Информком-Пресс, 2001. – 432 с.
5. Мультимедиа в школе: Справочник. – Калуга, 1994. – 196 с.
6. Комягин В.Б. Создаем и копируем диски CD-R\ROM, DVD-ROM, CD-R\RW, DVD-R\RW. – М.: Лучшие книги, 2005. – 384 с.

*Матлаб Тилавова
(Бухара, Узбекистан)*

ГЕНДЕР ТЕНГЛИК АСОСИДА БОШЛАНГИЧ СИНФ МЕХНАТ ДАРСЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Гендерни моҳиятан педагогик жиҳатдан англаш, уни таълим жараёнида ривожланувчи ҳодиса сифатида идрок этишдан иборат. Бизнинг гендер, яъни ўғил ва қиз болаларнинг таълим жараёнидаги субъектлари сифатидаги аҳамияти уларнинг ўзаро тенг ва фарқли ўқув фаолияти билан боғлиқдир. Гендер, яъни ўғил ва қиз болаларнинг тенг ва фарқли фаолияти педагогик жиҳатдан ташкил этилиши ва назорат қилиниши керак. Бундан кўзланган мақсад ўғил ва қиз болаларда билим, кўникма, малакалар ҳамда шахсий сифатларни аниқлаш ва баҳолашдан иборат. Ўқувчилар орасидаги гендер тенглик ва фарқларни ўрганишда асосий эътибор уларнинг ўзига хос индивидуаллик даражасини англашга қаратилади.

Биз гендерни ўғил ва қиз болалар сифатида эмас, балки таълим жараёнининг ўзаро тенг ва фарқли имкониятларга эга бўлган субъектлари сифатида талқин қиламиз. Таълим жараёнида гендерни имкониятларига кўра фарқланиши кундалик ўқув жараёнида уларнинг фаолиятлари билан боғлиқдир. Бунда таълим жараёнидаги ҳамкорлик иштирокчилари сифатида ўғил ва қиз ўқувчилар ҳамда ўқитувчилар ўзларининг кўплаб ва хилма-хил ўқув-билув ва бошқарув ҳаракатларини гендер фарқлар асосида амалга оширадидлар. Ушбу мантиқни ўрганишда давом этар эканмиз, аввало, муҳим аҳамиятга эга бўлган ва мутлақо ишлаб чиқилмаган таълим жараёнида жинслар орасидаги тенглик ва фарқларга асосланган ўқув меҳнатини ташкил этиш масаласини кўриб чиқиш зарур. Гендер-бу индивидларни эркаклар ёки аёллар сифатида таснифлаш учун ижтимоий қабул қилинган биологик мезонлардан фойдаланишга асосланган муайян аниқлиқдир. Педагогик нуқтаи назардан таснифлашда таълим жараёнида кириб келган ўқувчиларнинг ўғил ёки қиз бола сифатидаги ўзига хос жисмоний, руҳий, потенциал имкониятлари ва хусусиятлари ҳисобга олинади. Ўқувчининг жинси белгисига кўра мансублик категориясига киритилиши жинсига кўра мансублик мезонлари асосида амалга оширилади. Педагогик жараёнда бундай бўлиниш ижтимоий-таълимий жиҳатдан белгиланган идентификация кўринишлар фарқланади ва кўллаб-қувватланади. Шу маънода ўқувчига нисбатан унинг жинсига кўра ўқув топшириғини белгилашда унинг имкониятлари назарда тутилади. Бироқ ўқувчининг жинсига кўра имкониятлари ўзгарувчан бўлади. Бу шундан далолат берадики, ўқувчига жинсига кўра тақдим этиладиган ўқув топшириқлари динамик жиҳатдан ўзгарувчан бўлиши керак. Бироқ унинг тарбиявий қиймати муайян жинсга мансубликни ифодалаши лозим. Масалан, қиз болалар ўғил болалардан кўра кучлироқ бўлган тақдирда ҳам уларнинг нафислик, гўзалликни англашга кўпроқ мойилд бўладилар. Дид ва нафосат тарбияси эса қиз болалар учун муҳим аҳамиятга эга. Шу тариқа ўқув фаолиятининг гендер турлари муайян категория ва жинсий белгига кўра мансублик асосида танланади. Ўқувчи ва ўқув материалининг таҳлилий жинсий бўлиниши, ўқувчининг жинси ва гендерга кўра мансублиги таълим жараёни субъектлари ва ўқув материаллари элементлараро муносабатларни англашда ҳамда гендер шахсининг таълим жараёнида мавжудлигига кўмаклашувчи педагогик ҳамкорлик қай тарзда амалга оширилишини ҳис этишда муҳим аҳамиятга эга.

Педагогик-психологик маънода гендер шахсий психологик хусусиятларнинг бирлиги ҳам, роль ҳам эмас, балки алоҳида турдаги тафаккур маҳсулидир. Гендернинг педагогик жиҳатдан қарор топиши баркамол шахсни шакллантириш жараёнида қандай аҳамиятга эга?, деган ҳақли савол туғилади. Бу жаҳиятда ўз нуқтаи назарига эга бўлган бўлажак оналар, аёллар ва том маънодаги ватан посбонлари, фидоийларини яратишда алоҳида аҳамиятга эга. Бошқа бир томондан эса меҳнат бозорини юксак малакали ишчи кучи билан таъминлашга пойдевор қўйилади. Шунини таъкидлаш жоизки ўқув жараёнидаги гендер ўғил ва қиз болаларнинг ўзаро ҳамкорлиги асосида ташкил топади.

Таниқли олим Э.Гоффман икки бир хил фаолият юритувчи шахсининг «тасдиқ-жавоб» турига кўра ташкил топган хатти-ҳаракатини конвенционал модели сифатида кўриб чиқади, бунда симметриянинг йўқлиги таълим жараёни субъектлари орасида бошқарув ёки ўзаро ҳурмат муносабатларининг ўрнатилишига сабаб бўлади. Ушбу аъналар ўзаро фарқланадиган ва улардан келиб чиқадиган, хусусан, муайян топшириқларни бажариш ёки ўқувчининг дискурсга қўшилиш каби бир-бирига боғлиқ хатти-ҳаракатлар сифатида кўриб чиқилади. Шу тариқа ўқув фаолияти турини ўзгартирганда ўқувчининг вазифаси муайян тарзда ўзгариб туради. Ўқувчининг вазифалари ўқув фаолиятининг боши ёки охирида ишга тушади. Таълим жараёнида гендерни белгилаш ёки намойиш этиш ўқув вазиятларига тўла мос келиш, вазият эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда ўзгариши ва кўчирилиши керак. Ўқув жараёнида гендерни фарқлаш педагогик вазиятларни шу тариқа бошқаришни назарда тутадими, ўқув хатти-ҳаракати гендерга хос бўлган ёки ўғил ва қиз болаларнинг бирортасига айнан хос бўлмаган кенг ҳолат сифатида баҳоланади.

Таълим жараёнида ҳар бир ўқувчи у қиз ёки ўғил бола бўлишидан қатъий назар уларнинг фаолияти ўқитувчи томонидан муҳокама қилинади ва баҳоланади. Ўқув ҳаракатлари кўпинча уларнинг ўқитувчи томонидан қай тарзда таҳлил қилинишига кўра намоён бўлади ва ўқувчилар томонидан қабул қилинади. Бунда

таълим мазмунини ўзлаштириш учун унчалик аҳамиятга эга бўлмаган, дидактик жиҳатдан маъқулланган андозаларга мос келадиган ўқув топшириқлари ҳам дифференциал тарзда белгилаб берилиши керак.

Бундай ўқув топшириқлари интеграл хусусиятга ҳам эга бўлиши мумкин. Бу ўринда асосий фарқланадиган ҳодиса ўқув топшириқларидир. Барча ҳаракатлар давомида виртуал тарзда мавжуд бўлган вазиятлардан бири ўқувчи шахсининг жинсига нисбатан тақдим қилинадиган ўқув материалларидир. Агар ўқув материали ҳар иккала жинс учун умумий бўлса, унда виртуал тарзда ўқув фаолиятига жалб этилган ўғил ёки қиз бола ўзаро тенг келадиган ҳаракатларни бажариши мумкин. Виртуал характердаги ўқув топшириқлари ўз табиатига кўра тегишли равишда ўғил ёки қиз болаларнинг ҳар бирига тааллуқли бўлади.

Шуни таъкидлаш керакки, таълим жараёнида гендер фарқларни ҳисобга олишда ўқил ва қиз болаларга оид бўлган меъёрий тушунчаларга амал қилиш ҳар доим ҳам шарт эмас. Айнан индивидлар гендерни яратса-да, у педагогик жиҳатдан интерфаол ва характерига кўра институционал бўлиб қолади, чунки бу муносабатлар ижтимоий-педагогик муносабатларга хос бўлиб, институционал соҳага оиддир ва унинг доирасида худди мана шу ўзаро қамкорликка асосланган педагогик муносабатлар амал қилади. Таълим жараёнида гендер тақсимотини амалга ошириш зарурдир. Чунки жамиятдаги фаолият турлари эркаклар ва аёллар ўртасида тақсимланган бўлади. Таълим жараёнида ўғил ва қиз болалар мана шу фаолиятга тайёрланишлари лозим.

Таълим жараёнида гендер муносабатларни вужудга келтириш ўғил ва қиз болалар ўртасида табиий, моҳиятан ёки биологик бўлмаган фарқ қиладиган ўзига хосликларни англашдан иборат. Бу ўзига хосликлар англашилгандан кейин ушбу фарқлар гендернинг моҳиятини кўчайтиришга хизмат қилади. Гоффман томонидан берилган «жинслараро ижтимоий муносабатларнинг ташкил топиши»га доир аниқ изоҳда унинг доирасида шахснинг табиий жинсий мансублигини фаоллаштириш мумкинлиги таъкидланган.

Таълим жараёнида ўқув вазиятлари ўқувчиларнинг жинсига кўра аниқ тақсимланмаган ва уларнинг соҳияти гендер нуқтаи назаридан аниқ бўлинмаган. Бироқ ҳар қандай педагогик ҳамкорликни гендер вазифаларни тақсислаш эҳтиёжлари учун қўллаб бўлмайди. Хусусан, Фишманнинг тасодифий мулоқотлар тўғрисидаги тадқиқотларида ўқув меҳнат тақсимотининг ассиметриклиги кўрсатиб ўтилган. Ўқув жараёнида қизларнинг эътиборини жалб этиш, улар ўқитувчини тинглашлари учун кўпроқ саволлар бериш, бўшлиқни тўлдириш учун сўзлашиш ҳамда нутқнинг кириш шаклидан кўпроқ фойдаланиши керак.

Айнан педагогик ҳамкорлик меҳнати ўзаро ҳамкорликнинг турли контексларида ўғил ва қиз болаларнинг моҳиятан ижтимоий шаклланишига хизмат қилади.

Мактаб ёшидаги ўғил ва қиз болалар қатор ижтимоий-педагогик, рухий ўхшашликларга эгадирлар. Улар ўзаро дўст, синфдош, мактабдош, ўқувчи бўлишлари мумкин. Бу шуни англададики, ўқувчи шахсининг белгилари турли-туман вазиятларда гендер вазифаларни тақсिमлаш учун манбаа ҳисобланади. Айрим ўқув вазиятлари ўқувчи жинсига конвенционал боғлиқ бўлган ўқув ҳаракатлари моделини намойиш этишга қулай бўлган тарзда ташкил этилиши керак. Бундай ҳолатда ҳар бир ўқувчи ўзаро педагогик ҳамкорлик асосида ташкил этилган муносабатлар тизимида ўз ўрнини эгаллайди. Агар жинсий мансублиги белгиланган ўқувчи одатда бошқа категорияга хос бўлган хатти-ҳаракат қилаётганида гумон қилинса, таълим тизимида ўрнатилган амалдаги тартибга нисбатан даъват бўлади.

Ўқувчининг гендер мансублиги-бу унинг шахсий жиҳати эмас, балки бу ўқувчи ўқитувчи ва синфдошлари билан ҳамкорликда амалга ошираётган фаолият тури ҳамдир. Гендернинг ўқув фаолиятини эмпирик тадқиқот предмети сифатида ўрганишда ишни дастлаб таълим жараёни субъектлари гендер йўналтирилган шахс сифатида шаклланиши учун талаб қилинадиган кўникма ва малакалар таркиб топтириладиган ўқув жараёни мазмунини модернизациялаш маъсадга мувофиқдир.

Кахилл меъёридаги гендер ўхшашликларни фарқлаш учун мактабгача ёшдаги болаларнинг тажрибасидан фойдаланилади. Унинг таъкидлашича, қиз ва ўғил болалар хатти-ҳаракати жараёнига ўрганиш ва намойиш этишда жинсига кўра категорияга киритиш амалиёти асос бўлиб хизмат қилади. Даставвал, дея таъкидлайди у, болалар бошқалардан ўзларини ижтимоий компетентлик мезонига кўра фарқлайдилар. Уларнинг фарқланиши бир томондан «қиз бола-ўғил бола» зидловчи таснифда, иккинчи томондан, бола томонидан ҳал қилинади ва бунда ижтимоий хатти-ҳаракатлари муаммоли ҳамда катталарнинг назоратига муҳтож бўлган болалар назарда тутилади. Айнан ижтимоий жиҳатдан билимли бўлиб кўринишга уриниш уларнинг гендер ўхшашликка бўлган дастлабки даъволарини ифодалайди: «Болаларнинг ижтимоийлашувига доир синов босқичида уларнинг ихтиёрида одатда икки турдаги ижтимоий ўхшашлик: «боланинг» ўхшашлиги ёки жинсий аъзоларининг ривожига кўра «катта ўғил бола» ёки «катта қиз бола» ўхшашлиги мавжуд. Бундан ташқари, атрофдагилар яширинча уларга «бола» бўлишининг камситувчи табиати ҳақида маълумот беради. Масалан, бола ёмон хатти-ҳаракат содир қилаётганда қўлга тушса, уларга кўпинча «Сен ўзингни боладай тутаяпсан» ёки «Ўзингни катта боладек тут» дея танбех беришади. Натижада, болаларнинг хатти-ҳаракатига нисбатан бу одатдаги вербал реакциялар уларга хулқ жиҳатидан камситувчи «бола» ўхшашлиги билан анатомик белгиланган жинсий ўхшашлик орасида биттасини танлаши лозимлигини кўрсатади.

Натижада ўғил болалар «самарадорликнинг» гендер идеалини ўзлаштиради, яъни жисмоний, ижтимоий, педагогик муҳитга жисмоний куч ёки тегишли малакаларни намойиш этиш орқали таъсир кўрсатишга тайёр бўлади. Аксинча, қиз болалар ташқи киёфа, кийим-кечакларни кадрлай бошлайди, яъни улар ўзларини

хашамдор қилиб кўрсатишга интилади. Ҳар икки тоифага мансуб ўқувчилар шуни тушунадик, жинсларига кўра тоифаланишларини тан олишлари ва бундай вазиятдан фойдаланиш уларнинг ўзларига боғлиқ эмас, балки мажбурийдир.

Ўғил бола ёки қиз бола бўлиш шу тарика нафақат «болага» нисбатан билимлироқ бўлишни, айти пайтда аёл ёки эркак жинсига мансуб мавжудот сифатида билимлироқ бўлиш, яъни эркакларга хос ёки аёлларга хос хатти-ҳаракат, ўғил ва қиз болаларга хос ўқув фаолиятини танлашдан ҳам иборат. Жамиятнинг янги аъзолари бўлмиш бугунги ўқувчилар ўз-ўзини мустақид бошқариш жараёнига кириша бошлайдилар. Айти пайтда гендер ўхшашликлар асосида ҳосил бўладиган натижаларга нисбатан ўзлари ва ўзгалар хатти-ҳаракатларини назорат қила бошлайди. Бундай ўқув жараёни нафақат гендер идеалларни ўзлаштиришни, балки ўқувчилар учун муҳим бўлган, уларни сақлашга интиладиган гендер ўхшашликларни ўз ичига қамраб олади. Шу тарика, гендер фарқлар ёки ўғил ва қиз болалар табиатининг педагогик, ижтимоий-маданий жиҳатдан таркиб топиши объектив, дидактик хусусиятларга эга бўлади. Бу белгилар ўқувчиларнинг табиий меъёрий хусусиятлари ҳисобланади ҳамда ягона ижтимоий-педагогик тартиб доирасида қиз ва ўғил болалар жисми ва фаолиятидаги фарқларнинг изоҳланишини таъминлайди.

Таълим соҳасидаги фаолият тақсмоти муаммоларининг ечилиши ўқувчиларнинг ўғил ёки қиз бола сифатида ўз табиатини намоён этиши билан боғлиқ. Масалан, меҳнат дасрларининг ўил ва қиз болалар учун алоҳида ташкил этилиши улар табиатининг намоён бўлиши натижасидир.

Бундан ташқари, гендернинг таълим жараёнида фарқланилиши ўқувчиларнинг жинсига кўра мансублик тоифасига асосланган ижтимоий-педагогик муносабатларга меъёрийлик ва табиийлик мақомини беради, яъни бундай муносабатларни ўқув жараёнини ташкил этишнинг асосий воситасига айлантиради. Шу тарика таълим тизимида гендер тақсмоти жараёнида ўғил ва қиз болалар орасида ўхшашлик ва тафовутлар аниқ ҳисобга олинмоқда. Шу жиҳатдан таълим жараёнида институционал муносабатлар табиий фарқлар ифодаси сифатида баҳоланиши ва ижтимоий-педагогик фаолият жамият ҳаётига мослашиш имконини бериши лозим.

Агар таълим жараёнида гендер тақсмоти мақсадга мувофиқ тарда амалга оширилса, ўқувчининг жинсига кўра мансублигига асосланган институционал муносабатлар педагогик жиҳатдан таркиб топади ва барқарорлашади.

Ўқувчиларнинг жинсига кўра гендер тоифасининг нисбати институционал ва таълим жараёни субъектлариаро ҳамжиҳатлик даражасини ифодалайди. Бундай боғланиш жўқувчининг жинсига кўра мансубликка асосланган ижтимоий-педагогик муносабатларни бир тизимга солади. Педагогик назоратнинг шакланган механизми билан бир қаторда педагогик тузилмани ўзаро ҳамкорлик асосида қўллаб-қувватлайди. қиз ва ўғил ўқувчилар ўртасидаги институционал кучларни баҳолаган ҳолда ўзаро педагогик ҳамкорлик даражасида содир бўлаётган ҳамда табиий ва аниқ фарқларнинг моҳияти ифодаладиган ҳолатларни тўғри англаш лозим.

Педагогик ўзгаришлар ўқувчининг жинсига кўра мансублик категорияси даражасида ҳам, гендернинг интеракцион даражасида ҳам амалга оширилиши керак. Бироқ институционал ва педагогик ҳамкорлик соҳасининг аналитик фарқланиши ижтимоий-педагогик ўзгаришларга таъсир кўрсатиши хусусида фикр юритилганда ўқув материални танлашга эътибор қаратиш муҳим аҳамиятга эга. Гендер жинсига кўра мансублик билан белгиланган ҳолда танланадиган ўқув материаллари, таълимий топшириқлар танланиши ва яхлит тизимга солиниши керак. Педагогик вазиятда гендер мансубликка қай даражада риоя қилинишини тушуниш педагогик жараёнда ҳамкорлик механизмларини қўллаш ҳамда унинг мавжудлигини таъминлайдиган назорат механизмларини белгилаш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Уразалиева Г.Б. Гендер муносабатларининг аёллар ҳуқуқий маданиятини такомиллаштиришга таъсири (социологик таҳлил): социология Фан.ном. дисс. авт.роф. – Тошкент, ЎзМУ, 2006. – 22 б.
2. Уэст К., Зиммерман Д. Создание гендера. Пер. с англ. Е.Здравомысловой / Гендерные тетради. – СПб., 1999. – Вып.1.
3. Усманова А. Гендерная проблематика в парадигме культурных исследований // Введение в гендерные исследования. Ч.1: Учебное пособие. – Харьков, СПб., 2001. – С. 447-449.
4. Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований // Пол, тендер, культура / Под ред. Э.Шоре и К.Хайдер. – М., 1999. – С.23-53.
5. Хрестоматия по курсу «Основы гендерных исследований» / Ред. О.А.Воронина. – М., 2000. – 216 с.

*Сарсенкул Тілеубай, Мурат Байтуганов
(Қызылорда, Қазақстан)*

ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЛГОРИТМДІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ – ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қоғам – ақпараттандырылған қоғамға айналуға, сондықтан, өскелең ұрпақты осындай қоғамға нық қадам жасау үшін жүйені дұрыс ұйымдастыру, бір жағынан жас ұрпақ ақпараттық технологиялардың заманауи құрылғыларын қолдана білуін, екінші жағынан олардың атқаратын қызметін біліп түсінуін қамтамасыз ету.

Бүгінде жаһандану заманында жас ұрпаққа әлемдік стандартқа сәйкес білім беру мәселесі республикамызда ғылыми-педагогикалық тұрғыда ізденіспен әлемдік жинақталған тәжірибеге, отандық қол жеткен табыстарды саралай отырып, ұлттық ерекшеліктерді ескере, оқыту мен тәрбелеуді жаңаша ұйымдастырумен өзекті мәселе болып отыр.

Қазіргі орта мектеп орынында оқытудың белгілі бір әдістемелік дәстүрлері қалыптасуына қарамастан, оқытудың жаңаша әдістерін іздестіру, оқушылардың ойлау қабілетін дамыту жолдарын, өздігінен іздену, коммуникативтік қабілетін, адамдарды басқара білу қабілетін дамыту жолдарын іздестіру әрекеттері жүріп жатыр. Атап айтқанда, іргелі пәндерді оқыту мәселесіне жаңаша әдістер керек, өйткені, бүгінгі әлемдік өндірістік технология барысында ғылыми жетістіктерді пайдалануда.

Қоғамның қарқынды ақпараттану дәуірінде адамның жан-жақты дамуы үшін ақпаратты жинақтай білудің, болжамдар мен қорытындылар жасай білудің және жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың маңызы өте зор болғандықтан, көпшілікке түсінікті болып келе жатыр. Осы орайда, ең алдымен, «Информатика» пәнін оқытудың алатын орны ерекше.

Соңғы он шақты жыл ішінде информатика негіздері мен есептеу техникасы, программалау курстарын оқу процесіне енгізудің алғашқы қадамдарынан бастап оқытуды ұйымдастырудың әр түрлі мәселелеріне дейін шешілуде, оларға байланысты ғылыми-әдістемелік тұжырымдар жасалуда. Олай болса, тұлғалық-бағдарлық білім берудегі негізгі құрал оқулық десек, оның сапасы мен атқаратын қызметін жете түсінуге көңіл бөлу қажет. Жалпы білім беретін мектептің информатика пәніне арналған оқулықтарды көптеген авторлар қарастырған: Н.Т.Ермеков, В.А. Криворучко, Л.Н. Кафтункина, Б.Бөрібаев, Б.Нақысбеков, Г.Мадиярова және т.б.

Оқушылардың ақпараттық мәдениетін кеңейту, алгоритмдеу және бағдарламалау құзырлығын арттыру үшін оқулықтардан басқа қосымша электрондық құралдар қажет. Себебі дұрыс құрылымданған электрондық оқулықтарды пайдалану, мұғалімнің көмегінсіз оқушылар өз беттерімен білім ала алады. Ал оның тиімді жағы: оқушылардың өз шығармашылық қабілеттерін барынша ашып, қызығушылығын арттырып, өздігінен білім алуға құштарлығын туғызып, ақпаратты тауып және оны меңгере алуы.

Оқушылардың ойлауында алгоритмдік үдерістер мен оларды сипаттаудың тәсілдері туралы түсініктер информатика мен есептеу техникасының пайда болуына дейін мектеп пәндерін оқу барысында (айқын емес болса да) қалыптасқандығы бізге жақсы белгілі. Ол кезде мектеп пәндерінің арасында негізгі басты рөлді операциялық және алгоритмдік амал-әрекеттер оның оқу қызметінің маңызды элементтері болғандықтан математика атқарды. Шынында да, математикалық алгоритмдерді тұжырымдап, жазу, тексеру, сонымен бірге оларды дәл орындау біліктіліктері, “алгоритм” терминінің өзі мектептің оқу бағдарламасында қолданылмаса да, әрқашан да оқушылардың математикалық мәдениетінің маңызды құрамды бөлігі болды. ЭЕМ мен программалаудың тарап, дамуы нәтижесінде математикалық мәдениеттің бұл бөлігі өзіндік мәнге ие бола бастады, тек оны алгоритмдеудің жалпы маңызды құрамды бөліктерімен толықтыру қажет болды.

Психологтар, дидакттер және әдіскерлер талай рет оқушыларда алгоритмдік мәдениетін және логикалық сауаттылығының қалыптасу барысында жас ерекшелігіне және мектеп курсына логика элементтерін қосу туралы мәселе қойды. Алайда кейбір шет ел психологтары мен әдіскерлері (Барнес, Э. Мейман, Монро, Ж. Пиаже және т.б) оқушылардың 14 жасқа дейін логикалық ойлау қабілеті жоқ, сондықтан оларды әр түрлі логикалық қорытынды немесе нәтиже шығаруды үйретудің еш пайдасы жоқ деп тырысып бақты. Аталған авторлардың пайымдауынша, осы жастағы оқушылар өздерінің догматизмге, дедукцияға, каузистикаға табиғи дарыны бар деген. Бірақ В.М. Брадис, М.Е. Драбкиная, В.В. Дубинин, Б.А. Кордемский, И.Л. Никольская, Ф.Ф. Притуро, К.А. Рупасов, А.Д. Семушин, А.А. Столяр, П.М. Эрдниев жұмыстарында бұл тұжырымдар теріске шығарылып, қызықта тапсырмалар жүйесі келтіріліп әдістемелік сілтемелер беріліп, логикалық заңдардың математикадан тапсырмалармен, бөлек тақырыптармен сәтті байланысы көрсетіледі.

Әр түрлі жастағы балалардың ойлау қабілеті бір байланыстағы тек жалпы және ерекше заңдылықпен дамып қоймай, жас ерекшелігінде тәуелді.

Бастауыш сынып оқушысы дауыстап ойлайды немесе жай сөйлейді, бұл дегеніміз оның ойының сөйлеу қабілетімен қалыптасатындығын білдіреді.

Оқушылардың ойлау қызметі ішкі сөйлеу түрінде өтеді, бірақ оның қызметі онша пайдалы емес. Бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілетінің ерекшелігі болып, олардың комбинаторикалық, шығармашылық, тәжірибелік ойлау үдерісінің олардың теориялық компоненттермен бірікпеуі табылады.

«Бастауыш сынып оқушысының ойы М.Н. Шардаковтың айтуы бойынша – шындықтан мүмкіндікке бет алады». Көбінесе 7-8 жасар бала нақты заттар түсінігімен ойлайды. Содан соң формальді операциялар кезеңіне өтіп, жалпылау және абстракциялау қабілеті дамиды. Орта буын кезеңіне көшкенше оқушылар талдау жасау, қорытынды шығару, салыстыру, талдау, жеке және жалпыны анықтап, қарапайым заңдылықтарды орнатып, түсініктер мен болмыстардың арасында байланыстарды айқандау керек. Үшінші сынып оқушылары кең ауқымды және тар ұғымдарды айыра біліп, туыстық және бір түрлі ұғымдар арасынан баыланысты таба білуі керек. Егер 1-2 сынып оқушылары дәлелдеу мен нақтылауды шынайы факт деп біліп білсе, 3-4 сынып оқушылары негізделген дәлелдеу жүргізіп, нақты фактілер келтіруі қажет. Үшінші сынып оқушысының аналитикалық қызметі түсініктер мен елестетуге негізделеді.

Енді жасөспірім оқушылардың ойлау ерекшеліктерінің дамуына тоқталайық 11-15 жас аралығы. Әрине бастауыш пен орта буын сыныптары арасында едауір айырмашылықтар бар. Орта буын оқушыларын білім негіздеріне оқытуда танымдық қызметіне зер саламыз. Көлемі бойынша негізгі орынды орта буын оқушысында оқу қызметі алады. Бірақ бастауышпен салыстырғанда оқу қызметінің мінезі едәуір өзгереді. Бұл тек ақпарат көлемінің көбеюімен және бір мұғалімнің орнына бірнеше бірдей талап қоймайтын мұғалімнің келуімен ғана байланысты емес. Бұл таңда жаңа оқу түрлері пайда болып, кітаптағы материал мазмұнының күрделенуі, ойлау қызметінде көптеген өзгерістер бола бастайды. Бастауыш сыныпта жеткен ойлау деңгейі орта буында жүйелі түрде білім негіздерін оқуға мүмкіндік береді де, келесі ойлау деңгейіне көшуге жол ашады. Орта буындағы оқу курстарының құрылу логикасы білімді меңгерудің жаңа түрін талап етеді, атап айтсақ үдерісте меңгерілген белгілі анықтамалар, заңдар мен теорияларды теориялық ойлауға негізделуі. Психолог И.С. Якиманскаяның зерттеулері бойынша, жасөспірім жастағы кризис білімді меңгеру керектігі мен меңгеру мүмкіндігінің сәйкес келмеуінен туындайды («оқығым келеді, бірақ оқи алмаймын»). Кіші жасөспірімдер көп көлемді және күрделі өзіндік жұмыстарының оқу материалдарын меңгеруге дайын болмай шығады.

Жақсы оқу үшін, жасөспірім тек қана салыстырып, талдап, синтездеп, жалпылауды білгені аз, сонымен қатар ол индуктивті және дедуктивті тұжырым жасап, гипотезалар ұсынып, дәлелдеуі керек. Тәжірибе көрсеткіші бойынша барлық дерлік жасөспірімдер теориялық ойлауға уақытылы қол жеткізбейді.

Жасөспірімдер бастауыш сынып оқушыларына қарағанда зерттеліп жатқан құбылыс пен затты көрумен шектелмей, олардың маңызын, қарамақайшылығын, себеп-салдарын түсінуге талпынады. Зерттеліп жатқан құбылыстың терең мағынасына жету үшін, олар жаңа тақырып өту барысында көптеген сұрақ қояды, мұғалімнен нақты дәлелдерді талап етеді. Олардың ойлау және жады ерекшеліктерінің заңды мінезі тек сәйкес ұйымдастырылған танымдық қызметте пайда болады.

Қазақстан республикасының «Білім беру» заңына сүйенсек орта білім беру мазмұны келесі талаптарға сәйкес болуы шарт:

1. Білім беру саласының негізі қоршаған ортаның нарықтық және қоғамдық факторларының маңызды бөлігі деп танылады, сонымен қатар ол дара тұлғаның өзін-өзі дамуын қамтамасыз етуге өзін пайдаға асыруына жағдай жасауға, адамзаттық ортаның ілгері жылжуына, құқықтық мемлекетті орнықтыруға және дамытуға қарқынды жұмы атқаруы керек.

2. Білім мазмұны төмендегілерді қамтуы тиіс:

- білім алушыларды заманауи білім дәрежесіне және білім беру бағдарламасына жанасатын пікір қалыптастыру;

- қоршаған орта мәдениетінің жалпы және кәсіптік дәрежесін бүкіл әлемдік дәрежеге көтеру;

- қалыптасқан дара тұлғаның әлемдік және ұлттық мәдениет жүйесіне мемлекет аралық байланысын нығайту;

- заманауи ортаға сіңген және аталған ортаны дамытуға ниетті азамат-адам қалыптастыру;

- қоғамдағы маман потенциалына көңіл бөлу және дамыту.

3. Білім беру мазмұны адамзаттың, түрлі ұлтты халықтың, барлық нәсілдің, этникалық, ұлттық, діни және әлеуметтік топтардың бірігіп әрекет етуіне, бір бірін ұғынуға ықпал жасауы қажет.

Пікірлердің бір ойда түйіспетіндігін ескере отырып, білім алушылардың өздерінің ой тұжырымын және сенімін еркін таңдау жүргізу мүмкіндігінің шынайы бет алуына жағдай жасау.

Әйгілі дидакт ғалым В.С. Ледневтің тұжырымы негізінде «білім берудің мазмұны – ең бірінші, бұрынғы ұрпақтың тәжірибесін ескерумен, екінші, жеке қалыптасқан тұлғаның тек өзіне лайықты көзқарастардың жасалуымен, үшінші, адам денесі және көз қарас-пікірінің дамуымен анықталатын бірегей үш бірлікті үдерістің мазмұны. Бұл арада оқыту алғашқы қызметтердің бірін орындайды, тәжірибені игеру – білім берудің жарқын да айқын мақсаты болып саналады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ

1. Сыдықов Б.Д. Негізгі мектепте математиканы оқытуда алгоритмдік бағытталғандықты жүзеге асыру әдістемесі // Автореф.дисс... пед. ғыл. канд. – Алматы, 1999. – 20 бет.
2. Бороненко Т.А. Концепция школьного курса информатики.
3. Коган Е.Я., Первин Ю.А. курс “Информационная культура” –региональный компонент школьного

образования // Информатика и образование. 1995. – №1.

4. Эбдиев Қ.С. Мектептерді информатикаландыру ісі // Информатика – физика – математика. – 1996. – №3.

5. Аганина Қ. Информатика пәні стандартының ерекшеліктері. // Информатика негіздері. – 2002. – №4.

6. Жалдак М.И. Система подготовки учителя к использованию информационной технологии в учебном процессе: автореф. ... докт. пед. наук. – М., 1989.

7. Бидайбеков Е.Ы. Информатизация образования в Казахстане. – Алматы, АГУ им. Абая, 1998.

8. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. – М.: "Школа-Пресс", 1994. – 206 с.

*Валентина Тихоша
(Херсон, Україна)*

СУЧАСНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ В ШКОЛІ

Говорячи про перспективи розвитку освіти, не можна не відзначити виняткову роль української літератури у формуванні духовного світу молоді, на що звертали увагу багато вчених-педагогів. Адже художні твори, описуючи неповторну красу рідної землі, розповідаючи про життя її людей, виховують почуття любові до Батьківщини, розвивають пізнавальний інтерес до її історії і сьогодення. Про велику силу художнього слова писали Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко та інші видатні поети. Значення літератури для виховання молодого покоління постійно підкреслювали педагоги К. Ушинський, В. Сухомлинський. Вони вважали, що без літератури «людина не може збагнути й осягти людської культури» [3, с. 553]. Незаперечна роль художньої літератури й у збагаченні словникового запасу учнів та формуванні культури мовлення.

Особлива роль уроків літератури у сьогоднішньому світі, що вражає людину безліччю спокус, як позитивних, так і негативних, а тому інтерес до літератури значно спадає. Спостерігається, що школярі, якщо й читають твори під тиском учителя, то лише у скороченому варіанті, саму канву твору, не вдаючись до деталей, а тому й аналіз творів на уроках – схематичний.

На нашу думку, одна з причин цього – одноманітність підходів до вивчення творів у школі.

Вважаємо, що стаття ця актуальна, оскільки маємо на меті поділитися з учителями власним досвідом.

Розуміємо, що нелегко сьогодні працювати в школі учителям літератури. Кожен урок повинен бути цікавим незалежно від матеріалу, особливо в старших класах. Але на шляху до творчості завжди немало перешкод. І, насамперед, це тяжіння до певних універсальних рецептів, однозначності рішень. Дуже часто ще різного рівня «керуючі й контролюючі», а іноді й методисти, вимагають від учителя точної відповідності букві, (а не духу!) програми, кількості годин, виділених для конкретної теми (хоча вона і приблизна), плану, надрукованому у журналі (хоча це лише варіант, і т.п.).

Де вже тут до творчості?! Чи не тому ще серед учителів є такі, що працюють по шаблону, не виходячи з найждженої колії?

Добре знаючи, як багато значить в роботі словесника уміння запозичити педагогічний досвід, використати його, застосовавши варіативні методичні рішення, хочемо запропонувати деякі свої здобутки. Як відомо, оглядові теми, у яких подається і характеристика епохи, і літературні напрямки та течії, і безліч імен відомих і невідомих дітям письменників і ще більша кількість назв творів, сприймаються учнями з великими труднощами. Тому треба навчити дітей умінню перекомпоновувати і застосовувати у новій ситуації ті знання, які вони мають.

Пропонуємо конструювання нової, особливого типу характеристики епохи в оглядових темах. Замість історичних відомостей даємо характеристику її побуту, моралі, умонастроїв через уривки, цитати, деталі художніх творів, що вивчатимуться за програмою. Учитель може вмонтувати це у свою розповідь, залучивши дітей, бо влітку частину творів вони вже прочитали.

Уведення в практику оглядової характеристики епохи за допомогою літературних творів дозволяє:

- 1) забезпечити зриме, емоційно насичене уявлення про неї;
- 2) включити в огляд розповіді про письменників, аналіз психології людини даної епохи, умов життя;
- 3) здобути інтерес школярів до творів, які їм треба буде вивчати в навчальному році;
- 4) дати старшокласникам певні настанови щодо аналізу твору під час самостійного читання.

Пропонуємо частину розгорнутого плану такого огляду в 10 класі. Тема «Літературний процес ХІХ століття».

Україно, мамо любя!

Чи не те ж з тобою сталося?

Чи синів твоїх багато

На степах твоїх зосталося?

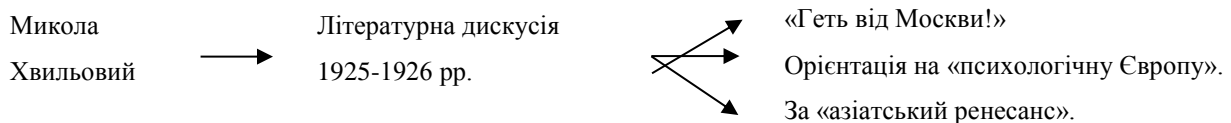
Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Чи вони ж не відцурались,
Не забули тебе, неньку...
М. Вороний

Суспільне життя	Побут	Мораль і психологія	Умонастрої
Позавчора – кріпаки; Вчора – вільні; А сьогодні – хоч під вікна по шматки (П. Грабовський)	1. «хоч між дровами, аби з чорними бровами...» 2. «В гурті каша їсться, а гуща дітей не розгонить...» 3. «Щоб ти була здорова, як вода, щоб цвіла, як рожа...» 4. «Пом'яни, Господи, раба Божого Омелька та тії книжки, що в церкві читають, ермолай, бермо лай, савтирю...»	1. «Панщина поклала на Кайдашеві свій напечаток...» 2. «А хіба ж я один возитиму тудою снопи?» 3. Адже ж і ти возитимеш. Чом би і тобі не розкопати, – сказав Кайдаш. – Нема, бач, мені діла. Ніби я сиджу згорнувши руки, – обіззався чоловік...»	1. «Я, хвалить Бога, панщини не робила, й у панів не вчилась...» (І. Нечуй-Левицький) 2. «Чудацькі думки про українську національну справу» (М. Драгоманов) 3. «О краю мій, Підгір'я ти прекрасне, як я люблю, як я люблю тебе!» (І. Франко)
	4. «...червоний перець у горілці дражнив його, неначе цяцька малу дитину...» 5. «...вхопила з полиці горшка і хрюпнула ним об землю»; «свиснула по купі горшків кочергою», «Кайдашиха лупила...горшки», «Мелашка частувала «миски...», «вони разом верещали, гвалтували, лаялись...» (І. Нечуй-Левицький).	4. «Карпо добіг до води та й спинився. – Не так шкода мені матері, як шкода чобіт! – гукнув він на березі...» 5. «Старий Омелько був дуже богомольний...» 6. «поховали сини Кайдаша з великою честю...» (І. Нечуй-Левицький).	

В. О. Сухомлинський писав, що майстерність справжнього наставника розумової праці полягає в умінні знайти гармонію двох речей: з одного боку, накопичення фактичних знань у голові дитини, з другого – виховання його інтелекту, вироблення здібностей самостійно оволодівати знаннями... [там само]. Навчання виховує лише тоді, коли це не механічне запам'ятовування, а розумова праця. Саме з цією метою пропонуємо старшокласникам скласти опорні конспекти-схеми вивченого матеріалу. Теоретичні відомості з літературознавства, як відомо, не викликають захоплення у школярів, а складання опорного конспекту мимоволі примушує вдумливо читати статтю у підручнику, відшукувати головне, спрямовувати інтелектуальні зусилля на пошуки правильної, усім зрозумілої, форми конспекту. Ось як, наприклад, побудувала опорний конспект учениця 11 класу загальноосвітньої школи «Хабад» (м. Херсон) Ключова Ганна до теми «Відродження української літератури 20-х років XX століття».

Тема: Відображення української літератури 20-х років XX ст.

"Неокласики"

1925-1928

М. Зеров
М. Рильський
П. Филипович
М. Драй-Хмара
Ю. Клен

"ВАПЛІТЕ"

1925-1928

М. Хвильовий
О. Досвітній
П. Тичина
М. Бажан
П. Панч
М. Куліш
Г. Епik

"Гарт"

1923-1925

В. Еллан-Блакитний
О. Довженко
В. Сосюра
П. Тичина
М. Хвильовий
М. Куліш
Ю. Яновський

"ПЛУТ"

1922-1932

С. Пилипенко
А. Головка
П. Панч
І. Склярєнко
Т. Степовий
І. Копиленко

ВУСПП

1927-1932

О. Влизько
К. Гордієнко
Н. Забіла
О. Корнійчук
Іван Ле
І. Микитенко

"МОЛОДНЯК"

1926-1932

П. Усенко
Д. Гордієнко
О. Довженко
Т. Масенко
А. Шиян

Цікавою роботою як для вчителя, так і для дітей може бути складання короткої психологічної характеристики письменника. У добре підготовленому класі цю роботу можна провести на уроці, доручивши на початку розповіді про письменника це завдання групі сильних учнів. Важливо, щоб характеристика була яскравою, вражаючою, здатною впливати на уяву й емоції школярів. У свою розповідь учителю слід включити цікаві спогади про письменника, як людину і творчу особистість. Наприклад, учні 11 класу загальноосвітньої школи «Хабад» м. Херсона склали таку психологічну характеристику Олександра Довженка, вивчивши його автобіографію, «Щоденник», спогади про нього рідних і друзів:

1. «Так мені всього хотілося...» (О. Довженко).
2. «Трепетна любов до рідної землі, надзвичайно тонке відчуття краси природи» (І. Семенчук).
3. «Теплота його була завжди органічною, любов до навчання безмежна» (С. Карета).
4. «...був найсміливіший хлопець у Сосниці» (С. Плачинда).
5. «Сашко-філософ» – колеги.
6. «Своєрідність гумору була нашою родинною і національною ознакою» (О. Довженко).
7. «...невичерпна духовна сила і міць жила в ньому» (І. Семенчук).
8. «Веселий, товариський, щирий, дотепний, ерудований, дружелюбний, – загальний улюбленець» (І. Семенчук).
9. «Малювання було моєю пристрастю з дитинства» (О. Довженко).
10. «...якийсь особливий погляд проникливих світлих очей говорив про неабиякий розум, про глибокий внутрішній зміст, волю і мужність» (В. Крилова-Довженко).
11. «Скільки бунтівливої сили в тебе, Олександрє...» (В. Крилова-Довженко).
12. «На всіх, буквально справляв враження надзвичайної талановитої, закоханої в життя людини, особливої людини..., займався як вогонь, хоча не раз до палких речей домішував добру пайку суто українського гумору...» (М. Рильський).
13. «...підкоряли в Довженкові його якась внутрішня незадоволеність, жадова знань, непоказна одухотвореність і артистичність» (худ. М. Глушенко).
14. «Я народився і жив для добра і любові...» (О. Довженко).

Написання таких характеристик стимулює старшокласників до самостійної дослідницької роботи, розвиває інтелектуальний потенціал, формує початкові здібності до наукової роботи, залишає глибокий слід у пам'яті й душі.

Словесники добре знають, що від того, наскільки вдало подано біографію письменника, часто залежить успіх вивчення всієї його творчості. На жаль, через брак часу більшість учителів стали приділяти цій роботі від 3х до 5-ти хвилин на уроці. З тих же причин ми пропонуємо цю роботу провести учням самостійно вдома: підготувати свій варіант біографії поета чи прозаїка на 5-10 хвилин.

На уроці кожне наступне повідомлення про факт біографії письменника не повинно повторювати попередні. Таким чином, школярі, проводячи самостійне дослідження, зацікавлені в тому, щоб воно було оригінальним, кращим за інші, неповторним, перечитують багато літератури, з особливою увагою слухають однокласників, щоб порівняти свою роботу з їхньою, і фактично готуються до подальшої роботи над твором. При цьому паралельно виховується критичне ставлення до власної творчості, виробляється вміння рецензувати чужу роботу.

Пошук шляхів виховання дітей художньою літературою триває. Словесники прагнуть засобами художнього слова піднести духовну культуру молодого громадянина нашої країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛИТЕРАТУРА

1. Мовчан Р. В., Ковалів Ю. І. Українська література: Хрестоматія для 11 кл. серед. навч. закладів/ Упоряд. Р. В. Мовчан, Ю. І. Ковалів – К.: «Ірпінь: ВТФ «Перун», 2000 – 576 с.
2. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах / Є. А. Пасічник – К.: Ленвіт, 2000 – 384 с.
3. Сухомлинський В. О. Твори: У 5 т./ В. О. Сухомлинський. – К.: Рад.шк., 1977. – Т. 3. – 670 с.

*Гулжахон Умарова, Баходир Юлдошев
(Бухара, Узбекистан)*

ОИЛАДА МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРДА ЭЛЕМЕНТАР МАТЕМАТИК ТАСАВВУРЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Ўзбекистан Республикасининг "Таълим тўғрисидаги" Қонуни, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини қабул қилиниши, таълимни давлат сиёсатинининг устувор йўналиши қилиб белгиланиши халқ таълими тизими ходимлари олдига, ёшларга халқимизнинг бой-интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида замонавий маданият, иктисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида таълим беришни асосий вазифа қилиб қўйди.

Бу шарафли ва масъулиятли йўлда таълим-тарбия тизимининг бошланғич босқичи бўлмиш оила ва мактабгача таълим муассасалари ўрин тутди. Бу борада республикада аҳолисининг педагогик маданиятига эътиборни янада кучайтириш, ота-оналарни ялпи педагогик ўқитиш тизимини амалга ошириш, ҳар бир оилада педагогик билимлар, педагогик маданиятни сингдириш каби қатор вазифалар қўйилган.

Менинг фикримча бир ёшдан 6-7 ёшгача бўлган болаларни вояга етказишга алоҳида ёндошув бўлиши лозим. Инсон тўқсонга қирадими, юзгами, буни фақат Аллоҳ билади. Худо қанча умр берган бўлса, шунча яшайди. Лекин фанда илмий асосланган шундай тушунча борки, инсон бутун умри давомида оладиган ахборот ҳажмини юз фоиз деб ҳисобласак, олти-етти ёшгача олган информацияси унинг эллик фоиздан кўпроғини ташкил қилар экан. Шу ҳақиқатни ҳар бир оилага, ҳар бир ота-онага тушунтириб бера олсак, жуда катта ишни амалга оширган бўламиз-деган эди Президентимиз И.А.Каримов.

Болаларнинг биринчи тарбиячилари ота-оналардир, уларнинг яшаш тарзи эса бевосита фарзандлар тарбиясига таъсир этмай қолмайди. Болалар ҳар бир сўз, имо-ишора ва юз ифодаларини илғаб оладилар, эса сақлайдилар, улардан қай ўринда фойдаланишни ҳам яхши билдилар. Вақт ўтган сайин ота-она уларда ўз аксини кўра бошлайди.

Одобли ва маданиятли фарзандни камол топтириш ҳар бир ота-онанинг бурчидир.

Педагогик, психологик, физиологик тадқиқотлардан маълумки, болаларнинг дунёқарабини асосий қисми уларнинг мактабгача бўлган ёшларида шаклланади. Шунинг учун ҳам боланинг мактаб таълимига тайёргарлик даражаси маълум маънода пировард натижада баркамол шахсининг тарбиялаш қафолатидир. Зеро, боланинг ўз «Мен»ини танлаш жараёни айнан оилада содир бўлади. Боланинг дунёқарабини шаклланишида элементар математик тасаввурлар муҳим ўрин тутди.

Оилада болаларни элементар математик тасаввурларини шакллантиришнинг энг оптимал шакли санок ҳақидаги маълумотлар, вақт қонуниятлар ҳақида билимлар воситасида элементар тасаввурларни таркиб топтиришдир. Уларнинг тарбиявий аҳамиятидан оила шароитида самарали фойдаланиш учун эса илмий асосланган, тажрибада синаб кўрилган таълимий, тарбиявий тадбирларнинг мазмуни, методикаси, педагогик шарт-шароитларини ишлаб чиқиш талаб этилади. Зеро, оилада болаларда элементар математик тасаввурларни шакллантириш нафақат мактабгача таълим ёшидаги болалар, балки уларнинг ота-оналари, ака-опалари, жамоатчилик учун илмий асосланган тавсиялар ишлаб чиқишни таказо этиши муаммони долзарблигини яна бир бора эътироф этиш имконини беради.

Мактабгача тарбия ёшидаги болани шундай ўқитиш керакки, уни ўраб олган табиат (борлик) тушунарли бўлсин. Ота-оналар бунда унга ёрдам бериб, муҳим алоқаларни ва ўзаро боғланишларни кўрсатиши, мулоҳаза юритишга, солиштиришга ўргатиши керак.

Кўпчилик ота-оналар болаларни энг олдин ўнгача, йигирмагача ва хатто юзгача санашга ўргатадилар. Уларни ранжитишга тўғри келади. Жуда кўп ҳолларда болаларнинг ота-оналари ғурурланадиган бундай «билим» лари фойдасиз бўлади, чунки бола бунда соннинг номини ва қатордаги тартибининг механик равишда ёдлаб олади, мутлақ санок деб аталувчи санаш бўйича машқ қилиб олади. Одатда унда болаларда сонлар ҳақида етарли равишда тасаввур мавжуд бўлмайди.

Болани санашга қандай ўргатиш керак? Санок, бола учун маълум тартибда ёдлаб олинган сўзлар мажмуаси бўлмай, балки санаш соннинг мазмунини билганликка асосланадиган бўлишига қандай эришиш мумкинлигида. Бу борадаги энг содда ва самарали усул буюмларни қайта санашидир. Бунинг учун махсус машғулотларни ташкил қилишнинг ҳожати йўқ. Боланинг катталар билан мулоқоти вақтида, болалар ўйинлари жараёнида

санокка оид машклар ўтказиш учун имкониятлар кўп. «Уй олдида нечта дарахт ўсмоқда? Гулпуштада нечта гул очилган? Машиналар турадиган жойдаги қизил машиналар нечта? Қутидаги қаламлар нечта? Бешта тарёлка, бешта қошиқ келтир. Нечта одам чой ичса, шунча пиёла келтир (қўй)».

Санаш малакасини бола учун қизиқарли бўлган ўйин билан мустаҳкамлаш ҳам мумкин. Боладан кўзларини юмишини сўранг, ўзингиз эса бир неча марта чапак чалинг ёки столни бир неча марта уринг. Бола кўзини очиб, сиз неча марта чапак чалганингизни айтиши ёки қанча товуш эшитган бўлса, шунча солдатча қўйиши керак. Топпириклар турли-туман бўлиши мумкин: сиз айтган буюмлар миқдорини санаш, столда қанча буюм турган бўлса, шунча марта чапак чалиш, боланинг ўзи нечани ўйлаган бўлса, шунча марта ўтириб-туриш ёки сакраш ва сўнгра шу сонни айтиш, улар олдига қўйган буюмларингизни санаш, хонадаги бир хил буюмлар (стуллар, пардалар, пиёлалар, гуллар ва б.)ни санаш.

Ота-оналарга ўз болалари билан шуғулланганларида кўпроқ, ўйин методларидан фойдаланишни маслаҳат берамиз. Болалар учун «Нима ўзгарди?» ўйини қизиқарлидир. Бу ўйин буюмларнинг икки гуруҳини таққослаш қизиқарли тарзда ўзлаштиришни таъминлайди. Масалан, пастки ва устки қаторда икки хил рангли олтитадан уч бурчак турибди. Бола қизил

рангли учбурчаклар ҳам, сариқ рангдаги учбурчаклар ҳам олтитадан эканини таъкидлайди. Шундан кейин у кўзларини юмади, болалардан бири шу вақт ичида битта қизил учбурчакни олиб қўяди. Бола кўзини очиб, нима ўзгарганини аниқлаши ва бу ҳақда гапириб бериши керак. Ўйинни давом эттириб, гоҳ юқори қатордан, гоҳ пастки қатордан биттадан буюмни олиш мумкин, гоҳ юқори полоскага, гоҳ пастки полоскага биттадан буюмни қўйиш мумкин. Баъзан эса ҳамма буюмларни қаторларда ўзгаришсиз қолдириш ҳам мумкин. Болалар ўзгаришларни пайқаб, бунда ҳам қандай буюмлар кўп, қандай буюмлар кам ёки буюмлар тенг эканини аниқлаш-лари керак. Болаларнинг севимли ўйинлари бўлмиш копток ўйнашдан математик билимларни мустаҳкамлашда фойдаланиш мумкин. Сайр пайтида сиз болага коптокни иргитасиз ва сонни айтасиз. Бола тўпни орқага қайтариб, келишилганига биноан, бундан битта ортиқ ёки битта кам сонни айтиши керак.

Шундай қилиб, болалар сонларнинг натурал кетма-кетлиги қонунини ўзлаштиришади: ҳар бир кейинги сон олдингисидан битта ортиқ. Қўйиш ва айиришни ўрганишга тайёрлаш мақсадида болаларни сонларнинг иккита кичик сондан иборат таркиби билан таништириш керак. Масалан, 5 та қизил квадратни қатор қилиб қўйиб, уларни санаб чиқиш, шундан кейин яна битта қизил квадратни кўк квадрат билан алмаштириб, кейин уларни бундай санаш: тўртта қизил, битта кўк квадрат, ҳаммаси бўлиб, бешта. Шундан кейин яна битта қизил квадратни кўк квадрат билан алмаштириб, яна санаб чиқиш: учта қизил ва иккита кўк квадрат, ҳаммаси бешта. Яна битта қизил квадратни кўк квадрат билан алмаштириб санаш: битта қизил ва тўртта кўк квадрат ҳаммаси бешта. Шу усул билан беш сони таркибининг мумкин бўлган ҳамма вариантлари олинади: тўрт ва бир, уч ва икки, икки ва уч, бир ва тўрт.

Болаларни математика асослари билан таништиришда шуни эсда тутиш керакки, математика – фақат сонлар ҳақидаги фан эмас. Болаларнинг ақлий ривожланишида ўлчаш билан таништириш катта аҳамиятга эга. Биз кундалик ҳаётимизда ўлчаш заруратига жуда кўп дуч келамиз. Бу вазиятлардан болалар ўқитишда фойдаланиш керак.

Она нонушта тайёрламоқда. Бола одатдагидек шу ерда, ошхонада. Кўпинча у онасига ҳалал беради, чунки унинг қиладиган иши йўқда. Шу вақтдан фойдаланинг. Она боласига мурожаат қилиши мумкин: «Мен манний бўқаси учун манний ёрмасини сепишим керак. Шунда менга ёрдам бер».

Ҳар бир оилада шундай вазиятлар бўладики, уйда бир нарсани суриш, мебеллар ўрнини алмаштириш ёки янги мебель сотиб олиш зарур бўлади. Шу моментлардан ҳам болага ўлчашни ўргатишда фойдаланинг. «Жавон биз суриб қўймоқчи бўлган жойга сиғадими? Буни қандай билиш мумкин?» каби саволлар болани амалий масалаларни ечиш заруратига дуч келтиради, унинг ақлий фаолиятини уйғотади, қўйилган вазифанинг энг рационал ечилишини излашга мажбур қилади. Шунга ўхшаш вазиятларда болани мулоҳаза юритишга ундаш муҳимдир. Агар бола тўғри ечимни топа олмаса, ўзига-ўзи қарши бориб, қарама-қарши мулоҳазаларни айтса, ота-оналар ноумид бўлмасликлари керак. Товуш чиқариб мулоҳаза юритиш билан мантикий фикр айтишга энг содда хулосалар чиқаришга ўргатилади. Бунда катталар сабр қилиб туришлари, болага айтиб бермасликлари, унинг «кашфиёт қилиши»га имкон беришлари керак.

Мактабгача тарбия ёшидаги болаларни ўлчаш билан таништириш учун жуда кўп вазият ўйлаб топиш мумкин. Фаолиятнинг бу тури ҳар доим қизиқарли бўлади.

Болаларни бутун буюмни бир неча тенг қисмга бўлишга ўргатиш нарсалар ва ҳодисалардаги бевосита идрок қилиш учун ошкор бўлмаган бир қатор қонуниятларни аниқлаштиришга замин яратади. Мантикий тафаккурни, сабаб-оқибат боғланишларини топиш малакасини шакллантириш, натижага қараб бошланғич маълумотлар ҳақида ҳукм чиқариш, бутун билан қисм орасидаги нисбатни тушуниш имконини беради.

Турмушда биз ниманидир бўлиш заруратига жуда кўп дуч келамиз. Болаларни шунга ўргатиш керак. Болага олдин буюмларни тенг иккита, тўртта, саккизта қисмга бўлишни кўрсатишни тавсия қиламиз. Ота-оналарнинг ўзлари болани буюмни бўлиш заруратига дучор қиладиган вазиятни топишлари мумкин. Масалан, боланинг олдига ўртоғи мехмон бўлиб келди, уни олма билан сийлаш керак, аммо олма битта. Нима қилмоқ керак? Болалар нималар дейишларини тинглаш қизиқ. Баъзида улар олмани орқага беркитиб туришни маслаҳат

беришади. Олма қайси қўлда эканини ким топса, олма ана ўшанга тегади. Ёки тезгина бориб магазиндан яна битта олма сотиб олишни таклиф қилишади. Сиз бу таклифларни болалар хафа бўлмайдиган қилиб йўққа чиқариб, бошқа ечим топишни сўрайсиз. Ниҳоят, болалар олмани бўлиш керак, деган ечимни топадилар. Кўпинча улар «Бўлиш керак» дейишади-ю, аммо тенг қисмларга бўлиш керак, деб қўшимча қилишмайди. Сиз ҳар хил бўлиш (тенгмас қисмларга ҳам бўлиш мумкин-ку) мумкинлигини тушунтиришингиз керак, бизга эса иккита тенг қисмга бўлиш керак. Шундан кейин сиз олмани аниқ қилиб бўласиз, иккала қисмни таққослайсиз, улар тенг, бир хил эканини айтасиз: «Иккита тенг бўлакча, иккита тенг қисм».

Тарбиячининг асосий вазифаси – ота-оналарнинг болалар тасаввурини формал, ривожлантиришларининг олдини олиш ва болани ўқитишдаги асосий нарса бериладиган билимлар ҳажми эмас, балки ўқитиш натижасида олинadиган ривожлантирувчи самара эканини кўрсатишдан иборат.

Бола ўқитиш натижасида ақлироқ бўлиши керак. Агар у ўйлашни, мулоҳаза юритишни, жавобларни ўйлаб уларни мантиқан асослаб бера олишни ўрганиб олса, Сиз исталган натижага эришган бўласиз.

Халқ таълими тизимида мактабгача таълим муассасаларининг янги шакллари жорий этилаётган бир даврда мактабгача таълим ёшидаги болаларни боғчаларга жалб этиш салмоғи камайиб кетди. Шу муносабат билан мактабгача таълим ёшидаги болаларни мактабга тайёрлашдек долзарб ижтимоий-педагогик муаммони ҳал этишда оиланинг таълимий ва тарбиявий имкониятларидан кенгрок фойдаланиш биз тадқиқ этган муаммонинг самарали ечимларидан биридир. Мактабгача таълим ёшидаги болаларда оила шароитида элементар математик тасаввурларни шакллантириш ҳам шунинг таркибий тамойили сифатида аҳамиятлидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. И.А. Каримов. Оила фаровонлиги – миллат фаровонлиги // Халқ сўзи. – 1997. 8.12. – № 248.
2. З.Рахмонқулова, Н.Қурбонова. Мактабгача ёшдаги болаларда математик тасаввурларини шакллантириш. Методик қўлланма, 2009.
3. Г. Қ. Жалолова. Мактабгача ёшдаги болаларни мактабга тайёрлаш. Методик тавсия. – Тошкент, 2004.

*Антон Шульга
(Ірпінь, Україна)*

ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ЗНЗ

Дидактичні можливості будь-яких технічних засобів навчання визначаються програмою навчального предмету та змістовністю матеріалу, який потрібно донести до учнів. Тобто навчальна програма, навчальний матеріал та технічні засоби навчання органічно взаємопов'язані та доповнюють один одного. Тому цей взаємозв'язок повинен відповідати певним вимогам щодо доцільності та ефективності способів діяльності учнів та вчителів загальноосвітніх навчальних закладів, тобто повинна бути реалізована певна педагогічна технологія.

Сьогодні питання визначення *поняття педагогічної технології* залишається дискусійним в науково-методичній літературі, але очевидним є те, що це сукупність операцій, які здійснюються в певний спосіб в певній послідовності, з яких складається процес подання і засвоєння навчального матеріалу. Педагогічні технології, як спосіб реалізації поставленої освітньої задачі, різняться залежно від віку учнів, рівня їх обізнаності, ерудованості та методів, які, зазвичай, використовує вчитель на своїх уроках тощо.

У загальноосвітніх навчальних закладах успішно можуть бути використані такі педагогічні технології, як неімітаційні педагогічні технології («мозковий штурм», круглі столи тощо); імітаційні (вистави, ділові ігри тощо); знаково-контекстне навчання; технології співпраці; особистісно-орієнтовані технології. Всі зазначені педагогічні технології успішні і при вивченні історії в школі. Однак, та чи інша технологія повинна обиратися залежно від змісту і завдань теми уроку.

Більшість названих педагогічних технологій фахівці відносять до інтерактивних. Інтерактивні методики навчання (до яких відносять «мозковий штурм», дискусії, рольові ігри, кейс-метод) відповідають вимогам нової освітньої доктрини, що орієнтована на інноваційні підходи в системі передачі знань та в процесі формування в особистості учня життєвих компетенцій.

Інтеракція в навчальному процесі покликана гармонізувати відносини між вчителем та учнем, сприяти подоланню індивідуалістських інтересів та налагодженню стосунків співпраці та солідарності [5]. Крім того, інтерактивні методи навчання змушують вчителя самого знаходитися в творчому тонусі, стані активної рефлексії.

Таким чином, використання новітніх педагогічних технологій, методів і прийомів навчання є необхідною умовою ефективного навчального процесу в середній школі, орієнтованою на світові тенденції і вимоги часу.

Кожен вчитель, який застосовує інтерактивні методи викладання, повинен мати сучасний методичний комплекс, який обов'язково повинен включати в себе наступні складові [3]:

- відеокомп'ютерну систему, за допомогою якої учитель проводить уроки в спеціально обладнаному класі;
- «скрін-шот» – спеціальний роздатковий матеріал, специфіка якого в тому, що крім довідниково-інформаційної функції він виконує роль активізатора творчої діяльності учнів, які заповнюють спеціально розроблені таблиці, схеми, аналізують історичні події та ситуації;
- набір інтерактивних технічних і програмних засобів навчання тощо.

Варто відмітити, що інформаційні системи й технології набувають нині дедалі більшого поширення в освіті, адже сьогодні педагогічна діяльність вчителя фактично неможлива без застосування новітніх досягнень комп'ютерної техніки. Остання відкриває значні можливості для здійснення індивідуального підходу, дозволяє враховувати індивідуальні психічні особливості студентів (пам'ять, уяву, спостережливість), розвивати їх критичне мислення.

Як засіб наочності в навчальному процесі зараз вчителі активно використовують комп'ютер. Згідно із визначенням ЮНЕСКО, комп'ютерне навчання – це така система навчання, в якій одним із технічних засобів навчання виступає комп'ютер [3]. Проте більшість дослідників, все ж таки, пропонують використовувати термін не «комп'ютерне», а «електронне навчання», тобто навчання за допомогою систем та пристроїв сучасної електроніки.

Розрізняють два основних види електронного навчання: рецептивне – сприйняття та засвоєння знань, що передаються за допомогою аудіовізуальних засобів (епідіапроекторів, кіноустановок, магнітофонів, телебачення та інших подібних ТЗН); та інтерактивне – навчання у процесі взаємодії людини і комп'ютера в діалоговому режимі, а також в системах гібридного людино-машинного антропоцентричного інтелекту в експертних навчальних системах та інше [3].

Комп'ютер, крім того, що використовується як засіб наочності, використовується ще як засіб пошуку необхідної інформації (завдяки Інтернет), як засіб моделювання подій, що вивчаються, для індивідуалізації навчального процесу та організації групової та колективної роботи учнів, та, нарешті, як засіб розробки та підготовки різних видів навчально-методичного супроводу заняття (опорні конспекти уроків, тести, оформлення навчально-методичних матеріалів) і т.д.

Крім того, комп'ютер має можливість зберігання інформації, її обробки, дає можливість оперативного доступу до необхідних даних, їх передачі на будь-які відстані в будь-якому обсязі, можливість спілкування з іншими людьми он-лайн тощо. Можливість отримання первинної інформації завдяки ПК полегшує процес засвоєння матеріалу учнями, опанування ними окремих тем, що до того ж і сприяє мотивації пізнавальної діяльності, активізує творчу складову процесу навчання, дозволяє здійснювати різні форми самоконтролю.

До того ж, використання ПК позитивно позначається на продуктивності навчання, так як одночасно задіяні зоровий і слуховий канали сприйняття (принцип модальності). За даними ЮНЕСКО, коли людина слухає, вона запам'ятовує 15% мовленнєвої інформації, коли дивиться 25% видимої, коли бачить і чує – 65% отриманої інформації. Проте не слід забувати про існуючі рекомендації щодо використання наочних засобів і ТЗН в процесі навчання.

Отже, сучасні інформаційні технології навчання – це методологія і технологія навчально-виховного процесу з використанням новітніх електронних засобів навчання і, у першу чергу, комп'ютерної техніки. У зв'язку з цим, сьогодні необхідними є не тільки гарна технічна оснащеність шкіл і наявність у них програмного забезпечення, але й спеціальна підготовка вчителя до використання в своїй роботі різних ТЗН. Крім використання продуктів, створених професіоналами, бажано навчити і вчителя розробляти власні навчальні електронні продукти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буйницька О. П. Інформаційні технології та технічні засоби навчання. навч. посіб./ О. П. Буйницька. – К.: Центр учбової літератури, 2012.
2. Гороль П. К. Методика використання технічних засобів навчання / П. К. Гороль. – К.: Освіта України, 2007. – 165 с.
3. Гуревич Р. С. Інформаційно-телекомунікаційні технології в навчальному процесі і наукових дослідженнях: навчальний посібник / Р. С. Гуревич, М. Ю. Кадемія. – К.: Освіта України, 2006. – 390 с.
4. Зайченко І. В. Педагогіка: навчальний посібник / І. В. Зайченко. – К.: Освіта України, КНТ, 2008. – 528 с.
5. Зухба О. М. Інтерактивні методики викладання економічної теорії. Збірка праць V науково-методичної конференції «Проблеми і шляхи вдосконалення науково-методичної та навчально-виховної роботи в ДонНТУ» / О. М. Зухба. – Донецьк: ДонНТУ, 2013.
6. Коменський Я. А. Велика дидактика / Ян Амос Коменський. – М.: Учпедгиз, 1995.

*Наталія Шульга
(Умань, Україна)*

СТРАТЕГІЇ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ З ЕТНІЧНИХ МЕНШИН У БРИТАНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ В УМОВАХ СВІТОВОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

За сучасних умов глобалізації відбуваються зміни в різних сферах людської життєдіяльності, зокрема й в освіті. Полікультурна освіта є однією із вимог сучасного суспільства та є необхідною для набуття людиною когнітивних знань, досвіду, умінь і навичок, що дозволяють жити й працювати в сучасному суспільстві, динамічно пристосовуватися до будь-яких суспільних змін та спілкуватися з іншими особистостями у процесі комунікативно-культурної взаємодії.

У педагогіці вищої школи Великої Британії виокремилися два основних напрями роботи над досягненнями етнічних студентів: інклюзивне навчання й викладання та інтернаціоналізація навчального плану.

Інклюзивна освіта – це процес змін, який постійно розвивається і спрямований на поліпшення системи освіти в аспекті толерантності та є гнучким для будь-яких його учасників. Інклюзивна освіта є елементом реструктуризації освіти, культури і політики та фокусується на різних учнях - чоловічої і жіночої статі, інвалідах і не інвалідах, представниках різних етнічних, мовних та релігійних груп, людях різного віку, тощо.

Отже, інклюзивна освіта у системі вищої освіти Великої Британії виконує наступні головні функції:

- виявляє та усуває бар'єри, які виключають студентів на шляху до доступності освіти, участі в процесі навчання, а також академічних і соціальних досягненнях;
- зосереджується на вирішенні проблем охорони навколишнього середовища і ресурсів країни;
- залучає до процесу навчання всі зацікавлені сторони (вчителі, студенти, батьки, члени громади, державні політичні діячі, місцеві лідери та ін.);
- задовольняє антидискримінаційні виклики та прагнення людей з особливими потребами [5].

В освітньому законодавстві Великої Британії принципи інклюзивної освіти відображені у наступних актах і поправках: «Закон про рівність» (2006 і 2010 рр.), «Закон про дискримінацію інвалідів» (2005), «Поправка щодо дискримінації щодо інвалідів (державні органи) (2005), «Спеціальні освітні потреби» і «Закон про інвалідність» (2001), «Закон про освіту» (1996), «Закон про дискримінацію інвалідів» (1995).

Інтернаціоналізація навчального плану – це процес інтеграції полікультурних програм у зміст загального навчального плану.

За визначенням англійського науковця Д. Найт, інтернаціоналізація – це процес інтеграції інтернаціонального, міжкультурного і глобального вимірів у цілі, функції та надання вищої освіти [4, с. 10].

Натомість ряд науковців (Г. Аулах, П. Бреді, К. Перрі, Д. Рофф та М. Стюарт) зазначають, що інтернаціоналізація охоплює викладачів та студентів, які навчаються один в одного, та задовольняє потреби тих студентів, які навчаються за кордоном, а також місцевих студентів, створюючи взаємозв'язок між ними; розглядає професійний досвід із різних перспектив; використовує інтегровану викладацьку практику; надає доступ до викладацьких та навчальних ресурсів, які відображають різноманітність, та пропонує високоякісні курси навчання, які є інтернаціонально ревалентними [3, с. 15].

Англійський науковець Т. Ібрагім пропонує у межах інтернаціоналізованого навчального плану розглядати аспекти освіти з прав людини, освіти миру, полікультурної й антирасистської освіти разом із освітою розвитку [2, с. 178].

Більшість британських університетів включили ці два напрямки у зміст навчального плану з метою покращення результатів навчання студентів з етнічних меншин та задля загальної користі всіх студентів. Мета обох напрямків – уникнути маргіналізації певних груп студентів. Зокрема, в Університеті Бредфорд прийнятий напрямок навчання і викладання сконцентрований навколо кооперативного навчання і має на меті створити культурний та соціальний капітал студентів, розширити мережу студентської підтримки, посилити діалог «викладач-студент».

Інші навчальні ініціативи британських університетів апелюють до певних аспектів навчального плану через різні курси або програми навчання. Вони проводилися на факультетах або курсах зі значною кількістю студентів з етнічних меншин разом із інноваціям навчального плану, які забезпечують студентів:

- академічними навичками;
- навичками працевлаштування;
- крос-культурними здібностями;
- мотивацією;
- усвідомленням та очікуванням успіху;
- відчуттям етнічної належності.

Окремі британські університети вводять такі інновації до навчальних планів або окремих курсів навчання. Наприклад, у програмі соціології університету Гринвіч були введені навички навчання та працевлаштування, а навчальний план зосереджений на питаннях етнічності й глобальної політики з використанням більшої кількості текстів науковців з етнічної меншості. У Відкритому Університеті запроваджено новий курс англійської мови для академічних цілей для студентів першого року навчання рівня «бакалавр», який також

включає в себе літературу як частину основного навчального плану.

У Лондонському університеті мистецтв започаткований проект роботи студентів з етнічних меншин разом із викладачами у дослідженнях, презентації та навичках критичного мислення, очікується забезпечення інтеграції різних культурних груп.

Проте самі студенти, переважно, вбачають неуспішність своїх колег у педагогічній дискримінації та у їх індивідуальних характеристиках.

Британські науковці Д. Беррі та Г. Лок переконані, що навчальний план університету для подолання неуспішності етнічних студентів повинен виконувати наступні функції:

- сприяння роботі у межах змішаних груп;
- забезпечення практичної підтримки студентів з етнічних меншин у кампусах;
- відходження від традиційних форм навчання (лекції і семінари) до інтерактивних навчальних методів (навчальні студії);
- залучення студентів з етнічних меншин до більш активної участі, наприклад, в аудиторних дискусіях;
- посилення якості відвідування студентами лекцій через використання системи персональної відповідальності [1, с. 39-40].

Для подолання стереотипу неуспішності серед студентів з етнічних меншин у Бізнес-школі при Університеті Гардфордшир заохочують студентів до роботи поза власною етнічною групою у групі навчальних модулів, а лідери таких модулів призначають студентів, які заохочують інших приєднуватися до цих груп. Однак, більшість модулів асоціюються із базовими навичками, яких навчають через програми кваліфікації для забезпечення широкого контингенту навчання. Було відмічено, що деякі студенти, переважно представники однієї й тієї самої етнічної групи, прагнуть об'єднатися у роботі разом та отримати подібний розклад навчання; викладацький склад університету запобігає таким явищам за допомогою онлайн-роботи.

Прикладом роботи в групах навчальних модулів можна назвати програму «Фармацевтичні науки» в Університеті Гринвічу, яка зосереджує увагу студентів на персональній відповідальності, що забезпечує розуміння ними своєї справи та допомагає визначитися у критеріях майбутнього навчання.

У Лондонському університеті мистецтв був запроваджений ініціативний проект визначення потреб у підтримці абітурієнтів з етнічних меншин, у який було включено обговорення досвіду навчання існуючих студентів з етнічних меншин, їхніх сподівань та інтересів [1, с. 41].

Зміни в соціокультурному середовищі навчального закладу включають не лише рівність та різноманітність як базових цінностей в усіх ключових політиках і процедурах університету, але й також здійснюють вплив на рівень досягнень студентів з етнічних меншин, оскільки до уваги береться весь життєвий цикл студента. Політика змін у соціокультурному середовищі університетів Великої Британії включає в себе:

- всеохоплюючі стратегії навчального закладу, зокрема завдання, цінності та ключові пріоритети (Університет Нортгемптон);
- навчання, викладання та оцінювання з метою перегляду навчального плану і тривалості курсів/програм (Університет Бредфорд);
- студентську підтримку (Університет Гринвіч);
- розширення партнерства (Відкритий Університет);
- політику рівності серед студентів (Університет Астон) [1, с.73-76].

Вищезначене доводить, що інтернаціоналізація навчальних планів у розвитку полікультурної освіти у вищій освіті Великої Британії відображається завдяки таким підходам:

1. полікультурне навчання та викладання;
2. зростання прагнень студентів з етнічних меншин;
3. звернення до антидискримінаційної стратегії й недоліків навчального плану через його структурні зміни;
4. підтримка чорношкірих студентів та студентів з інших етнічних меншин в їх академічній успішності.

Отже, стратегіями навчання студентів з етнічних меншин у британських університетах в умовах глобалізації є інклюзивна освіта та інтернаціоналізація навчального плану.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Berry, J. Improving the degree attainment of Black and minority ethnic students. – Equality Challenge Unit / Jane Berry, Gary Loke; The Higher Education Academy, 2011 – 88 p.
2. Ibrahim, T. Global citizenship education: Mainstreaming the curriculum? / T. Ibrahim // Journal of Education (Cambridge). – 2005. – № 35. – Pp. 177–194.
3. Internationalizing the Curriculum across RMIT University / G. Aulakh, P. Brady, K. Dunwoodie [et al.]. – RMIT University : Commonwealth Staff Development Fund Internationalization Project Report, 1997. – 325 p.
4. Knight, J. Internationalization remodelled: definition, approaches, and rationales / J. Knight // Journal of Studies in International Education. – 2004. – № 8(1). – Pp. 5–31.
5. What is Inclusive Education? Inclusion BC (2013) Retrieved (25/03/2016) from: http://www.eenet.org.uk/what_is_ie.php

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СЛОВЕСНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Розповідь – монологічний послідовний виклад навчального матеріалу, розрахований на доступність розуміння його учнями та на візуальний контроль за цим розумінням. Розрізняють такі види розповіді: художню, наукову, науково-популярну, розповідь-опис.

Художня розповідь – образний переказ подій, випадків, фактів, вчинків дійових осіб. Особливо широко цей метод використовується на уроках літератури, історії та географії. Образний, емоційний виклад стимулює довготривалу пам'ять учня, дозволяє вчителю у створеній ним естетичній атмосфері легко передавати вихованцям особистісні смисли нових для них понять, готувати ґрунт для реалізації таких компонентів змісту шкільної освіти, як досвід творчої діяльності та досвід емоційно-ціннісного ставлення до світу. Можливість візуального контролю за розумінням навчального матеріалу забезпечується постійним обміном між вчителем та учнями "променевипусканням". Це значить, що вчитель по очах учнів визначає рівень їх уваги та ступінь розуміння того, про що він розповідає.

Художня розповідь, яка ознайомлює учнів з цікавими фактами із життя історичних постатей, із незвичайними ситуаціями, які супроводжували певне наукове відкриття, сприяє гуманітаризації у викладанні цих навчальних предметів та вирівнюванню логічно-емоційного балансу процесу навчання.

Наукова розповідь спрямовується насамперед на розкриття наукової суті історичних подій та термінів. Вона покликана здивувати учнів красою своєї логічної довершеності, глибиною проникнення в суть вивчуваних фрагментів дійсності. Їй призначено бути зразком доведення істинності та використання наукової термінології.

Науково-популярна розповідь дозволяє уникнути надлишкової сухості, логізованості оповіді, оскільки така надлишковість нерідко викликає нудьгу в учнів та втрату інтересу до пізнання нового. Особливо вона необхідна в середніх класах, де логічні побудови на основі голих абстракцій здатні утримувати увагу учнів не більше 6-7 хвилин.

До того ж внесення у наукову розповідь елементів емоційності та образності сприяє довготривалості запам'ятовування навчального матеріалу, оскільки, згідно з законом функціональної асиметрії півкуль кори головного мозку, "словесному каркасу", який у ході розповіді вибудовується в лівій півкулі, починають відповідати образи певних об'єктів пізнання у всьому багатстві барв, форм, ліній, асоціацій, які у цей час синхронно постають у правій півкулі.

Розповідь-опис передбачає послідовний виклад характерних ознак, які властиві для об'єкта пізнання. Однак цей виклад не обмежений. Він призначений насамперед для висвітлення тих деталей, які дозволяють найкоротшим шляхом проникнути у його суть. Тут важливо дотримуватися вимог закону золотого перетину, який дозволяє творити довершеність на основі чітко витриманих пропорцій [3].

Лекція – переважно усний виклад великої за обсягом навчальної інформації, яка згрупована у певній системі, відрізняється строгою структурою та логікою викладу. Найдоцільніше використовувати метод лекції у старших класах, коли виникає необхідність ознайомити учнів з великим обсягом навчальної інформації з метою створення її цілісного глобального образу з наступним детальним аналізом його окремих фрагментів (дедуктивний підхід) або ж, навпаки, коли, завершуючи вивчення великої за обсягом навчальної теми, такий образ вибудовується за опорою на раніше вивчені його фрагменти (індуктивний підхід).

На початку лекційного заняття бажано запропонувати учням записати в робочі зошити його тему, план, список рекомендованої для ознайомлення літератури. Упродовж лекції слухачі можуть самі тезисно занотовувати вузлові моменти змісту. Але інколи доцільніше зупинитися на них і, коротко сформулювавши їх, продиктувати. А після цього ілюструвати записане цікавими прикладами, дотепними зауваженнями тощо.

Пояснення – тлумачення сутності вивчуваних об'єктів, явищ, процесів, подій; розкриття змісту понять, термінів; ознайомлення з принципами дій приладів тощо. Метод пояснення використовують, коли вивчається ускладнений матеріал, для якого властиві складні логічні внутрішні зв'язки, з якими більшості учнів важко розібратися в режимі самостійної роботи. Пояснення буває ефективним тоді, коли вчитель ілюструє його різноманітними наочними посібниками, картами або ж у ході поєднання його з відомими елементами синхронного моделювання. Це означає, що педагог, пояснюючи певний навчальний матеріал, супроводжує його малюванням на дошці моделі, яка, наприклад, розкриває структуру об'єкта пізнання або передає динаміку розвитку певних подій, процесів та явищ. Упродовж пояснення вчитель часто звертається до учнів із запитаннями, намагаючись визначити, наскільки дохідливе його пояснення.

Бесіда – метод навчання, впродовж якого не тільки вчитель, а й учні вступають у розмову, керуючись запитаннями, які ставить до них учитель. Однак вони самі теж можуть ставити запитання.

Прийнято розрізняти такі види навчальних бесід: вступну бесіду, бесіду-повідомлення, бесіду-повторення, контрольну бесіду, репродуктивну, евристичну (сократівську), катехізисну.

Вступну бесіду найчастіше проводять перед вивченням нового навчального матеріалу, з одного боку, намагаючись перевірити готовність учнів до його засвоєння, а з іншого – готуючи ґрунт для сприйняття нового, нерідко на основі елементарного первинного синтезу його. Перед підготовкою до лабораторних занять чи екскурсії такі бесіди мають інструктивний характер.

Бесіду-повідомлення найчастіше вибудовують на матеріалах спостереження, фрагментах тексту підручника, різноманітних наочних посібників.

Бесіда-повторення допомагає закріпити щойно вивчений навчальний матеріал.

Контрольна бесіда є одним із способів перевірки рівня засвоєння вивченого.

Залежно від характеру діяльності учнів у ході бесіди розрізняють такі її види: репродуктивну, евристичну, катехізісну.

Репродуктивна спрямовується на відтворення вивченого навчального матеріалу, що допомагає повторювати його, закріплювати, контролювати рівень засвоєння. Як підвиди ця бесіда може бути супутньою, поточною, підсумковою, систематизуючою.

Евристична (сократівська) бесіда відзначається намаганням учителя за допомогою запитань скерувати учнів на формування висновків, правил, понять, залучаючи їх до активної пізнавальної діяльності.

Катехізісна бесіда сьогодні слугує розумовому розвитку учнів, оскільки вимагає, окрім тренування пам'яті, ще й уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

Вирішивши використати бесіду в процесі навчання, вчитель заздалегідь придумує питання, які він поставить перед учнями. Бажано, щоб, з одного боку, такі питання вирізнялися образністю та емоційністю, а, з іншого – своїм змістом охоплювали весь обсяг вивченого навчального матеріалу [2].

Пояснення передбачає тлумачення певних понять, явищ, процесів, принципів дії тощо. У процесі вивчення навчального матеріалу воно має переважно тактичний характер. Особливо велика роль його у тих випадках, коли потрібно допомогти учням розв'язати вузол складно переплених причинно-наслідкових зв'язків. Часто це трапляється на уроках математичного або природничого циклу.

Наприклад, під час вивчення природних зон у Північній Америці в курсі географії материків та океанів учні зустрічаються з фактом меридіонального простягання на цьому материку частин зон. Спираючись на навідні питання вчителя, вони намагатимуться спочатку самі визначити причини такого простягання. Коли ж це не вдасться, вчитель вимушений буде зробити це сам, використовуючи метод пояснення. Подібні випадки досить часті на уроках історії, коли необхідно донести до розуміння учнів вияв історичних закономірностей у певних подіях, явищах, процесах суспільного характеру.

Прийнято розрізняти *кілька типів пояснення*: 1) причинні (виявляють причинну зумовленість певних явищ, подій, процесів, випадків тощо); 2) закономірні (виявлення закономірностей та законів розвитку); 3) структурні (висвітлюють будову об'єкта, характер поєднання його елементів у систему); 4) генетичні (виявляють "коріння" першопочатку); 5) функціональні (допомагають усвідомити об'єкт у дії, у деяких випадках зрозуміти його як функціональну систему з певною емерджентною властивістю) [1].

Проте варто пам'ятати, що в всіх випадках перед початком бесіди важливо актуалізувати опорні знання учнів, тобто створити з уже відомого той ґрунт, на якому в ході бесіди можуть "вирости" і формуватися у певній системі нові знання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зайченко І. В. Педагогіка: навчальний посібник / І.В.Зайченко. – К.: Освіта України, КНТ, 2008. – 528 с.
2. Коменський Я. А. Велика дидактика / Ян Амос Коменський. – М: Учпедгиз, 1995.
3. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи. Навчальний посібник / А.І. Кузьмінський. – К.: Знання, 2005. – 486 с.
4. Песталоцци І. Г. Метод: изб. пед. соч. в 2-х т. / І. Г. Песталоцци. – М., 1981.

Дилбар Эшова
(Бухара, Узбекистан)

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МЕХНАТ ДАРСЛАРИДА КУЗАТИШ ҚОБИЛИЯТИНИ ШАҚЛЛАНТИРИШ

Барча даврлар ва халқларнинг кўпчилиги илғор педагоглари ўқувчиларнинг бевосита кузатишлари ва уларнинг мақсадли тажрибалар ўтказишларининг муҳим аҳамиятини қайд этишган.

Кичик мактаб ўқувчиларининг меҳнат таълими жараёнида «кузатиш қобилиятини машқ қилдириш» имкониятлари айниқса катта. Булар материаллар ишлов бериш жараёнида ўзгаришини кузатиш, турли асбобларнинг турли ишлаб чиқариш, ҳамда меҳнат вазиятларида иш хусусиятини кузатиш, меҳнат операцияларини рационаллаштирувчи барча иш мосламаларининг қўлланиши мақсадга мувофиқлигини амалий

аниқлашдир. Ўз иши ҳамда ўртоқларининг ишини кузатиш орқали ўқувчилар конструкторлик ечимларини, ишнинг, тайёр буюм ва уларнинг деталлари пардозининг бажарилиши усуллари ва сифатини такқослайди, солиштиради, баҳолайди.

Ўқувчиларнинг назаридан ёрдамчи ва ишлов бериш операциялари, меҳнат усулларининг соддалиги, қулайлиги ва осонлиги, ишга сарфланувчи вақт миқдори каби кўрсаткичлар ҳам четда қолмайди. Буларнинг барчаси биргаликда фаол фикрлаш фаолиятини талаб этади ва болаларнинг ақлий ривожланишига кўмаклашади.

Меҳнат дарсларида болалар билан кузатишлар ва энг оддий тажрибалар билан боғлиқ ишларни амалга оширувчи ўқитувчилар К.Д. Ушинскийнинг «Бола хотирасида бир нарса мустаҳкам қолишини истаган педагог иложи борича кўпроқ сезиш органлари – кўз, кулоқ, товуш, мушаклар ҳаракатини ҳис этиш ва ҳатто, иложи бўлса, ҳид сезиш ва таъм билиш органларининг эслаб қолиш ишида иштирок этишига интилиши керак» деган маслаҳати амалга ошириладиган жойда бу иш айниқса самарали боришини қайд этишади.

Бошланғич синф ўқувчилари томонидан меҳнат дарсларида бажарилувчи кузатишлар ва энг оддий тажрибалар барча анализаторларнинг, хусусан ҳар бир ўқувчи ҳаракат аппаратининг бир вақтда биргаликда қўлланишига асосланган. Бу кичик мактаб ўқувчиларига амалий масалаларни ҳал этиш учун муҳим бўлган турли материалларнинг хусусияти ва сифати (юмшоқ-қаттиқ; енгил-оғир; зич-ғовак; мустаҳкам-нозик; тиник, оқ, рангли ва ҳоказо); шунингдек ҳар бир материалнинг ишлов беришдаги қаршилик хусусиятлари тўғрисидаги саволларга янада аниқроқ ва тўғрироқ жавоб беришга имкон беради.

Меҳнат дарсларида турли анализаторлардан фойдаланиш жараёнида ўқувчилар томонидан тўпланувчи тажриба ўқувчиларнинг ўқув буюмларини конструкциялаштириш ва уларни тайёрлаш бўйича технологик операцияларни бажариш соҳасидаги билим ва малкаларининг муҳим асосини ташкил этади.

Меҳнат дарсларида ўқувчилар фаол ишнинг муҳим натижаси бу уларнинг ўрганилаётган объектлар ва ҳодисаларнинг янги белгилари ва хусусиятларини янада мустақилроқ аниқлаш, дарсдан дарсга яна ҳам аниқроқ ва тизимлаштирилган бўлиб боровчи ҳулосаларнинг чиқарилишидир. Масалан, дарсларнинг бирида ўқитувчи ўқувчилар олдига қоғоз турларини аниқлаш, қоғознинг кўпгина вазифага эга бўлган материал сифатида умумий хусусиятларини, ҳамда қўлланиш ва фойдаланишнинг чексиз миқдордаги шартларини таърифлаш вазифасини кўяди.

Ўқувчилар бу хусусиятларни фарқлаш, бошқа материалларда ўхшаш хусусиятларни излаш ва топиш, уларнинг аниқ амалий мақсадлар учун танланишини асослаб беришни аста-секин ўрганиб борадилар. Буларнинг барчаси болаларда буюмни конструкциялаштириш ва уни тўғри бажара олиш кўникмаларини ривожлантириш учун муҳим аҳамиятга эга.

Ўқувчилар томонидан бажарилувчи кузатишлар ва тажрибаларнинг муҳим натижаси – ҳаёт билан боғлиқлик, бунда олинган билим ва малакаларнинг жорий ўқув ишларида, меҳнат дасларида турли буюмларни тайёрлашда амалий қўлланишидир.

Мақсадли кузатишлар, тажрибалар ва энг оддий лаборатория ишлари ўқувчиларнинг ўрганиш фаоллигини ривожлантиришга ёрдам бериб, ўқувчиларнинг буюмни конструкциялаштириш, тайёрлаш ва пардоз бериш амалий масалаларини ечимининг энг яхши вариантларини излашга ундайди. Ўқув меҳнати жараёнида ўқувчиларнинг ўрганиш фаоллиги уларга вазифани муваффақиятли бажарилиши шартларини мустақил аниқлаш, хатолар сабабини аниқлаш ва улар оқибатини бартараф этишга ёрдам беради.

Нима учун самолёт ёки планернинг энг содда учувчи моделини тайёрлаш учун қалин ва мустаҳкам чизма қоғозни, парашют модели учун эса – юпқа ва енгил папирос қоғозини олиш керак? Нима сабабдан фотосуратларни баъзи елим турлари билан елимлашда улар юзасида доғлар пайдо бўлади? Табиий материаллардан ўйинчоқлар ясашда иккита арча ёнғоғини нима билан ва қай тарзда бирлаштириш керак? Бундай амалий масалаларнинг муваффақиятли мустақил ечими ўқувчиларда қониқиш ҳосил қилади ва уларнинг ўрганиш фаоллигини, объектлар, жараёнлар ва меҳнат натижаларига қизиқишини рағбатлантиради.

Болаларда ҳатто энг оддий кузатиш ва тажрибалар ишини ташкил этиш – унинг мақсади ва вазифаларини ўзлаштириш, кузатув ва тажриба объектларини ўйлаб танлаш, рационал умумий режа тузиш, унинг бажарилиши тартиби усуллари, керак бўлса муддатларини аниқлаш малакасини изчил ва тизимли ривожлантиришсиз амалга ошириб бўлмайди. Қанчалик содда бўлмасин кузатиш ва тажрибалар техникасини эгаллаш ўқувчиларнинг диққатини тўплаш, ўлчамларни олиш, ёзув ва чизмаларни бажариш, олинувчи натижаларни таҳлил қилиш, ўз-ўзини назорат қилиш малакасини доимий такомиллаштиришсиз амалга ошириб бўлмайди.

Оддий, қисқа муддатли, баъзан лаҳзалик кузатишлардан кичик мактаб ўқувчилари аста-секин олдиндан шартлари ифодаланган, ташкил этилган ва мақсадли тажрибаларга ўтади. Масалан, ўқитувчи ўқувчилар олдига бир хил қалинлик ва вазифали, бирон турдаги толалардан – ўсимлик, ҳайвон, сунъий ва аралаш – тайёрланган ипларнинг қиёсиси мустаҳкамлигини аниқлаш учун оддий тажрибани мустақил ташкил этиш ва ўтказиш вазифасини кўйиши мумкин. Бунда ўқувчиларнинг нафақат тажибани ўтказиш мазмуни ва шартларини ўйлаб кўришлари, олинган иплар мустаҳкамлик даражаси бўйича қандай тартибда жойлашувини аниқлашлари, балки

ипларнинг хусусиятлари уларнинг турли амалий мақсадларда қўлланиши учун қандай аҳамиятга эга эканлигини аниқлашга ҳаракат қилишлари ҳам муҳим.

Кузатиш ва тажрибаларнинг изчил мураккаблаштириш, турли ўлчовларни талаб этувчи энг оддий лаборатория ишларининг аста-секин киритилиши ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши, уларда турли ишлаб чиқариш жараёнлари ва ҳодисалари, меҳнат материаллари ва қуроллари, буюм конструкциялари, катталар меҳнати ва ҳоказо тўғрисидаги политехник тасаввурлар тўпланишига ёрдам беради. Алоҳида кузатишлар ва тажрибалар мазмуни, ҳажми ва меҳнат талабининг аста-секин мураккаблаштирилиши бошланғич синф ўқувчилари учун ўқув дастури мазмунидан четга чиқмаслиги кераклигини қайд этиш зарур.

Меҳнат дарсларида кузатишлар, тажрибалар ва энг оддий лаборатория ишларини ташкил этишда ўқитувчининг муҳим вазифаларидан бири болаларни мустақил билим олишга тизимли ўргатиб боришдан иборат бўлиб, уларни эгалламасдан туриб онгли, мақсадли, махсулдор ишлаб бўлмайди. Бу энг аввало меҳнат дарсларида тайёрланадиган буюмларнинг рационал конструкциясини ишлаб чиқиш усуллари тўғрисидаги билимлар; ишлов берилувчи материаллар ассортиментини ва муҳим хусусиятлари, қўлланувчи меҳнат қуроллари тўғрисидаги билимлар; меҳнат рационал усуллари, технологик жараёнлар, техника хавфсизлиги, санитария ва гигиена тўғрисидаги билимлар; меҳнатни ташкил этилиши ва меҳнат маданияти тўғрисидаги билимлардир.

Бу ишларнинг барчасида нафақат натижа – билимлар билан бойиш ва уларнинг тизимланиши, балки мақсадли кузатиш, тажрибалар ўтказиш малакасининг доимий такомиллаштирилиши ҳам муҳим бўлиб, уларнинг натижаси кейинги амалий ишлар учун аҳамиятга эга. Бундай малакаларнинг ифодаланиши – кичик мактаб ўқувчиларининг политехник меҳнат тайёргарлигининг муҳим элементи, меҳнат таълими ва тарбиясининг ҳаёт билан, бошланғич синфларда ўрганилувчи бошқа ўқув фанлари билан боғлиқлигининг муҳим хусусиятидир. Шу билан бирга кўрсатилган малакаларнинг шаклланиши – кичик мактаб ўқувчиларининг мактабнинг ўрта синфларида кейинги таълим олишига назарий ва амалий тайёрланишининг муҳим томонидир.

Баъзи ўқитувчилар ва ҳатто услубчилар баъзан савол беришади: бошланғич синфларда кузатишлар ва тажрибалар ўтказишнинг нима кераги бор, эндигина ўқиш ва ёзишни ўрганган кичкинтойларга кузатишлар олиб бориш, энг оддий тажрибалар ўтказиш, улардан хулосалар чиқаришнинг нима кераги бор? Эрта эмасми? Ўқитувчи ўтказувчи суҳбатлар ва кўргазмалар билан чекланиб қолиш яхшироқ эмасми?

Тасаввурлар – бу фикрлар қаноти ушланиб турувчи ҳаводир. Мен фикрлаш жараёнлари бола онгида жонли, ёрқин, тимсолий тасаввурлар асосида боришига ҳаракат қилардим, болалар агроф дунёни кузатиш орқали ҳодисалар сабаби ва оқибатларини билиб олишлари, нарсалар сифати ва белгиларини таққослай олишига интилардим».

Болалар томонидан бажарилувчи кузатувлар, тажрибалар ва лаборатория ишларининг мантиқий асосини ташкил этувчи билим олиш фаолияти ўқувчилар қўйилган саволларни аниқлашнинг амалий моҳиятини етарлича аниқ тасаввур этгандагина уларни қизиқтиради ва кўп фойда беради. Болалар томонидан ўтказилувчи энг оддий изланишлар, кузатишлар ва тажрибалар самарадорлигининг муҳим шартлари – бу ҳаёт билан, ўқувчиларнинг аниқ, ҳозирги меҳнати билан боғлиқлик, уларнинг олдинги меҳнат тажрибаси, навбатдаги ўқув топшириқларни муваффақиятли бажариш учун зарур янги маълумотларни тўплашга таянишдир.

Кузатиш ва керакли нарсани кўра олиш санъатига болаларни доимий, тизимли ўргатиб бориш керак. Кўра олиш – бу кузатилаётган нарса, ҳодиса, жараёнда асосий, муҳим, характерли ёки кузатувчи учун янги, олдин маълум бўлмаган ёки эътибор берилмаган нарсани ажрата олишдир.

Кўра олиш – бу кузатилаётганни таърифлай олишдир. Киши предмет ёки ҳодисани қанчалик яхши кўrsa, қабул қилса, шунчалик уни аниқроқ, қизиқарлироқ, яққолроқ ва кўргазмалироқ таърифлай, тавсифлай олади, унинг фикрлари шунчалик аниқроқ ва соддароқ бўлади.

Киши предмет, жараён, ҳодисани қанчалик яхшироқ кўrsa, унинг устидан ҳукмронлиги кўпроқ бўлади. Масалан, боал меҳнат дарсларида ишлов берилувчи материал алоҳида хусусиятларини қанчалик яхши билса, бу материалдан буюмларни конструкциялаштириш ва деталларни ишлов бериш жараёнида у бу хусусиятларини билишидан яхшироқ фойдалана олади. Бу эса у ишни яхшироқ бажара олиши, буюмларнинг юқори сифатли бўлишига эришиши, хатоликлардан сақлана олишини англатади.

Кичик мактаб болаларини нафақат кўра олишга, балки ўтказилувчи кузатишлар мақсадини кўя олиш, энг оддий, амалга ошириш мумкин бўлган тажрибаларни ташкил эта олиш, ўз кузатишларидан хулосалар чиқара олиш ва бу хулосалардан меҳнат жараёнида фойдалана олишга ўргатиш жуда муҳим.

Ўқитувчи томонидан ташкил этилувчи кўрсатишлар, кузатишлар ва тажрибаларнинг кўп қисми одатда ўқувчилар олдин машғулотлар, суҳбатлар, экран қўлланиларини кўриб чиқиш жараёнида ўзлаштирган ўқув материални такрорлаш, мустаҳкамлаш ва умумлаштириш мақсадларига хизмат қилади. Бу ҳолда махсус топшириқлар ва режалар бўйича бажарилувчи кузатишлар ва тажрибалар кичик мактаб ўқувчиларига уларнинг билимларини тизимлаштириш, уларни тўлдириш ва аниқлаштириш, бошқа ўқув фанлари бўйича олинган билимлар билан боғлаш, билимларнинг амалий ишни бажариш учун аҳамиятини аниқлаш учун хизмат қилади.

Турли материалларнинг бир турдаги хусусиятларни аниқлаш ва таққослаш учун ўтказилувчи кузатишлар ва тажрибалар катта фойда беради, масалан, қоғоз ва газламани, лой ва пластилинни, иплар ва қоғоз шпагати,

қоғоз ва пластмасса плёнкаларни. Бунда бажарилувчи такқослашлар муҳим политехник аҳамиятга эга бўлиб, болаларга материалларнинг фаркли хусусиятлари, сифатларини яхшироқ ўзлаштиришга ёрдам беради.

Бир хил кузатишлар ва тажрибаларни турли синфларда меҳнат таълимнинг турли босқичларида, дастур турли мавзулари ва бўлимларини ўрганишда такрорлаш, бунда, албатта, иш бажарилиши мустақиллиги даражасини мураккаблаштириш ва ўзгартириш, хулосаларни аниқлаштириб бориш мақсадга мувофиқдир.

Кўрсатишлар, кузатишлар ва энг оддий тажрибаларни кўпинча алоҳида эмас, йўл-йўлакай ўқувчиларнинг у ёки бу буюмларни тайёрлаш бўйича оддий ўқув иши жараёнида ўтказишга тўғри келади. Болалар меҳнатини шундай ташкил этиш зарурки, улар кузатишлар ва тажрибалар ўтказиб, улар бўйича хулосалардан шу ернинг ўзидаёқ фойдаланишсин ва бу уларга яхшироқ натижаларга эришишига ёрдам беришига ишонч ҳосил қилишсин.

Кузатишлар ва тажрибалар мазмуни ва натижаларининг ўқувчилар хотирасида мустаҳкам сақлаб қолиниши уларнинг ўтиши шароити, ишнинг тайёрланиши, ва албатта, боланинг қизиқувчанлиги, унинг кузатилаётган ҳодисалар, жараёнлар ва объектларга бўлган қизиқиши, унинг кузата олиш малакасига боғлиқ. Кузатишлар ва тажрибалар жамоа бўлиб ўтказилганда, ўрганиш объектлари ва ташкил этилишига синф, гуруҳ ўқувчиларининг умумий қизиқиши уйғотганда, уларнинг самарадорлиги ошади.

Ўқитувчи амалда меҳнат ва турли махсус кузатишлар жараёнида олинган билимлар ишни тез ва яхши бажаришга ёрдам беришини кўрсатганда, ўқувчилар учун кузатишлар ва тажрибалар алоҳида маъно касб этади. Масалан, болалар жадвалларга қоғоздан хошия тайёрлаш ишини бажараётганда, ўқитувчи улар олдида муаммоли савол қўяди: қоғоз йўллари қандай кесиш керак - қоғоз варағи толалари асосий йўналиши бўйлабми ёки унга кўндалангми, нима учун? Кичкина тажриба ўтказиб, ўқувчилар бу ҳолда қоғоз йўллари бўйлабми кесиш кераклигини аниқлашади, бунда улар елим билан намланишида камроқ чўзилади, улар билан ишлаш осонроқ ва иш сифати юқорироқ бўлади. Қоғоз жилдлар, блокнотлар ва брошюралар четини елимлаш учун қоғоз йўллари кўндаланг йўналишда кесилади: улар мустаҳкамроқ бўлади, чўзилмайди, кўпроқ хизмат қилади. Қоғоз йўллари тўғри кесиш учун уларни тажриба йўли билан қоғоз варағида бўйлабми ва кўндаланг йўналишини аниқлаш ва белгилаб қўйиш керак.

Бирон бир сабабларга кўра ўқувчиларга мустақил кузатишлар ва тажрибалар ўтказишга махсус топшириқлар бериш мақсадга мувофиқ бўлмаса ёки бунинг учун керакли шароитлар бўлмаса, кўрсатишлар катта фойда келтириши мумкин. Ўқитувчи у ёки бу меҳнат материаллари ёки қуроолларини, алоҳида иш жараёнлари ёки усулларини кўрсатиб, тажрибалар қўяди ва изоҳлайди, болалар билан биргалида муайян ишларни амалий бажариш учун аҳамиятга эга бўлган хулосалар чиқаради. Ўқитувчи томонидан ҳўллашда қоғоз ва картон хусусиятлари ўзгаришини яққол кўрсатиб берувчи тажрибалар қаторининг кўрсатилиши катта фойда беради. Бу тажрибалар ўқувчилар эътиборини буюмлар юзасида бурмалар ҳосил бўлиши ва материалларни елим эритмалари ёки бўёқлар эритмалари билан намланиши оқбати бўлган бошқа нуқсонларга қаратади.

Ўқитувчи томонидан ташкил этилувчи кузатишлар ва тажрибалар, кўрсатиб беришлар каби одатда икки бир-бирини тўлдириб турувчи мақсадни кўзлайди: бир томондан, у ёки бу ҳодиса ёки натижаларни кузатишда, ўқувчилар маълум хулосаларга келишади, улар бажарадиган амалий ишлари учун бевосита аҳамиятга эга бўлган хулосалар чиқарадилар; иккинчи томондан олдиндан хулосаларни билиб, ўқувчилар ўз билимларига махсус кузатишлар ва тажрибаларда тасдиқланишлар топадилар, уларнинг билимлари мустаҳкамроқ, онглироқ бўлади, бу эса амалий ишлар сифатида ўз аксини топади.

Мустақил кузатишлар ва тажрибалар ўтказиб, ўқитувчи кўрсатиб берганлари устида фикр юритиб, ўқувчилар нафақат қўйилган саволга жавоб олишга, балки кузатишлар бориши, жараёни, энг оддий изланишлар усуллари ва улар билан боғлиқ кашфиётларга ҳам қизиқишади. Болалар аста-секин ўқитувчи қўйган саволларга тажриба орқали жавоб топиш методикасини эгаллаб боришади. Улар аниқлаш лозим бўлган саволларни мустақил қўйиш ва уларни ифодалаш, жавоб олишнинг содда усулларини танлаш, иш бажарилиш тартибини аниқлашни ўрганадилар. Ўқувчилар ўз кузатишлари ва тажрибаларини ташкил этиш, ўтказиш жараёнида ёзувлар ва содда чизмаларни бажариш, иш якунида эса қисқа ва лўнда хулосаларни асослаб бериш, бу хулосаларнинг амалиёт учун аҳамиятини кўрсатиб беришга ўрганадилар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси ҳунар-техника таълимини ривожлантириш концепсияси. А.П. Худайберганов, Х. Ф. Рашидов. – Тошкент: 1992. – 24-42 бетлар.
2. Воробёв А.И. Меҳнат политехника таълими дидактикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 68-92 бетлар.
3. Воробёв А. И. ва бошқалар. Меҳнат таълими. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 87-112 бетлар.
4. Меҳнат таълимдан умумий ўрта таълим мактаблари учун давлат таълим стандартлари. "Таълим тараққиёт; ИВ махсус сон 1999.
5. Воробёв А. И. Меҳнат таълими ва касб танлашга йўллаш методикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 110-140 бетлар.
6. Мавлонова Р. ва бошқалар. Меҳнат таълими методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986.

СЕКЦИЯ: ПСИХОЛОГИЯ

Гаухар Карабалиева
(Орал, Қазақстан)

ЕРТЕ БАЛАЛЫҚ ШАҚТАҒЫ АУТИЗМ

Бүгінгі таңда әлем бойынша дамуында кемістіктері бар балаларды арнайы оқыту мен тәрбиелеу, қоғамға әлеуметтік бейімдеу мәселесіне назар аударылуда. Ерекше балалардың білім алу үдерісі арнайы педагогикалық-психологиялық көмекті, оқыту әдістері мен тәсілдерін оңтайлы ұйымдастырылуын талап етеді.

Ерте балалық шақтағы аутизм ауқымды мәселелердің қатарынан орын алып отыр. Сол себепті де оны жан-жақты зерттеу қолға алынуда. Ерте балалық шақтағы аутизм синдромы клиникалық картинада жетекші орын алады және баланың психикалық дамуына аса ауыр әсер етеді. Балалар аутизмі - баланың психикалық дамуының бұзылысының кең тараған түрі. Қазіргі уақытта бүкіл әлемде аутизм дертіне шалдыққан балалардың саны күрт өсіп келе жатқандығы белгілі. Ең алдымен ерте балалық шақтағы аутизмнің шетелдік және отандық ғылымда қаншалықты деңгейде зерттелгендігі жөнінде мәлімет алу үшін оның тарихына үңілген жөн болар еді. Біріншіден, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өз-өзіне тұйықталуға және жалғыздыққа бейім балалардың жиілеуімен сипатталады. Екіншіден, XX ғасырдың 20-40 жылдарында балалардағы шизофренияны анықтау туралы сұрақтар қарастырылды. Үшіншіден, 1943-1970 жылдары Каннердің және Аспергердің аутизм бойынша кардиналды жұмыстарының пайда болуымен сипатталады. Алғаш рет бұл синдром 1943 жылы ағылшын психиатры Каннердің көмегімен анықталған болатын. Бұдан бөлек 1944 жылы австриялық психиатр Аспергер осы синдромға ұқсас, тек аутистикалық психопатия деген атаумен синдромға сипаттама берді. Төртіншіден, 1980-1990 жылдары ерте балалық шақтағы аутизм әр түрлі шығу тегі бар ерекше синдром емес екені сипатталды [1].

Ресейде ерте балалық шақтағы аутизм балаларға психологиялық-педагогикалық көмек беру мәселелері, өткен ғасырдың 70 - жылдары қарқынды қарастырыла бастады. Зерттеулердің нәтижесі ретінде, осы категорияға жататын балалардың психологиялық классификациясы пайда болды. (К.С.Лебединская, О.С.Никольская) [2, 3].

Бүгінде аутизмнің нақты себептері анық зерттелмеген. Көп ғалымдардың деректері бойынша аутизммен ауырған балалардың себебі орталық жүйке жүйесінің бұзылуы салдарынан болады. Тұқым қуалаушылық фактордың әсері мол екенін көптеген зерттеушілер мойындайды. Сонымен бірге мидың органикалық зақымдалуы да аутист балаларда жиі кездеседі.

Ерте балалық шақтағы аутизм бала дамуындағы ауытқушылықтың ауыр түрі болып табылады. Ол нақты симптом ретінде 3 жасқа қарай қалыптасуы мүмкін. Ерте балалық шақтағы аутизм келесідей клинико-психологиялық қасиеттермен байқалады: эмоционалды қарым-қатынас жасау қабілетінің бұзылысы; стеротипті мінез-құлық. Баланың мінез-құлқында бір бейнелі әрекеттің сипатталуы - моторлық (теңселу, секіру, соғу), сөздік (бір дыбысты немесе сөзді, сөз тіркесін айтуы), қандай да бір стереотиптік, манипуляциялық зат; бір бейнелі ойын, стереотипті қызығушылықтар; сөйлеу тілінде ерекше сипаттағы кемістіктер (мутизм, эхолалия, сөздік белгілер, стереотипті монологтар, сөз барысында бірінші жақтың болмауы, т.б.); қарым-қатынас жасау бұзылыстары. Ерте балалық шақтағы аутизмнің жеке белгілері ерте жастан бастап-ақ көріне бастайды. Ерте балалық шақтағы аутизмге тән белгілер:

1) Сенсорлық ынталандыруға жоғары сезімталдық. Баланың алғашқы жылдарынан бастап сенсорлық қолайсыздыққа бейімделуі (көбінесе қарқынды тұрмыстық дыбыстар және оларға жанасу барысында тітіркену), сонымен қатар жағымсыз әсерге зейін қоюы бақыланады. Қоршаған ортаны зерттеуге бағытталған белсенділіктің жетіспеушілігі барысында, онымен әр түрлі сенсорлық байланыс шектелсе, бала қайта-қайта затты алуға ұмтылатын жанасу, көру, есту, вестибуляторлық ерекше әсерлерге таңқалу бақыланады. Мысалы, алты айлық баланың сүйікті ісі және одан жоғары жаста целлофаннан жасалған пакеттің сусылдауын, қабырғадағы көлеңкенің қозғалысын бақылау және т.б. болуы мүмкін. Аутизм барысында ерекше заңдылық бала таңданысына жақын адамы мүлдем көмектесе алмайды, бұл факт болып табылады.

2) Өзін-өзі қорғау сезімінің бұзылысы көптеген жағдайларда бір жасқа дейін анықталады. Ол жоғары мұқияттылық ретінде, әрі қорқыныш сезімінің болмауымен көрінеді.

3) Жақын ортамен аффективті байланыстың бұзылысы келесідей жағдайларда көрінеді:

Анасының қолына ыңғайлану ерекшеліктері. Көптеген аутизм балалар өз анасының қолында өзін қолайсыз сезінуі мүмкін: анасының қолынан шығуға ұмтылу, қарсылық көрсету.

Анасының бет-әлпетіне қарау ерекшеліктері. Қалыпты даму барысындағы бала адамның бет әлпетіне ерте қызығушылық танытады. Көзқарас арқылы қарым-қатынас жасау коммуникативті мінез-құлық формасының дамуы үшін негіз болып табылады. Аутист балаларға тән сипат көзбен байланысқа түсуден қашқақтау тән (көзқарасы бетке тура бағытталмайды).

Ерте күлкінің ерекшеліктері. Өз уақытында пайда болған күлкі және оның жақын адамына бағытталуы – баланың қалыпты дамуының белгісі. Алғашқы күлкі көптеген аутист балаларда адамға емес, көбінесе бала үшін жағымды сенсорлық ынталандыруға жауап (тықырлату, анасының ашық түсті киімінің түсі және т.б.).

Жақын адамға бауыр басудың қалыптасу ерекшеліктері. Қалыпты жағдайда анамен айырылу уайымы көрінеді. Аутист балада бауыр басудың көрінуі үшін жағымды эмоционалды реакциялар қолданылмайды. Қоршаған ортадағылармен байланыс қиындығы баланың ересектерге қарым-қатынас формасының даму ерекшеліктерімен байланысты. Қалыпты жағдайда өзінің эмоционалды жағдайын көрсету қабілетін ересектермен бөлісу - баланың ерте бейімделуінің ерекшелігі, әдетте ол екі айдан кейін көріне бастайды. Анасы баласының көңіл-күйін өте жақсы түсінеді және оны басқара алады: баланы жұбату жайсыздықты жояды, тыныштандырады. Ал аутист баланың анасы өз балаларының эмоционалды жағдайын түсінуде жиі қиындықтарды сезінеді.

Еліктеушіліктің жоқтығы. Еліктеуді қажет ететін қалыптағы қарапайым ойындар аутизм балалар үшін ұйымдастыру қиындығын тудырады.

Қоршаған ортадағылардың әсеріне баланың тәуелділігі. Егер аутизм баланың ата-анасы табандылық және белсенділік көрсетіп, өзіне назар аудартуға тырысса, онда ол қарсылық көрсетеді немесе байланысқа мүлдем түспейді [4].

Ерте балалық шақтағы аутизм – бұл құрамына агрессия, түрлі аффективті жағдайлар, аутизм енетін түрлі жағдайлардың бірлігі болып табылады. Ерте балалық шақтағы аутизмді анықтау немесе зерттеу көп жағдайда белгілі бір өзіндік қиындықтарды туғызады. Өйткені ол басқа ауруларға ұқсас белгілері арқылы көрініп отырады. Ерте балалық шақтағы аутизмді невропатиядан ақыл-ойдың артта қалуынан психикалық дамудың бұзылуынан, қимыл-қозғалыстың бұзылуынан айыра білу керек. Невропатиялы балалардың денелік-психикалық тонустары төмен болады. Олардың мінез-құлықтарында жоғары сезімталдық байқалады. Олар ұялшақ, кейде жағдайдың өзгеруін қиын қабылдайды. Бұл белгілер аутизм балалардың мінез-құлқындағы негізгі ерекшеліктерге ұқсас болып келеді. Ерте балалық шақтағы аутизм балаларды ақыл-есі артта қалған балалардан ажырата білу керек. Ерте балалық шақтағы аутизм балалардың ақыл-есінің артта қалуын оның анасына деген реакциясының болмауынан көруге болады. Бұндай балалар өз-өзіне қызмет көрсетуге қабілетсіз болып келеді. Кей жағдайларда сөйлеудің бұзылуы да көрініп отырады. Сонымен қатар, ерте балалық шақтағы аутизм балалар өзін қоршаған адамдар алдында қорқыныш сезімін сезінеді. Кеңістікті бағдарлауы бұзылады. Зейіннің тұрақсыздығымен сипатталады.

Аутизм балалардың әлеуметтендіру мүмкіндіктері көптеген факторлармен анықталады. Олардың негізгілері: аутизмдік ауытқушылықтардың күрделілігі, тереңдігі; ерте диагностикалау; медициналық-психологиялық-педагогикалық кешенді қызметтер; арнайы түзету жұмыстары; түзету әдістерін үйлесімді таңдау, мамандар мен отбасы арасындағы бірлескен жұмыстарды жүргізу болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Каган В.Е. Аутизм у детей. – Л.: Медицина, 1981. – 190 с.
2. Лебединская К.С. Ранний детский аутизм // Нарушения эмоционального развития как клинико-дефектологическая проблема. – М.: НИИ дефектологии РАО, 1992.
3. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутичный ребенок: пути помощи. – М.: Теревинф, 2000.
4. Шуйншалиева С.А. Синдром детского аутизма. – Уральск., 2011. – 136 с.

Научный руководитель – кандидат педагогических наук, доцент А.Г.Муханбетчина

*Нигора Санакулова
(Бухара, Узбекистан)*

МОТИВЫ И ЕГО ВИДЫ: ИЗУЧЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ТЕОРИЙ

Каждый человек на своем жизненном пути принимает решения, выполняет поставленные задачи перед собой, достигает цели, стремится к мечте. Для чего и что его заставляет? Любые поведение, поступки, слова, действия человека чем-то определяются. Человек бросает вполне благополучную городскую жизнь – квартиру, работу – и отправляется жить в отдаленную деревню. Почему? Или человек вдруг решительно принимает решение, которое кардинально изменяет его жизнь в другое русло. Любые поведения, поступки, слова, действия человека чем-то определяются. Именно вопрос «Почему человек так действует?» направлен на поиск причин его поведения – его мотивов и потребностей.

Потребность – это состояние нехватки в чем-либо, которую организм стремится компенсировать. Потребности человека условны, подвижны, носят виртуальный характер. В связи с многообразием условий

реализации, возраста, окружающей среды биологическая потребность становится материальной, социальной или духовной, т.е. потребность трансформируется. В параллелограмме потребностей (биологическая потребность – материальная – социальная – духовная) главенствующей становится та потребность, которая наиболее соответствует личному смыслу жизни человека, лучше вооружена средствами своего удовлетворения, т.е. та, которая лучше мотивирована.

Мотив – это то, ради чего выполняется деятельность (например, ради самоутверждения, денег и т.п.).

Понятие «мотив» (от лат. «*movere*» – двигать, толкать) означает побуждение к деятельности, побудительную причину действий и поступков. Мотивы могут быть различные: интерес к содержанию и процессу деятельности, долг перед обществом, самоутверждение и т.п. Как таковой виды мотивов очень много, но условно и обобщенно можно выделить следующие *виды мотивов*:

1. Мотив самоутверждения. Данный мотив тесно переплетается с чувством собственного достоинства индивида, его самолюбием и честолюбием. Личность пытается доказать социуму, что он чего-то стоит, хочет, чтобы его ценили и уважали, стремится к определенному статусу в обществе.

2. Мотив идентификации. Данный мотив основывается на желании быть похожим на кумира, героя, определенную авторитетную личность.

3. Мотив власти основывается на стремлении субъекта заполучить власть и возможность влиять на окружающих людей. Потребности во власти во все времена была одной из основных, движущих человеческими действиями, сил.

4. Процессуально - содержательные мотивы представляют собой побуждение к активности человека посредством содержания и процесса деятельности. Человек любит выполнять именно эту деятельность, он проявляет инициативу и свою физическую или интеллектуальную активность.

5. Мотив саморазвития – это один из главных мотивов, который заставляет личность к работе над собой и развитию.

6. Мотив достижения – стремление к достижению отличных результатов и высокого мастерства в своей деятельности. Такое стремление обычно проявляется в том, что индивид выбирает достаточно сложные задания и пытается их выполнить.

7. Просоциальные мотивы – это мотивы, связанные с собственным осознанием общественного значения деятельности, с ответственностью перед обществом.

8. Мотив аффилиации представляет собой стремление к поддержанию взаимоотношений с другими людьми, к общению и контакту с ними. Смысл аффилиации заключается в самооценности общения.

9. Негативный мотив является побуждением, которое вызвано осознанием возможных неприятностей, наказаний, неудобств, которые имеют место в случае невыполнения деятельности.

10. Мотив материального благосостояния – это стремление человека к материальной достаточности [5, с. 3].

Мотив и мотивация в психологии определяются выбором направленности деятельности, которая определяется актуальными потребностями, ограничениями и возможностями, которые заложены в определенной ситуации. Если человек стремится к выполнению определенной деятельности, можно сказать, что у него есть мотивация. Например, если ученик прилежен в учебе – у него мотивация к учебе; у спортсмена, который стремится достичь высоких результатов, высокий уровень мотивации достижения; желание руководителя всех подчинять свидетельствует о наличии высокого уровня мотивации к власти. Впервые слово «мотивация» употребил **А. Шопенгауэр** в статье «*Четыре принципа достаточной причины*». Затем этот термин прочно вошел в психологический обиход для объяснения причин поведения человека и животных. В настоящее время мотивация как психическое явление трактуется по-разному. В одном случае – как совокупность факторов, поддерживающих и направляющих, т. е. определяющих поведение, в другом случае – как совокупность мотивов, в третьем – как побуждение, вызывающее активность организма и определяющее ее направленность. Кроме того, мотивация рассматривается как процесс психической регуляции конкретной деятельности, как процесс действия мотива и как механизм, определяющий возникновение, направление и способы осуществления конкретных форм деятельности, как совокупная система процессов, отвечающих за побуждение и деятельность. Отсюда все определения мотивации можно отнести к двум направлениям. Первое рассматривает мотивацию со структурных позиций, как совокупность факторов или мотивов. Например, согласно схеме В. Д. Шадрикова, мотивация обусловлена потребностями и целями личности, уровнем притязаний и идеалами, условиями деятельности (как объективными, внешними, так и субъективными, внутренними – знаниями, умениями, способностями, характером) и мировоззрением, убеждениями и направленностью личности и т. д. [7].

С учетом этих факторов происходит принятие решения, формирование намерения. Второе направление рассматривает мотивацию не как статичное, а как динамичное образование, как процесс, механизм. Однако и в том и в другом случае мотивация у авторов выступает как вторичное по отношению к мотиву образование, явление. (Например, В. А. Иванников, Р. А. Пилюян, Р. Вудвортс, У. Джемс, Е. Н. Баканова.) Больше того, во

втором случае мотивация выступает как *средство или механизм реализации уже имеющихся мотивов*: возникла ситуация, позволяющая реализовать имеющийся мотив, появляется и мотивация, т. е. процесс регуляции деятельности с помощью мотива. Например, В. А. Иванников (1985) считает, что процесс мотивации начинается с актуализации мотива. Такая трактовка мотивации обусловлена тем, что мотив понимается как предмет удовлетворения потребности. Его не надо формировать, а надо просто актуализировать (вызвать в сознании человека его образ) [4]. Однако при таком подходе остается непонятным, во-первых, что же придает побудительность – ситуация или мотив, во-вторых, каким образом возникает мотив, если он появляется раньше, чем мотивация. Высказывания авторов о соотношении мотива и мотивации не проясняют этого вопроса. Так, Р. А. Пилюян пишет, что мотивация и мотив – взаимосвязанные, взаимообусловленные психические категории и что мотивы действия формируются на базе определенной мотивации (т. е. мотивы вторичны). И в то же время он утверждает, что через выработку отдельных мотивов мы можем влиять на мотивацию в целом (т. е. уже мотивация зависит от мотивов, которые становятся первичными) [6]. Таким образом мы можем сказать что мотивация – это совокупность побуждающих факторов, определяющих активность личности; к ним относятся мотивы, потребности, стимулы, ситуативные факторы, которые детерминируют поведение человека. Термин «мотивация», взятый в широком смысле, используется во всех областях психологии, исследующих причины и механизмы целенаправленного поведения человека и животных. По своим проявлениям и функции в регуляции поведения мотивирующие факторы могут быть разделены на три относительно самостоятельных класса. При анализе вопроса о том, почему организм вообще приходит в состояние активности, анализируются проявления потребностей и инстинктов как источников активности. Если изучается вопрос, на что направлена активность организма, ради чего произведен выбор именно этих актов поведения, а не других, исследуются прежде всего проявления мотивов как причин, определяющих выбор направленности поведения. При решении вопроса о том, как, каким образом осуществляется регуляция динамики поведения, исследуются проявления эмоций, субъективных переживаний (стремлений, желаний и т. п.) и установок в поведении субъекта.

Любой вид мотивации играет очень важную роль в изучении психологии человека и его поведения. Но что влияет на мотивацию человека? Какие факторы? Именно для изучения этих вопросов применяются теории мотивации. Теории мотивации изучают и анализируют потребности человека, их содержание и то, как они связаны с его мотивацией. В них предпринимается попытка понять, что побуждает человека к той или иной деятельности, какие потребности мотивируют его поведение. Изучение этих потребностей повлекло за собой появление трёх главных направлений:

1. Содержательные теории мотивации. 2. Процессуальные теории мотивации. 3. Теории, в основе которых лежит специфическая картина человека.

Рассмотрим каждое направление более подробно.

Содержательные теории мотивации анализируют факторы, которые оказывают влияние на мотивацию. По большей части, они сконцентрированы на анализе потребностей человека. Содержательные теории описывают структуру потребностей и их содержание, а также то, как всё это связано с мотивацией индивида.

Процессуальные теории мотивации анализируют то, как человеком распределяются усилия для достижения новых целей, и какой тип поведения будет им для этого выбран. В процессуальных теориях поведение человека определяется не только потребностями, но является функцией его восприятия и ожиданий, связанных с конкретной ситуацией, и возможных последствий того типа поведения, который выбрал человек.

Теории, в основе которых лежит специфическая картина работника, берут за основу определённый образец работника, его потребности и мотивы [5, с.8-10].

Кроме вышеуказанных, многие ученые психологи продвигают свои теории. Такие как

Бихевиористские теории мотивации. Бихевиористы отмечали, что термин «мотивация» слишком общий и недостаточно научный, что экспериментальная психология под этим названием фактически изучает потребности, влечения (драйвы), имеющие чисто физиологическую природу. Бихевиористы объясняют поведение через схему «стимул – реакция», рассматривая раздражитель как активный источник реакции организма. Для них проблема мотивации не стоит, так как, с их точки зрения, динамическим условием поведения является *реактивность* организма, т.е. его способность отвечать специфическим образом на раздражители. Правда, при этом отмечается, что организм не всегда реагирует на воздействующий извне стимул, в связи с чем в схему введен фактор (названный мотивацией), объясняющий различия в реактивности. Наиболее видный представитель динамической психологии американец Р. Вудворте, критикуя бихевиористов, трактовал ответ на внешнее воздействие как сложный и изменчивый акт, в котором интегрируются прошлый опыт и своеобразие внешних и внутренних наличных условий. Этот синтез достигается благодаря психической активности, основой которой служит стремление к Цели (потребность) [8].

Когнитивные теории мотивации. Еще У. Джемс в конце прошлого века выделял несколько типов принятия решения (формирования намерения, стремления к действию) как сознательного преднамеренного мотивационного акта. Объекты мысли, задерживающие окончательное действие или благоприятствующие ему, он называет *основаниями*, или *мотивами*, данного решения [1].

Психоаналитические теории мотивации. Новый этап изучения детерминации поведения начался в конце XIX века в связи с появлением учения Зигмунда Фрейда о бессознательном и влечениях человека. Он придавал решающую роль в организации поведения бессознательному ядру психической жизни, образуемому мощными влечениями. В основном сексуальными (либидо) и агрессивными, требующими непосредственного удовлетворения и блокируемые «цензором» личности – «Сверх-Я», т.е. интериоризированными в ходе социализации индивида социальными нормами и ценностями. Если у У. Джемса мотивация в решающей степени связывалась с сознательным принятием решения (с учетом многих внешних и внутренних факторов), то у З. Фрейда и его последователей в детерминации поведения решающая роль отводилась бессознательному, подавление побуждений которого со стороны «Сверх-Я» приводит к неврозам [3].

Биологизаторские теории мотивации. Среди них можно отметить те, которые обращаются к понятию «мотивация» лишь для объяснения причин активности организма. О мотивации в этом случае говорят как о мобилизации энергии. При этом исходят из представлений, что естественным для организма является состояние неактивности и, чтобы произошел его переход к активности, необходимы какие-то особые побудительные силы [2].

Основываясь на теориях ученых, многие сделали вывод, что потребность и мотив имеют своеобразное качество, в котором потребность рассматривается как побудитель действий, деятельности, поведения человека, а мотив принимается какой-то один конкретный психологический феномен, в котором группируются как на побуждение, на потребность, на цель, на намерение, на свойства личности и на состояния.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Джемс У. Многообразие религиозного опыта. – М.: «Русская Мысль», 1910.
2. Введенский Н. Е. О неустойчивости нерва. – Санкт-Петербург, 1900.
3. Зигмунд Фрейд. Я и Оно. – К., 1996.
4. Иванников В. А.. Психологические механизмы волевой регуляции. – М.: «Московский университет», Глава 1.
5. Ильин Е. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2003. «Мастера психологии». – С. 3-10.
6. Пилоян Р. А. Мотивация спортивной деятельности. – М.: 1984. – С. 98.
7. Шадриков В. Д. Психологическая характеристика нормального человека. – Логос: «Университетская книга», 2009. – С. 148.
8. Robert S. Woodworth. Dynamic psychology, N. Y., 1925.

СЕКЦИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Жанар Абдикаримова
(Кызылорда, Казахстан)

ЖАЛПЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ ИНФОРМАТИКА КУРСЫН ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ
БЕРУ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ

Еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты 2012 жылғы Жолдауында: «Оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет. Олар патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, тәннің де, жанның да дамуы, заңға мойынұсынушылық» деп атап көрсетті [1]. Осыған орай, қазіргі жастардың бойында ұлттық сананы ұлтаралық келісім, толеранттылық негізінде қалыптастырудың маңыздылығы – бүгінгі күнгі өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

Бүгінгі таңда ХХІ ғасыр табалдырығын еркін аттаған азат ұрпаққа тәлім-тәрбие мен білім беруді жетілдірудің басым бағыттарын айқындап, педагогика ғылымында ұлттық сананы қалыптастыру көкейкесті мәселелердің бірі. Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің негізгі бағдарлы идеялары еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан - 2030» стратегиялық бағдарламасында толық өркеніетті ел болу үшін алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызға сіңіріп, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанымыз жөн екендігі айтылған [3]. Олай болса, басты мақсат – жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтар, рухани-мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу. Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында: «Қазақ халқының мәдениеті мен салт-дәстүрін оқып-үйрену үшін тәрбиелік мүмкіндіктер, жағдайлар жасалу керек», - деп көрсетілген [2].

Ұлттық тәрбие қазір елімізде орын алып отырған көптеген мәселелерді: ана тілін, тарихын, ұлттық салт-дәстүрін білмейтін жастар, тастанды жетім балалар, «қиын» балалар, қарттар үйлеріндегі әжелер мен аталар, нашакорлыққа салынған жастар, тағы басқаларды бірте-бірте жоюдың және олардың алдын алып, болдырмаудың негізгі жолы. Ұлттық тәрбие алған ұрпақ дені сау, білімді, ақылды, ұлтжанды, еңбекқор, сыпайы, кішіпейіл болып өседі, сондықтан да ұлттық тәрбие – ел болашағының дінгегі десек те болады.

Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауының: Білім және кәсіби машық-заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары бөлімінде «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек» екендігі айтылды. Сауаттылығы жоғары елге айналуымыз үшін әрбір азамат бойына ең алдымен ұлттық патриотизмді қалыптастыру қажет.

Оның мақсаты – ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын ұлттық құндылықтар мен жалпы адамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу. Ал міндеті – мәдени-әлеуметтік өзгермелі жағдайдағы ұлттық тәрбиенің дінгегі – ана тілі болып қалатынын негіздеу, қазақ тілі мен тарихын, мәдениеті мен тілін, салт-дәстүрі мен дінін құрметтеуде жастардың ұлттық интеллектуалдық мінез-құлқын қалыптастыру, бүгінгі қазақ елінің индустриалық-инновациялық жүйесінің дамуын қамтамасыз ететін парасатты, ұлттық сипаттағы белсенді іс-әрекетке тәрбиелеу, білім және мәдени-рухани тұрғыда басқа өркениеттермен бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз ету, қоғам мен адам, адам мен табиғат қарым-қатынасының өркениеттілік сана-сезімін ұлттық рухта қалыптастыруды көздейді.

Ұлттық патриотизмді қалыптастыруда салт-дәстүрлердің атқаратын орны ерекше. Ұлттық қасиеттеріміздің ұрпақ бойында қалыптасуы қоғам игілігі үшін маңызды. Ұлттық тіл, ұлттық-әдеп ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, ауызекі халық шығармашылығы, ұлттық тарих, ұлттық сәндік-қолданбалы өнер, ұлттық ойындар, т.б. ұлттық патриотизмді қалыптастырудың құралдары болып саналады. Қазіргі таңда информатика сабағында компьютерлік технологияны кеңінен қолдану тиімділігі оқушылардың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда кез-келген материалды қызықты, әрі ғылыми тұрғыдан мазмұнды етіуге игі әсерін тигізеді. Компьютерлік технологияны дұрыс, мәдениетті түрде пайдалана білсе, оның мүмкіншілігі көп. Информатика пәнінде компьютерлік технологияны пайдалану арқылы оқушылардың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға «Ұлттық қолөнер», «Ұлттық салт-дәстүрлер», «Ұлттық тағамдар», «Ұлттық ойындар», «Ұлттық киімдер», «Ұлттық музыкалық аспаптар» деген тақырыптарды қолдануға болады және осы аталған тақырыптарға байланысты, оқушыларға қазақ халқының салт-дәстүрі мен ұлттық құндылықтарды негізінде тәрбие беру моделін іске асыруға болады.

Олай болса, басты мақсат – жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтар, рухани-мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу. Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін:

- оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру;

- жас ұрпақ санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту;

- ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұраларды қастерлеу;

- жас ұрпақ бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездерін қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана басты мақсатқа жетеміз.

Қазақ халқының ғасырлар тұңғығынан бері тарихымен біте қайнасып келе жатқан ұрпақ тәрбиелеудегі тәжірибелері бізге сол рухани мәдениет, этикалық, эстетикалық құндылықтарын құрайтын ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, әдеби, музыкалық, кәсіби, тұрмыстық фольклорлар мазмұны арқылы жетіп отыр. «Тәрбиесіз берген білім адамзаттың қас жауы», – деген екен әл-Фараби. Технологияның дамып, әлемдік жаһандану үдерісі кезінде білім беру жүйесіне ұлттық инновацияны енгізу керектігін көпшілік мойындап отыр. Қоғамға қызмет ететін болашақ жеткіншектерге сапалы білім мен өнегелі ұлттық тәрбие беру – ұстаздар қауымының басты парызы.

Әр адам өзінің ұлттық тамырын, әдет-ғұрпын, мәдениетін түсіне алады. Өз халқына деген сүйіспеншілігі, өзінің туған жеріне өз халқы өмір сүретін ортаға деген сезіммен ұласып жату керек. Халықтық әдет-ғұрып, салт-санасының байлығы, патриоттық сезім Отанға деген сүйіспеншілігін қалыптастырады. Көне заманнан-ақ қазақ халқында жазбаша педагогикалық еңбек жазып қалдырмаса да білгір педагогтар, тәрбиешілер, ұстаздар болған. Олар өз көзқарастары мен әрекеттерінде белгілі-бір дәстүрлі дүниетанымды ұстанып, халықтың мұраттары мен арман-тілектеріне сүйеніп отырған.

Ұлттық сана-сезім, ұлттық патриотизм әр адамды, әр халықты ұлттық ойлау қабілеті, ұлттық әдет-ғұрып, ұлттық салт-дәстүр қоршауында сақтайтын негізгі рухани байлық. Егер бір ұлттың бір бөлшегі басқа жерде, я өз Отанында бөлек ұлттың сана-сезімі негізінде тәрбиеленсе, онда ол қоғамның мүшелері басқа ұлттың әдет-ғұрыпын, салт-дәстүрін қабылдайды, біраз уақыттан кейін сол ұлтқа сіңіп кетеді. Сондықтан халықты ұлт ретінде сақтайтын жалғыз жол бар, жас ұрпақты ұлттық сана-сезім негізінде тәрбиелеу, сондықтан оқушылардың бойында ұлттық сананы қалыптастыру үшін информатика сабақтарында «Word мәтіндік редакторы» тақырыбында 5 сынып оқушыларына ұлттық құндылықтарды қолдана отырып, мәтінмен жұмыс істеу зертханалық жұмыс жүргіздім. Оқушылар Word мәтіндік редакторында жұмыс жасау үшін әртүрлі тапсырмалар берілді.

1- тапсырма

1. Өлеңнің екі жағын да туралап теріңдер.
2. Өлеңнің әрбір жолын әртүрлі түске бояңдар.
3. Әріптің мөлшерін 14-ке өзгертіңдер.

Жұмыс барысы:

Microsoft Word мәтіндік редакторын Пуск-Все программы-Microsoft Office-Microsoft Word пернелерін басу арқылы іске қосамыз.

Жүсіпбек Аймауытов

Ұршық

Сыртылдама, он саусақ,

Майдалап, мая түтілші.

Шыртылдама, шынашақ,

Шыр айналшы, шүйке ілші.

Оймышты ұшқат, ырғай сап,

Ұршығым, сені қолға алам.

Ұршығым ұшқыр нар тайлақ,

Жез бұйдалы, жел маям.

Жел маям, желші, нар тайлақ.

Тартына берме, тайтаңдап.

Тартына берсең, тайтаңдап,

Тақымдап қоям, қайта айдап.

Қыла ма жалқау жарлылық,

Қылмаса ділгер жүн азы.

Екілен, зырла енді, ұршық,

Ирейін биязы.

Жұмыс барысы:

1. Microsoft Word мәтіндік редакторын іске қосу.
2. Мәтінді теру
3. Ctrl+A пернесін басып, мәтінді ерекшелеп алған соң, Главная/Абзац(Басты бет/Абзац) бөлімінен Выровнять по ширине(Ені бойынша туралау) таңдаймыз.
4. Өлеңнің бірінші жолын ерекшелеп алып, Главная/Шрифт(Басты бет/Қаріп) бөлімінен Цвет текста(Мәтін түсі) ішінен керек түсімізді таңдаймыз. Қалған 3 жолды дәл осындай жолмен түрлі түстерге бояймыз.
5. Мәтінді тұтастай ерекшелеп алған соң Главная/Шрифт(Басты бет/Қаріп) бөлімінен Размер шрифта(Қаріп өлшемі) ішінен 14 санын таңдаймыз.

2 – тапсырма

1. Мәтінді құжаттың екі жағын да туралап теріңдер
  2. Екінші сөйлемді қызыл түспен безендіріңдер
  3. Мәтін атауын 10 мөлшермен теріңдер
  4. Мәтіннің жазылу стилін курсивке өзгертіндер.
  5. Мәтінді «Жеті ата» деген атаумен сақтандар
- Жұмыс барысы:*
1. Мәтінді теру
  2. Ctrl+A пернесін басып, мәтінді ерекшелеп алған соң, Главная/Абзац(Басты бет/Абзац) бөлімінен Выровнять по ширине(Ені бойынша туралау) таңдаймыз.
  3. Мәтіннің екінші сөйлемін ерекшелеп алып, Главная/Шрифт(Басты бет/Қаріп) бөлімінен Цвет текста(Мәтін түсі) ішінен қызыл түсін таңдаймыз.
  4. Мәтінді тұтастай ерекшелеп алған соң Главная/Шрифт(Басты бет/Қаріп) бөлімінен Размер шрифта(Қаріп өлшемі) ішінен 10 санын таңдаймыз.
  5. Мәтінді тұтастай ерекшелеп алып, Главная/Шрифт(Басты бет/Қаріп) бөлімінен Курсив таңдаймыз.
  6. Файл/Сохранить как(Құжат/ ....сақтау) командасын орындап, ашылған терезедегі Имя файла(Құжаттың аты) бөліміне Жеті ата сөзін енгіземіз.

3 - тапсырма

1. Өлең мәтінін теріңдер
- Басқан жері сықырлап, келіп қалды.
Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,
Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
2. Орындары шатасқан жолдардың ретін анықтаңдар
  3. Тасымалдау амалдарының көмегімен жолдарды дұрыс ретімен орналастырыңдар
- Жұмыс барысы:*
1. Мәтінді тереміз.
  2. Екінші жолдың басына курсорды апарып, ерекшелеп алып, тышқанның оң жақ батырмасын басып, Вырезать(Қиып алу) командасын басамыз.
  3. Курсорды бірінші жолға әкеліп қойып, тышқанның оң жақ батырмасын басып, Вставить(Қою) командасын басамыз.
  4. Қалған шатасқан мәтіндердің орын ауыстыру үшін дәл осы қадамдарды орындаймыз.

4 - тапсырма

Әр оқушы өздерінің жеті аталарыңды мәтіндік редакторда жазыңдар. Есімдердің жанына сәйкесінше жеті атаның таралу ретін жазып отырыңдар. Сөздерді нөмірленген тізім ретінде бағанға жазыңдар, мәтіннің стилін Полу жирный стиліне өзгертіндер.

Оқушыларға осындай жаттығулар бере отырып оқушылардың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастырамыз.

Сонымен қорыта айтқанда, Word мәтіндік редакторы сабағында қазақ халқының салт дәстүрі арқылы оқушыларға ұлттық тәрбие беру мақсатында 5 сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін дамытып, ізгілік қасиеттерін қалыптастырып, жан-жақты жетілген, мәдениеті жоғары азамат тәрбиелеу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт Көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 28 қаңтар, 2012.
2. Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында: «Қазақ халқының мәдениеті мен салт-дәстүрін оқып-үйрену үшін тәрбиелік мүмкіндіктер, жағдайлар жасалу керек», - деп көрсетілген.

Научный руководитель – кандидат педагогических наук С.Ш.Тилеубай

ГЕОМЕТЕР'S SKETCHPAD ОРТАСЫН СТЕРЕОМЕТРИЯ КУРСЫ БОЙЫНША ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУДА ҚОЛДАНУ

Қазіргі ақпараттық технологиялардың қарқынды даму кезеңінде орта білім беретін оқу орындарының оқу үдерісінің тиімділігі болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығына тікелей қатысты. Сол себепті ақпараттық-компьютерлік технологиялар құралдарын педагогикалық іс-әрекетте кеңінен қолдана білу іскерліктерінің жоғары деңгейде қалыптасуы мектеп мұғалімдерінің кәсіби дайындығына қойылатын талаптар қатарына енеді. Осы орайда жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдерді педагогикалық үдерісте ақпараттық технологиялар мен бағдарламалық құралдарды қолдануға ғана емес, осы құралдарды жасауға дайындау өзекті мәселе болып табылады.

Мектеп бағдарламасында стереометрия курсы бойынша есептер шығаруға дағдыландыруда мынандай талаптар қойылған:

- модельдерден тік параллелепипедті, кубты, тік және дұрыс призманы, пирамиданы, дұрыс пирамиданы таба және бірін-бірінен ажырата алу және олардың негізгі элементтерін көрсете алу;
- үшбұрышты және төртбұрышты призма мен пирамиданы, оның элементтерін кескіндей алу;
- параллелепипедтің, тік және дұрыс призманың, дұрыс пирамиданың элементтерін, беттерінің ауданын, көлемдерін табуға берілген қарапайым есептерді шығара алу.

Есептерді шығаруға үйретуде компьютердің, сандық білім беру ресурстың мүмкіндіктерін пайдалану математиканың білім сапасын арттыруда үлкен рөл атқаратындығы белгілі. Компьютерді оқытудың тиімді құралы ретінде пайдаланудың психологиялық-педагогикалық тұрғыда қамтамасыз ету - күрделі мәселенің бірі. Мұнда компьютермен оқытудың біртұтас психологиялық-педагогикалық тұжырымдамасын жасауға байланысты әр түрлі мәселелер туындайды.

Компьютермен оқыту жағдайында оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеттерін ұйымдастырудың тиімді тәсілдерін іздестіру және жүйелеу де маңызды. Бұл мәселелерді шешуде негізге алатын белгілі ғылыми еңбектерде бар [1].

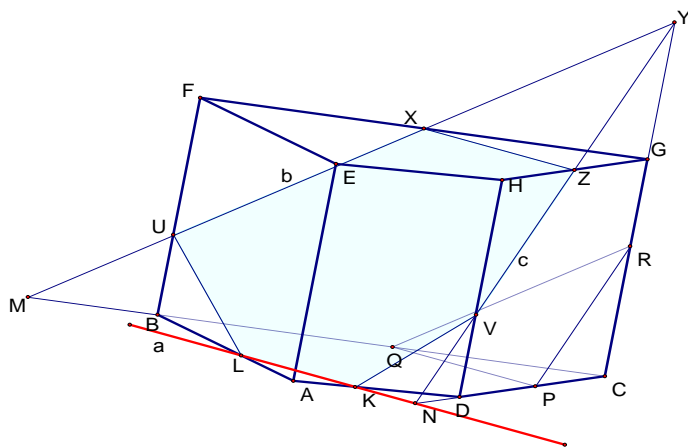
Компьютердің көмегімен оқушы өз бетінше, сондай-ақ өзге оқушылармен топтасып бірге жұмыс істеуге мүмкіндік алады. Көптеген зерттеушілер математиканы оқытудағы компьютердің мынадай бес қызмет атқара алатынын атап көрсетті:

- есептерді шығару (тапсырма беру, оның орындалуын бақылау, орындау барысында түсінік беру);
- электрондық такта (түрлі-түсті, динамикалық, визуальді оқу құралы);
- модельдеу;
- зерттеу (үйренуші өзінің шешімін таңдайды және дәлелдейді);
- басқа пәндер бойынша математикалық есептеулерді жүзеге асыру.

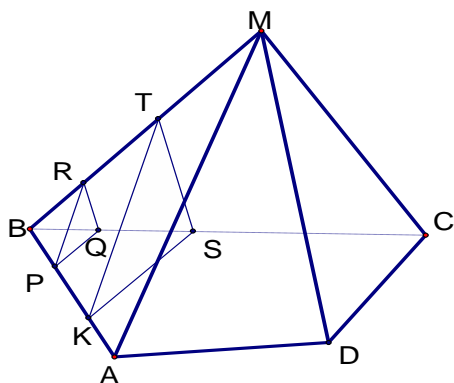
Бүгінде компьютерлік сызба құралдары көпжақтың мөлдір моделінің синхрондық айналуын және стереометриялық бейнесін компьютер экранында көрсетуге жол ашады. «Көпжақтар» тақырыбына арналған қолданбалы бағдарламалар көмегімен оқушылар кеңістікте дене қалпының өзгеруін және оның жазықтықта қозғалмалы сызба түрінде бейнеленуін бір мезгілде бақылау мүмкіндігі бар.

Есеп 1. ABCDEF призмасының CD, BC және CG қырларынан сәйкесінше P, Q және R нүктелері алынған. AD қырында жататын K нүктесінен өтетін және PQR жазықтығына параллель болатын α жазықтығын қиятын қима салыңдар[2].

Шешуі:

1. $a \parallel PQ$, K а түзуінде жатады және α жазықтығының негізгі ізі.
2. $L = a \cap AB$, $M = a \cap BC$, $N = a \cap CD$.
3. $b \parallel QR$, M нүктесі b -да жатыр.
4. $U = b \cap BF$, $X = b \cap FG$, $Y = b \cap CG$
5. $V = NY \cap HD$, $Z = NY \cap GH$.
6. $KLUXZV$ -ізделініп отырған кима[3].

Есеп 2. $MABCD$ пирамидасында AB , BC және MB қырларынан сәйкесінше P , Q және R нүктелерін берілген. PQR жазықтығына параллель болатын AB кесіндісінен K нүктесі арқылы өтетін кима салыңдар[2].

Шешуі:

1. $KT \parallel PR$ болатындай MB қырына T нүктесін саламыз.
2. $KS \parallel PQ$ болатындай BC қырына S нүктесін саламыз.
3. KST ізделінді кима және $KST \parallel PQR$ [3].

Есеп 3. Үшбұрыштың қабырғалары 11 см., 13 см., және 20 см. Ең кіші бұрышы арқылы үшбұрыш жазықтығына перпендикуляр түсірілген. Перпендикулярдың жоғарғы ұшынан қарама-қарсы қабырғасына түсірілген жазықтық үшбұрышпен 60° бұрыш жасайды. Осы перпендикулярдың ұзындығын табыңыз[2].

Шешуі.

Есепті "Geometer's Sketchpad" бағдарламасында шығарып көрейік.

1. Косинустар теоремасын пайдалана отырып, B бұрышының қандай типке жататынын анықтаймыз. Ол бұрыш ең үлкен болады өйткені ең үлкен қабырғаға қарсы орналасқан.

2. $\cos B = -\frac{110}{286}$ болғандықтан, B бұрышы доғал болады.

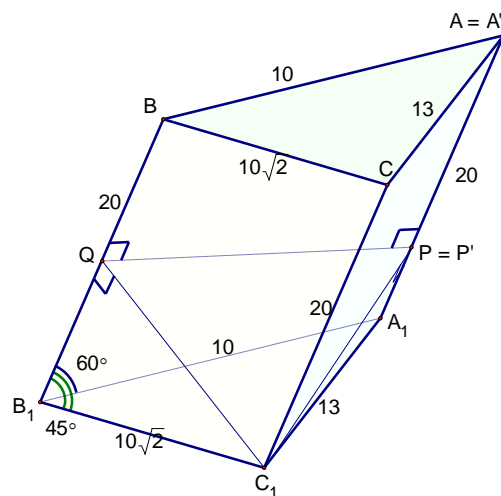
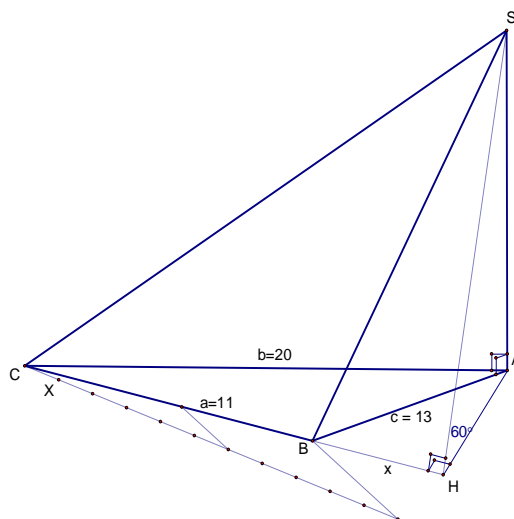
3. BH -ты x арқылы белгілейміз ABH және ACH үшбұрыштарына Пифагор теоремасын екі рет қолданып, $x=5$ болатын есептейміз. (ескерту: H нүктесін салу кезінде $CB:BN=11:5$).

4. ABH үшбұрышынан $AH=12$ екенін табамыз.

5. ASH үшбұрышының S бұрышы 30° болса, онда $SH=24$ см[3].

Есеп 4. Табандары $ABCA_1B_1C_1$ – болатын үшбұрышты

призманың қабырғалары $AB = 10$, $BC = 10\sqrt{2}$, $AC = 13$ тең, қырлары 20 тең. BB_1 қыры A_1B_1 табанына 60 градус бұрышпен көлбейді, B_1C_1 45° градуспен көлбейді. Призманың бүйір бетінің

ауданын табындар. [2]

Шешуі.

ABC₁B₁C₁ призмасының бүйір бетін жайып көреміз. Ол үшін AA₁ қырын қиямыз, кейін жасыл жақты BB₁ түзуі арқылы бұрамыз, ал көгілдір жақты CC₁ қыры арқылы сары жағымен жанасқанша бұрамыз. Сөйтіп үш параллелограмм аламыз, А және А', А₁ және А'₁ нүктелер жұбы BB₁ түзуіне перпендикуляр болатын түзуге перпендикуляр болуы керек.

Ізделініп отырған бүйір бет ауданы үш параллелограмм аудандарының қосындысына немесе AA₁ қабырғасын оның биіктіктеріне, яғни А₁А'₁ көбейткенге тең болады.

1. $A_1K = 5\sqrt{3}$.
2. $B_1K = 5$.
3. $KM = B_1K = 5$.
4. $B_1M = 5\sqrt{2}$.
5. $C_1M = 5\sqrt{2}$.
6. $C_1T = B_1K = 5$.
7. $TA'_1 = 12$.
8. $A_1A'_1 = 5\sqrt{3} + 22$.
9. $S_{\text{бүйір бет}} = 20(5\sqrt{3} + 22)[3]$.

Есеп 5. ABCDEFGH кубының BF қырының ортасы Р нүктесі. Кубтың барлық қырлары тең деп санап, GBD жазықтығынан С нүктесіне дейінгі қашықты табындар[2].

Шешуі:

- 1) BDG жазықтығынан BD түзуін таңдап MC арқылы перпендикуляр түсіреміз., мұндағы М нүктесі BD-ның ортасы болады.
- 2) BDG жазықтығынан BD түзуін MG перпендикуляр түсіреміз.
- 3) MCG тікбұрышты үшбұрышын қарастырамыз. $CG = a$ $CM =$

$$a \frac{\sqrt{2}}{2}, \text{ гипотенуза } MG = a \frac{\sqrt{3}}{2}.$$

- 4) MCG тікбұрышты үшбұрышы ауданы бір жағынан $CM \cdot CG / 2$

$$\text{немесе } a^2 \frac{\sqrt{2}}{4}, \text{ ал екінші жағынан } MG \cdot SC / 2 \text{ немесе } \frac{a\sqrt{2}SC}{2\sqrt{2}}.$$

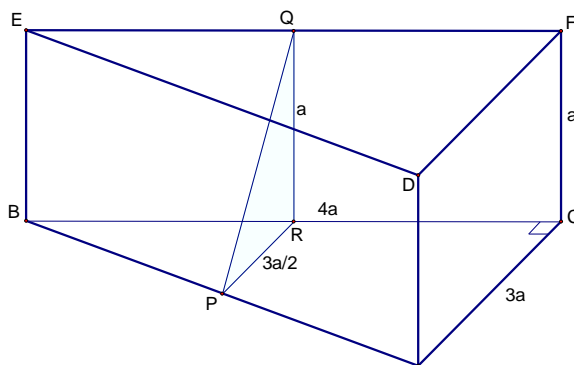
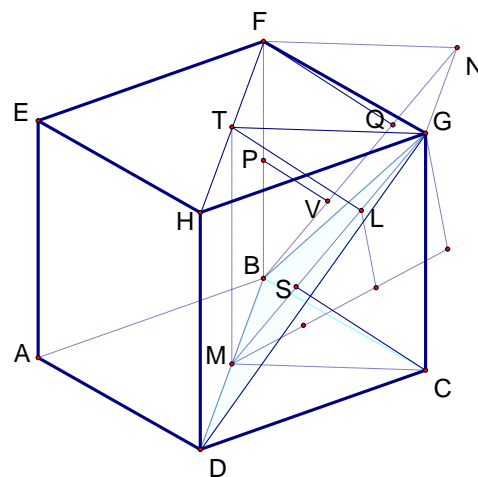
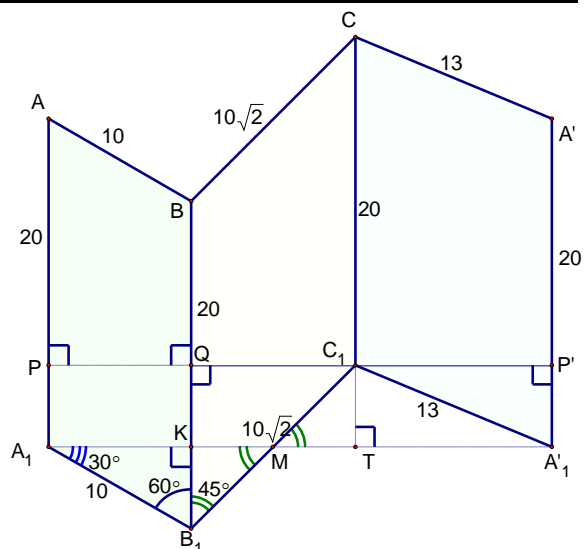
$$\text{Бұдан } SC = \frac{a\sqrt{3}}{3}.$$

$$5) MS = \sqrt{\frac{a^2}{2} - \frac{a^2}{3}} = a \frac{\sqrt{6}}{6}. \text{ Бұдан } \frac{MS}{MG} = \frac{a\sqrt{6}}{6} : \frac{a\sqrt{6}}{2} = 1:3$$

қатынасын аламыз[3].

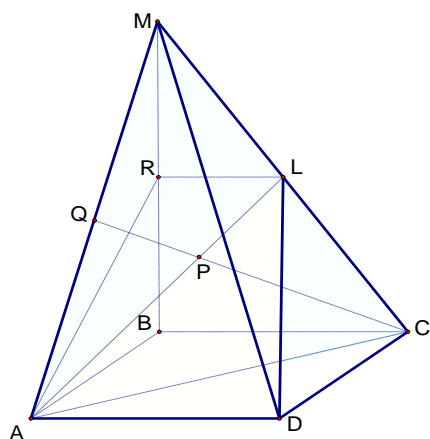
$$\text{Жауабы: } SC = \frac{a\sqrt{3}}{3}$$

Есеп 6. Табаны тікбұрышты үшбұрыш болатын ABCDEF призма берілген. Призма қырларының қатынастары AC:BC:CF= 3:4:1 қатынасындай. CF=a болса, AB және EF қырларының орталары болатын Р және Q нүктелерінің арасындағы қашықтықты табындар[2].

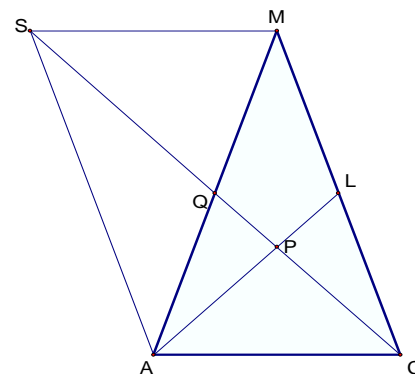
Шешуі:

1. Q нүктесінен BC қабырғасына R проекциясын түсіреміз. R нүктесі BC қабырғасының ортасы.
2. PQR үшбұрышы тікбұрышты үшбұрыш. $QR=a$, $PR=3a/2$ (PR кесіндісі ABC үшбұрышының орта сызығы).
3. Пифагор теоремасы бойынша $PQ = \frac{a\sqrt{13}}{2}$ [3].

Есеп 7. MABCD пирамидасының табаны квадрат, ал MB бүйір қабырғасы табанымен тік бұры жасайды. MB және MA қабырғаларының сәйкесінше Q және R орталарын берілген $AB=a$, $MB=2a$ тең деп алып, R, A, D нүктелерінен тұратын α жазықтығын QC түзуі қиып өтсе, C нүктесінен P нүктесіне дейінгі қашықтықты табыңыз[2].

Шешуі:

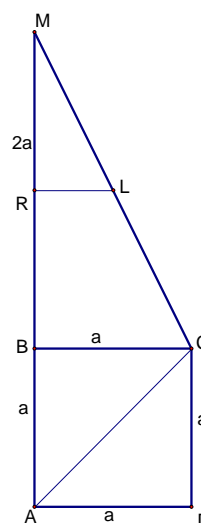
1. Алдымен пирамиданың α жазықтығымен қимасын саламыз. $AD \parallel$ MBC және $AD \alpha$ жазықтығында жататын болса, онда MBC α жазықтығымен RL түзуімен қиылысып, AD-ға параллель болады. Мұндағы L- MC қабырғасының нүктесі, яғни ортасы. Сөйтіп ARLD трапециясы – ізделінді қима.

2. CQ түзуін саламыз. Қосымша жазықтықты қарастырамыз, мысалы, осы түзу орналасқан AMC жазықтығы. MAC жазықтығының α жазықтығымен A және L ортақ нүктелері бар, яғни MAC жазықтығы α жазықтығын AL түзуінде қияды. QC және AL түзулерінің P ортақ нүктесі QC түзуінің α жазықтығымен қиылысу нүктесі болады.[19]

3. AMC үшбұрышын қарастырайық. $AC = a\sqrt{2}$, $AM = CM = a\sqrt{5}$. CQ- AMC үшбұрышының медианасы және CQ- ASMC параллелограммының SC диагоналінің жартысы. Параллелограммның диагональдарының квадраттарының қосындысы теоремасы бойынша $2(CQ)^2 + AM^2 = 2(CM^2 + AC^2)$ немесе $4(CQ)^2 + 5a^2 = 2(5a^2 + 2a^2)$. Бұдан

$$CQ = \frac{3a}{2}, CP = \frac{2CQ}{3}, \text{ онда } CP = a[3].$$

Заман талабына сай жаңа технология әдістерін үйрету, бағат-бағдар беруші – мұғалімдерміз. Оқушылардың жаңа тұрмысқа, жаңа оқуға, жаңа қатынастарға бейімделуі тиіс. Осы үрдіспен бәсекеге сай дамыған елдердің қатарына ену ұстаздар қауымына зор міндеттер жүктелетінін ұмытпауымыз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жайдақбаева Л.К. «Негізгі мектепте планиметрия курсының оқытуды ақпараттық технология негізінде жетілдіру әдістемесі» Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2009.
2. Нарчук О.М. Практикум по решению стереометрических задач. – Красноярск, КГПУ, 2005.
3. Geometer's Sketch Pad бағдарламасы.

СИСТЕМА ПОДДЕРЖКИ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ ДЛЯ РЕАЛИЗАЦИИ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ

В настоящее время академическая мобильность рассматривается в качестве обязательного условия формирования европейского пространства высшего образования и становится инструментом, позволяющим участникам научного и образовательного процессов высшей школы получить разностороннее образование по выбранному направлению подготовки, перенять передовой опыт европейских высших школ, обеспечить доступ в признанные центры знаний, расширить познания во всех областях европейской культуры. В этой связи участниками Болонской декларации ведется целенаправленная политика расширения академической мобильности, создания условий для свободного перемещения обучающихся и профессорско-преподавательского состава высших учебных заведений. В официально принятой Министерством образования и науки Республики Казахстан «Стратегии академической мобильности в Республике Казахстан на 2012-2020 годы» определена миссия академической мобильности как повышение привлекательности казахстанского высшего образования через обеспечение качества образовательных и исследовательских программ, дальнейшую интернационализацию, достижение сбалансированной мобильности, развитие поликультурного общества [1, с. 5].

Третьим Форумом политики Болонского процесса утверждена стратегия «Мобильность для лучшего обучения» ЕПВО до 2020 года, в которой определены цели мобильности: *как минимум 20% выпускников высшего образования к 2020 году должны пройти академическую мобильность в ЕПВО и 5% за её пределами.*

Анализ данных мониторинга Центра Болонского процесса и академической мобильности, а также изучение аналитических статей и трудов, отражающих вопросы академической мобильности, анализ положений академической мобильности, в которых отражены порядок и условия реализации программ академической мобильности, позволили сделать вывод о недостаточной оптимизации процесса управления академической мобильности.

Важным шагом к оптимизации и автоматизации процесса управления академической мобильности является разработка системы поддержки принятия решения (СППР) для реализации программ академической мобильности, которая обеспечит потенциальных участников информационной поддержкой, возможностью производить самостоятельный выбор оптимальных вариантов по разным критериям (страна, университет, образовательная программа и т.д.), а профильным управлениям проводить планирование академической мобильности на основе онлайн-заявок уже отобранных СППР потенциальных участников, соответствующим требованиям к участникам. Таким образом, внедрение подобной СППР предоставляет:

1) возможность подачи заявки на участие в программах академической мобильности в онлайн-режиме, что позволит сократить время как участника, так и профильного управления. Это способствует увеличению количества участников за счет возможности участнику предварительно пройти этапы оформления заявки перед ее отправкой на рассмотрение, и уже на данном этапе принять решение о своем участии;

2) возможность выбора предлагаемых СППР оптимальных вариантов принимающих вузов. Оптимальность в данном случае будет определяться по различным критериям: организация учебного и научно-исследовательского процесса, социально-бытовое обеспечение и т.д.;

3) возможность до выезда участника программы в принимающий ВУЗ решение практических вопросов, касающихся принятия предыдущего обучения и перезачета дисциплин, пройденных в иных образовательных учреждениях. Обучающие могут ввести список дисциплин в систему анализа, которые они будут изучать в принимающем университете и признание которых они хотят получить, и система университета автоматически выдаст анализ о приемлемости данных образовательных программ для участия в программе академической мобильности, будут подсчитаны количества кредитов и обучающиеся смогут увидеть, ожидает ли их задолженность при перезачете в университет по прибытию в базовый университет;

4) возможность мониторинга, формирования статистической отчетности и планирования академической мобильности.

В настоящее время в данном направлении проведены работы по проектированию и разработке модуля сопоставительного анализа образовательных программ для выявления схожих и различных дисциплин образовательной программы принимающего и базового вузов, сопоставления нагрузки для схожих дисциплин. Результаты подобного анализа позволят сформулировать решения о том, какие дисциплины можно перезачесть, какие можно перезачесть по результатам дополнительных испытаний, какие перезачтены не будут и т.п., что в свою очередь, оказывает поддержку при выборе дисциплин и составлении индивидуальной учебной программы участником программ академической мобильности.

В основе сопоставительного анализа образовательных программ лежит метод класстеризации k-means, представленный в следующем алгоритме [2, с.60], где количество кластеров равняется количеству групп

дисциплин, сформированных базовым вузом, а объектами выборки выступают – дисциплины принимающего вуза:

- 1: сформировать начальное приближение центров всех кластеров $u \in Y$: u наиболее удалённые друг от друга объекты выборки;
- 2: первый шаг повторять, пока u_i не перестанут изменяться;
- 3: отнести каждый объект к ближайшему центру: $y_i := \operatorname{argmin}_{y \in Y} \rho(x_i, y)$, $i = 1, \dots, \ell$;
- 4: вычислить новое положение центров: $y_j := \operatorname{Pl}_{i=1}^{\ell} [y_i = y] f_j(x_i) \operatorname{Pl}_{i=1}^{\ell} [y_i = y]$, $y \in Y$, $j = 1, \dots, n$;

Для реализации задуманной автоматизации процесса кластеризации дисциплин по содержанию необходимо обратиться к рекомендациям компетентных специалистов - экспертам. Для экспертов выбран способ непосредственной оценки объектов, т.е. дисциплин.

После получения оценок экспертов необходимо провести их обработку и получить итоговые оценки, на основе которых будет осуществляться процесс кластеризации.

Результаты оценивания представлены величинами x_{ij}^h , где i - номер объекта, j - номер эксперта, h - номер показателя. Величины x_{ij}^h , полученные *методом непосредственного оценивания*, представляют собой числа из некоторого отрезка числовой оси, или баллы.

В качестве групповой оценки для каждого из объектов можно принять среднее взвешенное значение его оценки:

$$x_i = \sum_{k=1}^l \sum_{j=1}^m q_h x_{ij}^h k_j, \quad (i = 1, 2 \dots n),$$

где q_h - коэффициенты весов показателей сравнения объектов, k_j - коэффициенты компетентности экспертов. Величины q_h и k_j являются нормированными, то есть:

$$\sum_{k=1}^l q_k = 1, \quad \sum_{j=1}^m k_j = 1$$

Коэффициенты q_h могут быть определены экспертным путем, как средний коэффициент веса h -ого показателя по всем экспертам, то есть:

$$q_h = \sum_{j=1}^m q_{kj} k_l$$

Возможность получение групповой экспертной оценки путем суммирования индивидуальных оценок с весами компетентности и важности основывается на выполнении:

- аксиом теории полезности фон Неймана-Моргенштерна для индивидуальных и групповых оценок;
- и условий неразличимости объектов в групповом отношении, если они неразличимы во всех индивидуальных оценках (частичный принцип Парето).

Коэффициенты компетентности экспертов можно вычислить по апостериорным данным, то есть по результатам оценки объектов. Основной идеей этого вычисления является предположение о том, что компетентность эксперта должна оцениваться по степени согласованности его оценок с групповой оценкой объектов.

Алгоритм вычисления групповых оценок и коэффициентов компетентности экспертов для этого случая имеет вид:

а) начальные условия при $t=0$, $k_j^0 = \frac{1}{m}$ ($j=\overline{1, m}$), т.е. начальное значение коэффициентов компетентности для всех экспертов принимается одинаковым и равным;

б) рекуррентные соотношения для $t=1, 2, 3$;

Таблица 1 - Основные формулы метода групповой экспертной оценки

$x_i^t = \sum_{j=1}^m x_{ij} k_j^{t-1}, \quad (t = \overline{1, n})$	- групповая оценка для i -ого объекта на t -ом шаге на основе индивидуальных оценок x_{ij}
$\lambda^t = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m x_i^t x_{ij}$	- нормировочный коэффициент
$k_j^t = \frac{1}{\lambda^t} \sum_{i=1}^n x_{ij} x_i^t, \quad (j = \overline{1, m-1})$	- коэффициенты компетентности j -ого эксперта на t -ом шаге
$k_m^t = 1 - \sum_{j=1}^{m-1} k_j^t$	- коэффициенты компетентности m -ого эксперта из условия нормировки

в) признак окончания итерационного процесса

$$\max(|x_i^t - x_i^{t-1}|).$$

Результатом процесса кластеризации являются распределенные дисциплины в соответствующие кластеры. Результат одной из экспериментальных работ приведен на рисунке 2.

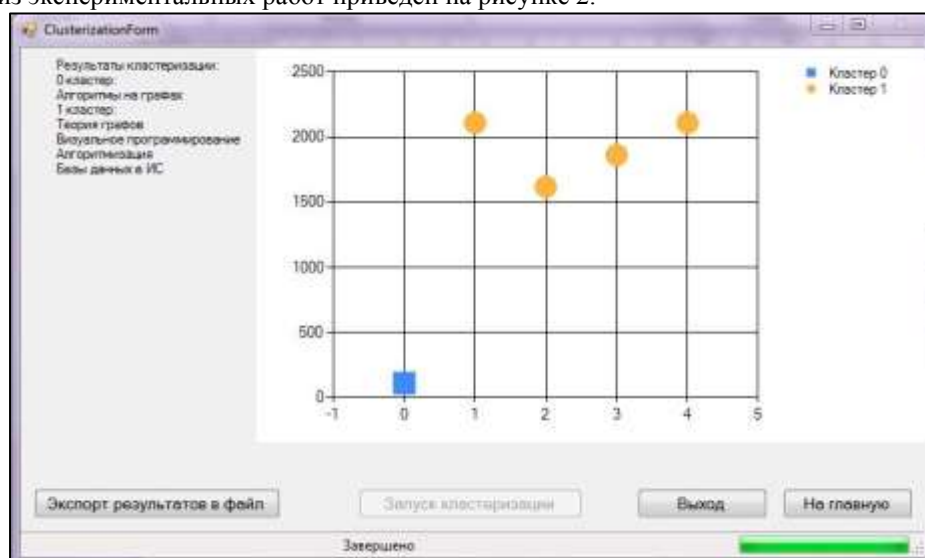

Рисунок 1 - Результаты процесса кластеризации

Полученные результаты подтверждают работоспособность предложенного подхода.

Авторы продолжают работу над проектированием СППР для реализации академической мобильности в целях достижения всех поставленных задач. Естественно, создание такой СППР трудоемкий процесс, так как предполагает изучение различных модульных программ вузов, системы переводов кредитных единиц различных вузов по программам, проектирование и разработки информационной системы и т.д. Упомянутая система анализа является основой для процедуры предварительного академического признания, которое, в свою очередь, является гарантией того, что это обучение будет зачтено в счет получения будущей квалификации.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Стратегия академической мобильности в Республике Казахстан на 2012 - 2020 годы.
2. Миркин Б.Г. Методы кластер-анализа для поддержки принятия решений: обзор. – Москва, 2011. – С. 59-73.

Научный руководитель – кандидат физико-математических наук Л.Л.Ла

*Всеволод Медведев
(Харків, Україна)*

ВИКОРИСТАННЯ МЕДІА-ТЕХНОЛОГІЙ У ЗБОРІ, ОБРОБЦІ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННІ ІНФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ТА ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В епоху глобалізації усіх сфер життя не залишилась осторонь і та частина людського буття, що є авангардом прогресу в усіх областях повсякденності – наука. Саме завдяки тому, що тисячі видатних вчених довгі роки протягом усієї історії шукали відповіді на сакраментальні питання, що супроводжують людське існування, людство знаходиться на сучасному ступені розвитку. Мистецтво, розваги, військова справа, медицина – в кожній з цих абсолютно різних галузей завдяки науці та багаточисельним науковим дослідженням відбувається постійний якісний розвиток. Та чи необхідно було б витратити стільки часу на вирішення кожної проблеми, на підтвердження чи спростування кожної гіпотези, якщо б всі науковці об'єдналися?

Сьогодні ми живемо в прогресивний час, коли всі люди можуть працювати разом і одночасно, а втілити у життя подібне людству допоміг такий феномен сучасності, як медіапростір. Та що собою становить цей феномен?

За визначенням американського науковця Роберта Сталтса (Robert Stults) медіа-простір – це «електронні умови, в яких групи людей можуть працювати разом, навіть якщо вони не знаходяться в одному й тому ж місці в той же час. В медіа-просторі, люди можуть створювати в реальному часі візуальні та звукові середовища, які охоплюють фізично розподілені площі. Вони також можуть контролювати запис, доступ та відтворення

зображень і звуків з цих середовищ» [1, с. 3]. В певному сенсі це визначення нагадує поняття ноосфери академіка Володимира Вернадського, який писав: «людина повинна мислити і діяти в новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особистості, родини або роду, держави чи їх спілок, але й у планетарному аспекті» [2, с. 322]. Тобто, можемо говорити про те, що ще на початку ХХ-го ст. академік Вернадський вже передбачав поступову глобалізацію наукової думки.

Які основні фактори роблять збір даних більш ефективним завдяки засобам медіа?

Перша з особливостей застосування медіа-простору – це його всеосяжність у буквальному сенсі цього слова. Все більше науковців починають використовувати цю перевагу в контексті проведення дослідження. Застосовуючи подібні методи в дослідженні, науковці мають змогу охопити значну кількість людей по всьому світу. Це можуть бути люди різні за етнічним, соціальним, релігійним, національним складом. Те, на що вчені минулого витрачали безліч часу, безліч зусиль та ресурсів, в наш час є досяжним буквально в один «клік». Особливо актуальним є такий підхід в соціальних науках та психології, оскільки тести, опитування проводяться набагато легше з організаторської точки зору, без залежності від географічного місцезнаходження респондентів.

З попереднього твердження легко вивести наступну перевагу застосування медіа-технологій в процесі соціальних та психологічних досліджень – майже необмежений розмір вибірки. Завдяки такому ресурсу як мережа інтернет, науковець може розробити дослідження з велетенською кількістю досліджуваних, що, знову ж таки, потребуватиме значно менше ресурсів.

Третя важлива перевага – директивність (від англ. direct – напрямлений). Під директивністю мається на увазі проста орієнтація на цільову групу піддослідних. Завдяки спеціальним алгоритмам добору, можливо визначити саме ту групу людей, що підійде для дослідження максимально досконало.

Чисельні психологічні дослідження, серед яких і дослідження Стенлі Мілгрема довели, що науковці нехтують таким фактором, як вплив особистості самого дослідника на піддослідних, який часто має вирішальне значення [3]. Отже, наступна перевага, про яку хотілося б згадати – це саме відсутність стороннього небажаного впливу особистості та авторитету на піддослідного. Окрім того, використання медіа-технологій робить будь-яке опитування повністю анонімним, що також має вплив на достовірність результатів, що показують піддослідні.

Простота проведення лонгітюдних досліджень – ще одна важлива риса, притаманна роботі через медіа-простір. Таким чином, дуже легко тримати зв'язок з об'єктами дослідження, не завдаючи їм жодних незручностей.

Отже, виходячи з попередніх тверджень, не важко зробити висновок про те, що засоби медіа-простору дійсно роблять роботу по збору даних максимально раціональною, як з точки зору використаного ресурсу, так і з точки зору витраченого часу.

Колективна обробка даних – утопія, чи можливості сьогодення?

Із десятиріччя в десятиріччя технології постійно розвиваються. Це твердження є особливо актуальним для технологій передачі та обробки даних. Саме завдяки розробкам останнього часу стало можливим таке явище, як колективна обробка даних.

Сам по собі термін «колективна обробка даних» є тавтологією, але механізми роботи подібних технологій для багатьох лишаються загадкою. Найбільш амбіційним в контексті проведення досліджень і обробки отриманих результатів, є два основних фундаментальних явища:

1. – Технологія віддаленого доступу (Remote Access).
2. – Технологія віддаленої дії (Transaction).

Як писав один із «винахідників інтернету», людина, що запропонувала протокол HTTP, розробила мову HTML і, власне, запропонувала саму модель всесвітньої павутини (WorldWideWeb) Сер Тімоті Джон Бёрнерс-Лі: «...завдяки інтернету кожен зможе отримати доступ до будь-якої бібліотеки в будь-якому куточку світу...» [4, с. 56] (переклад мій – В.М). І він, як ніхто, розумів, наскільки людство близьке до цього.

Саме завдяки технології віддаленого доступу безліч науковців можуть долучитися до роботи своїх колег. Використовуючи мережу інтернет кожен з них може «звертатися» до єдиного сховища даних, що оновлюється в режимі реального часу і доповнювати його своїми власними даними. Але і це ще не все. Завдяки технології віддаленої дії навіть складні обчислення, для яких необхідні потужні і вкрай дорогі обчислювальні апарати можливо проводити і з якісно меншим ресурсом. Результати дослідження можуть бути опрацьовані, з використанням обчислювальної потужності інших апаратів.

Отже, технології, які ще 20 років назад здавалися фантастичними, вже сьогодні успішно застосовуються у глобальних дослідженнях.

Розповсюдження інформації завдяки засобам медіа-простору.

На сьогоднішній день існує безліч ресурсів, ціллю та метою яких є розповсюдження саме наукової інформації. Серед подібних ресурсів можна виділити і всім відому Вікіпедію, що є своєрідною квінтесенцією інтеграції науки в медіа-простір, адже кожен може долучитися до процесу створення цієї енциклопедії. Люди у режимі реального часу можуть доповнювати та виправляти інформацію на ресурсі, при необхідності можуть

перекладати інформацію різними мовами. Подібні ресурси зробили можливим саме те, про що й мріяли люди, які створювали всесвітню мережу: зробили знання, інформацію, науку доступною для всіх і кожного.

Окрім суспільних енциклопедій необхідно відмітити також і величезну кількість саме навчальних сайтів, окреме місце серед яких займають так звані МВОК (масові відкриті онлайн-курси). Завдяки подібним системам стало можливим бути присутнім на лекціях найбільших та найавторитетніших навчальних закладів нашої планети. Майже будь-яка дисципліна тепер в один дотик доступна вам у викладанні кращих професорів з усього світу в режимі он-лайн.

Багато бібліотек у всьому світі поступово переходять у віртуальну площину, що зробило теоретично-підготовчу частину будь-якого дослідження набагато простішим у плані доступу до першоджерел і роботи з ними. Найбільші музеї роблять цілі віртуальні експозиції де можна ходити залами галерей. Все це стало можливим завдяки людській фантазії, потягу до нового і альтруїстичного бажання поділитися з оточуючими тими знаннями, що маєш сам.

Таким чином, можемо стверджувати, що на сьогоднішній день використання медіа-технологій і медіа-засобів є одним із найпрогресивніших інструментів для проведення соціологічних і психологічних досліджень, що дозволяє сучасним науковцям отримувати максимально валідні дані, а на обробку витратити мінімальну кількість часу. Завдяки застосуванню медіа-технологій науковці всього світу можуть об'єднатися разом і зробити науку дійсно глобальною справою всього прогресивного людства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Robert Stults, Media Space - a technical report of the System Concepts Laboratory / R. Stults. – Xerox Palo Alto Research Center, Xerox PARC, 1986. – 20 p.
2. Вернадський В.І. Про науку. Т.І. Наукове знання. Наукова творчість. Наукова думка / В.І. Вернадський. – Дубна : Фенікс, 1997. – 576с.
3. Stanley Milgram, Behavioral Study of Obedience / S. Milgram // Journal of Abnormal and Social Psychology, 1963, Vol. 67, No. 4, P. 371–378.
4. T.J. Berners-Lee. Weaving the Web: Origins and Future of the World Wide Web, Texere Publishing, 1999.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент В.В.Діуліна

*Христина Медвідь
(Дрогобич, Україна)*

ВИКОРИСТАННЯ БАЗ ДАНИХ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Одним із головних чинників розвитку сучасного суспільства є інформатизація всіх його сфер. Сьогодні ефективна робота будь-якої установи неможлива без автоматизації процесів оброблення інформації за допомогою сучасних інформаційних технологій.

Сучасний світ інформаційних технологій важко уявити собі без використання баз даних. Практично всі системи в тому або іншому ступені пов'язані з функціями довгострокового зберігання й обробки інформації. Фактично інформація стає фактором, що визначає ефективність будь-якої сфери діяльності. Збільшилися інформаційні потоки й підвищилися вимоги до швидкості обробки даних, і тепер уже більшість операцій не може бути виконана вручну, вони вимагають застосування найбільш перспективних комп'ютерних технологій. Будь-які адміністративні рішення вимагають чіткої й точної оцінки поточної ситуації й можливих перспектив її зміни.

Першими мережними базами даних, з якими ознайомились історики, стали ресурси бібліотек. Донедавна електронні каталоги, що підключають до мережі Інтернет, розробляли лише деякі найбільші бібліотеки, то в теперішній час технологія створення онлайн-бібліографічних банків даних зробила великий крок уперед. Кількість комп'ютеризованих бібліотек, підключених до мережі Інтернет, продовжує зростати щодня. Деякі підходи до структурування інформації в цій галузі стали основою для розробки баз даних, які використовуються на українському історичному порталі. Особливої уваги заслуговує Інтернет-портал Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua), розвиток якого здійснюється на глибокому науковому підґрунті.

Принципи побудови інформаційних систем є відносно сталими, але різноманітність сфер, форм застосування сучасних інформаційних технологій породжує велику різноманітність способів класифікації інформаційних систем.

Використання баз даних є однією з характерних ознак більшості сучасних інформаційних систем. По суті бази даних є тим ядром, навколо якого і будується інформаційна система. Тому теорії створення та практиці використання баз даних приділяється достатня увага протягом періоду функціонування інформаційних систем.

Досить тривалий час основним типом були реляційні бази даних, які на сьогодні вже вважаються класичними. Проте розвиток інформаційних систем поставив перед сучасними базами даних завдання, вирішення яких неможливе в межах використання тільки реляційних баз даних. Крім класичних завдань, сучасні бази даних повинні забезпечувати багатомашинну обробку та зберігання великих обсягів інформації, оперативний аналіз даних, інтеграцію із мережею Інтернет, розмежування доступу користувачів до інформації, що зберігається, захист інформації під час її передачі по мережі.

Інформаційні бази даних включають весь комплекс статистичних показників, які характеризують господарську діяльність організації в цілому і її підрозділів, а також, фактологічний матеріал про всі фактори, які впливають на стан і тенденції розвитку організації. При формуванні бази даних вирішуються питання про систему збереження і оновлення даних, а також обґрунтовується зв'язка даних, їх взаємна узгодженість, можливість проведення порівняння і співставлення оцінок даних, що зберігаються в банку даних. Це має суттєве значення при об'єднанні первинних даних в укрупнені групи (файли) із своїми реквізитами. Бази даних постійно оновлюються з врахуванням вимог основних користувачів банку даних.

На сьогодні в абсолютній більшості організацій створені і використовуються бази даних, в яких зберігається постійно оновлювана, максимально деталізована і систематизована по різноманітних ознаках інформація. Це дозволяє оперативно відслідковувати та застосовувати різноманітні заходи, що спрямовані на підвищення продуктивності виконання відповідних завдань.

Користування банками даних, введених в ЕОМ різко прискорює процес отримання інформації з джерел первинної інформації. Комплексна автоматизована обробка інформації забезпечує об'єднання в єдиний комплекс всіх технічних засобів обробки інформації з використанням найновішої технології, методології і різноманітних процедур по обробці інформації. Створення комплексної автоматизованої системи передбачає використання всього комплексу технічних засобів обробки інформації, перехід до єдиної системи обробки всіх видів інформації.

Інформаційна база даних повинна задовольняти наступним вимогам:

- структура бази даних повинна дозволяти легко розчленити її на складові частини, які розміщуються в окремих вузлах мережі, забезпечувати простоту доступу до будь-якої підбазі;
- захист від несанкціонованого доступу до тих чи інших даних і високу продуктивність в роботі з даними;
- структура інформаційної бази повинна забезпечувати адекватність змісту зовнішньої і внутрішньої форми зберігання інформації про об'єкти чи процеси, з якими працює виконавець;
- структура інформаційної бази і схема її розподілення по вузлах локальної обчислювальної мережі повинна забезпечувати можливість єдиного або одночасного процесу корегування декількох однакових баз даних, що зберігаються у різних вузлах, або ж заміну скорегованої бази даних одного вузла на всіх інших, зв'язаних з ним єдиною інформаційною мережею;
- структура інформаційної бази повинна бути мінімально надлишковою і одночасно зручною для архівування даних.

База даних – це впорядкована сукупність спеціально організованих і логічно зв'язаних інформаційних елементів, яка відображає стан об'єктів та їх характерні параметри у розглядуваній предметній області. На відміну від простих наборів даних бази даних володіють характерними перевагами відносно організованої іншим чином інформації:

- для баз даних характерним є однократний ввід та багатократне використання інформації, введена інформація застосовується для вирішення багатьох проблем, забезпечується її багатоцільове і сумісне використання;
- бази даних існують незалежно від конкретних прикладних програм, що забезпечує уніфікацію засобів організації даних і незалежність прикладних програм від організації даних;
- бази даних володіють структурованістю, що відображає певну предметну область;
- надлишковості даних (тобто дані не дублюються при їх використанні різними користувачами);

В базі даних забезпечується дотримання стандартів представлення даних, що спрощує їх створення та обслуговування:

- 1) в базах даних забезпечується централізоване управління інформаційними ресурсами;
- 2) синхронна підтримка даних для всіх прикладних рівнів, включаючи мови запитів і засоби захисту.

СУБД повинна виконувати такі функції:

- введення в базу нових записів і файлів;
- поновлення інформації бази;
- організація масивів у пам'яті ЕОМ і на магнітних носіях;
- знищення непотрібних баз знань, баз програм і баз даних;
- пошук інформації;
- організація взаємного зв'язку баз даних;

- можливість регулярного автоматичного копіювання БД на випадок необхідності знищення помічених помилок;
- видача інформації на термінал користувача;
- захист даних, тобто забезпечення доступу користувача тільки до його даних за відповідним кодовим ключем.

По справжньому оцінити можливості баз даних можна лише в тому випадку, якщо кількість записів у них досягає декількох тисяч, а їх структура досить глибока й широко продумана. Відзначимо також і той факт, що комп'ютери й мережі без баз даних втрачають свою наукову значимість, залишаючись лише інструментом обчислення і засобом зберігання інформації. Бази даних є невід'ємним елементом функціонування комп'ютерної системи, але при вибірці вони формують результати, глибоко заховані в масивах інформації і ті, які іноді неможливо отримати шляхом прямого перебору. Певним чином закладене в базу даних знання є частиною всього об'єктивно існуючого масиву знань і безпосередньо з нею зв'язане. База даних властиві, в першу чергу, наступні риси:

- швидкість пошуку й одержання інформації;
- економія часу користувачів;
- збільшення кількості інформації з досліджуваної проблеми;
- зростання кількості користувачів через підвищення зручності одержання і обробки інформації;
- робота з інформацією на відстані;
- можливість працювати з однією й тією ж інформацією одночасно великій кількості користувачів.

З метою надання територіально-розподіленим користувачам можливості доступу до централізованих баз даних, а також полегшення обміну інформацією між самими користувачами за допомогою спеціальних кабельних та інших ліній зв'язку їх комп'ютери об'єднують в комп'ютерні мережі.

Використання баз даних в Інтернеті не тільки істотно розширюють пошукові можливості для користувачів мережі, але й забезпечують інтерактивність: можна одержати дані про найбільш популярні теми, організувати коментарі, розширити їхню інформаційне наповнення. У випадку пошуку літератури, робота у такому режимі дозволяє організувати поряд із алфавітним, тематичний, хронологічний та інші 273 принципи пошуку матеріалів.

Також одним з основних напрямків інформатизації в галузі екології та використання природних ресурсів є створення на основі картографічних баз даних багатодієвої інформаційно-технологічної бази з використанням геоінформаційних технологій збирання, зберігання, аналізу всієї сукупності відомостей для моделювання і подальшого прогнозування екологічного стану територій.

Технології баз даних покладені в основу пошукових систем, довідкових ресурсів, а на деяких Інтернет ресурсах, вони лежать в основі всієї структури сайту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горюхов В.М. Особливості розвитку інформаційних баз сучасного українського суспільства. – К., 2005.
2. Липницкая О.Л., Попова Е.Э. Учебно-методический комплекс по исторической информатике. Базовый курс: Обработка и анализ статистических и 274 структурированных исторических источников средствами электронных та- блиц и систем управления базами данных. – Мн.: БГУ, 2002.
3. Савчук Т.О. Організація баз даних і знань. – Вінниця: ВДТУ, 2000.
4. Томашевський О.М., Цегелик Г.Г., Вітер М.Б., Дубук В.І. Інформаційні технології та моделювання бізнес-процесів. Навчальний посібник. – К.: Видавництво «Центр учбової літератури», 2012.
5. Информатика: Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології. Посіб. / За ред. О.І. Пушкаря. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001.

*Ангысын Сейтмуратов, Динара Жалжанова
(Кызылорда, Казахстан)*

ТЕЗАУРУС ТЕХНОЛОГИЯСЫН БІЛІМ САЛАСЫНДА ЖЕТІЛДІРУ

Тезаурустарды колдануға негізделген білім беру облысының мазмұнын сипаттаудың теориялық аспектілері, көптеген пәндер бойынша ұқсас салалардың ерекшеліктеріне қатысты басқа нұсқадағы білім процесі мазмұнын өңдеудің біршама қалыптасқан әдістерін құруға мүмкіндік береді. Өз кезегінде айтылып өткен қалыптасқан әдістер ақпараттық өңдеу процесстерін автоматтандырудың нақты технологиясын құру үшін іргетас болуы мүмкін, олардың барысында білім процесінің тиімділігін көтеру тұрғысынан мәнді болып табылатын, ақпараттандырудың және олардың ақпараттық толықтырудың біртұтас құралдарын алуға мүмкіндік бар.

Қазіргі қоғамның ақпараттандыру процесі және онымен тығыз байланысты білім беру ісінің барлық түрлерін ақпараттандыру процесстері қазіргі заманғы ақпараттық және коммуникациялық технологияларды

жалпылама тарату және ендіру процестерімен сипатталады. Мұндай технологиялар ақпарат беруде және ашық және қашықтықтан оқытудың қазіргі жүйесінде оқытушы мен оқушы арасындағы өзара байланысты қамтамасыз ету үшін кеңінен қолданылады. Қазіргі заман оқытушысы ақпараттық және коммуникативтік технологиялар аумағында білімді меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар өзінің маманданған жүйесінде оны қолданудың маманы бола білуі керек.

Технология түсінігі практикалық тапсырмаларды шешу үшін ғылыми және инженерлік білімді қолдана білуді қамтиды. Олай болса ақпараттық технологияны білімді ақпараттық ресурсқа айналдыру процесі деп есептеуге болады. Ақпараттық технологияның мақсаты ақпаратты әрі қарай талдау және оның негізінде шешім қабылдау үшін қандай да бір әрекетті орындайтын ақпаратты өндіру.

Әрбір технологиялық революцияның негізінде қоғамның технологиялық дамуының сапалы жаңа деңгейге өтуіне қажетті жағдайды жасайтын ақпараттық революция жатқанын бірінші болып көрсеткен профессор А.И. Ракитов. А.И. Ракитовтың ойы бойынша ақпараттық революция “ақпараттың құрал-жабдықтық негізін өзгертуде, ақпаратты беру мен сақтау тәсілдерінде, сонымен қатар халықтың басым көпшілігіне қол жетімді ақпарат көлемінде” жатыр. Басқаша айтқанда, ақпараттық революция қоғамның информатиканың жаңа құрылғыларын пайдалануға және ақпараттық қарым-қатынас процесінің дамуының жаңа сапалы деңгейіне өтуін білдіреді.

Соңғы уақыттарда, дәстүрлі болған «қағаздан жасалған» оқулықтар мен және оқу құралдарымен компьютерлік, демонстрациялық және басқа техникалармен қатар, оқыту құралдарының түрлік құрамы электрондық оқулықтар, электрондық оқу құралдары, Интернет - сайттар және басқа телекоммуникациялық құралдар сияқты жаңа педагогикалық қызмет құралдарымен толықтырылады. Көрініп тұрғандай, мұндай мәселелер білім салалалырының мазмұнына біріздендірілген өңдеуді қалыптастыру сұрақтарымен тығыз байланысты.

Білім салаларының мазмұны біріздендіріп өңдеуді формальды әдістерін құру қадамдары осы зерттеу шеңберінде білім беруді ақпараттандыру және оларды ақпараттық толықтыру құралдарын құруға теориялық – техникалық біріктірілген жолды әзірлеуге әкелді, ол *ақпараттық біріктіру* деген жұмыс атауын алды және мәліметтердің арнайы құрылған құрылымдарына сәйкес белгіленген білім салалары түсінігінің мәндік бағыныштылығын бейнелейтін ақпараттық құрылымдарды біріктірудің компьютерлік техника көмегімен автоматтандыруға негізделген. Ақпараттық біріктіру технологиясы нақты пәндерді оқытудың әдістемелік жүйесінің ерекшеліктеріне еш байланыспайды. Сонымен қатар мұндай технология оқытудың нақты әдістемелік жүйелеріне сай келуге қабілетті ақпараттандыру құралдарын құруға бағытталған.

Сипаттау барысында көрсетілгендей, кез-келген оқу курсының мазмұны белгілі бір мөлшерде адамзат білімінің пәндік салаларының бірінің мазмұнын бейнелейді. Сондай – ақ оқу процесінің негізінде алынған пәндік салаланың бөлігін білім саласы деп санауға болады. Мұнан басқа түсініктердің көптігі мен нақты пәндік немесе білім беру салаларының арасындағы қисынды байланыстарды бөлу сұрақтары қарастырылған болатын. Мұндай түсініктер жүйесі тезаурустар деп аталған болатын.

Кейбір белгіленген білім салаларының шеңберінде құрылған білім берудің электрондық басылымдары мен ресурстарын оқыту процесінің екі бағытың әртүрлі пропорцияларында ескеруге болады осыған байланысты ақпараттандырудың мұндай құралдарында білім саласының түсінігі, сонымен қатар дағдылар мен икемділіктер проблемалық жағдайларға қатысты ақпараттар сияқты түсініктер болуы мүмкін. Көптеген түсініктер білім беру саласы туралы білім жүйесін анықтайды, ал проблемалық жағдайлар туралы ақпарат шешілетін міндеттер туралы білім жүйесін анықтайды.

Басқа жағынан алғанда пәндік сала туралы білім оның құрылымын және мазмұнын ал, шешілетін міндеттер туралы білім семантиканы сипаттаумен қатар прагматикалық ақпараттарды сипаттайды.

Бұл зерттеудің сипатталатын бөлігін қарау объектісі пәндік мазмұнға тікелей қатысы, бірінші типтегі білім жүйесі болып табылады, оның ішінде білім салаларына және мән қалыптастыратын түсініктердің көптігіне қалыптастыратын түсініктердің көптігіне негізделеді. Сондай ақпараттық біріктіру технологиясын білім беру салалары туралы білімді қалыптастыру жолдарының бірі ретінде қарастыруға болады.

Бұрын берілген анықтамалармен қарама – қайшылыққа шықпай ақ білім беру саласының тезаурус көбейту тапсырмасының нақты тәсілін және ондағы қатынастарды көрсетеді.

Құрылымдардағы қатынасқа сәйкес «бөлігі болатын», «ие болу», «бір түрлі болу», «мынадайлардан тұрады» және т.б. түрінде анықталатын байланыстар жатады. Педагогикалық мәнділікке ие семантикалық байланыстарға «жинақтау», «нақтылау», «аналогия», «дәлдеу», «жеңілдету», «ауытқу» және «түзету» қағидалары бойынша анықталатын байланыстар жатады. [1,114 б.]

Пәндік немесе білім беру тезаурусын жобалауда қатынастардың бірі байланыс қалыптастырушы ретінде таңдап алынады. Егер негізгі ретінде «ата- мұрагер» қатынасы таңдап алынса онда тезаурус жіктеуді құрайды жоғарғы деңгейлерінде, әлдеқайда жалпы түсініктер орналасқан. Мұндай жүйелердегі түсініктер мен байланыстардың мысалы ретінде жануарлар мен өсімдіктердің биологиялық жіктелуін, химиялық элементтердің деңгей бойынша жіктелуін көрсетуге болады. Егер байланыс қалыптастырушы ретінде «өзекті– базалық» қатынасы таңдап алынған жағдайда тезаурус күрделі объектін немесе процестің деңгей бойынша сипатталуы көрсетеді, ал оның жоғары деңгейлері әлдеқайда күрделі объектілерге сай келеді. Есептерді шығару

кезінде курделі механикалық қондырғыларды (кеме, автомобиль қозғалтқышы, компьютер) деңгей бойынша сипаттау немесе мақсаттарды (әрекеттерді, дағдыларды) сатылау мысал бола алады.

Білім беру саласында тезаурусты құруда білім беруді ақпараттандырудың біріздендірілген құралдарын жасау кезінде оны пайдалануда байланыс қалаптастырушы қатынастарды таңдау мақсаттарымен нысандармен және оқу процесінде оны ары қарай қолдану контекстімен анықталады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сейтмуратов А.Ж., Г.Н.Бакулова “Тілдік орта” аумағында электрондық графтарды өңдеу / ЖОО –нан кейінгі білім беру жағдайындағы ғылыми-педагогикалық әлеуетті дайындаудың өзекті мәселелері» атты XF-ТК, Абай атындағы ҚҰҚУ, Алматы. 28.11.2012. 114-118 б.

2. Сейтмуратов А.Ж. Ақпараттық үлгілеу мүмкіншілігі және білім алудың ең жаңа технологияларын ықшамдау. /МНПК «Иновационное развитие высшего профессионального образования: опыт, проблемы и перспективы» КГУ им.Коркыт Ата г.Кызылорда 18.10.12

3. Сейтмуратов А.Ж. Информационно-поисковая система для обучения методом алгоритмизации / IX МН-ПК Актуальные вопросы науки, технологии и производства V(9)2015 22-23.05.2015 Россия, г.Санкт-Петербург.

*Анар Тулегенова, Балауса Балтабай, Аякөз Өтеубек
(Арқалық, Қазақстан)*

ГАЗДАРДАҒЫ ЭЛЕКТР ТОГЫНЫҢ ТАРАЛУЫ

Газдар-диэлектриктер.Төменгі температурада (бөлме температурасы шамасында) және қалыпты атмосфералық қысымда газдар нашар өткізгіштер болып табылады. Бұның себебін былай түсіндіруге болады: газдар бейтарап атомдар немесе молекулалардан тұрады және оларда электр зарядын тасымалдаушылар (электрондар, иондар) жоқ немесе өте аз. Газдардың иондалуы. Дегенмен, қыздырудың рентген сәулелерінің, ультракүлгін немесе радиактивті сәуле шығарудың нәтижесінде газ молекулалары мен атомдарының иондалу процесі жүреді. Газдар өткізгішке айналады [1].

Газдардағы электр тогын тасымалдаушылар: оң иондар мен электрондар.

Газдардың иондалуы сыртқы әсерленген (сыртқы ионизаторлардан) газ молекулаларының оң иондарға және бос электрондарға бөлінеді. Газдардың иондалуы сыртқы әсерленген қатты қыздырудан, әр түрлі сәулеленуден пайда болуы мүмкін. Электрондардың атомнан бөлініп кетуіне қажет минимальді энергияны иондау энергиясы дейді. Газдың иондалуы үшін жұлынып кететін және атомның (молекуланың) қалған бөлігінің арасындағы әсерлесу күшіне қарсы иондалу жұмысын жасау қажет.

Қалыпты жағдайда газдарда еркін ток тасушылар (электрондар мен иондар) болмайды.

Газдардың атомдары мен молекулаларына электронның үзіліп кетуі газдардың иондалуы дейді. Газдарда электр тогын тасушылар тек газдар иондалғанда ғана пайда болуы мүмкін. Электронның газ атомдарымен (молекулаларымен) соқтығысуынан болатын газдың иондалуын электронды соққыдан иондалуы дейді.

Газдардың өткізгіштігі электролиттердің ерітінділері мен балқымаларының өткізгіштігі механизміне ұқсас. Айырмашылығы, теріс зарядтарды таситын электролиттердің судағы ерітіндісі мен балқымасындағыдай, негізінен теріс иондар мен емес, электрондар тасиды. Сонымен, газдарда металдардағы өткізгіштікке ұқсас электрондық өткізгіштікпен қатар электролиттердің судағы ерітінділері мен балқымаларындағы бір леулі айырмашылығы бар. Электролиттердің ерітіндісінде, еріткіш молекулаларының (су молекулаларының) әсерінен молекулаларындағы иондардың ішкі молекулалық байланыстарының әлсіреуінің салдарынан иондар пайда болады. Газдарда иондар не, қыздырудан немесе сыртқы ионизатордың, мысалы, сәулелердің әсер етуінің есебінен пайда болады.

Егер ионизатордың әсері тоқталса, онда зарядталған электрометр зарядты сақтайтынын аңғаруға болады. Бұл ионизатордың әсері тоқтағаннан кейін газ өткізгіш болуын тоқтатынын көрсетеді. Ток барлық иондар мен электрондар электродтарға жетіп болғаннан кейін ғана тоқтайды. Оған қоса, электрон мен оң зарядталған иондар бір-біріне жақындағанда қайтадан бейтарап атом құруы мүмкін. Процесс зарядталған бөлшектердің рекомбинациясы деп аталады.

Рекомбинация сыртқы факторлардың әсерінсіз жүреді, сондықтан ионизатордың әсері жойылғанда зарядталған бөлшектер рекомбинация нәтижесінде жойылады да газ диэлектрикке айналады. Сыртқы ионизаторлардан (қатты қыздырудан, әр түрлі сәулеленуден) пайда болатын газдың электр өткізгіштігі тәуелді газ разряды деп аталады.

Егер ток көзінің қуаты тәуелсіз разрядты ұзақ уақытқа жалғастыруға жетпеген жағдайда ұшқынды разряд деп аталатын тәуелсіз разрядтың түрі пайда болады. **Найзағай** -ұшқынды разрядтың мысалы болады.

Газ разряды – электр тогының газ арқылы өтуі қалыпты жағдайда газ еркін заряд тасушылар жоқ болғандықтан ток өткізбейді. Газ разряды тәуелді және тәуелсіз болып екіге бөлінеді. Тәуелді газ разряды

дегеніміз – сыртқы әсер тоқтағанда, газдардан электр тогы өту құбылысы тоқтайтын разряд, осыған қарама-қарсы құбылыс, яғни сыртқы әсер тоқтағанмен, электр тогы өту құбылыс байқалатын болса, бұл тәуелсіз разряд деп аталады [2].

Тәуелсіз разрядтың 4 түрі бар:

1. Солғын разряд - салқын катоды бар разрядты түтікшелерде төменгі қысымда (бірнеше килопаскаль немесе одан төмен қысымдарда) жүреді;

2. Ұшқындық разряд - газдардағы қалыпты атмосфералық қысымда, өте үлкен потенциалдар айырмасында жүреді (мысалы найзағай);

3. Тәжді разряд - қалыпты атмосфералық қысымда, біртекті емес электр өрісінде жүреді;

4. Доғалық разряд – орыс ғалымы В.В.Петров ашқан. Бұл газдық разряд электродтар арасында аз потенциалдар айырмасында, бірақ үлкен ток тығыздығында жүреді.

Егер иондалған газда электр өрісінің кернеулігін арттырса, онда электр өрісінен екпін алған электрондар бейтарап молекулалармен соқтығысып, электрондарды жұла, оларды бейтараптайды. Ал, олар өз кезегінде электр өрісінен екпін ала газдың басқа молекулаларының иондалуын тудырады. Электрондар мен иондар санының тасқын тәріздес артуы байқалады. Газдың осындай иондалуы екпінді иондалу деп аталады. Екпінді иондалу нәтижесінде тізбектегі ток күрт өседі.

Біз енді заттың төртінші күйі-плазмамен танысамыз. Заттың бұл күйі экзотика емес. Әлем кеңістігіндегі заттың басым көпшілігі плазма күйінде болады.

Өте төмен температурада барлық заттар қатты күйде болады. Қыздырғанда зат қатты күйден сұйыққа, ал одан кейін газ күйіне ауысады. Егер иондалған газда екпінді иондану есебінен еркін электрондар иондардың саны күрт өссе, онда мұндай газ плазма деп аталады.

Плазма дегеніміз – оң және теріс зарядтарының тығыздықтары бірдей аса ионданған күйдегі газды айтады. Плазма – заттың ерекше күйі.

Аса жоғары температура салдарынан пайда болатын плазма жоғарғы температуралық плазма деп аталады.

Плазманың иондану дәрежесі ионданған бөлшектер санының плазманың бірлік көлемдегі бөлшектер санына қатынасымен сипатталады. Осы шаманың мәніне қарап плазманың әлсіздеу ионданған, жеткілікті түрде ионданған және толығымен ионданған деп бөледі.

Плазмада ток тасушылардың концентрациясы өте жоғары. Сондықтан плазманың электр өткізгіштігі өте жоғары болады. Электронның қозғалғыштығы оң иондардың қозғалғыштығына қарағанда үлкен болғандықтан, плазмада токты негізінен электрондар тасиды.

Сонымен, плазма тұтас алғанда электрлік бейтарап жүйе болады. Плазманың иондалу дәрежесі оның жағдайына байланысты, яғни ионданған атомдар санының олардың жалпы санына қатысына байланысты әр түрлі болуы мүмкін. Толық ионданған плазмада бейтарап атомдар болмайды. Газдардың қыздырудан иондалуымен қатар, плазма әр түрлі сәуле түсуден (сәулеленуден) немесе шапшаң зарядталған бөлшектермен газдың атомдарын атқылау арқылы да пайда болуы мүмкін. Бұл жағдайда *төменгі температуралық плазма* деп аталатын түрі пайда болады [3].

Плазма, оларды заттың ерекше төртінші күйі деп қарастыруға мүмкіндік беретін, бірнеше арнайы өзіне тән қасиеттерге ие болады.

1. Толық иондану кезінде плазманың иондану дәрежесі өте жоғары болады.

2. Иондану кезінде плазмада оң және теріс зарядтар өзара тең болады.

3. Плазманың электр өткізгіштігі өте жоғары болады.

4. Электр және магнит өрістерімен күштірек әсерлесе алады.

Плазманың зарядталған бөлшектерінің қозғалғыштығы үлкен болғандықтан, плазма электр және магнит өрістерінің әсерінен жеңіл орын ауыстырады. Сондықтан, бір таңбалы зарядты бөлшектердің жиналып қалуынан болатын плазманың жеке электр бейтараптықтың қандай да болмасын бұзылуы плазма бөлшектерінің тез орын ауыстыруынан шапшаң жойылады. Пайда болған электр өрістері электр бейтараптық қайта орнағанша және электр өрісі нөлге тең болғанша зарядталған бөлшектерді қозғалысқа келтіре береді.

Плазманың молекулаларының арасында қысқа әсерлі күштері бар бейтарап газдан айырмашылығы, оның зарядталған бөлшектерінің арасында ара қашықтыққа байланысты салыстырмалы түрде баяу кемитін кулондық күштер әсер етеді. Бір бөлшек өзін қоршаған көп мөлшердегі бөлшектермен бірден өзара әсерлеседі. Осының арқасында бейберекет жылулық қозғалыспен қатар плазма бөлшектері әр түрлі реттелген (коллективтік) қозғалыстарға қатыса алады. Плазмада әр текті тербелістер мен толқындар оңай пайда болады.

Иондалу дәрежесінің өсуіне қарай плазманың өткізгіштігі артады. Жоғары температурада толығынан ионданған плазма өзінің өткізгіштігі жағынан асқын өткізгіштерге жуықтайды.

Плазманың практикалық қолданылуы. Газ разрядтарының барлық түрінде де плазма пайда болады: солғын, доғалық, ұшқын және т.б.

Жарнамалық жазуларға арналған және күндізгі жарық шамдарындағы жарқыраған түтіктерде солғын разрядтың оң бағаналық плазмасы қолданылады. Күндізгі жарық шамдарында сынаптың буынан разряд өтеді. Шыны түтікше арнайы құраммен- люминоформен, яғни плазма сәулесінің әсерінен өзі жарық шығара

бастайтын қабатпен қапталады. Люминафор шығаратын жарығының құрамы ақ жарыққа жақын болатындай етіп таңдап алынады.

Газ разрядтық плазма көптеген аспаптарда, мысалы, газ лазерлерінде –кванттық жарық көздерінде қолданылады. Лазерлер- барынша күшті жарық көздері.

Магнит өрісінде қозғалатын плазманың ыстық ағыны магнитогидродинамикалық (МГД) генераторларда қолданылады. Ғарыш кемелерінде қуаты аз плазмалық двигательдерді қолданудың болашағы зор.

Жаңа аспап плазмотроның жасалғанына онша көп уақыт болған жоқ. Техниканың әр түрлі саласында кеңінен қолданылатын плазмотронда плазманың тығыз қуатты ағыны қолданылады: металдарды кесуде және пісіруде, қатты жыныстарда скважина қазуда және т.б. Плазмалық ағында көптеген химиялық реакциялар тездетіледі және әдеттегі жағдайларда жүргізуге болмайтын реакциялар жүруі мүмкін.

Физиктер жоғары температуралық плазманың (ондаған миллион градус температурадағы) басқарылатын термоядролық реакциялар жүргізуде барынша маңызды болашағы барын көріп отыр. Қазіргі уақытта мол энергия бөліп шығарумен қабаттаса жүретін осы реакцияларды іске асыруға қызу зерттеу жүргізілуде. Осындай орасан зор міндетті шешу адамзатқа болашақта іс жүзінде сарқылмас энергия көзін береді.

Жартылай немесе толық ионданған газды плазма деп атайды. Жұлдыздар плазмадан тұрады. Плазманың техникалық қолданылуы кеңеюде: МГД генераторларда, плазмотрондарда, басқарылатын термоядролық реакцияларда және басқаларда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. “Қазақ Совет Энциклопедиясы”, III том.
2. Фриш С.Э және Тиморева А.В «Жалпы физика курсы» 2 том, 1970.
3. Г. Я. Мякишев, Б.Б. Буховцев «Физика: 10-сыныбына арналған оқулық. – 6-басылымы». – Алматы, 2001.

*Сирожиддин Халилов
(Ташкент, Узбекистан)*

ОСНОВЕ ВЕЙВЛЕТ-ПРЕОБРАЗОВАНИЯ НА СИНТЕЗ РАСПОЗНАВАНИЯ ИЗОБРАЖЕНИЯ

Распознавание изображений, полученных в результате приема пришедшей от распознаваемого объекта пространственно распределенной электромагнитной энергии, является одной из актуальных задач компьютерной обработки и распознавания изображений [1]. Одним из путей ее решения состоит в создании для обработки принимаемых изображений алгоритмов, использующих методы цифровой обработки данных. Однако вследствие трудоемкости известных распознавания возникает проблема обеспечения ее решения в реальном масштабе времени с высокой степенью качества. Предлагается распознавания, полученный с использованием математического аппарата вейвлет-преобразования, который позволяет найти одно из решений данной задачи. Вейвлеты являются подходящим средством для анализа различных нестационарных сигналов. К таким сигналам можно отнести и сцены изображений объектов. В первую очередь этот вывод обусловлен характером фонов изображения. Благодаря возможности разбиения пространства сигнала на частотные поддиапазоны, а также пространственной ограниченности вейвлеты обладают большими преимуществами по сравнению с традиционными методами контурного анализа при обработке нестационарных сигналов, к которым можно отнести и изображения интересующих объектов. В то же время вейвлет-преобразование гораздо проще в реализации, чем применявшиеся ранее методы и может применяться на всех стадиях выделения и распознавания контуров изображений.

Основе вейвлет-анализа могут производить как стандартную для контурного анализа обработку изображений, так и адаптивную, менее восприимчивую к изменениям характеристик контура [2]. Одним из наиболее очевидных и простых способов обнаружения границ является дифференцирование яркости, рассматриваемой как функция пространственных координат.

Однако такие вариации на практике считаются приемлемыми. Общим выделения перепадов яркости является высокая чувствительность к шуму. Это объясняется тем, что действие разностных операторов состоит в вычислении и комбинировании разностей отсчетов в пределах «окна» малых размеров. Каждая разность вычисляется непосредственно по отсчетам, поэтому шум на изображении попадает в результат преобразования с усилением. В то же время сам подход к выделению контуров с помощью локальных преобразований изображения скользящим окном представляется довольно естественным и очень удобным для реализации. Можно, сохранив достоинство дифференциальных методов, повысить их помехоустойчивость, если перед применением дифференциального оператора применить сглаживание значений яркости в пределах окна, то есть согласовать с ними некоторую поверхность первого или второго порядка. Такой подход реализуется дифференциальными методами с согласованием.

Во время преобразования высокочастотный фильтр пропускает только определенный диапазон высоких частот, в то время как на низкочастотном именно этот диапазон не пропускается. Если же пропустить через высокочастотный фильтр результаты низкочастотной фильтрации, получим выделение второго высокочастотного диапазона, но отличающегося от первого более низкой частотой. Все вышесказанное справедливо для одномерного случая. Однако изображения являются двумерными сигналами, поэтому применение к ним одномерного преобразования наталкивается на ряд сложностей. Конечно, можно представить изображение длинным одномерным сигналом, или обрабатывать его по строкам или столбцам. Но в этом случае есть риск нарушить структуру изображения. Выходом является многомерное. Его получение займет ненамного больше времени, чем одномерное.

Один из способов его получения на примере наиболее распространенного двумерного случая. Для получения двумерного вейвлет-преобразования можно воспользоваться следующим способом: сначала находится вейвлет-преобразование по строкам, а потом полученный результат подвергается повторному вейвлет-преобразованию по столбцам. Аналогично можно получать результаты преобразования и для больших размерностей. Основным преимуществом данного способа является простота реализации, а именно возможно использование тех же функций, что и для одномерного случая. В результате двумерного преобразования получаются четыре вида коэффициентов. Это вызвано тем, что к каждой группе коэффициентов применяется последовательно по два фильтра высоких или низких частот соответственно. Введем в качестве обозначения каждой группы последовательность фильтров, применявшихся для ее получения, при этом для удобства чтения введем порядок слева направо. Но простой дифференциальный метод не отражает всех возможностей вейвлет-преобразования. Благодаря кратно масштабному анализу оно дает возможность выделять контуры даже при сильно размытом изображении [3]. Как известно, при размытии изображения граница между ним и фоном переходит из области высоких в область средних и низких частот. Этот факт делает невозможным ее определение с помощью обычных способов, базирующихся на основе анализа высокочастотной составляющей спектра изображения. В то же время вейвлет-преобразование разбивает пространства сигнала на составляющие подпространства, характеризующиеся определенными частотными характеристиками. В сумме эти подпространства покрывают весь диапазон частот изображения. Следовательно, существует возможность построить по одной и той же схеме фильтры как высоких, так и средних частот для анализа структуры изображения. Обнаружения границы изображения на основе вейвлет-преобразования. Очевидно, что сначала необходимо произвести вейвлет-преобразование. Произведем его до максимально возможного уровня. Казалось бы, что для обнаружения начальной точки изображения нам необходимо применить диодное преобразование, однако, благодаря возможности кратно масштабного анализа, мы применим стандартный пирамидальный алгоритм, чем значительно сократим количество требуемых операций. Другой положительной стороной является сокращение количества проверяемых элементов в два раза. На первоначальном этапе обнаружения необходимо задать основные характеристики фильтра: частотный интервал нахождения границы изображения и приоритеты для каждого частотного диапазона. Примем положение, что значения приоритетов могут возрастать только в одном направлении.

Каждый новый уровень вейвлет-преобразования можно представить как более грубую аппроксимацию функции яркости $f(x, y)$ и значения производных на ней. Так как вейвлет-преобразование разбивает эту функцию на поддиапазоны, характеризующиеся своей средней частотой ω_c , то каждый уровень детализирующих коэффициентов характеризует особенности данной функции с данной частотой. Соответственно, так как вейвлет-коэффициенты покрывают весь частотный диапазон возможного нахождения границы, то обнаружение границы сводится только к выбору коэффициента нужного уровня. Для этого и нужны приоритеты. Это вызвано тем, что таких коэффициентов меньше всего, а коэффициенты более низких уровней похожи на коэффициенты более высоких уровней. При нахождении на уровне коэффициента, превосходящего порог необходимо проверить, нет ли коэффициентов с более высоким приоритетом, так как каждому уровню более высокого уровня соответствует четыре коэффициента более низкого уровня. Это достаточно легко сделать. По достижении самого значимого уровня, превосходящего порог, полагаем, что найдена точка начала контура, за нее примем центр области использовавшейся для получения коэффициента. Таким образом, основной отличительной чертой которого является адаптация по частоте, так как одновременно рассматриваются все частотные составляющие функции яркости, а решение принимается в соответствии с выбранным уровнем значимости. Алгоритм выделения границ изображения будем строить на основе алгоритма его обнаружения. Для большей корректности описания контура примем, что он является бесконечно тонкой линией, проходящей между пикселями. Во-первых, это соответствует определению. Во-вторых, устраняется неопределенность в плюс минус один пиксель. Для достижения этой цели откажемся от традиционной координатной сетки с узлами в центрах пикселей и перейдем к новой, с узлами в их углах пикселей. Так как один вейвлет-коэффициент первого уровня получается на основе четырех пикселей, то его центр является узлом новой координатной сетки. Аналогично, к данной координатной структуре относятся и центры коэффициентов более высоких уровней. В итоге, облегчается процедура обнаружения и выделения контуров, и появляется объединять в одном пространстве различные частотные поддиапазоны, что является

основополагающим для данного способа. По своей сути он похож на способ обнаружения контура изображения.

Основным отличием является возможность движения не только в сторону большего приоритета, но и в сторону меньшего. Это важно, так как мы начинаем с уже известного частотного поддиапазона и должны, по мере изменения характера границы, производить его адаптацию.

Положительной стороной данных способом является возможность построения достаточно простого и эффективного программного комплекса автоматизированных систем анализа изображений, за счет использования полученных результатов обработки изображений в дальнейшем. Это позволяет существенно снизить время идентификации и приблизить его к реальному масштабу времени, что дает возможность перейти от использования многоканальной по числу эталонов структуры к одноканальной, а это обеспечивает значительное снижение аппаратурных затрат.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Фисенко В.Т. Компьютерная обработка и распознавание изображений: учебное пособие. – СПб: СПбГУ ИТМО, 2008. – 192 с.
2. Фурман Я.А. Введение в контурный анализ; приложения к обработке изображений и сигналов. – М.: Физмалит, 2003. – 592 с.
3. Штарк Г.Г. Применение вейвлетов для ЦОС. – М.: Техносфера, 2007. – 192 с.

СЕКЦИЯ: ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Манат Қожахмет, Абай Жұмашев
(Арқалық, Қазақстан)*

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қазіргі білім беру концепциясының басты мақсаты: өзінің және қоғамның мүддесіне өзін-өзі белсенді етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсікеге қабілетті және құзыретті, шығармашылық, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі- өзгермелі әлеуметтік және экономикалық жағдайда өмір сүруге дайын ғана емес, шынайы өмірге белсене қатысып, оны жақсартуға ықылас ететін белсенді, әлеуметтік белсенділігі жоғары, ой-өрісі кең, кәсіби деңгейі жоғары, сауатты, құзіретті, танымдық әрекетке қызығушылығы мол оқушы тәрбиелеу [1].

Белгілі нәтижеге қол жеткізу үшін мектеп оқушысының бойында субъект ретінде төмендегі құзіреттілікті қалыптастыру керек.

Коммуникативтік құзыреттілік: қазақ, орыс, шетел тілдері, қарым-қатынас технологиясы, педагогикалық риторика және конфликтология, коммуникативті стратегия саласындағы білімдерді меңгеру, көпмәдениетті, көпэтникалы, көпконфессионалды қоғамдағы қарым-қатынас, педагогикалық ынтымақтастыққа қабілетті және толерантты болу;

ақпараттық-технологиялық құзыреттілік: ақпараттық технологиялармен, техникалық объектілер көмегімен бағдарлай білу, өз бетінше іздей білу, таңдай, талдай білу, өзгерте білуді жүзеге асыра білу қабілеті;

зерттеушілік құзыреттілік: гносеология, әдіснама, педагогика және психология саласындағы білімдерді меңгеру, ақпараттарды басқару дағдылары мен біліктерінің болуы, психологиялық-педагогикалық диагностика, талдау және синтез негізінде кешенді мониторингті жүзеге асыру, педагогикалықрефлексияға қабілетті болу, зерттеу мәдениетін жетілдіруге ұмтылу [2].

Құзыреттілік қалыптастыру дегеніміздің өзі болашақ мұғалім - қазіргі оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып ойлаудың, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, жаңаны түсіне білуге, білімнің жетіспеушілігін сезінуге үйрету арқылы ізденуге бағыттауды қалыптастырудағы күтілетін нәтижелер болып табылмақ. Бұның өзі өз кезегінде қазіргі ұстаздардан шәкіртті оқытуда, білім беруде, тәрбиелеп өсіруде белгілі бір құзыреттіліктерді бойына сіңірген жеке тұлғаны қалыптастыруды талап етеді.

Құзыреттіліктің қалыптасу процесі білімнің, біліктің, іс-әрекеттің қалыптасуын қамтиды, ұстаздың жалпы мәдени дамуын, өзінің көзқарасының және тұлғалық кәсіби құнды қасиеттердің қалыптасуын қамтиды. Білім болашаққа бағдарланатын болғандықтан, кез-келген маман даярлайтын оқу орнының басты міндеттерінің бірі-білім алушының құзіреттілігін дамыту.

Құзырет-тұлғаның белгілі бір пәндер шеңберіне қатысты білімі, біліктілігі, дағдысы мен іс-әрекеттері тәсілінің өзара байланысқан сапаларының жиынтығы. Ал құзыреттілік-адамның өзінің іс-әрекет саласына сай тәжірибесін көздейді.

Оқытуда зерттеу тәсілін қолданудың қажеттілігі бала болмысының білмекке құмарлығымен, оның қоршаған дүниені зерделеуге деген қызығушылығымен түсіндіріледі. Оқушылардың өзіндік зерттеулері, олардың жеке қажеттіліктері сұраныстарын қанағаттандыруға септігін тигізеді. Сонымен қатар, өзіндік зерттеулер интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерді, ойлау және зерттеу біліктерін дамытуға мүмкіндік береді. Өзіндік зерттеулердің көмегімен оқушылар дүниені тани келе, өздері үшін жаңа білімдерді дайын күйде алмай, өз бетімен ашады. Зерттеушілік жұмыс балалардың өз қызығушылығынан басталады.

Оқушының жеке тұлғасын, рухани әлемін, ынтасы мен қабілетін дамыту өздігінен ойлау қабілетін жандандыру-бүгінгі күннің негізгі мәселелерінің бірі. Себебі: оқушылар өз бетімен ізденіп жұмыс істеуге енжар, алған білімдерін тәжірибеде, өмірде пайдалануға дағдыланбаған. Сондықтан оқушылардың өз күшіне сенімдерін арттырып, шығармашылық қабілетін дамыту үшін тек сабақты ғана емес, үй тапсырмасына дайындық жолдарын да түрлендіруге болады. Себебі үй тапсырмасы сыныпта өтілген жаңа материалдың тікелей жалғасы болып табылады. Ізденісті шығармашылықты үй тапсырмалары бала тұлғасын дамыту жолындағы ұтымды іс әрекеттің бірі.

Білім беруді ізгілендіру, оқыту әдістерін жетілдіруді, дамыта оқыту әдістері мен тәсілдерінің тиімді пайдалануын талап етеді. Физика сабағын жүргізгенде әр түрлі әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана білу қажет.

Оқушыларды физиканы оқуға қызықтыру үшін қолайлы жағдайлар туғызу қажеттілігі және қызықтырудың басты шараларының бірі - нәтижеге жетуге ынталандыру.

Білім беру саласындағы әлемдік білім кеңістігіне ұмтылуға байланысты жасалынып жатқан талпыныстар мектеп оқушыларының дербестігін, ізденімпаздығын, белсенділігі мен шығармашылық мүмкіндіктерін дамытуды талап етеді. Сондықтан оқушылардың мектепте оқып жүрген кезінде олардың ойлау белсенділігін дамытып, білімі мен біліктіліктерін өмірдің жаңа жағдайында пайдалана білуге қажеттілігі туындайды.

Оқушылардың танымдық қызығушылықтарын дамытуға арналған зерттеулердің нәтижелері оқушылардың танымдық қызығушылығының көрсеткіштері ретінде төменде берілген:

- таным үрдісіндегі белсенділігі, білімге қызығушылығы;
- өздігінен ізденушілік әрекет жасауға ынтасы;
- оқу-танымдық қызметтегі негізгі түйінді анықтау білігі;
- игерілген білімді тасымалдай білуі;
- өз іс- әрекетін бақылауы, бағалауы.

Оқушылардың танымдық қызығушылығының ең жоғары деңгейі танымдық міндеттерді өздігінен шешуге ұтымды жолдарды қолдана білуімен, жаңаны білуге деген қызығушылығының жоғары болуымен және өз іс-әрекетін бақылап, бағалай білумен сипатталады.

Оқушының ізденушілік қасиетін қалыптастыру оқытудың түрлі формалары мен әдістері арқылы жүзеге асырылады. Солардың ішіндегі ең тиімдісі (ізденушілік) - оқушыны зерттеу жұмысына ынталандыру. Зерттеушілік процесс барысында оқушылар белгілі фактілер мен құбылыстарға берілетін түсініктемелер мен дәлелдеулерді өз бетінше іздестіріп, түсінуіне тура келеді. Ол - өзінің зерттеу жұмысынан рухани қанағаттануы мен эстетикалық ләззат алуы және зерттеу мақсатына жету мүмкіншілігіне сенімді болуы. Оқушыны зерттеу жұмысына үйрету, оны жоба қорғауға дайындау оқушыны ғалым қылып шығару емес, оны өз бетімен жұмыс жасай білуге, кез-келген өзін толғандыратын немесе қызықтыратын мәселе төңірегінде ізденіп, ойын қорыта білуге, шешім шығарып ой түйе білуге үйрету және де өз ойын ашық айтып, өз пікірін қорғай алуға үйрету деп білемін. Оқыту процесі шығармашылықпен ұйымдастырылса, онда оқушылардың білім дәрежесі оқытушы айтқан сөздерден емес, өздерінің ізденуі және оны жинақтау әдістерін іздеу арқылы қалыптасады. Іздену жұмыстары арқылы оқушының ойлау қабілетін анықтап және олардың жетілуіне тиімді жағдай жасау, балалардың іздену жұмысына бейімделуі - терең білімнің негізі болып ғана емес, оқушының ойлау қабілетінің даму кепілі болып табылады.

Қазіргі өркениетке ұмтылған қоғам талабына сәйкес, Қазақстан Республикасының дамыған елдермен иық тіресіп тұруы үшін, еліміздің болашағы мен қазіргі кезеңі үшін білімді, зерделі, өз бетімен іс-әрекет ете алатын, қоғамнан өз орнын таба алатын шәкірттерді дайындау ұстаздың міндеті.

Бүгінгі педагог Тәуелсіз Қазақстанның білім жүйесін әлемдік деңгейге бағыттау мақсаты туындап жатқан қазіргі таңда педагогтік мамандыққа қойылатын талаптарға жауап бере алатын, білім мен іс-әрекетін ұйымдастыру іскерлігінің жоғары деңгейіне ие маман болуы тиіс [3].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. "Төлегенов оқулары" республикалық ғылыми- тәжірибелік конференциясының материалдары. – Арқалық, 2013.
2. ҚР МЖМБС 6.08.066 – 2010.
3. Г.Т.Балакаева. Повышение статуса профессиональной компетентности педагога – стратегический курс образования // Білім берудегі менеджмент. – 2012. – №4.

*Алексей Комарницкий, Людмила Колмакова
(Одесса, Украина)*

АБСТРАКТНАЯ ЗАДАЧА РИМАНА С ОПЕРАТОРАМИ СПЕЦИАЛЬНОГО ВИДА

Теория абстрактного сингулярного уравнения и абстрактной задачи Римана возникла на основе теории сингулярного интегрального уравнения и краевой задачи Римана на замкнутом контуре.

Рассмотренные ранее схемы абстрактной задачи Римана обобщают не только краевые задачи Римана в пространстве Гельдера и L_p , но и некоторые интегральные уравнения типа свёртки (с двумя ядрами, парные,

Винера – Хопфа) в пространстве $L_2(\square)$ и в более широких пространствах обобщённых функций. Соответствующая им задача Римана уже не является краевой задачей для аналитических функций.

Однако, несмотря на всю общность, рассмотренным схемам не подчиняется матричная краевая задача Римана на замкнутом контуре. В настоящей работе предложена иная аксиоматика, устраняющая этот недостаток.

Пусть L – банахово пространство, на котором задан линейный ограниченный инволютивный оператор S . Этот оператор порождает два проектора

$$P_{\pm} = \frac{1}{2}(I \pm S), I - \text{единичный оператор.}$$

Пространство L раскладывается в прямую сумму образов этих проекторов:

$$L = L_+ \oplus L_-.$$

Рассмотрим задачу о нахождении элементов $\varphi^+ \in L_+$ и $\varphi^- \in L_-$, которые удовлетворяют условию:

$$\varphi^+ = A \varphi^- + g, \quad (1)$$

где A - линейный ограниченный обратимый оператор, заданный на L , g - заданный элемент пространства L .

Предположим, что на пространстве L заданы линейные ограниченные операторы

$$U_1, U_2, \dots, U_n,$$

которые удовлетворяют следующим условиям:

$$1) \quad U_j \cdot U_k = U_k \cdot U_j, \quad j, k = \overline{1, n};$$

$$2) \quad \text{для любых } \varphi^{\pm} \in L_{\pm}$$

$$U_j \varphi^+ \in L_+, \quad U_j^{-1} \varphi^- \in L_-, \quad j = \overline{1, n}.$$

$$3) \quad \text{для оператора } U_j \text{ существует единственный с точностью до}$$

постоянного множителя элемент $h_j^+ \in L_+$ такой, что

$$U_j^{-1} h_j^+ \in L_-, \quad j = \overline{1, n}.$$

$$4) \quad U_j h_k^+ = h_k^+, \text{ если } k = \overline{1, n} \text{ и } j \neq k.$$

Получим решение задачи (1) в каждом из четырех частных случаев:

$$1. \quad A = U_j, \quad j = \overline{1, n}.$$

$$2. \quad A = U_j^{\text{III}}, \quad j = \overline{1, n}, \text{ щ } O\Gamma, \text{ щ } > 1.$$

$$3. \quad A = U_j^{-1}, \quad j = \overline{1, n}.$$

$$4. \quad A = U_j^{-\text{III}}, \quad j = \overline{1, n}, \text{ щ } O\Gamma,$$

$$1. \quad A = U_j, \quad j = \overline{1, n}.$$

То есть нужно найти элементы $\varphi^{\pm} \in L_{\pm}$ по условию:

$$\varphi^+ = U_j \varphi^- + g. \quad (2)$$

Представим элемент g в виде

$$g = g^+ - g^-, \text{ где } g^{\pm} = \pm P_{\pm} g.$$

Тогда задача (2) примет вид:

$$j^+ - g^+ = U_j j^- - g^-.$$

Поддействуем на обе части равенства оператором U_j^{-1} :

$$U_j^{-1}(\varphi^+ - g^+) = \varphi^- - U_j^{-1}g^-,$$

так как $\varphi^- - U_j^{-1}g^- \in L_-$,

то и $U_j^{-1}(\varphi^+ - g^+) \in L_-$,

тогда $j^+ - g^+ = c\Psi_j^+$, c – произвольная постоянная.

Получаем решение задачи (2):

$$j^+ = g^+ + c\Psi_j^+,$$

$$j^- = U_j^{-1}g^- + c\Psi_j^{-1}h_j^+.$$

2. $A = U_j^{\text{III}}$, $j = \overline{1, n}$, $\text{ш } O\Gamma$, $\text{ш} > 1$.

$$\varphi^+ = U_j^{\text{III}}\varphi^- + g, \tag{3}$$

$$\varphi^+ - g^+ = U_j^{\text{III}}\varphi^- - g^-,$$

$$U_j^{-\text{III}}(\varphi^+ - g^+) = \varphi^- - U_j^{-\text{III}}g^-,$$

$$\varphi^- - U_j^{-\text{III}}g^- \in L_-,$$

$$U_j^{-\text{III}}(\varphi^+ - g^+) \in L_-.$$

В этом случае:

$$j^+ - g^+ = \mathbf{e} \sum_{k=0}^{\text{ш}-1} c_k U_j^k h_j^+,$$

$c_0, c_1, \mathbf{K}, c_{\text{ш}-1}$ – произвольные постоянные.

Получаем решение задачи (3) в виде:

$$j^+ = g^+ + \mathbf{e} \sum_{k=0}^{\text{ш}-1} c_k U_j^k h_j^+,$$

$$j^- = U_j^{-\text{ш}}g^- + \mathbf{e} \sum_{k=0}^{\text{ш}-1} c_k U_j^{-\text{ш}+k} h_j^+.$$

3. $A = U_j^{-1}$, $j = \overline{1, n}$.

$$\varphi^+ = U_j^{-1}\varphi^- + g, \tag{4}$$

$$\varphi^+ - g^+ = U_j^{-1}\varphi^- - g^-,$$

элемент в левой части $\varphi^+ - g^+ \in L_+$,

элемент в правой части $U_j^{-1}\varphi^- - g^- \in L_-$,

следовательно,

$$\begin{aligned}\varphi^+ - g^+ &= 0, \\ U_j^{-1}\varphi^- - g^- &= 0.\end{aligned}$$

Единственное решение задачи (4) в этом случае имеет вид:

$$\begin{aligned}\varphi^+ &= g^+, \\ \varphi^- &= U_j g^-.\end{aligned}$$

Отметим, что $U_j g^-$ может не принадлежать L_- , тогда задача (4) не имеет решения. Выясним, каким будет условие разрешимости задачи в этом случае.

Пространство L_- раскладывается в прямую сумму двух подпространств $L_-^{(1)}$ и $U_j^{-1}(L_-)$, $L_-^{(1)}$ - линейная оболочка, натянутая на элемент $U_j^{-1}h_j^+$.

Таким образом, любой элемент $y^- \in OL_-$ однозначно представим в виде

$$y^- = c \mathcal{U}_j^{-1}h_j^+ + U_j^{-1}y_1^-, \quad c - \text{произвольная постоянная, } y_1^- \in OL_-.$$

Рассмотрим линейный функционал $F_j^{(1)}$, заданный на пространстве L_- , который действует по правилу:

$$F_j^{(1)}(y^-) = c.$$

Легко видеть, что задача (4) будет разрешима, только если выполнено условие

$$F_j^{(1)}(g^-) = 0.$$

Заметим, что пространство L_- можно также разложить в прямую сумму подпространств $L_-^{(\text{ш})} \in U_j^{\text{ш}}(L_-)$, где $L_-^{\text{ш}}$ - линейная оболочка, натянутая на элементы $U_j^{-1}h_j^+, U_j^{-2}h_j^+, \mathbb{K}, U_j^{-\text{ш}}h_j^+$. То есть произвольный элемент $y^- \in OL_-$ однозначно представим в виде

$$y^- = c_1 \mathcal{U}_j^{-1}h_j^+ + c_2 \mathcal{U}_j^{-2}h_j^+ \mathbb{K} + c_{\text{ш}} \mathcal{U}_j^{-\text{ш}}h_j^+ + U_j^{-\text{ш}}y_1^-, \quad y_1^- \in OL_-,$$

$c_1, \mathbb{K}, c_{\text{ш}}$ - произвольные постоянные.

Рассмотрим линейные функционалы $F_j^{(1)}, F_j^{(2)}, \mathbb{K}, F_j^{(\text{ш})}$, заданные на пространстве L_- , которые действуют по правилу:

$$F_j^{(1)}(y^-) = c_1, \quad F_j^{(2)}(y^-) = c_2, \quad \mathbb{K}, \quad F_j^{(\text{ш})}(y^-) = c_{\text{ш}}.$$

Теперь рассмотрим следующий случай.

$$4. \quad A = U_j^{-\text{ш}}.$$

$$\varphi^+ = U_j^{-\text{ш}}\varphi^- + g \tag{5}$$

$$\varphi^+ - g^+ = U_j^{-\text{ш}}\varphi^- - g^-,$$

$$\varphi^+ - g^+ \in L_+.$$

$$U_j^{-\text{ш}} \varphi^- - g^- \in L_-.$$

Решение задачи (5) имеет вид:

$$\begin{aligned} \varphi^+ &= g^+, \\ \varphi^- &= U_j^{\text{ш}} g^-. \end{aligned}$$

Для того, чтобы $j^- \in OL_-$ необходимо и достаточно выполнение ш - условий разрешимости:

$$F_j^{(k)}(g^-) = 0, \quad k = \overline{1, \text{ш}}.$$

Обобщим рассмотренные выше случаи:

$$A = U = U_1^{\text{ш}_1} U_2^{\text{ш}_2} \dots U_n^{\text{ш}_n}.$$

$$\varphi^+ = U \varphi^- + g, \quad (6)$$

Предположим $\text{ш}_j > 0, \quad j = \overline{1, m},$

$\text{ш}_j < 0, \quad j = \overline{m+1, l},$

$\text{ш}_j = 0, \quad j = \overline{l+1, n}.$

Для разрешимости задачи (6) необходимо и достаточно выполнение $\prod_{j=m+1}^l \text{ш}_j$ условий:

$$F_j^{(k)}(g^-) = 0, \quad j = \overline{m+1, l}, \quad k = \overline{1, -\text{ш}_j}.$$

И если эти условия выполнены, то общее решение задачи (6) зависит от $\prod_{j=1}^m \text{ш}_j$ произвольных

постоянных $c_{jk}, \quad k = \overline{0, \text{ш}_j - 1}, \quad j = \overline{1, m},$

и имеет вид:

$$j^+ = g^+ + \prod_{j=1}^m \prod_{k=0}^{\text{ш}_j - 1} c_{jk} U_j^k h_j^+,$$

$$j^- = U^{-1} g^- + \prod_{j=1}^m \prod_{k=0}^{\text{ш}_j - 1} c_{jk} U_j^{-\text{ш}_j + k} h_j^+.$$

Юсуп Кутлымуратов, Фатима Кулбаева
(Нукус, Узбекистон)

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ ИХТИСОСЛАШТИРИШ ВА ЖОЙЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ РЕСУРСЛАРИНИ ТУРҒУНЛИККА ТАДҚИҚ ҚИЛИШ

Қишлоқ хўжалигида бугунги куннинг долзарб масалалардан саналган қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талабга нисбатан ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш ва жойлаштиришнинг оптимал тузилишини аниқлашдан иборат бўлади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқишда ҳар хил мутаносибликлар ишидан шундай танлаш ўтказиш керакки, натижада сув ресурсидан оқилана фойдаланган ҳолда, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши максимал бўлиши таъминланади.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини максималлаштириш ва сув ресурсларини фойдаланишни минималлаштиришга асосланган қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш ва жойлаштиришнинг икки мезонли детерминирланган экологик-иқтисодий масаласига сифатли таҳлил [1, 47 б.] ишда қаралиб ўтилган.

Ушбу мақолада қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш ва жойлаштиришнинг икки мезонли детерминирланган экологик-иқтисодий масаласи ресурсларининг ўзгаришига нисбатан иккилик баҳосининг турғунлик оралигини ҳисоблаш ва уни тадқиқ қилиш қаралади.

Масаланинг математик моделининг қўйилишини кўриб ўтамиз. Минтақа бўйича қишлоқ хўжалик экинларини энг кам сувни истеъмол қилиш асосида максимал экин маҳсулотларини ишлаб чиқишга фойдаланадиган ер майдонларини аниқлаш ҳисобланади. Унинг учун экинлар ва чорвачилик маҳсулотлари бўйича умумий ишлаб чиқариш максимуми ва умумий сув истеъмоли минимумига асосланган қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш ва жойлаштиришнинг икки мезонли детерминирланган экологик-иқтисодий масаласи куйидагича қаралиб ўтилади.

$$F_1(x, y, z, \bar{h}_1, \bar{h}_2) = \alpha_1 \bar{h}_1 - \alpha_2 \bar{h}_2 \rightarrow \max \quad (1)$$

(Ишлаб чиқариш максимуми ва сув истеъмоли минимуми)

$$\sum_{i \in I} a_{ij} x_{ij} - \sum_{i \in I} y_{ij} \geq A_j h_1, \quad j \in J_1^i \quad (2)$$

(экин маҳсулотларини ишлаб чиқариш)

$$\sum_{i \in I} z_{iv} \geq B_v h_v, \quad v \in J_2^i \quad (3)$$

(чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш)

$$\sum_{j \in J_1^i} \beta_{ij} x_{ij} + \sum_{v \in J_2^i} \bar{\beta}_{iv} z_{iv} \leq Q_i h_2, \quad i \in I \quad (4)$$

(сув ресурсларига бўлган чеклов)

$$\sum_{j \in J_1^i} \chi_{jr} y_{ij} - \sum_{v \in J_2^i} b_{ivr} z_{iv} \geq 0, \quad i \in I, r \in R \quad (5)$$

(ем-хашакка бўлган чеклов)

$$\sum_{j \in J_1^i} t_{ij} x_{ij} + \sum_{v \in J_2^i} \bar{t}_{iv} z_{iv} \leq T_i, \quad i \in I \quad (6)$$

(меҳнат ресурсларига бўлган чеклов)

$$\sum_{j \in J_1^i} \gamma_{mj} x_{ij} + \sum_{v \in J_2^i} \bar{\gamma}_{mv} z_{iv} \leq D_{mi}, \quad i \in I, m \in M \quad (7)$$

(экологик ресурсларига бўлган чеклов)

$$\sum_{j \in J_1^i} q_{lj} x_{ij} + \sum_{v \in J_2^i} \bar{q}_{lv} z_{iv} \leq M_{il}, \quad i \in I, l \in L \quad (8)$$

(моддий ресурсларига бўлган чеклов)

$$\sum_{j \in J_1^i} x_{ij} \leq S_i, \quad i \in I \quad (9)$$

(ер ресурсларига бўлган чеклов)

$$x_{ij}, y_{ij}, z_{iv}, i \in I, j \in J_1^i, v \in J_2^i, n \in N. \quad (10)$$

(табiiй чекловлар)

(1)-(10) масала учун иккилик масала тузамиз ва у куйидаги кўринишга эга бўлади:

$$F_2(u, \vartheta, \bar{u}, d, \Lambda, \rho, \mu, \varpi) = \sum_{i \in I} T_i \Lambda_i + \sum_{i \in I} S_i \omega_i + \sum_{m \in M} \sum_{i \in I} D_{mi} \rho_{mi} + \sum_{l \in L} \sum_{i \in I} M_{il} \mu_{il} \rightarrow \min \quad (11)$$

$$t_{ijk}\Lambda_i + \beta_{ijk}\bar{u}_i + \omega_i + \sum_{l \in L} q_{ijk}\mu_{il} + \sum_{m \in M} \gamma_{mjk}\rho_{mj} - a_{ijk}u_j \geq 0 \quad (12)$$

$$u_j - \sum_{r \in R} \chi_{jr}d_{ir} \geq 0, \quad (13)$$

$$\sum_{r \in R} b_{ivr}d_{ir} + \bar{t}_{iv}\Lambda_i + \bar{\beta}_{iv}\bar{u}_i + \sum_{l \in L} \bar{q}_{iv}\mu_{iv} + \sum_{m \in M} \bar{\gamma}_{mv}\rho_{mi} - \mathcal{G}_v \geq 0 \quad (14)$$

$$\sum_{j \in J_1^i} A_j u_j + \sum_{v \in J_2^i} B_v \mathcal{G}_v \geq \alpha_1 \quad (15)$$

$$\sum_{j \in J_1^i} Q_j \bar{u}_i \leq \alpha_2 \quad (16)$$

$$u_j \geq 0, \mathcal{G}_v \geq 0, \bar{u}_i \geq 0, d_{ir} \geq 0, \Lambda_i \geq 0, \rho_{mi} \geq 0, \omega_i \geq 0, \mu_{il} \geq 0, j \in J_1^i, \quad (17)$$

$$v \in J_2^i, i \in I, m \in M, l \in L, r \in R$$

Теорема 1. $\alpha_1 \geq 0, \alpha_2 \geq 0, \alpha_1 + \alpha_2 = 1$ хоҳлаган қийматларида (1)-(10) ва (11)-(17) иккилик масалаларидан бири ечимга эга бўлса, унда иккинчисидан ечимга эга бўлади. Иккилик масалаларининг $\{x_{ijk}^*, y_{ij}^*, z_{iv}^*, \bar{h}_1^*, \bar{h}_2^*\}$ ва $\{u_j^*, \mathcal{G}_v^*, \bar{u}_i^*, d_{ir}^*, \Lambda_i^*, \rho_{mi}^*, \mu_{il}^*, \omega_i^*\}$ оптимал ечимлари қийматлари учун куйидаги тенглик ўринли бўлади:

$$F_1(x^*, y^*, z^*, \bar{h}_1^*, \bar{h}_2^*) = F_2(u^*, \mathcal{G}^*, \bar{u}^*, d^*, \Lambda^*, \rho^*, \mu^*, \omega^*) \quad (18)$$

Теореманинг исботланиши, [2, 460 б.] ишдаги иккилик теоремасининг исботланишига ўхшаш турда исботланади.

Айталик (1)-(10) масаласининг ресурслари ўзгарувчан бўлсин, унда (1) мақсад функциясининг максимал қиймати (18) тенгликни ҳисобга олган ҳолда функция ўзгарувчисини ресурслар сифатида қабул қилиш мумкин.

$$F_{1\max}(T_i, D_{mi}, M_{il}, S_i) = \sum_{i \in I} \Lambda_i^* T_i + \sum_{m \in M} \sum_{i \in I} \rho_{mi}^* D_{mi} + \sum_{l \in L} \sum_{i \in I} \mu_{il}^* M_{il} + \sum_{i \in I} \omega_i^* S_i \quad (19)$$

Теорема 2. (11)-(17) иккилик масаласининг ўзгарувчилари қийматлари буйича $\{u_j^*, \mathcal{G}_v^*, \bar{u}_i^*, d_{ir}^*, \Lambda_i^*, \rho_{mi}^*, \mu_{il}^*, \omega_i^*\}$ оптимал ечими, $F_{1\max}(A_j, B_v, T_i, D_{mi}, S_i)$ функциясида мавжуд эркин ўзгарувчилар буйича яқка ҳосилалар олишга тенг бўлади.

$$\frac{\partial F_{1\max}}{\partial T_i} = \Lambda_i^*, \frac{\partial F_{1\max}}{\partial D_{mi}} = \rho_{mi}^*, \frac{\partial F_{1\max}}{\partial M_{il}} = \mu_{il}^*, \frac{\partial F_{1\max}}{\partial S_i} = \omega_i^* \quad (20)$$

Теореманинг исботи (19) функциядан яқка ҳосилалар олиш билан исботланади [3, 97 б.].

Ушбу теоремадаги (20) тенгликлар шуни англатади, $(T_i, D_{mi}, M_{il}, S_i)$ ресурслари қийматларининг ўзгарувиға мос ҳолда, $F_{1\max}(T_i, D_{mi}, M_{il}, S_i)$ функцияси максимал қийматининг кўпайишиға яки камайишиға олиб келади. Бу $(T_i, D_{mi}, M_{il}, S_i)$ ресурслари қийматларининг ўзгаруви ҳолатида, $\{u_j^*, \mathcal{G}_v^*, \bar{u}_i^*, d_{ir}^*, \Lambda_i^*, \rho_{mi}^*, \mu_{il}^*, \omega_i^*\}$ иккилик баҳосининг қийматлари турғун ҳисобланади.

Бундан келиб чиқиб иккилик баҳолар қийматларининг турғунлигида, масаланиннг ҳар бир ресурсининг ўзгариш оралигини аниқлашға бўлади [4, 150 б.].

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш ва жойлаштириш масаласи иккилик баҳосининг қийматлари турғунлигида, ресурсларининг ўзгариш интервалини аниқлашнинг иқтисодий самарадорлиги ҳисобланади. Яки топилган ресурслар ўзгариши қийматлари асосида (1) мақсад функциянинг ўзгариши куйидагича ҳисобланади.

$$\Delta F_{1\max}^* = \Lambda_i^* \Delta T_i + \rho_{mi}^* \Delta D_{mi} + \mu_{il}^* \Delta M_{il} + \omega_i^* \Delta S_i$$

Мақсад функциянинг иқтисодий самарадорлиги куйидагича ҳисобланади.

$$K = \frac{F_{1\max} + \Delta F_{1\max}^*}{F_{1\max}}$$

Икки мезонли кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини жойлаштириш ва ихтисослаштириши ресурслари турғунлигининг интервалини ҳисоблашдан куйидагича хулоса чиқарилади:

- Бир вақтта (11)-(17) иккилик масаласининг иккилик баҳоларининг ўзгармас ҳолатида (1)-(10) туғри масаласининг барча ресурсларнинг ўзгариш интерваллари аниқланади;

- агар топилган ресурс ўзгариши қиймати манфий бўлса, унда ушбу бирликки тенг бўлган ресурс ишлатилмайди ва камайтириш керак деган хулоса чиқарилади;

- агар топилган ресурс ўзгариши қиймати мусбат бўлса, унда ушбу бирликка тенг булган ресурс етишмайди ва купайтириш керак деган хулоса чиқарилади;

- Мақсад функциясининг дастлабки ва ресурсларнинг ўзгариш ҳолатидаги қийматлари аниқланади;

- Барча ресурсларнинг ўзгариш ҳолатига нисбатан мақсад функциянинг иқтисодий самарадорлигининг ортиши аниқланади.

Ушбу масалани барча кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилари учун услубий қўлланма сифатида фойдаланилса бўлади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ю.К.Кутлымуратов «Исследование одной двухкритериальной эколого-экономической модели размещения и специализации сельскохозяйственного производства» Вестник ТУИТ. – Ташкент, 2007. – №4. – С.47.

2. Зуховский С.И., Авдиева А.И. Линейное и выпуклое программирование. – М.: Наука, 1967. – 460 с.

3. И.Л. Акулич. Математическое программирование в примерах и задачах. – М.: Высшая школа, 1986. – 97 с.

4. Кутлымуратов Ю.К. «Икки мезонли экологик-иқтисодий масаласи ресурслари турғунлигини ҳисоблаш алгоритми» // Современная состояние и перспективы развития информационных технологий. Доклады Республиканской научно-технической конференции. 5-6 сентябрь. – Ташкент, 2011. – С.150.

*Шахарзат Қўттықожаева, Айжан Болатова
(Қоқишетау, Қазақстан)*

ЖАЛҒАН ОБЛЫСТАР ӘДІСІНДЕ СТАЦИОНАР ЕМЕС НАВЬЕ-СТОКС ТЕНДЕУЛЕРІ ҮШІН ЖИНАҚТАЛУ ЖЫЛДАМДЫҒЫНЫҢ ЖАҚСАРТЫЛМАЙТЫН БАҒАЛАРЫ

Бұл мақалада Навье-Стокс тендеулері үшін жалған облыстар әдісі зерттеледі. Жақсартылмайтын баға алудың жаңа бағыты көрсетіледі. Бұл әдісті басқа да сызықтық емес шеттік есептер кластары үшін қолдануға болады.

Жалған облыстар әдісі және оның әр түрлі нұсқалары математикалық физика тендеулерін шешу үшін де қолданылады [1, с. 41]. Жалған облыстар әдісі гидродинамика тендеулері үшін шеттік шарттарды модельдеу әдісі ретінде зерттелген. Бұл еңбектерде жалған облыстар әдісіндегі шешімнің жинақталу жылдамдығының бағалары дәл емес.

Мұнда ε реті бойынша жақсартылмайтын баға алудың жаңа бағыты көрсетіледі.

Есептің қойылуы [2, с 57]

$\Omega \subset R^3$ облысында Навье-Стокс тендеулері үшін сызықтық стационар емес есепті қарастырайық

$$\frac{\partial v}{\partial t} = \mu \Delta v - \nabla p + f, \quad (1)$$

$$d\mathbf{v}v=0, \quad (2)$$

келесідей бастапқы шеттік шарттармен

$$v|_{t=0} = v_0(x), \quad v|_S = 0, \quad (3)$$

Мұндағы S - Ω облысының шекарасы.

Жалған облыстар әдісіне сәйкес Ω облысында (1) - (3) есептерінің орнына $S_1, S_1 \cap S = \emptyset$ шекарасымен берілген $D = \Omega \cup D_0$ көмекші облысында кіші параметрмен берілген есеп шығарылады [3, с 333].

$$\frac{\partial v^\varepsilon}{\partial t} = \mu \Delta v^\varepsilon - \nabla p^\varepsilon + f - \frac{\xi(x)}{\varepsilon} v^\varepsilon, \quad (4)$$

$$\operatorname{div} v^\varepsilon = 0, \quad (5)$$

$$v^\varepsilon|_{t=0} = v_0(x), \quad v|_{S_1} = 0, \quad (6)$$

мұндағы

$$\xi(x) = \begin{cases} 1, & x \in D_0, \\ 0, & x \in \Omega. \end{cases} \quad (7)$$

Көмекші бағалар

(4)-(6) есептерінің шешіміне сәйкес келесі теорема орын алады:

Теорема 1. $S, S_1 \in C^2, v_0(x) \in L_2(\Omega), f \in L_2(0, T; L_2(\Omega))$ болсын.

Онда

$$\|v^\varepsilon - v\|_{L_\infty(0, T; L_2(D))}^2 + \|v^\varepsilon - v\|_{L_2(0, T; J^1(D))}^2 + \frac{1}{\varepsilon} \|v^\varepsilon\|^2 \leq C\sqrt{\varepsilon}, \quad (8)$$

$$\|v^\varepsilon\|_{L_2(0, T; L_2(S))} \leq C\sqrt{\varepsilon}. \quad (9)$$

Ω облысынан тыс $v_0(x), f(t, x)$ нөлмен жалғастырылған деп есептейік [4, с 288].

$L_2(D)$ облысында (1)-ді скаляр $\psi \in J_1^0(D)$ -ге көбейтейік:

$$L_2(D) \quad \int_{\Omega} v_t \psi dx + \mu \int_{\Omega} (\nabla v^\varepsilon, \nabla \psi) dx - \mu \int_S \frac{\partial v}{\partial n} \psi dS = \int_D f \psi dx$$

облысында (4)-ті скаляр $\psi \in J_1^0(D)$ -ге көбейтеміз:

$$\int_D v_t^\varepsilon \psi dx + \mu \int_D (\nabla v^\varepsilon, \nabla \psi) dx = \int_D f \psi dx - \frac{1}{\varepsilon} \int_{D_1} v^\varepsilon \psi dx$$

$v^\varepsilon - v = \omega, \omega = \psi$ деп ұйғарып, жоғарыда алынған тепе-теңдіктердің айырмасын қарастырайық

$$\frac{1}{2} \int_D \frac{\partial}{\partial t} |\omega|^2 dx + \mu \|\omega_x\|_{L_2(D)}^2 + \frac{1}{\varepsilon} \|v^\varepsilon\|_{L_2(D_1)}^2 = -\mu \int_S \frac{\partial v}{\partial n} \omega dS.$$

Бұл теңдіктің оң жағын бағалайық:

$$\begin{aligned} -\mu \int_S \frac{\partial v}{\partial n} \omega dS &\leq \mu \left\| \frac{\partial v}{\partial n} \right\|_{L_2(S)} \|\omega\|_{L_2(S)} \leq C \|\omega\|_{L_2(S)} \leq C (\|\omega_x\|_{L_2(D_1)}^{1/2} \|\omega_x\|_{L_2(D_1)}^{1/2}) \leq C(\sqrt{\varepsilon} \|\omega_x\|^2 + \frac{1}{\sqrt{\varepsilon}} \|\omega\|^2)^{1/2} \\ &\leq C\varepsilon^{1/4} (\|\omega_x\|^2 + \frac{1}{\varepsilon} \|\omega\|^2)^{1/2} \leq \delta \left(\|\omega_x\|^2 + \frac{1}{\varepsilon} \|\omega\|^2 \right) + C_\delta \sqrt{\varepsilon} \end{aligned}$$

Бұдан келесі шығады [5, с 346]

$$\|\omega\|_{L_\infty(0, T; L_2(D))}^2 + \|\omega\|_{L_2(0, T; J^1(D))}^2 + \frac{1}{\varepsilon} \|v^\varepsilon\|_{L_2(0, T; L_2(D_1))}^2 \leq C \|\omega\|_{L_2(0, T; L_2(S))} \leq \delta (\|\omega\|_{L_2(0, T; J^1(D))}^2 + \frac{1}{\varepsilon} \|\omega\|_{L_2(0, T; L_2(D_1))}^2) + C_\delta \sqrt{\varepsilon}.$$

Сонымен, δ кіші болғанда келесіні аламыз:

$$\|\omega\|_{L_\infty(0, T; L_2(D))}^2 + \|\omega\|_{L_2(0, T; J^1(D))}^2 + \frac{1}{\varepsilon} \|v^\varepsilon\|_{L_2(0, T; L_2(D_1))}^2 \leq C_\delta \sqrt{\varepsilon}.$$

$$\|v^\varepsilon\|_{L_2(0, T; L_2(S))} \leq C\sqrt{\varepsilon}.$$

1. теоремасы дәлелденді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мухаметжанов А.Т., Отелбаев М.О., Смагулов Ш.С. Об одном методе фиктивных областей для нелинейных краевых задач // Вычислительные технологии. – Новосибирск: СО РАН, 1998. – Т.3, №4. – С. 41-64.
2. Смагулов Ш.С., Темирбеков Н.М., Камаубаев К.С. Моделирование методом фиктивных областей граничного условия для давления в задачах течения вязкой жидкости // Сибирский журнал вычислительной математики. Новосибирск: СО РАН, 2000. – Т.3, №1. – С.57-71
3. Смагулов Ш.С., Темирбеков Н.М., Данаев Н.Т. Моделирование краевых условий для давления с помощью метода фиктивных областей // Доклады РАН. – 2000. – Т.374, №3. – С.333-345.
4. Ладженская О.А. Математические вопросы динамики вязкой несжимаемой жидкости. 2-е изд. перераб. и дополн. – М.: Наука, 1970. – 288 с.
5. Лионс Ж.Л. Некоторые методы решения нелинейных краевых задач. – М.: Наука, 1972. – 346 с.

*Базаргуль Садыкова, Әйгерім Кәрібай,
Жанерке Анарбек, Гаухар Бизакова, Гүлбану Ержан
(Арқалық, Қазақстан)*

ФИЗИКА САБАҒЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында «Оқыту үдерісіне заманауи әдістеме мен технологияны енгізу, педагогикалық құрамның сапасын арттыру, біліктілікті растайтын тәуелсіз жүйені құру, жастар үшін білімге қолжетімділік аясын кеңейту қажет және білім тек білім беріп қана қоймай, сондай-ақ алған білімін әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалануға икемделуі керек» – деп көрсеткен.

Тәуелсіз мемлекеттің білімі мен ғылымының дамуы үшін дүниежүзілік білім кеңістігіне ену бүгінгі күннің басты міндеті. Қазақстанға әлемдік қауымдастықтың толыққанды мүшесі болу үшін білім жүйесінің жаңа үлгісін жасау қажет.

Қоғамды ақпараттандыруды дамытудың негізгі факторларының бірі – білімді ақпараттандыру. Олай болса, қоғамның әрбір мүшесі ақпаратты сауатты, мәдениетті және ақпараттық құзырлылығы дамыған тұлға болуы қажет.

Білім беруді ақпараттандыру жағдайында педагог мамандардың ақпараттық сауаттылығын, ақпараттық мәдениетін және ақпараттық құзырлығы сияқты қабілеттіліктерді қалыптастыру мәселесі бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр. Ал, қазіргі таңда жоғарыдағы аталған мәселе қалай жүзеге асырылып жатыр деген сауал туындайды. Қоғамда ақпараттандыру, есептеу техникасы құралдары кеңінен таралуымен байланысты, оқу процесін ұйымдастыруға, сол сияқты білім берудің мазмұнын өзгертуге де елеулі ықпал етеді. Білім беру жүйесіндегі қайта құрулардың негізгі субъектісі - мұғалім.

Ақпараттық-коммуникациялық технология - ол педагогтың мүмкіндігін күшейтетін құрал, бірақ ол мұғалімді алмастыра алмайды. Компьютер мүмкіндіктері психология мен дидактика тұрғысынан талданып, керек кезінде педагогикалық талаптарға сай қолданылуы керек. Оқыту бағдарламасының тек сыртқы емес, ішкі тиімділігіне көп көңіл бөлген жөн. Компьютердің сызбалық мүмкіндігінің молдығы дәрістік, тәжірибелік, СӨЖ сабақтарын бояулы суреттермен, сызбалармен, кестелермен байыта түсуге жол ашады.

Компьютерді мұғалім қосымша материалдар, әртүрлі анықтамалық мәліметтерден ақпараттар беру үшін көрнекі құрал ретінде пайдалана алады. Мұндай мәліметтерге физикалық, химиялық, математикалық формулалар, шамалардың өлшем бірліктері, графиктер, схемалар, иллюстрациялар, физикалық және химиялық құбылыстардың динамикалық бейнесі, тәжірибеге арналған құрылғылардың тізімі, аспаптардың сипаттамалары және т.б. жатқызуға болады. Мұғалім араласпай-ақ, студенттер өздері меңгеруге тиісті ақпараттар беріледі. Қажетті ақпараттарды жинақтауда электрондық техникаларды енгізу уақыт үнемдейді, қарастырып отырған кезеңде ақпараттың толықтығын көтеріп, ақпараттық-анықтамалық жүйе құрамында электрондық құрылғылармен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік туғызады.

Болашақ физика пәні мұғалімдерінің әдістемелік даярлығын жетілдіру компьютерді қолдану арқылы физиканы оқыту әдіснамасын жетілдіру негізі бола алады, оқытуға әрекеттік тұрғыдан қарауды жүзеге асырады.

Бағдарламалау арқылы оқыту студенттердің логикалық қабілетін дамытады, бақылау мен өзін-өзі бақылауын қалыптастырады, студенттердің еңбек ету дағдысының жинақтылығын қамтамасыз етеді, жалпы мәдени-дүниетанымын қалыптастыруға мүмкіндік туғызады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды физика, география, химия мамандықтарында визуалды зертханалық жұмыстарда, Electronics Workbench бағдарламасын зертханалық сабақтарында қолдануға, презентациялар жасауға, бейне дәрістер пайдалануға болады.

Қазіргі заман талабына сай жаңа ақпараттық технологиялар: Free QuizMaker, iSpring Free, CamStudio, FreemakeVideoConverter бағдарламаларын пайдалану өте тиімді.

HyperCam мен Freemake Video Converter бағдарламалары СӨЖ-де қолданылса, iSpring Free мен Free QuizMaker-ді дәріс пен тәжірибе сабақтарында қолданылады. Енді осы бағдарламалардың ерекшеліктері мен мүмкіншіліктеріне тоқталып кетсек.

Freemake Video Converter

Freemake Video Converter – видео конвертор, қолдануға ыңғайлы, қарапайым және тегін бағдарлама. Ол әртүрлі форматтағы видеофайлдарды басқа форматтарға ауыстыруға, әртүрлі хостингтерден видео және аудио файлдары көшіріп алуға және жүктелген видеороликтерді монтаждауға (видеороликтердің бөлшектерін алып тастау, бірнеше видеороликтерді қосу немесе субтитрлер жазу) арналған. Бұл бағдарламаны <http://www.freemake.com/> сайтынан көшіріп алуға болады.

Freemake Video Converter жоғарғы функционалдылығымен, қарапайым және түсінікті интерфейсімен, тиімділігі мен жоғарғы шапшаңдылығымен ерекшеленеді. Бағдарлама онлайн тіркелуді де қажет етпейді.

Freemake Video Converter бағдарламасының мынадай функционалды мүмкіншіліктерін атап өтуге болады:

- Freemake Video Converter YouTube, ВКонтакте, Mail.ru, Яндекс.Видео, Facebook, MTV сияқты 50-ден аса көпшілікке мәлім сайттардан файлдарды конвертациялай алады.
- Freemake Video Converter-де CUDA және DXVA заманауи технологиясыларының қолданылуымен файлдар өте жылдам конвертацияланады. Ол әрбір компьютерде қай технология қолданылуы керектігін автоматты түрде анықтайды.
- Freemake Video Converter субтитрлерді баптауға және жүктелген видеороликтерді монтаждауға мүмкіншілік береді. яғни видеоларды қиып алуға және видеоларды біріктіруге болады [1].

Hyper Cam

Hyper Cam - компьютердің экранында көрсетіліп жатқан бейнелерді видеоға жазып алуға арналған қарапайым бағдарлама. Бұл бағдарлама тегін таратылады, мысалы оның үшінші версиясын <http://vsofte.biz/224-hypercam.html> сайтынан көшіріп алуға болады. Онымен қалай жұмыс істеу керектігінің сипаттамасын, мысалы <http://www.solveigmm.com/ru/howto/uschebnik-kak-rabotat-s-hypercam-3/> сайтынан алуға болады (орыс тілінде). Hyper Cam бағдарламасы арқылы дыбыспен сүйемелденетін сапалы видеобейнелерді жазып алуға болады. Бұл медиақұрылымдарды кең таралған форматтарда жазып алуға болатындықтан оларды қайта ойнатуда ешқандай қиындықтар тумады. Hyper Cam бағдарламасы өздігінше күйіне келтірілетін «ыстық» клавишалар арқылы басқарылады. Интерфейсі орыс тілінде және қолдануға өте ыңғайлы. Hyper Cam-ның мүмкіншіліктері өте кең, бағдарламаны былықтататын ешқандай артық функциялары жоқ. Бағдарламаның мынадай мүмкіншіліктері бар:

- компьютер экранында көрсетіліп жатқан оқиғаларды AVI, WMV/ASF-форматтарында жазып алу;
- бағдарламен қолдану интерфейсі қарапайым да ыңғайлы;
- видеоға керекті аңдатпа мәтіндерін жазу мүмкіншіліктері;
- бейнелерді керекті терезешеден немесе экранның керекті аймағынан жазып алу мүмкіншілігі;
- жазуды паузаға қойғаннан соң қайта жалғастыру мүмкіншілігі.

Free QuizMaker

Бағдарлама қолдануға ыңғайлы интерактивті тесттер жасауға және пікіртерім жүргізуге арналған құрал болып табылады. Бағдарламаның төлемді версиясы 10 типті сұрақ жасауды ұсынады, әрбір сұраққа аудио, видео және бейне қосуға болады. Жасалған тест веб-сайтта жариялануға немесе SCORM/AICC стандарттарымен үйлесімді дистанциялық оқыту жүйесіне тиеуге дайын бір Flash файл түрінде әзірленеді. Бағдарламаның тегін версиясы 3 типті сұрақ жасауды ұсынады және де жұмыс істеуге әжептәуір ыңғайлы. Бағдарламаны <http://www.ispringsolutions.com/products.html> сайтынан көшіріп алуға болады [2].

Бұл бағдарламаларды қолдану өте тиімді. Себебі кейбір топтарда 25-тен астам студенттер бар. Олардың барлығына 1 сағатта СӨЖ алу мүмкін емес әрі студенттердің шығармашылығын ашпайды. Студенттер көрнекі түрде әрі түсіндіру ыңғайлы әдістерді іздейді. Мінеки осы әдістер оларға СӨЖ-ді тапсыруға көмектесіп жүр деген ойдамыз. Әрине бүкіл СӨЖ-де пайдалану міндетті емес, тапсыру түріне байланысты тапсырады, яғни дискке видео, аудио және жазбаша түрде тапсырады. Видео конвертор арқылы кез-келген видеороликті кез-келген жерін қысқартып қиып алуға болады және екі бейнені біріктіруге болады.

Білім беруді ақпараттандыру жағдайында болашақ мұғалімдерді даярлау бойынша ұсынылған әдістемелік жүйе қазіргі заманғы компьютерлік технологияларды қолдану арқылы оқыту үдерісін модельдейді. Білім беруді ақпараттандыру - АКТ-ні және компьютерлік модельдеуді белсенді қолдануды білдіреді, кәсіби қызметке даярлау саласында басты, базалық және арнайы құзыреттілікті жүзеге асыруға негізделген кәсіби қызметтің барлық түрлерін құрайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Павлова Н.Т. Компьютерный курс лекции. – Астана, 2001.
2. Шафрин Ю.А. Основы компьютерной технологии. – М., АБФ, 1998.

БЕССЕЛЬ ФУНКЦИЯЛАРЫН ЖУЫҚТАП ЕСЕПТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ

1. Кіріспе. Ғылым мен механиканың көптеген есептерінің шешімдері Бессель функциялары түрінде табылады. Бессель функциялары екінші ретті коэффициенттері айнымалы

$$x^2 y'' + xy' + (x^2 - v^2)y = 0 \tag{1.1}$$

теңдеуінің шешімдері ретінде анықталады. [1,13 бет]. (1.1)-теңдеу *Бессель теңдеуі*, ал оның шешімдері *цилиндрлік функциялар* немесе *Бессель функциялары* деп аталады. Цилиндрлік деген жалпы атау, аталған функциялардың дөңгелек және цилиндрлік денелерге қатысты математикалық физиканың есептерін айнымалыларды ажырату әдісін пайдаланып, шығарудан алынғандығына қатысты. Цилиндрлік функциялардың дербес жағдайларына 1-ші және 2-ші текті Бессель, Вебер, Нейман және Ханкель функциялары жатады.

Фробениус-Латышева әдісін пайдаланып, (1.1) теңдеуінің ерекше $x = 0$ және $x = \infty$ нүктелері анықталады. $x = 0$ – регуляр ерекше нүкте, сондықтан антранг $m \leq 0$ [2,37 бет]. Бұл жағдайда Бессель функциясын анықтайтын жалпыланған дәрежелік қатар жинақты болады. Ал, $x = \infty$ нүктесі маңайында Бессель функцияларын анықтайтын қатарлар формальды жинақты. Бұл түсінікке алдағы уақытта ораламыз.

Бессель функцияларын жуықтап есептеуге қатысты екі жағдайдың да өз ерекшеліктер бар. Жұмыстың мақсаты алдағы уақытта сол ерекшеліктерді салыстырмалы түрде қарастыру. Енді, кейбір негізгі түсініктерді анықтайық.

2. Негізгі түсініктер. $x = 0$ ерекше нүктесінің маңайында (1)-теңдеудің өзара сызықты тәуелсіз $J_v(x)$ және $J_{-v}(x)$ екі шешімдері анықталады.

2.1. Анықтама. Бессельдің бірінші текті немесе x аргументіне тәуелді v индексті функциясы деп,

$$J_v(x) = \left(\frac{x}{2}\right)^v \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-1)^m \left(\frac{x}{2}\right)^{2m}}{m! \Gamma(v+m+1)} \tag{2.1}$$

қатары түріндегі функция аталады. Осындай жолмен v орнына $-v$ алу арқылы Бессельдің x аргументіне тәуелді теріс индексті

$$J_{-v}(x) = \left(\frac{x}{2}\right)^{-v} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-1)^m \left(\frac{x}{2}\right)^{2m}}{m! \Gamma(v+m+1)} \tag{2.2}$$

функциясы анықталады.

Бұл жағдайда (1) теңдеудің жалпы шешімі

$$y(x) = C_1 J_v(x) + C_2 J_{-v}(x) . \tag{2.3}$$

Бессель функцияларын зерттеуге және жуық шамаларын есептегенде, нөлдерін анықтағанда аргумент x пен v индексінің мәндеріне сәйкес әр түрлі Бессель функциялары алынады [3].

2.1. Егер $v = n$ -бүтін сан болса, онда

$$J_n(x) = \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-1)^m (x)^{2m+n}}{2^{2m+n} n! \Gamma(n+m)!} \tag{2.4}$$

қатарын аламыз. Сонда $J_n(x)$ пен $J_{-n}(x)$ функциялары араларында

$J_{-n}(x) = (-1)^n J_n(x)$ қатынасы орнайды, яғни (2.3) жалпы шешімінде өзара сызықты тәуелді бір ғана шешім алынады. Бұл жағдайда $J_n(x)$ функциясымен сызықты тәуелсіз болатын шешім логарифмдік функция арқылы өрнектеледі:

$$N_n(x) = \frac{2}{\pi} \left(\ln \frac{x}{2} + C \right) \cdot J_n(x) - \frac{1}{\pi} \cdot \sum_{m=0}^{n-1} \left(\frac{x}{2}\right)^{-n+2m} \frac{(n-m-1)!}{m!} - \frac{1}{\pi} \sum_{m=n}^{\infty} (-1)^m \cdot \left(\frac{x}{2}\right)^{n+m} \frac{1}{m!(m+n)!} \left(1 + \frac{1}{2} + \dots + \frac{1}{m} + 1 + \dots + \frac{1}{n+m}\right) \tag{2.5}$$

2.2. $v = 0$ болсын. Сонда, (2.4) және (2.5) формулаларынан Бессель мен Нейманның (Вебер) нөл индексті функциялары алынады:

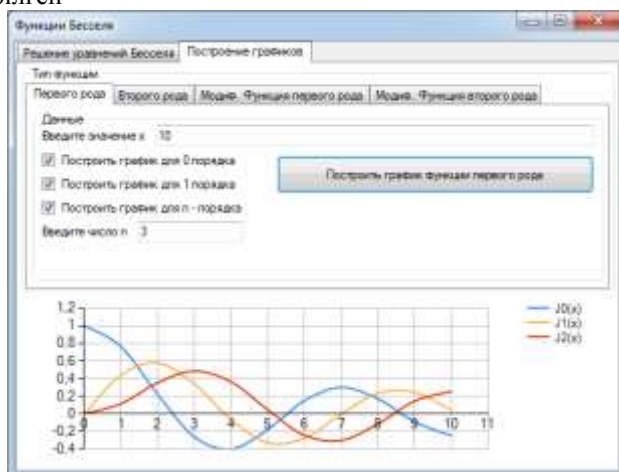
$$J_0(x) = 1 - \frac{x^2}{2^2} + \frac{x^4}{2^2 \cdot 4^2} - \frac{x^6}{2^2 \cdot 4^2 \cdot 6^2} + \dots = \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-1)^m \left(\frac{x}{2}\right)^{2m}}{(m!)^2} \tag{2.6}$$

$$N_0(x) = \frac{2}{\pi} J_0(x) \left(\ln \frac{x}{2} + C \right) - \sum_{m=1}^{\infty} \frac{2}{\pi} (-1)^m \frac{x^{2m}}{(2 \cdot 4 \cdot \dots \cdot 2m)^2} \left(1 + \frac{1}{2} + \dots + \frac{1}{m}\right) \tag{2.7}$$

Осындай жолмен $v = 1, v = 2, \dots$ болған жағдайларда Бессельдің бүтін индексті $J_1(x), J_2(x), \dots$ және Нейманның $N_1(x), N_2(x), \dots$ функциялары алынады. Аталған функциялардың бәрі де Бессель теңдеуінің $x = 0$ ерекше нүктелерінің маңайындағы шешімдері, яғни бұл жағдайда Бессельдің 1-ші және 2-ші шекті функцияларының бас нүктенің маңайындағы тәртіптері қарастырылады.

3. Бессель функцияларын жуықтап есептеу. Бессель функцияларының келесі қасиеттерін, оның $J_0(x), J_1(x)$ және $J_2(x)$ функцияларының графиктерімен байланыстыра зерттеген тиімді. Функцияның

графиктерін тұрғызу үшін C+ бағдарламалау тілінде арнайы бағдарлама жасалды. Аталған функциялардың графиктері 1.1-суретінде келтірілген

1.1-сурет. $J_0(x), J_1(x), J_2(x)$ функцияларының графиктері.

1-2 бөлімдерде біз Бессель функцияларына қатысты негізгі түсініктерді, яғни Бессель функцияларының аргумент x – тің өспелі дәрежелері бойынша орналасқан қатарлар түрінде жазылуын келтірдік. Бұл қатарлар x^2 аргументі $4(v+1), 4(v+2), 4(v+3), \dots$ сандарымен салыстырғанда үлкен шама болмаса, онда x аргументінің мәндерінде қатар тез жинақталады және оларды сандық есептеулер үшін пайдалану ыңғайлы. Бірақ, x -тің үлкен мәндерінде жинақтылық үдерісі жай өтеді және қатардың бастапқы нүктелері арқылы жуық мәндерді есептеу $J_\nu(x)$ және $N_\nu(x)$ үшін жақсы нәтижеге жеткізбейді.

3.1. Мысал ретінде $J_0(x)$ функциясының бас нүктенің маңайындағы тәртібіне тоқталайық. Функция тәртібі бастапқы бірнеше мүшелермен ғана анықталатынына көз жеткізуге болады. Шынында, $J_0(x)$ анықталатын (2.7)

формуласында бастапқы екі $J_0(x) \approx 1 - \frac{x^2}{4}$ – мүшелерін алумен шектелейік. 1.1-суреттен байқағанымыздай $J_0(x)$ координаталар басына жақын нүктелерде кемімелі: $J_0'(x) < 0$ және $J_0(0) = 1$. Соңғы мәнді $x = 0$ -ден алып тікелей де көз жеткізуге болады. Ал, қалған $J_\nu(x)$ функциялары координаталар басына жақын нүктелерде өспелі және $J_\nu(0) = 0$. $\nu = \alpha$ бүтін емес теріс мәндерінде (2.2) формуласы бойынша функциясының қызық қасиеттері анықталады. Атап айтқанда, $x > 0$ мәндерінде $J_{-\nu}(x)$ координаталар басының маңайында кемімелі ($x = 0$ ерекше нүктесінің маңайында) және $x = 0$ нүктесінің өзінде үзіліс нүктелерінің саны шексіз. Егер $x \rightarrow 0+$, яғни оң жағынан ұмтылса, онда $\lim_{x \rightarrow 0+} J_{-\nu}(x) = \infty$. $\nu = n$ -бүтін теріс мәндерде $J_{-n}(0) = 0$.

3.2. Осындай зерттеулерді $x = 0$ ерекше нүктесінің маңайында Нейманның $N_\nu(x)$ функциялары үшін де жүргізуге болады. Екінші текті Бессель функцияларының бәрі де $\nu > 0$ мәндерінде $x = 0$ ерекше нүктелерінің маңайындағы үзіліс нүктелерінің саны шексіз, әрі $\lim_{x \rightarrow 0+} N_\nu(x) = -\infty$. $\nu > 0$ -бүтін емес мәндерінде $\lim_{x \rightarrow 0+} N_\nu(x) = -\infty$. Енді $\nu = 0$ болса, онда (2.7) формуласы бойынша $N_0(x) \approx \frac{2}{\pi} \ln \frac{x}{2} \cdot J_0(x)$ болады да $\ln \frac{x}{2}$ - мүшесінің әсерінен $\lim_{x \rightarrow 0} N_0(x) = -\infty$. ν - бүтін мәндер қабылдағанда, $N_n(x) \approx \frac{2}{\pi} \ln \frac{x}{2} \cdot J_n(x) - \frac{1}{\pi} (n-1)! \left(\frac{x}{2}\right)^{-n}$ түрінде жазылады да, $\lim N_n(x) = -\infty$.

3.3. Бессель функцияларының нөлдері. Бессель функцияларының x осімен қиылысатын x -тің мәндері Бессель функциясының нөлдері немесе түбірлері деп аталады. Келесі теорема нөлдердің жалпы саны туралы мағлұмат алуға мүмкіндік береді [3, 526-бет].

Бессель-Ломмель теоремасы. ν -дің кез келген нақты мәндерінде $J_\nu(x)$ функциясының шексіз көп нақты түбірлері бар болады.

Мұнда алдымен көңіл аударатын нәрсе барлық қарастырылатын функциялардың ν индекстерінің нақты болады деп ұйғарылатыны. Теореманың дәлелденуі $x^{\pm \nu} J_\nu(x)$ көбейтіндісіне Ролль теоремасын қолданудан алынады.

Ломмель теоремасы. Егер индекс $\nu > -1$ болса, онда $J_\nu(z)$ функциясының нақты түбірден басқа түбірлері болмайды. Бессель функцияларының нөлдерінің орналасу ретін келесі теорема анықтайды [4].

3.3 Теорема. $Z^{-n} \cdot J_n(z)$ функциясының қатар орналасқан кез келген екі нақты нөлдерінің арасында $Z^{-n} \cdot J_{n+1}(z)$ функциясының бір ғана нөлі жатады.

3. 4 Теорема. Егер ν нөлді қоса есептегенде бүтін оң сан болса, онда m -нің барлық оң мәндерінде $J_\nu(z)$, $J_{\nu+m}(z)$ функцияларының бас нүктеден басқа нүктелерде ортақ нүктелері болмайды.

1.1-суретінде келтірілген графикпен $J_0(x)$ функциясына басқа функциялардың бәрі де бас нүкте арқылы өтетінін көреміз. Келтірілген теореманы Бурже 1866 жылы ұйғарым түрінде тұжырымдаған. Дәлелдеуі 1929

жылы ғана берілді [3, 533-бет]. Құрған бағдарламамызды пайдаланып, $J_0(x)$ және $N_0(x)$ функцияларының бастапқы алты нөлін есептейік:

1-кесте

$J_0(x)$	2.405	5.520	8.654	11.792	14.931	18.071
$N_0(x)$	0.894	3.958	7.086	10.222	13.361	14.5

x -тің 8-ден үлкен $x > 8$ мәндерінде қатар орналасқан нөлдер аралықтары шамамен $\pi \approx 3.14$ -ке тең. Мұны Бессель функциясының тригонометриялық функцияларға жақындығымен түсіндіруге болады.

4. Графикті пайдаланып, $J_0(x)$ функциясының максимум және минимумдары туралы пайымдаулар жасауға болады. x өскен сайын Бессель функциясы абсолют шамасы бойынша кішірейе береді. Бұл x өскен сайын тербеліс амплитудасының кішірейетіндігін көрсетеді. $J_0(x)$ функциясының бастапқы алты экстремум мәндерін келтірейік:

$x \neq$	0	3.832	7.016	10.173	13.324	16.471
$J_0(x)$	1	-0.403	0.300	-0.250	0.218	0.196

Дәл осындай есептеулерді басқа Бессель функциялары үшін де жүргізуге болады.

5. Бессель функцияларының асимптотикалық жіктелулері. Мұндағы негізгі пайымдаулар $x = \infty$ ерекше нүктесіне байланысты болады. Бессель теңдеуі үшін ранг $p > 0$, антиранг $m \leq 0$, яғни Фробениус-Латышева әдісі бойынша $x = \infty$ ерекше нүктесі иррегуляр. Теңдеудің шешімі Томе қатары түрінде ізделеді. Томе қатары формальды, яғни асимптотикалық жинақты. Асимптотикалық қатарды алғаш зерттеп, қарастыруға енгізген А.Пуанкаре (1886 ж). Асимптотикалық жіктелулер атанған мұндай қатарлардың ерекшелігі, егер қандайда бір бастапқы мүшелерін қарастырумен шектелсек, онда қателік алынып тасталған ең соңғы мүшеден артық болмайды.

5.1 Анықтама. Егер $x \rightarrow 0$ ұмтылғанда $\frac{y(x)}{\varphi(x)}$ қатынасы 1-ге ұмтылса, онда $y(x)$ функциясын $\varphi(x)$

функциясының асимптотикалық жуықтауы деп атайды.

$J_0(x)$ функциясының x айнымалысының оң үлкен мәндерін зерттей келе алғашқы асимптотикалық жіктелуін

$$J_0(x) = \left(\frac{2}{\pi x}\right)^{\frac{1}{2}} \cdot \left[\cos\left(x - \frac{1}{4}\pi\right) \cdot \left\{ 1 - \frac{1^2 \cdot 3^2}{2!(8x)^2} + \frac{1^2 \cdot 3^2 \cdot 5^2 \cdot 7^2}{4!(8x)^4} - \dots \right\} + \sin\left(x - \frac{1}{4}\pi\right) \cdot \left\{ \frac{1^2}{1 \cdot 8x} - \frac{1^2 \cdot 3^2 \cdot 5^2}{8!(8x)^3} + \dots \right\} \right] \quad (5.1)$$

алғаш алған Пуассон (1823) болды. Бірақ, ол қалдық қатарды зерттеген жоқ. Кейінірек неміс ғалымы Якоби дәлелдеген жалпы формула

$$J_n(x) \sim \left(\frac{2}{\pi x}\right)^{\frac{1}{2}} \cdot \left[\cos\left(x - \frac{1}{2}n\pi - \frac{1}{4}\pi\right) \cdot \left\{ 1 - \frac{(4n^2-1)^2(4n^2-3^2)}{2!(8x)^2} + \frac{(4n^2-1^2)(4n^2-3^2)(4n^2-5^2)(4n^2-7^2)}{4!(8x)^4} - \dots \right\} - \sin\left(x - \frac{1}{2}n\pi - \frac{1}{4}\pi\right) \cdot \left\{ \frac{4n^2-1^2}{1 \cdot 8x} - \frac{(4n^2-1^2)(4n^2-3^2)(4n^2-5^2)}{3!(8x)^3} + \dots \right\} \right] \quad (5.2)$$

Келтірілген (5.1) және (5.2) формулалары Бессель функцияларының мәндерін сандық есептеулер үшін пайдаланылады. Есептеулер нәтижелері өспелі қатарларды пайдалануға қарағанда асимптотикалық қатарды пайдалану нәтижесінде дәлірек мәндер алынатынын көрсетеді. Э.Айнс [5, 216 бет] $x=6$ мәні үшін есептеулер жүргізіп, x^{20} -дейінгі мүшелерін алғанда $J_0(6) = 0,15067$ мәнін төртінші мүшеге дейінгі дәлдікпен алады. Мұнда, ең соңғы мүшенің мәні $-0,00026$ және ол мән төртінші таңбаға әсер етеді. Ал, асимптотикалық жіктеуді пайдаланғанда $J_0(6) = 0,15064$ мәні бесінші таңбаға дейінгі дәлдікпен, алдыңғы жағдаймен салыстырғанда әлде қайда тезірек табылады. Біздің есептеулерде

$$J_\nu(x) \approx \sqrt{\frac{2}{\pi x}} \cdot \left[\cos\left(x - \frac{\nu\pi}{2} - \frac{\pi}{4}\right) - \frac{4\nu^2-1}{8x} \sin\left(x - \frac{\nu\pi}{2} - \frac{\pi}{4}\right) \right],$$

$$N_\nu(x) \approx \sqrt{\frac{2}{\pi x}} \cdot \left[\sin\left(x - \frac{\nu\pi}{2} - \frac{\pi}{4}\right) - \frac{4\nu^2-1}{8x} \cos\left(x - \frac{\nu\pi}{2} - \frac{\pi}{4}\right) \right] \quad (5.3)$$

Бессель функциялары $J_0(x)$ пен $N_0(x)$ мәндерін $\frac{1}{x^{2,5}}$ дәлдікпен беретін (6.3) асимптотикалық формулалары пайдаланылды. Мысалы, (5.3) формулаларын пайдаланып J_0, J_1, N_0, N_1 функцияларының $x = 10$ болғандағы мәндері есептелді: $J_0(10) = -0,2461, J_1(10) = 0,0433, N_0(10) = 0,0557, N_1(10) = 0,2488$. Олардың дәл мәндері (0,0001 дәлдікпен) алынған: $J_0(10) = 0,2459, J_1(10) = 0,0435, N_0(10) = 0,0557, N_1(10) = 0,2490$.

Бессель функцияларының мәндерін иррегуляр ерекше нүкте маңайында есептеулер $x=0$ нүктесінің маңайында есептеулерге қарағанда әлде қайда көп қосымша жұмыстарды талап етеді. Біз негізінен ν индексінің бүтін және x айнымалысының нақты болған дербес жағдайларына тоқталдық. Комплекс айнымалы жағдайы және 1-ші және 2-ші текті Бессель функциялардың 3-ші текті Бессель функцияларымен араларындағы байланыстар, олардың қасиеттері [3] монографиясында қамтылған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Корнев Б.Г. Введение в теорию Бесселевых функций. – М.: Наука, 1971. – 287 с.
2. Латышева К.Я., Терещенко Н.И., Орел Г.С. Нормально-регулярные решения и их приложения. – Киев: Вища школа, 1974. – 135 с.
3. Ватсон Г.Н., Теория Бесселевых функций. ч.І, ІІ, перев. со 2-го англ. изд. ИЛ, 1949. – 789 с.
4. Уиттекер Э.Т., Ватсон Г.Н., Курс современного анализа, ч.ІІ, перев. с англ., изд. 2-е, Физматгиз, 1963. – 515 с.
5. Айнс Э. Обыкновенные дифференциальные уравнения. перев. с англ. – М.: Факториал Пресс, 2005. – 637 с.

СЕКЦИЯ: ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

*Сергій Городинський
(Чернівці, Україна)*

ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Модернізація вищої школи, інтенсифікація навчальної діяльності й перехід від традиційної організації навчального процесу до інноваційних технологій, істотним чином підвищує вимоги до здоров'я студентської молоді. З огляду на це, одним із важливих завдань вищої школи постає збереження, зміцнення і формування здоров'я студентів.

Численні факти, накопичені в останні роки у зв'язку з проблемою несприятливого впливу освітнього закладу на здоров'я молоді, обумовили інтерес до психолого-педагогічних технологій, які дозволяють захистити здоров'я студентів від таких впливів або звести їх до мінімуму. Так з'явилося поняття "здоров'язберігаючі освітні технології", які забезпечують системний підхід до процесу навчання і виховання, побудований на прагненні педагога не зашкодити здоров'ю молоді.

Можливості реалізації оздоровчої функції освіти багатогранні. Зараз зусилля системи освіти концентруються на тому, щоб зменшити негативний вплив школи на здоров'я студентів та викладачів. Це, перш за все, створення комфортного безпечного освітнього середовища та впровадження здоров'язберігаючих технологій у навчальний процес [2, с. 2].

Актуальність цієї проблеми визначається погіршенням стану здоров'я студентської молоді. Такий стан асоціюється з низкою об'єктивних і суб'єктивних причин: низьким економічним рівнем життя значної частини студентів, умовами навчальної діяльності, відсутністю механізму стимулювання культури здоров'я та здорового способу життя студентів, низькою активністю щодо свого здоров'я, зниженням інтересу до гармонії духовного і фізичного розвитку особистості. Вочевидь це зумовлено і тим, що існуюча система освіти не розглядає збереження і підтримку стану здоров'я молоді як один із визначальних напрямів своєї діяльності, в результаті чого організація і зміст освіти призводить до значного погіршення здоров'я всіх учасників освітнього процесу.

Проаналізувавши державний стандарт, програми з навчальної дисципліни «Фізичне виховання», відзначаємо, що недостатня увага приділяється підготовці майбутніх вчителів фізичного виховання до оволодіння здоров'язберігаючими та здоров'яформуючими технологіями. У змісті цих нормативних документів відсутні такі поняття взагалі. Хоча знання, володіння і застосування здоров'язберігаючих технологій є важливою складовою професійної компетентності сучасного педагога. Національні інтереси потребують нагального вжиття ефективних заходів для розв'язання соціально значущої проблеми запобігання захворюваності шляхом зміцнення здоров'я людей як найвищої соціальної цінності".

Сучасний розвиток українського суспільства сприяє зміні освітніх і культурних парадигм, осмисленню ролі здоров'язберігаючих технологій у контексті створення здоров'язберігаючої системи, що впливає на формування особистого потенціалу студентської молоді [1, с. 16]. Констатуючи про велику кількість досліджень у галузі здоров'я, необхідно зазначити, що у вищій школі недостатньої уваги приділено впровадженню сучасних педагогічних технологій, спрямованих на збереження здоров'я студентської молоді.

Інноваційні зміни, що відбуваються у вітчизняній системі освіти, потребують перегляду існуючої практики підготовки педагогічних кадрів. Необхідні нові концептуальні, теоретико-методологічні, науково-методичні підходи до проектування змісту здоров'язберігаючої освіти й адекватних їй технологій.

Поняття "технологія" (від грецького *technē* – мистецтво, майстерність, уміння) у широкому розумінні розглядається як система засобів організації та упорядкування доцільної практичної діяльності відповідно до мети, специфіки, логічного процесу перетворення того чи іншого об'єкта.

Технологія навчання здоров'ю – це прийоми, методи, способи, набір освітніх і виховних засобів, організаційно-методичний інструментарій педагогічного процесу, результатом яких є формування здорового способу життя. Серед здоров'язберігаючих технологій, які використовують у системі освіти, Н. Смірнов виокремлює декілька груп, в яких застосовується різний підхід до збереження здоров'я: 1) медико-гігієнічні; 2) фізкультурно-оздоровчі; 3) екологічні здоров'язберігаючі технології; 4) технології забезпечення безпеки життєдіяльності; 5) здоров'язберігаючі освітні технології; 6) соціально-адаптуючі й особистісно-розвивальні технології; 7) лікувально-оздоровчі тощо.

Основну групу складають здоров'язберігаючі освітні технології, котрі мають певне розмежування на: організаційно-педагогічні технології, які визначають структуру навчального процесу, регламентовану санітарно-гігієнічними нормами і сприяють запобіганню стану перевтоми, гіподинамії та інших дезадапційних станів; психолого-педагогічні, пов'язані з безпосередньою роботою викладача на занятті та психолого-педагогічним супроводом усіх елементів освітнього процесу; навчально-виховні технології, які вміщують програми, спрямовані на зміцнення здоров'я і формування культури здоров'я студентів, виховання мотивації до ведення здорового способу життя, превенцію шкідливих звичок тощо [3, с. 6].

Основною метою застосування здоров'язберігаючих освітніх технологій, на думку Л. Дихана має бути не стільки засвоєння медико-біологічних, гігієнічних і психологічних знань, що виступають лише базисом компетенцій, але й виховання культури здоров'я, здорового способу життя, тобто прищеплення морально-етичних і естетичних навичок доброго, бережливого ставлення до свого здоров'я, здоров'я оточуючих; внутрішня потреба у виборі самозберігаючої поведінки, в безпечних способах взаємодії з соціумом.

Відповідно і завдання здоров'язберігаючих освітніх технологій передбачають створення умов для підтримки стану здоров'я, вироблення позитивного ставлення до свого здоров'я і здоров'я оточуючих як пріоритетної цінності, формування мотиваційно-ціннісних установок для повної реалізації свого фізичного, психічного, духовного потенціалу, засвоєння знань про сутність здоров'я і здорового способу життя, розвиток умінь і навичок щодо самостійної оцінки свого здоров'я, виховання відповідальності за вибраний стиль поведінки щодо власного здоров'я. Вирішення цих завдань слугуватиме формуванню відповідних компетенцій або "живих знань" (Л. Дихан). Для цього в ході навчання необхідно приділяти значної уваги практиці оздоровлення, моделюванню ситуацій вибору, веденню щоденника здоров'я, здійсненню самоконтролю за станом здоров'я з реальними заходами щодо його поліпшення.

В організації навчання з питань здоров'я і здорового способу життя основним потенціалом здоров'язберігаючих знань мають стати навчальні курси "Валеологія", "Вікова фізіологія та валеологія", "Екологія", "Безпека життєдіяльності", "Психологія", "Фізична культура" та інші дисципліни. Модулі, факультативи, інтегровані курси з питань здоров'я мають бути практично зорієнтованими, тобто в них треба вміщувати практикуми, практичні та лабораторні заняття, тренінги тощо. При цьому варто пам'ятати, що здоров'язберігаючі освітні технології повинні задовольняти наступні вимоги: відповідати індивідуальним особливостям студентів; опиратися на сучасні наукові знання в галузі здоров'я, екології, гігієни тощо під час вибору різноманітних форм практичної діяльності студентів; зважати на регіонально-кліматичні, екологічні умови проживання і пов'язані з ними особливості самозберігаючої поведінки студентів; враховувати умови навчання та їхній вплив на стан здоров'я і розвиток студентів; покладатися на реальний життєвий досвід студентів; вирішувати різноманітні життєві проблеми з їх поступовим ускладненням і визначенням морально-етичних, психологічних і фізіолого-гігієнічних критеріїв з метою вибору чіткої самозберігаючої поведінки [5, с. 1].

На рівні ВНЗ для застосування здоров'язберігаючих технологій мають вирішуватися такі завдання: створення оптимальних гігієнічних, екологічних та інших умов освітнього середовища; забезпечення раціональної організації навчання, що сприяє попередженню у студентів дезадапційних станів: перевтоми, гіподинамії, стресу, дистресу тощо; забезпечення студентів у період їхнього перебування у навчальному закладі правильною організацією харчування відповідно до сучасних медико-гігієнічних вимог; сприяння у підготовці всього педагогічного колективу до оволодіння компетенцією з питань здоров'я, підготовки викладачів до запровадження в діяльність ВНЗ здоров'язберігаючих освітніх технологій; надання підтримки педагогам у збереженні здоров'я та створення умов, що дозволять їм активно зміцнювати своє здоров'я; здійснення діагностики, моніторингу і динаміки стану здоров'я молоді; проведення тематичної роботи з батьками студентів, орієнтованої на формування у їхніх сім'ях здоров'язберігаючих умов, здорового способу життя, превенцію шкідливих звичок та залежностей.

Від того, наскільки діяльність кожного педагога відповідатиме завданням здоров'язбереження, в кінцевому результаті залежить вплив навчального закладу на здоров'я студентства. Організувати навчання педагога з метою оволодіння такими технологіями – завдання керівництва, активно застосовувати їх у своїй діяльності, відслідковувати результати – завдання кожного викладача.

Перед викладачем, готовим до ефективного втілення у свою роботу здоров'язберігаючих освітніх технологій, першочерговими будуть наступні завдання: об'єктивна оцінка своїх досягнень і недоліків, пов'язаних з професійною діяльністю, складання плану необхідної самокорекції; підвищення свого кваліфікаційного рівня з питань формування здоров'я, здоров'язберігаючих технологій; аналіз використаних у своїй роботі педагогічних прийомів і технік у плані їх попереджувального впливу на здоров'я студентів; цілеспрямована реалізація здоров'язберігаючих освітніх технологій під час проведення навчальних занять і позааудиторної роботи, моніторинг отриманих результатів; формування в навчальному закладі здоров'язберігаючого освітнього середовища на основі ефективної взаємодії всіх членів ВНЗ, студентів і їхніх батьків для створення належних умов і втілення в життя програм, спрямованих на збереження, зміцнення і формування здоров'я [7, с. 15]. Тож запорука реалізації здоров'язберігаючих освітніх технологій полягає у чіткій організації навчально-виховного процесу, за якої якісне навчання, виховання і розвиток не шкодить здоров'ю студентства.

На відміну від традиційного погляду на здоров'я, за яким завдання освіти – це мінімізація негативного впливу на здоров'я студентів, вважаємо, що активне використання здоров'язберігаючих освітніх технологій може сприяти появі у молоді нових життєвих ресурсів, пов'язаних із збереженням та зміцненням їхнього здоров'я.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дыхан Л. Б. Теория и практика здоровьесберегающей деятельности в школе / Л. Б. Дыхан. – Ростов н/Д: Феникс, 2009. – 336 с.
2. Здоровьесберегающие технологии в образовательном процессе / авт.-сост. С.А.Цабыбин. – Волгоград : Учитель, 2009. – 124 с.
3. Коновалов И. Е. О проблеме внедрения здоровьесберегающих технологий в высших учебных заведениях технического профиля/И.Е.Коновалов, И.Ш.Мутаева, Г.С.Садыхова//Социально-экономические и технические системы: исследование, проектирование, организация. – 2006. – № 16. – С. 5–7.
4. Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми “Здорова нація” на 2009–2013 роки // Офіційний вісник України. – 2008. – № 37. – С. 5–6.
5. Мещерякова Г.П. Организационно-педагогическое обеспечение реализации здоровьесберегающих технологий в образовательном процессе вуза :автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / Г.П.Мещерякова. – Ставрополь, 2006. – 20 с.
6. Система работы по внедрению здоровьесберегающих технологий в образовательном учреждении / сост. Т.Мирошниченко. – Волгоград : ИТД Корифей, 2007. – 124 с.
7. Смирнов Н.К. Здоровьесберегающие образовательные технологии в работе учителя и школы / Н.К.Смирнов. – М. : АРКТИ, 2003. – 284 с.

*Валерий Кóсяк
(Сумы, Украина)*

КУЛЬТИВИРОВАНИЕ ТЕЛА ЧЕЛОВЕКА В ПОЛЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА

Культивирование человеческого тела как направленное воздействие на его совершенствование средствами физической культуры и спорта берет начало от культов тела, обожествления телесной силы и мощи, зародившихся в первобытных обществах (полинезийцы, народ маори и др.). Издавна было замечено, что ничто так не "строит" гармоничное сильное тело, как спорт с его устремленностью к телесному идеалу через кропотливую работу над собой, через физическое и моральное саморазвитие, идущие от критического и эстетического отношения к собственному телу в статике и динамике, требующие воли к самосовершенствованию, дабы не быть "узниками своего тела с ограниченным набором заранее запрограммированных возможностей" (Л. Кун). Спортсмен как бы вступает в борьбу с ограниченностью человеческих физических способностей, максимально напрягая свои силы и мобилизуя все способности.

Спортсмены, совершенствуя свое тело, увеличивают тем самым свою социокультурную объективную и субъективную значимость, что обнаруживается во внешних проявлениях их спортивности и эстетичности. (Темой отдельного исследования может быть спортивность как эстетичность). Вполне возможно, что моделями для "Дискобола" Мирона, "Дорифора" Поликлета, "Гермеса" Пракситетеля и других античных скульптур богов и героев, наводящих на размышления о телесном совершенстве, служили люди, систематически тренирующие (культивирующие) свое тело. Прототипами мифических и легендарных личностей были, по-видимому, и реальные люди. Был, очевидно, такой человек – Геркулес Фарнезский (копия со скульптуры Лизиппа находится в Неаполитанском музее). Такие люди приглашались в качестве натурщиков в мастерские художников и в последующие времена. Так, например, скульптура Е. Вучетича "Перекуем мечи на орала" (1957), установленная перед зданием ООН в Нью-Йорке, "сделана" с киевского борца, чемпиона XIX Олимпийских игр Б. Гуревича.

Эффект культивирования тела в атлетических видах спорта является осуществлением программы двигательной активности, содержащей желаемый телесный "образ себя". Это программа самопроектирования, самовоспитания, самоформирования и самоорганизации, имеющая цель "стать удовлетворенным". В культивированном теле накапливается потенциал физических и эстетических качеств, мера которого зависит от интенсивности, длительности и уровня результатов спортивной деятельности. В Афинах, например, в I в. до н. э. мужчины и юноши были физически гораздо совершеннее, чем женщины. Но это достигалось напряженной работой в служении совершенству в течение столетий. И для культурной судьбы греков той поры высокая телесная культура сыграла главную роль. Именно тело, культивированное в спорте, более всего почиталось в те древние времена. Поэтому идеалом женской красоты у греков – воинов и атлетов – считалась Артемида – девушка-спортсменка. В Новейшее время физическая (телесная) культура определяется современной культурологией как процесс создания поколений людей, полноценных физически-нравственно-умственно, то есть, обладающих культурным телом (носителей культурного тела). Культурное тело, культурное бытие телесности понимается при этом не только как соответствие телесности различным видам профессиональной деятельности (для чего достаточно иметь социальное тело), но более того – как наполнение телесности богатым внутренним содержанием [1], как понимание того, что культурное тело человека является условием его духовности. Тело (отлаженный организм), конечно же, не может генерировать духовность, поскольку она не

продукт природы, а продукт культуры. Но коль скоро тело отчасти и продукт культуры, то оно может быть и одухотворенным. Культурное бытие телесности осознается как органическое, без оглядки на объективизацию, бытие в своей самости, как в своей телесной чувствительности, экспрессивности, свободе действий, эмоциональной радости, коммуникативной выразительности и привлекательности, в одухотворении движений "как особого источника творческих импульсов и эстетического опыта". И потому "культурная телесность" много больше "тела человека с присущей ему от природы двигательной активностью, экспрессивными формами поведения, находящегося в социокультурном пространстве и взаимодействующего с ним" [5, с. 479]. Это определение телесности ограничивается "природной двигательной активностью". Но человеку присущи и благоприобретенные виды двигательной активности, исключительно разнообразные, обусловленные профессиональной, любительской, а также спортивной деятельностью. Квинтэссенцией Homo Somaticos, а является "культурное тело" как "завершение перехода от природнотелесных предпосылок к собственно человеческому бытию телесности" [1, с. 3]. Поэтому телесную (физическую) культуру можно определить как "культуру физического самоосуществления человека, если понимать ее не в узкоинструментальном, технологическом смысле, а в сущностно ценностном" [1, с. 2]. Культурное тело, созданное средствами спорта, можно, по-видимому, считать одной из лучших моделей и для понимания проблем общечеловеческих, идет ли речь о соотношении телесного и психического в человеке или о соотношении биологического и социального, индивидуального и общественного [3, с. 63]. И сам олимпизм – философия жизни – объединяет в единое, сбалансированное целое достоинства тела и духа (В.П. Платонов). И поскольку человек всегда "телесный", а потом уже всякий иной ("разумный", "играющий", "трудящийся", "экономический", "социальный", "политический", "универсальный" и т.д.), а человеческая телесность лежит в основе любого вида человеческой деятельности, то телесная (физическая) культура необходимо выступает как конституирующий компонент, как базовый слой триадной (физической-духовной-материальной) культуры, присутствуя (не всегда в осознаваемом и реализованном виде) в мире культуры, то есть в мире человека [2].

В спортивной деятельности происходит "преобразование себя соответственно представлениям о цели и смысле человеческой жизни" (М.Я. Сараф), преобразование своего тела, и своих движений. Социализация и окультуривание природного тела человека, вовлеченного в спортивную деятельность, социокультурная модификация его тела в спорте, позволяют видеть спортивно-телесное бытие человека в особом аспекте соотношения социального и биологического. Такое видение проблемы дает возможность рассматривать стихийные и направленные социальные воздействия на телесное (физическое) состояние человека во взаимосвязи с педагогическими, гигиеническими, медицинскими и др. средствами воздействия и их ролью в формировании физического облика человека на различных этапах развития общества. Здесь открывается также возможность, пишет В.И.Столяров, анализа вопроса о ценностных ориентациях личности, различных социальных групп и общества в целом по отношению к телесному бытию человека, об эволюции этой системы ценностей, о ее характере в современной культуре и в ближайшем будущем. В этой связи возможен также, наверное, и анализ различных моделей соматической (физической) культуры. Каждая такая модель характеризуется тем, какая ценность тела (или набор этих ценностей) служит ориентиром для социального субъекта (личности, социальные группы, общества в целом), определяет его отношение к телу, его поведение, его стиль (образ) жизни. Особенно актуальным является вопрос о тех моделях соматической культуры, которые наиболее адекватны реалиям современного общества и новым социально-культурным условиям XXI века [4, с. 46 – 47].

Осмысление телесной (физической) культуры с позиций теории культуры позволяет видеть ее также как сферу, в которой телесно-двигательные возможности неотделимы от личностных качеств и определяются ими. В таком ракурсе телесная (физическая) культура предстает с доминированием духовной стороны. (По мысли Н. Бердяева, именно дух формирует тело.) Отлаженный организм, в свою очередь, является условием духовного развития человека. Отсюда недолгий путь к единению идеальной (духовной) и практической (телесно-двигательной) сторон, что вызывает ассоциации с духовными практиками Востока. Однако путь этот еще не проделан. Культурологи часто не включают физическую культуру и спорта в сферу своих научных интересов, акцентируя внимание исключительно на социокультурной стороне личности, оставляя без внимания ее "телесные основания". Специалисты же в области физической культуры, и спорта, занятые, в основном, соматопсихической, телесно-двигательной стороной личности, не испытывают должного интереса к теории культуры. Такое "разорванное" мышление, допускающее чрезмерное смещение акцентов в физической культуре и спорте на их телесно-двигательное содержание в ущерб интеллектуальному, социально-психологическому, социокультурному не благоприятствует, по-видимому, выработке целостной концепции духовно-физического здоровья. Существующей в нашей стране системе физического воспитания, имеющей прагматические экономические, политические, идеологические обоснования, недостает духовных оснований, что становится более понятным при сравнении ее с восточными системами телесно-духовного совершенствования человека, основанными на сакральной философии и практике. Йогу, например, или восточные единоборства вряд ли можно назвать привычными для нашего слуха "физической культурой" или "физическим воспитанием", так как они зиждутся на древнейшей философии и религии, и цели у них

существенно иные. Целью йоги является единение индивидуального сознания с космическим разумом через совершенствование тела, создание целостной личности, преданность высшим идеалам, через постижение мудрости, через использование вибраций космоса и др. В этой связи уместно обратиться к традиции отечественной мысли (В.Ф. Одоевский, А.И. Герцен, В.В. Розанов, В.И. Несмелов, П.А. Флоренский, Н.А. Бердяев и мн. др.), в которой "духотелесное" единство человека всегда понималось как единство с основополагающей ролью духовного начала. Духовность, по мнению ряда современных авторов, должна быть приоритетной и при формировании телесной (физической) спортивной культуры личности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Быховская И.М. Человеческая телесность в социокультурном измерении: традиции и современность. – М.: РИО ГЦОЛИФК, 1993. – 179 с.
2. Рождественский Ю.В. Введение в культуроведение. – М.: ЧеРо, 1996. – 288 с.
3. Сараф М.Я. Философское измерение спорта // Теория и практи. физич. культуры. – 2000. – №2. – С. 62 – 63.
4. Столяров В. И. Философия и социология спорта XXI веке («Круглый стол» Журнала «ТиПФК» совместно с кафедрой философии и социологии РГАФК) // Теория и практи. физич. культуры. – 2000. – №6. – С. 46 – 47.
5. Хоруженко К.М. Культурология. Энциклопедический словарь. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 640 с.

*Абдухамид Нуруллаев, Абдурашид Нуруллаев
(Бухара, Узбекистан)*

БОЛАЛАРНИ СПОРТГА ЖАЛБ ҚИЛИШДА АЁЛЛАРНИ ЎРНИ

“Фарзандлари соғлом юрт кудратли бўлур”. Юртбошимиз айтган ушбу сўзлар бугун жуда катта аҳамиятга моликлигини барчамизга аён. Фарзандларимизнинг соғлом ўсишида эса спортнинг ўрни бекиёс. Жамиятнинг эртаси баркамол, кучли ёшларимиз кўлида бўлмоғи учун қизларимизни, айниқса, қишлоқ қизларини спортга жалб қилиш зарурлиги, оналар соғлиғи сўнгра болалар соғлиғи ҳақида ўйлаш давр талаби бўлиб турибди. Бу йўлда саъй-ҳаракатлар, аввало қизлар ўртасида тарғиботни кучайтириш, соғлом авлодни баркамол қилиб тарбиялаш, жамиятга соғлом она-бола етказишда аёл мураббийларнинг ўрни ғоят муҳим. Демак, бу борадаги барча ҳаракатлар аёл мураббийларни тайёрлаш, қизларни спортга жалб қилиш, соғлом турмуш тарзини шакллантиришдан бошланади.

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг жамиятимизда юз бераётган туб ижтимоий-сиёсий ва маънавий ўзгаришлар умуминсоний кадриятлар тизимида инсоннинг барча шахсий эҳтиёжлари, талаблари ва манфаатларини, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлоднинг маънавий-ахлоқий ва жисмоний имкониятларини янада кўтаришни тақозо этади.

Мамлакатимиз келажаги учун соғлом авлодни тарбиялаш ҳамда вояга етказишда жисмоний тарбиянинг аҳамияти жуда катта. Сўнги йилларда спорт ва жисмоний тарбия ёшлар ҳаётининг ажралмас қисмига айланиб бориши билан бир қаторда, хотин-қизлар спортга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Республикамизда бу борада амалга оширилган салмоқли ишлар натижасида истиқлолнинг илк йилларида “Соғлом авлод учун” халқаро хайрия жамғармаси ташкил этилганлиги, оналар ва болалар саломатлиги учун кураш йўлида бир қанча тадбирлар амалга оширилганлигини кўриш мумкин. Биринчи давлат мукофотининг “Соғлом авлод учун” деб аталгани, “Аёллар йили”, “Оналар ва болалар йили” деб эълон қилиниши ва давлат дастурларига киритилгани соғлом авлодни яратиш йўлидаги узок мақсадларни кўзлаб қилинган хайрли қадамлардир.

Бугунги кунда мамлакатимизда амалга оширилаётган, айнан хотин-қизларни спортга жалб қилиш, мунтазам шуғулланишлари учун керакли шарт-шароитлар билан таъминлаш, соғлом авлод яратиш йўлида қилинаётган мақсадли ишлар мисолида мамлакатимиз раҳбари томонидан алоҳида эътибор қаратилганлигини ҳамда ушбу саъй-ҳаракатларнинг дастлабки нишонларини барчамиз гувоҳи бўлиб турибмиз. Маълумки, 2005 йилнинг 8 ноябрида Оқсаройда Президент Ислам Каримов раислигида ўтган Болалар спортини ривожлантириш жамғармасининг навбатдаги Ҳомийлик кенгашида болалар спортини ривожлантириш ва айниқса қишлоқ жойларда ўқувчи-ёшларни жисмоний тарбия ва спорт билан фаол шуғулланишга оммавий жалб этиш ҳамда ўқувчи-қизларни яъни, маҳаллий қизларни мунтазам спорт билан шуғулланишларини таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди.

Бу борада Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги зиммасига бир қатор вазифалар юклатилиб, 2006-2007 ўқув йилидан бошлаб жисмоний тарбия ўқитувчилари ва мураббийларига бўлган эҳтиёжни инobatга олган ҳолда маҳаллий аҳоли вакиллари- хотин-қизларга бўлган имтиёзларга алоҳида эътибор қаратган ҳолда

университетлар, вилоятлардаги педагогика институтлари негизида спорт мутахассисликлари бўйича қабулни кучайтириш ва олий ўқув юртларининг кундузги ҳамда сиртки бўлимларига хотин-қизларни истисно сифатида қабул қилиш топширилди.

Бунинг натижасини жорий ўқув йилида ЎзДЖТИга хотин-қизлар спортини ривожлантириш мақсадида 210 нафар талаба-қизлар қабул қилиниб, таҳсил олаётганлиги, аёллар спортини ривожлантиришда айниқса, маҳаллаий қизларни жисмоний тарбия ва спортга жалб қилиш борасида Республикаимизда амалга оширилган дастлабки илк қадамдир. Режа бўйича ушбу таҳсил олаётган талаба-қизларнинг 85 % идан ортиғи маҳаллий аҳоли вакиллари бўлиб, уларга олий таълим муассаси таҳсидан сўнг қишлоқ жойларда айнан қизлар ўртасида спортни тарғибот қилишлари учун йўлланма берилади.

Дарҳақиқат, аёлларни спортга жалб қилиш давримизнинг ғоят муҳим муаммоларидан бири бўлиб турибди. Бугунги кунда бутун дунёда феминизацияф оқими ҳукм суриб турган бир вақтда, мамлакатимизга ҳам ўзининг таъсирлари билан кириб келмоқда. Аёлларнинг тенг ҳуқуқлари, жамиятда ва оиладаги муносиб ўрни, ҳар соҳада эркаклар билан баравар қадам ташлашлари, уларнинг ва фарзандларнинг саломатлиги учун қилинаётган ишлар узоқни кўзлаб эзгу мақсадлар йўлида қилинаётган саъй-ҳаракатлардир.

Қизларни спортга жалб қилиш, уларни мунатазм шуғулланишлари учун керакли шароитлар билан таъминлаш, айниқса қишлоқ қизларини жаҳон ареналарига олиб чиқишда туғилаётган баъзи муаммоларга бир оз бўлсада барҳам бериш вақти келди. Бу борадаги вазифаларнинг самарадорлигини ошириш учун бошқа етакчи ташкилотлар ҳам ўзларининг хиссаларини кўшмоғи даркор. Биринчи навбатда қизларнинг ёш турмушга чиқишларига бир оз бўлсада барҳам бериш зарур. Бунга физиологик тарафдан ёндошадиган бўлсак, қизларнинг ёшига етмасдан турмушга чиқишлари оқибатида кўпгина касалликлар келиб чиқади. Организми жисмоний етилмаган қизларнинг фарзандлари ҳам жисмонан тўлиқ соғлом бўлиб туғилмайди. Чунки, қизлардаги асосан тос суякларининг тўлиқ етилмаганлики оқибатида кўпчилик қизларда биринчи туғрудан кейин қадди-коматнинг бузилиш ҳоллари кўп учрайди. Келажак авлодни ҳам жисмонан, ҳам маънана соғлом бўлиб вояга етишида аввало она муҳим рол ўйнайди. Маълумки, гўдак туғилиш давридан то балоғатга етиш давригача онанинг назорати остида бўлади. Ҳозирги кунда ёш оналарнинг кўпчилиги тажрибасиз. Юқорида таъкидлаганимиздек бунга уларнинг ёш турмуш қуришлари, организм туғиш жараёнига тайёр эмаслиги ва қизларнинг жисмонан тўлиқ соғлом эмаслиги оқибатидир.

*Анатолій Соколов
(Одеса, Україна)*

ФОРМУВАННЯ СВДОМОГО СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ДО ЗДОРОВ'Я З ВИКОРИСТАННЯМ АНТРОПОМЕТРИЧНИХ ВИМІРІВ ОЦІНКИ ФІЗИЧНОГО СТАНУ ОРГАНІЗМУ

Виходячи з реальних негативних тенденцій щодо характеристик здоров'я населення – зростання хронічних захворювань, зниження відсотку молоді, придатної до військової служби, зниження тривалості життя та її якостей, зменшення чисельності та народжуваності населення, не соціально-орієнтований бюджет країни зараз, як ніколи, в Україні особливе місце у системі охорони здоров'я належить фізичній культурі та спорту, а отже і фізичному вихованню. Обмеження спеціально організованої рухової активності є одним із провідних чинників зниження фізичної підготовленості студентської молоді та резервів її здоров'я.

Слід зазначити й роль суб'єктивних факторів, поряд з вище наведеними. Це – несвідоме ставлення людини до свого здоров'я. Тим важливіше постає завдання вивчення специфіки трансформації потреби в стані несвідомого ставлення до здоров'я.

Формування у студентської молоді мотивації свідомого ставлення до особистого здоров'я, як складного психологічного акту, жадає від суб'єкта аналізу, оцінки і вибору, а зміст визначається системою цінностей людини, на який орієнтована особистість. Тільки практичне застосування набутих знань підвищує мотивацію студентів свідомо ставитися до свого здоров'я.

Потреба в здоров'ї, як потреба у розвитку і самовдосконаленні, повинна бути спрямована, на цільову поведінку людини і відповідати критеріям здоров'я, як конкретному відображенню способу життя.

Сьогодні проблема здорового способу життя здобуває зовсім нові аспекти, зв'язані в першу чергу, з конкуренцією будь-якого роду потреб, корінною зміною соціальних умов. Тому, виховання здорового способу життя повинно йти шляхом виключення негативних потреб і форм поведінки, вольового регулювання усіх видів потреб. Виховання студентської молоді, як процес, орієнтований, в основному, на свідомість, як головний важіль керування поведінкою людини і є основним у процесі формування здорового способу життя.

Глобальна вагомість і актуальність проблеми викликала необхідність ґрунтовних досліджень феномена здоров'я студентської молоді і пошуку шляхів позитивного впливу.

Дослідження показують, що різні потреби не тільки взаємопов'язані, але і виступають часто настільки разом, що практично є однією потребою, таким чином, формування у студентів свідомої потреби в здоров'ї

сприяє сполученню, взаємозв'язку всіх потреб до реалізації єдиної мети – гармонічного розвитку людини. Прийнято вважати здоров'я фізичною цінністю суб'єкта й суспільства в цілому.

Таким чином, підхід до формування свідомого ставлення до здоров'я та здорового способу життя студентської молоді, необхідно розглядати як важливу складову молодіжної та соціальної державної політики. Для досягнення цієї мети необхідно: по-перше – вивчення уявлень молоді про особисте здоров'я та здоровий спосіб життя; по-друге – формування свідомості по відношенню до здоров'я та здорового способу життя; по-третє – використання тестових маркерів здоров'я для оцінки фізичного стану організму та фізичної підготовленості студентів (принцип цього методу полягає у використанні загальновідомих середньостатистичних даних про найбільш суттєві показники фізичного розвитку людини, які спочатку визначають, а потім порівнюють зі стандартними показниками); по-четверте – впровадження щоденника здоров'я для самостійної роботи студентів; по-п'яте – розробку та впровадження індивідуальних програм для оцінювання системи скринінгу і моніторингу здорового способу життя молоді.

Для оцінки фізичного стану організму студента та його фізичної підготовленості на навчально-тренувальних заняттях використовуються маркери здоров'я (антропометричні індекси, вправи-тести та ін.). За допомогою простих фізіологічних проб кожен студент може дослідити свій організм на предмет відповідності стану власного здоров'я світовим стандартам, запропонованим Всесвітньою організацією охорони здоров'я і таким чином отримати хоча б найменші уявлення про фізіологічні можливості свого організму.

Про стан нормальної функції серцево-судинної системи можна судити по коефіцієнту економізації кровообігу, який відображає викид крові за 1 хвилину. Він вимірюється згідно формулі: $(AT_{\max} - AT_{\min}) \times \Pi$, де AT – артеріальний тиск, Π – частота пульсу. У здорового студента його значення приблизно 2600. Зростання цього коефіцієнту вказує на затруднення в роботі серцево-судинної системи.

Для виміру стану серцево-судинної системи на зміну положення тулуба використовуємо на навчально-тренувальних заняттях ортостатичну пробу. Ортостатичну пробу проводимо наступним чином: студент – спортсмен, протягом 5 хвилин, знаходиться в положенні лежачі, потім підраховують частоту серцевих скорочень. В нормі при переході з положення лежачі в положення стоячи показник пульсу зростає на 10-12 ударів за хвилину. Зростання до 18 ударів за хвилину - задовільна реакція, більше ніж 20 ударів – незадовільна. Таке зростання пульсу вказує на недостатню нервову регуляцію серцево-судинної системи.

Наступний вимір для виміру здоров'я студентів – проба Штанге. Студенти роблять вдих, потім глибокий видих, знову вдих, затримати дихання, по секундоміру фіксуючи час затримки дихання. Добре треновані студенти можуть затримувати дихання на 60-120 секунд.

Важливим маркером здоров'я є вага тіла. Для виміру нормальної ваги тіла використовуються росто-вагові індекси. На практичних заняттях зі студентами використовується індекс Брока. Нормальна вага тіла зі зростом 155-156 см дорівнює довжині тіла в сантиметрах, з якої відраховують цифру 100; при 165-175 см – 105; при зрості більше ніж 175 см та більше – 110.

Дослідження статичної стійкості можна проводити в позі Ромберга. Проба на стійкість тіла проводиться наступним чином: студент стоїть на одній нозі, очі заплющені, руки витягнуті вперед, пальці розвинуті. Вимірюється час стійкості та наявність тремтіння кистей рук.

При виконанні студентами Гарвардського степ-тесту були зроблені висновки щодо цього індексу. Проведений аналіз тестування з'явився для студентів тяжким фізичним навантаженням, про що доводять дострокові завершення випробувань значної кількості осіб, а також неадекватні показники частоти серцевих скорочень та артеріального тиску.

Всі данні фізичного стану свого організму, здобуті з використанням маркерів здоров'я, студенти для оцінки фізичної підготовленості вносять до щоденника здоров'я та використовують при самостійній роботі. Саме в такий спосіб можна формувати у студентів свідоме ставлення до свого стану здоров'я, а особисте спілкування з викладачем при вимірах здоров'я, допомагає студентам більш ретельно і свідомо підходити до вибору фізичного навантаження, оцінити рівень фізичної підготовленості та свій функціональний вік.

Біологічна деградація виду, яка є прискореним темпом старіння, популяційним зниженням «кількості» здоров'я (життєспроможності), епідемії хронічних неінфекційних захворювань, зниження репродукційної функції. В Україні ці процеси найбільше відображені. Так, якщо в Голландії відмінність між паспортним і біологічним віком становлять 15 років, то серед студентської молоді України – 30 років (біологічний рік 17 річних студентів-дівчат – 40, юнаків – 55 років). Саме цьому пропонується робота з використанням тестових маркерів здоров'я на заняттях з фізичного виховання. Заняття цього напрямку вимагають врахування функціональних можливостей організму, підбір посилюючих фізичних вправ, дозування фізичного навантаження в залежності від статі та стану здоров'я. Знання з фізичної культури доповнюються уявленнями про методику занять фізичними вправами різних статевих контингентів, спрямованих на корекцію помірних відхилень у стані здоров'я людей з недостатньою фізичною підготовленістю, регулювання ваги тіла, корекцію порушень постави, на відновлення втраченого рівня дієздатності організму.

Вибір оптимальної величини оздоровчо-тренувального навантаження, а також тривалості, інтенсивності і частоти занять визначається рівнем фізичного стану (фізичного здоров'я) студента. Основні завдання

оздоровчої фізичної культури – підвищення підготовленості студентів, які професійно не займаються спортом, тому індивідуалізація навчально-тренувальних навантажень є найважливішою умовою їхньої ефективності, інакше це може принести шкоду.

Використання на заняттях з фізичного виховання антропометричних вимірів фізичного стану організму, дають можливість викладачу знати загально фізичну роботоздібність студента, його витривалість та відповідну реакцію на пропоноване навантаження, дає змогу визначити його функціональний вік – що допоможе скорегувати навчально-педагогічний процес, а у студентів, в свою чергу, сформувані свідоме ставлення до свого здоров'я.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанасенко Г.Л. Валеология и фундаментальная наука. – О.: Мат. XIV международной научно-практической конференции «Спортивная медицина, лечебная физкультура та валеология – 2008», 2008. – 207 с.
2. Матрос Л.Г. Социальные аспекты проблемы здоровья. – Новосибирск: Наука, 1992. – 159 с.
3. Козлов А. Г., Плиско О.И., Лазоришинец В.В., Книшів Г.В. Цікава фізіологія в дослідях. – К.: Парламентське видавництво, 2003. – 60 с.
4. Копа В. М. Соціальна валеологія: навч. посіб. / В. М. Копа – Л. Новий Світ – 2000, 2014. – 203 с.
5. Сущенко Л.П. Соціальні технології культивування здорового способу життя людини / Запоріж. держ. ун.-т. – Запоріжжя, 1999. – 308 с.
6. Панкратьєва Н.В. и др. Здоровье – социальная ценность. Вопросы и ответы. – К.: Думка, 1989. – 236 с.
7. Петренко В.П. Валеология человека: Здоровье – любовь – красота, в 4-х томах. – СПб.: ПЕТРОС, 1996. – Т.4. – С.336-337.

*Оттабек Хаитов
(Бухара, Узбекистан)*

ИНСОН САЛОМАТЛИГИНИНГ МАЗМУНИ ВА МОҲИЯТИ

Инсон саломатлиги унинг хаётий фаолияти асосий соҳалари ва йўналишларини ўзида мужассам этган, жамиятимизнинг турмуш шароити камровидаги кўп компонентли мураккаб тизимли жараёнлар. *Саломатлик жамғармаси*- бу инсонлар фаоллигининг бир кўриниши бўлиб саломатликни сақлаб қолиш ва яхшилаш ҳамда инсон хаётий фаолиятининг барча босқичлари бирлиги ва мувофиқлашувини акс этади (2, 4). Саломатлик жамғармаси- махсус ибораси ишлатилганда унинг кўп қиррали мазмуни этиборга олинади:

1. Инсон хаётини яхшилаш ва сақлаб қолишга йўналтирилган фаолият, (даволаниш, жисмоний, (психик) кучларни қайта тиклаш, тузалишга йўналтирилган маиший шарт – шароит, реакция.)
2. Мустақкам оилани барпо этишга йўналтирилган фаолият.
3. Мехнат фаолияти, касбий фаоллик.
4. Ижтимоий – маданий фаолият. (ижтимоий фаоллик)
5. Маънавий ахлоқий фаоллик.

Саломатлик жамғармаси, мазмунан қўйидагилардан таркиб топган:

1. Кейинги авлод саломатлигига салмоқли таъсир кўрсатишга қодир, оилани режалаштириш маданияти.
2. Айнан гигиеник ва жисмоний маданият, жисмоний тарбия ва спорт.
3. Ижтимоий муҳитнинг салбий экстремал омилларидан ҳимояланиш, психологик маданият.
4. Шахсий манфаат устунлигини инкор этган ҳолда, ижобий хислатларни шакллантириш, шахсни ижтимоий ривожланишга йўналтирилган маънавият.
5. Болалик ва ёшлик даврларидан бошлаб соғлом турмуш тарзини тарбиялаш маданияти.
6. Инсонда соғлом турмуш тарзи эҳтиёжларини тарбиялаш, индивидуал маданият.

Индивидуал маданият- умумий ва мустақил таълим жараёнида шаклланади ҳамда соғлом турмуш тарзи бўйича ўқитишни белгилайди.

Саломатлик маданиятининг ижтимоийлашуви- аҳолининг саломатлик даражаси муҳим вазифа деб қабул қилинган ҳар бир жамият аъзосининг мазмунли умр кўриш мезони ҳамда ижтимоий сиёсатнинг самарадорлигини белгилайди.

Саломатлик жамғармаси- касалликлар профилактикасининг асосидир. Турмуш тарзини катъий белгилаган инсон, эхтимоли бор касалликларнинг олдини олиши аниқ. Шахс даражасида эса бу- саломатликни муҳофазалаш, инсон саломатлигини мустақкамлаш ва сақлаб қолишнинг онгли танлови. Танлов қила билиш эса саломатлик жамғармаси талаблари доирасида ўрнатилган, инсон маданиятининг даражаси билан белгиланади, биринчи навбатда:

1. Гендер, ёш ва физиологик хусусиятлардан келиб чиқиб, ҳаракат режимида риоя қилиш.
2. Баланслашган, мунтазам, рационал овқатланиш.
3. Хатти ҳаракатларга салбий таъсир кўрсатувчи омиллардан воз кечиш.

4. Гигиена қоидаларига риоя қилиш.
5. Психопрофилактика ва психогигиена қоидаларига риоя қилиш.
6. Соғлом сексуал муносабатни шакллантириш.

Айрим давлатларда аҳоли қатламлари ёшининг юқорига қараб ўзгариши (кексайишга қараб), -ушбу жамиятга хусусий таъсири мавжуд (1,3). Саломатлик бу тиббий, биологик, ижтимоий – иқтисодий ва демографик омилларнинг ўзаро мувофиқланиши натижасидир. Аҳоли саломатлиги, моддий таъминлаш, соғлиқни сақлаш тизимининг ривожланиши, ирсий омиллар, меҳнат шароити, турмуш шароити, овқатланиш, турмуш шароити ва бошқа омиллар билан белгиланади. Соғлом (физиологик) кексайиш бу- организмда содир бўладиган инвалютив ёш хусусиятларининг табиий ўзгаришидаги оғишларни (касалликларни) келтириб чиқорадиган, вақтдан олдин ўлимга олиб келадиган муҳитнинг салбий таъсирларини камайтириш ёки йўқотишга қаратилган инсоний шарт-шароитларини ҳосил қилишдан иборат.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Василенко Н. Ю. “Основы социальной медицины” {текст} учебное пособие. Василенко Н. Ю. – Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 2004. – 129 с.
2. Глоссарий социальной работы. Автор составитель Е. И. Холостова. Издательство торговая корпорация Дашков и К, 2006. – 220 с.
3. Мартиненко А. О. Теория и работа медико социальной работы. (текст) учебное пособие. Мартиненко А. О. Гардарики, 2007. – 159 с.
4. Назарова Е. Н. Здоровый образ жизни и его составляющие. (текст) Учебное пособие для студентов ВУЗ. Назарова Е. Н. Жилов Ю.Д. Издательский центр Академия, 2007. – 256 с.

СЕКЦИЯ: ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Барно Абдурахмонова
(Қўқон, Ўзбекистон)

АДАБИЙ АСАРЛАРНИ ЎРГАТИШДА ТАРИХИЙ МАТЕРИАЛЛАРНИНГ ЎРНИ

Ўқитиш сифати, унинг самардорлигини “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” андозаларига мувофиқлаштиришнинг асосий омилларидан бири муайян бир фаннинг бошқа фан билан алоқадорлигини таъминлаш ташкил этади. Чунончи, адабий материални ўрганишда умумий ўрта таълим, академик лицей ҳамда коллежларда тарихий воқеалар, давлат ва жамият қурилиши унсурлари билан уйғун ҳолда олиб борилсагина кутилган самарага эришиш мумкин.

Умумий ўрта таълим мактаблари 8-синф “Адабиёт” дарслигидан ўрин олган Муҳаммад Юсуфнинг “Ватаним” шеърини ўргатиш жараёнида ўқитувчи бир зум бўлсин тарихни ёдидан чиқармаслиги даркор. Акс ҳолда, тушунтириладиган ва ўрганиладиган адабий материалларнинг ўқувчилар томонидан ҳазм қилиниши тўлақонли бўлиши шубҳа остида қолади. “Ватаним” шеъри тўғрисида сўз юритиш аввалида ўқувчиларга хонанда Севара Назархон ижросидаги мазкур шеърнинг қўшиқ шаклидаги матни эшиттирилади, сўнгра ўқитувчининг ўзи ёки синфдаги нутқи равон ўқувчилар томонидан шеър ифодали ўқиб берилади.

Ўқитувчи машғулот жараёнида шеър матнидаги сўзларга изоҳ бериб ўтади. Ўқувчиларга мазкур шеърнинг мазмун-моҳияти тушунтирилганда, уни Ватан, эл-юрт мадҳияси эканлигини ўқтириш лозим. Негаки, асарда юрт-эл, Ватан, халқ озодлиги курашчилари, давлат ва уни бошқарувчилари, тарихда из қолдирган шахслар тақдири алоҳида мисраларда тасвир этилган. Шу ўринда ўқитувчи шеър матнида келтирилган тарихий шахслар ҳақида маълумот бериши лозим. Бу топшириқни бажаришда ўқувчиларнинг 7-8-синф “Ўзбекистон тарихи” фанидан олган билимларига таяниш яхши самара беради. Дарс жараёнида матн билан ишлашга алоҳида эътибор қаратилади. Ўқитувчи томонидан олдидан тайёрланган куйидаги жадвални тўлдириш ўқувчиларга мустақил топшириқлар сифатида берилади:

№	Тарихий шахслар номи	Яшаган даври	Ўз давридаги мавқеи
1	Сулаймон		
2	Машраб		
3	Навоий		
4	Яссавий		
5	Муқанна		

№	Жой номлари	Қайси тарихий шахс билан боғлиқ	
1	Балх		
2	Хўжанд		
3	Сирдарё		
4	Қашқар		
5	Энасой		
6	Курдистон		
7	Ҳиндистон		
8	Чамбил		
9	Қўқон		

Шеърнинг мазмуний силсиласи борасида сўз юритилганда, ўқитувчи тарихий маълумотларга, тарихий воқеаларга изоҳ бериши талаб этилади.

Тўртинчи бандга ўқувчилар диққати қаратилади:

Сен Хўжандсан,

Чингизларга

дарвозасин очмаган.

Темур Малик орқасидан

Сирдарёга сакраган,

Муқаннасан қорачиғи

Оловларга сачраган,

Широқларни кўрган чўпон

Чўлиғимсан, Ватаним. [1, Б.76]

Тарихдан маълумки, ўзбек халқи дунёдаги энг қадимги халқлардан саналади. Халқимиз жойлашган бу заминнинг бойликларини талаш, одамларини қулликка гирифтор қилиш пайида бўлган босқинчиларга қарши

миллат ичидан чиққан баҳодирлар курашганлиги ёдга олинади. Ўқитувчининг ўзи бу мисраларга шарҳ бергани маъқул. Ўқитувчи ўқувчиларга куйидаги саволлар билан мурожаат қилади:

1. “Оқ кийимлилар” кўзғолони тўғрисида нималарни биласиз?
2. Мўғуллар истилосига қарши курашган саркарда билан боғлиқ воқеани ёдга олинг.
3. Широқнинг ватанпарварлиги ҳақида нималар дея оласиз?

Шеър матнида келтирилган “тарқаб кетган тўксон олти уруғимсан, Ватаним” мисралари ҳам изоҳталаб жумла ҳисобланади. Ўзбекларнинг тўксон олти уруғи номларини биласизми? Улар номини сананг. Қашқар элида ўзбекнинг қайси шоири макон топган? Ҳиндистонда қолиб кетишини юз қаролиғ деб билган шоҳ ва шоир Бобурнинг она юртидан олисда бўлиши сабаблари нимада деб ўйлайсиз? каби саволлар ўқувчиларнинг “Ўзбекистон тарихи” фанидан олган билимларини ёдга олишга ундайди.

Шеърнинг олтинчи бандида ўқувчилар учун мавҳум бўлган “сўлиғимсан”, “падаркуш” сўзига изоҳ бериш лозим. Сўлиғ-туркий сўз бўлиб, сувлиғ деган маънони англатади. Отнинг оғзига темирдан қилинган сувлиғ солинган.

Падаркуш-форсий сўз бўлиб, “падар” - ота, “кушандан” феъли сўймок, ўлдирмок маъноларини англатиши айтилади. Мирзо Улуғбекнинг фожиали қисмати, ўз ўғли томонидан ўлдирилиши тарихнинг энг қаро саҳифалари эканлиги ўқувчилар хотирасида гавдаланиши учун шеърнинг айнан шу банди такрор ўқиб берилади. Улуғбек шаҳси билан боғлиқ тарих материаллар ўқувчилардан сўралади:

1-ўқувчи: Мирзо Улуғбек Мовароуннахр ҳукмдори, астроном олим, соҳибқирон Темурнинг набираси. XV асрда Темур авлодлари ўртасида тахт учун кураш кучайиб кетади. Шундай тахликали кунлар бўлади-ки, фарзанд отасини, ота фарзандини мол-дунё, давлат, бойлик учун ўлдиришгача бориб етади. Улуғбек ҳам ўғли Абдулатифнинг топшириғи билан ўлдирилади. Шоир шеърда падаркуш ўғилдан отасини ҳимоя қилиб қолғувчи қалқон бўлишини ташбеҳ қилмокда,-деб жавоб беради. Сўнгра ўзбекларнинг ватанпарварлик руҳи билан йўғрилган “Алпомиш” қаҳрамонлик достони асосида тайёрланган кинодан кичик бир лавҳа кўрсатилиши ёки ўқувчилар Алпомишнинг қаҳрамонлиги тасвирланган расмларга таяниб айнан шеърнинг шу бандини таҳлил этишга ундаш дарс самарадорлигини орттиради.

Шеърнинг еттинчи ва саккизинчи бандида собиқ шўро даврида халқимиз, юртимиз бошидан кечирган оғир мусибатлари ёдга олинган [2, Б.56].

2-ўқувчи: Тарих бизга ўтмишимизни ўргатади, адабиёт эса ундан тўғри сабоқ олишимизга ундайди. Муҳаммад Юсуф шеърнинг еттинчи бандида душман юртимизга кириб келганда, ўзини четга олган, жонидан кечишидан кўра шаънидан кечган, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Беҳбудий каби шоир дўстларига “миллатчи” деб тамға босиб берган хиёнаткор дўстлар, сотқин кимсалар бўлганлигини афсус билан тилга олади.

Қодирийни берган замин,
Қодирийни сотган кун.
Қўлин боғлаб,
Дилин доғлаб.
Етаклашиб кетган кун,
Воҳ болам! деб айтолмаган
Дудуғимсан, Ватаним.

3-ўқувчи: Айниқса, шеърнинг саккизинчи бандида юртдошларимиз бошидан кечирган мусибатларни ҳеч ким унутолмайди, унутишга ҳам ҳаққи йўқлигини шоир ёниб, куйиб айтади.

Ҳеч бўлмаса Усмон хокин
Келтирмокқа яраб қўй,
Олисларда қуриб қолган
Қудуғимсан, Ватаним.

Шеърнинг ҳар бир банди ана шундай тарихий материаллар билан боғлиқ ҳолда таҳлил этиб борилади.

4-ўқувчи: Мустақиллик шарофати билан юртимизга омонлик берилганлиги шеърнинг биринчи ва иккинчи бандларида бу ўз ифодасини топганлигини айтиб, синфдошлари билан жўр овозликда айнан шу мисраларни фаҳр ва ғурур билан куйлаб беришларини айтади.

Бундай суҳбатлар асарни ўрганишга бағишланган машғулотда ўқувчиларнинг адабиёт ва тарих фанидан олган билимларини омукталаштиради. Зеро, Муҳаммад Юсуфнинг айнан шу шеъри ва ундаги ифода тарих билан бевосита боғланган. Агар дарс жараёнида мавзуни тарих билан боғлаш унитилса, шеър ҳақидаги тасаввурлар бир ёқлама бўлиб қолади. Шоир шеърда келтирган тарихий шахслар номи билан халқ тарихини боғлайди. Тарихда бўлиб ўтган юз йилликка яқин ҳодисаларни ўқувчи хотирасида тиклайди. Шундай экан, шеърнинг ҳар банди талқинида тарих билан алоқадорликни асло унутиб бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Муҳаммад Юсуф. “Халқ бўл, элим”. – Т.: “O’zbekiston”, 2014.
2. Муҳаммад Юсуф сабоқлари. – Т., 2012.

Айсулу Авезимбетова
(Нукус, Каракалпакстан)

ПЕРЕВОД ТЕРМИНОВ И СПЕЦИАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ

Термины-словосочетания продуктивно функционируют в деловом английском языке; для перевода терминов-словосочетаний используются следующие структуры: грамматической структуре «имя существительное + имя существительное» соответствует конструкция «имя прилагательное + имя существительное», при переводе происходит изменение падежной формы определяющего существительного и изменение числа; одновременно с изменением падежной формы. Термины, состоящие из двух имен существительных, связанных предлогом *of* переводятся термином со структурой «имя существительное + имя существительное в родительном падеже».

В современной науке понятие термин трактуется следующим образом:

Термин – это эмоционально-нейтральное слово (словосочетание), передающее название точно определенного понятия, относящегося к той или иной области науки или техники, или обозначающие специфические объекты и понятия, которыми оперируют специалисты определенной области науки и техники [9]. Терминологическая лексика дает возможность наиболее точно, четко и экономно излагать содержание данного предмета и обеспечивает правильное понимание существа трактуемого вопроса. В специальной литературе термины несут основную семантическую нагрузку, занимая главное место среди прочих общелитературных и служебных слов [3; 59].

Под специальной лексикой понимаются слова и словосочетания, не обладающие свойством термина идентифицировать понятия и объекты в определенной области, но употребляемые почти исключительно в данной сфере общения, отобранные узким кругом специалистов, привычные для них, позволяющие им не задумываться над способом выражения мысли [1; 8].

Экономическая наука, как и вся другая, имеет свои собственные термины. В принципе термин однозначен. Однако чистые термины очень редки. Чаще слово-термин обладает несколькими значениями.

Например, термин «economy»:

1. Илим, пән;
2. Экономика (халық хожалығы);
3. Экономия (унемлеу);

Рассмотрим примеры перевода терминов в изученных нами статьях:

No end to Japan's industry woes

Japan's manufacturing output has fallen for the fifth straight month in February, official figures show.

Industrial production fell 9.4% annually, but rebounded from January's record 10.2% plunge, the Ministry of Economy, Trade and Industry said.

Separate industry data showed that car production in Japan dropped 56.2% last month from a year ago.

Japan, which relies heavily on exports, has been hit as the global downturn has sapped demand for its goods.

Separately, Japan's Finance Minister Kaoru Yosano said that Japan was prepared to implement an economic stimulus package that would "far exceed" 2% of its gross domestic product.

The 2% target was set out by the International Monetary Fund (IMF) as a guide for the minimum that nations should inject into their economies to revive economic growth.

Япония санааты кризиске ушыраўда.

Рәсмий дереклер бойынша, Японияда санаат өнімлерин ислеп шыгарыў февраль айында төменлеп кетти.

Хәр жылы санаат өнімлерин ислеп шыгарыў 9,4%-ке түседи, бирақ экономика, саўда хәм санаат министринең айтыўынша 10,2%-ке түскен январь айындағы рекорд түсимге салыстырғанда көрсеткишлер бир аз өсти.

Санааттың гейбир тараўларындағы маглыўматларға тийкарлансақ, Японияда машина ислеп шыгарыў кейинги айда өткен жылға салыстырғанда 56,2%-ке түсип кетти.

Экспорт өнімлеринен зарезли Япония қәўип астында, себеби глобаль экономикалық кризис товарларға болған мутәэсликти пәсейтти.

Финанс министри Каору Ёсано Японияның экономиканы көтериў пакетин иске қосыўға таяр екенлигин хәм оннан түсетугын пайда улыўма ишки өнімнен 2%-ке артық болатугынлығын атап өтти. Атап көрсетилген 2%, халықаралық валюта фонды тәрәпинен қойылған хәм дүнья мәмлекетлери бул минимумды экономикалық өсимди тәмийнлеў ушын бағдарлаўы керек.

В данном тексте используется большое количество экономической терминологии и специальной лексики. Следующие экономические термины при переводе с английского языка имеют устойчивые аналоги в каракалпакском языке:

- *industry* – санаат;
- *manufacturing output* – ислеп шыгарыў өнімлери;

- *industrial production* – санаат өнімлерин ислеп шыгарыушы;
- *Ministry of Economy, Trade and Industry* - экономика, сауда хәм санаат министри;
- *separate industry data* – халық хожжалық тараулары бойынша мағлыұматлар;
- *car production* – машина ислеп шыгарыу санааты;
- *exports* – экспорт өнімлери;
- *global downturn* – глобаль экономикалық кризис;
- *demand* - мұтәжлик;
- *gross domestic product* – улыұма ишки өнім;
- *Automobile Manufacturers Association* – автомобиль шыгарыу ассоциациясы;
- *International Monetary Fund* – Халықаралық валюта фонды;
- *economic growth* – экономикалық өсиу; [1; 56]

Перевод других выражений во многом определяется контекстом:

▪ *official figures* – рәсмий мағлыұматлар;

▪ *but rebounded from January's record 10.2% plunge* – январь айындағы рекорд түсим менен салыстырғанда 10,2 %. Здесь основное значение термина *plunge* – шүмгиу, суўға түсиу, но согласно контексту переводиться как түсим.

▪ *economic stimulus package* – экономиканы көтериу пакети;

▪ *"far exceed" 2% - 2%-ке артық (көбирек)*; Основное значение **far** – алыс, узак, шетки, а значение *exceed* – артық, асырыу.

▪ *inject into their economies* – өз экономикасына бағдарлау. Значение слова **inject** – бағдарлау, енгизиу, жибериу, киргизиу.

▪ *economy will contract by 5.8%* - экономика 5,8% -ке қысқарады. Значение слова **contract**, кроме значения «кысқарыу», еще имеет такие определения как: келисим шәрт дүзиу, бир нәрсеге ийе болыу и т.д. [2; 123]

Таким образом, кроме того что вышеприведенные слова подтверждают такое явление как многозначность термина, они говорят о том, что их значение зависит от контекста. Т.е. при переводе, находя соответствия этим словам, мы вбираем те значения, которые ближе подходят по смыслу и соответствуют этому контексту.

Для успешного осуществления перевода в распоряжении переводчика имеются ряд лексических и лексико-семантических трансформаций. На основании проведенных исследований можно сказать о том, что очень большое количество терминов и специальной лексики практически представляют собой кальки, т.е. воспроизведение не звукового, а комбинаторного состава слова или словосочетания, когда составные части слова (морфемы) или фразы (лексемы) переводятся соответствующими элементами переводящего языка. Например: *economic growth* – экономикалық өсиу, *global downturn* – глобаль экономикалық кризис, *industrial production* – санаат өнімлерин ислеп шыгарыушы, *gross domestic product* – улыұма ишки (махсулот) өнім и т.д.

Специфика терминов как особого лексического разряда слов состоит в том, что они создаются в процессе производственной и научной деятельности и поэтому функционируют лишь среди людей, обладающих соответствующими научными и производственными реалиями, то есть макроконтекстом. Поэтому в отличие от обычных слов, однозначность которых в речевой коммуникации обеспечивается ситуацией или лингвистическим контекстом, однозначность термина регламентируется экстралингвистическим макроконтекстом или лингвистическим микроконтекстом.

Термин не нуждается в контексте, как обычное слово, так он 1) член определенной терминологии, что и выступает вместо контекста; 2) может употребляться изолированно, например, в текстах реестров или заказов в технике, 3) для чего и должен быть однозначным не вообще в языке, а в пределах данной терминологии.

Анализируя вышеприведенные термины, можно с уверенностью сделать вывод, что данные языковые единицы представляли интерес именно как специфические термины одного из разделов экономики и, вследствие этого, несомненно, представляли повышенную трудность при переводе на каракалпакский язык.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алимов В.В. Теория перевода. Перевод в сфере профессиональной коммуникации. Учебное пособие. – Москва, 2006. – 160с.
2. Азрилиян А.Н. Большой экономический словарь. – Москва: «Правовая культура», 1994. – 528 с.
3. Брандес М.П., Провоторов В.И., Предпереводческий анализ текста. НВИ-Тезаурус. – Москва, 2001. – 224 с.
4. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://fortunemagazineng.com>
5. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.businessweek.com>

Ирода Анорбоева, Мохира Юсунова
(Андижан, Узбекистан)

ГАПЛАРНИНГ НУТҚДАГИ СЕМАНТИК БОҒЛАНИШИДА ТАКРОРИЙ НОМИНАЦИЯЛАР ИШТИРОКИ

Ифода планида ранг-баранг формал кўриниш касб этган такрорий номинациянинг ифода турлари муайян семантема уйғунлигига кўра нутқда гапларнинг ўзаро мазмунан боғланиб яхлитланишида, мужассам фикрлар уйғунлигини яратишда иштирок этади.

Нутқда такрорий номинациялар нафақат гапларнинг семантик шаклланишида, шунингдек, яхлит мураккаб жумлалар, йирик нутқ бирликларининг шаклланишида ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Нутқ изчиллиги горизонтал йўналишида такрорий номинациялар таянч манба, номинатив асос, бирламчи номинациялар билан алоқаси, семантик боғланиши, яхлитланиши билан изчил ахборот тизими мажмуасини шакллантирувчи воситалардан бири сифатида кузатилади. [1. 58].

Одатда такрорий номинациялар номинатив асос вазифасини ўтовчи бирламчи номинациялар билан функционал ифода воситаларининг тўла қамровини яратган ифодада номинаторлик кўринишлари билан қайта номлаш, номинатив асосга ишора этиш орқали алоқага киришади, семантик жиҳатдан узвийлашади. Бунда номинатив такрорнинг барча кўринишлари алоҳида парадигма яратади. Ушбу парадигмадан тўла ўхшашлик, вариатив ва репрезентатив монандлик, функционал алмашинув доирасига мансуб ўзаро боғланган номинатив воситалар жой олади. Уларнинг ҳар қайсиси номинатив асос маъно таркибидаги маълум ахборот элементини қайта, такрорий гавдалантириш орқали ахборот тизимидаги занжирлаштирувчи боғловчи вазифасини ҳам бажаради:

Et elle prononca, d'une voix joyeuse: -La suite a demain! - Puis, se re- levant: - C'est comme ca qu'on ecrit un article, mon cher monsieur. Signez, s'il vous plait. Il hesitat. Mais signez dans! Alors il se mit a rire et ecrivit au bas de la page: "Duroy".[4, 41]

Давоми эртага! - шўхлик билан деди Форесте хоним ва курсидан турар экан, кўшимча қилди: -Мақола деган мана бундоқ ёзилади, онҳазратим. Дастхатларини ёзиб кўйсинлар ... Қўлингизни кўйинг деяпман! Дюруа кулиб юборди-да, саҳифанинг тагига "Жорж Дюруа" деб имзо чекди. [4, 47-б.]

Оқоридаги мисолда "signer" феълнинг дастлабки кўриниши номинатив асос сифатида нутқ вазиятида бирламчи номинация вазифасини бажаради. Ушбу феълнинг лексик такрор сифатидаги иккинчи кўриниши такрорий номинация вазифасини ўтайди ва олдинги жумла билан кейинги жумлани ўзаро боғлаган ҳолда яхлитлашган ахборот мажмуасининг шаклланишида семантик боғловчи сифатида иштирок этади.

Такрорий номловчида "муайян ҳаракатга қатъий ундаш" модаллик маъноси кўшимча маъно кўрсаткичи сифатида ёрқин ифодага эга. Бу ҳақда яхлит мураккаб жумла таркибидаги "hesiter" феъли маъноси ҳам яққол далолат бериб турибди.

Ўзбек тили вариантыда эса вариатив ўхшашлик ўз аксини топган. Матн таркибидаги жумлаларни бир-бирига мазмунан боғлашда вариатив ўхшашлик ходисасини вужудга келтирувчи лексик синонимлар алоҳида ажралиб туради. Лексик синонимлар номинатив асос маъносини вариатив номлаш воситасида тўла қайта номлайди. Бу эса изчиллик йўналишидаги ифода воситалари семантик боғланишининг алоҳида хусусий кўринишини гавдалантиради:

Une chaleur pareille a une flamme lui brula bientot l'estomac, se rependait dans ses membres, raffer. Mit son ame en l'etourdissant. [4, 112]

Шу заҳоти ичига олов югургандай бўлиб кетди, томирларига аланга ўтди ., жисми қизишиди ва ўзини анча тетик сеза бошлади. [4, 154.]

Ушбу мисолда "bruler", "repandre", ва "олов югурди" ҳамда "аланга ўтди" синоним сўзлар вариатив ўхшашлик ҳосил қилмоқда. Лексик такрор лексик синонимлар билан бир қаторда такрорий номинациялар, номинатив асос, таянч манба, бирламчи номинациялар билан репрезентатив номлаш воситасида ҳам боғланиши мумкин.

Репрезентация асосида номинатив асосни қайта, такрор номловчи ифода воситалари таркиби аксарият ҳолларда анафорик феъллар ва феъллар мажмуасидан ташкил топади:

Ils voulurent causer; mais Laurine, grisee, si muette ordinaire, parlait tont le temps, et il fallut l'envoyer a sa chambre. Elle obeit sans repondre, mais avec des larmes dans les yeux. [4. 60]

Бир-бирлари билан жуда гаплашилари келиб турар, бироқ одатда жимгина ўтирадиган Ларина бугун ҳаяжонланиб, тинмай бидирлагани бидирлаган эди, - алоқа уни болалар хонасига чиқариб юборишга тўғри келди ...Қизча индамади, лекин чиқиб кетаётганда кўзларида ёш қилтиллади.[4, 75.]

Ушбу мисолдаги "envoyer" ва "obeir" ҳамда "чиқариб юборишга тўғри келди" ва "индамади" ўзаро репрезентатив боғланиш ходисасини акс эттиради. "Envoyer" феълидаги иш-ҳаракат "obeir" воситасида умумлашган ҳолда қайта номланмоқда.

Номинатив асос ва такрорий номланиш муносабатининг алоқа сатҳида лексик такрор, лексик синонимлашув, репрезентатив номлаш билан бир қаторда функционал алмашувни олмошлар воситасида ҳамда номинация ёрдамида номлаш кўринишлари ҳам ётади. Улар номловчиларнинг грамматик аломатларини бир қадар кучайтирадилар ва грамматик абстракцияга йўл очадилар:

Elle hesita, puis reprit: - Vous des cendrez ici, dans la villa. Votre chambre est pret, du reste. Il peut mourir d'un moment a l'autre, et si cela arrivait . la nuit, je serais seule. J'enverrai chercher votre bagage. [4. 120]

Шу ерда биз билан тураверинг,-деди бир оз тайсалланиб тургач хоним. Айтгандай, сизга хона тайёрлаб қўйилган. Унинг ҳозирги аҳволига ишониб бўлмайди, бирон қор-қол рўй берса, ёлғиз қолмай тагин. [4, 165.]

Et il cherchait une raison pour s'en aller bien vite, invendant des ruses, des telegrammes qu'il allait recevoir, un rappel de M. Waltir ... Mais ses recolutions de fuite lui parurent plus difficiles a realiser, en s'veillant le lendemain Madame ne se laisserait point prendre a ses adresses,et il perdrait par sa couardise tout le benefice de son devouement. [4. 123]

Дюруа кетишга чора изларди Вальтер чақириб қолди, телеграмма олдим десаммикин ёки бошқа бир баҳона топсаммикин, деб боши қотганди ... Лекин эртасига эрталаб ўзининг барча баҳоналари пуч бўлиб эшитилиши, қочиб кетиб бўлмаслигини тушунди. Форестье хонимни лақиллатиб бўлмайди, қўрқоқлик қилиб ҳамма нарсадан айрилиб қолиши мумкин. [4, 170.]

Юқоридаги биринчи мисолда номинатив асос олмош билан алмаштирилиб қайта номланган. Хусусан, нутқ вазиятидаги "Il peut mourir d'un moment a l'entre" бирикмаси "cela arrivait la nuit" орқали алмаштирилган. Бунда "cela" олмоши "Il peut mourir d'un moment a l'autre" жумласини нутқ вазияти хусусиятига кўра умумлаштирилган ҳолда ўзида мужассамлаштиради. Албатта, "cela" номинатив асосга боғланибгина шу вазият мазмунини акс эттиради.

Иккинчи мисолда эса кўз ўнгимизда номинация асосидаги функционал алмашувни содир бўлмоқда. "Ses resolutions de fuite" юқоридаги жумла мазмунини ўзида тўла акс эттиради ва умумлаштириб белгилайди. Предикативлик кўринишидаги етакчи маъно аломатлари отлашган формадаги ифода воситасида умумлашган ҳолда сақланиб қолган. Албатта, мазкур маъно яхлитлиги таянч манба, номинатив асос, мазмун ҳисобга олингандагина сақланади.

Таянч манба, номинатив асос билан такрорий номинация муносабати замирида турли семантик алоқалар, боғланишлар ётади.

Ушбу семантик боғланиш турлари ахборот оқими изчил ҳаракати йўналишида нафақат икки номинатив бирлик маълумотларини ўзаро боғлашга хизмат қилади, балки шу билан бир қаторда шу бирликлар билан боғланган ахборотларнинг кичик тизимларини тартибли равишда бир-бирига боғлашда, йириклаштиришда, яхлитлаштиришда иштирок этади. Улардан бири тенг қимматли семантик боғланиш бўлиб, у ўзаро ўхшашликни акс эттириб, бирламчи ва такрорий номинация ўртасида семантик мослашувни юзага келтиради. Ўз навбатида семантик мослашув ифода планида ўз аксини лексик такрорларда, лексик синонимларда, лексик синонимлар воситасидаги алмашувларда топади:

L'autre refusait de monter.

-Non ... ca n'est pas possible.. Forestier le prit par les epaules le fit pivoter sur ses talons, et le poussant vers l'escalier: - Mais,va donc, grand serin, quand je te dis d'y aller - Tu ne vas pas me forcer a regrimper mes trois etages pour te presenter et expliquer ton cas. Alors Duroy se decida: - Merci, j'y vais. Je lui dirai que tu m'as force, absolument force a venir la trouver. [4.37-38]

Дюруа ҳамон талмовсираб турганди. -Йўқ, ... иложи йўқ. Форестье унинг елкасидан тутиб, эшик томонга итарди. Бораверсангчи, афанди, бор боравер! Менинг яна тўртинчи қаватга чиққим йўқ, илтимосимни унга ўзинг айтсанг ҳам бўлаверади. Ниҳоят Дюруа боришга шайланди. Хўп, бўлмаса, раҳмат сенга, кетдим. Сен мени зўрлаб юборганингни унга айтаман. [4, 42]

Forestier entrant, Duroy l'arreta: Nous oublions de passer au guichet. L'autre repondit d'un ton important. Avec moi on ne pays pas. [4. 19]

Форестье тўғри эшикка қараб юрди, лекин Дюруа уни тўхтатди. Билет ололайлик ... Мен билан бирга юрганда билет олмайдилар, - деди такаб- бурона Форестье. [4, 14]

Биринчи мисолда "va donc" ва "j'y vais" ўртасида лексик такрор асосида ўз ифодасини топган семантик мослашув кузатилмоқда. Ўзбек тилида эса семантик мослашув лексик синонимлар воситасида ўз ифода аксига эга. Иккинчи мисолда эса семантик мослашув "passer au guichet" ва "payer pour l'entree" лексик синонимлари орқали ифодаланса, ўзбек тилида лексик такрор қўлланган.

Семантик боғланишнинг навбатдаги турига семантик умумлаштирув киради. Ушбу семантик боғланиш асосида номловчилар семантемаларининг "гипоним - гипероним" муносабати ётади:

Il s'etait remis, sans s'en apercevoir,a revasser, comme il faisait chaque soir ..[4.36]

Дюруа ўзи сезмаган ҳолда ҳаёл суриб кетди ҳар қуни кечқурун у мана шундай ҳаёлга чўмиб қоларди . [4, 39]

Мазкур мисолда "гипоним - гипероним" муносабати ўз аксини топган. Номинатив асос мавқеидаги "s'etait remis, a revasser" умумлашган ҳолда "faisait chaque soir" орқали қайта номланмоқда. Бинобарин, "revasser" семантемаси мавҳум маъно касб этувчи "faire" семантемаси орқали такрорий номланмоқда.

Такрорий номинация вазифадаги "faire" лексемасини маъхум маъно кўлами ва ундаги семантеманинг умумлаштирувчи хусусиятига кўра нутқ вазиятларида турли кўринишдаги семантемаларга нисбатан алмаштириш учун қўллаш мумкин. Чунки унинг маъноси нутқ вазиятидаги номинатив асосга кўра ойдинлашади.

Семантик кесишув асосида боғланиш муносабати бирламчи номинация билан такрорий номинация ўртасидаги алоқанинг алоҳида кўриниши сифатида кўзга ташланади. Семантик кесишув боғланиши мазмунига кўра ёндошлик алоқаси, сабаб-оқибат муносабатини ўзида мужассамлаштиради. Ўзаро туташувда "камровчи - камралувчи" типидagi ҳажмий муносабат юзага келади:

Il s'assit devant sa table, trempa sa plume dans l'encrier, prit front dans sa main et chercha des idées. Ce fut en vain. Rien ne venait . [4. 36]

У столга ўтирди, перони сиёҳга ботирди, қўли билан даҳанини тираб ўйга чўмди. Лекин қанча уринмасин, фойдаси бўлмади, миясига тузукроқ бир фикр келмади . . [4, 40.]

Юқоридаги мисолда "chercha des idées" бирламчи номинацияси "ce fut en vain" ва "rien ne venait" такрорий номинациялари орқали конкретлаштирилади. Улар нутқ вазиятининг турли аспектига мансуб. Ушбу муносабат асосида турли аспекти номловчилар қаторига, одатда, статик, динамик, эмоционал-баҳоловчи номинациялар киради:

Il possédait un bien attenat aux terres de la vieille, qu'il convoitait depuis longtemps. Vingt fois il avait essayé de les acheter, mais la mere Magloire s'y refusait avec obstination. [5.247]

Унинг ер-суви кампирнинг боғи билан туташган бўлиб, у шу боққа кўндан бери кўз тикиб юрарди. Нечанча харидор бўлиб ҳам кўрди, лекин Маглуар эна сотгани ҳеч кўнмасди . . [5, 111]

Юқоридаги мисолда турли аспекти номинациянинг статик кўриниши ўз аксини топган. Бунда "convoiter" феъли "essayer de les acheter" ва "s'y refuser" феъллари билан сабаб-оқибат муносабатига кўра боғланади.

Эмоционал-баҳоловчи номинацияларда номинатив асос маъно таркибида гавдаланган иш-ҳаракат, фаолият турига берилган баҳо, мушоҳада, таҳлилий таъриф ўз аксини топади:

Trois ans s'écoulerent. La bonne femme se portait comme un charme. Elle paraissait n'avoir pas vieilli d'un jour et Chicot se désespérait. Il lui semblait, a lui, qu'il payait cette rente depuis un demi-siècle, qu'il était trompé, floué, ruiné. ... Il ne savait que faire. Il eut voulu l'étrangler en la voyant.. Il la haïssait d'une haine féroce, sournoise, d'une haine de paysan vole ..[5.250]

Орадан уч йил ўтди. Кампир балонинг ўқидек, қарилликка томон қадам босмагандек турарди. Шиконинг алами келабошлади . . Унинг ҳаёлида ярим асрдан бери кампирга ижара тўлаётгандай, гўё биров уни алдаётгандай, мол-мулкнинг қоратини келтираётгандай туюларди....Шико нима қилишини билмай қолди. Кампирни кўрганда бўғиб қўя қолгиси келарди.

Кампирни ёмон кўрганда ҳам, гўё дунёсини ўғирлаб олаётгандай ич - ичидан тутақиб, гижиниб ёмон кўрарди . . [5, 114.]

Юқоридаги семантик боғланиш турларининг барчаси номинатив асос билан унинг такрорий атамаси ўртасидаги алоқани таъминлайди, узвийлаштиради. Нутқда уларнинг ҳар бири ўзига хос ифода шакли ва кўринишига эга.

АДАБИЁТЛАР

1. A.Greimas. Semantique structurale. 1976.
2. S. Ullmann. Precis de Semantique francaise. 1952.
3. В.Г. Гак. Сопоставительная лексикология. – М., 1977.
4. Maupassant. Bel-Ami.
5. Мопассан. Бочкача.

*Гулноза Арипова
(Кўқон, Ўзбекистон)*

ШАЙХ САНЪОН ҲАҚИДА ИККИ ДОСТОН

Мумтоз Шарқ адабиётида Шайх Санъон (Ибн Сакко) ҳақида достонлар кўп. Форс, араб, малай, курд, ўзбек адабиётида бу достоннинг гўзал намуналари яратилган. Шулардан бири курд адабиётида Фақи Тайроннинг "Шайх Санъон" мураббаъ достонидир.

Фақи Тайрон номи курд халқлари орасида жуда машҳур бўлган. У табиат ва инсон гўзалликларини тараннум этувчи шеърлари билан бир қаторда, Шарқ шеърлятида асрлар давомида шаклланиб камолга етган анъаналари йўлида битилган маъшуқа гўзаллиги, унинг ташқи ва ички малоҳатини васф этувчи, шунинг билан бир қаторда, шу кўхна замин, унинг турфа қилиқлари, инсон завқу шавқи, ташқи ва ички оламининг зиддиятлари, комиллик йўлидаги риёзату интилишлари ва бошқа масалаларда битилган фалсафий руҳдаги

шеърлар билан ҳам ўз даврида шухрат тутган. Маълумотларга караганда, Фақи Тайроннинг шеърлари халқ орасида жуда кенг тарқалган ва оғиздан оғизга кўчиб юрган. Шу билан бирга курд халқлари оғзаки ижодида “Фақи Тайрон” номи билан халқ кўшиклари ва лирик шеърлари ҳам кенг тарқалган. Халқ шоирнинг шеърларини айтиб юрганлар, ўзлари ҳам унинг сатрлари қаторига сатрлар кўшиб борганлар. Шоирнинг ҳаёт йўли ва лирик шеърлари, бу шеърларида илгари сурилган ғоялар, бадиий тимсоллар, шоирнинг бадиий маҳорати талқинига бағишланган асарлар яратилган. Натижада, шу руҳдаги бир қанча шеърларни Фақи Тайронга тегишлими ёки халқ тўқиган кўшиқларми, ажратиб олиш мушкул бўлган. Бунинг асосий сабаби шундаки, Фақи Тайрон шеърляти билан халқ меҳру муҳаббатини қозонган, унинг лирик ва эпик асарлари халқ оғзаки ижоди табиатига жуда яқин бўлгани сабабидан улар бир-бирига сингишиб кетган.

“Фақи Тайрон” тахаллусининг замирида ҳам алоҳида маъно бор. Унинг “Шайх Санъон” достонига ёзилган сўз бошида қайд қилинишича, курд халқининг тасавурида шоир оддий одамлардан анча юқори тафаккур ва тасаввурга эга бўлган; у бошқалардан фарқли равишда барча қушлар, жонзотлар, тирик ва нотирик табиатнинг тилини билган. Шунинг учун шоирни “қушларнинг устози” деб аташган ва унинг “Фақи Тайрон” бўлишидан шу маъно англашилади.

Фақи Тайроннинг таржимаи холига доир маълумотлар жуда кам. Бу адибнинг 1965 йилда Москвада чоп этилган “Шайх Санъон” достонининг танқидий матнини тайёрлаган ва унга сўз боши ёзган М.Б. Руденко курд адабиёти борасида қатор тадқиқотлар яратган олим А.Д.Жабанинг маълумотларига таяниб, бу шоирнинг тўлиқ номи Мухаммад Фақи Тайрон бўлганини, у 702 хижрий (1302 милодий) йилда Туркиянинг Хеккари деган ҳудудига қарашли Мокс қишлоғида таваллуд топиб, 777 хижрий (1375-76 милодий) йилларда вафот этгани, ўз асарларини “Мим Ҳай” номи билан ёзганлиги, халқ кўшиклари оҳанглирида яратилган шеърлари қатори “Шайх Санъон”, “Йўлбарс ҳақида қисса”, “Қора от ҳақида ривоят” сингари достонлар битганлигини қайд этади [1,С.4]. Дарҳақиқат, Фақи Тайрон баракали ижод қилган. Унинг бизгача етиб келган лирик ва фалсафий шеърлари халқ яратган шеърлар ва кўшиқлар билан қоришиб, уйғунлашиб, қатта бир адабий меросни ташкил этади. Ва маълумотлар шундан далолат қиладики, Фақи Тайроннинг “Шайх Санъон” достони бошқа асарлари қатори курд халқи орасида ҳам севиб ўқилган, халқ бахшилари шу достон асосида унинг бир неча вариантларини яратганлар ва ҳануз шундай бардавом бўлиб келмоқда.

Биз юқорида қайд этган китобда “Шайх Санъон” достонининг араб ёзувидаги қўлёзмаси факсимильеси, унинг транскрипцияси ва рус тилига сўзма-сўз амалга оширилган таржимаси ҳавола этилган.

Достоннинг сўзма-сўз таржимасидан кўриниб турибдики, унинг сюжети Фаридиддин Аттор кассасининг сюжетидан бир қадар фарқ қилади. Айни чоғда, достонда Аттор кассасининг сюжетидан фойдаланганлиги ҳам яққол сезилиб туради. Қолаверса, достонга Шайх Аттор тимсолининг киритилганлиги, унинг Санъоннинг олдинги холига қайтариш йўлидаги уринишлари ўзига хос янгилик сифатида кўринадилар ва бу ҳолат шоирнинг Фаридиддин Атторга бўлган чексиз эҳтиромнинг меваси ҳисобланади.

Яна шуни таъкидлашни истардикки, Фақи Тайроннинг мазкур достони курд оғзаки адабиётига кўчиб, халқ бахшилари томонидан ҳозирга қадар айтиб келинар экан. М.Б.Руденконинг юқорида қайд этилган китобининг илова қисмида 1961 йилда Тбилисида ёзиб олинган “Шайх Седъанийа” номида бир халқ достони матни берилган [1, С.145-158]. Достон матни асосан назмда, унда қисман бўлса-да, насрий ўринлар ҳам йўқ эмас. Мазкур халқ достонининг мазмуни Фақи Тайроннинг “Шайх Санъон” достонидан деярли фарқ қилмайди. Халқ достонида ҳам Шайх беш юз муриди билан сафарга чиқади, тарсо кизига ошиқ бўлади, унинг шартларини қабул қилади, охири Аттор бошлиқ муридлар Шайхни бу йўлдан қайтардилар. Тарсо қиз эса Шайхнинг муҳаббатидан таъсирланиб, унинг ортидан боради – улар қовушадилар ва иккаласи жон таслим қиладилар. Бу ҳолат халқ достонининг айни Фақи Тайрон достонининг халқ варианты дейишга асос беради. Бироқ халқ достонидаги қатор ўринлар Фақи Тайрон достонидан ўзгачалик касб этганини ҳам унутиб бўлмайди. Ана шу “деярли” фарқлар тубандагиларда кўзга ташланади.

Достон қуйидагича бошланади:
Седъанийа, Седъанийа!
Жил шейх Седъанийа,
(Был он) главой пятисот суфиев,
Постоянно (совершил он) зикр и покойние.

Жил шейх Седъанийа,
Он не желал (благ) этого мира,
Он любил лишь своего господа
И был далек он от (мирских) дел.

Шейх никогда не помышлял,
О книге (женской) красоты
То ли от его благочестия. то ли старости,
То ли от страха и опасений.

Сказал (однажды) шейх Седъанийя шейху Аттару:
“Скажи, пусть придут (ко мне) суфии,
Вот уж сколько времени, как мы не совершали хадж!”
Шайх Аттар послал (за суфиями). Все суфии пришли,
Число их был пятьсот.

Старшим над ними был назначен пристарелый шейх Седъанийя

Собрались суфии, пустились в путь,
Впереди шейх Седъанийя – шли они совершать хадж.
Пришли они в город Тифлис.
Сели (отдохнуть) возле (какого то) сада. Не знали они, что
Сад это (принадлежит) девушке.
Сад этот (был) великолепным.
Суфии (очень) удивились,
Узнав, что сад этот принадлежит дочери Грузии.

Дочь Грузии взяла (с собой) служанок, вышла погулять,
Видит – возле ее сада огромные сборище людей
Шейх Седъанийя (тотчас же) влюбился в девушку [2, с.151-152]

Келтирилган матндан шу нарса кўзга ташланадики, халқ достони Фақи Тайрон достони бошланмасидан қисман фарқ қилади. Халқ достонининг алоҳида бошланмаси мавжуд эмас. Шунингдек, достонда туш лавҳаси ҳам оқсайди. Шундан бўлса керак, бахшилар достонга бошқа йўналишдаги лавҳа киритганлар. Мазкур бўлган достонда куйланишича, Шайх кунларнинг бирида Атторга мурожаат қилиб, ҳаж сафарига чиқмоқ муроди борлигини билдиради. Аттор унинг хузурига беш юз муридни йўллайди. Улар биргаликда сафарга отланадилар. Тифлис шаҳрига етганларида Гуржистон маликасининг боғида дам олишга тўхтайдилар. Малика бир тўп канизлари билан сайрга чиққанида, Шайхнинг кўзи унга тушади ва Ишқ балосига гирифтор бўлади. Буни сезган муридлар пирларини қайтармоққа уринадилар. Бироқ Шайх ҳеч кимнинг сўзига қулоқ осмайди. Муридларни олдига солиб қувади. Масжидларни бузиб, насаролар ибодатхоналарида сокин бўлишни истади. Қалбига туташган бу дарддан на Исо, на Лукмон халос эта олмаслигини муридларига билдиради. Ноилож қолган муридлар шайхни ташлаб, ўз юртларига қайтадилар.

Халқ достонининг кейинги лавҳалари Фақи Тайрон достонида бўлганидек кечади. Насаро қиз аввалига Шайхни қойийди, шарти кетиб, парти қолганини, ҳеч бир ишга ярамаслигини айтиб, унинг устидан қулади. Кейин қалба унга нисбатан раҳму шафқат пайдо бўлади, Шайх Ишқини қабул қилмоққа рози бўлади. Бироқ бир неча шарти ва журмонаси борлигини билдиради: уни динидан воз кечишга, май ичишга, Қуръонни ўтда ёқишга, зуннор боғлашга ва чўчкаларини боқишга ундайди. Шайх буларга рози бўлади.

Шайхни Ишқ йўлидан қайтара олмаган муридлар, Аттор хузурига борадилар. Аттор Шайхни сўраганида, улар бўлган воқеани сўзлаб берадилар. Шайх Аттор уларни ортга қайтаради, белида зуннор билан бўлса ҳам қайтариб олиб келишларини буюради.

Гуржи гўзалининг шартларини бажаришга киришган Шайх Седъанийя маликанинг чўчкаларини боқишга ҳар қуни қийналар эди. Буни кўрган малика, чўчкалар йўлбошчисини аёвсиз қалтаклашни ва бошқа тўнғизлар унинг ўқиришларига атрофига тўпланиб, у билан қайтишини айтади. Шайх шундай қилади (мазкурда ҳам алоҳида рамз борлигини унутмаслик керакки, биз кейинги бобда ушбу масалага алоҳида қайтишга ҳаракат қиламиз).

Кунларнинг бирида Шайх чўчкаларни суғоришга олиб келиб, чарчаганидан қаттиқ уйқуга кетади. Ўз қўшиқидан буни кузатиб турган малика Шайхнинг очик оғзидан бир нур осмонга таралиб, яна қайтиб оғзига кириб турганлигининг шохиди бўлади. Бу ҳолнинг батақдорлигини кўрган қизнинг қалби юмшаб, ўзгача йўсинда тепа бошлайди – қизнинг қалби Шайхга бўлган Ишқ билан тўлади. Дунё хавасларидан воз кечади. Шайхга талпинади.

Бу орада қайтиб келган муридлар Шайхга Атторнинг гапини етказдилар. Шайх аввалига қайсарлик қилиб туриб олади. Сўнг Шайх Атторга ўзи тушунтирмоқчи бўлиб, ортга қайтади. Бундан огоҳ бўлган малика ҳам отга миниб, Шайхнинг ортидан от қўяди. Улар учрашиб бир-бирларининг бағирларига отилади ва муҳаббат билан жон таслим этадилар. Улар бир-бирларининг бағирларига сингиб жон берганларида, уларнинг ёнгинасида Жабройил фаришта турган эди. Фаришта ўша заҳоти уларни никоҳлаб, жаннатга йўллайди.

Кўриниб турибдики, Фақи Тайроннинг ”Шайх Санъон”и ва халқ достони бўлган ”Шайх Седъанийя” достонлари орасида муштарак жиҳатлар бўлгани ҳолда, айрим бир тафовутлар ҳам бор. Бу ҳолат мазкур бўлган икки достоннигина эмас, балки уларни Фаридиддин Аттор, Алишер Навоий ва Ҳусайн Жовид асарлари билан солиштириш, уларда кўтарилган масалаларнинг қандай ишораларга эканлигини билиш ва Шайх ҳамда тарсо

кизининг муҳаббати нима учун бу қадар оммалашиб, узок йиллар мобайнида адибларга ўлмас мавзу берганлиги, халқнинг умрбоқий мулкига айланиб кетганлигини аниқлаш заруриятини келтириб чиқаради.

МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР

1. Факи Тайран. Шайх Санъан. Критический текст, перевод, примечания и предисловие М.Б.Руденко. – М.: “Наука”, 1965. – С. 4.
2. Факи Тайран. Шайх Санъан. Критический текст, перевод, примечания и предисловия М.Б.Руденко. – М.: “Наука”, 1965. – С. 19-64.

*Ольга Гилюн
(Киев, Украина)*

АРОМАТИЗМЫ В РОМАНЕ М. А. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА»

Антропологическая направленность современного языкознания способствует повышению интереса к изучению перцептивных единиц. Поскольку проблема восприятия является одной из важнейших проблем в исследовании человека, изучение перцептивной семантики номинативных единиц дает возможность ответить на вопрос о том, каковы особенности окружающего мира и каким образом он вербализируются в языке. А изучение особенностей презентации перцептивных единиц в литературном произведении помогает составить общее представление о языковой картине мира конкретного писателя.

Семантическое поле перцепции достаточно широко и включает в себя семантические единицы, связанные с познанием объективной реальности посредством чувств: слуха, вкуса, осязания, зрения и обоняния. Последнее представляет достаточно сложный для изучения феномен, поскольку восприятие запаха чрезвычайно субъективно, что затрудняет и передачу его в речи, и описание в процессе коммуникации. «Обонятельные ощущения, – по утверждению Георга Зиммеля, – не сравнятся с восприятиями других чувств по описуемости словами, их невозможно спроецировать на уровень абстракции» [1, с. 33]. В этом и состоит их отличие от других перцептивных категорий, например цвета. Отсутствие собственных наименований для многих разновидностей запаха является причиной относительной бедности словаря для его передачи в речи: «Существует великое множество запахов, хотя у нас есть для них всего лишь несколько названий: сладкий, зловонный, кислый, прогорклый и затхлый – вот почти все наименования запахов; но хотя мы и говорим одинаково, что фиалка и мускус сладко пахнут, однако запах их совершенно различен» [2, с. 516]. Недостаточность лексических средств для передачи обонятельных ощущений объясняет и то, что сегодня нет полной и всеобъемлющей классификации ароматизмов. Ханс Д. Риндисбахер отмечает, что в речи существуют два направления языковой кодировки запаха: «... с одной стороны, это конструкции типа “запах чего-либо”, с другой – категории хорошего/плохого или приятного/неприятного запаха» [3, с. 583]. В конструкциях типа «запах чего-либо» отражается пространственно-временная близость объекта и его обонятельная эманация. Этот вектор ориентируется преимущественно на лексическое значение слова, что позволяет составить таксономическую классификацию запахов. Аксиологическая категория *хороший/плохой* или *приятный/неприятный* построена по принципу бинарной оппозиции и применима к разного рода явлениям, в том числе и к запахам. Такого рода характеристики, с одной стороны, ориентированы на принятые в определенном социуме нормы и предпочтения, с другой – более субъективны.

Незначительное количество работ, посвященных лингвистическому исследованию ароматизмов как факта языка (Х. Риндисбахер, Е. В. Свиницкая, Т. И. Плужникова) и отсутствие анализа специфики их употребления в романе М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита» определяет новизну настоящего исследования, в котором определяется место, роль и особенности презентации ароматизмов в романе. Анализ заявленного языкового материала позволяет не только конкретизировать языковую картину мира М. А. Булгакова, но и сделать определённый вклад в создание научно обоснованной теории обоняния. Кроме того, использованная методика исследования найдёт применение при изучении семантического поля перцепции в целом.

Итак, обонятельные ощущения, которые имеют аксиологические характеристики «приятный / неприятный», обозначаются словами, имеющими в семантической структуре аналогичные семы ‘приятный’/‘неприятный’ (*аромат, амбре, вонь, зловоние, смрад* и т. п.), способные актуализироваться в контексте в сочетании со словом *запах* (*приятный запах, неприятный запах* и т. п.): *Тут все присутствующие тронулись вниз по широкой мраморной лестнице меж стен роз, источавших одуряющий аромат; Одуряющий запах шампанского; ... передняя наполнилась запахом эфира, валерьянки и еще какой-то тошной мерзости* и др.

К сожалению, лингвистам до сих пор не удалось разработать стройную классификацию одорических единиц. Это объясняется, в частности, тем, что определение отнесенности ароматизма к той или иной лексико-семантической группе сопряжено с определенными трудностями. Так, в предложении *После душевного города Иуду поразил одуряющий запах весенней ночи* лексема *ночь* приобретает сему ‘запах’, несмотря на то, что самостоятельно не обладает признаком ‘источать аромат’. Это может быть аромат талого снега, запах

распускающихся почек на деревьях, запахах первых цветов и молодой травы и т.п. Поэтому при распределении ароматизмов по тематическим группам следует учитывать не только наличие/отсутствие в их лексическом составе семы 'запах', но и первичную или вторичную природу одоризма. Таким образом, все ароматизмы условно можно разделить на две группы: слова одорической номинации, содержащие сему 'запах' в своей структуре, и слова, не содержащие этой семы, но актуализирующие ее в своем значении путем сочетания с лексемами *запах*, *пахнуть* и т.п. Ниже представлена линейная лексико-семантическая классификация ароматизмов, представленных в тексте романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита».

1. Запахи отдельных предметов-артефактов:

а) предметы, обладающие собственным характерным запахом (в семантической структуре называющих их слов сема 'запах' ядерная): *Прокуратору казалось, что розовый запах источают кипарисы и пальмы в саду, что к запаху кожаного снаряжения и конвоя примешивается проклятая розовая струя;*

б) артефакты, не имеющие характерного запаха: *...в нее [в комнату] доносился откуда-то запах раскаленного утюга; Запах также не оставлял никаких сомнений: это был ни с чем по прелести не сравнимый запах только что отпечатанных денег; В каморке было прохладно, пахло <...> сапогами* и др.;

в) артефакты, не имеющие собственного запаха, но насыщенные запахами других предметов: *... нечего было и мечтать овладеть членским МАССОЛИТским билетом, коричневым, пахнущим дорогой кожей*... и др.

2. Запах помещения: *... в воздухе запахло парикмахерской; ... в комнату ворвался запах погребя; ... над ним потек запах склепа* и др.

3. Запах пищи:

а) запахи пищевых продуктов: *Они пошли между колоннами и наконец выбрались в какой-то другой зал, в котором почему-то сильно пахло лимоном; Пахло луком из подвала теткиного дома*... и др.

б) запахи напитков: *... река вдруг стала издавать запах коньяку; Одурачивающий запах шампанского подымался из бассейна; Голова Маргариты начала кружиться от запаха вина*... и др.

4. Запахи духов и ароматических веществ: *Пахло <...> какими-то крепчайшими духами и ладаном; В комнате пахло духами*... ; *Более всего на свете прокурор ненавидел запах розового масла*... и др.

5. Запахи лекарственных препаратов: *...вся передняя наполнилась запахом эфира, валерьянки и еще какой-то тошной мерзости* и др.

6. Запахи органических и неорганических химических соединений: *В комнате пахло серой и смолой*...; *Иван Николаевич начал плавать в пахнувшей нефтью черной воде меж изломанных зигзагов береговых фонарей* и др.

7. Запах дыма, гари: *заносило дымком в колоннаду через верхнюю площадку города, и к горьковатому дыму... примешивался все тот же ...розовый дух; От Коровьева и Бегемота несло гарью.*

8. Запахи живых существ:

а) запахи животных: *В каморке было прохладно, пахло мышами*...;

б) запахи человека:

– непосредственные физиологические: *Прокуратору казалось, что розовый запах источают кипарисы и пальмы в саду, что к запаху кожаного снаряжения и конвоя примешивается проклятая розовая струя;*

– «вторичные» запахи: *Лишь только кот был доставлен в отделение, там убедились, что от гражданина сильнейшим образом пахнет спиртом, вследствие чего в показаниях его тотчас же усомнились.*

9. Запахи растений: *Земля шла к ней, и Маргариту уже обдавало запахом зеленеющих лесов; ...сильней запахло болотными травами и лесом; Из сада через ограду выливалась волна запахов миртов и акаций с гефсиманских полей; С каждым днем все сильнее зеленеющие липы и ветла за окном источали весенний запах, и начинающийся ветерок заносил его в подвал; Необыкновенно пахнет сирень! Тут все ...тронутись по ...лестнице меж стен роз, источавших одуряющий аромат* и др.

Интересно отметить, что в тексте романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита» ароматизмы не только обозначают определенный объект посредством передачи его аромата, но и выполняют ряд других функций, например, выступают средством создания одорических ассоциаций при описании ситуаций (*Бал упал на нее сразу в виде света, вместе с ним – звука и запаха*), создании пейзажных зарисовок (*С каждым днем все сильнее зеленеющие липы и ветла за окном источали весенний запах*), характеристики персонажа (*Лишь только кот был доставлен в отделение, там убедились, что от гражданина сильнейшим образом пахнет спиртом, вследствие чего в показаниях его тотчас же усомнились*) или предмета (*И здесь ему показалось, что из-под двери кабинета потянуло вдруг гниловатой сыростью*) и т.п. Приведенные примеры демонстрируют, насколько разнообразны изобразительные функции ароматизмов в художественном тексте.

Таким образом, семантическое поле запаха в романе М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита» представлено несколькими парадигмами, формирующими его ядро и периферию. Ядерное положение занимают ароматизмы с эксплицированной семой 'запах', обозначающие предметы с собственными ароматическими свойствами, тогда как на периферии находятся лексемы, которые называют реалии, являющиеся вторичными носителями запаха, поскольку собственным не обладают или он не эксплицируется в тексте.

Представленная нами лексико-семантическая классификация одорических единиц является максимально схематизированной и по своей сути отражательной, поскольку ориентирована на внеязыковую систематизацию предметов, которые группируются по запаху. Кроме того, одорические единицы, представленные в тексте романа, можно группировать по аксиологическому принципу.

Следует отметить, что отдельного внимания требуют ароматизмы, занимающие аппликативные зоны, а также лексемы, для которых сема 'запах' является имплицитной и потенциальной. Анализ и классификация таких ароматизмов составляет дальнейшую перспективу исследования в этой области.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Зиммель Г. Из «Экскурса в социологию чувств» / Г. Зиммель // Ароматы и запахи в культуре / сост. О. Б. Вайнштейн. 2-е изд., испр. – М. : Новое литературное обозрение, 2010. Кн. 1. – С. 13-36.
2. Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 2 / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1985. – С. 496-519.
3. Риндисбахер Х. От запаха к слову: моделирование значений в романе Патрика Зюскинда «Парфюмер» / Х. Риндисбахер // Ароматы и запахи в культуре / сост. О. Б. Вайнштейн. 2-е изд., испр. – М. : Новое литературное обозрение, 2010. – Кн. 2. – С. 579-607.
4. Свиницкая Е. В. Реализация художественно-эстетического потенциала лексики восприятия в романах М. А. Булгакова: дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «русский язык» / Е. В. Свиницкая. – Самара, 2004. – 234 с.

Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Т.В.Слива

*Валентина Гончарук
(Умань, Україна)*

ОБРАЗИ БОГІВ УКРАЇНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ У КНИЗІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»

Первісні вірування наших предків були якнайтісніше зв'язані з життям, з природою довкілля, бо це вимагалося господарським побутом. Людина хотіла бути з природою в найкращих стосунках, бо розуміла, що в усьому залежить від неї, і тому початкова релігія (язичництво) була заснована на боротьбі з довкіллям за своє існування, власне, на певному ставленні до цього довкілля, – до сонця, води, землі, дерев і т. ін. Давні вірування й культури склали основу праслов'янської міфології, яка мала анімістично-магічний характер.

Після запровадження християнства церква почала боротьбу з давніми віруваннями, традиціями, забороняючи їх і пристосовуючи до них свої. Проте язичницькі традиції викоринити так і не вдалося. Так склалося двоєвір'я, співіснування двох релігійних світоглядів українського народу – язичницького і християнського. Язичницькі боги замінюються християнськими, дохристиянські обряди поєднуються із християнськими. За словами Олекси Мишанича, давня українська язичницька міфологія у своєму християнізованому вигляді – один із яскравих феноменів українського національного і культурного буття [4, с. 82–83].

Вивчення давньої міфології є надзвичайно *актуальним*, адже воно дає відповіді на ряд питань, які стосуються витоків історії та культури українського народу, зокрема його унікальної міфології.

До перших *дослідників* слов'янської, у тім числі української, міфології належать О. Афанасьєв, О. Веселовський, В. Гнатюк, Я. Головацький, М. Костомаров, О. Потебня, І. Срезневський, М. Сумцов та ін. У 70-х роках XIX століття до її дослідження звернувся Іван Нечуй-Левицький, який зазначав: «Ще його (народу) міфологія не розвилась гаразд, як уже раннє християнство в Києві, дуже рання візантійська християнська просвіта захопила і сплинула її в самому процесі розвитку, повернула духовне життя українського народу на іншу стежку й занастила багато цікавого для науки в українській міфології. Для нас тепер zostалися тільки уривки з давньої міфології, що дійшли до нашого часу в устах народу...» [5].

І. С. Нечуй-Левицького ми знаємо за його творами «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Баба Параска та баба Палажка», «Бурлачка» та ін. Та він майже невідомий як етнограф і фольклорист, хоча своєю книгою «Світогляд українського народу (Ескіз української міфології)» розкрив очі іншим дослідникам на вивчення міфології не загальнослов'янської, а української. При її розгляді І. Нечуй-Левицький спирався на видання українського фольклору XIX століття – збірники колядок, щедрівок, легенд, переказів, прислів'їв і приказок, різних етнографічних матеріалів П. Куліша, А. Метлинського, М. Номиса, П. Чубинського та ін. Використав він також і власні фольклорно-етнографічні записи з Канівщини [1, с. 15; 3, с. 8].

Ця книга вперше друкувалася протягом 1876 року у львівському журналі «Правда» і того ж року вийшла окремим відбитком як «передрук з «Правди». Проте над нею на довгі роки навис привид українського

буржуазного націоналізму, бо ж автор виводив українську міфологію ще з дохристиянських часів, розглядав українську культуру в її історичному розвитку серед інших слов'янських і неслов'янських культур від її найдавніших витоків як питомо національну [1, с. 12]. Слід відзначити І. Нечуй-Левицького і за його переконаність у тому, що український народ належить до сім'ї індоєвропейських народів, і основа його міфології та сама, що й у інших арійських народів, а відтак давні язичницькі її джерела треба шукати у старих книгах східних народів [4, с. 84].

Починає свою книгу «Світогляд українського народу» І. Нечуй-Левицький зі ствердження того, що українці багато чого втратили зі скарбниці своєї міфології, але з того, що залишилося у текстах усної народної словесності, особливо у колядках і щедрівках, при уважному його дослідженні, можна відтворити живі картини людської уяви, які відображають давнє світобачення наших предків.

Як відомо, перші хлібороби у процесі тяжкої щоденної праці мали достатньо часу, щоб спостерігати за довкіллям (найперше небом), намагатися пояснити багато незрозумілих їм природних явищ, а потім на основі своїх спостережень у поєднанні з далекосяжною фантазією вони витворили неперевершений світ світоглядних вірувань і уявлень, який послужив підґрунтям давньої української міфології. Найбільше вражали і милували око небесні світила, природні явища; неабияк загострювали допитливість постійна зміна літа й зими, дня і ночі, світла й темряви, наштотували на філософські роздуми вічна й незмінна боротьба на небі світлих і темних сил. «Чорні снігові хмари, страшні холодні вітри здавались народові лихими силами; ясне сонце, тепло, грім і блискавка здавались добрими, світлими силами, котрі мусіли усе боротись – з своїми темними лихими ворогами, подаватись, слабіти і навіть умирати, але котрі все-таки після всього переважували темні сили і знов з'являлись і воскресали перед людськими очима, розливаючи життя на землю», – подає таке життєстверджуюче розуміння давнім українцем навколишньої дійсності І. Нечуй-Левицький [5, с. 4]. Давнім українцям, як видно з фольклорних текстів, що відзначає І. Нечуй-Левицький, хотілось прихилити до себе ласку небесних сил, щоб мати «густо кіп на полі, багато роїв у пасіці, багато ягнят, телят, лоша́т, щоб мороз не поморозив жита, пшениці і всякої пашниці, щоб у садку родило дерево, а в дворі плодилася птиця» [5, с. 5]. Особливістю української міфології було те, що всі її образи наші предки брали з природи та переносили землю на небо: у їхній уяві все, що справді діється на небі, ніби діялось десь на землі.

Спочатку у своїй розвідці автор показав «світлих богів» – бога Господаря, богинь Сонце, Зорю, Хмару, Весну, Громовика у «вигляді» воїна, пастуха, хлібороба, ловчого, Купайла і Коляду, та «темні зимові сили». Про Місяць він говорив, що той часто змішується своїми фарбами з «Паном Господарем». Після цього автор охарактеризував інших фантастичних істот: русалок, мавок, полісунів, польовиків, домовиків, чортів, відьом і відьмаків, упирів і вовкулаків, Долю і Злиднів. Завершується книга розділом про пантеїзм в українській міфології, метаморфози (перетворення людини в рослини, птахів, тварини та ін.), створення світу і «мирове дерево-дуб», створення людей [5].

На підставі аналізу народних вірувань і звичаїв, змісту численних колядок, щедрівок, веснянок І. Нечуй-Левицький прагне схарактеризувати самий процес творення народом поетичних образів світлих богів. Також із цих фольклорних текстів перед нами постає сім'я світлих давніх богів: пан Господар, господиня, їхня дочка панна і їхній син красний панич. Що то за члени світлої сім'ї, видно в аналогічній їм сім'ї небесних світил (богів): місяць, сонце, зоря і з ними дрібен дощик. Вони гостюють у пана господаря, сидять на його дворі за пишними столами.

Автор праці змальовує такий портрет *Господаря*: він «гарний, пишний, гордий та багатий», на ньому «сорочка як лист тоненька, як біль біленька, випрана в Дунаї, висушена на туровому розі, викачана в церкві, їздить він на білому коні, хоч рідко описується в колядках як воїн, а більше сидить за столами, задумавшись і схиливши голову, або сидить у церкві» [5, с. 9]. До нього через калинові та золоті мости приходять у гості ясне сонечко, місяць, зорі і дрібен дощик. «Сам Господар, – пише І. Нечуй-Левицький, – ходить через Дунай по калиновому мосту до раю; його стрічають янголи, несуть до церкви, кладуть кінець престола, де янголи служать для нього службу. На його дворі, на горі, стоїть чудова церква з трьома вікнами, куди світить місяць, сонце й зорі: в тій церкві служить службу сам син божий» [5, с. 9].

На думку І. Нечуй-Левицького, Господар старший від інших богів, коли до нього сходяться інші боги, як до князя з'їжджалися в гості бояри. Пан Господар, стверджує автор, – то давній найстарший бог світла або неба, схожий з індійським Варуну, котрий збудував світ і вивів на небо сонце й зорі; то давній бог Сварог, бог світла, батько Дажбога. У давніх текстах Пан Господар зветься не тільки богом, але навіть старшим за місяць і зорі [5, с. 10].

Для первісної людини було зрозуміло, що *Сонце* – джерело усього життя на землі: воно дає тепло і світло, а без сонця приходить ніч та зима, а з ними й смерть, тому вона його обожествляла. І. Нечуй-Левицький зазначає, що у всіх колядках і веснянках Сонце описується в жіночому образі (як княгиня, як красна панна, як мати, як удова). Він наводить такий образ богині Сонця: за золотою стіною, тобто за червоно-золотим небом на сході, в неділю вранці вбирається панна в дорогі сукні, а поверх суконь кладе срібло та золото. А далі пояснює: «Своє дороге убрання панна зробила з золотої ряс. Раз вона лежала на білій постелі в саду і стерегла рясу на дереві. Прилинули райські птиці й струсили рясу з дерева. Панна збрала ряску в запаску, познімала з дерева

золоту кору і понесла до золотарів, щоб їй зробили з тієї рясї золоту шубу, золотий кований пояс, золотий перстень, перлову камку (серпанок), підбили золотою ряскою спідницю, ще й потрусили ряскою зверху кований пояс» [5, с. 10].

Згідно з народними уявленнями, Зорі – це діти Сонця й Місяця (*приг. нар. колядку*), а пізніше Божі очі. У І. Нечуй-Левицького ми зустрічаємо своєрідне міфічне зображення Зорі. Зважаючи на те, що на зорі падає роса, то богині Зорі в піснях дається багато таких ознак, що пов'язують її з вином і водою. Автор праці пише, що в колядках співається, як красна панна стереже виноград або вино в мисках, а прилітають райські птахи, дзьобають зелений виноград або розливають вино. Й далі подає пояснення: йдеться про небесну воду, котра падає на зорі на землю, ніби виливається з мисок, від якої набирається соку виноград, наливаються яблука в саду та пшениця в полі. Також І. Нечуй-Левицький подає нам Богиню Зорю і «в образі української дівчини-селянки, а може й давньої князівни, в горсеті, в намисті, в жовтих чоботах, у вінку з павиною пір'я». Він зазначає, що й у його час дівчата на Канівщині затикають голову павиним пір'ям і качуриними кучерями [5, с. 15].

Нашому народові грім і блискавка найбільше здавались війною, котру веде на небі якийсь бог в образі воїна. І. Нечуй-Левицький, зібравши існуючі у той час народні уявлення, створює такий образ бога *Громовика* (таким чином описує й грім із блискавкою): «Громовик роду княжого і найбільше зветься Йваном... Кругом його двора стоїть сторожа і, побачивши ворогів, починає стукати у ворота... Іван коника сідлав і виїжджав у поле. Молодий Іван поперед війська коником грає, а позад війська мечем рубає, з сагайдака стріляє, та все наступає на ворожу Невір-землю, на турків... Він хоче з військом завоювати Бирви-город... у якогось царя Ворота. Іван ударив з військом на город, на золоту баню, полетів соколом, пустив коні дрібним дощиком, блиснув шаблями, як сонце в хмарі, і заgrimів стрілами, як грім у небі... В городі всі бігають... раду радять, що йому дати. Винесли йому миску червінців, він на те й не подивився; вивели йому коня в наряді, він і не поглянув; вивели йому панну в наряді, він на неї подивився, шапочку зняв і подякував. Вертаючись додому, він везе з собою троякий напій: вино, солодкий мед і шумну горілку. Всі йому бажають щастя; в городі зілля, в дому веселе весілля» [5, с. 18–19].

Далі автор наводить пояснення до цього образу. Він пише про те, що український народ вірить, що громові стріли входять в землю і через сім літ знов виходять нагору. Їх страшне тріщання дуже схоже на стріляння з рушниць та гармат. Бог Громовик розбиває вороже місто – тобто чорні хмари. Та царівна, яку виводять йому – то сонце, котре після дощу з'являється на небі. Ті напої, що Іван привозить з собою, – то дощ, який іде зразу ж після того, як грім розіб'є хмару. Після дощу гарно росте будь-яке зілля, а Громовик справляє весілля, бо картина розбивання блискавкою хмари описується в давній індійській міфології як весілля. Ще давні арійці дивились на грім як на бога-воїна, котрий запліднює богиню Хмару; із хмари ллється на землю живлячий і плодючий дощ. У Ведах Індра, бог Громовик, описується воїном, з мідною і золотою зброєю, а блискавка називається золотими списами. Перемагаючи Індра своєю палицею розбиває міста Врітри (злого бога темних хмар і холоду), котрий зимою будує їх, запирає туди небесних корів (дошові хмари) і держить там золото (сонце). Індра просвердлює небесні скелі, хмари, виливає на землю воду і засвічує на небі сонце. Він вічно бореться з Врітрою, бо Врітра піднімається після кожної перемоги Індри» [5, с. 19–20].

Також І. Нечуй-Левицький описує Громовика у образах пастуха, хлібороба та «ловчого». Яскраво подано автором образи інших персонажів української міфології.

Отже, у статті ми розглянули образи найголовніших «світлих» богів української міфології за книгою І. Нечуй-Левицького «Світогляд українського народу». Відзначимо, що автор уміло оперував тим фольклорно-етнографічним матеріалом, який на той час був зібраний і піддавався науковому узагальненню. Пізніше з'явилися праці, котрі поглибили окремі аспекти цієї наукової проблеми, але книга І. Нечуй-Левицького – перша і вдала спроба нарису української міфології, цінне першоджерело, першопочаток серйозної розмови про духовність українського народу, багатовікові традиції його самобутньої культури. Подальшого дослідження потребує еволюція міфологічних образів, яка проходила разом з розвитком народного світогляду, світобачення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крутікова Н. Є. Іван Нечуй-Левицький / Н. Є. Крутікова // Нечуй-Левицький І. Твори в двох томах. – Т. 1. Повісті та оповідання. П'єса. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 5–30.
2. Крутікова Н. Майстер української прози (З глибин життя народного) / Н. Крутікова // Нечуй-Левицький І. С. Твори в двох томах. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 5–25.
3. Крутікова Н. Є. Розкрита книга життя / Н. Є. Крутікова // Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у 10-ти томах. – Т. 1. Прозові твори. – К. : Наукова думка, 1965. – С. 5–50.
4. Мишанич Олекса. «Всеобіймаюче око України». Післямова / Олекса Мишанич // Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / Ескіз української міфології / . – К. : АТ «Обереги», 1992. – С. 82–86.
5. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький – К. : АТ «Обереги», 1992. – 86 с.

Юлія Грицай
(Вінниця, Україна)

ХУДОЖНЯ ВЕРСІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ У ПОВІСТІ САВИ БОЖКА «КОЗАЧЧИНА»

Початок ХХ століття в історії української літератури представлений іменами видатних письменників, творчість яких ще не здобула свого об'єктивного і ґрунтовного дослідження. Ці непересічні особистості були «літописцями» свого часу, котрі правдиво відтворювали історію, зображували життя таким, яким воно було насправді. За свою активну громадську, літературну діяльність вони мусили відповідати перед антиукраїнською владою. Однією з таких трагічних персоналій в українському письменстві є постать нашого земляка Сави Захаровича Божка, достовірні факти життя якого тільки нещодавно стали відомі читачам завдяки працям А. Ковтуненка, Я. Голобородька, В. Оліфіренка. Сава Божко був із тієї когорти митців, завдяки яким визрівало й формувалося явище, що його було визначено «національним художнім Відродженням». Твори письменниками визнаються дослідниками як вдалі спроби «змалювання героїчного минулого та конкретних оцінок діяльності його видатних осіб» [11, с. 130].

Метою пропонованої розвідки є художні параметри літературної версії козацької історії у повісті «Козаччина» репресованого письменника С. Божка.

Визначення понять «історична» та «художня правда» одним із перших розглянув дослідник української історичної прози М. Сиротюк. Надалі поняття «історична» та «художня правда» торкнулись Л. Александрова, С. Андрусів, Б. Бурсова, Ю. Гричанюк, Л. Климович, М. Ільницький, Г. Ленобля, Б. Мельничук, В. Новікова, В. Оскоцький, які розглянули питання співвідношення вказаних категорій, межі художнього вимислу, визначили роль авторської уяви у трактуванні історичних подій і осіб. На думку літературознавців, у художньому творі історична правда не існує окремо від правди художньої. Ці явища являють собою «... цільний у своїй єдності комплекс – правда історично-художня» [9, с. 44].

Покликаючись на засади реалізму, М. Сиротюк відзначає, що правда художня й правда історична перебувають у взаємозв'язку і доповнюють одна одну. Завдяки поетичній фантазії письменник проникає в глибини людської душі, використовуючи історичну документацію, опрацьовує її відповідно до загального задуму твору, його внутрішньої логіки, характеру персонажа. Історична правда, на його погляд, є першоосновою історичного твору, головним чинником достовірності зображуваних подій [10, с. 44].

Більш помірковану позицію висловлює Б. Мельничук, який стверджує, що «у справді мистецькому творі історична істина не існує окремо від істини художньої» [8, с. 12].

На думку Ю. Гричанюка, який приділяє увагу естетичності, художня історична література абсолютно об'єктивною бути не може, бо автори по-своєму бачать події, трактують їх, виражаючи своє ставлення до персонажів чи то конкретно історичних, чи народжених авторською уявою і фантазією, яка «не завжди збігається з офіційною точкою зору, а часом й з традиційними уявленнями про ту чи іншу епоху» [3, с. 21].

Я. Голобородько зазначає, що Сава Божко належав до особистостей із неабияким відчуттям власної гідності, індивідуалізованою соціальною позицією [2, с. 54]. Художня творчість Сави Божка відзначається неабиякою багатогранністю, бо в ній сфокусовано ментальність української історії, поетику національної свідомості, епічність реформеної доби.

М. Нечай зауважував: «Сава Божко був обдарованим і талановитим письменником. Він успадкував все краще, чим природа обдарувала сім'ю Божків. Його душа, як губка воду, увібрала всі важливі події рідного села, яскраві риси й характери його односельців. Пізніше Сава Божко описав усе це у своїх творах» [7, с. 109].

Актуальність роботи полягає у розв'язанні проблеми специфіки жанру історичної повісті у творчості С. Божка з метою освоєння конкретного історично-духовного досвіду, необхідного для сучасного процесу відродження і державотворення. Також актуальність зумовлена відсутністю в українському літературознавстві комплексного (на різних структурних рівнях) вивчення й жанрового аналізу історичної повісті С. Божка, зі змінами в осмисленні сфальсифікованих або замовчуваних фактів історії України, специфіки літературного процесу. Об'єктом дослідження є історична повість Сави Божка «Козаччина». Це одна з трьох невеликих за обсягом історико-публіцистичних розвідок автора 1922 року («Козаччина», «Хмельниччина» й «Гетьманщина»), у яких розповідається про основні, провідні етапи українського національно-визвольного руху. На думку А. Ковтуненка, «такі твори як «Козаччина», «Хмельниччина» на сьогодні зберігають лише історико-літературне значення. А на час їх появи ці твори були новим словом в історико-художній белетристиці, досить вдалими спробами змалювання героїчного минулого та класових оцінок діяльності його видатних діячів» [6, с. 157].

На сьогодні загальновідомим залишається лише один твір письменника – це роман «В степах», який відобразив панораму українського буття ХІХ – початку ХХ століть. У творі змалювано чабанське життя, його традиції та специфіка, зображено українське село за часів панщини та у пореформений період, розвиток шахтарської справи, урбанізації, революційного процесу, виведено різні характери, окреслена психологія вчинків героїв, їхні долі.

«Козаччину» вважаємо належною до жанру історичної повісті беручи до уваги такі важливі ознаки, як побудова твору на історичному матеріалі та сюжет, у якому відтворена епоха національно-визвольної боротьби. Також наявний історичний колорит (імена людей, історичних героїв, згадки про історичні події), який характерний для жанру історичної повісті.

В основі «Козаччини» Сави Божко лежать реальні події часів визвольної боротьби українського народу: козаки повстали під проводом Северина Наливайка проти шляхти у 1594–1596 роках; у 1572 році універсалом короля Сигізмунда II створене військо реєстрових козаків, повстання козаків у 1630 році під проводом Івана Чорного; відбулося повстання запорізьких козаків під проводом гетьмана Івана Сулими проти Речі Посполитої у 1635 році, у 1637 – році під керівництвом Павла Павлюка. Початок визвольної війни у 1648 році під проводом Богдана Хмельницького теж є контекстом твору.

Для конкретизації історичної основи твору звертаємося до праць відомих істориків, таких як І. Крип'якевич та М. Грушевський. Роботу останнього згадує у повісті і сам Сава Божко, у тексті твору це простежується через діалог Омелька з Петром про заснування Січі І. Вишневецьким: *«Я навіть у Грушевського читав, що Вишневецький правився у польських панів»* [1, с. 13].

Історія саме цього періоду розкривається у розмові селян про козаків. Їх хвилювало одне питання: за що воювали козаки? Чи дійсно за православну віру та церкву, чи за що інше? Інтерес до цього викликав твір М. Гоголя «Тарас Бульба», де пан-поміщик розповідає про козацтво. Він говорить, що *«козаки, мов, всі хоробрі лицарі, дорослі, гарні собою, ще до того як один боряться за віру православну та весь нарід і інші байки говорить про козаків»* [1, с. 6]. Сава Божко не погоджується з такою думкою, він висловлює свою позицію, що збігається з історичною версією. Підтвердженням її є уривок із праці М. Грушевського: *«Коли переходимо історію сеї боротьби за права руської віри, що червоною ниткою йде через усі отсі роки почавши від безкоролівя, вдаряє в очі одно – що по елекції вже не видно козаків в сій горячій боротьбі. Козацького елементу вже не чути в справі „грецької релігії“; на цілий ряд літ входить в межі своїх клясових, чисто козацьких інтересів, і національні перспективи коли не сходять зовсім з овиду козацького життя, то в усякім разі відходять на далекий плян»*[4, с. 1].

Письменник серед всіх персонажів твору виділяє одного освіченого селянина Миколу, який, згідно з сюжетною лінією повісті, буде відповідати на запитання односельчан, розвінчувати їхнє уявлення про козаків. Так, на початку твору, наявна згадка про панщину, про те, як повстало кріпацтво. Сава Божко слідує історичній правді, наводить детальні описи цих явищ: *«чим більше розвивалася торгівля, тим більше пани поширювали своє господарство побільшуючи відріток, котрий спершу був рівний одному дневі...»* [1, с.10]. Розповідь Миколи починається тим, як з'явилися козаки, чим вони займалися: *«Коли ж панський гніт побільшувався більше і більше, – тоді кріпаки починають утікати на схід в цю пустку, і оселяватися на вільних землях... Вели всякий промисел як бортництво, полювання та рільництво»* [1, с. 11].

Автор велику увагу приділяє зображенню козацької старшини. Відчувається неприязне ставлення автора до цих постатей, які дбали про власний добробут: *«Заговорився та й забув про головного ватажка козаків. Сагайдачний був гетьманом від 1614 року. І був славним тим, що не тільки жінку, але й честь продав панам за добру службу»* [1, с. 33]. Така оцінка вступає у певну суперечність з історичним контекстом. Ось як оцінював М. С. Грушевський П. Сагайдачного: *«Искусный и отважный полководец, он одновременно обнаруживает большие таланты политика и администратора»* У праці «Історія України» вчений наводить ще й слова Яна Собеського, сучасника Сагайдачного, про цього гетьмана: *«...Взагалі це була людина сильна духом, яка шукала небезпеки, не дорожила життям, була першою в битві, останньою у відступі; він був енергійний, діяльний...»* [5, с. 8].

Устами Миколи письменник заперечує існування козащини як єдиного демократичного організму, вказує на панування старшини, яка визискує козацьку бідноту: *«На січі було різко відмежовано простих козаків від старшин»* [1, с. 17]. Сава Божко описуючи важливі події того часу, прагне бути історично точним і достовірним, узгоджуючи художній домисел з правдивістю фактів. Про це йдеться у роботі І. Крип'якевича «Історія української культури». Письменник згадує такі події як: заснування Запорозької Січі – 1552 рік (при цьому зазначає істину причину заснування її І. Вишневецьким – *«щоб мати де переховувати награбоване добро»* [1, с. 13], виникнення реєстрового козацтва: *«Польські пани, переконавшись що добре мати на кордоні охорону, зробили реєстр козакам на Україні»* [1, с. 15], наводить приклади козацько-селянських повстань, але при цьому уточнює: *«Козацьких повстань всіх було багато, а я говорю лише про головні»* [1, с. 33].

Сава Божко зіставляє зображення козаків із фольклорною версією: *«Коли ти кажеш, що козаки були окремим станом, що добувався тільки собі привілеїв, то чому в народних піснях і оповіданнях козаки такими виводяться?»*. Вмотивовуючи це простою відповіддю-поясненням: *«Це дуже просто. Бо поняття «козак», то було поняття спершу волі особистості, незалежності»* [1, с. 37].

Отже, історична повість Сави Божко розвінчує культ козащини, описуючи цей рух в період національно-визвольної боротьби з іншої сторони. Сава Божко не підносить козаків, козацьку верхівку, не возвеличує їхні подвиги, а розкриває сутність козацької старшини, їхнє безтурботне життя в той час, коли прості люди гинули від несправедливості, сваволі, яка панувала в державі – і здійснює це з класових позицій тлумачення історії

козацтва. У цьому розумінні письменник виступає критиком концепції безкласовості козацтва М. Костомарова та В. Антоновича. Але це не означає, що історичні постаті старшини чи реєстрового козацтва осмислюються як негативні: Сава Божко показує їх односторонньо для підкреслення специфіки повстанської боротьби того часу. На думку автора, не козаки були захисниками, борцями за національну ідею, а в більшій мірі саме звичайні селяни, яких дійсно треба вважати героями. Перспективність подальшого дослідження передбачатиме поглиблений аналіз не лише повісті «Козаччина», а й «Хмельниччина» та «Гайдамаччина» з урахуванням розгляду проблеми історичної правди та художнього домислу автора, а також залучення ширших соціологічних та історичних методологій для прочитання цих творів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Божко С. Козаччина. Розмова з селянами. – Видавництво Центрального комітету КСМУ, 1922. – 38 с.
2. Голобородько Я. Силуети великої реформації: Панорама українського буття у творчості Сави Божка / Я. Голобородько // Вісник НАН України. – 2005. – № 8. – С. 52 – 62.
3. Гричанюк Ю., Нямцу А. До джерел української історичної прози // Проблеми історизму і традиції в літературі XI–XX ст. – Чернівці: Рута, 1997. – С. 21 – 35.
4. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол. П. Сохань (голова) та ін. – К., 1991. – Т. 3.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол. П. Сохань (голова) та ін. – К., 1991. – Т. 7.
6. Ковтуненко А. Сава Божко і його роман «В степах» // Костира І. Межівська сторона: Ліричні сповіді, есеї, бібліографічні довідки, твори, статті, спогади, листи. – Донецьк: Каштан, 2004. – 596 с.
7. Нечай М. Третє літо. – К.: Радянський письменник, 1974. – 134 с.
8. Мельничук Б. Проблема історизму та художньої правди в українській історико-біографічній літературі / від початків до сьогодення/. – Автореферат докторської дисертації. – Львів, 1997. – 41 с.
9. Сиротюк О. Варвара Чередниченко / О. Сиротюк. // Письменники радянської України : літ.-критич. нариси / упоряд. М. І. Петросюк. – К. : Рад. письменник, 1987. – Вип. 13. – С. 142–189.
10. Сиротюк М. Й. Український радянський історичний роман: Проблема історичної та художньої правди / М. Й. Сиротюк. – К. : Наук. думка, 1962. – 396 с.
11. Ярошевич І. Художня модель історичної основи роману Сави Божка «В степах» // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2012. – Т. 32. – С. 129 – 134.

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, доцент С.А.Цікавий

*Маріанна Гроза, Лариса Дашевська
(Херсон, Україна)*

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ У ВНЗ ТА ЇЇ ВИДИ

Самостійні заняття з навчальної дисципліни «Іноземна мова за професійним спрямуванням» це метод репродуктивного навчання, що забезпечує зв'язок теорії і практики, сприяючи виробленню у студентів умінь і навичок застосування знань, отриманих на занятті і в ході самостійної роботи.

Самостійна робота студентів є складовою і обов'язковою частиною навчального процесу. Самостійна робота – це форма навчальних занять, призначена для отримання студентами знань і умінь в межах дисципліни, яка вивчається, відповідно до вимог освітньо-професійної програми підготовки спеціалістів відповідної спеціальності та освітньо-кваліфікаційної характеристики.

Одночасно з цим самостійна робота студентів є способом активного, цілеспрямованого придбання ними нових знань і умінь без безпосередньої участі в цьому процесі викладачів.

Самостійна робота спрямована на формування самостійності студентів, що здійснюється за умов запровадження відповідної системи організації всіх видів навчальних занять. Вона необхідна для формування у студентів умінь систематизувати, закріплювати, розширювати і поглиблювати знання.

Головна мета самостійних занять з навчальної дисципліни «Іноземна мова за професійним спрямуванням» умінь орієнтуватись у специфічних особливостях наукової діяльності, користуватись науковою літературою, грамотно писати наукові праці, складати тексти виступів, доповідей тощо.

Одним із головних завдань вищої школи є розвиток пізнавальної активності студентів, виховання у них вимогливості до себе, бажання і потреби працювати творчо, постійно поповнювати і удосконалювати свої

знання. Вміння самостійно засвоювати і творчо застосовувати знання на практиці є важливим показником загальної і професійної підготовки випускників вищої школи.

Важливість правильно організованої, ефективної самостійної роботи студентів актуалізують такі чинники:

1) обсяг інформації, який увесь час збільшується (за наявними даними, обсяг інформації в системі «Інтернет» подвоюється кожні 100 днів, тобто щорічно у 7,3 рази), змушує викладачів орієнтувати студентів на самостійне вивчення частини навчального матеріалу за збереження за собою установчої функції та функції контролю;

2) переконаність у тому, що самостійна робота сприяє розвитку творчого ставлення до знань, спонукає студента до поглибленого вивчення теорії, допомагає застосовувати її для вирішення практичних завдань;

3) недостатнє володіння студентами, особливо першокурсниками, необхідними прийомами і навичками раціональної організації розумової праці;

4) усвідомлення того, що самостійна робота в процесі навчання у вищому навчальному закладі формує вміння самостійно здобувати знання, що необхідно не лише під час навчання, а й у майбутній професійній діяльності.

Життя вимагає розвитку не лише змісту, а й методики організації самостійної пізнавальної діяльності людини, опанування нею нових пізнавальних технологій і засобів.

Самостійна робота студентів є дуже широким поняттям, у тлумаченні якого сформувалися різні підходи, що зумовлено відмінностями в розумінні суті цього явища.

Нерідко самостійну роботу розглядають як окремий вид навчальних занять поряд з лекцією, семінаром, практичним заняттям та ін. При цьому її суттєвими ознаками вважають обов'язковість заняття у відведений розпорядком дня час, роботу без безпосередньої участі викладача, але за обов'язкового його контролю. За іншими твердженнями, самостійна робота передбачає всю активну розумову діяльність студентів у навчальному процесі, є внутрішньою основою зв'язку різних видів і форм занять між собою. Вважаючи самостійну роботу основним методом засвоєння знань, прихильники цього підходу стверджують, що вона охоплює пізнавальну діяльність, яку здійснюють студенти не лише позааудиторно, а й на лекціях, семінарах, індивідуальних співбесідах, заліках, іспитах, під час захисту курсових, дипломних робіт тощо. Тобто, самостійна робота, згідно з таким баченням, охоплює всі види і форми навчального процесу.

За своєю суттю самостійна робота є активною розумовою діяльністю студента, пов'язаною з виконанням навчального завдання. Наявність завдання і цільової установки на його виконання вважають характерними ознаками самостійної роботи.

Самостійна робота – це навчальна діяльність студента, спрямована на вивчення і оволодіння матеріалом навчального предмета без безпосередньої участі викладача.

Самостійна робота з виконання навчального завдання охоплює три етапи.

1. Підготовка студента до виконання завдання, теоретичне, психологічне, організаційно-методичне і матеріально-технічне забезпечення самостійної роботи.

Теоретична готовність студента виявляється в його інтелектуальній підготовленості, тобто в здатності застосувати свої знання для виконання завдання.

Практична готовність полягає в здатності оптимально планувати самостійну роботу, вміло використовувати конспект лекцій, підручники, посібники, комп'ютер, розумові операції (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікацію та ін.).

Психологічна готовність студента передбачає передусім наявність у нього мотивів до виконання конкретного завдання. Для того щоб поставлене перед студентом завдання стало мотивом його розумової, практичної діяльності, воно повинно бути ним сприйняте. Внутрішнє сприйняття завдання починається з актуалізації мотиву, що спонукає студента до виконання поставленого завдання, а відповідно, до організації своєї самостійної роботи. Успіх підготовчого етапу залежить і від організаційного, методичного, матеріально-технічного забезпечення самостійної роботи студента (забезпеченість літературою, методичними рекомендаціями, наочними посібниками, інформаційно-комп'ютерною базою тощо).

2. Безпосереднє виконання навчального завдання. Це найважливіший і найвідповідальніший етап самостійної роботи студента. Оскільки навчальне завдання найчастіше постає у навчально-пізнавальній формі, то в процесі його виконання беруть участь усі психічні процеси, які забезпечують пізнавальну активність: відчуття, сприйняття, уява, пам'ять, мислення, увага та ін. На ефективність виконання завдання впливають такі особистісні якості студента, як цілеспрямованість, наполегливість, відповідальність, тощо.

3. Аналіз виконаного завдання. Є завершальним етапом самостійної роботи. Під час аналізу студент оцінює (шляхом самоконтролю, іноді взаємоконтролю) якість і час виконання завдання, ефективність використаних у процесі самостійної роботи методів і засобів.

Самостійна робота сприяє формуванню у студентів інтелектуальних якостей, необхідних майбутньому спеціалістові. Вона виховує у студентів стійкі навички постійного поповнення своїх знань, самоосвіти, сприяє розвитку працелюбності, організованості й ініціативи, випробовує його сили, перевіряє волю, дисциплінованість тощо.

Під час самостійної роботи студенти мають змогу краще використати свої індивідуальні здібності. Вони вивчають, конспектують літературні джерела, за потреби повторно перечитують їх окремі розділи, абзаци, звертаються до відповідних довідників і словників. Все це сприяє глибокому осмисленню навчального матеріалу, виробляє в студентів цілеспрямованість у здобутті знань, самостійність мислення. Самостійна робота здійснює і виховний вплив на студентів, сприяючи формуванню і розвитку необхідних моральних якостей.

Виховання у студентів навичок самостійної роботи з навчальним матеріалом, науковою і навчально-методичною літературою належить до першочергових завдань вищої школи. Адже разом із цим вони виховуватимуть у собі організованість, системність, діловитість, зосередженість, без чого не обійтися їм і в майбутній професійній діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Атаманчук Ю. Стан організації самостійної роботи студентів ВНЗ // Рідна школа. – 2008. – №6. – С. 46–48.
2. Демченко О. Дидактична система організації самостійної роботи студентів / О. Демченко // Рідна школа. – 2006. – № 5. – С. 68–70.
3. Чепига М. Керування тематичною самостійною роботою студентів // Вища школа. – 2008. – №5. – С. 25–32.
4. Шимко І. Проблеми організації самостійної роботи у вищій школі // Рідна школа. – 2005. – №8. – С. 34–35.

*Кульшат Жиренишина, Бахытгуль Тулеубаева
(Алматы, Казахстан)*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ ТЕКСТОВ НА УРОКЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Одним из важных видов речевой деятельности на уроках иностранного языка является **чтение**. Чтение способствует погружению в изучение иностранного языка, пониманию, оцениванию фактов, мыслей, идей. При обучении **чтению** на иностранном языке эффективным является чтение аутентичных текстов. Аутентичные тексты вызывают большой интерес у учащихся, так как они приближены к реалиям жизни страны изучаемого языка, воссоздают атмосферу, в которой слова иностранного языка используются наиболее естественным путем. Урок немецкого языка, как никакой другой, позволяет использовать аутентичные материалы и наглядные средства обучения такие как видеофильмы, песни, видеоклипы, карты, картинки, таблицы, презентации. Все эти вещи создают особый колорит занятий, позволяют буквально прикоснуться к тому, чем пользуются носители языка, создают иллюзию приобщения к естественной языковой среде, знакомят учащихся с культурой и повседневной жизнью страны изучаемого языка, помогают повысить мотивацию к изучению иностранного языка как предмета, а также развивать коммуникативную и лингвострановедческую компетенцию при изучении иностранного языка. Актуальность использования аутентичных материалов в обучении иностранному языку заключается в их функциональности. Под функциональностью мы понимаем их ориентацию на реальное использование, так как они создают иллюзию приобщения к естественной языковой среде, что, согласно мнению многих ведущих специалистов в области методики, является главным фактором в успешном овладении языком. Что входит в понятие «аутентичный»? В переводе с английского «аутентичный» означает «естественный». Аутентичные материалы – это материалы, созданные носителями языка для носителей языка для неучебных целей. «Аутентичный» происходит от латинского слова «authenticus», что означает настоящий, подлинный, неподдельный. Эти признаки прослеживаются в определениях многих исследователей. К категории средств обучения, которые больше всего могут приблизить учащихся к естественной культурологической среде, Кричевская К. С. относит «аутентичные материалы: подлинные литературные, изобразительные, музыкальные произведения, предметы реальной действительности» (одежда, мебель, посуда и т. д.) и их иллюстративное изображение».

Преимущества использования аутентичного материала:

- а) они интересные и стимулирующие;
  - в) их можно отобрать в зависимости от интересов учащихся, или могут быть отобраны самими учащимися для своих целей;
  - с) аутентичный материал отражает действительное употребление языка в культурном контексте;
- Какие же требования должны предъявляться к аутентичным материалам?
- соответствие возрастным особенностям учащихся;
  - содержание новой и интересной для учащихся информации;
  - наличие избыточных элементов информации;

- естественность представленной в нем ситуации, персонажей и обстоятельств;
- способность материала вызвать ответный эмоциональный отклик;

При отборе аутентичного текста необходимо учитывать некоторые критерии. Одним из критериев отбора аутентичного материала является критерий *типичности*. Он призван обеспечить отбор страноведческого материала, отражающего наиболее актуальные факты современной действительности страны изучаемого языка и создающего более точное представление об этой стране. С учетом данного критерия по каждой теме отбираются тексты, где отражены наиболее типичные реалии; фоновая лексика, предполагающая знакомство с какой-либо конкретной стороной жизни страны изучаемого языка: названия некоторых праздников, символика страны и так далее. Следующим критерием отбора страноведческих фоновых знаний должны быть их *современность и общеизвестность* в среде носителей языка. Например, каждый немецкий школьник знает, что отметка “1” – это хорошая отметка. Важным критерием является и *адресат* отбора. Студенты проявляют заинтересованность ко многому из того, что связано с немецкоязычными странами: это праздники, компьютерные игры, герои фильмов, взаимоотношения в семье, интересы немецкой молодежи и др. Одним из критерием отбора фоновых знаний является их *экзотичность* для учащихся, например, реплики приветствия, прощания: Hallo, Tschüs.

Включение отобранного лексического материала и фоновых знаний в содержание обучения немецкому языку предполагает овладение учащимися следующими знаниями и умениями:

1) знаниями фоновой лексики в рамках изучаемой тематики; некоторых достопримечательностей страны изучаемого языка; государственной символики;

2) умениями употреблять формулы речевого этикета в ситуациях: знакомство, приветствие, прощание, поздравление и другое; сравнить праздники, дни рождения сверстников в стране изучаемого языка и в своей стране; участвовать в различных видах деятельности, в которых нашли отражение и объяснение типичные исторические и культурные события страны в рамках изучаемых тем (викторина, неделя немецкого языка и другие); принимать участие в культурных мероприятиях, связанных с национальными праздниками и обычаями. Тема текста также определяет его связность. Ее установление является первым шагом к пониманию текста. Здесь важную роль играет заголовок. Он настраивает на восприятие определенной информации, создает условия для прогнозирования. В учебниках по иностранному языку распространены заголовки с номинативной функцией, называющие тему текста, например, “Meine Wohnung”, “Meine Familie”. Встречаются и более сложные модели: заголовки-вопросы, привлекающие внимание учащихся например, “Ist es gut oder schlecht, Geschwister zu haben? Такие заголовки вызывают интерес у обучаемых, повышают мотивацию.

В настоящее время преподаватель имеет широкие возможности использовать в своей работе аутентичные материалы из немецких пособий, молодежных журналов и газет, также очень актуально использование видео - и аудиоматериалов. Выбираемый текст должен соответствовать определенным требованиям. Он должен быть информативным и интересным, чтобы студенты могли удовлетворить свои познавательные потребности, обогатить свои представления о культуре и истории страны изучаемого языка и получить удовольствие от чтения и обсуждения текста. Удачно подобранный текст максимально стимулирует языковую активность учащихся и их коммуникативную готовность.

Работа над аутентичным текстом включает три этапа:

1. предтекстовый,
2. текстовый
3. послетекстовый этапы

Предтекстовый этап - введение в ситуацию, общий настрой на чтение; обсуждение информации об авторе; работа с неизвестными словами текста и предтекстовых упражнений (работа по картинкам, работа с заглавием текста, составление ассоциогаммы к теме текста и так далее).

Текстовый этап – это само чтение. В зависимости от целевой установки выбирают просмотровое, ознакомительное, изучающее и поисковое чтение. Зрелое умение читать предполагает как владение всеми видами чтения, так и легкость перехода от одного его вида к другому в зависимости от изменения цели получения информации из данного текста. Текстовый этап включает в себя смысловое чтение, а также упражнения, направленные на извлечение основной и второстепенной информации из текста посредством нахождения информации, отражающей смысл текста, лексико-тематическую основу объединения смысловых отрезков в единое целое.

Послетекстовый этап чаще всего проходит в виде обобщающей дискуссии, с помощью специальных вопросов, которые помогают подтвердить или скорректировать первоначальные гипотезы по проблеме, дать оценку тексту, ответить на оставшиеся открытыми вопросы и т.п.

Часто осуществляется работа над лексикой или, что предполагает повторное возвращение к тексту. Еще раз обратиться к тексту необходимо, если дается задание по поиску определенной информации и занесению ее в таблицу, составление плана текста и так далее.

Чем выше уровень коммуникативной речи студентов, тем шире спектр аутентичных текстов, возможных для использования в учебных целях. Эти тексты становятся все более доступными благодаря расширяющимся контактам и новым информационным технологиям.

Предлагаем некоторые приемы работы над аутентичными текстами издательства „Cornelesen” по теме: „Landeskunde“.

Цель: Активизация знаний о г. Берлине. Работа с планом города. Описание одного маршрута.

Работа была рассчитана на закрепление темы „Bundesländer“.

Предтекстовый этап.

1) Beantworten Sie: Was wissen Sie bereits über Berlin? Machen Sie Notizen auf dem Blatt.

2) Nennt die Wörter aus dem Text! Was vermuten Sie?

Текстовый этап.

1. Lest Texte (die Sätze) der Reihe nach und schreibt die Information aus dem Text in die Tabelle!

2. Hören Sie die CD. Sehen Sie sich den Stadtplan an.

a) Ordnen Sie die Stadteile von Nord nach Süd. (Bild 1: Schöneberg, Bild 2: Kreuzberg, Bild 3: Mitte, Bild 4: Prenzlauer Berg).

b) Finden Sie die Orte auf dem Stadtplan (1. Rathaus Schöneberg, 2. Potsdamer Platz, 3. Kottbusser Platz, 4. Hackescher Markt).

Послетекстовый этап.

1. Finden Sie im Text die Sätze mit den Wörtern: Kirchenglocke, die Turmuhr, viele Kneipen, die Berlinale.

2. Beschreiben Sie einen Weg von A nach B.

3. Projektarbeit! „Berühmte Berliner.“ (Kennen Sie berühmte Berliner? Stellen Sie ihre Informationen zu deren Leben und Arbeit in einer kleinen Präsentation im Auditorium vor.).

Также для развития лингвострановедческой компетенции большое значение имеют ресурсы интернета на уроке немецкого языка. Регулярное использование интернета делает процесс обучения немецкому языку более привлекательным для учащихся, т.к. они получают неограниченный доступ к интересным страноведческим материалам. В первую очередь это касается таких тем, как «Спорт (Sport)», «Музыка (Musik)», «Молодёжная мода (Jugendmode)», «Достопримечательности немецко-говорящих стран (Sehenswürdigkeiten der deutschsprachigen Länder)», «Великие люди (Berühmte Menschen)», «Проблемы молодёжи (Jugendprobleme)», «Путешествие (Reise)» и др. Они расширяют свой словарный запас, в первую очередь, обиходную лексику, улучшается их орфография. Учащиеся сами могут участвовать в подборе материала для урока и чувствуют себя более самостоятельными.

Анализ практического использования аутентичных материалов на уроке немецкого языка показал, что их использование повышает мотивацию к изучению иностранного языка, так как делает процесс обучения более творческим и интересным.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кричевская, К.С. Прагматические материалы, знакомящие учеников с культурой и средой обитания жителей страны изучаемого языка / К.С. Кричевская // ИЯШ. – 1996. – № 1. – С. 13–17.
2. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М.: АРКТИ, 2003.
3. Соловова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекций. – М.: Просвещение 2002.

*Оксана Каданер
(Харків, Україна)*

ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ У НАВЧАННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО ФАХІВЦЯ

На сучасному етапі змінюються цілі соціалізації і соціально-професійного становлення студентської молоді. Перед системою освіти постає проблема підготовки фахівців до культурного, професійного та особистісного спілкування з представниками країн з іншими соціальними традиціями, суспільним устроєм, менталітетом і мовною культурою. Цей напрямок особливо актуальний для вищих навчальних закладів в контексті Болонських угод і визначає подальший напрямок вивчення проблеми розвитку міжнародного полілогу в процесі глобалізації та загальноєвропейської інтеграції засобами мовної і лінгвокраїнознавчої підготовки. Педагогічна наука перебуває в пошуку способів підготовки і розвитку толерантного фахівця, здатного до осмислення і прийняття цінностей різних культур і залученню студентів до своєї і чужої культури для розширення і поглиблення міжкультурних комунікацій. На сучасному етапі стає важливим компонентом загальноєвропейської стратегії розвиток європейського міжнародного полілогу, який допомагає подоланню

національних забобонів і сприяє міжкультурному взаєморозумінню між різними народами. Мовна і лінгвокраїнознавча підготовка в навчальних закладах сприяє розвитку міжнаціонального полілогу, так як засобами іноземної мови і лінгвокраїнознавства, певна особистість прагне в спілкуванні з людьми іншої культури зрозуміти їх специфічну систему сприйняття, пізнання, мислення, їх систему цінностей і вчинків, інтегрувати новий досвід у власну культурну систему. У лінгвокраїнознавстві вивчаються прийоми і способи включення ознайомчо-пізнавального потенціалу мови. В процесі викладання іноземних мов виділяється зміст лінгвокраїнознавчої підготовки, що забезпечує лінгвокраїнознавчу компетентність майбутніх фахівців. Зміст лінгвокраїнознавчої підготовки у вищих навчальних закладах, базується на фонових знаннях, тобто на знаннях географічних, культурно-історичних, суспільно-політичних та етнографічних реаліях, необхідних для досягнення взаєморозуміння учасників міжнаціонального полілогу в процесі європейської інтеграції. Під лінгвокраїнознавчою компетентністю майбутнього фахівця, розуміється, здатність здійснювати міжкультурну комунікацію, що базується на знаннях лексичних одиниць з національно-культурним компонентом семантики і уміннях адекватного їх застосування в ситуаціях опосередкованого і безпосереднього міжкультурного спілкування, а також уміннях використовувати фонові знання для досягнення взаєморозуміння. В рамках професійно спрямованого навчання лінгвокраїнознавству, необхідно формувати лінгвокраїнознавчу компетентність для багатьох спеціальностей, що дозволить орієнтувати студентів щодо рис подібності та відмінності культур і особливостей прояву національної специфіки в соціокультурній поведінці їх представників в ситуаціях міжнаціонального спілкування, що, в свою чергу, сприяє вихованню поваги, симпатії до соціокультурних цінностей один одного. Отже, обов'язковим компонентом навчання лінгвокраїнознавству майбутніх фахівців має бути формування у студентів міжкультурної компетентності. Програми з лінгвокраїнознавчим змістом формують у майбутніх фахівців, названі вище знання і уміння лінгвокраїнознавчої компетентності і забезпечують їх комунікативну компетентність в ситуаціях міжкультурної комунікації. Таким чином, студенти отримують теоретичні знання, які сприяють підвищенню їх загальної та професійної компетентності. Можна виділити наступні позитивні риси української системи лінгвокраїнознавчої підготовки: 1) ґрунтовна теоретична підготовка студентів, з опорою на досить високий рівень автентичної інформативності курсів лінгвокраїнознавства; 2) дотримання мети познайомити студентів з культурою країни досліджуваної мови в усьому її багатстві; 3) мовна підготовка студентів навчальних закладів має обов'язковий лінгвокраїнознавчий характер; 4) лінгвокраїнознавча підготовка сприяє вихованню толерантного фахівця, готового до міжкультурної комунікації в умовах європейської інтеграції. Завдяки тому, що українська система освіти заснована на традиціях гуманізму, моральності і високої культури, можливості і перспективи мовної та лінгвокраїнознавчої підготовки як фактора розвитку міжнаціонального полілогу досить великі. Однак існують об'єктивні причини, що уповільнюють процес інтернаціоналізації вітчизняної та загальноєвропейської систем освіти: 1) недостатня розробленість послідовної стратегії активного обміну передовим досвідом, моніторингу та експертної оцінки з метою виявлення сильних і слабких сторін лінгвокраїнознавчої освіти; 2) недостатня розробленість системи застосування єдиних рівнів професійної підготовки і кваліфікації; 3) відставання у впровадженні сучасних інформаційних технологій у вітчизняну систему педагогічної освіти; 4) переважання інформативності курсів лінгвокраїнознавства над комунікативним та професійно орієнтованим напрямком лінгвокраїнознавчої підготовки. Необхідність досягнення практичної, освітньої та виховної цілей лінгвокраїнознавства вносить істотні зміни в зміст, технології і методи професійної підготовки майбутніх фахівців, передбачає зовсім інші підходи до організації освітнього процесу в навчальних закладах. З досвіду лінгвокраїнознавчої підготовки студентів, тільки широке впровадження нових педагогічних технологій дозволить змінити саму парадигму освіти, і тільки нові інформаційні технології дозволять найбільш ефективно реалізувати можливості, які закладені в нових педагогічних технологіях. Серед різноманітних напрямків нових педагогічних технологій, які широко використовуються в Європі, найбільш адекватними поставленим цілям є: а) навчання у співпраці (cooperative learning); б) різнорівневі навчання; в) інтерактивне навчання; г) інформаційні технології в системі професійної освіти. Це найбільш популярні в даний час у всіх розвинених країнах світу технології, які застосовуються безпосередньо в навчанні лінгвокраїнознавству іноземною мовою. В даний час все більшого значення набувають такі можливості, як отримання освіти на відстані, спілкування студентів, викладачів не тільки в рамках одного навчального закладу, міста, але й інших регіонів країни. Аналіз змісту і технологій лінгвокраїнознавчої підготовки у вітчизняних навчальних закладах свідчить про радикальні зміни за останні десять років в галузі навчання іноземної мови. В даний час створюються передумови для корінного перелому в викладанні лінгвокраїнознавства через перетворення його з чисто інформативного у комунікативний і професійно орієнтований.

В якості основних організаційно-педагогічних умов розвитку лінгвокраїнознавчої компетентності виступають зміст, технології і методи професійної підготовки майбутніх фахівців, принцип міжпредметної інтеграції, поєднання колективних, групових та індивідуальних форм роботи. Колектив студентів характеризується спільністю інтересів і цілей, спільною діяльністю, що має особистісну значущість для її учасників. Таким чином, позааудиторна діяльність студентських колективів по підготовці і проведенню заходів країни досліджуваної мови, стала невід'ємною частиною практичної та творчої діяльності з вивчення

лінгвокраїнознавчого матеріалу студентами. Підготовка колективних заходів, проектів ґрунтується на використанні педагогічних і телекомунікаційних технологій, на включенні групових та індивідуальних форм роботи зі студентами. Групи, які згуртовані єдиною метою, взаємними симпатіями, досвідом спільної діяльності, відповідальним дорученням, підбирають автентичний матеріал в інтернеті, готують оформлення мультимедійних презентацій, виступи з доповідями по проведеним дослідженням на наукових конференціях. Різноманітні інтерактивні форми роботи, тематичні ігри, конкурси наукових рефератів, складання вікторин, тестів, проведення їх на практичних заняттях дозволяє організувати цілеспрямовану мовну практику студентів в різних формах і режимах роботи із застосуванням сучасних інформаційних технологій. В процесі лінгвокраїнознавчої підготовки студентів основу змісту, якої складають мова і культура країни, що вивчається, забезпечується залучення майбутніх фахівців до розуміння іншої культури, до визнання навколишньої різноманітності.

Мовна і лінгвокраїнознавча підготовка – це не тільки спосіб протистояти расизму, упередженням, етноцентризму, ненависті, яка заснована на культурних відмінностях, а й, педагогічна спроба допомогти зрозуміти свою культуру, роль узагальнень і стереотипів комунікації між різними культурами, усвідомити своє «Я». Як показує аналіз зарубіжної літератури, мовна та лінгвокраїнознавча підготовка розглядається європейськими педагогами як внесок у виховання в дусі миру шляхом вирішення міжкультурних конфліктів і визнання індивідуальних відмінностей кожної особистості, що, в свою чергу, повинно допомогти в подоланні національних забобів і сприяти міжкультурному взаєморозумінню між різними народами. Таким чином, культурна, мовна та лінгвокраїнознавча взаємодія забезпечує міжкультурні комунікації, які реалізуються не тільки в навчальній аудиторії, а й за її межами, інтегруючи взаємообмін і культурне співробітництво з носіями мови. Зміст мовної та лінгвокраїнознавчої підготовки не обмежується знайомством з державними структурами і соціальними інститутами, а охоплює увесь культурний простір з усіма його особливостями і контрастами, з національними та регіональними феноменами в процесі міжнаціонального полілогу. В Євросоюзі існує кілька ініціатив, які покликані підвищити рівень знань крос-культурних відмінностей викладачами лінгвокраїнознавства і іноземних мов. У процесі теоретичного і практичного дослідження підтверджено, що лінгвокраїнознавство стає однією із головних умов розвитку культури і мотивації міжнаціонального полілогу, а також воно виступає реальним фактором, що впливає на конкурентоспроможність майбутнього фахівця на європейському ринку праці, який поширюється на схід, та дозволяє зробити наступні висновки: 1. Розвиток міждержавного освітнього співробітництва в умовах глобалізації та загальноєвропейської інтеграції в галузі мовної та лінгвокраїнознавчої підготовки сприяє розширенню і поглибленню міжкультурних комунікацій і стає важливим компонентом загальноєвропейської стратегії розвитку європейського міжнаціонального полілогу. 2. Зміст лінгвокраїнознавчої підготовки у вищих навчальних закладах базується на фонових знаннях, тобто на знаннях географічних, культурно-історичних, суспільно-політичних та етнографічних реалій, необхідних для досягнення взаєморозуміння авторів міжнаціонального полілогу в процесі європейської інтеграції. 3. Мовна і лінгвокраїнознавча підготовка у вищих навчальних закладах сприяє розвитку міжнаціонального полілогу, так як засобами іноземної мови і лінгвокраїнознавства особистість прагне в спілкуванні з людьми іншої культури зрозуміти їх специфічну систему сприйняття, пізнання, мислення, їх систему цінностей і вчинків, інтегрувати новий досвід у власну культурну систему. 4. У сучасній науці широко обговорюється проблема взаємодії мови і культури. Найбільш поширене роздільне вивчення питань культурних контактів в рамках лінгвістики. Оскільки контакт культур відбувається на тлі культурної взаємодії, і обидва ці процеси активно впливають один на одного, потрібен єдиний лінгвокраїнознавчий підхід. Отже, лінгвокраїнознавство потрібно розглядати в системі наук, таких як лінгвістика, культурологія, лінгвокультурологія, філософія мови і культури, психолінгвістика, етнолінгвістика і соціолінгвістика. 5. Проблеми спілкування іноземною мовою можуть бути викликані різними причинами: відмінностями в системі культурних цінностей, структурі соціокультурних зв'язків і ідеологій культурних груп. У зв'язку з цим висвічується шлях усунення проблем міжкультурного спілкування і навчання соціокультурного аспекту іноземної мови. 6. Навчання міжкультурного спілкування слід будувати на основі спільного вивчення мови і культури, тобто на основі лінгвокраїнознавчого підходу із застосуванням сучасних технологій і урахуванням позитивного досвіду лінгвокраїнознавчої підготовки у вищих навчальних закладах.

Інтеграційні процеси актуалізували трансформацію основних компонентів (змісту, структури, технологій) і всієї системи професійної освіти, що в свою чергу призвело до зміни освітньої парадигми. Реалізація даного процесу неможлива без вироблення нового погляду на місію і соціально-професійний статус фахівця. Європеїзація цілей і змісту професійної освіти сприятиме розвитку міжнаціонального полілогу в рамках європейської цивілізації. Полікультурна реальність Європи вимагає, щоб якомога більше громадян були здатні розуміти не тільки мови інших країн, але також і їх культури, так як навіть це одне може надати сенс інтеграції, її безпосередньому призначенню і змісту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Финаева Т.С. Лингвострановедческое образование как фактор развития диалога культур / Т. С. Финаева // Проблемы модернизации современного образования: сб. науч. статей / под ред. А.Г. Файзуллиной. – Набережные Челны, 2003. – 158 с. – С. 130 - 134.
2. Финаева Т. С. Лингвострановедческое образование как фактор развития творческого потенциала личности студента факультета иностранных языков / Т. С. Финаева // Стимулирование мотивации творческого саморазвития личности: сб. науч. статей и тез. Первой междунауч.-практ. конф. / под ред. Н.Ш. Чинкиной. – Набережные Челны, 2003. – 321 с. – С. 73 -76.
3. Финаева Т.С. Коммуникативные технологии в процессе языковой и лингвострановедческой подготовки будущих учителей иностранного языка в странах Евросоюза / Т. С. Финаева // Образование и воспитание социально-ориентированной личности студента: отечественный и зарубежный опыт.: мат. междунауч.-практ. конф. (15 - 16 ноября, 2005 г.) / под ред. Г.В. Мухаметзяновой. – Казань: Отечество, 2005. – Т 2. – 288 с. – С.602 - 606.

*Марина Камінська
(Херсон, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ВУЗЬКОГАЛУЗЕВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ З АГРОНОМІЇ В АГРАРНОМУ ВНЗ

Зростання термінологічної лексики і проблема її інтернаціоналізації стає вельми актуальною. Це пояснюється прискорюючими темпами розвитку науки та техніки, які призводять до лавиноподібного росту інформації у всіх сферах знання, виробничій і науковій діяльності, що, в свою чергу, спричинює появу великої кількості нових понять і, відповідно, їх наукових детермінантів. Терміни і терміносистеми покликані виконувати ту ж функцію, що й інші лексичні одиниці мови, але сфера їх використання обмежена рамками тієї науки, яку вони обслуговують. Саме ця особливість й надає термінології специфічні риси і потім відображається в кожному конкретному терміні, що має функціонувати в своїй вузькогалузевій терміносистемі, виявляючи при цьому всі свої структурні, семантичні й функціональні особливості.

Оскільки значну частину лінгвістичного фонду складає фахова лексика, є цілком природним той факт, що лінгвісти, перекладачі та філологи надають особливого значення дослідженню особливостей терміна. Специфіка перекладу термінів полягає в тому, що найважливішою умовою досягнення адекватності є збереження в перекладі змістовної точності вихідних одиниць, забезпечення абсолютної ідентичності понять, що виражаються термінами вихідної мови та мови перекладу. Переклад термінів вимагає знання тієї галузі, до якої належить текст, що перекладається, розуміння термінів іноземною мовою і знання термінології рідною мовою. Так, В. С. Сліпович виділяє два завдання, які повинен виконати перекладач: 1) вірно зрозуміти зміст висловлювання (тексту) мовою оригіналу; 2) повно та точно передати зміст засобами мови перекладу [1, с. 3].

Термінологія з агрономії і механізації сільського господарства завжди була і є важливою складовою частиною в лексичному арсеналі англійської мови. В ній активно використовуються всі ресурси сучасної англійської мови: словосполучення, словотворчі елементи, неологізми і запозичення, а також чималий прошарок специфічних для наукової літератури фразеологічних одиниць. Так, існують агротерміни, отримані шляхом словосполучення двох зовсім віддалених слів від агрономії. Наприклад, greenhouse: green (зелений) + house (будинок) = теплиця; grasshopper: grass (трава) + hop (стрибати на одній нозі) + суф. -er = коник.

При перекладі термінології виникають труднощі в доборі точного перекладацького відповідника, що є необхідною умовою адекватного перекладу. Це зумовлено такими причинами: 1) розходженнями в структурі термінів англійської та української мов; 2) наявністю безеквівалентної лексики; 3) багатозначністю і варіантністю відповідностей в перекладі. Матеріальним проявом цього є: полісемія (наявність у терміна більш ніж одного значення); омонімія (семантичне відношення внутрішньо не пов'язаних значень, яке виражається подібними лексемами і розрізняється в тексті завдяки контексту); синонімія (збіг за основним значенням слів, морфем, конструкцій, фразеологічних одиниць), гіпонімія (більш широке значення, що виражає загальне, родове поняття, назву класу предметів (властивостей, ознак)), антонімія (бінарний принцип опису фактів і явищ дійсності, що виявляється в ствердженні наявності або відсутності тієї чи іншої ознаки, в протиставленні якісних показників).

Багато вчених виділяють основні прийоми перекладу термінів. При перекладі аграрної літератури важливе значення має взаємодія терміну з контекстом, завдяки чому виявляється значення слова. Так, А. Я. Коваленко визначає два етапи у процесі перекладу терміну: перше – це з'ясування значення терміну у контексті, друге – це переклад значення рідною мовою [2, с. 15]. Переклад за допомогою лексичного еквіваленту є головним прийомом перекладу термінів. Важливу роль при цьому відіграють терміни, що мають еквіваленти у рідній

мові. Такі терміни служать пунктами опори у тексті. Від них залежить не лише значення інших слів, але й розкриття характеру тексту в цілому. Саме тому важливо вміти знаходити відповідний еквівалент у рідній мові і розширювати знання термінів-еквівалентів.

За своєю будовою А. Я. Коваленко поділяє усі терміни на: 1) прості, які складаються з одного слова: harvest – урожай; 2) складні, які складаються з двох слів і пишуться разом або через дефіс: agriculture – сільське господарство; 3) терміни-словосполучення, які складаються із декількох компонентів: arable land – орна земля. При цьому терміни-словосполучення поділяються на три типи. До першого типу належать терміни-словосполучення, компонентами яких є самостійні слова, які можуть вживатися окремо і які зберігають своє значення: bamboo – бамбук, cane – лоза, ціпок. До другого типу відносяться такі терміни-словосполучення, які мають один із компонентів аграрний, а другий – загальнонавчальної лексики. Компонентами такого типу можуть бути два іменники, або іменник і прикметник. Цей спосіб утворення аграрних термінів більш продуктивний, ніж перший, де два компоненти є самостійними термінами: harvesting – збирання урожаю, combine – комбайн. До третього типу відносяться терміни-словосполучення, обидва компоненти яких є слова загальнонавчальної лексики і тільки сполучення цих слів є терміном. Такий спосіб утворення науково-технічних термінів непродуктивний: flag-leaf – бот. ірис [2, с. 259].

У сучасній науковій літературі, зокрема в аграрних проблемах, часто простежується таке явище, коли термін в одній галузі має два і більше значень: crop – урожай; жнива; посів; с.-г. культура, food – 1) їжа, корм; 2) продукти харчування; 3) поживні речовини; 4) поживний. Така багатозначність, на думку науковців, створює нечіткість і підміну одного терміну іншим. І тут особливо важливо враховувати контекст, тобто лексичне і граматичне оточення даного терміну. Очевидно, що описані випадки характерні не лише для термінів біотехнології, але й для значно ширшої групи термінів, що використовуються в аграрній галузі.

Особливості функціонування термінів потребують відповідних засобів перекладу їх значення на рідну мову. Оскільки в сучасній англійській дуже поширені терміни-словосполучення, Л. Л. Ритікова аналізує основні прийоми перекладу цих лексичних одиниць. 1) Переклад за допомогою слів і виразів рідної мови, які дослівно відображають слова і вирази англійської мови (так зване калькування): chain reaction – ланцюгова реакція, natural selection – природний добір. 2) Переклад з використанням родового відмінку, наприклад: plant protection – захист рослин, soil erosion – ерозія ґрунту. 3) Переклад іменника за допомогою прикметника, наприклад: water energy – водна енергія, cell engineering – клітинна інженерія. 4) Переклад словосполучення за допомогою групи пояснювальних слів, наприклад: biotechnology-derived – той, що має біотехнологічне походження, relay cropping – змінна система вирощування сільськогосподарських культур. 5) Переклад зі зміною порядку компонентів атрибутивної групи, наприклад: plant protection measures – засоби захисту рослин, ecosystem equilibrium state – стан рівноваги екосистеми. Особливу увагу науковець приділяє перекладу термінологічних сполучень, які складаються з двох або трьох слів: food safety – безпека продуктів харчування, food crop – сільськогосподарська продовольча культура, herbicide-tolerant crop – сільськогосподарська культура, стійка до гербіцидів [4, с. 24–29].

У сучасній науці існує багато різних моделей, які визначають порядок та способи перекладу термінологічних одиниць. Головне завдання перекладача полягає в тому, щоб засобами іншої мови цілісно й точно передати зміст оригіналу зі збереженням усіх його особливостей. При цьому «цілісність» перекладу варто розуміти як єдність форми й змісту на новій мовній основі. Якщо критерієм точності перекладу є тотожність інформації, що повідомляється різними мовами, то цілісним (повноцінним чи адекватним) можна визнати лише такий переклад, який передає цю інформацію рівноцінними засобами. Інакше кажучи, переклад повинен передавати не тільки те, що виражено оригіналом, але й так, як це виражено в ньому. Ця вимога стосується як перекладу відповідного тексту в цілому, так й окремих його частин. Отже, однією з головних відмінностей вузькогалузевої літератури є наповнення тексту спеціальними термінами. Проведений аналіз свідчить про те, що в аграрних текстах велика кількість загальнонавчаних слів набувають значень, спеціальних для аграрної сфери, тобто стають вузькогалузевими термінами. Для подолання труднощів, що виникають під час перекладу фахових, зокрема аграрних текстів, необхідно ґрунтовно аналізувати спеціальну лексику, вивчати її багатозначність, синонімію, антонімію, особливості словотворення, а також різноманітні скорочення, аббревіатури та власні назви, що простежуються у зазначених текстах. Результати, отримані під час дослідження особливостей перекладу англійської аграрної термінології, можуть бути ефективно використані під час подальшого поглибленого вивчення структурно-семантичних особливостей зазначених термінів у перекладацькому аспекті.

У процесі термінування нових понять перевагу слід надавати утворенню термінів на основі інтернаціонального (переважно грецько-латинського) лексичного і словотвірного фонду. Давньогрецька і латинська мови – мертві, саме тому вони зручні для утворення термінів у різних національних мовах. Грецько-латинські елементи, які втратили природні умови розвитку, стандартизуються, моносемізуються, що є дуже цінним для термінології.

Терміни, які складаються з грецьких та латинських елементів, з однаковою легкістю утворюються у багатьох мовах, причому форми їх побудови є дійсно міжнародними. Наприклад, fungicide – фунгіцид, nitrogen – азот, family compositae – сімейство складно квіткових, lecithin – лецитин, flora and fauna – флора і фауна.

Легкість утворення, точність, короткість і змістовний доступ—ось риси, що характеризують терміни інтернаціонального походження і обумовлюють доцільність використання цього засобу терміноутворення у процесі формування української і англійської науково-технічної термінології.

В англійській мові великого поширення набули термінологічні лексичні та фразеологічні лакуни. Їх поява теж свідчить про особливості локальної культури варіанту та інваріанту англійського етносу. До категорії термінологічних лексичних лакун можна віднести, наприклад: *acidosis n.* – порушення рівноваги між лугами та кислотами на користь кислот, *tillage n.* – обробіток ґрунту з допомогою сільськогосподарських знарядь, *palatability n.* – смакові якості, *lubricant n.* – змащуюча речовина.

Таким чином, всі англійські термінологічні лакуни, за своєю етимологією є власне англійськими лексичними одиницями (*crop, kilbig, crawler*) або ж термінами латинського походження (*acidosis, lubricant*), і являють собою складні випадки щодо перекладу на інші мови.

Однак більшість англійських термінологічних одиниць взагалі не мають особливостей щодо передачі лексичного значення. При цьому, кожен термін в україномовній терміносистемі має своє відповідне лексичне значення, притаманне тільки тій сфері функціонування, де він активно використовується, наприклад: *crankshaft n.* – колінчатий вал, *internal combustion engine n.* – двигун внутрішнього згорання, *drawbar n.* – причіпний пристрій.

Підкреслимо, що англійська термінологія найчастіше є іменниковими сполуками. У такому випадку смислове навантаження несе основний іменник, а іменник, використаний у якості означення, несе на собі додаткове навантаження. Наприклад, *belt pulley n.* – привідний шків, *belt driven pulley n.* – клинопасова передача, *yield capacity n.* – врожайність.

Оскільки наука і техніка пов'язані з процесом постійного удосконалення і розвитку в тій чи іншій галузі, то й нові терміни з'являються як наслідок вираження зовсім нового поняття. Наприклад, *GPS* – глобальна система позиціонування, *GIS* – геоінформаційні системи, а також в ряді випадків для відображення нових значень уже існуючих слів. Наприклад, *Asrobat* – це фунгіцид системної дії нового покоління, *Jupiter* – сорт соняшника.

Отже, гнучка терміносистема певної галузі знань є одним з основних засобів поповнення словникового запасу мови для спеціальних цілей, тому що агрономічні науки постійно удосконалюються, з'являються нові наукові розробки, дослідження й галузі. Саме цей фактор і є домінуючим у виникненні як окремих термінів, так і цілих терміносистем, які обслуговують своєрідну сферу їх функціонування у науковому тексті спеціального призначення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сліпович В. С. Курс перевода (английский – русский язык) / В. С. Сліпович. – Мн. : Тетра Системс, 2004. – 320 с.
2. Коваленко А. Я. Науково-технічний переклад / А. Я. Коваленко. – Тернопіль : Вид-во Карп'юка, 2004. – 284 с.
3. Циткина Ф.А. Терминология и перевод: (к основам сопоставительного терминоведения) / Ф. А. Циткина. – Львов : Вища шк. Изд. при Львов. гос. ун-те, 1988. – 156 с.
4. Ритікова Л. Л. Специфіка перекладу англійських термінів біотехнології у текстах професійного спрямування / Л. Л. Ритікова // *Materiały VIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Europejska nauka XXI wieka – 2012»*. – Volume 11. *Filologiczne nauki. – Przemysł. : Nauka i studia.* – str. 24–29.
5. Олійник А. Д. Англо-російсько-український глосарій термінів аграрної екології та екобіотехнології / А. Д. Олійник, Л. Л. Ритікова. – К. : Вид. центр НАУ, 2008.

*Азиза Кулахмедова, Шахло Халметова, Абдулла Рузиев
(Ташкент, Узбекистан)*

TENDENCY AND PERSPECTIVES OF SCIENCE AND EDUCATION DEVELOPMENT UNDER CONDITION OF GLOBALIZATION

Globalization is the greater integration of economic and social activity around the world that requires universal knowledge and its large-scale application. Looking back to history, it can be confirmed that such kind of tremendous growth was in large part led by the development of the steam engine, whereby mankind was first able to harness fossil fuel energy for productive tasks. This augmentation of power enabled the industrial revolution with the corresponding proliferation of productive activity and expansion in the range of products and services brought to market. As a compounding factor, further improvements in agriculture released a stream of labor into the recently arisen and relatively more productive industrial sectors. Simultaneous with these demographic changes and enhanced production technology, railroads and steamships supported scale economies and provided new opportunities for specialization and

exchange. In the early nineteenth century, this broad social and economic transformation set the course toward the advanced standard of living. These first basic transformations were followed by successive radical inventions and corresponding institutional restructurings. Consider, for example, the advent of electricity. More or less suddenly, power could be distributed in discrete units including into the home for powering numerous labour saving devices. This technological change gradually released women into the workforce and increased output. Other examples include the following: gas and then electric lighting increased the length of the working day; the development of the gasoline engine unmanaged power from grids and led to more flexible transportation; the telegraph, and then the telephone reduced distance by making it possible to communicate and coordinate activities across space, enlarging markets and furthering opportunities for specialization and exchange. Eventually, the development of the semiconductor spawned the current information technology revolution which ought to be viewed as one more epochal innovation wave that transforms the organization of economic and social activity². As such, development strategy today must be based upon the evolving productive and developmental logic of information technology and knowledge economics.

Advances in science, combined with the information revolution (itself a product of these advances), are driving an acceleration in the creation and Technology, Globalization, and International Competitiveness³, dissemination of knowledge. It is now possible to codify and digitize much of our understanding of science. This permits modeling and simulation, which in turn further speeds up the understanding of science and the creation of new goods and services. The time between basic scientific discovery and commercial application is decreasing. This is particularly evident in biotechnology. The product life cycle of most manufactured products is also shrinking. This is evident in the electronic products industry, ranging from computers and mobile phones to consumer electronics⁴. The increased importance of new technology can be seen in the increasing variety of goods and services produced. This can be appreciated in the increasing importance of manufactured products and services in trade. . It also means that everything happens faster, so in addition to facing more competition, they have to develop greater capability than before in order to respond rapidly and adequately to new threats and opportunities. There is also a movement towards greater openness in trade in services, including not only financial and business services, but also education⁵. It is no longer sufficient for developed countries to invest in higher education to stay ahead. They will need to focus on exploiting advantages in non-tradable services, transform their educational systems to prepare workers for those jobs, strengthen innovation and creativity, and put in place adequate trade adjustment mechanisms (Blinder, 2006).

Technological advance is very complementary with higher skills and more education⁶. As a result, education and skills are becoming more important in international competitiveness. Multinational corporations make their location decisions partly based on the education and skills of the local workforces. This means that countries need to make more investments on increasing education and skills. Globally, there has been an increase in average educational attainment. There has been a strong increase in the number of persons with higher education. Because of the knowledge revolution, there is a need for people to learn a diverse range of new skills. This has given rise to what Peter Drucker termed the “knowledge worker” (Drucker, 1994). The knowledge worker is not just the PhD with very narrow and advanced education. S/he is the technician and the graduate of the junior college. Many are workers who are coming back to get their college degrees, or workers who already have college degrees but are coming back to obtain specialized training certificates or more advanced degrees. Thus there is a need to think in terms of systems of life-long learning. This implies that it is necessary not only to expand primary education, but also to expand the access and quality of secondary and tertiary education. This may be difficult given tight budgetary constraints, so many countries will have to rely more on tuitions and private provision of higher education. Increasing higher education may bring the risk of losing people to the brain drain if graduates cannot find good jobs locally. Thus, according to Carl Dahlman’s viewpoint (2006, Technology, globalization, and international competitiveness) country governments have to think through their higher education strategies more carefully. In addition, he suggests that country’s governments need to think of education and training as integrated systems for lifelong learning and to start designing systems that will have multiple providers and multiple pathways to different levels of certification and qualification. Moreover, he offers that they also have to make more effective use of distance education technologies, particularly the potential of internet based education and training services which can be delivered anywhere, anytime at any pace⁷.

---

² Perez, C. (1992), *Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and of Golden Ages*, Edward Elgar, London

³ Palmisano, S. (2006) *The Globally Integrated Enterprise*, in *Foreign Affairs* (May- June)

⁴ Dahlman Carl (2006), *Technology, globalization, and international competitiveness: Challenges for developing countries*

⁵ OECD (2004), *Internationalization of Higher Education: Opportunities and Challenges*, OECD, Paris

⁶ De Ferranti, D. et al. (2002), *Closing the Gap in Education and Skills*, World Bank, Washington DC

⁷ Dahlman, C. J., D. Zhihua Zeng, and S. Wang (forthcoming 2006), *Developing a System of Life Long Learning in China to Enhance Competitiveness*, World Bank, Washington, D.C.

As a representative of philological science I would like to share experience in teaching foreign languages through video usage. Some people tend to think that the use of video in class is just listening “with pictures”, but in my opinion one of the perspectives in science and education development, especially in the process of learning any foreign language, video can add a special, extra dimension to the learning experience. Let me describe several advantages of its usage: students do not just hear language, they see it too, which greatly aids comprehension, since for example, general meaning and moods are often conveyed through expression, gesture, and other visual clues. Thus educator can observe how intonation can match facial expression. All such paralinguistic features help viewers to see beyond what they are listening to; cross-cultural awareness. Video is also of great value in giving students a chance to see such things as what kinds of food people eat in other countries, what they wear, how they communicate with each other. From my own experience most students show an increased level of interest when they have a chance to see language in use as well as hear it, and when this is coupled with interesting tasks. This is one of the ways to motivate your students.

Certainly, using video in classes has its disadvantages too, we need to be aware of a number of potential problems, like, the “nothing new” syndrome, to avoid such situation we have to provide video activities that are unique learning experiences and do not just replicate home television viewing. Another problem is poor quality tapes and disks. Poorly filmed and woodenly acted material will not engage students who are used to something better. In these circumstances we have to judge whether the quality is sufficiently good to attract our student’s interest. Teachers have to be sure that students can see and hear the video. The monitor must be big enough for the people at the back of the class to see the screen clearly. It is preferable to dim the ambient light sufficiently for the picture to be clear. Some students become frustrated when teachers constantly stop and start the video. It can irritate students if they can not watch how the “story” ends. Short video extracts are usually the best option; video sequences of between one and five minutes can yield a number of exercises, demonstrate a satisfying range of language, are easier to manipulate, and can be highly motivating.

BIBLIOGRAPHY

¹Perez, C. (1992), *Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and of Golden Ages*, Edward Elgar, London

² Palmisano, S. (2006) *The Globally Integrated Enterprise*, in *Foreign Affairs* (May- June)

³ Dahlman Carl (2006), *Technology, globalization, and international competitiveness: Challenges for developing countries*

⁴ OECD (2004), *Internationalization of Higher Education: Opportunities and Challenges*, OECD, Paris

⁵ De Ferranti, D. et al. (2002), *Closing the Gap in Education and Skills*, World Bank, Washington DC

⁶ Dahlman, C. J., D. Zhihua Zeng, and S. Wang (forthcoming 2006), *Developing a System of Life Long Learning in China to Enhance Competitiveness*, World Bank, Washington, D.C.

*Феруза Қурбонова
(Қўқон, Ўзбекистон)*

НАЖМИДДИН КУБРО РУБОЙЛАРИНИ ШАРҲЛАБ ЎРГАНИШ

Азал-азалдан илму ирфон бешиги бўлиб келган кўҳна Шарқ турли хил фанлар, маданият, маънавият ва маърифатни пеша қилган ва бу орқали кишиларнинг ақлу камолотини шакллантириш, маънавият ва маърифат олами юксак даражага кўтаришга бебаҳо ҳисса қўшган буюк алломаларни, устозларни етказиб берган замин саналади. Бугунга келиб ана шу алломалар қолдирган меросни ёш авлод тарбиясига йўналтириш, бу мероснинг маънавий кудратимизнинг рамзи ва донишмандлик тимсоли эканлигини таъкидлаб бориш ҳар қачонгидан ҳам муҳим бўлиб турибди. Ана шундай буюк зотлар сирасида Шайх Нажмиддин Кубро ҳазратларининг алоҳида ўрни борки, унинг илмий ва адабий меросини ўқув юртларида ўрганиш ҳар қачонгидан ҳам муҳим бўлиб турибди.

Нажмиддин Кубро ҳаёти ва ижодини ўрганиш бир неча йилдирки касб-хунар коллежлари дастурларидан мустаҳкам ўрин олган. Бироқ буларга ажратилган соатлар кам бўлиши билан бирга, унинг асарлари ҳақида берилган маълумотларни ҳам етарли эмас. Дарсликдаги қисқа маълумот ва рубойларидан берилган етита намунани ўрганиш орқали бу зот ҳақида батафсил маълумот бериш имконини бермайди. Шуни ҳисобга олиб, Шайх Нажмиддин Кубро ҳаёти ва рубойларига тегишли айрим масалаларни шарҳлаб ўргатиш ва шарҳлашнинг баъзи бир усуллари татбиқ этиш мақсадга мувофиқ. Рубойларни таҳлил қилиш ва шарҳлаш

жараёнида ўқувчилар Нажмиддин Кубронинг ҳаёт йўли, ўзига хос услуби, адабий меросидан баҳраманд бўладилар.

Шайх Нажмиддин Кубро – тасаввуф шайхи ва унинг илмий ва адабий мероси ҳам сўфийлик, унинг камолат йўллари ҳақида. Шу сабабдан толиби илмлар биринчи галда, тасаввуф таълимотининг моҳияти юзасидан аниқ маълумотга эга бўлиши даркор. Шорих ўзининг қисқа маърузасида таълимот моҳиятини ёритиб бериши талаб қилинади. Шунинг учун ушбу тезисни ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилса, мақсадга мувофиқ бўлади. “Тасаввуф Инсоннинг инсонлик моҳияти, жамиятдаги ўрни, ҳалоллик, виждон, иймон каби ҳислатларни фалсафий таҳлил этишнинг ўзига хос йўли бўлиш билан бирга, амалда кишиларни комил ахлоққа даъват этиши билан бардавомдир. Усмон Турор фикрига таяниб шуни айтиш лозимки, уни бир илм йўналиши сифатида умумий таърифлаганда, тасаввуф инсон қалбидаги ёмон сифатлардан ҳалос бўлиш чораларини ўргатувчи, қалбдаги эзгу сифатлар ва уларни қўлга киритиш йўллари кўрсатувчи, маънавий мартабаларни босиб ўтиб, энг юксак мартаба бўлмиш “комил инсон” мақомига эришмоқ қоидаларини ўргатувчи ва ниҳоят, тавҳид сирларини баён этувчи бир илмдир [1, Б.18-19].

Худди шу тезислар шарҳланганидан кейин Шайх Нажмиддин Кубронинг шахси, бу зот нима сабабдан шундай аталиши, илмий ва адабий мероси ҳақида маълумот ҳавола қилинади. Буни махсус слайд ёки кўйида берилган маълумотлар асосида “Нима учун?” технологияси орқали шарҳланса, ўқувчиларнинг маълумотларни англаб етишлари осон кечади. Дарҳақиқат, Шайх тафаккурий билим билан кароматни уйғунлаштирган, тасаввуфдаги ирфон фалсафаси ривожига салмоқли таъсир кўрсатган зот саналади. Аҳмад Кашмирийнинг ёзишларича, бу зот “замонасидаги авлиё ва муршидларнинг қомили, юксак мақомларга, зотий-сифатий тажаллийларга эришган, шунингдек малакут оламида кўриш, жабарут оламида учин, лохут оламида тавҳид ва ҳақойиқларга эришган, қалб дунёсида ғарқ бўлган эди”. Табиийки, Шайх Нажмиддин Кубро ўз даврининг энг комил инсонларидан бўлган. Бежиз бу зот Шайх Кубро сифати билан шарафланмаган. Унинг тасаввуф оламида сазовор бўлган юксак мақомотлари айни мана шундай рутбалар билан шарафланишга сабаб бўлган. Бундан ташқари, унинг Томмат ул-Кубро сифати ҳам бўлиб, бу “бало-қазоларнинг олдини олувчи”, “буюк башоратчи” деган маъноларни англатади. Шайх “валийтарош” (валийларни парваришлаб етказувчи) рутбаси билан ҳам улугланган. Бунинг сабаби шуки, Шайх Нажмиддин Кубронинг назарлари бемисл ўткир бўлганидан, қалбларида илҳом-важд жўш урган чоғда, атрофидаги кимга назарлари тушса, ўша киши валийлик мартабасини топар, илоҳий сирлар кашшофига айланар экан.

Нажмиддин Кубродан бир қатор илмий ва бадиий мерос етиб келган. “Одоб ус-суфия”, “Фавойих ул-жамол ва фавотих ул-жалол”, “Фақирлик ҳақида рисола”, “Ҳидоят ул-толибин”, “Минҳож ус-солиҳин”, “Ал-усул ал-ашара”, “Ас-соир ул-хоир”, “Ас-сайр вал-хайр”, сингари рисоалари шулар жумласидандир. Булардан “Одоб ус-суфия” китоби энг кўп тарқалган бўлиб, Истамбул, Қозон, Техрон ва бошқа шаҳарларда бир неча бор нашр этилган. Нажмиддин Кубро баъзи бир ҳикматлар эътибор қилинса, улар орқали бу зотнинг сўфийлик йўли ва носих сифатидаги ҳислатлари борасида маълум тасаввурлар ҳосил бўлади: “Дунёю охират яхшилигини қаноатда, ёмонлигини тамаъда кўрдим”; “Энг гўзал безак тавозеъ, энг хунуги бахиллик экан”; “Муваффақиятни саъй-ҳаракатда, муваффақиятсизликни лоқайдлик ва дангасаликда, балони тилда, ҳаловатни сукутда кўрдим”; “Энг ноёб неъмат ростгўйлик ва қаҳрамонлик, энг оғир бало мунофиқ дўстлар экан”; “Энг яхши сарҳисобни кишининг ўз нафси билан ҳисоблашишда, оқилни охиратга, жоҳилини дунёга интилишида кўрдим”; “Инсонга келадиган барча офат тилдандир”. Мазкур ҳикматлар машғулотлар давомида жиддий шарҳлаб борилса, унинг рубойлари маъзига сингдирилган фикрларни англаб етиш бирмунча энгиллашади.

Бизга маълумки, рус шарқшуноси Е.Э.Бертелс Нажмиддин Кубронинг таржимаи ҳолини тадқиқ этиб, ўз даврининг ёрқин шахсларидан бири эканлигини алоҳида таъкидлаган. Унинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ баъзи тарихий шахслар ва саналардаги чалкашликларга аниқлик киритган. Унинг 25 та рубойиси ҳамда “Шайх Нажмиддин Кубро қиссаси” манокибини эълон қилган. Ўқитувчи шу ўриндан бошлаб асосий диққатни Кубронинг ишқ ва маърифат нури билан йўғрилган рубойларига қаратиб, уларнинг муаллиф руҳий ҳолати, кўнгили кечинмалари ифодаси ҳисобланганини айтиб ўтиши лозим. Кубро руҳ хусусияти, борлик ва йўқлик тушунчалари, илоҳий оламни ақл билан билиш мумкин эмаслиги, ақл фақат зоҳирий нарсалар, ҳодисаларни билиши мумкинлиги, ҳақиқий моҳиятни девона, ошиқ қалб билишга қодирлигини ўз тариқати талабидан келиб чиқиб, рубойлари маъзига сингдиради. Буларда сўфий ва айни чоғда, етукликка интилган кишиларнинг камолоти ҳақидаги қарашлари бадиий- фалсафий мушоҳадалар воситасида талқин этилади:

Ишқинг майини ичиб бу дил маст бўлгай,

Ҳажринг ғамини чекиб, у, бил, паст бўлгай.

Бир боксанг агар – кўйингда тупроқ бўлган

Жонсиз танага жон яна пайваст бўлгай! [2, Б.101-107]

Нажмиддин Кубро ҳақиқатни излаш, илоҳий ишқни қуйлаш, покдомонлик, тўғрилиқ, софлик, самимийлик йўлига даъват қилиш, илоҳий муҳаббатга сазовор бўлиш мақсадини ўзига шиор қилган кишининг ҳол ва мақоматнинг турли босқичларидаги ўй ва кечинмаларию ранжу изтиробларини бадиийлик қобигида тасвирлашга ҳаракат қилган. Унинг ҳаёт йўлини нурафшон этиб турган маъшуқа гўзаллигини таърифлаш йўлини тутади. Ва бу йўналишдаги фикрларини турли хил тимсоллар воситасида тақдим этади. Шу сабабдан бўлса керак, унинг рубойларида гоҳ висол умиди, гоҳ хижрон азобидаги ошиқ ҳолатлар бекиёс жўшқинликда теран ифодаланган:

Сендан ҳама шўхлик ва паришонлигимиз,

Сендан ҳама ошуфтаю ҳайронлигимиз.
Ҳар торига кокилингни дил бойлашимиз,
Сендан ҳама ғунча каби хандонлигимиз.

Шуни унутмаслик лозимки, мумтоз адабиётнинг етакчи йўналишларидан бири Ишқ талқини бўлган ва бу йўналиш айрим қалам аҳлларида яқраглик касб этган бўлса, баъзиларида муайян айриликлар билан намоён бўлган. Нажмиддин Кубро талқинида ишқ илоҳий ҳис-туйғу ифодаси бўлиб, ошиқ ўз маҳбубини хаёллагач, унинг васлига етишмоқни орзу қилади ва қалби безовта бўлиб, ўзида битмас-туганмас завқ-шавқ уйғотади. Иштиёқ даражасига кўтарилган ишқ муҳаббат мақомига етиб боради. Бунда маҳбуб учун ўзидан кечган ошиқ бутун борлигини фидо этиш даражасига чиқади. Буни бир сўз билан фано мақомига эришмоқ деб тушуниш тўғри бўлади. Дўстдан нишон ва орифдан жон, яъни кимки ишқ билан ўлса, шундай ўлгани маъқул, ўлим билан тугамаган ишқда хайр йўқдир, деган тўхтамаг келган буюк мутафаккир:

Сўфий бўлиб, айла бир кеча оху фиғон,
Дунёни Яратган ҳаққи, кўзғол шу замон:
Ҳанжарни кўлингга олу эт ўзни шаҳид,
Ёр васлини истаса, нетар жисмни жон...

Нажмиддин Кубро фалсафасида Ҳақ ва руҳ собит борлиқ деб ҳисобланган. Унинг қарашларича, дунёдаги ҳеч бир нарса собитликни даъво қилолмайди. Кишилар наздида мавжуд бўлиб туюлган нарсалар аслида мавжуд эмас, чунки улар яралган ва комил эмас, улар ўзгаришда, емирилиш ва йўқолишда бардавом бўлади. Бинобарин, йўқ бўлиб туюлган нарсалар руҳ бўла олмайди, бу нарсалар худди кўпик остидаги тўлқинга ўхшайди. Руҳ эса худди шамол кўзга кўринмаганидек, нигоҳга ташланмайди, бироқ шундай эса-да, ҳар доим мавжуд, комил ва собитдир:

Ҳар нарсаки, йўқми, йўқ ўшал мисли шамол,
Ҳар нарсаки, борми, оқибат топди завол.
Бор нарсани оламда гумон эт йўқ деб,
Йўқ нарсани бор дебон бироқ айла хаёл.

Мазкур фалсафий қарашлар кейинги рубоийларда ҳам давом эттирилади. Илоҳий оламни ақл билан билиш мутлақо мумкин эмаслиги, ақл фақат зоҳирий нарсаларни идрок қилишга қодир эканлигини таъкидлайди. Унинг кўрсатишича, асл моҳият фақат қалб орқали англаб етилади. Шунинг учун ана шу эзгу талаб йўлида ҳар бир киши етукликка интилмоғи лозим. Ният самимий экан, бунга эришиш йўлида дунёга ҳою хавасдан, кишини мудом йўлдан уриб турувчи нафси аммора кутқусидан бутунлай озод бўлиш, покланиш, бутун оламни, Ҳақни қалб кўзи билан кўриш даражасига чиқиш зарурлигини такрорлашдан чарчамайди:

Ҳақ йўлга ҳар лаҳза саяй этмак лозим,
Дунёдан этак тортмагу кетмак лозим .
Дийдангни давола, зеро, олам ҳам – Ул,
Кўрмак Уни – асрорига етмак лозим .

Шайх инсон вужудига азалдан уя куриб олган нафсни ҳар қандай кишини дунёга чирмаб боғлаб ташлайдиган бир занжир, деб ҳисоблайди. Инсоннинг вазифаси ана шу занжирларни парча-парча қилиб, нафсни бутунлай ўлдириб ташлаш, ўзидаги инсонликка номуносиб бўлган ҳайвоний кучларни маҳв этиш, энг мақбул ҳислатлар билан шаклланган иродасини чиниқтириб, ҳар жиҳатдан мукамаллик касб этишга интилишдан иборат. Нафснинг ёмонлигини англаш – инсоннинг ўзини, демакки, илоҳийликни англашидир:

Пинҳон эмас асло – ичда бир дев бордир,
Бошини кўтармоғи унинг душвордир.
Иймонни минг мартаба талқин қилдим:
Ул асли азам муслим эмас, куффордир.

Ўқитувчи намунасида қилинган бу шарҳлар Нажмиддин Кубро эришган комиллик ҳақида мулоҳаза юритиш имконини беради.

Дарсликда берилган рубоийлар ҳам талабалар томонидан шу тариқа таҳлилга тортилади. Рубоийларни бу тариқақа шарҳлаш осон кечмайди. Шунинг учун мумтоз асарлар таҳлиliga хос хусусият луғатлар устида ишлаш тамойилидан фойдаланиш зарурати туғилади. Талабалар учун тушунарси, кийин сўзлар ўқитувчи ёрдамида изоҳланади, маънолари аниқлаштирилади. Мазмуни англашилган сўзларни ўз ўрнида қўллаш таҳлилни осонлаштиради. Талабаларни кичик гуруҳларга ажратиб, ҳар бир гуруҳга икки-учтадан рубоийларни таҳлил қилиш топшириқлари берилади. Шу ўринда дарсликдаги савол ва топшириқлардан ҳам ижодий фойдаланиш имконияти туғилади. Гуруҳ аъзолари ўзларига тегишли матнни ўзаро ҳамкорликда шарҳлайдилар, фикрларини ўртоқлашадилар, ўз муносабатларини билдирадилар.

Бундай таҳлиллар дарс соатига белгиланган вақтдан унумли фойдаланиш, ўқувчилар фаоллигини тенг таъминлаш, диққатни муҳим нуктага йўналтириш имкониятларига кенг йўл очади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Усмон Турор. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. – Б. 18-19.
2. Рубоийлар форс тилидан Э.Очилов таржимасида берилди. Қаранг: Донишмандлар тухфаси. Рубоийлар / Таржимон, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Эргаш Очилов . – Т.: Ўзбекистон, 2009. – Б. 101-107.

ВИРАЗНІСТЬ ЯК КОМУНІКАТИВНА СКЛАДОВА ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СТАРШИХ КЛАСАХ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ

Формування всебічно розвинутої, духовно багаті мовної особистості, спроможної на соціальну адаптацію й репрезентацію власної індивідуальності засобами рідної мови – нагальне завдання, що стоїть перед учителями профільної школи та визначає основні проблеми сучасної лінгводидактики.

Старшокласники повинні не тільки засвоїти вироблені суспільством правила мовленнєвої комунікації та виражальні можливості мовних одиниць усіх рівнів, а й оволодіти протягом вивчення розділу «Морфологія» певним рівнем мовленнєвої компетентності, адже «чим більший запас виражальних засобів мови, яким володіє мовець, тим легше йому знайти ті, що можуть забезпечити адекватне відтворення змісту думки й ефективну реалізацію задуму» [6; 120]. Такий підхід до формування мовної особистості вимагає визначення ролі виражальних засобів у системі комунікативних умінь і навичок учнів профільної школи під час вивчення морфології.

Без урахування важливих чинників неможливою є повноцінна мовна освіта старшокласників, що забезпечує виховання культури мовлення, зокрема формування такого її складника, як виразність і образність та досягається не тільки вивченням словесно-інтонаційних засобів мови, дотриманням літературних норм, а й культурою мислення й почуттів, мовленнєвою поведінкою комунікантів.

Виразність і образність як комунікативні якості мови, властивості слова та якості мовлення розглядали О.Ахманова, Н.Бабич, Т.Винокур, О.Горошкіна, П.Дудик, Т.Ладиженська, М.Пентилюк, О.Потебня, Д.Розенталь, С.Рубінштейн, В.Телія, Л.Струганець, В.Чабаненко. Виразальним засобом, що забезпечують виразність і образність мовлення, присвячені праці Г.Апресяна, Н.Бабич, М.Ляшя, В.Ковальова, М.Кожіної, О.Пономаріва. Вагомий внесок у дослідження формування мовленнєвої компетентності школярів становлять і дослідження останніх років Н.Веніг, Л.Кулибчук, А.Ляшкевич, Т.Мельник, А.Нікітіної, Л.Попової, Л.Цінько та ін.

Мета статті – звернення уваги на важливість постановки проблеми формування в старшокласників умінь та навичок розуміти, аналізувати і відтворювати виражальні засоби на уроках української мови під час вивчення морфології.

Найбільш важливим для нашого дослідження є розкриття сутності такої комунікативної якості мовлення, як **виразність**, оскільки вона **досягається виражальними засобами мови**, тобто визначається рівнем умінь і навичок користуватися ними у процесі формування мовленнєвої діяльності на уроках української мови під час вивчення морфології [9; 13-15].

У працях вітчизняних і зарубіжних дослідників (І.Арнольд, Н.Бабич, В.Виноградов, Т.Винокур, О.Галкіна-Федорук, Д.Ганич, Б.Головін, В.Девкін, Г.Дідук, І.Олійник, А.Коваль, В.Ковальов, Г.Колесник О.Потебня, Д.Розенталь, В.Русанівський, Л.Струганець, К.Святчик, А.Теленкова, В.Телія, Л.Щерба та ін.) ми не виявили чіткого теоретичного обґрунтування поняття «виразність мовлення» у площині практичного його використання. Однак, розглядаючи ознаки культури мовлення й окремі якості мовлення, учені (Н.Бабич, Б.Головін, О.Горошкіна, А.Коваль, М.Пентилюк, В.Чабаненко та ін.) звертаються й до виразності та пов'язують її в основному з правильністю (чіткістю, розбірливістю, зрозумілістю) чи експресивністю (почуттєвістю, вимовністю, промовистістю) мовлення як складником образності. Загалом у мовознавстві «виразність» розглядається як властивість слова, так і якість мовлення.

Термін «виразність» дуже часто змінюють терміном «експресія» (від лат. *expressio* – виразний, здатний відобразити емоційний стан, наділений експресією). Словник-довідник лінгвістичних термінів за редакцією Д.Розенталя, М.Теленкової дає таке визначення: «Виразний – той же, що й експресивний» [10; 69]. Г.Колесник убачає в експресії «те, що протиставляється стандарту, марковане, характерне» [6; 39].

Так, Д.Ганич, Б.Головін, Г.Дідук, І.Олійник, О.Потебня, Д.Розенталь, М.Теленкова, В.Телія, К.Святчик визначають експресивність як певну якість мовлення, що є виразно-зображувальною, а О.Ахманова стверджує, що експресія – це «виражально-зображальні якості мовлення, що відрізняють його від звичайного (або стилістично нейтрального) й надають йому образності й емоційного забарвлення» [1; 3].

Аналізуючи погляди мовознавців В.Виноградова, Г.Винокура, О.Галкіної-Федорук, В.Ковальова, В.Русанівського, Л.Щерби Г.Дідук розмежує поняття «експресія», «виразність» і «образність» і зазначає, що експресія породжується образністю, це збільшення вражаючої (діючої) сили вислову, надання йому особливої мотивованої піднесеності. Нам імпує думка, що експресія сама виступає породженням образності та становить інтенсифікацію виразності. Ми погоджуємось із твердженням В.Чабаненка, котрий зазначає: «Експресія – це не те, що надає мовленню емоційності, образності, характерності, а те, що саме породжується емоційністю, образністю, характерністю мовлення. Експресія – це не виразність, а інтенсифікація, підкреслення

виразності, це збільшення вражаючої (діючої) сили вислову, надання йому особливої психологічно мотивованої піднесеності» [12; 76].

Спираючись на ці визначення, можемо зробити висновок: виразність мовлення містить у собі дві різні, але взаємопов'язані категорії: образність і виразність, тобто прагнення мовця відобразити в мовленні самого себе, своє ставлення до предмета розмови, до співрозмовника, що вимагає включення емоцій і почуттів. Звідси випливає необхідність уточнити поняття «виразність» та «образність».

Виразності як невід'ємній складновій культури мовлення багато уваги приділяє Н.Бабиш. Вона визначає його як «оформлене відповідно до мети і з урахуванням специфіки слухача усне мовлення, яке внаслідок своєї правильності й емоційно-естетичної завершеності, передає думку та почуття мовця й викликає відповідну реакцію слухача» [2; 10].

Загалом культура мовлення зазначає, що виразність – це комунікативна якість мовлення, особливості її структури якої впливають не тільки на розум, а й на емоційний бік свідомості. Б.Головін визначив причину, за якою поняття «образність» та «виразність» можуть бути розгалужені: одні засоби виразності «виражають», тобто співвідносяться з розумом і емоціями мовця та слухача; інші – «відображають», тобто співвідносяться зі світом речей, формулюють конкретно-чуттєві уявлення про дійсність на основі діяльності уяви. Отже, ці категорії мають різну психологічну основу (виразність – емоції; образність – уяву). Засобами виразності можуть бути всі засоби мови й мовлення, якщо вони відповідають комунікативним цілям автора мовлення [7; 2].

Проблема образного мовлення передбачає розуміння категорії образності передусім як комунікативної якості мовлення, хоча й досі чітко теоретично не обґрунтовано феномена «образне мовлення». Якщо Н.Бабиш, розглядаючи основні комунікативні ознаки культури мовлення (правильність, точність, логічність, багатство, чистота, доречність, достатність, ясність, виразність, емоційність тощо), взагалі не називає образність, то Б.Головін, М.Пентиліук та інші дослідники виділяють серед якостей мовлення й **образність**, указуючи, що вона є **складовою виразності** мовлення, а отже, досягається також, як і виразність, **за допомогою виражальних засобів** мови.

В.Ковальов звертає увагу на морфологічні виражальні засоби українського мовлення як категорії граматичних виражальних засобів і вважає, що виражальність цих засобів менш помітна в мовленні, ніж виражальність засобів інших рівнів мови [6; 89].

Морфологічні виражальні засоби передбачають вирішення ряду завдань (спостереження, аналіз, співставлення, функціонування морфологічних одиниць, виявлення словотворчих, граматичних виражальних одиниць у окремих реченнях та текстах, виявлення оцінних суфіксів в іменниках та інших частинах мови, переказ текстів з опорою на основні морфологічні одиниці тощо), які сприяють формуванню мовної та мовленнєвої компетенції, а також впливають на варіативність користування мовними одиницями цього рівня.

М.Пентиліук наголошує, що частини мови, окрім комунікативної функції, у текстах різних стилів виконують ще й додаткову, стилістичну функцію, оскільки служать виражальними засобами мови. Вона акцентує увагу на розрізненні *морфологічних синонімів*, стилістичне забарвлення яких виявляється в текстах різних стилів (*касир - касирка - касириша; червона - червоная*) [9; 140]. Систематичне вивчення частин мови та глибокі знання лексичних значень, граматичних ознак і способів словотвору сприяє кращому розумінню значення слів і збагаченню словника учнів, адже загалом морфологічні виражальні засоби покликані виробляти в школярів навички користуватися, наприклад, іменниками з суфіксами зменшено-пестливого значення та згрубілості, прикметниками-епітетами, прикметниками-метафорами, дієсловами-метафорами, надавати мовленню образності за допомогою дієприкметників і дієприслівників, використовувати прислівники для підвищення виразності мовлення, уживати прийменники-синоніми, сполучники-синоніми, частки й вигуків як виражальні засоби тощо.

Серед афіксів чільне місце посідають іменникові суфікси пестливості (*-очок-, -ичок-, -оньк-, -ісіньк-, -есеньк-* тощо). Стилістично нейтральним (неемоційним) словам вони надають первинної почуттєво-оцінної виразності різного ступеня: (*година*) - *годинка* - *годиночка* - *годинонька*; стилістично ж маркованим (емоційно-оцінним) словам – вторинної, додаткової почуттєво-оцінної виразності різного ступеня: (*воля*) - *волячка* - *воленька* тощо. Пестливі суфіксальні утворення з первинною і вторинною емоційно-оцінною виразністю характерні для усного побутового (зокрема дитячого), фольклорного і художнього мовлення та надають йому особливої теплоти, задушевності, ліричності [9; 71].

Старшокласники повинні розуміти, що виражальні засоби мовлення можуть підкреслити, посилити творчий задум автора (мовця) або видозмінити, спотворити його, а численні відтінки людського голосу повинні використовуватись відповідно до змісту висловлювання, збігатися з ним, а не суперечити задумові.

Отже, виражальні засоби на уроках української мови під час вивчення морфології повинні слугувати меті спілкування, визначатися обставинами та формою мовлення, змістом, обсягом, а також синтаксичною організацією та стилістичним оформленням висловлювання, наявністю адресата, і, звичайно, сприяти підвищенню рівня мовленнєвих умінь і навичок учнів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
2. Бабич Н.Д. Основы культуры мовлення. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
3. Варзацька Л. Формування організаційно-діяльнісних умінь у мовній освіті / Л. Варзацька // Дивослово. – 2009. – № 1. – С. 20-22.
4. Голуб Н. Категорійний апарат сучасної української лінгводидактики: проблеми і перспективи // Дивослово. – 2013. – №6. – С. 14-18.
5. Дороз В. Навчання української мови у процесі формування готовності до міжетнічної комунікації // Дивослово. – 2010. – № 7. – С.2-7.
6. Ковальов В.П. Виразальні засоби українського художнього мовлення. – Херсон, 1991. – 125 с.
7. Максименко Л. Формування життєвої компетентності особистості // Шкільний світ. – 2001. – №48. – С.2.
8. Мироненко Т. Формування образного мислення учнів на уроках лексикології // Дивослово. – 2003. – №1. – С. 37-40.
9. Практикум з методики навчання української мови / За ред. М.І.Пентиліук. – К.: Ленвіт, 2003. – 302 с.
10. Словник-довідник з української лінгводидактики: Навчальний посібник і За ред. М.Пентиліук. – К.: Ленвіт, 2003. – 150 с.
11. Шляхова В. Робота із словником на уроці української мови // Українська мова і література в школі. – 2002. – №8. – С.11-13.
12. Чабаненко В. Стилїстика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.

*Яна Романцова
(Харьков, Украина)*

А.Т.ТВАРДОВСКИЙ И ЕГО КРИТИКИ

Поэме «Тёркин на том свете» принадлежит особое место в творческой биографии Твардовского: единственный раз он выступил как сатирик, подвергший язвительной критике различные аспекты советской действительности. Работа над поэмой началась вскоре после войны, но в силу тогдашних условий, она, естественно, не могла быть напечатана и распространялась в списках. Лишь в 1963 году прочитанная в присутствии Н.С.Хрущёва и лично им одобренная, она появилась одновременно в «Известиях» и в «Новом мире». Под публикацией поэт проставил даты: «1945-1963», демонстративно подтвердив этим своё авторство текстов, ходивших в «самиздате». Политическая острота поэмы Твардовского не могла не вызвать приступов ярости в ретроградных кругах тогдашней литературной общественности. Не успела обсохнуть типографская краска восьмого номера «Нового мира» за 1963 год, где был напечатан «Тёркин на том свете», как по поэме был дан первый залп, и дал его, естественно, постоянный противник и недоброжелатель Твардовского – «Октябрь». Всего через два месяца в нём была напечатана обширная статья Д.Старикова с выразительным названием – «Тёркин против Тёркина».

Прежде всего, критик попрекнул поэта тем, что он, дескать, изменил своему не раз высказанному убеждению, что «Василий Тёркин» не может быть продолжен на ином материале, что это означало бы «эксплуатировать» готовый, сложившийся образ, а такие вещи в искусстве невозможны. «Решив обнародовать «Тёркина на том свете», – вопрошал Д.Стариков, – не вступил ли автор, таким образом, в спор с самим собой, со своим прежним отношением к любимому герою, со своим сложившимся представлением о судьбе лучшего из собственных созданий?» [1, с. 194].

Как будто признавая право художника на условность, пользуясь которой художник может добиться наибольшего эффекта, тем более, когда преследуются цели сатирические, критик Твардовскому в этом праве по существу отказывает: «жизнелюба» Тёркина, не предполагавшего расставаться с этим светом «лет до девяноста», отправлять «на тот свет» никак нельзя, самим этим «что-то надломилось в нём, что-то утеряно в нём навсегда». «Ну, нет уж, куда этому, новому Тёркину «с того света» против прежнего! Покорность неодолимой судьбе, душевная подавленность, чувство невозвратимости жизни ...- мотив, почти совсем отсутствовавший прежде в «Василии Тёркине», – звучит в новой поэме А.Твардовского настойчиво, неумолимо и, по правде, весьма назойливо, придавая всему повествованию оттенок безысходности» [1, с. 196].

Критик упрекает поэта в том, что он взял за исходный пункт не борьбу Тёркина со смертью, а его, хоть и неполную, и временную смерть, и делает вывод: «...Поэма «Тёркин на том свете» в наибольшей степени, чем что-либо иное, сделанное А. Твардовским, противоречит живому направлению и сущности его таланта, оспаривает неоспоримое в нём, и, прежде всего, конечно, «Книгу про бойца» [1, с. 197]. Многократно и настойчиво Д.Стариков твердит, что новая поэма Твардовского не выдерживает сравнения с достижениями и возможностями её автора, что борьба «живота ради», которую ведёт Тёркин в загробном мире, несравнима с

боем «ради жизни на земле».

Несколько завуалировано и витиевато, Д.Стариков, следуя неизменному обычаю «Октября», выдвигает против Твардовского и прямые политические обвинения: он, дескать, пропагандирует не «позицию коллективиста, видящего в государственном аппарате необходимые орудия политической и хозяйственной революционной борьбы», а «позицию индивидуалиста, собственника, по-своему опирающегося на многовековые традиции и идеалы крестьянской патриархальщины»; «новый Тёркин» «не поднимается до политических категорий: мир делится в его представлении на «живых» и «мёртвых», на «умных» и «дураков». Так что, когда Д.Стариков напоминает, что «мельница врага» всё ещё существует и мелет, и всё ещё есть среди нас люди, способные лить на неё воду» [1, с. 201-202], не остаётся никакого сомнения в том, что именно таким человеком он считает Твардовского. И завершается статья выводом, подготовленным всем ходом предшествующих рассуждений: автор «Тёркина на том свете» «пошёл порой весьма и весьма в сторону, а порой и прямо против многого из того, что сам создал прежде» [1, с. 207].

Вслед за Д.Стариковым к нападкам на «Тёркина на том свете» подключился Б.Механов, опубликовавший в журнале «Дружба народов» статью «Атака в одиночку». Схема рассуждений примерно та же. Сначала уверения в любви к Твардовскому и реверансы в адрес «Книги про бойца», затем заявление, что «новое знакомство с Тёркиным не принесло такой радости, как первое» [2, с. 259].

«Куда девался прежний Тёркин? Отчего он так вял, так пассивен, так покорен обстоятельствам?» [2, с. 260] Он ходил по «тому свету», принимая всё, как есть, подчиняясь всем бюрократическим, мёртвым порядкам, не выражая ни гнева, ни возмущения. Тёркин, утверждает автор, «утратил черты своего характера», и объясняет это тем, что «уже не Тёркин, не его характер занимает автора в новой поэме, а совсем другое» [2, с. 261]. Пушки автора, дескать, бьют больше по невозвратно прошлому, чем по настоящему. Поэме «не хватает здесь прежней активности героя, который утверждал бы всеми своими мыслями поступками наш мир и отрицал бы тот «загробный»! А.Твардовский ходил в свою атаку в одиночку. Он не взял с собой Тёркина». В этом Б.Механов видит «причину того, что новая поэма получилась и слабее «Книги про бойца», и вообще слабее возможностей такого замечательного мастера, как А.Твардовский» [2, с. 262].

Нельзя не отметить, что подобные инсинуации не остались без ответа. Среди журналов, выступивших в защиту поэмы и полемизировавших с Д.Стариковым, был и харьковский «Прапор» (1964, №6). Но не они делали погоду, особенно после того, как смещение Хрущёва в 1964 году лишило поэму начальственной поддержки. Поэтому её замалчивали, по возможности не включали в сборники произведений поэта, а отклики на неё всё более приобретали характер откровенной травли. Большинство нападков на «Тёркина на том свете» его автор обошёл пренебрежительным молчанием, но одна из них вызвала у него такое «огорчительное недоумение», что он решил дать «хотя бы самые необходимые разъяснения». Речь идёт о статье Б.Чиркова «Самоцветы».

Тому было несколько причин. Во-первых, статья появилась в «Правде», что по тем временам означало, что ей придаётся характер, так сказать, руководящего партийного указания. Во-вторых, эксплуатировалась репутация популярного артиста, что должно было, по замыслу инициаторов публикации, повысить её авторитет и весомость высказанных в ней суждений. В-третьих, опять-таки в духе тех времён, на сцену выпускался «представитель народа» - рабочий одного из совхозов Московской области товарищ Колодин, который вдруг узнал, что по воле «отца своего родного» отправился Вася Тёркин на тот свет.

«И обида охватила бывшего солдата. Друг его и соратник, прославленный воин, вдруг ушёл из нашей жизни. Разве есть у нас в стране лишние руки? Как же можем мы списывать со счетов бойца и труженика, вожака и выдумщика?»

И бывший воин, которому до всего дело, вооружается карандашом, берёт тетрадку и принимается за литературные занятия. Он, читатель и друг литературного героя, по-новому сочиняет продолжение его судьбы. Любовно, но требовательно выговаривает автору за то, что демобилизовал Тёркина, увёл его из нашей действительности. Решительно и твёрдо определяет он ему место в «рабочем строю». Хозяин земли и жизни зовёт Тёркина в деревню, на передовую линию борьбы и труда» [3].

В противовес поэме Твардовского Б.Чирков характеризует «литературный почин Колодина» как замечательный образец гражданственности советского человека». «Надо сказать, что не только настоящим патриотизмом и убеждённой интересна новая глава Тёркина. Её автор настолько проникся духом и стилем поэмы, что сочинённое им продолжение кажется вполне родственным тому, что мы знаем и любим уже в течение почти четверти века. Этому способствует и влюблённость Колодина в образ героя, и искренность его побуждений и, конечно же, его литературная одарённость» [3].

Не воздержался Б.Чирков и от того, чтобы апеллировать к «мнению народа». По его утверждению, «и непосредственно сам сочинитель, и наша редакция всё время получают добрые отзывы о «Тёркине в деревне» и настойчивые просьбы выслать текст этого дополнения к поэме» [3].

Твардовский объяснил Б.Чиркову, что «Тёркин на том свете» не является продолжением «Василия Тёркина», «что в ней в сказочно-условной форме речь идёт о том, как герой попадает «на тот свет», представляющий собою в сатирических красках те черты нашей действительности – косность, бюрократизм, –

которые мешают нашему продвижению вперёд». Он требовал от критиков соблюдения необходимого условия: «судя о произведении, принимать или отвергать его действительное, а не мнимое содержание» [4, с. 143-144].

В 1966 году поэма «Тёркин на том свете» была инсценирована Московским театром сатиры. Постановку осуществил В.Плучек, а главную роль блестяще сыграл А.Папанов. Хотя спектакль пользовался огромным успехом, он продержался на сцене недолго и был снят под откровенным нажимом властей. Причины понять не трудно. С приходом брежневского руководства начались попытки реабилитировать Сталина, предать забвению, всемирно утаить совершённые им преступления. Спектакль по поэме Твардовского действительно противостоял таким попыткам. Можно себе представить, какой отзвук получали гремевшие над зрительным залом слова:

«... Там – рядами по годам
Шли в строю незримом
Колыма и Магадан,
Воркута с Нарымом
За черту из-за черты,
С разницею малой,
Область вечной мерзлоты
В вечность их списала.»

А на сцене высвечивались лагерные бараки, обнесённые колючей проволокой, и вышки охраны. Неудивительно, что в адрес театра полетели критические стрелы.

Мера предвзятости рецензентов «Тёркина на том свете» осталась прежней, но тактика изменилась. Раньше делались попытки противопоставить «хорошую» поэму «Василий Тёркин» «плохой» поэме «Тёркин на том свете». Теперь была принята на вооружение другая, столь же спекулятивная схема. Твардовский, дескать, написал замечательную поэму, а вот инсценировавший её театр оплошал. В таком духе были выдержаны рецензии Ю.Рыбакова в журнале «Театр» и Д.Орлова в газете «Труд».

Поэма Твардовского, утверждал Ю.Рыбаков «сильна не только своим праведным гневом, но и подлинно народным, оптимистическим духом неотвратимой победы над злом. В поэме «тот свет» мы видим умным, убийственно насмешливым взглядом бывшего солдата, в спектакле этот взгляд стал испуганным... И если в сказке Тёркин не принял «того света», высмеял его – и тем победил, то в спектакле он отступил».

По той же схеме строилась и рецензия Д.Орлова. Сначала – реверансы в адрес поэмы Твардовского, появление которой «было встречено нашей общественностью с огромным интересом. Не могли оставить равнодушным проблемы, поднятые в ней, трагический накал многих её мест, победный оптимизм звучания в целом. Её сарказмом, её сатирическим запалом мы действительно простились с прошлым».

Совсем иначе критик отзывался о спектакле Театра сатиры: «...Смысловые, идейные акценты в спектакле по сравнению с поэмой сползли в сторону пессимистического испуга перед злом... Как результат: порою скучно, порою непонятно. Неточность приёмов местами сильно затемнила смысл». В подобной ситуации Твардовский, разумеется, не мог молчать. Ведь спектакль пытались очернить, опираясь на его поэму: «В поэме, оказывается, налицо и «праведный гнев», и «подлинно народный, оптимистический дух», и «трагический накал», и «сатирический запал», и «победный оптимизм звучания в целом». В спектакле же, если верить приведенным высказываниям, всё по-иному: отступление Тёркина перед силами «загробного» зла, «пессимистический испуг», и общее впечатление – «порою скучно, порою непонятно» [4, с. 145].

Казалось, было бы естественно, если бы автор поэмы с удовлетворением принял щедрые похвалы его поэме и со сдержанным сожалением согласился, «что спектакль, мол, действительно, того-то и того-то не раскрыл, не поднял, не осилил и т.д.», но Твардовский поступил иначе. Именно противопоставление спектакля поэме побудило его выступить с опровержением рецензий Ю.Рыбакова и Д.Орлова и напомнить, что «речь идёт не о пьесе, даже не о сценической композиции или инсценировке поэмы, а о поэме, разыгранной на сцене без каких-либо переделок в её тексте».

При этом Твардовский напомнил, что не так давно его поэме предъявлялись «те самые упрёки в «пессимизме» и общей идейно-художественной несостоятельности её, какие теперь обращены к спектаклю». И если теперь её стали превозносить с тем, чтобы таким образом принизить сделанное театром, то это, может быть, потому и произошло, что в театре она зазвучала с новой силой. «...Здесь, – писал Твардовский, – поэма явилась в особо отчётливой наглядности своей образной плотью и сути, оснащённая средствами, на мой взгляд, талантливого режиссёрского замысла, великолепной игры основных исполнителей, редкостной по своей экономной выразительности музыки, негромоздкого, лаконичного оформления и, наконец, профессионального умения и вдохновенного хотения всего в целом ансамбля» [4, с. 147].

Парадоксально, но именно тогда, «когда поэма зажила своей второй, сценической жизнью, Ю.Рыбаков и Д.Орлов обнаружили в ней и «гнев», и «дух», и «накал», и «запал», и «победный оптимизм звучания в целом», то есть то, что известная часть критики не желала или не могла увидеть в «Тёркине на том свете».

Полемику с Б.Чирковым и рецензентами спектакля Твардовский уместил в две небольшие заметки, объединённые самим автором под общим заголовком «По поводу «Тёркина на том свете». Это критические миниатюры: их общий объём менее шести страниц. Они запечатлели характерные черты Твардовского как

критика, человека и гражданина. Сдержанный, скупой на слова, тщательно избегающий каких-либо оценок своего творчества, Твардовский проявил жёсткую пронизательность в отстаивании того, что считал истиной.

Он не мог не знать, какие силы стоят за спиной Б.Чиркова, Ю.Рыбакова, Д.Орлова, кем инсценированы попытки исказить подлинное звучание поэмы «Тёркин на том свете» и её сценической интерпретации. Но он не отступил. Он знал, что «тот свет» наступает, уродует жизнь его современников и боролся с ним силой своего искусства. Вот в чём глубинная причина той благородной неуступчивости и несговорчивости, которые пронизывают его критические заметки.

Для него было невозможно отдать на растерзание тенденциозно настроенных рецензентов коллектив Театра сатиры, любовно воссоздавший его поэму на сцене. Он оценил по достоинству и его гражданское мужество, и артистическое мастерство. Он стал с ними в один строй. Спустя четыре десятилетия, мы можем отдать должное занятой им позиции.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Стариков Д. Тёркин против Тёркина // Октябрь. – 1963. – №10. – С.193-207.
2. Механов Б. Атака в одиночку // Дружба народов. – 1964. – №1. – С.259-262.
3. Чирков Б. Самоцветы // Правда. – 1965. – № 201. – 20 июля.
4. Твардовский А.Т. Собрание сочинений. Т.5. – М.: Художественная литература, 1980.

*Нигора Сафарова
(Узбекистан, Бухара)*

МАСАЛ ЖАНРИНИ ЎРГАТИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА УСУЛИЙ АСОСЛАРИ

Масал – ахлоқий, сатирик ва кесатик мазмунини киноявий образларда акс эттирган аксарият кичик шеърлий, баъзан насрий асардир. Инсон характериға хос хусусиятлар масалда мажозий образлар – хайвонлар, жониворлар ва ўсимликлар дунёсига кўчирилади. Тимсолларнинг киноявий характериға бўлишидан ташқари, кулгили савол-жавоб ҳам масал тили ва услуби учун характерлидир. Кўпинча масалнинг кириш қисмида, баъзан пировардида қиссадан ҳисса – ибратли хулоса чиқарилади.

Адабиёт назариясида масалга лиро-эпик жанрлардан бири сифатида шеърлий шаклдаги, мажозий характердаги қисқа сюжетли асар деб таъриф берилди. Масалларда турли хайвонлар мажозий суратда асарнинг қахрамонлари сифатида тасвирланди.

Масал кичик ҳажмли, аммо бой мазмунли, тугун, кульминатцион нуқта ва ечими бўлган кичик пьесани эслатади. У бирор воқеа-ҳодисани қисқа, мазмунли тасвирлашда ажойиб намуна бўла олади.

„Антик адабиётда Езоп масаллари жуда машҳур бўлган. Ўз маъносидан кўчирилган (мажозий) сўз ва киноявий иборалар орқали қилинадиган „яширинча“ танқиднинг тили ва услуби Езопга нисбатан берилиб, „Езоп тили“ дейилган ва шу таъбир жорий қилинган“¹.

Машҳур масалнавис Гулханийнинг „Тошбақа билан Чаён“, „Маймун билан Нажжор“ масаллари бошланғич синф ўқувчиларининг ёшига мос келади. Уларда дўстлик, ростгўйлик, қўлидан келмайдиган ишга уринмаслик каби ғоялар илгари сурилади.

Маълумки, тарбия кўпроқ таълим жараёнида бериб борилади. Болаларга мактабга келган кундан бошлаб, билим олишга ҳавас туйғуси шакллантирилади. Уларда аста-секин билим олишга эҳтиёж пайдо бўлади ва бу орқали ўқувчилар маънавий озуқа ола бошлайдилар. Бу билан болада келажакка интилиш, орзу-ҳавас, меҳнатга чанқоқлик, хайр эҳсонда софдиллик, она-Ватанга меҳр-муҳаббат, фидойилик, миллий ғурур, матонат, меҳр-оқибат, дўстлик, эзгулик каби юксак ҳислар пайдо бўлади.

Жумладан, масал жанридаги асарлар ҳам боладаги қўполлик, қўрслик, ёлғончилик, ялқовлик, бепарволик каби иллатларни бартараф этишда ёрдам беради. Лекин амалдаги бошланғич синф „Ўқиш китоби“ дарсликларида масал жанрига кам ўрин берилган. Ваҳоланки, бола тарбиясида масалнинг ўрни бекиёсдир. Масалдаги қиссадан ҳисса ўқувчи матндаги эътибордан четда қолдирган, юзаки ўқиб ўтиб кетган, яхши англашга ҳаракат қилмаган ўринни, бўшлиқни тўлдирди.

3-синф „Ўқиш китоби“дан ўрин олган „Қайсар бузоқча“ (О. Кўч- қорбеков) масали оиласи, ўртоқлари, дўстларидан ажралиб, ёмон йўлларга кириб қолган, оқибатда кўнгилсиз ҳолатларга тушиб қолган болаларни тар- биялашда катта аҳамиятга эга. Ушбу масалдаги асосий хулоса масал охирида 1Ҳомидий Ҳ. ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Т.: „Ўқитувчи“, 1967. 104 - бет.

берилган қиссадан ҳиссада, яъни ота-боболаримиз яратиб, бизга насиҳат сифатида қолдирган „Бўлингани бўри ер“ ҳикматида ўз ифодасини топан. Бу ҳозирги кунда мақол тусини олган. Шоир эса бундан жуда усталлик билан фойдаланган.

„*Чумоли ва Типратикан*“ масали эса насрий турга мансуб бўлиб, унда Чумоли тимсоли орқали болалар ҳалолликка ўргатилади, ҳар бир нарсани, у катта ёки кичик бўлишидан қатъий назар, сўраб олишга, эгасининг

рухсати билан фойдаланишга даъват этилади. Масални ўқишда болалар Типратикан тимсолига танқидий назар билан ёндашдилар, агар ўзининг ҳаётида бирон-бир шундай ҳолат-воқеа юз берса, уни бошқа такрорламасликка ўрганадилар.

Масалнинг, аввало, ихчамлиги, тилининг қисқа ва лўндалиги, сод-далиги, ўткирлиги ва халқчиллиги бола ҳиссиётига қаттиқ таъсир қилади. Булар ўқувчилар нутқини ўстиришда ҳам муҳим материал ҳисобланади. Масал қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатлари, феъл-атворлари, нутқий ўзига хосликлари ўқувчининг диққатини ўзига жалб қилади.

2-синф „Ўқиш китоби“да берилган „Ўроқ ва Комбайн“ масалида ўроқ ва комбайн асар қаҳрамонлари қилиб олинган. Уларнинг мунозараси орқали техниканинг афзаллиги: кам вақт сарфлаб, самарали натижага эришиш мумкинлиги ҳамда уларнинг аҳил бўлиб, биргаликда меҳнатга бел боғлашлари каби ғоялар илгари сурилади. Оддий предметлар тилга киради. Инсонлар томонидан айтиладиган техника ва иш қуроллари ҳақидаги гап-сўзлар бевосита предметлар тилидан берилади.

2-синф „Ўқиш китоби“да „Қайсар бузоқча“ (О. Қўчқорбеков), „Чумоли ва Типратикан“, „Ўжар Тошбақа“ (Х. Ёқубов), „Чаёндан сўрадилар“ каби масаллар жой олган. Бу масалларнинг қаҳрамонлари ҳам ҳайвонлар: бузоқча, чумоли, типратикан, тошбақа, чаён. Мажозий қаҳрамонларни танлашда ҳам ёзувчи ҳар бир ҳайвоннинг хусусиятидан келиб чиқади. Масалан, бузоқчалар арқондан бўшатиб юборилса, шаталоқ отиб, узоқ-узоқларга кетиб қолади. Қайсар бузоқча ҳам тўдасидан ажралиб, бўрига дуч келади, яъни кўнгилсиз воқеа юз беради. Бузоқча орқали онасидан узоклашиб кетган болалар, ватанидан йироқда турли кулфатларга дуч келаётган кишилар назарда тутилган.

„Чумоли ва Типратикан“ масалидаги мажозий қаҳрамонлар ҳам аслида жамиятимиз аъзоларидир. Чумоли ҳаётдаги ҳалол, пок, тўғрисиўз инсонлар бўлса, типратикан ўғри, каллоб бировнинг устидан куладиган кишилар тимсолидир.

„Ўжар Тошбақа“ масалидаги Тошбақа ҳаётдаги ўжар, қайсар, ўз билганидан қолмайдиган, кўнгли тусганини қиладиганлар тимсолидир.

Бошланғич синфларда масални ўрганаётганда болаларни масални ифодали ўқишга ва унинг мазмунини қисқа, баъзан бир неча сўз билан айтиб беришга, айрим қатнашувчиларнинг характерли хусусиятларини аниқлаб, ўзаро қиёслашга ўргатиш муҳим аҳамиятга эга.

Масалнинг аллегорик мазмунига тўхталмасдан, бош қаҳрамон қиёфасини таҳлил қилишга киришилади. 1-синфда болалар масални ҳайвонлар ҳақидаги эртаққа ўхшаш кулгули асар каби қабул қилсалар, 2-синфдан бошлаб улар масалдаги ҳайвонларнинг хатти-ҳаракати, ўзаро муносабатлари баъзан кишилар ҳаётида ҳам учрашини, масал ахлоқий ҳикоя эканини, кўпроқ шеърӣ тарзда бўлишини, унда кишилардаги айрим камчиликлар тасвирланишини билиб ола бошлайдилар.

Масалларда яширинган ўткир киноя, воқеаларнинг тез-тез ўрин алмашилиб туриши уни бир маромда ўқишга ҳалақит беради. Шунинг учун ифодали ўқишга етарли малака ҳосил қилмаган ўқувчи аввал матн билан яхшилаб танишиб чиқиши лозим.

Масал таҳлил қилинаётганда, воқеа ривожини жонли тасаввур қилиш, образларни аниқ идрок этишда ўқувчиларга ёрдам бериш зарур. Чунончи, уларга айрим эпизодларни сўз билан тасвирлаш, баъзиларига ўқитувчи ёрдамида тавсиф бериш, ишнинг охириги босқичида ролларга бўлиб ўқиш кабиларни тавсия қилиш мақсадга мувофиқ. Қаҳрамонларга тавсиф беришда унинг хатти-ҳаракати билан бирга, тилнинг ўзига хос хусусиятларидан ҳам фойдаланилади. Масални ифодали ўқишга тайёрланишда унинг сюжетини билиш билан бирга, муаллиф тилини яхши тушуниш зарур.

4-синф „Ўқиш китоби“да берилган Ш. Саъдулланинг „Лақма ит“ масалида ит марказий тимсол саналади. Мушук, сигир, хўроз, товуқ ва куркалар тимсолини ит бирлаштириб туради. Шунинг ўзиёқ ит характерини очиш учун унинг атрофидаги тимсолларнинг характер хусусиятини билишни талаб этади.

Мушукнинг ит ҳақидаги сўзларини матндан топтириб ўқитиш итнинг хусусиятини очиб беради:

Ажаб бўлди .... уй қурмадинг.

Ўз ваъдангда сен турмадинг.

Ёзи билан лақилладинг.

Мени кўрсанг ақилладинг.

Сигирнинг ит ҳақидаги қуйидаги сўзларини ҳам матндан топиб ўқитиш орқали итнинг бошқа хусусияти очилади:

— Менга бундоқ хийла қилма

— Сигирларни ахмоқ билма....

Уйда ётдинг оёқ чўзиб

Соғин сутни ҳадеб бузиб.

Сўнг ўқувчиларга итга хос хусусиятларни очувчи сўз ва ибораларни топтириб айттирилади. Шу тариқа ўқувчилар ўқитувчи ёрдамида итга тавсиф берадилар. Сўнг бошқа тимсоллар устида ишланади. Бунда таққослаш усулидан фойдаланилади. Мушукнинг яхши хислатлари саналади. Бу каби тавсифлар сигир, хўроз, товуқ, куркаларга ҳам берилади. Қаҳрамонларга тавсиф бериш матн устида ишлаш орқали амалга оширилади.

Ёзувчи фойдаланган тил воситасида ўқувчилар қаҳрамонларга тавсиф беришга ўрганадилар, уларнинг тили ҳам янги сўзлар билан бойий- ди. Ўқувчиларни тавсиф беришга ўргатиш учун ўқитувчининг ўзи қаҳрамонни характерловчи сўз, ибораларни тавсия қилади. Улар ичига масалдаги тимсолиарга хос бўлмаган хусусиятларни ифодаловчи сўз, иборалар киритиб қўйилади. Ўқувчи улар ичидан мосини танлаб олиш жараёнида мантиқан фикрлайди. Бу сўз ва иборалар эса болалар нутқида кўчади.

4-синф „Ўқиш китоби“да берилган „Бақа билан Тақа“ (Азиз Абдураззоқ) масалида бақа тимсоли орқали ёзувчи ўзига мос бўлмаган, ўзига тўғри келмайдиган нарсаларни орзу қилиш ва бу орзунинг амалга оширишда бошқаларнинг маслаҳати, насиҳатига кулоқ солмай, ўз айтганидан қайтмайдиган, ўжар кишиларни танқид остига олади. Бақа отлар каби тақа билан товуш чиқариб юришни, юрганда ерни жаранглатиб, одамларга бу дунёда ўзининг борлигини билдириб яшашни истайди. У тақачининг „Тақани ўйлама, уни отга чиқарган, сенга тақа қоксам, сакрашдан маҳрум бўласан... Сен тақа билан йўрғалай олмайсан. Йўрғалашни ҳам отга чиқарган“, „Сен борлигингни билдириб юрмоқчи бўлсанг, сайраб юравер“ дейишларига кулоқ солмайди. Бу ўжарлик унинг бошига кулфат келтиради: сув тагига чўкиб кетади. Ёнидаги бақалар бўлмаганда ҳалок бўлиши ҳам тайин эди. Кеч бўлса ҳам бақа хатосини англаб етади, тақачи олдида хижолат чекади. Бу ҳолатлар ўқувчини ўз ҳаётига, хатти-ҳаракатига бир назар ташлашга ундайди. Улар ўз тенгқурлари каби яшаш кераклигини англайдилар.

Шундай қилиб, масал устида ишлаш қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. масал мазмунини аниқ идрок этиш;
  2. композицияси, қатнашувчиларнинг характерига мос хусусиятларини, хатти-ҳаракатларининг сабабларини очиш;
  3. аллегорияни аниқлаш;
  4. масал хулосасини таҳлил қилиш.
- Мана шу изчиллик ҳисобга олинса, масал ўқиш дарсининг қурилиши қуйидагича бўлади:
1. Тайёргарлик ишлари:
  2. масал муаллифи ҳақида ўқитувчи ҳикояси;
  3. ўқилган масал мазмуни билан боғлиқ суҳбат;
  - д) ўқилган масалда қатнашувчи тимсолиарга хос хусусиятиат ҳақида суҳбат.
  4. Масални ўқитувчи ўқиши (магнитофон ёзувини эшитиш ёки фильм кўрсатиш ҳам мумкин).
  5. Масал матни устида ишлаш:
  6. Масалнинг тузилиши ва композициясини аниқлаш (ўқиш, режа тузиш ва ҳоказо);
  6. Қатнашувчиларнинг хатти-ҳаракати, феъл-атвори, характерига хос хусусиятларини тушунтириш (танлаб ўқиш, сўз билан ва график тасвир- лаш, саволларга жавоб бериш);
  7. Масалнинг аниқ мазмунидан келиб чиқиб, ундаги асосий фикрни белгилаш;
  8. Кроссвордлар, таълимий ўйинлар, топишмоқлардан фойдаланиб, масал мазмуни ва ғоясини ўзлаштириш.
  9. Аллегорияни очиш.
  10. Ахлоқий хулоса акс эттирилган қисмни таҳлил қилиш.
  11. Ҳаётда учраган шунга ўхшаш ҳодисаларга таққослаш.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Boychechak // Bolalar folklori. Mehnat qo'shiqlari. Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchilar: O. Safarov va K. Ochilov. – T.: G'ACH, 1984. – B.136-205.
2. Bolalar o'yinlari // O'zbek sovet ensiklopediyasi. 2-tom. – T., 1972. – B. 331.
3. Виноградов Г.С. Русский детский фольклор. Игровые прелюдии. – Иркутск, 1930. – С.24.
4. Galiyev Sh. O'zbek bolalar o'yin folklori. – T.: «Fan», 1998. – B. 96.
5. Детские подвижные игры народов СССР. Составитель А.В.Кенеман. – М.: «Просвещение», 1988. – С. 239.
6. Jahongirov G'. O'zbek bolalar folklori. – T.: «O'qituvchi», 1975. – B. 102.

*Дилфузахон Турдиалиева
(Фаргона, Ўзбекистон)*

ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ МАЗМУНИЙ-ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Инсон оламни билиш жараёни мақол-маталларда аён бўлади, яъни ўз хулосаларини мақоллар мазмунига яширади. Халқимизга ҳаётий тажрибаларининг мажмуи қўйма сатрларда ўз ифодасини топади. Уни инсон ҳаётий тажрибаларининг ойнаси деса бўлади. Шунинг учун мақоллар содда, ихчам ва гўзал бўлади. Соддалик мазмун жилосига бурканиб, гўзаллик касб этади.

Мақоллар содда, ихчам бўлиш билан биргаликда мазмунан мураккаб бўлади. Мазмуний қобигда ҳикматона, ибратона маънолар жамлангандир. Ибратнома фикрлар узок ҳаётий тажрибалар маҳсули сифатида майдонга келган. Шунинг учун мақоллар авлоддан авлодга ўтиб, ўз кадрини, қимматини йўқотмай келмоқда.

Мақол сўзи арабча сўз бўлиб, ҳаётий тажриба асосида халқ томонидан яратилган, одатда панд-насихат мазмунига эга бўлган ихчам, образли ва ҳикматли ибора, гап маъносини англатади.² Мақоллар – халқимиз ақл-заковатининг нодир меваси. Шунинг учун уларнинг замирида инсоннинг ақлига ҳавола этилган ибратона тағмаънолар мавжуд. Унда сўзларнинг сараси иштирок этиб, турли воситалар орқали шароит учун мос маъносини танлаб олади. Мақол ва ҳикматлар халқ ижодиётининг хазинаси ҳисобланади. Ҳазина ранг-баранг бойликлардан тузилган. Шу боисдан мақол ва ҳикматлар ҳаётнинг барча табақасини қамраб олган. Уларнинг мавзу жиҳатдан хилма-хиллиги ҳаётнинг мураккаблигидан, серқирра эканлигидандир. Бундан ташқари мақоллар, ҳикматларда шаклий ва мазмуний номутаносиблик мавжуд. Бундай номутаносиблик фақат мақоллардагина эмас, халқ яратган бошқа маънавий бойликларда ҳам бор. Шакл ва мазмун номутаносиблиги юзага келади. Мазмуний мураккаблик турли воситалар орқали майдонга келади. Бундай мазмуний мураккаблик тилшуносликда “тағбилим”, “тағмаъно”, “пресуппозиция” деб ўрганилади.

Мақол ва ҳикматларда тағмаъно ниҳоятда кучли бўлиб, ҳар бир сўз замиридан тушунилиши мумкин. Шунинг учун улардаги сўзлар рамзий маъноларда қўлланилади. У ёки бу мақоланинг кўчма маъносини, унда нима дейилмоқчи бўлаётганини аниқлаш учун мақолларда келтирилган образларнинг моҳиятини тўғри аниқламоқ керак. Халқ оғзаки ижодининг кўпчилик жанрларида, жумладан, мақолларда ҳам жамиятдаги муносабатлар, ҳодиса ва ҳолатларни соддароқ, ойдинроқ ифодаламоқ мақсадида табиатдаги ўз хусусиятлари билан шунга мос келадиган турли нарсалар (ҳайвонлар, ўсимликлар, уларнинг мевалари, жисмлар, уй жиҳозлари, кийим-кечаклар, иш қуроллари, меҳнат маҳсулотлари ва ҳоказо) образларидан усталик билан фойдаланилади. Масалан, халқимиз шерни мард, доворак ботирларга, чумолини меҳнаткаш мазлумларга, қурбакани дангаса, ишёқмас кишиларга ўхшатади.¹ Шу сабабдан мақолларда тимсол асосидаги маъноларни тушунишда тағмаъно қўл келади. Эътибор “коса тагидаги ним коса”га қаратилади.

Мақоллар шаклий, ҳам мазмуний гўзал бўлади. Мақолларнинг ташки кўриниши товушларнинг қатор келиши ва оҳангдошлиги асосида гўзаллик касб этса, мазмунан бир қанча тағмаъноларга ишора қилиши билан гўзал бўлади. Шунинг учун уларни эслаб қолиш ҳам осон бўлади. Мақолларда тилдаги тасвирий воситалар кенг қўлланилади ва улар асосида фикр лўнда, ихчам ҳамда таъсирли ифодаланади.

Масалан: “Сабрнинг таги – сариқ олтин” мақолида, с, а, р, т товушлари ўзаро бир-бирига оҳанг жиҳатидан мослашган ҳолда тартибланган. Шунинг учун бу мақол оҳанг жиҳатидан қулоғимизга ёқимли эшитилади, эслаш учун ҳам осонлик туғдиради. Товушларнинг бир-бирига оҳангдошлигидан шаклий гўзаллик юзага келган. Шу шаклий гўзаллик остида мазмуний нозиклик ётади. Халқ ижодидаги ўзига хослик ҳам шаклий ва мазмуний гўзаллик асосида белгиланади.

Бундай мутаносиблик халқ ижодининг барча жанрларида мавжуд. Айниқса, мақолларда кучли тарзда намоён бўлади.

Товушларнинг қатор келиши оҳангдошликни юзага келтиради. Мисранинг равонлигини силлиқлигини таъминлайди. Бундай ҳолатни кўпгина илмий адабиётларда умумий жиҳатдан тақрор деб атайти. Хусусан, унли товушларнинг қатор келиши консонанс дейилади.² Адабиётшуносликда тавзий санъати деб аталиб, нутқни гўзаллаштирувчи воситалар сифатида талқин қилинади.³

Тавзий – арабча сўз бўлиб, тарқатиш, бўлиб тарқатиш, тақсимлаш каби маъноларни ифодалайди.⁴ Бу талқинларда умумийлик жиҳатдан қаралса, “тақрорланиш” тушунчаси мавжуд эканлиги кўзга ташланади. Шунинг учун биз тақрорланиш асосидаги “оҳангдошлик” номи билан аташни маъқул кўрдик. Унлиларнинг

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том. Москва. 1981 йил, 456 бет

¹ Ш.Шомақсудов. Ш.Ш.Шораҳмедов. Ҳикматнома. Тошкент, 1990 йил, 10-бет

² Қаранг: Р.Қўнғуров ва бошқ. Нутқ маданияти ва услубият асослари. 1992 йил

³ А.Рустамов. Сўз хусусида сўз. Тошкент, 1986 йил

⁴ Навоий асарлари луғати. Тошкент. 1972 йил, 282-бет

такрорланишини “унлилар оҳангдошлиги” ундошларнинг такрорланишини “ундошлар оҳангдошлиги” деб атадик.

Мақоллардаги товушлар оҳангдошлиги оддий оҳангдошлик бўлмай, мазмуний жиҳатдан ҳам мутаносиблик асосида юзага келади. Масалан: “Тил билан тикан тортилмас” мақолида “Т” ундошининг қатор келиши натижасида оҳангдошлик пайдо бўлган. Маънолар мослиги ҳам оҳангдошликка мутаносибдир. Мақолдаги “тил” сўзининг ўрнида “тиш” сўзини ишлатса ҳам бўлади. Бундай шаклий жиҳатдан ғализлик сезилмаса ҳам, мазмунан камбағаллик юзага келади. Таъсирчанлик осяяди. Бундан ташқари товушларнинг оҳангдошлиги ҳам бузилади. Шаклий ва мазмуний тузилишдаги силлиқлик йўқолади. Шунинг учун “тил” сўзи ўз ўрнида тўғри қўлланилган. Бу мақол шаклий тугалланмаган бўлса ҳам мазмунини тўла тушунишимиз мумкин. Тўла тушунишимизга турли хил ишора воситалари ёрдам беради.

“Тил билан тикан тортилмас” мақоли дастлаб мажозий тарзда “Тил билан танага кирган тикан тортилмас” шаклида айтилган. Рамзий маъно асосида турлича тағмаънолар юзага келадики, бу сўзловчи ва тингловчининг ўзаро шартномавий муносабатига ҳамда нутқий шароитига боғлиқ ҳолда кечади. Шунинг учун бу мақолнинг тағмаъноларини куйидагича белгилаш мумкин бўлади.

1. Қуриқ гап билан мақсадга етишиб бўлмайди.
2. Гап десанг қоп-қоп, иш десанг Аштархондан топ.
3. Дангасага иш буюрсанг отангдан ортиқ насихат қилар ҳоказо.

Кўришиб турибдики, мақолнинг турли вариантлари бўлиб, турмушнинг жуда кўп қирраларини акс эттириши мумкин. Юқоридагилардан маълум бўладики, мақоллардаги шаклий ва мазмуний гўзалликда мутаносиблик мавжуд бўлса, тузилиш жиҳатдан номутаносиблик бор. Яъни, шаклан қисқа бўлса ҳам, мазмунан мураккаб бўлади. Содда шакл мураккаб мазмун ифодалайди. Бундай номутаносибликнинг ҳам лисоний ва лисоний бўлмаган асослари бор. Улар турли кўринишларда намоён бўлади.

Ёки “Ахтарган топади” мақоли муайян нутқий шароитда битта тағмаъноси билан иштирок этади. Яъни, сўзловчи ва тингловчининг ўзаро шартномавий муносабати орқали биттаси танлаб олинади. Шартномавий муносабат сўзловчи ва тингловчининг коммуникатив мақсади, нияти асосида белгиланади. Мақолларда аллегория орқали ҳам турли тағмаънолар ифодаланиб, мазмун сиғимини оширади. Масалан: “Бўйнида иллоти бор итнинг оёғи қалтирайди” мақолида “ит” сўзи аллегорик ифодага эга бўлиб, умумий жиҳатдан “инсон”, “одам” маъноларини ҳам англатади. Мақолдаги “ит” сўзи мазмунни ниҳоятда кучайтирган. Чунки ит ҳар қандай шароитда ҳам инстинкт асосида кўринган нарсага ташланиши, кўркмаслиги мумкин. “Оёғининг қалтираши” эса “иллат” сўзига боғлиқ ҳолда мазмунан мослашган. Натижада “ҳатто иллоти, нуқсонни бор итнинг ҳам оёғи қалтирайди” маъноси юзага келган. Бунда ҳам шаклий, ҳам мазмуний мутаносиблик мавжуд. Ўз маънода ҳам, кўчма маънода ҳам барча нутқий шароит учун қўлланилиши имконига эга.

Агар “ит” сўзининг ўрнида “одам”, “инсон” сўзи қўлланилса, шаклий жиҳатдан ғализлик сезилмаса ҳам, мазмунан камбағаллик юзага келади. Мақолдаги тағмаъно у даражада кучаймаган, мазмунан мураккаблашмаган ва барча нутқий шароит учун баробар қўлланилиш имконига эга бўлмаган бўларди. Шунинг учун “ит” сўзи ўз ўрнида тўғри қўлланган ва ўз маъносида ҳам, кўчма маънода ҳам мутаносибликни юзага келтирган. Барча нутқий шароит учун қўлланиш имконини яратган.

Мақоллар ва ҳикматларда қарама-қарши муносабат кучли тарзда ифодаланади. Бундай ҳолат мақолнинг мазмунига ҳам таъсир этади. Турлича тағмаъноларни юзага келтиради. Масалан: “Тўғри одам эгри сўздан ор қилар”, “ширин ёлғондан аччиқ ҳақиқат яхши”, “Яхши сўз жон озиғи, ёмон сўз – бош қозиғи”, “Яхшилик нур келтирар, ёмонлик зулмат”, “Майда гап катта ишни ғарқ қилади” каби мақолларда антонимик муносабатдаги сўзлар ишлатилган. Антонимик - қарама-қарши зид муносабатдаги сўзлар мақолларнинг мазмун сиғимини оширган. Баъзан бундай мақоллар тўла шакланмаган бўлиши ҳам мумкин. Тўла шакланмаса ҳам тушунарли бўлиши зиддош - қарама-қарши маъноли сўзларнинг ўзаро муносабатдорликдаги алоқаси натижасида юзага келади. Чунки бундай сўзлар бир-бирига ишора қилиш хусусиятига эга. Яхши сўзи ўзаро маъно муносабатдорликда матнда ёмон сўзига ишора қилади. Ёки ширин сўзи аччиқ сўзига ишора қилади. Натижада матнда антонимик муносабатдаги сўзлардан бири иштирок этса, мазмунан иккинчи жуфти ҳам тушунилаверади. Масалан: “Дили тўғрининг йўли тўғри”. Бу мақолнинг ишорасидан “Дили эгрининг йўли эгри” мақолини ҳам тушуниш мумкин.

Мақолларларда турли воситалар асосида тағмаънолар ифодаланади. Тағмаъноларнинг юзага келишида бадий ифода воситалар, омонимик, синонимик, антонимик муносабатлар восита бўлади. Мақол ва ҳикматларнинг лисоний таҳлили шу соҳадаги кемтик жойни тўлдириши мумкин. Чунки мақолларнинг бадий қийматини, таъсир қувватини белгилашда лисоний таҳлил қўл келади ва мақолларнинг туб моҳиятини очиб беради.

Насиба Хаитова, Майсара Розикова
(Бухара, Узбекистан)

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ РУССКОГО ЯЗЫКА НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК

Одной из важных проблем исследования фразеологических единиц является осуществление их перевода, что связано с такими направлениями языкознания, как лингвокультурология, межкультурная коммуникация, когнитивная лингвистика, а также с методическими аспектами. С одной стороны, чтобы в совершенстве владеть русским языком, необходимо понимать русские фразеологизмы, языковую картину мира, с другой стороны, знание и понимание фразеологизмов является своего рода критерием степени владения русским языком.

Фразеологизмы занимают едва ли не первое место в шкале «непереводимости» или «труднопереводимости». «Непереводимость» или «труднопереводимость» отмечают все лингвисты как одно из характерных свойств идиом. Чтобы в теоретическом плане говорить о приемах перевода фразеологизмов, необходимо всю фразеологию русского языка расклассифицировать по какому-то обоснованному критерию на группы, в границах которых наблюдался бы как преобладающий тот или иной прием, тот или иной подход к передаче русского фразеологизма на узбекский язык. Многие теоретики перевода в качестве исходной точки берут лингвистические классификации, построенные в основном на критериях неразложимости фразеологизма, слитности его компонентов, мотивировки значения, метафоричности, в зависимости от которых определяется место фразеологизмов в одном из следующих разделов: сращения, или идиомы, единства, сочетания и выражения.

Исследователи отмечают, что только по отношению к фразеологическим единствам и фразеологическим сращениям следует применять различные приемы перевода, причем перевод единств должен быть по возможности образным, а перевод сращений может осуществляться преимущественно посредством приема целостной трансформации.

Подобный подход к классификации приемов перевода фразеологизмов вполне оправдан и правомерен, поскольку от степени слитности компонентов зависит как возможность полноценного перевода, так и выбор наиболее удачных приемов. Устойчивые сочетания традиционно переводят либо посредством фразеологического перевода, либо посредством нефразеологического перевода.

Фразеологический перевод предполагает использование в тексте перевода идиом различной степени близости между единицей исходного языка и соответствующей единицей языка перевода – от полного эквивалента до приблизительно фразеологического соответствия.

Эквивалент представляет собой фразеологизм, в нашем случае на узбекском языке, по всем показателям равноценный переводимой идиоме. Как правило, эквивалент вне зависимости от контекста должен обладать теми же денотативными и коннотативными значениями, т. е. между соотносительными фразеологическими оборотами не должно быть различий в отношении смыслового содержания, стилистической отнесенности, метафоричности, эмоционально-экспрессивной окраски.

Фразеологические эквиваленты должны иметь приблизительно одинаковый компонентный состав, обладать рядом одинаковых лексико-грамматических показателей, например, сочетаемостью, принадлежностью к одной грамматической категории, употребительностью, связью с контекстными словами-спутниками, отсутствием национального колорита.

Неполные эквиваленты могут отличаться от исходного фразеологизма синонимическими компонентами, небольшими изменениями формы, изменением синтаксического построения, иной сочетаемостью, иной морфологической отнесенностью: **задирать (задрать) нос** в значении «зазнаваться, важничать» – **бурнини (осмонга) кўтармоқ**, букв.: поднять нос (на небо). Однако общий смысл сохраняется.

Часто образы двух фразеологизмов – исходного языка и языка перевода – могут не иметь между собой ничего общего как образы, однако общий смысл может остаться эквивалентным. Возможность передавать фразеологизмы аналогами с образностью, не имеющей точек соприкосновения в исходном языке и языке перевода, можно объяснить тем обстоятельством, что в большинстве случаев это стертые или полустертые метафоры, не воспринимающиеся совсем или воспринимающиеся подсознательно носителем языка. Так в обороте **остаться с носом** носитель русского языка не замечает никакого «носа». Этот фразеологизм в значении «остаться без того, на что рассчитывал» имеет в узбекском языке аналог **икки кўлини бурнига тикиб қолмоқ**, т. е. остаться с двумя засунутыми в нос руками.

Надоел как горькая редька – так говорят в русском языке, а в узбекском языке аналогичное выражение – **Кўнгилга зигир ёддек тегмоқ**, что буквально означает «надоел как зигирное масло».

Фразеологизму **изо всех сил** соответствует аналог **зур бериб**.

Как сыр в масле катается – **пичоғи мой устида**, букв.: «его нож наверху масла».

Куда Макар телят не гонял в значении «где-то очень далеко, на краю земли» в узбекском языке соответствует эквиваленту **бир тупканинг тагида**, что буквально переводится «под каким-то деревом».

Как осиновый лист дрожит (трясется) – обычно в такое состояние человек приходит от сильного волнения, страха. **Дрожать как осиновый лист – зир титрамоқ**. Отметим, что осина не растет в Узбекистане, зир от слова зирилламоқ – побаиваться, букв.: дрожать, побаиваясь.

Обо всем, что очень просто или дешево в разговорной речи, говорят **проще пареной репы** или **дешевле пареной репы**. В узбекском языке в последнем случае говорят: **сув текин**, букв.: вода бесплатна.

Глупого, бестолкового человека в просторечии называют **головой еловой**, в узбекском языке – **ковок калла**, букв.: тыквенная голова.

Наобещать с три короба. Этот фразеологизм соответствует узбекскому: **Пуч ёнгоқ билан кўйинни тўлдирмоқ**, что буквально означает наполнять пазуху пустыми орехами, то есть много наобещать.

Как снег на голову – в узбекском языке используется эквивалент: **Тарвузи култигидан тушди**, что буквально переводится: у него арбуз упал из-под мышки, то есть человек огорошен, у него вдруг опустились руки.

Похожих как две половинки людей в узбекском языке сравнивают с двумя половинками одного яблока: **Бир олманинг икки палласи(дай)**.

Божий одуванчик – слабый человек. В узбекском языке соответствует выражение: **Пуф деса учиб кетади** – так говорят о слабом, бессильном человеке, букв.: дунешь – улетит.

Не успеет глазом моргнуть – Ана-мана дегунча, кампир шафтолини данагидан айириб егунча – Не успеет старушка персик прожевать, букв.: пока скажет тот, этот, пока старушка отделит персик от косточки и съест.

Нефразеологический перевод передает то или иное фразеологическое выражение при помощи лексических средств языка перевода. Здесь можно выделить лексический перевод, калькирование, а также описательный перевод.

Обычно лексическим приемом пользуются в тех случаях, когда нет фразеологического эквивалента или аналога, который можно применить. При таком переводе теряется образность, экспрессивность или коннотативные значения, поэтому к такому типу перевода обращаются очень редко.

Строго лексический перевод применим в тех случаях, когда то или иное понятие в одном языке обозначено фразеологизмом, а в другом – словом. Часто такому переводу поддаются фразеологизмы, имеющие в исходном языке синонимы-слова, иногда смысловое содержание может быть передано переменным словосочетанием. Подобные переводы, как правило, указывают точное семантическое значение фразеологизма, но в контексте любое соответствие должно приобрести «фразеологический вид» или хотя бы стилистическую окраску и экспрессивность, близкие к идиомам исходного языка.

Так, интересно сравнение по цвету в узбекском языке с **айвой**. После изнурительной болезни обычно говорят о перенесшем болезнь человеке: **Бехидек саргайиб, ипакдек ингичка тортиб қолибди** – он стал желтым, как айва, и тонким, как шелковая нить.

В узбекском языке есть поговорка: **Шаф-шаф дегунча, шафтоли деган яхшироқ (Шоп-шоп дегунча, шафтоли дея қол)**, что буквально переводится – Чем повторять «шаф-шаф», скажи один раз «шафтоли» (персик). В объяснении этого выражения существует такая история. У одного бедняка заболел сын, мальчику очень захотелось поесть персиков, и он стал просить отца достать их. Кишлаком правил в те времена бай по имени Толи. Каждый раз, когда бедняк приходил к баю, он говорил «шаф», а другую половину слова не осмеливался произнести, боясь разгневать баю. Однажды старик начал было снова «шаф», но бай, не выдержав, набросился на него со словами: «Чем повторять «шаф-шаф», скажи один раз «шафтоли».

Описательный перевод сводится к переводу не самого фразеологизма, а его толкования. Это могут быть различного рода объяснения, сравнения, описания, толкования – все те средства, которые передают в максимально ясной и доступной форме содержание фразеологизма все с тем же стремлением к фразеологизации.

Калькирование предпочитают в тех случаях, когда невозможно передать фразеологизм в целостности ее семантико-стилистического и экспрессивно-эмоционального значения, а нужно и желательно передать образную основу фразеологизма. К калькированию прибегают и в тех случаях, когда семантический эквивалент отличается от исходного оборота по колориту или при оживлении образа:

Кўли эгри – на руку нечист. Как без рук – **икки кўлсиз каби**.

В некоторых случаях используется полукалькирование: Шагать в ногу со временем – **замон билан бирга қадам ташламоқ**, т. е. бросать шаг вместе со временем. Вариться в собственном соку – **ўз қозонида қовурилмоқ**, букв.: жариться в собственном казане.

При переводе фразеологизмов следует принимать во внимание наличие или отсутствие национальной окраски. В большинстве своем фразеологизмы, кроме некоторых заимствованных, имеют национальный колорит, который может быть обусловлен, во-первых, специфической окраской отдельного компонента (реалия, имя собственное) и, во-вторых, характером самой единицы, связанной с национальными особенностями народа.

При переводе с одного языка на другой, как правило, искажается специфика образных компонентов, на которых по существу и держится вся семантика и обобщенная мысль фразеологизма. В принципе, приведенные выше фразеологизмы коннотативны, каждый из них связан с определенным историческим и культурным фоном, известным только носителям языка.

Итак, фразеологизмы составляют особую категорию языка, их перевод также отличается своеобразием и требует творческого подхода. В русском и узбекском языках имеются одинаковые фразеологизмы, совпадающие не только семантически и образно, но и в лексико-грамматической характеристике. Особый интерес представляют собой фразеологизмы, сугубо национальные и культурно насыщенные, что делает их непереводаемыми, поэтому к ним подбираются эквиваленты или аналоги, которые позволяют передать семантическое значение фразеологизма.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Абдурахимов, М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 183 с.
2. Садыкова, М. Русско-узбекский фразеологический словарь. – Т., 1992.
3. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – М.: Русский язык, 1988.

*Ёркиной Хамраева, Марина Биналиева
(Кариш, Узбекистан)*

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ БАБУРА

В истории узбекской литературы особое место занимает автобиографическое произведение Захир ад-дина Мухаммеда Бабура под названием «Бабур-наме» («Записки Бабура»). Как известно, Бабур является потомком тимуридов, основателем династии бабуридов в Индии, и он был не только царем, полководцем, государственным деятелем, но и ученым, писателем и поэтом. Его перу принадлежит большинство газелей и рубаи, а также трактаты по военному делу, поэтике и по исламскому законоведению. Им был создан специальный алфавит «Хатт-и Бабури».

Дж. Неру в своей книге «Открытие Индии», характеризуя Бабура, писал: «Бабур – личность обаятельная. Типичный представитель эпохи Возрождения, он отличался смелостью, предприимчивостью. Он был поклонником искусства и поэзии, любил наслаждаться жизнью» [3]. А лауреат международной премии им. Джавахарлала Неру С.А.Азимджанова в предисловии к переводу «Бабур-наме» на русский язык отметила: «Талантливый писатель, ценитель искусства, литературы и науки, оригинальный мемуарист, Бабур, обладая широким кругозором, пытливым умом, оставил значительный след во многих областях жизни народов Средней Азии, Афганистана и Индии» [1, с. 5].

У Бабура нет произведения, специально посвященного вопросам языкознания, но в его трудах в той или иной степени нашли отражение проблемы, касающиеся лингвистики. Бабур продолжил борьбу, начатую Алишером Навои – борьбу за чистоту и правильность речи, за развитие узбекского (тюркского) языка. «Жители Андижана – все тюрки, - пишет он в своих «Записках», - в городе и на базаре нет человека, который бы не знал по-тюркски. Говор народа сходен с литературным; сочинения Мир Алишера Навои, хотя он вырос и воспитывался в Герате, написаны на этом языке» [1, с. 30].

«Бабур-наме» написано на староузбекском (тюркском) языке. Бабур, который в совершенстве владел персидским и арабским языками, отдавал предпочтение своему родному языку, и все прозаические сочинения он написал исключительно на тюркском.

«Алишер бек был человек бесподобный, - пишет автор. – С тех пор как на тюркском языке слагают стихи, никто другой не слагал их так много и так хорошо, как он» [1, с. 179].

По историко-этимологическому генезису основная часть лексики «Бабур-наме» состоит из исконно тюркских слов. Все слова, использованные в книге, послужили средством отражения реальной действительности, а также мировоззрения, мыслей, интересов, воображений и желаний автора. Бабур сумел показать богатство, привлекательность, мелодичность и содержательность своего родного языка. Язык книги, которая от начала до конца читается с легкостью, прост и лаконичен, а содержание богато и интересно.

Сюжет «Бабур-наме» охватывает довольно длительный период и большое расстояние. В него вошли реальные события, протекавшие на рубеже XV-XVI веков в Средней Азии, Афганистане и Индии. Описывая определенные местности и их жителей, автор каждый раз обращал внимание на их язык, говор и диалекты.

Сам Бабур как падишах, поэт и писатель обладал богатым словарным запасом, а также искусством ораторства. Всегда перед вступлением в бой он поднимал настроение воинам своей трогательной, захватывающей, боевой речью. Он придавал большое значение правильности как устной, так и письменной речи. Свидетельством этому является отрывок из письма, написанного Бабуром его сыну Хумаюну: «Почерк твой, правда, можно прочесть, если потрудиться, но он очень неясен, а никто еще не видел муамма (проблему)

в прозе. Правописание у тебя неплохое, но и не очень правильное: ты пишешь “илтифат” через *та*, а “куландж” через *я*. Почерк твой, хоть и с трудом, все-таки читается, но смысл не вполне можно понять из-за неясных слов. И ленишься буквы выводить... Впредь пиши проще, ясным и чистым слогом: и тебе меньше будет труда, и тому, кто читает» [1, с. 341].

Уже с детства как представитель высшего света, Бабур изучил грамматику арабского языка. В последующем он имел возможность непосредственного знакомства с традициями индийской филологии, являющейся предпосылкой для возникновения и развития филологической науки во всем мире.

В своих «Записках» он подробно останавливается на значении, этимологии некоторых собственных имен. Например: «Одно из подчиненных Ходженду местечек – Канд-и Бадам. Это, правда, не город, но хорошенький городок. Миндаль в нем превосходен; по этой причине и назван таким именем (Слово “канд” в тюркском обозначает “сахар”, а “бодом” – “миндаль”. Примечание – наше)».

Между Ходжендом и Канд-и Бадамом раскинулась степь, называемая Ха-Дервиш. В степи этой всегда дует ветер; на восток в Маргинан мчится ветер, оттуда на запад, в Ходженд. Сильные бывают там вихри. Говорят, будто несколько дервишей попали в эту пустыню в сильный ураган. Их разметало, и они не могли найти друг друга; стали кричать «ха дервиш, ха дервиш», пока все не погибли. С тех пор эту пустыню и называют Ха-дервиш» [1, с. 31].

Бабур рассказывает о специфике фонетических единиц тюркского, арабского и индийского языков, о сходствах и различиях между ними, особенно уделяя внимание при этом дифференциации звуковых систем этих языков. Объясняет причину «приспособления» каждого звука к фонетическим закономерностям того или иного языка и артикуляционным возможностям его носителей. Он пишет, что из-за отсутствия в арабском звука “г” слово “*наржил*” арабы произносят на свой лад “*наржил*”.

«О жителях этой части Хиндустана мы много раз справлялись и осведомлялись, - также пишет Бабур, - но никто не мог дать о них верных сведений. Как говорят, обитателей этих гор называют “*Кас*”. Мне пришло на ум следующее: хиндустанцы произносят “*шин*” как “*син*”. Так как самый значительный город Хиндустана Кашмир, да и вообще в тех горах, как слышно, нет городов, кроме Кашмира, то быть может, Кашмир назван так по этой причине» [1, с. 273].

«Одно из растений попадающихся только в Хиндустане, это *амби*. Большинство жителей Хиндустана произносят “*ба*” в этом слове без гласной: из-за трудности произношения некоторые называют это растение *назак*» [1, с. 282]. Эти и другие примеры свидетельствуют о том, что Бабур уже в XV веке рассуждал о таких языковых явлениях, как альтернатива и корреспонденция.

Описывая растительный и животный мир Индии, Бабур часто обращается к сопоставительно-типологическому методу. Например, вместе с характеристикой индийских животных, автор преподносит также информацию о животном мире в тюркском языке: «Носорог – это большое животное величиной с трех буйволов»... «Из других животных носорог больше всего похож на лошадь»...

«Есть еще в Хиндустане и киик, похожий на хуна – самца джейрана. Спина у него черная, брюхо – белое, рога длиннее, чем у хуна, и более ветвистые. Хиндустанцы называют его: *калахара*; первоначально говорили: *калахаран*, то есть “черный олень”, потом это слово сократили и стали говорить *калахара*».

При описании индийской действительности Бабур обращается также к методу семантического поля.

«СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ. Самая крупная лексико-семантическая парадигма, объединяющая слова разных частей речи, соотносимые с одним фрагментом действительности и имеющие общий признак (общую сему) в лексическом значении» [2, с. 320]. Значит, понятие «семантическое поле» гармонирует с такими понятиями как «идеография», «системность лексики», «последовательность», «метод номинации», и все это обнаруживается в «Бабур-наме». Автор с чисто философской точки зрения всю индийскую реальность разделил на несколько парадигм и все слова, объединяющиеся под общим понятием, искусно разместил в данных парадигмах. Таким образом, в «Бабур-наме» последовательно на основе метода «от общего к частному» приводятся названия растений, животных и птиц. Например:

1) названия растений: *амби*, *амли*, *амридфал*, *амалбид*, *апельсин*, *бадхал*, *гулар*, *джаман*, *джанбири*, *камрак*, *карна*, *карди*, *кадхил*, *карунда*, *кила*, *лимон*, *махува*, *наржил*, *паниала*, *сангтара*, *садафал*, *тарцитрон*, *финики*, *чирунджи* и другие.

2) названия животных: *бандар* (обезьяна), *бык*, *дикий буйвол*, *дикий олень*, *галахри* (мышь), *гини*, *калахара*, *коротконожка*, *носорог*, *нилгау*, *нул*, *хати* (слон) и прочие.

3) названия птиц: *аист*, *белый бузак*, *большой бузак*, *газ-пай*, *горная куропатка*, *дикая курица*, *динг*, *зумадж*, *канджал*, *карча*, *коришун*, *курату*, *луча*, *лесная птица*, *манак*, *мата*, *пултйкар*, *павлин*, *перепелка*, *попугай*, *шарак*, *пиндавали*, *сарас*, *сойка*, *турач*, *харчал*, *цапля*, *чилси*, *чамгадар*, *чарз*, *черногрудка*, *шахмур*, *шам* и прочие.

Кроме этого в «Бабур-наме» встречаются парадигмы названий мест, времен года, дней недели, меры, чисел и другие.

Отсюда вывод: будучи мемуаром, охватывающим исторические, географические, этнографические и другие факты, «Бабур-наме» также является одной из выдающихся своеобразных энциклопедий, отражающей

важные аспекты языкознания. И этот мировой шедевр еще долго будет изучаться с различных аспектов, и служить для ученых главным объектом их научно-исследовательских трудов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бабур Захир ад-дин Мухаммед. Бабур-наме. – Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1993. – 464 с.
2. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. – Назрань: ООО Пилигрим, 2010. – 486 с.
3. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://msth.uz/deyateli-vostoka/zahiriddin-muhammad-babur/>

*Нозимахоним Холиқова
(Ташкент, Узбекистан)*

АХМАД ХИЖОЗИЙ ШЕЪРИЯТИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Араб адабиёти, айниқса, Миср адабиёти тарихининг янги бадий насри арабшунослар томонидан кенг миқёсда ўрганилган бўлса-да, XX асрда янги қасидадан янги шеъргача бўлган мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтган Миср шеърияти, жумладан, XX асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган «янги шеърият» («аш-шиър-ул-хадис») ҳаракати бугунги кунда тадқиқотчилар томонидан катта қизиқиш билан ўрганилмоқда. «Янги шеърият» янги дунёқарашнинг шаклланиши ва миллатнинг ўз-ўзини англашида, янги давр руҳиятини акс эттиришнинг муҳим омили бўлди.

Миср адабиётида вужудга келган “янги шеърият” ҳаракати давр ва замондаги ўзгаришларга мос асарлар яратиш, янги воқеликни янги шеърий шакл ва вазнлар орқали бадий талқин қилиш ҳамда улар ёрдамида мураккаб ижтимоий-сиёсий жараёнларни ўзида акс эттирган асарлар яратиш зарурияти билан боғлиқ эди. “Янги шеърият замонавий ҳодисаларини акс эттирувчи омиллардан бири бўлиб дунёга келди”.⁸

1952 йилги Миср инқилобидан кейин жуда кўп шоирлар ўз ижодларини мамлакатнинг тарихий ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан боғладилар. Бу даврга келиб Миср шеърияти ҳам ўзининг мавзулар доирасини кенгайтирди, янги шаклларнинг юзага келиши билан ажралиб турди. Миср адабиётининг намояндаларидан бири Иброҳим Абу Синна “Янги шеъриятнинг пайдо бўлиши – бу араб шеъриятининг ҳаётийлиги ва кудратидан далолатдир. Бу шеърият мустамлакачиликка қарши кураш ва ижтимоий тараққиётга интилиш даврида ҳаққоний воқелик билан уйғунлашиб, ривожлана бошлади”, деб ёзган эди.⁹ Адабий танқидчилик XX асрнинг иккинчи ярмида Мисрдаги “янги шеърият” ҳаракатининг ривожига уч даврни фарқлаб кўрсатади¹⁰.

“Янги шеърият”нинг биринчи даврдаги ривожига 1948 ва 1967 йиллардаги урушлар орасидаги давр сифатида қаралиб, бу даврда ижодга кириб келган шоирларни “кашфиётчилар авлоди” ёки “фалокатлар авлоди” номи билан юритадилар. Бу давр барча араб давлатларида оғир алам билан қабул қилинган ва адабий-бадий тафаккур тарзини тубдан ўзгартириб юборган 1948 йилги Фаластин уруши воқеалари билан боғланган. 1952 йилги Миср инқилоби “янги шеърият” ривожига кучли туртки бўлиши билан бир қаторда, унга юксак кайфият, инқилобдан кейинги ислохотлар самараси ва тўқин ҳаётга бўлган ишонч руҳини олиб кирди. “Янгилиниш – бу аср ҳодисаларини кузатишгина эмас, балки унинг руҳиятини англай билиш, ифодалай олишдир”¹¹, - деб ёзади таниқли мунаққид Изиддин Исмоил.

Ўтган асрнинг 50-йиллари бошида Миср адабиётига кириб келган ёш шоирлар - Салоҳ Абдусабур, Аҳмад Хижозий, Амал Дункул кабилар ушбу ҳаракатнинг асосчилари сифатида Миср янги шеъриятининг вужудга келишида фаол иштирок этдилар.

Ушбу шоирлар жумласидан - Аҳмад Хижозийнинг ижоди Миср ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий ҳаёти, миллат руҳияти ва кайфиятининг ифодаси, маданий меросининг ажралмас қисми десак, адашмаймиз. Айни шу хусусиятлари сабаб, Аҳмад Хижозий ижодини тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Аҳмад Абд ал-Муътий Хижозий «янги шеърият» намояндалари орасида ўз овозига эга бўлган, кейинчалик эса бутун араб олами эътиборини ўзига тортган ижодкорлардан бири. У 1935 йилда Кохирадан унча узок бўлмаган ал-Моноуфия қишлоғида дунёга келди. Шоир туғилган замини жуда серхосил бўлиб, бу қишлоқнинг романтик табиати шоирнинг илҳомланиши ва тажрибаси ўсишида муносиб ўрин тутди.

Беш ёшида Хижозий қишлоқ мактабига кирди ва унда Қуръони Каримни ёд ола бошлади. Икки йил ўтмасдан Қуръоннинг ярмини ёд туширди. Сўнг ўрта мактабга ўтиб, у ерда беш йил давомида бошланғич таълим олди. Отасининг қадимий китобларини мутолаа қила бошлади. Отаси эса бу қадимий китоблар ва

⁸ الرويني عليه. الجنوبي. - القاهرة: دار سعاد الصباح، 1992، - ص 121

⁹ ابو سنة محمد ابراهيم. اصوات جديدة في الشعر العربي الحديث. مجلة ليكاتب، 1977، العدد الرابع. - ص 102

¹⁰ Jayyusi S.K. Trends and movements in contemporary Arabic poetry. -London, 1970. -P.149.

¹¹ اسماعيل عز الدين. الشعر العربي المعاصر قضايا و ظواهر الفنية و المعنوية، -القاهرة، دار الكتاب، 1967، -ص 62

Қуръонни ёдлашда унга кўмаклаша бошлади. Ун уч ёшга бориб Ҳижозий Қуръонни бутунлай ёд олди. Китоблардан – Абу ар-Раҳмон Бадавий ва ар-Рафиъий китобларининг барчасини ўқиди. Шунингдек, Маҳмуд Таха, Иброҳим Нажий, Маҳмуд Ҳасан Исмоил каби романтик шоирлар ижоди билан кизикди (Мисрда “Аполло” жамияти шоирлари – XX асрнинг 30-йиллари). Мерослардан Жоҳилия даврининг шеърларини ўқиди.

Биринчи нашрдан чиққан қасидаси “Абадийлик йиғиси” (1953й) романтик руҳда ёзилган. Унда Ҳижозийнинг 1952 йил июль ойидаги инқилобда иштироки, Сувайш каналини тиклашдаги иштироки ўз аксини топган. Шу билан бирга, ушбу қасидада ўша йиллар Жазоирнинг озодлиги йўлида олиб борилаётган қонли урушга бўлган шоирнинг муносабати, Жазоир халқига бўлган ҳурмати ва араблар бирлигига интилиш туйғуларини ифодалаган эди. Ҳижозий Шабан ал-Кави шаҳарчасидаги Педагогика институтида 6 йил давомида таҳсил олди. У 1955 йилда институтни битирганлиги тўғрисидаги дипломни олди.

Аҳмад Ҳижозий 1955-йиллар бошида қишлоқ ҳаётини ташлаб, уни болалигидан ўзига чорлаган йирик Қоҳира шаҳрига кўчиб ўтди. Шу йили “Сабах ал-хайр” (“Хайрли тонг”) номли журналда муҳаррир бўлиб ўз фаолиятини бошлади. 1956-йилда (“مدينة بلا قلب”) «Юраксиз шаҳар» деб номланган биринчи шеърый тўплами ўз ичига «Шаҳардаги одамлар», «Менинг юрагим бор эди», «Ўспириннинг ўлими», «Мен қишлоқ ўғлиман», «Мен ва менинг шаҳрим» каби шеърларини ўзида мужассам этган эди. Ҳижозийнинг (“اوراس”) “Урас” номли иккинчи тўплами жазоир курашчиларига бағишланади. Ушбу тўпламда “Урас” номли қасида билан биргаликда бошқа қасидалар ҳам бор.

1950-1960 йилларга келиб Ҳижозий жамиятдаги ижтимоий-сиёсий муаммоларга, халқнинг турмуш тарзи, кечинмаларига ўзининг эътиборини қаратган араб адиблари қаторидан жой олган эди. Унинг ҳис-туйғуси ва ижодий камрови араб ҳамда бошқа халқларининг миллий озодлик ҳаракатлари, империализмга қарши курашлари, фаластин можаролари каби оламшумул муаммоларни ўзида ифода этди. 1956-1959 йиллар давомида ёзилган «Фақат изҳорларгина қолди» тўплами (1964) нашр этилди. Ушбу китоб “Қон ва сукут” қасидаси билан бошланиб, ушбу қасида Патрис Лумумба¹²га бағишланган эди. Шунингдек, бу девонда Мисрда ҳукм сурган сиёсий муҳит, Миср армиясининг Яманга юборилиши ва у ердаги жанги, ҳалок бўлган аскарларнинг рўйхатини эълон қилишининг маън этилганлиги ҳақида кўрсатиб ўтилади.

Адибнинг 1960-йилларда ёзган шеърлари (“مرثية للعمر الجميل”) “Гўзал ҳаёт марсияси” (Байрут, 1973) номли тўпламида жамланган бўлиб, шоир ўзининг шеърларида асосан озодлик курашчилари мавзусини етакчи ўринга кўяди. 70-йилларга келиб Мисрда Садат ҳокимияти вужудга келиб антинасрчилик сиёсати бошлангач, 1974-йилда у Ҳижозий ўз юртини тарк этиб, Францияга кўчиб ўтди. У ерда Ҳижозий Перине университетида араб шеърятидан дарс бера бошлади. 1979 йилда Аҳмад Ҳижозий Франциядаги Сарбонна университетида бакалавр мутахассислига эга бўлди. Кейинчалик эса, айни шу университетнинг араб шеърятини ўқитувчиси лавозимида ўз фаолиятини давом эттира бошлади.

Ҳижозий ўзининг нозик табиати билан ватанини тарк этганидан сўнг, Парижда ҳукм сурган озодлик руҳидан таъсирланади. Бу туйғу унинг бешинчи девони – “كاننات مملكة الليل”) “Тун салтанатининг коиноти” дан яққол сезилади. Шоир ватанига қайтиб, 1989 йилда (“أشجار الاسمنت”) «Мустаҳкам цемент дарахтлар» номли девонини нашр эттирди. Шу йили Ҳижозий Миср-юнон адабий мукофоти билан тақдирланди. Шундан сўнг у Қоҳирага қайтиб, 1990-2002 йиллар мобайнида «Ал-Аҳрам» газетасида фаолият олиб борди. Аҳмад Абд ал-Муътий Ҳижозий ижодининг жамият ҳаётидаги юксак маънавий аҳамиятини эътиборга олиб, 1996 йилда «Африка шеърятини» номли, 1997 йилда эса, Миср давлат мукофотлари билан мукофотланди. 2006 йилда шоир «Ибда» нашрининг бош муҳаррири сифатида ишлай бошлади.

2011 йилда эса унинг яна бир янги девони – (“طال الوقت”) «Вақт харобалари» номи остида чоп этилди. Бу тўплам 2011 йилда 25-январда Мисрда рўй берган инқилобдан кейиннашр этилди. Бу даврга қадар у 10 йил давомида девон нашр эттирмаган эди. Шу кунга қадар Ҳижозийнинг ижодий намуналари француз, инглиз, рус, испан, италян, немис ва бошқа тилларга таржима қилинди.

Фаруқ Шўша Ҳижозий тўғрисида шундай дейди: “Қатта шоир Аҳмад Ҳижозийнинг шеърый қудрати ва такомил унинг девонларида шеърый мерос билан жонли ўзгарувчан диалектик ришталар боғлагани билан бир томондан боғлиқ, иккинчи томондан эса, тинмасдан доимий ёпиқ бўлган янги уфқларни очиш ва уларнинг чегарасидан ўтишдаир”¹³.

Яна бир таникли шоир Муҳаммад Абу Санна Ҳижозийни янги даврнинг машҳур шоирларидан санаб, шундай дейди: “Шоир ўз қасидалари орқали бизга олий қимматлар ва юксак намуналар билан тўла ижодни етказди. Ва бу шеър биз учун таянчларнинг таянчи, манбаларнинг манбаи бўлиб хизмат қилди. У бизнинг

¹² Конго демократик республикасининг илк вазири, Зоир қаҳрамони, шоир, Африка учун олиб борилган курашнинг раҳнаомларидан бири. 1961 йил 17 январьда қатл этилган.

¹³ شوشة فاروق، قصيدة حجازى، فصول، مجلة، 15، العدد3، القاهرة، 1996، ص 261

ижодимизни, яъни замонавий ижодкорларни эъзозлашга ўргатди. Бу замонавий ижодкорларнинг илғор вакили сифатида Аҳмад Ҳижозий турибди”.¹⁴

«Янги шеърият» ҳаракати натижасида Миср шеъриятининг мавзулар кўлами янада кенгайди ва ижтимоий-сиёсий, тарихий мавзулар, шаҳар ва зиёлилар мавзуси асосий етакчи ўринни эгаллади. Замонавий шоирлар ижодида мифологик, тарихий воқеалар ва ижтимоий ҳодисаларга муурожаат кучайди. «Янги шеърият» вакиллари араб шеърияти анъаналаридан унумли фойдаланган ҳолда, шаклан ва мазмунан анъанавий қасидадан бир қанча хусусиятлари фарқ қилувчи ижодий намуналар яратдилар. Аҳмад Ҳижозийнинг илк шеърлари тили ва услуби жиҳатидан анча содда ва халқчил бўлиб, миллатнинг дарди ва орзу-умидларини ўзида ифода этди. Шоир ижодида такрор, рамзийлик, ўхшатиш, жонлантириш ва бошқа санъатлардан кенг фойдаланган. Аҳмад Ҳижозий ўзининг шеърлари билан кўплаб анжуманларда инсоният қалбининг туб-тубидаги ҳис-туйғулар, азалий орзуларни тараннум эта билди. Унинг ижоди ўзига хослиги билан араб шеъриятида муносиб ўрин эгаллашга муваффақ бўлди.

Ҳижозий лирикасида тарихий, адабий, диний образлар ва иборалар интертекстуал равишда киритилган. Масалан, бир неча Қуръон образларини қамраб олган ("الرحلة البتدأت") "Саёҳат бошланди" қасидаси Мисрнинг биринчи президенти, мустамлакачилар билан кураш олиб борган ҳамда арабларни бирлаштиришга интилган Жамол Абд ан-Носир вафотига бағишланган. Ҳижозий Абд ан-Носирда пайғамбарлик ҳислатини кўради ва у тарқок арабларни бирлаштиришда жонини жабборга бериб, бевақт юрак хуружидан бевақт вафот этганидан таъсирланади. Худди, пайғамбар Муҳаммад (с.а.с) инсониятни куфр ва ҳалокатдан қутқарганлари каби. Шоир ўзлари яшаётган жаҳолат ва араб миллатини мустамлака шафқатсизлигидан чиқарувчи шахс бўлишини истагани учун Пайғамбар ҳижратларини келтиради.

Ҳар томондан излаймиз сени,
Ўрнашиб олди тун, қаҳвахоналар энди хушёр...
Хиралашган чироқ ва кўзлар интизор,
Гўёки юксакликдан кўрамиз сени.
Ёки радиодан янграр овозинг,
Даъватчилар даъватининг устидан кулар,
Ёки кимдир чиқиб тунда қичқирар:
"У қайтди ҳаётга!"
Ёки бу сен яширинган ғор,
Сўнг чакнаб кетарсан шаҳарда.
Сени учратиб, кафтларимизни тутамиз бошинга соябон,
Қалбларни қиламиз сен учун қалқон.¹⁵

Шоир ўз аслини кейин эса қишлоғини излайди. Бу икки нарса унда дўстлик алоқалари йўқ бўлиб кетаётган шаҳарда бўғилиш, кескинликни келтириб чиқаради. Биз унда қишлоғидан Қоҳирага кўчиш пайтидаги шаҳар туғёнини ҳис қилаётганини англаймиз. Қишлоқ шоир учун поклик, тозалик, беғуборлик рамзи. Шоир йўқотган жаннатини излайди. Шунинг учун ўз жаннатини Одам алайҳиссалом йўқотган жаннатга қиёслайди. Шаҳар эса қабоҳат, нопоклик, тойилиш бўлиб гавдаланади. Худди дунё Одам (а.с.)га бахтсизлик, ғам, надомат, азоб бўлиб туюлгани каби.

Шаҳарни танигач, Ҳижозий қишлоқ кадрини топди. У шаҳар образини тасвирлаб, шаҳар тасвирида унинг айб-у нуқсонларини кўрсатиб, қишлоқнинг яхшиликлари, фазилатларини кўрсатишга ҳаракат қилади. Бу билан шоир ўз қишлоғига қаттиқ боғланганлигини кўрамиз. У ўқувчига қишлоғига муҳаббат ва шаҳарга нафратни ифодалайдиган салбий тасвир билан шаҳарни кўрсатишга интилади. Ҳижозий("قطار الجنوب") "Жануб поезди" қасидасида шундай ёзади:

Мен кўряпман шаҳар устида оловли таёқ,
Гўё уни сочларидан кўтарган.
Қишлоқдан кесиб ўтади дарё
Ўтар қумларда очилган қабрлар ёнидан.
Мен кўряпман қуруқ бошоқлар
Еяётган ям-яшил сумбулларни,
Илонли дарахт устида келаётган чигирткалар ёмғири...¹⁶

Шоир ижодида тарихий, диний, адабий, шаҳар ва бошқа кўплаб образларни учратиш мумкин. Бундан кўриниб турибдики, ал-Ҳижозий тарихий, диний-маданий меросни яхши билган. Адабиёт, тарих, сиёсат,

¹⁴ ابو سنة، كاتنة مملكة حجازى، فصول، مجلة 15، العدد 3، ص 311

حجازى، احمد عبد المعطى. (1993م). الامل الكاملة، ص 361، الكويت

حجازى، احمد عبد المعطى. (1993م). الامل الكاملة، ص 627، الكويت

Қуръон ва ҳадисларга оид илмларни яхши ўрганганлиги самараси ўлароқ, эркин равишда уларнинг образларини, маъноларини, ибораларини ўз шеърларида қўллади ҳамда сатрларга таъсирчанлик бағишлайди.

Шундай қилиб, XX асрнинг 40-йилларининг охири, 50-йиллар бошида нисбатан ривожланган бир қанча араб давлатлари Ироқ, Ливан, Сурия, Фаластин, сўнг Миср шеърлятида янгилашни ҳаракати, “янги шеърлят” номи билан вужудга келди ва асрнинг иккинчи ярмида деярли бутун араб дунёсига тарқалди. Мисрда ушбу ҳаракат Ироқ ва Ливанга нисбатан бир мунча кеч бошланишига қарамай, аввал ҳам янгилашни тамойили кучли бўлганлиги сабабли жадаллашиб кетди. Шундан сўнг “янги шеърлят” Миср шеърлятининг адабий-шеърлий йўналишига айланди. Ушбу ҳаракатнинг асосчиларидан бири – Аҳмад Ҳижозий лирикаси эса ўзига хослиги, ҳамда таъсир доираси кучли эканлиги билан Миср шеърлятида ўз овози ва мавқеига эгадир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Р.У. Ходжаева. Миср янги шеърляти. – Тошкент, 2009.
2. В.Н.Кирпиченко, В.В.Сафронов. История египетской литературы XIX-XX веков. – Москва, 2003.
3. حجازي، احمد عبد المعطي. الامل الكاملة. الكويت، (1993م).
4. شوشة فاروق، قصيدة حجازي، فصول، مجلة 15، العدد3، القاهرة، 1996م.
5. اسماعيل عز الدين. الشعر العربي المعاصر قضايا و ظواهر الفنية و المعنوية، -القاهرة، دار الكتاب، 1967.
6. Иса Абдалла. Средства художественной выразительности арабской «новой поэзии» (вторая половина XX века): Автореф... канд.фил.наук. Москва, 2001.
7. www.wikipedia.com.

Научный руководитель – доктор филологических наук, профессор Р.У.Ходжаева

*Холходжаев Сайджамол, Хонтураева Нафиса, Хонтураев Сардорбек
(Фергана, Узбекистан)*

МОЖНО ЛИ ВЫУЧИТЬ АНГЛИЙСКИЙ САМОСТОЯТЕЛЬНО?

Выучить английский самостоятельно – это одновременно сложная и интересная задача, особенно для тех людей, кто привык добиваться в жизни поставленных целей. Если правильно организовать свои занятия, выбрать подходящую методику и приобрести нужные словари и учебники, обучение не просто будет эффективным, но и может превратиться в приятное развлечение. Это тот самый случай, когда поставленная цель оправдывает средства, ведь вместе со знанием языка человек приобретает ещё немало бонусов: расширение круга общения, возможность читать классиков в оригинале и ориентироваться в англоязычной стране без помощи переводчика, а также немало других преимуществ.

Что мешает изучению языка?

Большинство людей, убеждены в том, что выучить английский язык самостоятельно или хотя бы немного продвинуться в его познании невозможно. А причиной тому являются стереотипы. Да, да! Именно чужие убеждения заставляют нас отказаться от своей мечты и звучат они примерно так:

- Выучить английский самостоятельно – непосильная задача.
- Процесс обучения до определённого уровня знаний (например, advanced) затягивается на годы.
- Все, кто занимается изучением языка дома, не достигают желаемого результата.
- Чтобы выучить английский, необходимо погружение в языковую среду.

На самом деле все эти высказывания не лишены основания и обозначают они лишь одно: изучать английский самостоятельно – достаточно сложный и тернистый путь. И насколько он будет долгим, напрямую зависит от того, какие цели и средства используются в процессе обучения.

Что нужно для тех, кто изучает английский самостоятельно?

Самоучитель английского языка – выполняет важную функцию – он предоставляет информацию в четко структурированной форме с последовательным ее изложением от простого материала к более сложному. Хороший самоучитель представляет из себя учебное пособие, в котором уделяется внимание каждому аспекту изучаемого языка: грамматике, чтению, произношению, аудированию, письму. Не менее важным пунктом при выборе самоучителя английского языка должно быть удобство его использования и доступность изложения, наличие практических упражнений, фонетического курса и дополнительных аудиоматериалов. Самостоятельное обучение английскому только в том случае даст результаты, если занятия вам интересны, а учебные пособия вызывают положительные эмоции.

Англо-русский словарь просто необходим для занятий. Лучше всего иметь такой вариант, в котором значение новых слов объясняется более простыми английскими словами. Наиболее популярные из них Лонгман (Longman), Кэмбридж (Cambridge), Оксфорд (Oxford), а также Вебстер (Webster), Collins и Macmillan, однако

все они очень похожи друг на друга. Longman имеет больше статей-сравнений, он проще и удобнее, Oxford – яркий и запоминающийся, а Cambridge располагает простыми и понятными объяснениями. Какой из них вы выберете для себя, решать вам.

Учебник по грамматике – это ещё один аспект, без которого самостоятельное обучение английскому будет попросту неполноценным. Он относится к нестареющей классике, а потому заменить его на данный момент ничем невозможно. Многие специалисты считают, что на протяжении многих лет доказал свою состоятельность учебник по грамматике Реймонда Мерфи. Он достаточно функционален и прост для понимания и до сих пор занимает лидирующие позиции среди учебных материалов. Учебник Мерфи представлен в виде грамматического справочника с закрепляющими упражнениями. По нему совершенно необязательно заниматься в определённой последовательности, можно закончить в одном месте, а начать совсем с другого.

Без чего невозможно самостоятельное изучение английского языка?

Интерес является важной движущей силой человеческой деятельности, и переоценить его значение в изучении английского языка практически невозможно. Именно от этого аспекта зависит концентрация внимания, богатство ассоциаций и восприятие нового материала, ведь всё что доставляет удовольствие – дается легко и естественно. Человек, который занимается по внутреннему побуждению, способен достичь гораздо больших результатов, чем тот, кому это вменили в обязанность.

Желание – это второй мощный фактор, который мотивирует обучение. Если он идёт в тандеме с интересом к языку или с профессиональной необходимостью, то даёт весьма неплохие результаты.

Чтобы желание превратилось в действие, потребуется чётко сформулированная цель. Прежде всего, самостоятельно решите для себя, зачем вам нужен английский язык и в каком объёме вы должны его знать, а также определите для себя срок, в течение которого вы достигнете определённого результата.

Теперь представьте себе, какие возможности у вас имеются для достижения этой цели. К ним могут относиться поездки в англоязычные страны, живое или виртуальное общение с носителями языка, новые методики и современные обучающие материалы.

Как определить цель?

Поставьте цель, задавая себе наводящие вопросы:

- Для чего вам нужен английский язык?
- Хотите читать классиков в оригинале?
- Хотите участвовать в международных конференциях?
- Может быть, вам необходимо вести переписку с деловыми партнёрами на английском языке?
- Или вы желаете общаться по Skype с иностранными друзьями?
- А может быть вы собрались на работу за границу?

Определите для себя самые важные принципы самостоятельного изучения английского:

- Мотивация (для этого нужно сильно захотеть выучить язык).
- Процесс обучения (зависит от того, для каких целей нужны знания).
- Правильная методика (нужно выбрать оптимальный вариант, подходящий для вашего темперамента).
- Позитивный настрой (просто не помешает).

Что нужно, чтобы самостоятельное обучение английскому было успешным?

Чтение – мать учения. Чтение позволяет создать картинку в вашем воображении, это активирует мозговую деятельность и помогает лучше усваивать учебный материал. Постигая прочитанное, вам придётся анализировать и понимать точку зрения автора, это позволит лучше усваивать поданный материал.

Читайте только те тексты, которые понимаете, иначе вы очень быстро потеряете интерес к чтению.

Обращайте внимание на новые слова в тексте. Большое количество незнакомых выражений в тексте говорит о том, что уровень подачи материала слишком высок и, возможно, вам стоит выбрать что-нибудь попроще.

Старайтесь выписывать все новые слова, которые встречаются в тексте. Помечайте их во время чтения, пытайтесь угадать их смысл и по окончанию процесса заносите их в свой словарь.

Именно чтение становится эталоном грамотного письма. Каждый текст содержит правильную структуру выражений и построения предложений, это позволит вам впоследствии правильно использовать их в письме.

Читайте регулярно. Старайтесь читать понемногу, но каждый день. Лучше читать 15 минут в день, чем два часа в воскресенье.

Просмотр фильмов на английском – удачное сочетание приятного с полезным. Все знают, что смотреть кино – это настоящее удовольствие. Для изучения английского языка самостоятельно старайтесь выбирать фильмы, которые вам знакомы. Лучше если они будут с субтитрами. Для каждого из них заведите собственный словарь и по ходу просмотра заносите в него незнакомые слова и выражения.

Говорить, говорить и говорить!

В первую очередь нужно научиться говорить на языке. Самая большая проблема, которая постигает человека, изучающего английский язык, это страх. Страх от того, что не получится, страх от незнания и страх выглядеть глупо при произношении тех или иных английских слов. Поэтому многие учащиеся, уделяя немало времени грамматике и чтению, предпочитают совсем не говорить на английском языке. И совершенно напрасно! Любое обучение бесполезно без практики, именно поэтому нужно работать над своим произношением каждый день.

Правильное произношение – залог успеха!

Произношение – это основная составляющая любого иностранного языка, оно зависит от правильности восприятия иноязычных звуков. Любые дефекты в произношении делают речь человека затруднительной для понимания. Чтобы научиться правильно произносить звуки английского языка, необходима постоянная тренировка в течение первых месяцев обучения. Правила произношения можно выучить, сравнивая их с правилами русского языка. Особого внимания требует произношению наиболее трудных звуков, однако не стоит забывать и о мелких правилах. В английском языке ударение и интонация имеют немаловажное значение, а потому не забывайте уделять внимание этим аспектам.

Не забывайте о грамматике. Грамматика английского языка – это целая система, без знания которой полноценно освоить язык попросту невозможно. Для этого наиболее важно знать её основы, нежели поверхностно знакомиться с множеством второстепенных явлений. Старайтесь понять как и почему в предложении употребляется то или иное грамматическое правило, а также запоминать примеры его использования.

Какие подводные камни ожидают при самостоятельном изучении английского языка?

Практически каждый из нас мечтал выучить английский самостоятельно, однако успехов на этом поприще добились немногие. Почему же так происходит? Первая и самая главная проблема самостоятельного обучения – это отсутствие контроля. Отвлечь от занятий может, что угодно – звонок по телефону, интересный фильм или приглашение на прогулку. Чтобы этого не происходило, придётся составить для себя чёткое расписание и неукоснительно ему следовать, используя при этом здравый смысл и силу воли.

Ещё одна проблема изучения английского самостоятельно – это ошибки, которые впоследствии станут вашими привычками. Чтобы изучать язык правильно, нужно быть очень строгим и внимательным к самому себе. Занимаясь с педагогом, вы не будете бояться ошибок, ведь он своевременно исправит вас. Если же вы остаётесь с языком один на один, то неисправленная ошибка превращается в неправильную конструкцию, которая постепенно приживётся в вашей речи и письме. Запомните – переучиваться намного сложнее, чем обучаться с нуля!

Все в ваших руках! Итак, вы твёрдо решили освоить английский самостоятельно и уже готовы приступить к его изучению. Одним из лучших приемов для успешного обучения является окружение себя англоязычной средой. Читайте книги в оригинале, делайте записи на английском языке, слушайте англоязычное радио, смотрите фильмы и новости на английском. Чем больше материала будет вокруг вас, тем быстрее и естественнее будет протекать процесс обучения. Не менее важным аспектом является говорение, именно оно чаще всего отстаёт у тех, кто занимается английским самостоятельно. На самом деле общение с носителями языка и с теми, кто ему учится, на сегодняшний день не является проблемой. Достаточно лишь зарегистрироваться на сайтах, где участники практикуются в произношении и найти себе собеседников. Помните, что все зависит только от вас.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. DUET - Development of Uzbekistan English Teachers – 2 - том. CD ва DVD материаллари. – Тошкент, 2008.
2. Michael McCarthy “English Vocabulary in use”. Cambridge University Press, 1999, Presented by British Council.
3. Христочевский С.А. Электронные мультимедийные учебники и энциклопедии. – 2010.

*Maxbuba Sharipova
(Buxoro, O'zbekiston)*

ALPOMISH DOSTONIDA ISM QO'YISH MAROSIMI

«Alpomish» dostonining bosh qahramoni sahroyi bahodir, qo'ng'iroq urug'ining umidi va ishonchi Hakimbek – Alpomishdir. U mehnatkash xalqning qahramonlik kuchlarini o'zida mujassamlashtirgan, yovuzlik va yomonlikning ashaddiy dushmani, el-yurt farovonligi yo'lida mardliklar ko'rsata olgan bahodir, xalq eposining quyma obrazidir. Alpomish jismoniy jihatdan baquvvat, ma'naviy etuk ideal qahramondir. Farzandga ism berish har bir otanonaning vazifasi. Ism qo'yishda chaqaloq tug'ilgan xonadon va oila a'zolarining kelib chiqishi, qaysi avlodga

mansubligi, e'tiqodi, dunyoqarashi, orzu-istaklari inobatga olinadi. Dostonda tasvirlangan bu voqealar mazmunidan Boybo'ri va Boysarining farzandlari uchun tashkil qilgan to'yi "Ism to'yi" ekanligini anglash mumkin. To'ying bu turi ham qadimiydir. U O'zbekiston respublikasining barcha hududlarida keng tarqalgan. Xorazmda u "Ot to'yi" deb aytiladi. Bolalar kundan-kun o'tib, oydan-oy o'tib, birdan ikkiga kirib, ikkidandan uchga kirib, tili chiqib, yettiga yetgandan keyin uchovini maktabga qo'yadilar. Bolalar yetti yoshga kirgandan so'ng Boybo'ri: «Endi o'g'lim savodi chiqib, mulla bo'ldi, o'g'limga endi shohlik, sipohilik ilmini o'rgatayin», – deb mulladan chiqarib oladi. Boysari ham Boybo'riga taassub qilib, u ham oy Barchin qizini maktabdan chiqarib olib: «Qizimga Ko'kqamish qo'lida qo'y sog'dirib, chorvadorlik ilmini o'rgatayin, qo'y sog'moqqa usta bo'lsin», – deydi. Hakimbek yetti yoshiga kirganda Alpinbiy bobosidan qolgan o'n to'rt botmon birichdan bulgan parli yoyni qo'lga ushlab, ko'tarib tortib qo'yib yuboradi. Yoyni o'qi yashinday bo'lib uchib borib, Asqar tog'ning katta cho'qqilarini yulib o'tadi. Buning ovozasini olamga ketadi. Buni eshitgan dushmanlar: «Bu bola zo'r bo'пти, nazar topibdi, bularga hech kim barobar bo'lolmaydi, yetti yashar bola shunday ishni qilami?», – deb xafa bo'ladi. Do'stlarning esa vaqti xush bo'ladi. Shunda barcha xaloyiqlar yig'ilib kelib aytadi: «Dunyodan bir kam to'qson alp o'tdi, alpning boshlig'i Rustami Doston edi, oxiri bu Alpomish alp bo'lsin. To'qson alpning biri bo'lib sanaga o'tdi», – deydi. Oxiri Alpomishbek alp bo'lib, to'qson alpning biri bo'lib sanaga o'tib, alplik otini ko'tarib, yetti yoshida unga Alpomish oti qo'yiladi. Shundan so'ng uning Hakimbek ismidan ko'ra Alpomish ismi ko'p aytiladigan bo'ladi. Ko'rinayaptiki, dostonda qahramonga ikkinchi nom berilmoqda va bu ham o'ziga xos yig'ilish, odamlarning bir joyga to'planishi orqali qayd etilmoqda. Bu ko'pchilik ichida e'lon qilinmoqda. El ichida ko'pchilik yig'ilib amalga oshiradigan tadbirlar esa marosim hisoblanadi. Demak, o'tmishda bolaga ikkinchi nom berish jarayoni o'ziga xos marosimlar ko'rinishida tashkil etilganini payqash mumkin.

Yurtboshimiz I.A.Karimov "Alpomish" dostonining 1000 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan 1999 yil 6 noyabrdagi nutqida alohida ta'kidlab o'tganidek: "Qadimiy tasavvurlariga ko'ra, o'q-yoy – hokimiyat nishoni hisoblangan".

Alpomish yetti yoshida o'n to'rt botmon birichdan – bronzadan yasalgan yoydan o'q otib, "alp" degan unvonga ega bo'ladi. Alp degani – hokimiyat egasi ekanini inobatga olsak, bu doston ko'p asrlik milliy davlatchiligimizning badiiy ifodasi ekaniga ishonch hosil qilamiz. Ko'pgina xalqlar o'rtasida insonni yoshligida boshqa, ulg'ayganida yana boshqa nom bilan atash irimi bor. Bu rus xalqi hayotida ham kuzatiladi. Masalan, ruslar biror o'g'il bolani yoshligida Vova deb atasalar, uni katta bo'lib, ulg'aygach, Valentin deb ataydilar. Yoki biror qizchani Lena deb atashgan bo'lishsa, u voyaga etgach ismini Valentina, Dima ismli bolakayni Dmitriy deb ataydigan bo'lishadi. Markaziy Avstraliya qabilalari o'rtasida ham har bir erkak, ayol, bolaning asosiy nomi bilan bir qatorda yashirin nomi bo'ladi. Bunga qadimgi insonlarning ismlar bilan bog'liq tabu va irimlarga ishonchi asos sanaladi. E'tiborli jihati shundaki, bunday qadimiy ishonch xalqimiz orasida ham mavjud bo'lganini bevosita Hakimbekning ma'lum yoshga yetganda Alpomish nomini olishi misolida ham asoslash mumkin. Xalqimiz orasida kasal bolalarga, yetim norasidalarga yoki biror qusur yo belgi bilan tug'ilgan go'daklarga alohida ismlar qo'yish odati bevosita ismlarga aloqador tabular ta'sirida kelib chiqqan va amal qilgan. Jumladan, xalq orasida homilasi bilan eridan beva qolgan ayoldan tug'ilgan, yoki otasi o'lganida hali onasining qornida bo'lgan bolalarga tug'ilgach, o'g'il bo'lsa – Yodgor, O'rinboy, Nishon deb, qiz bo'lsa – Yodgora, Nishona, Nusxa kabi ismlar qo'yilishi odat tusiga aylangan. Xuddi shu odatga ishora Alpomishning bandilik davrida tug'ilgan o'g'li Yodgor taqdiri misolida kuzatiladi. Xalq bolaga munosib ism qo'yilmasa, uni hatto qo'yilgan nomunosib ism o'limga olib kelishi mumkin deb qaragan. Shuning uchun bolalarga har qanday vaziyatni hisobga olib, munosib ism qo'yish eng mas'uliyatli ishlardan biri hisoblangan va bu marosim ko'rinishida tashkil etilgan.

«Alpomish» dostoni o'zbek xalqining jahon xalqlari madaniy merosiga qo'shgan eng munosib javohirlaridan biridir. Shuning uchun unga chet ellik olimlar ham befarq emas. "Alpomish" dostonida er-yigit tasviriga xos bo'lgan xususiyatlar :mardlik va jasurlik, sevgi bobida jonkuyarlik, nainki oila, nainki yor qayg'usi, yurti uchun sodiq farzand ekanligini ko'rishimiz mumkin. Shuning bilan birga, o'zbekning alp yigiti, nomiga munosib- ko'p qirrali bo'lishi lozimligi, insoniylik jihatdan kamol topishi bilan birga, u jismonan baquvvat, qo'rqmas qahramon sifatida gavdalangan. Ham kurash, ot poyga, uloq, nayza sanchish, kamondan o'q otish, qilichbozlik, merganlik kabi o'yinlar negizida jasurlik ulug'lanadi, sotqinlik qoralanadi. Bu xususiyatlar esa, yoshlarga oriyat, matonat, ma'naviy va jismoniy komillikdan saboq beradi.

Onalarimizning allalarida qadim-qadim zamonlardan boshlab o'gil bolalar « arslonim», «pahlavonim», «Alpomishim» degan so'zlar bil e'zozlangan. Qaysi ota-ona farzandini baxtsiz, noshud va eliga xiyonatkor bo'lishini, tuz ichgan tuzlig'iga tupurishini istaydi. Yo'q, biror ota-ona buni aslo istamas. Shunday ekan, har bir oila ma'naviyat beshigi-yu, ma'naviyat qo'rg'oniga aylansin, toki biz tarbiya qilayotgan farzandlarimiz avvalo, butun xalqimizning suyanadigan tog'i, g'ururi, qolaversa, insoniyatning iftixori bo'lib, nafaqat jismoniy, balki ma'naviy jihatdan ham sog'lom Alpomishlar bo'lib ulg'aysin. Shundagina baxtiyor farzandlarimiz ona yurtimizning baxtiga aylanadi, turmushimiz obod, farzandlarimiz sog', ma'nan yetuk bo'lishiga shak-shubhamiz yuq. Bu shunchaki niyatimiz emas, balki ota-ona sifatida, oila boshlig'i sifatida, bizning qat'iyat va fidoyilik bilan bajaradigan burchimizdir. Zero, eng yuksak maqsadlar mohiyatida ana shu ezgu niyat mujassam, Yurtboshimiz aytganlaridek: "Farzandlarimiz bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va, albatta, baxtli bo'lishlari shart!"

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Каримов И.А. "Алпомиш" достонининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзланган нутқ. – 1999. – 6 ноябрь.
2. Каримов И.А. Юсак маънавият – энгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
3. Алпомиш. Достон. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Зарифов ва Т.Мирзаев. – Т.: Шарқ, 2008.
4. Ўраева Д. Яхшиларга ёндашиб // Охунжон Сафаров. Ижодий портрет. – Т.: Мухаррир, 210. – Б.75-78.
5. www.literature.uz

*Nosir Sherboyev
(Tashkent, Uzbekistan)*

THE METHODOLOGY OF LEARNING ENGLISH

The English language is very important language all over the world nowadays. It is becoming the first language. The English language is a language, which consists of very difficult aspects. As a learner, every person wants to learn English by heart. English is divided into four aspects: speaking, listening, writing and reading. We learn any language to communicate and exchange our opinion. Effective learning of a foreign language depends to a great extent on the pupil's memory. That is why a teacher must know how he can help his pupils to successfully memorize and retain in memory the language material they learn. Different nations, whose first language is not English have such great difficulties to communicate with each other.

Firstly, they can not speak English very fluently. They have no good pronunciation skills, because their first language is not English. They may have different accents. When you come across such cases you begin to laugh.

Secondly, foreigners forget the vocabulary very quickly. They speak English using very easy words. They sometimes look at their mobile phones in order to find words translations.

Thirdly, foreigners have difficulties to learn by heart new words. I suppose that some foreigners can not learn first month. Some foreigners use a lot of methods in order to learn new words. For example, they use stickers to learn all new words. They hang them on the walls and when they look at those stickers they learn those new words and begin to repeat them.

Every person begins to learn English at a different age. Somebody begins in childhood. Somebody begins in their twenties or thirties. Somebody does at the age of forty and so on.

And some people learn English individually.

To learn English at school is much easier than other periods, because the teacher can get the childrens' attention during the lesson. The teacher should use different methods on purpose to teach English. The psychology of learning language depends on the learner's age and their interests. Pupils study at school from seven to sixteen years old. They are interested in different games and prizes. Teachers should organize some competitions among pupils. That quiz must be very interesting and enjoyable. In these cases all the pupils begin to be interested in the lessons and they try to win and get the prize. The teacher uses this method every lesson and the pupils begin to adapt. There will be a lot of leaders. I suppose that the prize must not be very expensive, but there must be a gift for the winner or group, which has won in competition.

Nowadays very big problem is laziness of schoolchildren. Schoolchildren are much more lazy than others, because they don't have any comprehension of the importance of learning a foreign language. I want teachers to begin the lessons, their five minutes, with speaking about the significance of learning the subject. In this case pupils begin to understand that this subject will be very important in the future.

Competition during the lessons make the pupils much more hard-working. If they hear that next lesson is competition they even don't sleep at night. They get ready all the time and it means that they are studying very hard.

According to psychologists' reflections children are interested in puzzles. There are a lot of puzzles in every language. Teachers should give to the pupils puzzles in English and in their native languages. Riddles also make pupils think clearly and for a long time. For example, there are a few examples of riddles:

What has a face and two hands but no arms or legs ? A clock.

What has a neck but no head? A bottle.

Which letter of the alphabet has the most water? The C.

I have all the knowledge you have. But I am small as your fist that your hands can hold me. Who am I?

Answer: I'm your brain.

Everyone in the world break me when they speak every time. Who am I?

Answer: Silence.

Every child listens to such interesting riddles in order to find their answer. Teacher also plays a great role, because the teacher make the pupils brainstorm. Brainstorming encourages learners to produce the idea of solving practical and

scientific problems individually or in groups. The attendants try to find out solutions for more complicated problems without being criticized for their ideas.

Anyway, Teaching English to the pupils at school is very time-consuming and difficult. Teachers make an important role in this period. Using the riddles also can help them develop the pupils' knowledge. Pupils at school like playing games, because their psychology is cheerful and they don't like boring things.

Anyway, aims are the first and most important consideration in any teaching. The length of the course, the frequency of the lessons, the size of groups should also be taken into consideration in adopting practical aims. The amount of time for language learning is one of the most decisive factors in mastering and maintaining language proficiency since learners need practise.

USED LITERATURES

1. Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку. – М., 1983.
2. Roberts R. Aims and objectives in language teaching.
3. Perren G. New languages and younger children.

Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент И.А.Жураева

*Світлана Шуляк
(Умань, Україна)*

ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕЛІОРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯННЯХ

У сучасному мовознавстві актуальним є вивчення функціонування слів з оцінним компонентом значення. Розрізняють нейтральну, меліоративну (позитивну) та пейоративну (негативну) мовну оцінку. Меліоративна лексика вказує на позитивне ставлення до події, об'єкта чи явища.

Категорію оцінки у різних аспектах вивчають Н.Д. Арутюнова, Н.І. Бойко, В.М. Богуславський, Т.І. Вендіна, О.М. Вольф, В.Г. Гак, О.А. Івін, Б.О. Коваленко, Т.В. Маркелова, Л.Р. Мошинська, В.В. Нагель, Т.М. Наумова, В.М. Телія, В.А. Чабаненко та інші мовознавці.

Українські оберегові замовляння як один із різновидів жанру замовляння характеризуються специфічними рисами, що полягають не стільки у доборі тих чи інших мовних засобів, скільки у характері їх використання та функціонально-семантичній спеціалізації [3, с. 17].

Метою статті є вивчення особливостей використання меліоративно-забарвлених слів у текстах замовлянь. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: з'ясувати функціонування оцінних найменувань у досліджуваних текстах; визначити основні частини мови, за допомогою яких виражається меліоративна лексика.

Приклади українських замовлянь подаємо в тих формах і мікроконтекстах, у яких вони трапляються в досліджуваних текстах.

В українських замовляннях меліоративна оцінність досягається шляхом суфіксації, як-от: *На Осіяньській горі, на Тані землі, там ходили три дівиці, Господа нашого ближні сестриці* [1, с. 116]; *Дна й дниці і всі свої сестриці, з-під ложечки вступіться, на своє місце становіться, кленовим листочком постеліться й маковим зерном покотіться* [1, с. 117].

Зустрічаємо замовляння, в яких меліоративний характер лексем тісно пов'язаний з позитивним ставленням до позначуваного, наприклад: *Водичко-Йорданичко, омивай і зціляй. / Їк ти чіста, їк ти свята, / Так і цеса раба Божя рцена-порожена, / В святій воді омочена... / Помагайбіг, водице-єленице! / Є ти в хорошій керниці, / Прибувай же ти в керниці, / Очищай же ти камінні береги, / Бо ти є очищена з первовіку... [1, с. 11]; Водичко свята, я тебе прошу – стань на помочі / Умиваються водичкою гори і долини, і вливаю (Віру) хрещену від цієї скуси, умити її до життя до веселого і тихого спання [1, с. 13]; Водице-кринице! / Водице-здравнице [1, с. 25].*

Розглядаючи меліоративну лексику, яка пов'язана з людиною, визначаємо найбільш продуктивною лексико-семантичну групу назв осіб за статевими особливостями, як-от: *Здоровий був, мій синочку (донечка), з далекої доріженьки!* [1, с. 186]; *Кури будуть співати, кокотати, / А хлопчик (Дмитрик) не буде боліти* [1, с. 199]. Зазначимо, що подібні особливості зустрічаються у текстах, які мають у своєму складі дендролексеми: *У тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки* [1, с. 205]. Зауважимо, що іноді оцінність повністю залежить від конкретного контексту, і лексема з позитивним значенням набуває негативного, порівн.: *«Що ви за дівиці?» Отвіщали вони йому: «Ми царя Ірода дочечки». – «Куди ідете?» – «Ми ідем людей мучить, сушить, знобить, рожжигать...» [1, с. 69].*

Номени меліоративного характеру розрізняємо за віковими особливостями, які часто стосуються назв на позначення астрономічних об'єктів, наприклад: *Місяцю, місяцю молодий, / у тебе ріг золотий, / тобі на підповня, / мені на здоров'я* [1, с. 118].

Лексика з позитивним семантичним навантаженням виражає як зовнішні ознаки, так і психологічне сприйняття людини у текстах на кшталт: *Аби він, **роджений, хрещений** (Петро) / Був славен у Бога і межі цілим миром* [1, с. 24]; *Сіль перегоряс, / Піч перепікає, / **Народженого, хрещеного** (Трохима) / Всяка хвороба минає* [1, с. 33]; «*Божя Мати, де ви бували, що чували?*» – «*Була в **хрещеної, молитвенної** раби Божої Марти, пристрій уговорала*» [1, с. 53].

Для передачі меліоративної лексики вживаються суфікси, які найчастіше функціонують у лікувальних замовляннях, наприклад: *Виходь, **золотничку**, всякими разами, / Всякими молитвами. / Я тебе підтягаю й викликаю: / Чи ти злякався, чи ти подвигався, / Чи ти з переляку, з журби, чи з досади, / Виходь, **золотничку**, божий **чоловічку!*** [1, с. 106]; *Вразе, **вразочку**, премудрий **паночку**, стань на своєму **містечку**, золотім **кріслечку**, на пухових подушках, не пороти тобі на кишках, в криж не впадати, спину не рубати, вікна не заступати, бруд випускати, мені місце відбирати* [1, с. 107]; – ***Гістику, гістику**, золотий **кістику**, я тебе благаю, в яким ти місточку...* [1, с. 148]; ***Гостець-братець**, злюбимий дух, не мої слова – Божі слова і Святої Богородиці **Диви Марії*** [1, с. 150].

Суфікси надають словам яскраво виражену позитивну емоційну оцінку, як-от: *Як **сонечко** ясне, / Як золото красне* [1, с. 139]; *Де **сонечко** сходить, а півнів голос не заходить* [1, с. 202]; *Добрий день тобі, **сонечко** яснее!* [1, с. 235].

Українські замовляння, у яких функціонують назви на позначення релігійних понять, відзначаються словами з меліоративною конотацією, які у контексті підсилюють позитивну оцінку цих назв, наприклад: *Отче наш... Сиділа пресвятая Богородиця на синім морі, на білім камені. Шила, вишивала, **ниточка** урвалася, (ім'я) новорожденій, молитвенній кров унялася* [1, с. 83]; *Ішла Пречиста: одна з Києва, друга з Чернигова, третя з Нижина. Несли срібну **голючку**, шовкову **ниточку**, рану зашивали, кров замовляли* [1, с. 85]; *Ішла Мати Божя золотим мостом з Ісусом Христом / в золотому очіпку, в срібних ризах, /золотою **паличкою** підпиралася* [1, с. 103].

Поряд з іншими вживається власне пестливий суфікс -еньк, як-от: *Місяцю, **місяченьку**, срібні **рожки**, золоті **ніжки*** [1, с. 126]; *Їхав Юрій **маленькими осятами** / З молодими дівчатами – / Зілля копати, жовни замовляти* [1, с. 156].

Найменування тварин містять позитивну семантичну оцінку: *Там на горі тури орали, красну рожу сіяли; красна рожка не зійшла; там стояла дівка; коло синього моря безребра **овечка** стояла...* [1, с. 84]; *Іде Ісус Христос, / Несе **баранця**, / С цього **баранця** / Знімем руно, / Мій рані / Заткнем джерело* [1, с. 87]; *Місяцю молодий, / На тобі хрест золотий! / Тобі – на підповня, / Мені – на здоров'я! / Ти пасеш **бички, телички, овечки**, / Забери в мене **бородавочки*** [1, с. 178]. Останній приклад містить слово *бородавочки*, якому притаманне значення зменшеності, чим підкреслюється невеликий розмір цієї неприємності, а значить – її з легкістю можна позбутися.

У текстах замовлянь, які присвячені дітям, часто функціонує емоційно-експресивна лексика меліоративного характеру, як-от: *В купіль воду ляю, / До Дани промовляю: / **Матінко-Водице**, / Чистая дівице, / Купіль освяти, / **Дитинча** благослови. / Купіль моя з м'яти і верби. / Моя **доню**, уночі **тихенько** спи. / **Гіллячко** берези докладаю – / У красі свою я доню покупаю. / **Купцю-купцю. Донечко** мала, – / Буде в тебе **личко** чисте, мов вода* [2, с. 20].

Позитивне ставлення того, хто промовляє замовляння, наприклад до місяця, виражається словами, які мають меліоративну конотацію: *Місяць ти, місяць, серебраній **рожки**, золоті твої **ножки*** [1, с. 124]; *Місяцю, місяцю, золотії **рожки** й **ножки!*** [1, с. 125]; *Молодик молодий, на тобі хрест золотий, на небі зрождався, на морі скупавсь, що у тебе **ріжки** не щимітимуть, а у мене зуби не болітимуть* [1, с. 125].

Спонукального характеру набуває такий текст замовляння, як: *Хай душа (ім'ярек) світла і чиста / Водю Даню святою омисться, / І у води **землі-матінки** злиється* [2, с. 19].

У одному тексті замовляння можуть функціонувати слова з позитивним значенням, які належать до різних лексико-семантичних груп, наприклад: *Їхав **попочок** через залізний **мосточок** на вороному **конику**, на залізному **возику**. Кінь спотикнувся, і звих минувся* [1, с. 181]; *А в полі стоїть три **грушки**, а під тіми **грушками** сидить три **сестрички**. Вони нічого не роблять, не тчуть, не прядуть, тільки ходять та звих виговорюють* [1, с. 181].

Отже, найпродуктивнішим засобом вираження емоційно-експресивного значення є суфіксальний спосіб творення. Основною частиною мови, за допомогою якої виражається меліоративна лексика є іменник. Семантика слів з меліоративними суфіксами іноді залежить від контексту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ви, зорі-зориці...Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / Упоряд. М.Г. Василенка, Т.М. Шевчук; Передм. М.Г. Василенка. – К.: Молодь, 1991. – 336 с.
2. Замовляння / упоряд., передмова, примітки М. К. Дмитренко. – К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с.
3. Хомік О. Є. Український вербальний оберіг: семантика і структура: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Є. Хомік. – Харків, 2005. – 22 с.

СЕКЦИЯ: ФИЛОСОФИЯ

Нурхон Аминова
(Тошкент, Узбекистан)

ТАЪЛИМ ТАРБИЯНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА АЖДОДЛАРИМИЗ ИЛМИЙ МЕРОСИНING АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шарти халқнинг бой илмий мероси ва умумбашарий кадрлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан ва техника ҳамда технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантиришдир.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларига мувофиқ ҳолда тайёрланган бўлиб, истиқлол вазибаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилган бўлиб, у ҳар томонлама камол топган, жамиятда турмушга мослашган, жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини ҳис этадиган янги авлодни тарбиялашни назарда тутди.

Таълим-тарбия ҳақида фикр юритганда бу масалага қандай ёндашиш керак, деган савол туғилади? Бу саволга шундай жавоб берамиз. Биринчидан, инсонда инсонийлик фазилатлари, инсонпарварлик, ватанпарварликни, иккинчидан, билимдон, ўқимишли, борликни аниқ кўра оладиган хусусиятларини тарбиялашни мақсад қилиб олмоғимиз керак. Учинчидан, таълим-тарбия ҳақидаги фалсафий, педагогик, психологик назарияларни амалиётга йўналтириш зарур.

Шарқ фалсафаси, Ўрта Осиё мутафаккирлари ва ислом фалсафий таълимотларида инсон таълим-тарбияси, одоб-ахлоқ ҳақида кўп қимматли маслаҳатлар, фикрлар берилди. Уларнинг таълим-тарбияга оид фикрлари марказида одамийлик, раҳм-шафқат, мурувват, диёнат каби фазилатлар уйғунлашиб кетган.

Ёш авлодни билимли, салоҳиятли қилиб тарбиялашда маърифий кадрларимиздаги бой илмий меросдан фойдаланиш борасида ҳам биз биринчи навбатда ота-боболаримиздан қолган тарихий меросларга, уларни авайлаб-асрашга, қайта тиклаш тамойилларига таянсақ, ижобий натижалар беради.

Бизнинг буюк келажагимиз ёшлар, фарзандларимизнинг баркамол авлод бўлишини орзу қилар эканмиз, бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.¹⁷

Буюк мутафаккирларимиз, илмий мероси, таълим-тарбияга доир қарашларида комил инсонни тарбиялашга доир йўналиш (концепция) шакллантирилган.

Таълимнинг тарихий илдизларига мурожат қилсақ, Марказий Осиёда унинг асослари милоддан аввалги зардуштийликнинг таълим-тарбия борасидаги панд-насихатларига бориб тақалади. “Авесто”даги маънавий-ахлоқий тамойиллар, пандномалар ҳозирги давр учун ҳам эътиборлидир. “Қуръони Карим” ва “Ҳадиси шарифлар” сарчашмаларидан баҳраманд бўлган кўплаб фозилу фузало, олиму уламолар, шоирлару адиблар яратган асарларда ҳам замонамиз учун ибратли фикрлар, ғоялар бор, албатта. Кадрларимиз улардан фалсафа фанининг инкор категорияси ва инкорни инкор қонуни асосида фойдаланиш қобилиятига эга бўлсалар, бас, у меросларда ибратли жиҳатлар кўп.

Ҳозирги даврда таълим-тарбия соҳасида мутафаккирларимизнинг илмий меросини ўрганиш ва уни таълим-тарбия амалиётига киритиш замон талаби ҳисобланади. Уларнинг инсонга камолга етиши ва инсоний муносабатларнинг таркиб топишида илм-фаннинг аҳамияти алоҳида уқтирилади. Масалан, ҳадис илмининг яратувчиларидан бири Ибн Исмоил ал -Бухорийнинг “Ал-Адаб ал-Муфрад” китоби, Ат-Термизийнинг маънавий-ахлоқий қарашлари, Абу Райхон Беруний, Абу Али Ибн Синонинг илмий мероси ёшларни юксақ маънавият эгаси этиб тарбиялашга хизмат қилади.

Ал-Хоразмий илмий билимни ўрганувчилар ижодий фаолиятини ривожлантиришга эътибор беришлари кераклигини уқтиради.¹⁸ Абу Наср Форобий “Идеал жамият ҳақида”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида” каби асарларида эса инсоннинг камолга етишида муҳим бўлган услубларни ёритиб берган.¹⁹ Инсон ҳақиқий камолга етиши учун аввало илмий билимларга эга бўлиши зарурлигини уқтиради. Бунинг учун инсон ақлий ҳислатларни эгаллаши лозим бўлиб, тарбиячи эса шогирдидаги ана шу фазилатларни ривожлантиришга ёрдам беради. Форобий инсон фаҳм-фаросати, фикрлаш, мулоҳаза юритиш қобилиятини тўғри йўлга қўйиш орқали ақлий ва ахлоқий камолотга етади, табиат ва жамият қонуналарини тўғри билиб олади, ҳаётда тўғри йўл тутди, деган фикрлари ҳозирги даврда баркамол инсонларни тарбиялашга хизмат қилади.

¹⁷ Ислом Каримов. Юксақ маънавият енгилмас куч. – Тошкент «Маънавият» 2008 йил 30-б.

¹⁸ Мухаммад аль-Хорезми. Танланган асарлар. – Т.: “Фан” нашр, 1983 й. 6-б.

¹⁹ Қаранг: Абу Наср Форобий Фозил одамлар шахри. (Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида).-Т. «Халқ , мероси», нашр 1993. 177-б.

Абу Райхон Беруний эса инсонни табиатнинг гултожиси деб қарар экан, ҳар бир инсон ақл-заковатли, юксак –ахлоқли, билим-маърифатли бўлиши лозим дейди. Мутафаккирнинг асарларида инсон камолоти— унинг тафаккурининг ривожланиши, соғлом ва жисмонан бақувват бўлишга боғлиқлиги таъкидланади. Беруний илмий билимларни эгаллаш жараёнида ўқувчиларни зериктирмаслик, янги мавзуларни қизиқарли, кўргазмали баён этишни тавсия этади. Беруний фикрича ақлий тарбияни амалга оширишдан мақсад баркамол инсонларни тарбиялашдан иборат. У барча салбий илатларнинг келиб чиқишидаги асосий сабаб илмсизлик, деб тушунтиради.

Жамиятимизда ҳозирги кунда ёшларимиз орасидаги иллатларнинг келиб чиққанлиги ҳаммага маълум. Ёшлар тарбиясига салбий таъсир этадиган ҳодисаларнинг ижтимоий илдизи сабабини топиш ва чора кўриш кун тартибидаги вазифамиздир. Беруний жамият равнақи маърифатнинг ривожланишига боғлиқ, деган ғояни илгари суради.²⁰

Ибн Сино ҳам камолотга эришишнинг мезони фанни эгаллашдир, деб билади. Унинг фикрича билимли киши жасур қўрқмас, ҳисобанади, билимсиз киши жоҳил бўлади. У болаларни ўқитиш зарурлигини қайд этган. Унинг таълимдаги тамойилларида кўрсатилишича таълим энгилдан оғирга қараб бориши, олиб бориладиган машғулотлар болалар ёшига мос бўлиши, жамоа бўлиб ўқитиш, билим беришда болалар майли, қизиқиши, қобилиятини ҳисобга олиш, ўқитишни жисмоний машқлар билан қўшиб олиб бориш керак.²¹

Бу талаблар ҳозирги даврдаги таълим тамойилларига мос келиши қимматлидир. Ибн Сино ўзининг “Тадбири манзил” асарида таълим-тарбия жараёнини очиб беради. Унинг таълим-тарбияга доир таълимотида ёшларни ҳақиқий билим билан қуроллантириш . мустақил мантиқий фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, олган билимларини амалиётга татбиқ эта олиш қобилиятини таркиб топтириш сингари ғоялар илгари сурилади.

Буюк сиймолардан яна бири Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Саодатга йўлловчи билим”) номли асарида инсониятни маънавий-ахлоқий жиҳатдан камолотга етакловчи таълим-тарбия сир - асрорлари, йўл-йўриқлари, усулларидан сабоқ беради. Таълим тизимида Ҳожа Аҳмад Яссавий асарлари, зукко олим Аз-Замахшарийнинг “Нозик иборалар” асари, Ҳожа Аҳрори Валий, Абдулҳолиқ Гиждувонийнинг маърифий қарашлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шайх Нажмиддин Кубронинг илм олиш борасида қаноатли бўлиш, ватанпарварликка оид фикрлари замонамиз, учун ҳам ибратлидир.

Юқорида келтирилган фикр шуни кўрсатиб турибдики, ёшларнинг таълим-тарбиясида мутафаккирларимизнинг илмий меросидаги ғоялар, услублар ёшларнинг билимли, ўткир зехнли, мустақил фикрлайдиган қобилиятларини ривожлантиришда тарихий манба ҳисобланади.

Шахсни маънавий-маърифий жиҳатдан камол топтиришнинг устувор йўналишларини ишлаб чиқишда, мактаб, лицей, касб-ҳунар коллежлари, олий ўқув юртларида ўқитиш жараёнини такомиллаштиришда, ёшларнинг билими ва дунёқарашини шакллантиришда буюк аждодларимиз тажрибалари, тавсифлари муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Буюк алломаларимиз томонидан яратилган илмий меросда турли табиий-илмий ижтимоий- фалсафий қарашлар, инсон унинг ахлоқи ҳақидаги, унинг илми, билими, ҳунари, унга эришмоқ йўллари ҳақидаги қимматбаҳо ғоялари, ҳикмат хазиналаридан баҳраманд бўлиш—ёшларни ҳар жиҳатдан камолот сари бошлайди.

Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда айтишимиз мумкинки, инсоннинг, айниқса. Ёшларнинг маънавий-маърифий тарбиясининг баркамол, илмий дунёқарашининг кенг, чуқур мазмунга эга бўлишида илмий меросимиз муҳим манба бўлиши мумкин. Демак, илмий меросимизни ўрганишимиз зарур.

Фанимиз, маданиятимиз тарихини ўрганмасдан туриб, бугунги ва эртанги ҳаётни англаб етиш мумкин эмас. Ёш авлодни илмий меросга бўлган қизиқишларини орттиришимиз ва бу соҳадаги адабиётларни чуқур ўрганишларига кенг имкониятлар очиб беришимиз керак.

Ёшларимизнинг баркамоллиги, билимдон бўлишининг муҳим асоси дунёвий кадриятлардан, халқимизнинг мумтоз, ҳам замонавий кадриятларидан баҳраманд бўлиш орқали маънавий ва маърифий жиҳатдан тарбияси кучли ижодий кучга эга бўлишдир. Тараққиётимиз пойдевори ана шундай баркамол авлоддир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. И.А.Қаримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. – Т., “Ўзбекистон”, 1997. – 258-266 б.
2. Ислоҳ Қаримов. Юксак маънавият энгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008.
3. Ирисов А. Ибн Сино. “Ўзбек педагогикаси антологияси”. – Т.: “Ўқитувчи” нашр., 1995.
4. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Т.: Фан нашр.

²⁰ Қаранг: Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар.-Т.: Фан нашр., 40-б.

²¹ Ирисов А. Ибн Сино. “Ўзбек педагогикаси антологияси” Т.: “Ўқитувчи” нашр.,1995,137-б.

*Гулдана Ахметова, Алена Балтабаева
(Туркестан, Казахстан)*

ДУША В НАУЧНОМ ПОНИМАНИИ

Одним из важнейших понятий человеческой культуры является понятие о душе. Согласно многим идеалистическим, дуалистическим философским направлениям и религиозным течениям, душа человека – бессмертная субстанция, нематериальная сущность, в которой выражена божественная природа его личности, дающая начало и обуславливающая жизнь, способности ощущения, мышления, сознания, чувств и воли противопоставляемая телу [1].

Согласно Толковому словарю русского языка Д. Н. Ушакова, душа:

1. В религиозных и идеалистических представлениях – нематериальное начало жизни, иногда противопоставляемое телу; бесплотное существо, остающееся после смерти человека.

2. В устаревшей психологической терминологии – совокупность психических явлений, переживаний, основа психической жизни человека

3. Внутренний, психический мир человека [2].

По современным представлениям понятие души восходит к анимистическим понятиям об особой силе, существующей в теле человека и животного, а иногда – и растения. С древних времён человек задавался вопросом о различии живого и неживого. В ходе развития мифологического мышления сформировалось понятие о душе как о некотором атрибуте живого существа. Наблюдение за дыханием живого, которое после его смерти исчезало, способствовало возникновению древних представлений о душе, как о дыхании, происходящем извне. Соответствующие наблюдения над кровью и прекращении жизни при большой её потере привели к тому, что в крови видели носительницу души. Сновидения привели к представлению о душе как о субстанции, существующей независимо от тела.

Душа – одно из центральных понятий европейской философии, в связи с разработкой которого вся иерархия бытия, жизни и мысли постепенно осваивается как в своих самых низких, так и самых высоких пластах и по отношению к которому осмысливается позиция как вышебытийного первоначала, так и недостижимой бытия материи. В связи с тем, что душа понимается как субстанция, ей сначала приписываются свойства тончайшего вещества, находящегося в крови, как было у большинства досократиков в греческой философии (Эмпедокл, Анаксагор, Демокрит). Душа появляется вместе с самой философией в пифагоризме: одно из немногих безусловно засвидетельствованных раннепифагорейских учений – учение о бессмертии души и метемпсихозе. Учение Платона о душе формировалось в оппозиции к софистическому пониманию души как только средоточия ощущений. В диалоге Платона «Федон», с одной стороны, проведены пифагорейские учения о теле как гробнице души, о метемпсихозе (переселении душ) и палингенесии (новых рождениях), с другой – опровергнуто пифагорейское учение одуша-гармонии и даны четыре доказательства бессмертия души. Образованию и воспитанию души здесь придан фундаментальный онтологический смысл, поскольку, по Платону, душа не несет с собой на тот свет ничего, «кроме воспитания и образа жизни». Аристотель в учении о душе исходит из двух ее основных проявлений в живом существе: движения и ощущения; помимо этого он формально признает бестелесность души как того, что не есть тело, но что, однако, не может существовать без тела. Не признавая душу как причину всякого движения, Аристотель рассматривает душу в своей системе категорий как сущность, или первичную осуществленность, энтелехию естественного органического тела, обладающего возможностью жизни. По Аристотелю, души нет самой по себе, но есть живое существо, состоящее из души и тела. Аристотель отказывается от представления о мировой душе, но вводит ее своеобразный эрзац: природу, которая имманентна миру так же, как отдельная душа – отдельному живому существу.

Традиция христианского богословия в учении о душе исходила из противопоставления души животных и души человека: человек, созданный по образу и подобию Бога, и его бессмертная душа суть, по Григорию Богослову, Божие дыхание и свет Божий. Душа должна быть для тела тем же, чем Бог является для души. Показывая ложность платоно-пифагорейского учения о предсуществовании душ (принимавшегося, в частности, Оригеном), об эманации душ из Бога, естественном размножении душ, о душепереселении, о душах как гармонии, о мировой душе, отцы церкви подчеркивали креационистский момент в возникновении души (хотя и могли толковать его по-разному), необходимость очищения души, павшей в результате первородного греха, и возможность возвращения ее к Богу через Христа – главу церкви, причем вплоть до самых высших уровней иерархии мироздания.

Эпоха Возрождения начинает с утверждения традиционных общецерковных воззрений на отсутствие души мира (Николай Кузанский). Но в дальнейшем возрожденческая натурфилософия в лице Ф. Патрици, решительно оспаривая схоластическое учение одуша, вновь возвращается к учению о мировой душе. Антицерковный пафос воодушевляет Дж. Бруно, также признающего мировую душу и в связи с этим прямо

ссылающегося на Плотина. По существу, такого рода возвращения к языческим концепциям открывали путь к независимому изучению природы, хотя непосредственно и не вели к действительному развитию физики.

Дальнейшая эволюция представлений одуша происходила в связи с актуализацией оппозиции душа и тела у Р.Декарта: отмечая, что наша душа нам лучше знакома, чем наше тело, Декарт считает ее основным свойством мышления, как основным свойством тела является протяжение. Выделяя два вида мышления: разум и волю, Декарт открывает возможность абсолютизации того и другого и их самостоятельного рассмотрения. При этом особую роль приобретает индивидуальный внутренний опыт, который постепенно выстраивается как общий (новоевропейский) внутренний опыт, верифицируемость которого предполагается. После этого уже легко было усмотреть все наше достоинство в одной только мысли (Б. Паскаль) и считать свойственную душе познавательную способность лучшей нашей частью, властной обуздать аффекты и определять могущество души (Б. Спиноза). Но при этом тут же оказывалось, что сама душа по сравнению с этой своей способностью остается чем-то пустым и почти лишним: у Дж. Локка душа оказывается лишенной каких бы то ни было врожденных принципов и все свои идеи (у него – восприятия) она получает из опыта. Такого человека вместе с его душой, бессмертия которой недоказуемо, можно только анатомировать. Именно такой анатомический подход и предлагает душе Юм. То, что, по Декарту, составляло сущность души, у Юма вообще лишено силы, потому что мы теперь знаем только определенные частные качества и восприятия, и наши аффекты суть единственные скрепы нашего мышления. У души и тела, по Юму, все общее. Человек с такой душой постепенно оказывается всего только очень сложной машиной, и душа в нем целиком зависит от его темперамента и вообще состояний тела (Ж. Ламетри). Как дуализм Декарта, так и сенсуализм Локка не могли не вызвать реакции. Против Декарта решительно выступает Г.В. Лейбниц с учением о монадах, иерархия которых, по существу, представляет собой иерархию души или способностей души, причем каждая монада есть микрокосм, в котором снята противоположность мышления и протяжения. Против Локка выступает Дж. Беркли, утверждающий, что в собственном смысле существуют только мыслящие субстанции, тогда как для других их бытие состоит в возможности быть воспринятым. Нет иной субстанции, кроме духа, или души, причем душа есть субъект, который проявляет волю и мыслит. Беркли возвращается к Платону и неоплатоникам в своем утверждении о производности тел от духа и с удовольствием приводит мысль Плотина, утверждавшего, что не душа в теле, но тело в душе, а также Ямвлиха, признававшего душу более высокой, чем природа. Попытка примирения разных точек зрения была предпринята в эклектической системе Х. Вольфа. Воспитанный на его философии И. Кант оказался и его принципиальным противником. Кант показывает, что бессмертия души – постулат практического разума, т.е. теоретически недоказуемое положение, поскольку существование души после смерти выходит за рамки возможного опыта. С Кантом, сокрушившим метафизику, вопрос о душе в новоевропейской философии принципиально переходит из сферы онтологии и гносеологии в сферу морали. Но, с другой стороны, под влиянием Канта развивается исследование души в той самой опытной сфере, которая нам безусловно доступна: речь идет об экспериментальной психологии, отыскивающей эмпирико-психологические обоснования метафизических вопросов, и душа, бывшая у Юма связкой представлений, становится связкой влечений, сил и способностей (Ф.А. Бенеке). Как эмпирическая наука психология постепенно стремится противопоставить себя философии и объединиться с антропологией, биологией, физиологией. Психометрия, психофизика, детальное изучение и классификация ощущений постепенно приводят к исчезновению человеческой души как онтологически насыщенного филос. понятия, что подтверждалось также эволюционистскими концепциями происхождения человека (Ч. Дарвин). Неуклонное исчезновение души из новоевропейской философии сопровождается теистическими тенденциями в находившейся под влиянием Г.В.Ф. Гегеля протестантской теологии и развитием понятия человеческой личности. Наряду с сенсуализмом и материализмом (Л. Фейербах), а также механицизмом (К. Фохт) развивается спиритуализм; метафизическую природу понятия души защищает Р. Г. Лотце. И. Г. Фихте восходят интуитивистски-волюнтаристские концепции, также постепенно вытесняющие душу из поля зрения философии: воля к жизни А. Шопенгауэра, жизненный порыв А. Бергсона. Наконец, парапсихология, психоанализ (З. Фрейд), аналитическая психология (К.Г. Юнг), психопатология (К. Ясперс) приводят к необыкновенному разбуханию психологии – науки о душе, не признающей души как таковой, что вполне соответствует многообразным формам новоевропейской духовности, не признающей духа, и новоевропейской культуры, не признающей бытийно наполненного религиозного культа. С этой точки зрения представляют несомненный интерес ряд установок русской философии, подчеркивавшей несводимость душевной сферы к рациональной и интеллектуальной, а также возрождение гностических мотивов и учения о душе мира у В.С. Соловьева с его учением о Софии как о душе миров и единой царице всех душ и в русском символизме [3].

Так же понятие душа рассматривается в психологии. Для современной психологии душа – носительница бессознательного и выражение тех структурных качеств, которые сообщают его частям (индивидуальные и специфические) положения, важность и их динамику. “Современная психология” – это неправильное название, потому что слово “психология” происходит от слова “психе”. “Психе” значит “душа”. Точное значение слова “психология” – наука о душе. Но это весьма потустороннее слово. Психология отрицает существование души и тем не менее продолжает называть себя “наукой о душе”. Она признает только физическое тело и его побочный

продукт – ум. Когда умирает физическое тело, ум тоже умирает; нет никакого возрождения, нет никакой реинкарнации. Жизнь – это не вечный принцип, а просто побочный продукт соединения определенных материальных веществ.

Со многими положениями концепции идеал-реализма Лосского (представитель русской религиозной философии, один из основателей направления интуитивизма в философии) был согласен профессор Московского университета Семен Людвигович Франк (русский философ и религиозный мыслитель). Его наиболее значительной психологической работой явилось сочинение "Душа человека" (1917). Главная идея этого произведения – в стремлении вернуть в психологию понятие души взамен понятия душевных явлений, которые, с точки зрения Франка, не имеют самостоятельного значения и потому не могут быть предметом науки. Он считал, что основой психологии является и должна являться философия, а не естествознание, ибо психология изучает не реальные процессы предметного бытия в их причинной или другой естественной закономерности, а дает "общие логические разъяснения идеальной природы и строения душевного мира и его же идеального отношения к другим объектам бытия". Доказывая необходимость и возможность исследовать душу. Франк ссылается на интуитивизм Лосского: при помощи озарения, интуиции мы можем мгновенно познать состояние своей души, ее глубину и целостность в единстве связи с прошлым и будущим.

Франк в своей работе разводит такие понятия как душевная жизнь, душа и сознание. В аномальных случаях, подчеркивал он, душевная жизнь как бы выходит из берегов и затопляет сознание. Именно по этим случаям и можно дать некоторую характеристику душевной жизни как состояния рассеянного внимания, в котором соединяются предметы и смутные переживания, связанные с ними. Приходя фактически к тем же выводам, что и психоанализ. Франк пишет о том, что под тонким слоем затвердевших форм рассудочной культуры тлеет жар великих страстей, темных и светлых, которые в жизни и отдельной личности, и народа в целом могут прорвать плотину и выйти наружу, сметая все на своем пути, ведя к агрессии, бунту и анархии.

Таким образом, с точки зрения Франка, главным содержанием души является слепая, хаотическая, иррациональная душевная жизнь. При этом – опять-таки в унисон с психоанализом – он доказывает, что в игре и в искусстве человек выплескивает наружу эту свою смутную, неосознанную душевную жизнь и тем самым дополняет узкий круг осознанных переживаний. Именно бессознательное является, по Франку, главным предметом психологических исследований, так как главными характеристиками душевной жизни являются ее бесформенность, слитность, т.е. непротяженность и вневременность. В душе происходит объединение многообразных разнородных и противоборствующих сил, формирующихся и объединяющихся под действием чувственно-эмоциональных и сверхчувственно-волевых стремлений, которые и образуют таким образом как бы два плана, или два уровня, души. Смутная душевная жизнь, связанная с эмоциями и чувствами, является низшим уровнем души, который связывается с телом. Предметные знания, самосознание являются как бы промежуточным слоем, отделяющим бессознательную душевную жизнь от жизни духовной, которая и является центром души. Духовная жизнь не зависит от тела и его ограничений, так как несет на себе отпечаток Бога. Таким образом, душа является промежуточным началом между временным потоком эмпирического телесно-предметного мира и актуальной сверхвременностью духовного бытия, другими словами – как бы промежуточной инстанцией между землей и небом. Поэтому истина всегда есть понятие абсолютное, религиозно-трансцендентальное, так как она отражает связь личного духа с мировым целым, или слияние души человека с душой мира.

Психология, разрабатывавшаяся Франком и Лосским, предлагала свое понимание отечественной науки, подразумевая, что русская душа и русская наука самым тесным образом связаны именно с христианскими ценностями, а потому отечественная философия и психология и должны развиваться как интуитивные и христианские. Догматический характер эта философия имела преимущественно у светских философов, в то время как христианские философы-богословы Алексей Введенский и позже Павел Флоренский старались примирить светскую и христианскую идеологию, соединить христианство с реальной жизнью, ввести его в мир. Пытаясь объяснить этот факт, Алексей Введенский писал: светским ученым кажется, что для развития религии недостаточно веры – надо обратить ее в знание. Но люди истинно верующие не пытаются сделать это, так как уверены в силе самой веры, в то время как светские философы, в глубине души не уверенные в силе веры, хотят подкрепить ее знанием [4].

Дух, душа в религиозном понимании – истинная сущность каждого живого существа. Концепция дух или души в Исламе очень отличается от понятий других религий. Существует мнение, что душа может заново прийти в этот мир в ином теле и не уйдет из него, пока не будет удовлетворена. Это ошибочно, так как тело каждого человека будет воскрешено в Судный день (последний день существования мира, когда над людьми с целью выявления праведников и грешников Богом будет совершен последний суд. В переносном смысле – конец света) вместе с его душой.

В священном Коране говорится:

Он – Тот, Кто забирает ваши души ночью и знает, что вы делаете днем. Затем Он воскрешает вас днем, чтобы исполнился назначенный срок (завершился срок вашей жизни). Затем к Нему вам предстоит вернуться, и затем Он поведаст вам о том, что вы совершали [5, Скот 6:60].

Из этого стиха из Корана ясно, что мы не должны оставаться в сомнениях относительно статуса и цели души. К сожалению, жизнь по соседству с индусами ослабила иман некоторых мусульман до такой степени, что они верят концепцию переселения души в индуизме и применяют ее в Исламе.

Каждой душе дается только один шанс, чтобы войти в этот мир и прожить здесь определенное время. Как только наступает время, душа возвращается к Своему Создателю. Цель пребывания души человека в мире – доказать, что она достойна возвращения на свою родину, куда она постоянно стремится вернуться – вечный Рай. Ведь все души сотворены Милостивым Господом. Пророк Мухаммад (да благословит его Аллах) сказал: «Каждый ребёнок рождается мусульманином и лишь потом родители воспитывают из него христианина, иудея или многобожника» [6].

У Пророка (салляллахуaleyхивасаллям) спросили **о том, что такое дух, душа**. Он не дал ответа, ожидая божественного откровения. Ниспосланный аят был достаточно ясным: «**Дух [нисходит] по повелению Господа моего...**» (Сура «аль-Исра'», 17/85). Существование **духа** подтверждалось, но суть **его** не была раскрыта. Спрашивающие не смогли бы понять услышанное. Ум не в состоянии постичь какую-либо сущность из «мира приказов» – обиталища понятий, которые невозможно охарактеризовать размером, весом, формой и цветом.

В этом мире нельзя найти аналогов таким словам, как длинный или короткий, синий или жёлтый, круглый или ровный, тяжёлый или лёгкий. В данном случае ум выступает как заложник понятий, которые он пытается для себя объяснить. Так человек постепенно изучает себя, а затем – Бога. Об этом в хадисе сообщается: «**Тот, кто познал себя, познает и Всевышнего**». Или, как сказал один мыслитель: «О, человек, который считает себя человеком! Читай себя!». Невозможно с помощью ума **осознать дух**, можно только рассуждать о его особенностях [7].

Что мы знаем о духе? Как только тело будущего ребёнка в утробе матери достигает определенного уровня развития, оно получает **дух**. И пусть он явился позже некоторых органов человека, он вечен, един, неразделим.

Дух обладает несметным количеством способностей: различает сознанием, понимает умом, взвешивает и принимает решения совестью, планирует мечтой, накапливает знания памятью, любит сердцем. Часть их проявляется через материальные органы. **Дух** «держит рукой», «видит глазами», «слышит ушами», «ходит ногами» и т. д. Но **деятельность духа ограничена телом**. Потому, смерть для духа – обретение свободы, освобождение от телесной тюрьмы. Он будет сам по себе ожидать Судного Дня. А в загробном мире обретёт новое тело.

Связь между духом и телом, с одной стороны, напоминает связь между звуком и смыслом, где звук – это тело смысла, а смысл – это дух звука, который не находится ни справа, ни слева, ни внутри, ни снаружи тела. Соответственно, чтобы продлить своё существование смысл, тем не менее, не нуждается в звуке, а будет беззвучно храниться в памяти, бесшумно появляться в уме, бессловесно находиться в сердце. Однако для того, чтобы его узнать и увидеть, необходимо обратиться к звуку. Достигнув ушей собеседника, звук завершает своё существование. А смысл продолжает жить и дальше. Другими словами, **дух – это закон Аллаха**, управляющий телом, а **тело – Его создание**.

Человек может найти в своём духе множество указаний на божественные истины (если при этом будет помнить о том, что **Аллах** свободен от какого-либо сходства с земными существами). Применяя данные знания на практике, нужно быть очень внимательными. Нельзя беспечно выискивать подобия между знаком и тем, на что он указывает. Точка на карте означает какой-то город, но глупо искать сходство между этой точкой и самим городом. Какая-либо надпись указывает на её автора, является доказательством его мастерства, однако бессмысленно сравнивать надпись с автором или искать признаки автора в особенностях надписи.

Обычно **тело символично обозначают в образе клетки, дух – в образе птицы**. И столько поводов для размышления вытекает из этой аллегории. Тело существует для духа, но дух не служит телу. Покрасив клетку, нельзя сделать птицу прекраснее. Телесное здоровье также не является показателем совершенства духа. Нельзя увеличить птицу, увеличив клетку, у неё совершенно другой способ роста. Птица наблюдает из клетки окрестности, но видит не клетка. А, кроме того, никто не станет держать дома клетку без птицы. Птица существовала до клетки и, вылетев из неё, снова продолжит своё существование. Ради встречи с более просторными мирами **дух** покидает тесное и временное свое жилище, **тело**, когда истечет назначенный срок... [8].

Таким образом, душа – в современной философии нематериальная сущность, которой свойственно сознать, мыслить, чувствовать и свободно действовать. Средоточием душевной жизни человека является самосознание, сознание себя неповторимым человеческим существом, индивидуальностью. По взглядам религиозных философов именно душа способна превозмогать детерминирующие влияния извне от природного и социального миров и становится источником совершенствования внешнего мира, его очеловечивания.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Душа // Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 4 томах. – СПб., 1907–1909. – 2215 с.

2. Ушаков Д. Н. Душа. Толковый словарь Ушакова (2008-2009). Проверено 8 августа 2013. Архивировано из первоисточника 13 августа 2013.
3. Ю.А. Шичалин. Источник: «Философский энциклопедический словарь".1989г.
4. Абульханова К. А. Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории. – М.: Институт психологии РАН, 1997. – 576 с.
5. Коран. пер. с араб. акад. И.Ю.Крачковского. Предисл. к изд. 1986 г. П.Грязневича; предисл. к изд. 1963 г. В.Беляева, П.Грязневича. – М.: Издательско-полиграфическая фирма «АНС-Принт» Ассоциации «Новый стиль», 1990. – 512 с.
6. Составитель: Имам Мухаммад бин Исмаил Абу Абдуллах аль-Джуфи аль-Бухари. Перевод с арабского: Владимир (Абдулла) Михайлович Нирша. «САХИХ» АЛЬ-БУХАРИ. Сборник содержит 2134 хадиса, 1121 с.
7. Проповеди имама Аль-Газали, собранные из «Хадис уль-Кудси». (450 г.х./1059 г.н.э.–505г.х./1111г. н.э.). – Рисалат, 2003.
8. Абдуллах Абдурахманов. Дух с точки зрения Ислама // Ислам и семья. Опубликовано 08.03.2013 18:04

*Олег Бондар
(Київ, Україна)*

Ф. БРЕДЛІ: МЕТАФІЗИКА АБСОЛЮТУ В ДЗЕРКАЛІ СУБ'ЄКТИВНОГО ПІЗНАННЯ

Основна ідея, яку Ф. Бредлі розвиває у праці «Видимість і дійсність», що стала вершиною англійського абсолютного ідеалізму, полягає в тому, що всяке знання містить в собі неусувні суперечності. Отже, основні поняття, якими оперує філософія, є не більше, аніж проста видимість (видимість, за Ф. Бредлі – це те, що суперечить саме собі). Тому видимість є критерієм нереальності об'єкта; вона є симптомом, що вказує на радикальну доконечність нашого пізнання. Попередні міркування з цього питання Ф. Бредлі виклав у «Принципах логіки», де показав, що принцип судження, який є всезагальною формою вираження кінцевого пізнання, не здатний бути органом пізнання Абсолюту, оскільки те значення (предикат), який приписується в судженні об'єкту, є однією частиною цілого, відірваною від інших частин. Отже, всяка предикація є виключно частковим і неповним пізнанням об'єкту. Але яким чином пов'язані суб'єкт і множинність його предикатів? З точки зору принципу судження на це питання відповісти не можна, і єдиний варіант можливості несуперечливого мислення цієї єдності, що залишається, полягає у тому, аби визнати, що суб'єктом усілякого судження є реальність в цілому, хоча це твердження і не може за жодних обставин бути верифіковане. Зазначимо, що цієї ж точки зору тримався й інший значний представник англійського абсолютного ідеалізму Дж. Стерлінг, який вважав, що основним спекулятивно-метафізичним принципом пізнання є принцип конкретності (єдиної реальності) поняття («Поняття, і лише поняття, – ось що реалізується, ось що існує»). Суперечність між дискурсивним і абсолютним пізнанням розвивається в англійському ідеалізмі в ідею «єдності, що лежить в основі будь-якої суперечності, завдяки якій всяка суперечність здатна до примирення», «того, за посередництвом чого усі речі існують і пізнаються», або «самостійного інтелігібельного цілого». Іншими словами, головною ідеєю абсолютного ідеалізму стає ідея об'єднання усіх суперечностей у вищій єдності, або Абсолюті.

Але будь-яка спроба пізнання такої єдності, вважає Бредлі, неодмінно наражається на факт радикальної суперечності усіх понять, за допомогою яких ми намагаємося уявити її. Основним принципом наукового пізнання є теорія первинних і вторинних якостей [1, р. 11]. Яким є онтологічний статус останніх? Вони не можуть мати лише атрибутовану реальність стосовно об'єкта, - якщо ми їх сприймаємо, то вони дійсно є. Але як ми їх сприймаємо? Не інакше, як за посередництвом відчуттів. Але точно таким же чином, і ніяк інакше, можуть бути сприйняті й первинні якості. Чим би була чиста протяжність (первинна якість) без запаху, кольору, смаку та інших вторинних якостей? Очевидно, що в такому випадку ми просто не змогли б її сприйняти. Тому первинні якості не можуть існувати без вторинних, вони самі по собі є «просто абстракціями, необхідними задля певних цілей, але безглуздо, якщо їх сприймають за дійсну річ»[1, р. 15]. Отже, первинні якості не існують без вторинних, а сама ідея чистої протяжності є такою, що суперечить сама собі.

Будь-які якості належать певній речі; тому проблема єдності речі і її властивостей є однією з основних проблем філософії. Проте як можна мислити цю єдність? Уявімо собі річ А, що володіє властивостями (предикатами) В і С. Судження, що уявляє стосунок речі до її властивості (наприклад, А є В), очевидно, з точки зору цілісності існування речі позбавлене сенсу, оскільки в цьому разі В було б цілком і повністю тотожним А. Тоді б В не могло бути простою властивістю речі, а саме б стало річчю. Але В за визначенням не може бути тотожним А, оскільки в такому випадку неможливо було б приписати А предикат С. Отже, А не може бути тотожним ні В, ні С. Чи можна сказати, що А тотожне сумі В і С? Якщо б це було так, то А знову ж не могло б вважатися річчю, оскільки аналітична сума якостей, яку видають за саму сутність речі, позбавляла б

її внутрішньої єдності. Як у судженні « $A \in B \text{ і } C$ » раціонально зрозуміти значення сполучника «і»? Ясно, що він, вказуючи на певну єдність, не здатен увиразнити характер цієї єдності, а тому ця єдність є ірраціональною. Більш того, якщо річ володіє властивостями B і C , то з суджень, які безпосередньо випливають з цього положення, а саме « $A \in B$ » і « $A \in C$ », безпосередньо ж мав би слідувати висновок, що « $B \in C$ » (B тотожне C). Але це – явна суперечність.

Таким чином, з точки зору дискурсивного пізнання проблема єдності речі несумісна з проблемою існування її властивостей. З позиції спекулятивної метафізики ця проблема сконцентрована у проблемі тотожності тотожності і відмінності. Проте Бредлі не сприймає цієї точки зору. Тому він доходить лише до того, що оголошує тотожність і відмінність двома непом'якшуваними «суб'єктивними точками зору» [1, р. 63], які використовують конечне пізнання. Самі по собі вони містять в собі фатальні суперечності, не піддаються раціональному обґрунтуванню. Отже, і тотожність речі, і відмінність в ній однаково є суб'єктивними видимостями.

Суперечливими є поняття простору і часу. Тут Ф.Бредлі знов звертається до класичних парадоксів, проаналізованих ще Зеноном і Кантом. Неперервність часу і простору неможливо сумісти з їх дискретністю, час і простір, аби бути реальними, мають бути співвідношеннями, в яких нічого не співвідноситься. Але це – яскраво виражена суперечність. Очевидний висновок з цього – час і простір є «не реальна, а суперечлива видимість».

Нарешті, чим є поняття «рух» і «зміна»? Як взагалі щось може змінюватися? Наприклад, існує річ A . Якщо вона змінюється, то вона вже не є A . Якщо A змінюється, то воно не є постійним, а якщо воно не є постійним, то неможливо визначити, що саме змінюється. Отже, поняття зміни є самосуперечливим, тому вона – видимість, а не реальність.

Задля того, аби раціонально мислити зміну, вводять поняття причинності. Що таке причинність? Якщо A має бути причиною B , то воно має бути чимось відмінним від B . Але як в понятті причинності A може бути причиною B , якщо воно відмінне від нього? А якщо A не відрізняється від B , то A є безпосередньо B , і тому виникнення причинного зв'язку також неможливе. Причинність є «ірраціональною видимістю» [1, р. 49].

Отже, усі поняття, якими оперує людський розум, опиняються неспроможними пізнати дійсність такою, як вона є. Проте англійський абсолютизм в особі Бредлі відкинув важливу думку Гегеля про те, що суперечність є рушійною силою розвитку. «Діалектичний метод не необхідно передбачає тотожність суперечностей в тому сенсі, що один елемент, стверджуючи себе, доповнює себе шляхом самозаперечення» [1, р. 410]. Заперечення, за Ф. Бредлі, не може вважатися чимось позитивним, адже в такому разі воно стає певним утверджувальним актом, при цьому перестаючи бути власне запереченням. Ф. Бредлі фактично відкинув гегелівську ідею «зняття» («заперечення заперечення»), тому в його вченні ствердження і заперечення є догматично протипоставленими одне одному.

Тому у цьому пункті діалектичний принцип заперечення перетворюється у Ф. Бредлі на принцип взаємного доповнення. Звідси виростає й яскраво виражена догматична концепція Абсолюту: він у Ф. Бредлі є тотальна сукупність окремих ідей, об'єднаних в загальне поняття. Але оскільки актуально досягти такого стану неможливо, то ідея такого цілого перетворюється на недосяжну мету пізнання, на еквівалент кантівської «речі у собі».

Значимо, що інший представник англійського абсолютного ідеалізму, Т. Грін, розвинув аналогічну критику дискурсивного пізнання, щоправда дещо з іншого вихідного пункту. Якщо для Ф. Бредлі показником ефемерності наших конечних тверджень про реальність є їхня суперечливість, то для Т. Гріна таким показником є їх абстрактність. Якщо реальний процес пізнання передбачає збагачення знання, то основний формально-логічний принцип, абстрагування, починає з більш багатих і веде до щоразу бідніших визначень. Зрозуміло, що цей спосіб мислення не може бути органом спекулятивного пізнання, оскільки він вже передбачає наявність знання, яке саме по собі вимагає виведення й доведення, а по-друге, імплікує очевидний парадокс, згідно з яким «чим більше ми думаємо, тим менше ми будемо знати». Об'єкт формально-логічного мислення береться як сталий і незмінний, що не відповідає дійсному характеру речей. Нарешті, прагнення до формалізації знання втілюється в його квантифікації, в результаті чого ми повинні були б отримати абсолютно беззмстовне знання.

На противагу цьому Т. Грін, слідом за Гегелем, висуває програму пізнання як сходження від абстрактного до конкретного. Рушієм цього сходження є невідповідність кожного досягнутого моменту пізнання щодо ідеї цілого, або Абсолюту. Разом з тим, і Ф. Бредлі, і Т. Грін сходяться в одному важливому пункті – в переконанні, що конечне є нереальним.

Яким чином в такому випадку можливий розвиток конечного знання? Його всезагальним принципом є судження, яке, як вже було показано, завжди виражає певний аспект реальності, а не усю її цілком. Тому зв'язок між ідеєю цілого як аналітичної суми конечностей і самим принципом конечності з необхідністю виступає як принцип зв'язку суджень. Таким зв'язком виступає умовивід. Тому, якщо судження є співвідношенням конечного визначення об'єкта з ідеєю об'єкта як цілого, то в умовиводі представлене відношення конечного до об'єкту, що перебуває в незавершеному стані, а отже, реальності, що розвивається. Проте якщо в судженні його

об'єктом завжди виступає споглядальний предмет, то в умовиводі перехід від одного судження до іншого уже, яким чином, не передбачає наявності споглядального акту, оскільки в протилежному разі сам принцип умовиводу міг би бути редукований до принципу судження. Тому в умовиводі представлений не зв'язок поняття із спогляданням, а логічний принцип зв'язку понять. Проте ясно, що універсалізація дискурсивного пізнання в якості єдиного можливого актуального способу знання, що, власне, й було здійснене Ф. Бредлі, передбачає якраз неможливість розвитку самого кінцевого знання; його стосунок до знання абсолютного цілком описується в категоріях «частини» і «цілого». А це, в свою чергу, імплікує той факт, що принцип умовиводу завжди вимагає попередньої наявності певних передумов, які ніколи не можуть увиразнюватися самим цим принципом. Тому сам Ф. Бредлі зазначає, що «умовивід завжди вимагає певних припущень і завжди по-різному дефективний». Отже, принцип умовиводу експлікує необхідність логічних зв'язків, проте бути об'єктом пізнання ці зв'язки, за Ф. Бредлі, не можуть. Відповідно, в протилежному випадку предикатом судження мав би бути сам логічний зв'язок, а це, в свою чергу, зумовило б необхідність в непередикативному судженні. Проте чи можна редукувати умовивід до судження? Очевидна неможливість такої редукції одночасно передбачає й заперечення принципу іманентного розвитку кінцевості, - принципу, який є одним з головних положень філософії Гегеля. Неогегельянець Ф. Бредлі повністю відкидає цей пункт, у нього не кінчене розкладає себе й переходить в нескінченність, а розум, що незрозуміло яким чином утримує в собі ідею цілого, співвідносить кінчене з ідеєю цілого, переходячи до щоразу більш адекватного втілення цієї ідеї.

Звідси ми вбачаємо той основний методологічний принцип, яким скеровується англійський абсолютний ідеалізм і що радикально відрізняє його від діалектики Гегеля: розвиток у них постає не як заперечення й зняття, а як доповнення й узгодження. Проте таке узгодження передбачає елімінацію з нескінченного пізнання усіх суперечностей, оскільки контрарні суперечності не можуть бути узгоджені. Тому те, що для дискурсивного пізнання являє себе як суперечність, насправді є простою недостатністю (неповнотою) пізнання. Діалектика Гегеля, «опрацьована» Ф. Бредлі, втрачає своє логічне вістря; ідея іманентного логічного розвитку знання через принцип суперечності поступається ідеєю повної тотожності усіх аспектів реальності, а оскільки досягти такої тотожності, ясна річ, неможливо, то між дискурсивним і абсолютним пізнанням виникає прірва, і актуальний перехід від одного до іншого постає абсолютно неможливим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bradley F. H. Appearance and Reality / Francis Herbert Bradley. – Oxford, 1924. – 412 p.

*Марварид Мамаджонова
(Ташкент, Узбекистан)*

ФАН АКСИОЛОГИК ҚАДРИЯТ СИФАТИДА

Фан борлиқнинг табиий, ижтимоий қонунларини, шунингдек фикрлаш ҳамда билиш қонунларини топишга йўналтирилган билимларни ишлаб чиқувчи, ривожлантирувчи инсон фаолиятининг муайян соҳасидир.

Ҳозирги замон фани ўзининг илмий ютуқлари билан инсониятни ижтимоий - ривожларини ва фаровонлигига улкан ҳисса қўшмоқда, атроф муҳитга, ҳаёт сифатига таъсир кўрсатмоқда.

Фан тарихан вужудга келган инсон фаолиятининг шакли бўлиб, унинг вазифаси воқелик ҳақида объектив билимларни ишлаб чиқиш ва назарий тизимлашдан иборат. Буларнинг ҳақиқийлиги ижтимоий амалиётда текширилади ва исботланади. «Фан» тушунчаси ўз ичига янги билимни ҳосил қилиш фаолиятини, ҳамда шу фаолият маҳсули - йиғилган илмий билимлар биргалиқда оламни илмий манзарасини ҳосил қилишни ҳам камраб олади. Фаннинг мақсади – уни предметини ташкил қилган борлиқдаги ҳодисалар, жараёнлар ва қонунларни таснифлаш, тушунтириш ва башорат қилишдир.

Маълумки, инсон томонидан яратилган жаъми моддий ва маънавий неъматлар унинг жамиятнинг ҳаёти учун зарур бўлган жаъми нарсалар қадрият ҳисобланади. Илмий билимлар, фан жамият тараққиёти ва инсон камолотининг муҳим омили ҳисобланади. Шунинг учун ҳам инсон ва жамиятга хизмат қиладиган илмий билимлар (фан) қадрият ҳисобланади.

Фан – қадрият, чунки у биринчидан, инсоннинг оламга фаол муносабатини ифодалайди, инсон ва жамият интеллектуал салоҳияти ривожини таъминлайди. Иккинчидан фан кашфиётлари, илмий билимлар жамият аъзоларининг мақсад – манфаатларига хизмат қилади.

Фанга қадрият нуқтаи - назаридан муносабат, фаннинг ахлоқий жиҳатлари” – фан аксиологияси ва этикасида ўз ифодасини топади. Фан аксиологиясининг асосий муаммоси илмий билиш ва қадрият орасидаги муносабат масаласидир. Фан, илмий билиш ахлоқ меъёрларига қай даражада боғлиқ?”. Илмий билимларга қўйиладиган ахлоқий талаблар нималардан иборат” каби масалалар ечими фан аксиологиясида ўз ифодасини топади. Фан аксиологияси (этикаси)нинг асосий муаммоси илмий билиш билан қадрият орасидаги муносабатни

аниқлаш. Бу ўз навбатида илмий изланишга тааллуқли масалалар: а) илмий билишнинг моҳияти (мақсади): б) илмий билиш.

Фанга қадрият йўналишидаги муносабат а) илмий билишдан кўзда тутилган мақсадни. Б) илмий тадқиқот воситаларидан қандай, қай мақсадда фойдаланишни ва в) унинг моҳияти, ҳаётга татбиқ этиш оқибатларини ҳисобга олишни назарда тутати. [1, 389 б] Фан аксиологияси илмий фаолият моҳиятини чуқур англашни тақазо этади. Умуман фан ўз - ўзича яхшилиқми, эзгуликми? Жамият тараққиётида фаннинг ўрни қандай бўлмоғи лозим. Илм - фандаги ўзгаришлар жамиятга таъсири оқибатларини кўра билишимизми? қаби бир - биридан мураккаб, чигал саволлар сўнги пайтларда фаннинг ижтимоий - гуманистик моҳиятига эътиборнинг кучайиб бораётганидан далолат беради. Академик В.Вернадский “Фан ҳақида” асарида бу ҳақда шундай деб ёзган эди: “Олимнинг ўзидан ва ҳаётдан қониқмаслиги тобора ортиб бормоқда. Фаннинг ахлоқий томонлари тобора кўпроқ қизиқиш уйғотмоқда. Бу ҳол билан ҳисоблашмаслик мумкин эмас”. Фан инсониятни йўқ қилишга эмас, уни юксакликка кўтаришга хизмат қилиши; инсоний хислатларни намоён қилиб яшашга ундабгина қолмай, унга шароит яратиб беришга қаратилиши керак [2, с. 136].

Ҳар бир инсон эркинлигини таъминлаш билан бирга унинг дунё олдида, миллат олдида, халқ олдида масъул эканлигини хис этиб, яшашга ундаш фан соҳаси вакилининг ахлоқий бурчидир. Ҳеч бир шахс фан ютуқларини ижобий ёки салбий томонларини олимлардек тўғри баҳолай олмайди. Бугун Ер юзида экологик танглик ўз чўққисига етган, ижтимоий, миллий ва диний адоват ўта кескин тус олган, халқаро терроризм хавфи кучайган бир шароитда ўта оғир ва ҳалокатли оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган илмий кашфиётларни ишлаб чиқариш фаолиятига жорий этишнинг мақсадга мувофиқлиги масаласи кескин қилиб қўйилиши керак.

Кейинги йилларда бутун дунё миқёсида ва минтақалар даражасида вужудга келаётган ташқи муносабатларни танқидий таҳлил қилиш, И.А.Каримов таъбири билан айтганда, бизни қуршаб турган олам ғоят мураккаб ва муаммоли бўлиб келгани, шундай бўлиб қолаётгани ва яқин истиқболда ҳам шундай бўлиб қолишини кўрсатади. [3, 5 б] Шу сабабли илмий кашфиётлар олиб келиши мумкин бўлган фожеали оқибатларнинг олдини олиш, оммавий қирғин қуроллари тарқалишига барҳам беришнинг муҳим омилларидан бири бугунги кунда фақат илмий изланиш эркинлиги ва олимнинг ижтимоий масъулияти масалалари эмас, балки фан ва ҳокимиятнинг ўзаро муносабати масалалари ҳисобланади. Абу Наср Фаробий IX асрда сабоқ бериб айтганидек, халқ бошига тушган хавф-хатарни қамайтириш ва бартараф этишдан иборат. Ижодкор олим бугун ҳаётнинг ҳар қандай синови ва машаққатларига чидаб, танлаган йўлидан оғишмайдиган фидоий шахс [4, 77 б]. Бордию олимнинг моддий ҳаётида бирон бир муаммо пайдо бўлса, ҳеч шубҳасиз, уни хал этишнинг йўли топилади. Аммо олимнинг маънавиятида биронта ишқал бўлса, уни ҳеч ким тузата олмайди.

Бугунги кунда фан, илмий тафаккур айрим давлатларнинг сиёсий манфаатларига қўшимча бўлиши керак эмас. Аксинча, у ижтимоий ва маданий тараққиёт сари умумбашарий ҳаракатнинг ажралмас таркибий қисмига айланмоғи даркор.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Е.В. Ушаков. Введение в философию и методологию науки. – Москва: “Экзамен”, 2005. – 389 бет.
2. Вернадский В.И. О науке. – Дубна, 1997. – Т.1. – С.136.
3. И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликки таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., “Ўзбекистон”, 1997. – 5 бет.
4. Э. Расулов. Научная школа и индивидуальность учебного // Фалсафа ва ҳуқуқ. – 2006. – №4. – 77 с.

*Умиджон Мамаюсупов
(Ташкент, Ўзбекистон)*

РАЦИОНАЛЛИК-БАШОРАТ ЖАРАЁНИНИНГ АСОСИЙ ТАРКИБИ СИФАТИДА

Рационаллик илмий билиш жараёнининг юқори босқичини ташкил этиб илмий тадқиқот жараёнида муҳим роль ўйнайди. Рационал тафаккурга асосланган илмий тадқиқот жараёнида бир қанча илмий билиш методлари қўлланилади. Илмий башоратни ҳам ана шундай илмий билиш методлари қаторига киритиш мумкин.

Президентимиз Ислам Каримовнинг куйидаги башоратомуз фикрлари диққатга сазовордир «Ҳаммамизга теран бир ҳақиқат аён бўлиши керак – биз юртимизнинг эртанги ривожини йўлида қандай чуқур ўйланган дастурларни тузмайлик, бу режаларни бажариш учун қандай моддий база ва имкониятларни яратмайлик, бунинг учун қандай кўп сармоя сафарбар этмайлик, уларнинг барчасини амалга оширадиган, рўёбга чиқарадиган қудратли бир омил борки, у ҳам бўлса, юқори малакали ишчи кучи ва юртимизнинг эртанги қуни,

таракқиёти учун масъулиятни ўз зиммасига олишга қодир бўлган етук мутахассис ёшларимиз, десак, ўйлайманки, ҳеч хато бўлмади».²²

Президентимиз И.А.Каримов келажаги буюк давлатни барпо қилишнинг асоси бўлган мазкур хулосани ҳар томонлама ўйлаб, барча имконият ва эҳтиёжларимизни тўлиқ ҳисобга олиб, ижтимоий жараёнларнинг тарихий ривожланиш қонуниятларига таянган ҳолда чиқарганлигига гувоҳ бўламиз. Дарҳақиқат, буюк ва кудратли, демократияга асосланган фуқаролик жамияти куришни барпо этишни мақсад қилган эканмиз, аввало ақлий мушоҳада қила оладиган интеллектуал ёшларни камол топтиришимиз лозим. Зеро ана шундай ёшларгина биз орзу қилган жамиятни барпо қилаолади.

Башорат билиш шакли сифатида доим таҳлил предмети ва одамлар амалий фаолиятининг ифодаси бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда, шу боис инсониятнинг ўз истикболини тўғри белгилашида рационал билимларга бўлган эҳтиёжи янада ортмоқда.

Башорат у ёки бу воқеаларни олдиндан айтиш, мавжуд бўлган, лекин ҳали тажрибада қайд этилмаган воқеалар ва ҳодисалар ҳақидаги билимдир. Башорат бевосита инсон фаолияти билан боғланган бўлиб, дастлаб амалий фаолият доирасида вужудга келган, ўз ривожланишида қадимги ноилмий шакллардан ҳозирги рационал тафаккурга асосланган прогнозлар ва башоратларгача бўлган узок йўлни босиб ўтган. Шу жиҳатдан илмий ижодиётда намоён бўладиган рационаллик инсон фаолияти ақлийлигининг бир кўринишидир. Инсон фаолиятида рационаллик хилма-хил эҳтиёжларни аниқлашда, ижтимоий ва индивидуал фаолиятини режалаштиришда, воқеликни тушуниш ва келажакни башорат этишда катта роль ўйнайди. Рационалликни башорат жараёнининг асосий таркиби сифатида ўрганар эканмиз, аввало рационаллик ўзи нима, унинг моҳияти қандай, билиш ва амалиёт учун у қанчалик аҳамиятли, бу ҳақда мутафаккирларнинг фикри қандай, башоратга унинг қандай даҳли бор, каби саволларга жавоб бериш фикримизни янада тўлиқроқ ёритиш имконини беради.

Рационализм (лот.rationalis, ratio - ақл) – ақлга одамларнинг билиш ва ҳулқининг асоси, деб қарайдиган фалсафий йўналиш²³ деб таъриф берилади фалсафа қомусий луғатда. Бизнинг фикримизча, рационализм табиатда ва жамиятда кечаётган воқеа-ҳодисаларга инсоннинг онгли, ақлий мушоҳада юритиши деб тушуниш мумкин.

Илмий рационаллик тўғрисидаги тасаввурлар таракқиётини бир қатор босқичларга ажратиб кўрсатиш мумкин. Фалсафий тафаккур тарихида рационализм атамаси илмий атама сифатида XIX аср ўрталарида фалсафага кириб келган бўлсада, унинг илк тарихий шакли – антик давр қадимги юнон фалсафасига бориб тақалади. Мазкур даврдаги гносеологик қарашларнинг асосини инсоннинг ҳиссиётлари ҳар доим ҳам унга объектив ҳодиса ва жараёнлар ҳақида тўғри маълумот бера олмайди, деб таъкидлаш ташкил этади. Антик даврда илмий рационалликнинг дедуктив модели ҳукмрон бўлиб келган. Юнон файласуфи Парменид билимни ақл воситасида олинган “ҳақиқий” билимга ва сезгилар орқали олинган билимларга ажратади; ақлга ҳақиқат мезони сифатида қаради. Аристотель энтелехия: яъни ҳаракатга илк туртки берувчи Ақл, Оламий ақл-соф тафаккур ҳақидаги таълимотни ишлаб чиқади. У ақлни олий даражада баҳолаб, уни илоҳийлаштиради.

Маълумки, XVII аср охири ва XVIII аср бошларида Ғарбий Европа мамлакатлари капиталистик таракқиёт йўлига ўтди. Капиталистик таракқиёт тажрибавий, рационал билимларга эҳтиёжни янада ошириб юборди. Бу турли соҳаларга оид фанларнинг вужудга келишига, айниқса, табиатшуносликнинг кенг таракқий этишига замин яратди. Янги замон табиатшунослиги таракқиёти натижасида рационализм гносеологик қарашлар таркибига кирди. Ўша даврда рационализм инсон фаолияти ва оламни билишда ақлнинг биринчи ғоясини илгари суриши устувор аҳамият касб эта бошлади. Ақлни улўғлаш, мадҳ этиш тенденциясини Ф.Бэкон ва Р.Декарт асарларида кўришимиз мумкин.

Ф.Бэкон илмий билишнинг тажрибага асосланган услубини ишлаб чиқди. У “Янги органон” асарида “Кашф этилган соҳаларда ҳам одамлар фандан кўра кўпроқ тажрибага таянишлари керак. Биз билладиган фикрлар моҳият эътибори билан, янги ишларни кашф этиш ва кўрсатиш усуллари эмас, балки маълум нарсалар ва ҳодисалар муштараклигидир”²⁴ деган фикрни илгари суради.

Декарт рационализмнинг асосчиси ҳисобланади. У “Ақлни бошқариш ҳодисаси” “Услублар ҳақида фикрлар” асарларида ўзининг рационал қарашларини баён этиб, дедуктив методга таянувчи рационализм ғоясини илгари суради. Декарт ўз гносеологик қарашларида “Инсоннинг табиий кучлар устидан

²² ²² Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик таракқиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир. – Президент Ислоҳ Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 6 декабрь.

²³ Фалсафа қомусий луғат. “Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашриёти”. Т., 2004 й 334 бет.

²⁴ Бэкон Ф. Новқй органон, или истинные указание для истолковании природы //Бэкон Ф. С. В. 2 – х т. М 1972 г с-6

хукмронлигини, техника воситаларини кашф этиш, ихтиро қилишни, сабаб ва оқибатларни билишни инсон табиатини билишнинг вазифаси”²⁵, деб тушунтиради.

Шарқда илмий билиш жараёни рационалликка асосланишини англаш ва тушунтириш тарихи узок ўтмишга бориб тақалади. Шарқда яшаб ижод этган кўплаб алломалар, жумладан Ал Киндий, Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Ибн Рушд ва бошқа алломалар ақлий билиш назарияси, унинг услублари ҳамда аҳамиятини кўплаб илмий рисоаларида таҳлил қилишган. Жумладан, IX асрда Ал Киндий биринчи бўлиб ақлнинг тўрт хил (зарурий, имконий, эришилган ва намоён бўладиган тарзда) кўриниши ҳақидаги фикрларни олға сурган эди.

Фаробий ҳам билиш жараёнида ақлийликнинг ўрни ва аҳамиятига катта эътибор берган. У “Ақлнинг мазмуни ҳақида” рисоласида ақл масаласини чуқур талқин қилади. Фаробий ақл, бир томондан руҳий жараён, иккинчи томондан ташқи таъсир, таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқтиради.

Ибн Сино ўзининг “Донишнома” асарида “Ақл тарозисида ўлчанмаган ҳар қандай билим, ҳақиқий билим эмас”, деб таъкидлайди. У ақлий тафаккур ҳар қандай билишнинг мезони бўлишига эътибор қаратган. Ибн Сино рационаллик ғояларини мантиқ билан бевосита боғлаб тушунтиради. “Мантиқ – деб ёзади Ибн Сино, инсонга шундай қоида берадики, бу қоида ёрдамида инсон ҳақиқий билишни ёлғондан ажратади ва номалум нарсаларни ўрганеди”²⁶. Бу билан Ибн Сино оламнинг табиий хоссаларини, сир асорларини мантиқий белги, таҳлил ва ақлий билиш орқали ўрганиш мумкин эканлиги ҳақида фикр юритади. Биз жуда кўп Шарқ Уйғониш даври намоёндаларининг асарларини синчиклаб ўрганганимизда, улар Аллоҳни оламдаги барча яратилган нарсаларнинг биринчи сабабчиси ва бошқарувчиси деб кўрсатишган бўлсада, олий ҳақиқатга етишишда инсоннинг ақл-идроқини юқори баҳолашганликларининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Мазкур муаммонинг ўрта асрлардаги ҳолатини ўрганган шарқшунос олим Франц Роузентал ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданиятини “билим тантанаси”²⁷, деб баҳолайди.

XX асрнинг биринчи ярмида рационаллик муаммоси А. Бергсон, Э.Гуссарель, М.Вебер, М.Хайдеггер, К.Ясперс каби файласуфларни қизиқтирган. Улар ўз асарларида рационаллик мавзусини инсон ҳаётини олами ва фаолиятини шакллантирувчи тамойил сифатида қайд қилишди.

XX асрнинг 50-60 йилларидан бошлаб фалсафада рационаллик тўғрисидаги тасаввурларни бойитган бир қатор асарлар пайдо бўлди. Шу маънода К.Р.Поппер, Т.Кун ва И.Лакатоснинг асарлари эътиборга лойиқдир. К. Поппер “Ҳақиқий фан рад этилишидан қўрқмаслиги лозим, рационал танқид ҳамда фактлар ёрдамида доимий тузатилиши илмий билишнинг моҳиятидир”, дейди.

Т.Кун эса ўзининг “Илмий инқилоблар тузилиши” асарида илмий билимнинг “парадигмали модели”ни илгари сурган. У парадигмани “муайян давр ичида маълум илмий ҳамжамият томонидан ўзининг кейинги фаолиятини ривожлантириш учун омил бўладиган бир ёки бир неча илмий асослардир”²⁸, деб тушунади.

И.Лакатос ҳам илмий рационалликни янгича тушунишни “тадқиқот дастури” тушунчаси билан боғлайди. Унинг фикрича, олим ўз фаолиятидаги эмпирик қарама-қаршиликларга қарамай, муайян тадқиқот дастурига таянишига тўғри келади.

Шунингдек, Республикаимизда ҳам билиш, рационал билиш ва уларнинг мазмун-моҳияти билан боғлиқ кўплаб илмий изланишлар олиб борилган. Жумладан, М.Н Абдуллаева рационаллик ҳақида қуйидагича фикрларни илгари суради: “Инсоннинг билиш фаолияти ҳам, амалий фаолияти ҳам рационалликка асосланади. Рационаллик нафақат билиш қуроли, балки ижтимоий амалиёт воситаси ҳамдир. Унинг тараққиёти нафақат фан ривожланиши, балки ижтимоий – маданий муҳитнинг яхлит таъсири билан шартланади. Рационаллик кундалик онгимиз орқали англаб бўлмайдиган воқелик қатламларига кириб бориб, ўзига хос ғоялар, ғоявий (хаёлий) тузилмалар дунёсини яратади. Инсон фаолияти жараёнида бу ғоявий тузилмалар дунёси объектив ҳолатга ўтади, реал борлиқдан ҳамда шахсий қарашлар, кечинмаларга эга индивиддан бегоналашади ва шахснинг билиш ва амалий фаолиятида фойдаланилади”²⁹.

К.Ж. Туленовнинг рационаллик борасидаги фикрлари мазкур тушунчани янада чуқурроқ тушунишга имкон беради: “Рационаллик деганда қандайдир мақсадга йўналтирилганлик ва бунинг учун адекват, яъни мақсадни амалга оширилишига олиб борувчи, воситалардан фойдаланувчи ҳаракат тушунилади. Рационаллик тушунчаси икки таркибий қисмдан иборат: мақсад ва мақсадга етишиш воситаси. Мақсадга етишиш воситалари, объектив жиҳатдан ҳақиқий билим олиш усуллари”³⁰.

²⁵ Декарт. Рассуждения о методе. М.; 1950. с. -272.

²⁶ Ибн Сино. Донишнома. Душанбе. 1980 г

²⁷ Роузенталь Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. М.; 1978

²⁸ “Структура научных революций”. М., 1975 27-с.

²⁹ М.Н.Абдуллаева. Фалсафа ва фанда рационализм муаммоси.-Т., “Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти” 2007 й. 5-бет.

³⁰ К.Ж.Туленова. Фалсафа ва фанда рационализм муаммоси.-Т., “Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти” 2007 й. 8-бет.

Қ.Назаров ўзининг “Билиш фалсафаси” китобида “Энг умумий тарзда олганда, рационаллик ақлнинг далилларга доимий мурожати сифатида тушунилади ва билишга оид хулосаларни қабул қилишда ҳиссиёт, кизиқиш ҳамда шахсий фикрларни эътиборга олмайди”,³¹ деган фикрни илгари суради.

Гарчи, юқорида келтирилган мутафаккир ва олимларнинг рационал билишга оид қарашларида бевосита рационал башорат акс этмаган бўлсада, уларнинг барча фикрлари ақлга асосланган рационал тафаккурга оид бўлиб, илмий билиш жараёнида муҳим аҳамият касб этади ва рационал башорат учун назарий манба, қолаверса, илмий асос бўлиб хизмат қилади, рационал билишга оид қарашларни мазмунан бойитиб, бир-бирини тўлдириб бизни янада бу мавзуга оид илмий мулоҳазаларга чорлайди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, рационаллик – башорат жараёнининг асосий таркиби бўлиб, келажакни олдиндан кўра олишда энг ишончли билиш усули ҳисобланади. Чунки, башоратнинг қанчалик ишончли ва тўғри бўлиши унинг доимо илм-фан ютуқлари, табиат, жамият ва инсон тафаккури қонунлари билан илмий асосланган бўлишига боғлиқ бўлади.

*Мансур Нуртулашев
(Тошкент, Ўзбекистан)*

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИНИНГ НАЗАРИЙ-КОНЦЕПТУАЛ МАСАЛАЛАРИ ВА ФУНДАМЕНТАЛ АСОСЛАРИ

Бугунги глобал ўзгаришлар шароитида ҳаётий кадриятларни қайта баҳолаш учун қандайдир универсал ҳақиқатлар тазъийқидан қутилиш, қарашларнинг ўзаро мувофиқлашуви ва ўзаро таъсирлашуви учун асослар топишга интилиш ва бунда бу қарашларнинг соҳиби инсоннинг индивидуаллигини ва ўзига хослигини сақлаб қолиш лозим бўлади. Бунинг учун дунё микёсида ўзгарувчанликлардан тозаланган универсал ақлий тартибни ўрнатиш зарур. Айни шу каби масалалар глобаллашувнинг концептуал моҳиятини чуқур тадқиқ этишни тақозо этади.

Ҳозирги глобаллашув даврида мамлакатларнинг ўзаро чамбарчас ришталар билан боғлиқлиги инсоният олдида янгидан-янги муаммоларни келтириб чиқармоқда. Фалсафа нуқтаи назаридан қараганимизда билиш назарияси ниҳоятда мураккаблашиб бораётган дунёни англаш, ўрганиш учун янги методлар, тамойиллар, назариялар, тамойиллар шакллантириши лозим. Замоनावий цивилизацияда, табиий фанлардан фарқли равишда, гуманитар фанлардаги объект тадқиқи сиёсий, иқтисодий ва маданий ғоялар билан боғлиқлиги аниқлади.³² Зеро, глобаллашув – бу кўплаб индивидуал сезиладиган воқеалар тўплами бўлиб, улар нафақат бир – бирларидан, ҳатто ўзларидан ҳам фарқ қиладилар, чунки улар фан-техника таъсирида ўзгариб, аввалгиларидан фарқ қиладилар. Бундай шароитда глобаллашув жараёнининг ўрганиладиган объектларининг универсал – умумий характеристикасига эътибор бериш зарур. Чунки унда глобаллашув қандайдир бўлақланмаган бутунлик тарзида, унда барча индивидуалликлар фарқсиз туташган ҳолда «ботиб» кетган бутунлик тарзида намоён бўлади.

Глобаллашув жараёнида дунёнинг монолит «массаси»да уни борган сари бир-биридан аниқ бўлақланиб, фрагментларга ажратувчи чегара чизиқлари аниқлашиб боради. Бундай глобал ўзгаришлардаги ҳар бир фрагмент тобора индивидуаллашиб боради ва бошқа қолганларидан фарқланувчи характерларга эга бўла боради. Бундай фарқланиш қолганларидан ажралиб, ҳақиқатан индивидуаллашган кўриниш олгунча давом этади. Бизга ягона конкрет нарса сифатида намоён бўлаётган глобаллашувнинг концептуал моҳияти ўзида кўплаб таърифларни бирлаштиради. Чунки унинг моҳияти бошқа ўзгаришлар билан бирга мавжуддир ва бу муносабатда уларга айнийдир, гарчи улардан барча бошқа параметрлари билан фарқ қилса-да, бошқа нарсаларга нисбатан катталиги ёки вазияти жиҳатидан айниий бўлиб, қандайдир бошқа муносабатларда фарқ қилиши мумкин. Глобаллашув жараёни ягона, бироқ шу билан бирга, унинг барча белгилари бутун категориал структуралар бўйлаб «таксимланган», уларнинг ҳар бирида у ўзининг бир томони жиҳатидан ифодаланади. Шундай қилиб, глобаллашувнинг концептуал моҳиятини англаш учта асосий методологик принципларга риоя қилишни талаб этилади: Биринчидан, глобаллашувга оид турли ўзгаришларни билишда ягона методологияга

³¹ Қ. Назаров. Билиш фалсафаси. Т., “Университет”, 2005 й 170-б.

³² Абдуллаева М.Н. Ижтимоий ривожланишнинг асосий омиллари // “Глобаллашув шароитида фалсафа ва миллий ғоянинг долзарб масалалари” IV илмий-амалий семинар материаллари (2015 йил 21 февраль) Тошкент: ЎЗМУ, Фалсафий тадқиқотлар ўқув-илмий комплекси, 2015. 4-бет.

бўйсунуши керак, чунки айрим моҳиятлар ўзаро қанчалик фарқ қилмасинлар, улар ҳаммалари айнан глобаллашув жараёнига тегишлидир, уларнинг ҳар бири ўзича айни бир «диайрезиса» йўлини босиб ўтган, яъни энг умумийликдан айрим, мустақил мавжуд нарсаларга айланади. Иккинчидан, глобаллашувнинг концептуал моҳиятини билиш йўли – бу демак унинг индивидуал хоссаларидан унинг умумлашган «турга хос» характеристикаларигача етиб бориш ва уни рационал англашдир. Бу йўлдан борар эканмиз биз гўё «ана шу конкрет глобал ўзгаришларнинг генезисидаги барча кетма – кет босқичларни тескари тартибда ўтганидек бўламиз, унинг соф энг умумий бўлақланмаган жиҳатларидан бошланадиган ирмоқларига «қайтамиз». Учинчидан, глобаллашувга оид бирон ўзгариш ҳақида қамраб олувчи билимга эга бўлиш учун уларни барча глобалистика фани категориялари нуқтаи-назаридан ўрганишимиз керак бўлади. Категорияларни қўллар эканмиз, биз глобаллашув жараёнидаги объектларни гуруҳ ва синфларга бирлаштирамиз, бир уларни категориялардан бирига келтирамиз ёки ўзаро чапишган бир нечта категорияларга келтирамиз. Глобаллашув жараёнининг категориал структуравийланганлигини у ёки бу муносабатда бир-бирига ўхшаш объектларни ягона турга бирлаштириб, у тўғрида бир глобаллашув объекти деб мулоҳаза қилишимизга имкон беради. Глобаллашув жараёнига доир категориал умумлашмалар босқичларидан ўтиб, биз алоҳида ўзгаришларнинг бирламчи асослари, бирламчи сабабларигача етиб борамиз. Бу жараён эса глобаллашув фалсафасининг концептуал асосларини танқидий таҳлил қилишимизга кенг имкониятлар яратади. Айни шу маънода глобаллашув фалсафасининг предметини энг умумий ўзгаришлардан тортиб, дунёда реал содир бўлаётган ўзгаришлар, ҳақиқий ва мураккаб воқеликлар, турли миллат ва элатлар тақдирлари «ўниб-ўсаётган» универсал ҳодисалар ташкил этади.

Глобаллашувнинг фалсафий фанлар учун янгилигини ижтимоий алоқаларнинг фаолият соҳалари бўлган: технологик, ташкилий, маъмурий, ҳуқуқий, маънавий, ғоявий-мафкуравий ва бошқаларига ҳам тарқалиши ҳамда ўзаро алоқалар ўрнатишнинг кўпсонли замонавий коммуникация ва янги ахборот технологиялари орқали доимий равишда жадаллашиб бориши билан белгилаш мумкин. А.Очилдиевнинг таъкидлашича, “...энг умумий маънода, глобаллашув, бир томондан, муайян ҳодиса, жараённинг барча минтақалар, давлатлар ва бутун Ер юзини қамраб олганини, иккинчи томондан, уларнинг инсоният тақдирига дахлдор эканини англатади»³³. Шунинг учун ҳам В.Иноземцев “Глобаллашув, аслини олганда, кўкларга кўтариб макталаётган умуминсоний кадриятларга таянувчи ягона тамаддуннинг шаклланиш жараёни эмас, балки мутлақо ўзга ҳолатни - жамиятнинг “ғарбона” модели экспансиясини ва дунёнинг ана шу моделга мослашишини ифодалайди. Бугун глобаллашув деб аталаётган жараённи ғарблаштириш дея аниқроқ ифодалаш мумкин»³⁴, деган эди. Бу жараён миллий маънавият ва ахлоққа таҳдид солиб, жамиятни ғоявий издан чиқариши билан характерлидир. Америкалик олим Деннис Брутуснинг фикрига қараганда “глобаллашув “profits before people” яъни “фойда инсондан муҳим” принципи асосида ҳаракат қилмоқда. Бу жараённинг тарқалиши билан ижтимоий ҳаётда инсон кадри йўқолиб, пул ахлоқ устидан ҳукмронлик ўрнатмоқда»³⁵.

Глобаллашув – халқаро аҳамиятдаги турли омилларнинг ижтимоий ўсиб боровчи таъсири (масалан, маданий ва ахборот алмашувнинг иқтисодий ва сиёсий алоқалари) баъзи мамлакатлардаги мавжуд иқтисодий омилда, трансмиллий корпорациялар билан ифодаланади, у бир вақтнинг ўзида кўп мамлакатларда ҳаракат қилиб янги тарихий шароитларни ўз имконияти даражасида қўллайди. Шунингдек, глобаллашув деганда социал алоқа ва институтларнинг макон ва вақтдаги кенгайиши ва чуқурлашуви тушунилади, бу бир томондан инсонларнинг кундалик фаолиятига ер шарининг бошқа қисмларида бўлаётган воқеалар тобора кўпроқ таъсир этишини, бошқа томондан эса маҳаллий жамоаларнинг хатти-ҳаракати ҳам муҳим глобал оқибатларга эга бўлиши мумкинлигини билдиради.

Глобаллашув шаротида турли ижтимоий организацияларнинг ўхшашлиги кўп жиҳатдан уларнинг у ёки бу цивилизацияларга тегишли эканлиги билан белгиланди. Америкалик олим С.Хантингтоннинг фикрига қўра, «цивилизациялар тарих, дин, одатлар, институтлар сингари объектив ҳислатга эга бўлган умумий белгилар ва одатларнинг субъектив ўз-ўзидан идентификациялланиши билан белгиланади».³⁶ Цивилизациялар орасидаги фарқлар уларнинг моҳиятларини йўққа чиқариб юбормайди. Бироқ, ҳозирги бирлигининг муҳим кўрсаткичи унда турли ижтимоий тизимларнинг мавжудлиги, бу тизимлар турли даражада ривожланган тизимлар бор эканлигини акс эттириши, уларнинг барчаси ҳозирги замон шароитларида биргаликда яшаётган дунё тарихий жараёнининг кетма-кет келадиган босқичлари эканлигини билдиради. Аксинча, ҳеч қандай халқларнинг ва мамлакатларнинг «мутлақ глобаллашувчи ҳам», «мутлоқ изоляциялашув» ҳам бўлмаган. Бироқ, тарих давомида бу алоқаларнинг даражаси ҳам, характери ҳам ўзгариб турган. Бу жараёнда учта босиқични ажратиш мумкин. XV-XVI асргача бўлган босқич даврида ўзаро заиф алоқада бўлган, ўзларини-ўзлари удалай оладиган

³³ Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. – Тошкент: Мухаррир нашриёти, 2009. - 64 б.

³⁴ В.Иноземцев. Ветернизация как глобализация и “глобализация” как американизация. // Вопросы философии. 2004. № 4 60- стр.

³⁵ [http:// www. Perspektivy Info/print. php](http://www.PerspektivyInfo/print.php)

³⁶ С.Хантингтон. Столкновение цивилизаций. // Политическая исследования. 1994. № 1. 34-б.

ижтимоий ораганизмлар. XVII асрдан XX асргача бир-бирлари билан чамбарчас боғланган ўзаро алоқадорликда бўлган давлатлар шаклланди. XX асрнинг иккинчи ярмидан давлатларнинг миллатлардан баланд турувчи, глобал структуралар билан ўзаро боғланган бир бутун дунё юзага келди. Ўзининг ташкил этувчиларга келтириб бўлмайдиган бир бутунликнинг вужудга келди. Бир бутун дунё қатор омиллар таъсирида вужудга келди.

Умуман оладиган бўлсак, глобаллашув, ҳозирги замон постиндустриал ахборот жамияти шароитида фан-техника тараққиётида, бугунги кунда экология, иқтисод, сиёсат, мафкура орқали кучли таъсир кўрсатмоқда. Зотан, улар мазкур тараққиётни жадаллаштириши, унга рағбат бериши ёки, аксинча, уни суллаштириши мумкин. Ҳозирги замон фан-техника тараққиёти дунёда электрон-компьютер ва биотехнологик инкилоб келтириб чиқарди. Фан ва техниканинг глобал тараққиёти шароитларида атроф оламга нисбатан субъектнинг билиш фаоллиги антропоцентризмдан воз кечиш зарурдир.

Глобаллашув назариясининг замонавий ижтимоий ва илмий тафаккурида учта энг кўп тарқалган оқимни ажратиш мумкин. Уларнинг намояндалари - гиперглобалистлар, скептиклар ва трансформистлар. Гиперглобалистлар учун (К.Омаэ)³⁷ замонавий глобаллашув янги даврни билдириб, унинг хусусияти - инсонлар ҳамма ерда жаҳон бозорида ҳукм сураётган тартибларга тобора боғланиб қолмоқдалар. Скептиклар - масалан, П. Херст ва Дж.Томпсон³⁸ аксинча, глобаллашув - бу ҳақиқатда афсонадир, унинг остида куйидаги далил ётади: Жаҳон хўжалиги доирасида миллий иқтисодиёт мумтоз «олтин андоза» давридагига нисбатан кўпроқ боғланган эмас, деб таъкидлайдилар. Ва ниҳоят, трансформистлар учун Дж.Розенау ва Э.Гиддекс³⁹, замонавий глобаллашувга тарихда мисоллар топилмайди. Уларнинг фикрича, ер шарининг барча бурчакларида давлатлар ичида ниҳоятда ўзгарувчан дунёга мослашишга ҳаракат қилганлари Ўборган сари чуқур ўзгаришларга дуч келмоқдалар.

Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек: «XX асрнинг охири дунёда геосиёсий аҳамияти ва миқёсга кўра ноёб ўзгаришлар билан тавсифланади. Ушбу ўзгаришларнинг мисоли йўқ ва улар нафақат чуқур англаб етишни, балки мамлакатлар ўртасида пайдо бўлган қарашлар ҳамда ўзаро муносабатларнинг механизмларини кўп жиҳатдан қайта баҳолашни талаб этади Бутун дунё яхлит ва ўзаро боғланган тизимига айланиб, унда автаркия ҳамда изоляцияга ўрин йўқ. Булар замонавий халқаро муносабатларни шакллантиришда халқаро тузилмалар билан ўзаро таъсир кўрсатишда ва уларнинг фаолиятида қатнашишда мутлақо янги ёндашувларни ишлаб чиқиш заруриятини шартлайди⁴⁰». Шу муносабат билан, ривожлантиришнинг глобаллашуви шароитида, халқаро муносабатларнинг бош субъектларидан бири давлатнинг келажагига алоҳида эътибор қаратилади. Миллий давлатларни трансмиллий ягона муҳитга қўшилиши жараёнида, ҳар бирининг сиёсий манфаатлари бевосита бошқа миллий элементга таъсир кўрсатади.

Глобаллашув жараёнининг ғоявий назарийчилари анъанавий давлатдан модернистик давлатга, индустриалдан постиндустриал давлатга ўтиш жараёнида миллий давлатларнинг роли пасайиш ҳақида тезисни олдинга сурадилар. Бугунги кунда миллий давлатнинг нуфузи ва мақоми тарихий ўтмишга нисбатан бениҳоя юқори эканлиги қайд этилади. Халқаро ҳуқуқнинг амалдаги меъёрлари ва бугунги куннинг амалиёти кўрсатишича, миллий давлатлар жаҳон ҳамжамиятини яхлит тузилмасини табиий, бўлинмас, аҳамиятли қисми ҳисобланади. Моҳиятга кўра, “глобаллашув” - бу киноя бўлиб, замонавий капитализмнинг маъноси ва табиатини изохлаш учун ўйлаб топилган. Халқаро валюта фондининг қайд этишича, «Глобаллашув - бу товарлар ва хизматлар бозори капиталларнинг жадал даражада ўсиб бориши интеграциялашувидир»⁴¹.

Глобаллашув жараёни назариясини ўрганишда, халқаро муносабатларнинг бевосита амалиёти, сиёсий ҳаёт субъектлари глобаллашаётган шароитларда концептуал ёндашуви ҳисобига рўй беради. Барқарор иқтисодий ўсиш ва регионал хавфсизлик масалалари Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асарларида кенг ёритилган.⁴² Глобал иқтисодиётда жиддий муваффақиятларга эришган мамлакат раҳбарларининг фикрлари маълум илмий қизиқиш уйғотади (Масалан, АҚШ, Франция, Хитой).⁴³

Хуллас, биринчидан, глобаллашувнинг концептуал моҳиятини тушуниш бугунги кундаги мураккабликларни фалсафий жиҳатдан англаш учун муҳимдир ва шунинг учун ҳам бу масала барча файласуф ва олимларнинг диққат марказида туради. Мазкур мақолада биз ана шу ниҳоятда мураккаб ва ўзига хос

³⁷ Ohmae K. The End of the Nation State, 1995, New-York.

³⁸ Hirts P., Thompson G. Globalization: Ten frequently asked question and some surprising answer, 1996, Soundings.

³⁹ Giddens A., Beyond Left and right, Gambridge, 1995, Polity Press; Rosemau J. Along the Domeestic-Foreign Frinter, 1997, Gambridge University Press.

⁴⁰ Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». – Т: «Ўзбекистон», 225б.

⁴¹ Kegley Ch and Wittkopf World Politics, Trends and transition, №4, 1999, p.246.

⁴² И.А.Каримов По пути безопасности и стабильного развития. Т., «Ўзбекистон», 1998, с.124.

⁴³ Рейган Р. Свобода прогресс и мир. —М., 1988, Международная жизнь, №11, с.9. В сб. Процессы глобализации: экономические, социальные и культурные аспекты. Сборник ИНИОН РАН, —М., 2000, С.232.

мавзунинг баъзи жиҳатларига тўхталиб ўтдик, холос. Иккинчидан, юкоридаги қарашлардан маълум бўладики, бугунги кунда глобаллашув иктисодиёт соҳасида ҳам, сиёсат соҳасида ҳам, ижтимоий ҳаёт соҳасида ҳам, маънавий соҳасида ҳам шиддат билан кечмоқда. Бинобарин, бу жараёндан четда турган бирорта ҳам соҳа йўқ. Айни шу маънода файласуфлар ҳам глобаллашувнинг турли қирраларини тадқиқ қилишлари ва бу борада ўзларининг концептуал қарашларини илгари суришлари муҳим масалалардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. И.А.Каримов. По пути безопасности и стабильного развития.
2. Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». – Т: «Ўзбекистон», 225 б.
3. Абдуллаева М.Н. Ижтимоий ривожланишнинг асосий омиллари // “Глобаллашув шароитида фалсафа ва миллий ғоянинг долзарб масалалари” IV илмий-амалий семинар материаллари (2015 йил 21 февраль). – Тошкент: ЎЗМУ, Фалсафий тадқиқотлар ўқув-илмий комплекси, 2015. – 4-бет.
4. В.Иноземцев. Ветернизация как глобализация и “глобализация” как американизация // Вопросы философии. – 2004. – № 4. – 60 с.
5. Рейган Р. Свобода прогресс и мир. – М., 1988, Международная жизнь, №11, с,9. В сб. Процессы глобализации: экономические, социальные и культурные аспекты. Сборник ИНИОН РАН, —М., 2000. – С.232.
6. С.Хантингтон. Столкновение цивилизаций // Политическая исследования. 1994. – № 1. – 34-б.
7. Kegley Ch and Wittkopf World Politics // Trends and transition. –1999. – №4. – P.246.
8. Giddens A., Beyond Left and right, Gambridge,1995, Polity Press; Rosemau J. Along the Domeestic-Foreign Frinter, 1997, Gambridge University Press.

*Оксана Сільвестрова
(Луцьк, Україна)*

СМИСЛОВО-ЗНАКОВІ СИСТЕМИ В ІСТОРІОСОФІЇ

Постановка наукової проблеми. Сучасне розуміння історії людства так чи інакше відображається через минуле. Саме історична пам'ять своєрідно транслюється не тільки через матеріально-духовні відносини, але і через символічно-знакові системи і відображається в історіософському досвіді попередніх поколінь, що сприяє формуванню світоглядних орієнтацій людини щодо власного розуміння історії і культури. Саме соціальна пам'ять тут виступає не тільки сферою інтелектуально-духовної спадщини, але так чи інакше зв'язується з спробами зрозуміти зашифровані значення в символи, знаки, емблеми і образах, створених людиною у різних конкретно-історичних ситуаціях, де «втаємниченість» форм несе в собі відбиток особливостей, властивих тому чи іншому народу.

Враховуючи це, проблема символів і знаків у найширшому значенні виступає однією з ключових, де своєрідно здійснюється відображення відношень між «Я» і речами, явищами, ідеями, а також розкриттям законів взаємозв'язку матеріального світу з різними сферами духовності. Фактично мова символів і знаків стала людським надбанням, дійсним для всіх часів і народів. Однак для нас, на відміну від представників минулого, розуміння більшості символічних систем є досить спрощеним, а розшифровка їх часто не зрозумілою і складною. А зацікавленість у сучасному світі символами виступає своєрідним показником духовних потреб людини, спроб «вирватися» з лещат буденності, в якій ми знаходимося.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів. Відомо, що термін «символ» і похідні від нього поняття пов'язані з грецьким дієсловом у значенні «з'єднувати», «стикувати», «порівнювати». В етимології звернуто увагу на необхідність поєднання двох планів дійсності. Фактично це є своєрідною ареною зустрічі відомих конструкцій з можливим «предметом» цієї ж свідомості. У зв'язку з тим, що термін «символ» має багато значень, його співвідносять з поняттями «знак», «алегорія», «втілення», «метафора», «емблема» і т. д. При цьому він зв'язується з методом пізнання соціально-історичної конструкції і виступає як відносна цілісність. Крім мистецтва і релігії термін «символ» використовується у науці (зокрема, в логіці і математиці), у всіх моментах пізнання об'єктивної дійсності. Фактично, він є об'єктивним відображенням дійсності, «грою» думки і своєрідною формою відсторонення від об'єктивного світу [3, с. 174].

У процесі розвитку людство постійно стикається з парадоксом часу: чим далі він відходить від минулого, тим його розуміння, образи, символи і знаки стають нам ближчими, хоча часто залишаються до кінця не зрозумілими. Фактично будь-який символ або знак передбачає певну історіософську ієрархію цінностей конкретного народу або епохи. Саме цей зразок і може поступово ставати нормативним: реальним або надуманим, у якому є певний примус до наслідування. Все постає тим, що ми називаємо «зразком», що безпосередньо відповідає прагненням людини в конкретно-історичних умовах, коли «векторні» норми ніби

розкривають шлях до розуміння майбутнього і його «досконалості». Саме в цих умовах «досконалість» символів і знаків розуміється по-різному.

За допомогою символів і знаків людина прагне своєрідно упорядкувати світ і спростити мислення, щоб відчувати певний комфорт. Але в зв'язку з тим, що символи часто мають тенденцію до закостеніння і відставання від соціальних змін, то вони сприяють спотворенню дійсності, перетворюючи її на традицію. Саме тут ірраціональність і емоційність виходять на перше місце і не пов'язуються з логікою. Зрозуміло, що техніка дослідження пропагандуючих символів і знаків різна (засоби масової інформації, телебачення, кримінальні кодекси, художньо-релігійні зразки, державно-політична атрибутика тощо), і так чи інакше проявляється в ідеології свого часу. Фактично, ми знову повертаємося до того, що час від часу старі ідеї ніби народжуються або повертаються знову, але в кожному подібному відкритті проявляються інші, невідомі нам риси.

Викликає подив, наскільки схожі образи і символи різних епох, які так чи інакше хвилювали людський розум, і до якої міри вони розрізнялися в тлумаченні. Сукупність останніх і відображається в ступенях і формах історичної культури, а їх зміни в часі є еволюційними процесами в тісному зв'язку з історичними явищами в цілому. Саме символи і образи як елементи історичної ментальності виконують різні функції залежно від потреб суспільно-економічного розвитку. Фактично менталітет виступає тут дещо спрощеною сукупністю символів, які необхідно функціонують у кожній конкретній культурно-історичній епосі і своєрідно закріплюються у свідомості людей у процесі спілкування шляхом постійного повторення. Ці символи (поняття, образи тощо) на повсякденному рівні служать онтологічним («Що це?») і функціональним («Навіщо це?») поясненням, способом вираження знань про світ і людину в ньому. Ідентичність менталітету серед його носіїв обумовлюється загальними суспільно-історичними умовами, в яких формується свідомість людей і проявляється здатність наділяти одним і тим значенням однорідні явища об'єктивного і суб'єктивного світу, тобто можна тотожним чином їх інтерпретувати і виразити в одних і тих же символах [1, с. 3-4].

Подібна ілюзія формується на основі віри в її найширшому визначенні і має в собі виключно ірраціональну природу, що не завжди збігається з раціональними думками та уявленнями і не формується безпосередньо з них. Але вона виходить із них, не будучи винятковим продуктом нічим не стриманої уяви. Дуже часто достатньо лише невеликого зниження рівня інтелекту, щоб звільнити цей світ ілюзій, надавши йому зовнішню привабливість. Зрозуміло, що символ може мати абстрактний характер, і часом другорядні події світової історії надихаються вкрай похмурих символізмом. Це відкриває можливість «інверсної пастки», коли похмурими образами формується здатність до крайнощів у розумінні символів.

Саме ця обставина дозволяє розглядати історіософське розуміння світу і людини в ньому як своєрідне моделювання, як спосіб виокремлення універсальної сутності світу, що ховається за багатоманітністю емпіричної дійсності. Вже в давнину були відомі два основних типи таких моделей: 1) модель, яка безпосередньо була пов'язана з діяльністю релігійних майстрів, художників, ремісників; 2) модель як наочне зображення уявлень про внутрішньо-духовних відносинах і зв'язках досліджуваного об'єкта, але без особливих претензій на повноту істини. В основному цей тип моделей був пов'язаний з евристикою. І якщо перша модель будувалася наочно, наприклад, будинок, то друга характеризувалася як зображення, картинка. Саме друга модель використовувалася для характеристики будови Всесвіту. Крім того, людина та її історія включалися в цю загальну картину як необхідні складові у всі уявлення про Космос. Так, у «Законах» Платона ми знаходимо, що все виникло заради всього в цілому, з тим, щоб здійснити притаманне життю цілого буття безмежне, і це буття виникає не заради тебе, а навпаки, ти – заради нього [2, с. 903].

Розуміння смислово-знакових систем є можливим або на рівні буденного пізнання (т. зв. «кухонного мислення»), або на філософському рівні. Саме філософія сприяє розширенню людських горизонтів емпіричного світовідчуття, сприяє розкриттю найбільш узагальнених аспектів розвитку природи, суспільства і людського мислення у їх загальних закономірних зв'язках. Проте у більшості випадків кожен із нас прагне до прямолінійності суджень: «або–або», «так–ні», «а все, що зверху того, то все воно від лукавого».

Подібні уявлення про символи і знаки в історіософії роблять неможливим ретроспективне проникнення, засноване тільки на теоретичній реконструкції історичного процесу. Саме здатність мислити діалектично дозволяє людині «задавати» історії питання, які їй до цього не задавали, шукати нові відповіді, виявляти здатність не відходити від «гострих», спірних питань, намагаючись зрозуміти їх сутність.

Бажання зрозуміти історію як сферу пам'яті необхідно призводить до спроб через «наріжний камінь» здійснити складний процес пізнання і самопізнання. У цій ситуації ідеально-образна структура своєрідно включає в себе вказівки на те або інше, відмінне від самого предмета або явища, для яких воно виступає узагальненим і нерозкритим знаком. Як ідеальна конструкція конкретних речей і процесів, символ і знак у приховано-наочній формі містить у собі всі можливі прояви і перспективи для їх нескінченного розгортання в розумі людини, переходи від узагальнено-смислових характеристик предмета або явища до його конкретних проявів. Зразком логічно-точної розробки символів може бути будь-яка логічна функція, що несе в собі закони свого розкладання в безмежний ряд більш-менш близьких значень.

Різні способи пошуку характеристик символічно-знакових систем у розвитку історичних явищ і зв'язків в кінцевому підсумку призводять до поглибленого вивчення і розуміння історіософських процесів. Саме роздуми

про предметно-історичний світ у всьому його розмаїтті виступають своєрідним містком уявлень про минулу та сучасну історію. У цій ситуації, розуміючи відмінності між поняттями «символ» і «знак», ми все ж розглядали їх в єдності. Якщо символ виступає ідейно-образною структурою і пов'язаний з відмінностями предмета або явища, то знак виступає матеріально-чуттєвим рухом предмета, події, дії, явища (де предмет або явище використовується для отримання і передачі інформації або знань). Зрозуміло, що окрема символічно-знакова система в кожній культурі проявляється через індивідуальність. Історіософське буття відображається за допомогою визначення приналежності до конкретних ціннісних орієнтирів. Однак і тут виникає духовна небезпека, коли усвідомлена індивідуальність символів і знаків «прагне» ще більшої індивідуальності. У цій ситуації уникнення однієї історіософської системи або схеми неминуче призводить до пошуків іншої. При цьому необхідно враховувати і некритичні запозичення символів і знаків, які в інших умовах історичного процесу можуть виявитися протилежними щодо свого первинного змісту.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Всю багатогранність символів і знаків розглядає не тільки історіософія, але й інші науки. Розуміючи велике значення символів і знаків у процесі пізнання об'єктивної дійсності, слід врахувати, що їх досить часто використовують для виправдання тих чи інших процесів. Особливо це стосується проблем символізму як філософсько-естетичного та художнього явища. І ми не будемо розглядати це надзвичайно складне і різноманітне явище. Зрозуміло, що представники різних класів, соціальних груп мають власні уявлення про своєму суспільному ладі та процесів відображення його у символічно-знаковій системі. Але при цьому слід врахувати і різні дефініції їх значення, і те, як людина пов'язана з соціально-економічними відносинами. Тому ми вважаємо, що єдиною реальною дефініцією відображення є «сама суть справи», але це вже у своєму розгортанні не буде дефініцією. Критична переоцінка символічно-знакових систем щодо історії суспільства відбувається постійно. Кожне суспільство і людина постійно пов'язані з проблемою вибору, а отже, і з використанням символічно-знакових систем. І саме вибір цих матеріально-духовних цінностей виступає найскладнішим і найбільш суперечливим моментом життя. Зрозуміло, що вибір цей безмежний, але в ньому обов'язково виділяються два основних варіанти власного розуміння добра і зла, правди і брехні, прекрасного і потворного, свободи і несвободи тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма / М. А. Барг. – М.: Мысль, 1987. – 352 с.
2. Платон. Законы / Платон. – М.: Мысль, 1968–1973. – Собрание сочинений в 3 т. (в 4 кн.). – (Серия «Философское наследие»). – Т. 3. Ч. 2. – 1970. – 969 с.
3. Символ / Словник української мови: в 11 т. [Текст] / за ред. І. К. Білодіда. – АН УРСР. Інститут мовознавства. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – 1970–1980. – Т. 9. – С. 174.

*Шохрух Тиллаволдиев
(Тошкент, Узбекистан)*

КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШДА ИЛМ – ФАННИ ТУТГАН ЎРНИ

Маълумки, кадрлар тайёрлашда келажак тақдиримизга ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиган асосий омил – фан, техника, маданият, маърифат, таълим-тарбия, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар борасидаги янгиликлар ва ютуқлар, жаҳон мамлакатлари тажрибаларини кенг кўламда ўрганиш, ривожлантириш ва ҳаётга жорий этишдир.

Илм-фан, маданият ва маърифат ҳар қандай мамлакат ва халқни юксакликка кўтаради, унинг тараққиётини таъминлайди, келажакни олдиндан кўрсатиб беради. Илм-маърифат эъзозланган, таълим-тарбия биринчи даражали аҳамият берилган мамлакатларда турли низолар, ўзаро мурося йўли билан ҳал этилишга асосий эътибор қаратилади. Чунки, илм-маърифат инсонни юксакликка кўтаради. Таълим-тарбияга биринчи даражали аҳамият бериш, бу ҳақда қайғуриш, мамлакат ва халқ истикболини ўйлаш демакдир.

Жаҳон тарихий тажрибаларидан маълумки, таълим, илм-фан, маданият, маънавият дунёни жаҳолатдан, миллий ва минтақавий урушлар ва можаролардан, диний қарама-қаршиликлардан асраб, қутқатиб келган. Бундан кейин ҳам шундай бўлади. Ўзбекистон йўлбошчисининг “XXI асрда дунёни маданият ва маънавият қутқаради”, деб айтган фикрлари ҳаётийдир.

Мамлакатимиз келажакни халқимиз, мамлакатимизнинг интеллектуал салоҳиятига, ақл-заковатига, миллий таълим-тарбия тизимини жаҳон андозалари асосида такомиллаштиришга, унинг миллий заминини мустақкамлашга, кадрлар тайёрлашга бевосита боғлиқ. “Биз олдимизда қандай муаммони ечиш зарурияти туғилмасин, гап охир-оқибат, барибир кадрларга бориб тақалаверади, муболағасиз айтиш мумкинки, бизнинг келажакимиз, мамлакатимизнинг келажакни ўрнимизга қим қилишига ёки бошқачароқ айтганда, қандай кадрлар

тайёрлашимизга боғлиқ”⁴⁴. Янгича фикрлайдиган, замонавий билимларга эга бўлган баркамол, ташкилотчи ва зукко кадрларга эга бўлиш учун, биринчи навбатда, таълим-тарбия тизимини тубдан ўзгартириш, уни ҳозирги давр талаби даражасига кўтариш зарур ва муҳимлигини ҳаёт тақозо этади.

Таълим – жамият тараққиётининг муҳим стратегик манбаи саналади. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, баркамол авлод тарбияси давлат сиёсатининг устивор йўналиши сифатида қаралмоқда. Олий таълим тизимида шахсни тарбиялаш - узлуксиз тарбиянинг муҳим босқичидир. Иккинчи томондан, бу босқич шахснинг ўзини ҳаётини дунёқараши шаклланиши яқунланаётган ва онгли равишда ўз-ўзини тарбиялаш даври ҳисобланади. Шу сабабдан олий таълим муассасаларида тарбия жараёнини йўлга қўйиш тизимли ёндашувни талаб қилади, яъни тарбия жараёни, таълим жараёни ва талабаларнинг илмий-тадқиқот тайёргарлиги билан ягона шаклда намоён бўлади. Тарбиявий, ўқув ва илмий ишларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги мутахассиснинг ижтимоий ва касбий омилкорлигини белгиловчи фазилат кадриятли мўлжалларнинг бир бутун яхлитлиги билан белгиланади.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурига кўра, Олий таълим (бакалаврият ва магистратура) босқичларидан иборат. Бакалаврият – мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, таълим муддати камида тўрт йил давом этадиган таянч олий таълимдир. Магистратура аниқ мутахассислик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалаврият негизда камида икки йил давом этадиган олий таълимдир. Аспирантура ва докторантура узлуксиз таълим тизимининг олий ўқув юртлиридан кейинги таълим босқичлари ҳисобланади. Бу босқич диссертация ҳимояси билан яқунланади. Яқунга кўра танланган мутахассислик бўйича фан номзоди ва фан доктори илмий даражаси мавжуд бўлиб, давлат томонидан тасдиқланган намунадаги дипломлар топширилади.⁴⁵

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури фақат таълим-тарбиядагина иборат эмас, балки бир-бирига боғлиқ бўлган кўпгина ҳаётини босқичларни ҳам ўз ичига олади. Фан кадрлар тайёрлаш миллий моделининг юқори малакали мутахассисликлар тайёрловчи ва улардан фойдаланувчи, илғор педагогик ва ахборот технологияларини ишлаб чиқарувчи асосий таркибий қисмлардан биридир. Фаннинг кадрлар тайёрлашдаги ўрни ниҳоятда катта. Бунини юртбошимизнинг куйидаги чуқур маъноли сўзларидан билса бўлади: “Умуман, мен фанни илғор, тараққиёт, прогресс деган сўзлар билан ёнма-ён қабул қиламан. Фаннинг вазифаси келажакимизнинг шакли-шамойилини яратиб бериш, эртанги кунимизнинг йўналишларини, табиий қонуниятларини, унинг қандай бўлишини кўрсатиб беришдан иборат, деб тушунаман. Одамларга мустақилликнинг афзаллигини, мустақил бўлмаган миллатнинг келажакни йўқлигини, бу табиий эканлигини исботлаб, тушунтириб бериш керак. Фан жамият тараққиётининг олға силжитувчи кучи, воситаси бўлмоғи лозим”⁴⁶.

Президент Ислам Каримов “Тафаккур” журнали бош муҳаррирининг саволларига берган жавобда таъкидлаганидек: “Таълимнинг янги модели жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади. Ўзининг қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялашга эга бўлаемиз. Ана шундан кейин онгли турмуш кечириш жамият ҳаётининг бош мезонига айланади. Шунда одам оломон бўлиб, ҳар соҳада эҳтиёж сезиб эмас, аксинча ўз ақли, ўз тафаккури, ўз меҳнати, ўз маъсулияти билан, онгли тарзда, озод ва ҳур фикрли инсон бўлиб яшайди. Бундай одамлар уюшган жамиятни, улар барпо этган маънавий-руҳий муҳитни, сохта ақидалар, бақирик-чақириклар, ҳавойи шиорлар билан асло бузиб бўлмайди. Уларни ақл-идроки ва қалб амри билан танлаб олган ҳаётини мақсадларидан чалғитиб ҳам бўлмайди”⁴⁷.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. И.А.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т., “Шарқ” нашр., 1998 йил, 25-бет.
2. М. Х. Тиллаволдиева, Д. И. Каримова, Ш. А. Холматова “Миллий ғояни ҳаётга тадбиқ этиш методикаси”. ТДПУ – Нашриёти. – Т., 2006 йил.
3. А.Очилдиев. Миллий истиқлол ғояси – миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш омили. – Т., 2004 й.
4. М.Х.Тиллаволдиева. Мафкура ва ижтимоий тараққиёт ўртасидаги алоқадорлик муаммолари мавзусидаги номзодлик диссертацияси. – Т., 2006.

⁴⁴ Каримов И. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1999 йил, 18-бет.

⁴⁵ М. Х. Тиллаволдиева, Д. И. Каримова, Ш. А. Холматова “Миллий ғояни ҳаётга тадбиқ этиш методикаси”. ТДПУ – Нашриёти. Т-2006 йил.

⁴⁶ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., “Шарқ” нашр., 1998 йил, 25-бет.

⁴⁷ “Халқ сўзи” газетаси, 1998 йил 17 июнь.

ИЛМИЙ ИЖОДДАГИ РАЦИОНАЛЛИКНИНГ МИФОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ

Илмий ижодда рационаллик ва иррационаллик мутаносиблиги муаммосини тадқиқ этишда тарихий ёндашувнинг аҳамияти катта. Илмий ижодда мазкур ёндашувнинг қўлланилиши ушбу категорияларнинг моҳиятини аниқлаш, уларнинг келиб чиқиши ва эволюциясини, умуман фалсафий онгнинг эволюциясини тушуниш нуктаи назаридан зарурдир.

Умуман олганда фалсафа фанлари доктори М.Абдуллаева фикрича, Ижтимоий воқелик тўғрисида олинган маълумот инсонга боғлиқ. Бу маълумот тадқиқотчининг фаразларига, қарашларига, эътиқодига асосланади, яъни у объектив ахборот эмас. Бу соҳада кўпгина қарашлар, назариялар мавжуд. [1.4.]. Масалан, М. Вебернинг таълимотига кўра, ижтимоий воқеликни тадқиқ қилиш жарёнида объективликка, холисликка эришиш тамойилларига эътибор берилган.

Рационаллик ва иррационаллик мутаносиблиги муаммоси фалсафанинг вужудга келиши билан бир вақтда пайдо бўлади. Фанда ушбу муаммо дастлаб фалсафанинг (яъни рационалликнинг, рефлексив тафаккурнинг) мифология, мифологик (образли) тафаккурга қарши кураш сифатида намоён бўлади, деб тан олинган. Лекин, бизнингча, ушбу жараёни кураш эмас, балки мифологияни (афсона, асотир, ривоятларни) рационаллаштириш деб ҳисоблаш тўғри бўлади. Тарихий жиҳатдан ушбу жараён фалсафага (илмий, рационал тафаккурга) эга бўлган барча халқларга хос бўлган. “Рационаллик” ва “иррационаллик” тушунчаларини ижтимоий онг шакллари ривожланиши назарияси нуктаи назаридан тадқиқ этиш катта самара беради. Чунки маданий-тарихий ривожланиш жараёнида, даврга боғлиқ равишда ижтимоий онгнинг у ёки бу шаклининг устун бўлиши (масалан, уруғдошликка асосланган тузумда - ахлоқнинг, ўрта асрларда – диннинг ва ҳ.к) кузатилади, бу ҳодиса индивидлар дунёқарашига, уларнинг оламни ҳис этишига бевосита таъсир этади. Ижтимоий онгнинг тархий ривожланишида илк бор мифологик (асотир, ривоятларга асосланган) онг унинг бошқа шакллари билан нисбатан устунлик қилади, сўнг унинг ўрнини фалсафий (илмий) онг эгаллайди, образли тафаккур рефлексия билан ўрин алмашади. Ушбу жараён ижтимоий онг ривожланишига ижтимоий-иқтисодий омилларнинг таъсири билан чамбарчас боғлиқ, масалан, қулдорчилик тузумининг вужудга келиши қисман ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажратилиши сабабли содир бўлади. Ақлий меҳнат бу – рационал фикр юритишнинг ривожланишидир, ушбу жараёнда мифологик афсоналар ўрнини ақлий “қурилмалар” эгаллаб боради. Лекин бу жараён мифологик тафаккурни йўққа чиқармайди. Мифологик тафаккур дин, халқ маданияти, халқ оғзаки ижоди доирасида ўзига хос тараққий этади, шунингдек фалсафий таълимотларга у ёки бу жиҳати билан таъсир кўрсатади. А.Ф. Лосевнинг таъкидлашича, антик онг “... афсонадан логосга, яъни ягона ва бирбутун ҳиссий-моддий космосни ақлий асосларга қурилган кўринишига қараб йўналади” [2, 184]. Рационал бўлмаган билимнинг (мифологик, фаннинг рационалликдан аввалги илк шакллари: ер участкаларини ўлчаш, ҳисоб ва ҳ.к.лар) ўзининг диалектик зиддига (қарама-қарши томонига) ўтиши жараёни фанда кам ўрганилган муаммо бўлиб, шунингдек инсон тафаккури тарихида илк илмий ва фалсафий рационаллик турларининг шаклланиши билан боғлиқ мураккаб муаммо ҳисобланади. Ушбу муаммони тадқиқ этишда, XIX асрдан бошлаб, икки асосий ёндашув белгиланган. Биринчиси, аксарият олимлар томонидан тан олиниб, фалсафа ва фан ривоятлардан (мифлардан) пайдо бўлади деган таъкидга асосланади (О.Конт, Г. Спенсер, Э. Тейлор, Ф. Корнфорд, Дж. Томсон ва б.). Иккинчи ёндашув юқоридаги фикрга бутунлай тескари фикрни қайд этади: “Фан ўзининг ибтидоий босқичидаёқ мифология билан ҳеч қандай умумий томони бўлмаган, лекин тарихий вазиятдан келиб чиққан ҳолда ҳам мифологик тус олган фан сифатида, ҳам илмий анланган ёки содда (примитив) равишда талқин қилинган мифология сифатида мавжуд бўлади” [3, 40]. Лекин, В.С. Чернякнинг фикрига кўра, бунинг келишувга (компромисс) асосланган варианти ҳам бўлиши мумкин, бунда мифологик ва илмий тафаккур усуллариининг диалектик боғлиқлиги ҳисобга олинади [4, 37-52]. Биз В.С. Чернякнинг ушбу фикрини қўллаб-қувватлаймиз. Кейинги баънимиз мазкур фикрни тарихий фактлар асосида асослашга қаратилган. Кейинги даврларда метафизика ва табиат фалсафаси (натурфалсафа) тараққий этади, бунинг натижасида рационал тафаккурнинг, рационалликнинг муайян тури шаклланиб боради. Шунини айтиб ўтиш керакки, фалсафий тизимларда рационаллик мифология элементлари сифатида (масалан, унсурлар: олов, ҳаво, сув, ер) мавжуд бўлган иррационалликни йўқ қилишга ҳаракат қилади. Кейинги босқичда рационаллик раванқ топган бир пайтда, унинг ривожланиши сулшлашади ва фалсафада иррационаллик элементларининг устун келиши кузатилади. Бу жараёни шаклланган рационализм баъзи бир табиий ҳодисаларни тушунтириб бера олмаганлиги ва билиш жараёни қийинчиликларга дуч келиб, тутилиб қолиши вазияти вужудга келиши билан тушунтириш мумкин. Бунга мисол қилиб Қадимги Юнон фалсафасини келтириш мумкин. Унинг раванқ топган эллинизм даврида юқорида қайд этилган вазият вужудга келади, шунда Аристотель фалсафага “энтелехия” тушунчасини киритади ва соф тафаккур тўғрисидаги таълимотни ишлаб чиқади. Энтелехия бу - ҳаракатга илк туртки берувчи Дунёвий (соф) ақлдир, у бутун мавжудликнинг сабабчисидир ва барча нарса ва ҳодисалар унга қайтиб боради. Демак, Аристотель ақлни юқори даражада баҳолаш билан бирга уни илоҳийлаштиради.

Аристотельдан кейин Қадимги Юнон фалсафаси ўз йўналишини ўзгартиради, энди уни субъект муаммоси кизиқтиради. Эпикур, стоиклар таълимоти, неоплатонизм фалсафага космос, дунёвий ақл, рухдан юқори турувчи “илк бирлик” тушунчасини киритадилар. Плотин таълимоти (неоплатонизм) “ўз руҳи билан ҳаракатланувчи, ақлий тушунчалар билан ёки умуман ақл ёрдамида ўзини шакллантирувчи ва, ниҳоят, бўлинмас ҳамда мантиқдан юқори турувчи, бирлик, яқкалик сифатларга эга бўлган ҳиссий-моддий самовий жисм, барча шаклларнинг охириги сохиби ҳақидадир. Бошқача қилиб айтганда, энди навбат афсона диалектикасига келди, чунки афсона ягона тирик мавжудот сифатида, аввало, мақсад сари ҳаракат қилувчи тирик мавжудот кўринишида берилган тана ва руҳнинг айнанлигидир” [1, 182]. Шундай қилиб антик фалсафа, бу – афсона ва логос диалектикаси, яъни иррационаллик ва рационаллик диалектикасидир. Демак, фалсафа мифологияга қарши курашмаган, балки афсонадан ўз ривожланишининг асоси сифатида фойдаланган, у мифологияни рационаллаштиради.

Қадимги Юнон фалсафаси ривожланишининг якуний даврида мутафаккирлар қарашлари неоплатонизм асосида христиан илоҳиётига яқинлашиб боради, иррационал тус олади. Уларнинг таълимотларида ҳиссий-моддий космос ўрнини космосдан юқори турувчи, уни яратувчи ва уни бошқарувчи мутлақ шахс эгаллайди.

Хулоса сифатида, Антик фалсафа ривожланишига рационаллик ва иррационаллик мутаносиблиги нуқтаи назаридан ёндашилганда Гегелнинг диалектик триадасидан (тезис-антитезис-синтез) фойдаланиш ўринлидир. Бу ўринда ривожланиш жараёнини қуйидагича ифолаш мумкин: иррационаллик – афсона, мифология; рационаллик – фалсафа; рационаллик-иррационаллик - диний фалсафа, теософия. Бу эса ижод жараёнини соф илмий характерда эмас, балки, унда мифология ва диний жиҳатлар ҳам роль ўйнаганлигини кўрсатади. Булар ҳам ижод жараёнини бойитишга ҳар томонлама хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаева М.Н. Ижтимоий ривожланишнинг асосий омиллари // “Глобаллашув шароитида фалсафа ва миллий ғоянинг долзарб масалалари” мавзuidaги илмий-амалий семинар материаллари (2015 йил 21 февраль). – Т.: Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети Фалсафа факультети қошидаги “фалсафий тадқиқотлар ўқув-илмий комплекси”. Тошкент: ЎзМУ, 2015.
2. Лосев А.Ф. История античной философии. – М.: ЧеРо, 1998.
3. Лосев А. Ф. Из ранних произведений. – М., 1990.
4. Черняк В. С. Мифологические истоки научной рациональности / В. С. Черняк // Вопросы философии. – 1994. – № 9.

СЕКЦИЯ: ХИМИЯ

*Каламгуль Досмагулова, Айтолкын Хамит, Акгул Кемелбаева
(Арқалық, Қазақстан)*

ҚОЛДАНБАЛЫ ХИМИЯНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ПРАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қазақстан Республикасының білім туралы заңы, Президентіміз Н.Ә.Назарбаев 2012 жылғы жолдауындағы жастарды тәрбиелеу, білім беру қағидалары, еліміздің білім беру саласында дүние жүзілік кеңістікте өз орын алуға бағытталған "Білім тұжырымдамасы" болып табылады.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін алғаннан кейін жүріп жатқан қоғамды демократияландыру мен жаңарту үрдістеріне байланысты, өткен тарихымызды қайта таразылап, әлеуметтік рухани және ұмытылған немесе тиым мәселелерімізді қайта қарауға тура келді. Осындай актуалды мәселелердің бірі – туған халқымыздың, ұзақ жылдар бойы қалыптасқан бай тарихы, мәдени мұрасын қайта жаңарту немесе жаңа заман талабына сай қолданбалы химияның озық салт-дәстүрлерін бүгінгі өмірде кең қолдану. Халқымыздың әлеуметтік, мәдени, рухани байлықтары әр заманда да, әр кезеңдерде де, әр адамның азамат болып қалыптасуына зор әсер еткені, әлі де әсер ете беретіні белгілі. Сондықтан халқымыздың өткен өмірінде, тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына ғылыми тұрғыдан әділ баға беріп, келешек жас ұрпаққа пайдалы қажетті дүниелерді үнемі насихаттап отыруды дәстүрге айналдыру қажет.

Кейінгі жылдары қабылданған "Этникалық мәдени білім беру тұжырымдамасында" қазіргі тәрбиенің түп мақсаты – қоғамның нарықтық қатынасқа көшуі кезінде саяси экономикалық және рухани дағдарыстарды жеңіп шыға алатын, өмірге икемделген, білікті, жан жақты мәдениетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып отыр.

Тарихи зерттеулер тас дәуірден бері өмір сүріп келе жатқан қазақ халқының арғы ұрпақтарының малмен, егіншілікпен айналасып, жартылай көшпелі өмір сүргенін дәлелдейді. Тіршілік ету барысында осы аталған кәсіптің барлығын да еңбек құралдары қажет болады, әрі олардың сапалы болуына да мән берілді. Көшпелі өмір салты үнемі көшіп жүруге ыңғайлы тұрмыс бұйымдарының формасына әсер етті, яғни бұйымдар көбіне дөнелек шар тектес не түбі жалпақ болуы керек болды. Мұндай пішіндер дала көшпенділері үшін қолайлы болды. Қару-жарақ даярлау саласында дәуірден дәуірге өткен сайын үздіксіз эволюция үрдісі жүріп отырды. Металдың жаңа сапалы қасиеттерінің әйгіленуі оның мүмкіндігін ашып берді. Қола жебе ұштарынан темірге, қоладан темір қылышқа көшіп металл бұйымдар анағұрлым тиімді пішінге ие болуы атты әскердің көбеюіне әсер етті, бұл өз кезеңіне әлеуметтік жағдайдың өзгеруіне әкелді. Атты әскердің қоғамдағы беделінің өсуі металл өндіру ісіне тікелей байланысты болды. Атқа міну темірден жасалған бұйымдардың сан алуан түрін жасауды қажет етті. Олар: ат әйелдері, ауыздық, жүген, айыл, құйысқан, ер тоқым, үзеңгі және атты жауыгердің қару-жарағы: найза, қылыш, қалқан, жебе, айбалта. Осылайша ертедегі ата-бабаларымыз осы тәрізді қолданбалы химиясы әлем өркениетіне өзіндік үлесін қосты [1, б. 520].

Мұнымен бірге бабаларымыз дүние танымының тіршілік болмысында оның, сапасының, кеңістіктің, уақыттың, заттың формасын, қасиетін жақсы игергендігін көреміз.

Қазақ халқының дүние танымында қолданбалы химия жайлы түсініктері өрістеп келе, бүкіл халықтық ой-санаға айналды. Қазақ халқы күнделікті тұрмысына қажетті қарапайым заттардан (ине, түйме, біз т.б.) күрделі заттар (қару-жарақ, ер-тұрман, сабын алу т.б.) мен құбылыстарды санасында ұстап шығармашылықпен жетілдіріп келесі жағына жеткізе білді. Қазақ халқы тіршілігінің ауқымы табиғат, ондағы құбылыстар, төрт түлік малы, ұлттық мәдениет түрлерімен шектеледі.

Ертеде ата-бабаларымыз тіршілікте материалдық дүние жасап пайдаланумен бірге рухани игіліктерге де ой жүгіртіп, санасын сәулелендіріп әр затты құбылысты зерделеген. Олар дүниені сол қалпында ақиқаттықпен қабылдаған. Қазақтар диалектиканы ғылыми таным ретінде білмей жатып-ақ өзіндік қара дүрсін әдіспен ойлаған. Халықтың зердесі философиялық ақыл-ойға дейінгі қарапайым білім мен білікті бірлігі яғни халықтың рухани болмысының өзегі. Сондықтан бұрынғы қазақ халқының дүние танымында діни (әдет-ғұрып, сенім-наным), рухани шығармашылық (ауыз әдебиеті, саз, сәулет, ұлттық ойындар т.б.) және тұрмыстық (заттар мен құбылыстар түсінік) түсініктер мен құбылыстар көрініс берді.

Ертедегі адамдардың металдан жасалған құралдары

Тарихи дәуірлер	Осы кезде металдан жасалған еңбек құралдары
Қола дәуірі (б.з.д. 2-мың жылдық)	Қола заттар: шот, балға, қол қанжар, жебе ұшы
Темір дәуірі (б.з.д. 1-мың жылдық)	2.4.6. доңғалақты жүк арбаларындағы темірлер, соғыс және аңшылық күймелері, темір жебе, қазан, құрбандық шалу ыдыстары, семсер, айбалта, қанжар, жүген, аң бейнелері
Ғұндар, Үйсін тайпалары (б.з.д. 1-мың жылдық пен б.з. 1-мың жылдығы арасы)	Балта, шот, орақ, пышақ, біз бен шеге, қазан, құрбан шалатын ыдыстар, жебе ұштары қанжар тегене аузы бар тостаған, қалың жайпақ қазан

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

Түркі және Түркеш қағанаты (VI-VII ғ.ғ.)	Ер-тұрман, садақ
Түркі дәуірі (VII-XI ғ.ғ.) оғыз, қарлық, кимек, қыпшақ тайпалары	Қорғасын мен күміс балқыту көрік пештер, кетпен, шот, орақ, ұзын семсер, қылыш, ертұрман бөлшектері, темір қазан, тасымал ыдыстары, шырағдан

Қазақ халқының металдан жасалған мәдени мұраларының даму өзіндік тарихы бар. Ол тарих жоғарыда аталғандай сонау тас дәуірден бастау алады. Бұның дәлелі Қазақстан жерінен табылған археологиялық қазбалар. Бұл қазақ халқы мәдени мұраларының, бұрынғы кезде қазақ ұлтын құраған, қазақ елі аймағында тіршілік еткен сақ, ғұн, үйсін, қаңлы,қыпшақ тайпаларының тарихы еңбегінің жемісі екендігін дәлелдейді.

Ғылыми зерттеулер дәлелдегеніндей ертедегі қазақ халқы кен өндіруді, металл қортуды, одан бұйымдар жасауды ерте кезден - ақ игеріп тұрмысқа пайдалана білгенін мынадай фактіден білеміз. Этнограф-ғалым Т.Қоңыратбайдың зерттеуінше Қазақстан аймағындағы [2, б. 185] ертедегі адамзат баласының металды игеруі мынадай жолмен жүрген.

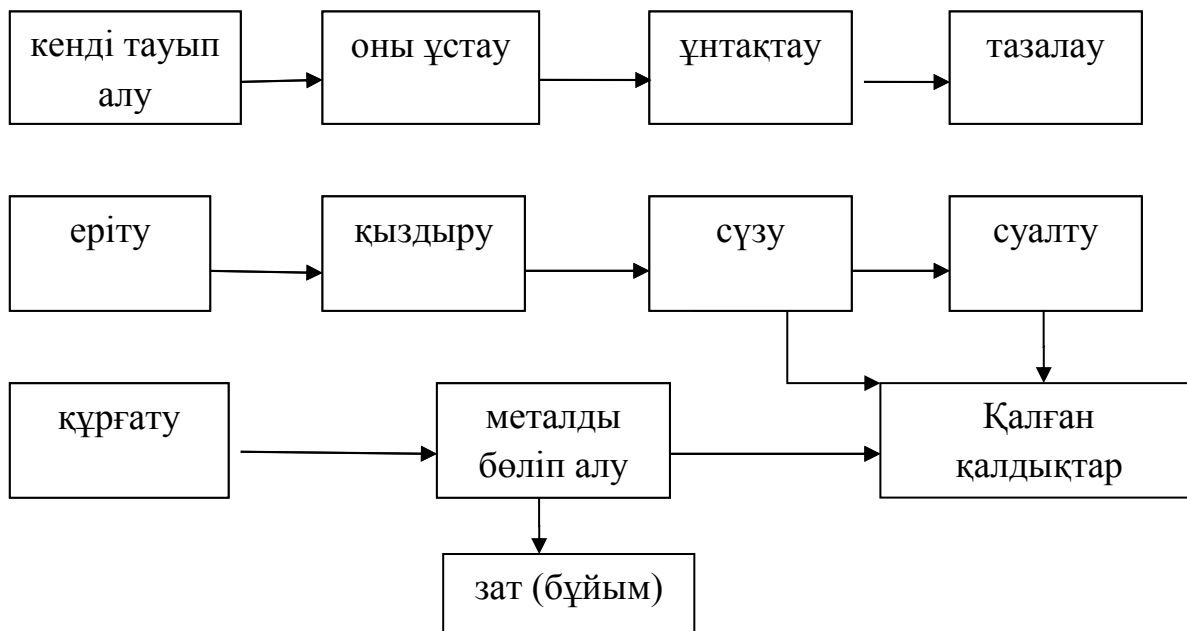
Алтайдан табылған тайыз апандар, забойлар, археологиялық қазбалар осының куәсі. Түркілер, әлемдік тарих сахнасына Орталық Азия бірінші болып темірді өнеркәсіптік жолмен өңдеу ісін игерген халық ретінде шығады да соның нәтижесінде Қытай мен Тибетті өздеріне тәуелді етті.

Қазақстан аймағындағы темір өндіретін металлургияның дамуы ежелгі түркілердің әскери істің дамуына себеп болды. Темір өндіру ісінің дамуы түркі хандықтарының қалың әсерін қайта қаруландырып, сауытты салт әскерден пәрменді бөлімдер құрып, ер қару-мүйіз садақтар, көк сауыттар, найза, қылыш мен металл құйылған шоқпарларды дүниеге әкелді.

Металл өңдеуге байланысты қазақ халқының әлі күнге дейін сақталған саз қорлары осының куәсі, кен, кеншілер (жер асты қазына), кенші, кен ошағы, кен қазған, кен шоқы, қалайы, қалайышы, қола, қолаба (металл құймасы), мырыш, мырышым (мырыштан жасалған ойын құмалағы), қорғасын, жез, сары жез, (қызыл жез), бақыр (қара қоңыр жез) т.б. Сондықтан да қазақ аңыз жырларындағы батырлық дастандағы металға қатысты атаулар Шойынқұлақ, Ер Төстік, Қазан батыр, Орақ батыр, Қара мерген, Тарақты тәрізді атаулар осының куәсі [3, б. 273].

Кен өндірудің ертедегі құрал - жабдықтары тас, сүйек, бертін келе қола мен мыстан жасалынған бұйымдар. Тастан жасалған құралдардың өзі қатты берік тас жыныстарынан таңдап алынған. Құрал түрлері қарапайым жасалынған қайла, балға болса, әрі өгіз, жылқы тәрізді ірі малдың сүйектерін пайдаланды. Ертедегі ата-бабаларымыз кен өндіруді түрлі жерлерден өндірген:

- тік бет еністен табылған кенді үңгіп қазса;
- жайдақ жер бетіндегі кенді ашық әдіспен өндірген;
- -тереңде жатқан кенді тік қазып құдық тәрізді етіп өндірген (1-сурет).

Сурет 1. Ертедегі кеншілер пайдаланылған металл алу процестері

Халқымыздың ғасырлар бойы тірліктеп жинап қалыптастырған дәстүрлері мен озық үлгілерінің жоғалуы, қоғамның рухани жағынан жұтандыққа ұшырауына, қазақ халқының соңғы екі ұрпағы ана тілін, тарихын,

мәдениетін, әдебиетін білмеуге ұласты. Қазақ халқының әдет-ғұрпы, кәсібі, халқының өзіне тән тұрмыстық көрінісі жоғала бастады.

Тарихи даму барысында қазақ халқының өзі де ертедегі ата-бабалары да өмір сүрудегі қажетті құрал-жабдықтарды өздері жасауға тура келді. Ол үшін кен іздеп тауып, оданда металл өндеуді үйрену табиғи қажеттілікке айналды. Олар металдан бұйым жасауды күн көріс құралы, кәсіптің түрі, әрі өнер деп есептеді.

Ата-бабаларымыз ерте кезден-ақ жас ұрпағын тағылымдық-мәдени дәстүрмен бірге кәсіби мамандыққа да бауылды. Соның нәтижесінде сан ғасырдан бері қазақ халқының ер балалары тоқыма қол өнері, ісмерлікке үйренді. Бұл да халықтық педагогиканың мыңдаған жылдардан келе жатқан үзілмейтін "алтын жібі" екендігін көрсетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Цветков Л.А. Общая методика обучения химии. – М.: Просвещение, 1982. – С. 520.
2. Конкашпаев Г. Словарь казахских географических названий. – Алматы, "ИЗД - АНКазСР", 1963. – С. 185.
3. Койшубаев Е. Краткий толковой словарь топонимов Казахстана. – Алматы: Наука, 1974. – С. 273.

*Тетяна Колтун, Дар'я Пасько, Юлія Харченко
(Суми, Україна)*

ВПЛИВ ТЕРМІЧНОЇ ТА НВЧ-ОБРОБКИ НА СТІЙКІСТЬ ВІТАМІНУ С

Вітамін С – загальна назва сполук, що проявляють повну або часткову біологічну активність L-аскорбінової кислоти. Вона включає її ізомери, синтетичні форми і окислені продукти. Вітамін С є одним із найбільш важливих мікронутрієнтів, що відіграють визначальну роль у зміцненні здоров'я, здійснюючи антиоксидантну дію. Він бере участь у біосинтезі колагену, карнітину і гормонів, роботі імунної системи, засвоєнні заліза [1, 2].

Через нездатність синтезувати вітамін С люди повинні задовольняти свої щоденні потреби у ньому за рахунок свіжих овочів і фруктів або дієтичних добавок [3].

L-аскорбінова кислота є дуже нестабільною. Вона легко окиснюється до дегідроаскорбінової кислоти. А дегідроаскорбінова кислота залежно від умов може легко відновлюватися в аскорбінову або ж піддаватись подальшому окисненню, внаслідок чого вона перетворюється на дикетогулонову кислоту.

Розчини аскорбінової кислоти швидко руйнуються, особливо в нейтральному і лужному середовищах, а також при підвищенні температури при наявності важких металів. Підвищення температури прискорює процеси, що протікають досить повільно за кімнатної температури. Втрати вітамінів при тепловій обробці залежать від хімічної природи даного продукту, їх хімічного оточення (значення рН, відносна вологість, присутність металів змінної валентності, інших реакційноздатних речовин, концентрація розчиненого кисню, тощо) [4, с. 422].

Вивченню впливу теплової обробки на вміст вітамінів у різних продуктах харчування було присвячено цілий ряд робіт [5, 6, 7].

Проте аналіз літературних джерел показав, що незважаючи на велику кількість робіт з даної теми, інтерес до неї зберігається, а дослідження є актуальними. Слід відзначити недостатню кількість досліджень щодо впливу теплової та НВЧ-обробки на вміст вітамінів, зокрема вітаміну С, у фруктах та овочах нашої кліматичної зони.

Метою даного дослідження було вивчення стійкості вітаміну С при термічній та НВЧ-обробці деяких фруктів. Для експерименту було обрано ряд доступних на час проведення дослідження фруктів.

Вміст вітаміну С визначали після впливу високої температури із варіюванням часу обробки, а саме: при нагрівання до 70 °С та 100 °С протягом 10 хв та 20 хв. Також представлялося цікавим з'ясувати вплив низької температури, що здійснювали шляхом заморожування при температурі -18 °С протягом 1 місяця. Паралельно визначали вплив умов розморожування: за кімнатної температури (20 °С) протягом 1 години та за температури холодильника (7 °С) протягом 2 годин.

Визначення вмісту вітаміну С здійснювали за допомогою індофенольного методу згідно [8, с. 237].

Результати дослідження представлені у табл. 1, 2 та на рис.1.

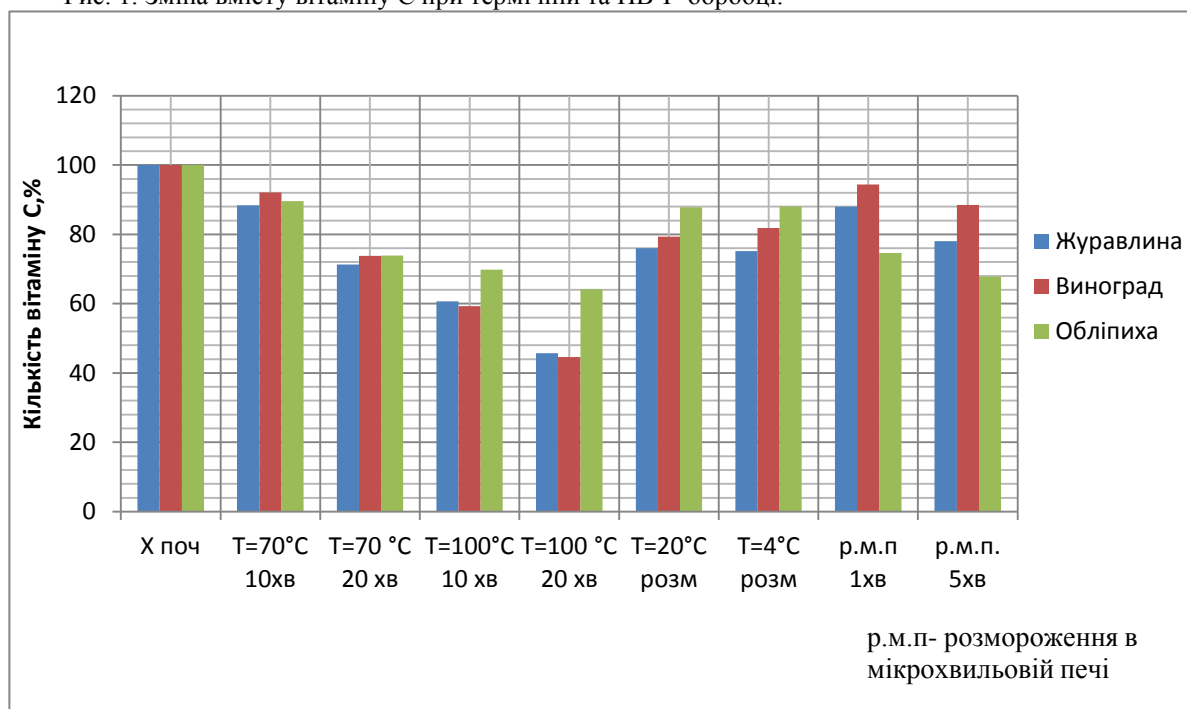
Таблиця 1. Вміст вітаміну С після теплової обробки

	Віт С, мг/100 г	T=70°C		T=100°C		Розморожування			
		10 хв	20 хв	10хв	20 хв	T=20°C	T=7°C	Мікрохв. піч	
								1 хв	5хв
Журавлина	25,98	22,96	18,53	15,77	11,87	19,75	19,54	22,88	20,24
Виноград	11,19	10,31	8,26	6,64	4,99	8,98	9,15	10,56	9,9
Обліпіха	38,95	34,89	28,78	27,18	24,99	34,22	34,28	29,04	26,4

Таблиця 2. Зменшення кількості вітаміну С (%)

	T=70°C		T=100°C		Розморожування			
	10 хв	20 хв	10хв	20 хв	T=20°C	T=4°C	Мікрохв. піч	
							1 хв	5хв
Журавлина	11,6	28,7	39,3	54,3	24	24,8	12	22
Виноград	7,9	26,2	40,7	55,4	19,7	18,2	5,6	11,5
Обліпіха	10,4	26,1	30,2	35,8	12,2	12	25,4	32,2

Рис. 1. Зміна вмісту вітаміну С при термічній та НВЧ- обробці.

Як видно із наведених даних, нагрівання при 70°C протягом 10 хв призводить до зниження вмісту вітаміну С в середньому на 10%. Підвищення температури до 100 °C призводить до більш активного руйнування вітаміну, а його вміст зменшується на 40%. Закономірно, що збільшення часу термічної обробки призводить до ще більшого зниження вмісту вітаміну С: на майже 30% при 70°C та 55 % при 100°C за 20 хв.

При зберіганні фруктів в замороженому вигляді уникнути руйнування вітаміну С не вдалося. Аналіз розморожених продуктів показав зменшення вмісту аскорбінової кислоти від 12 до 24 % при розморожуванні. При чому розморожування в холодильнику за температури 4°C істотно не вплинуло на результати.

Наш сучасний світ дуже складно уявити без такого елемента техніки, як мікрохвильова піч (надвисокочастотна піч, НВЧ-піч). Під мікрохвилями розуміють надвисокочастотні електромагнітні коливання фіксованої частоти дециметрового діапазону. Довжина цих хвиль дуже невелика (звідси і назва «мікро»), а частота, навпаки, велика. Звідси і друга назва - НВЧ, або хвилі «надвисокої частоти».

Зважаючи на широке використання НВЧ-печей в побуті, виник закономірний інтерес науковців щодо впливу НВЧ-обробки на харчові продукти, зокрема і на вміст вітамінів. Проте можна зустріти різноманітну інформацію щодо цього питання.

Так автори роботи [9] констатували незначне зниження вмісту вітаміну С в апельсиновому соці після обробки мікрохвилями. Вплив НВЧ протягом 1 хв майже не вплинув на вміст вітаміну: зниження на 3 - 4 %. Збільшення часу обробки до 5 хвилин призвело до зниження вмісту вітаміну на 12%. В роботі зазначається, що дані, представлені у дослідженні, показали більшу стійкість вітаміну С до НВЧ порівняно з тепловою обробкою.

В роботі [10] досліджувався вплив НВЧ-обробки спаржі з подальшою термічною обробкою (бланшуванням). Авторами було показано, що попередня НВЧ-обробка дозволяє зменшити втрати вітаміну С при наступній термічній обробці (бланшуванні), що пояснюється інактивацією пероксидази. Проте автори акцентують, що необхідно продовжити дослідження, розширивши набір фруктів та овочів.

Натомість автори роботи [11] показали зниження вмісту вітаміну С на 20 % при обробці НВЧ протягом 2 хв і на більш, ніж 50% протягом 10 хв. А от кількість вітамінів В1 та В2 практично не змінилась.

Отже проаналізовані експериментальні факти вказують на необхідність продовження досліджень із впливу НВЧ на біологічно активні сполуки, зокрема на стійкість вітаміну С.

Для дослідження була використана побутова мікрохвильова піч потужністю 700Вт. Обробка НВЧ проводилась протягом 1 хв та 3 хв. Паралельно зразки овочів піддавали термічній обробці шляхом кип'ятіння при 100 °С протягом 1 хв та 3 хв. Також перевіряли вміст вітаміну С після термічної обробки (шляхом кип'ятіння) протягом 2 хв при 100 °С з попередньою обробкою у НВЧ-печі протягом 1 хв. До того ж представлялося цікавим з'ясувати вплив різних умов розморожування на аскорбінову кислоту, а саме розморожування за кімнатної температури, температури холодильника та у НВЧ-печі.

Результати дослідження представлені у таблиці 3.

Таблиця 3. Вміст вітаміну С після НВЧ- обробки

	Перець		Капуста білокачанна	
	мг/100 г	Зменшення %	мг/100 г	Зменшення %
початкове	128,48	100	44	100
НВЧ 1хв	114,4	10,96	29,92	32
НВЧ 3 хв	93,28	27,4	26,4	40
НВЧ 1хв + 2хв в кип. воді	79,2	38,4	22,88	48
1хв в кип. воді	105,6	17,8	35,2	20
3 хв в кип. воді	88,84	30,9	30,2	31,4

Як видно із отриманих даних, обробка овочів у мікрохвильовій пічці протягом 1 хв призвела до втрати вітаміну С на 11 % для перцю та на 32 % для капусти. Збільшення часу обробки призвело до ще більшого зниження вмісту вітаміну С.

Слід зазначити, що нам не вдалося підтвердити наведений авторами роботи [10] факт підвищення стабільності вітаміну С попередньою НВЧ-обробкою перед кип'ятінням. Проведений нами експеримент показав, що при такій обробці овочів (НВЧ 1хв + 2хв в кип. воді) зниження вмісту вітаміну С більш виражене: на 38,4% для перцю та на 48 % для капусти порівняно зі зниженням при кип'ятінні протягом 3 хв. – на 31%.

Таким чином, проведені дослідження вказують на негативний вплив високих температур та НВЧ-хвиль на вітамін С, знижуючи його вміст у фруктах та овочах. До того ж спостерігається чітка залежність між часом впливу та вмістом вітаміну: збільшення часу обробки призводить до ще істотніших втрат аскорбінової кислоти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Plant L-ascorbic acid: chemistry, function, metabolism, bioavailability and effects of processing / M. W. Davey, et al. // Journal of the Science of Food and Agriculture. – 2000. – V. 80. – P. 825-860.
2. Ascorbic acid content in exotic fruits: a contribution to produce quality data for food composition databases / A. Valente, et al. // Food Research International. – 2011. – V. 44. – P. 2237-2242.
3. Simultaneous determination of ascorbic and dehydroascorbic acids in vegetables and fruits by liquid chromatography with tandem-mass spectrometry / J. Fenoll, et al. // Food Chemistry. – 2011. – V. 127. – P. 340-344.

4. Дамодаран Ш. Химия пищевых продуктов / Ш. Дамодаран, К. Л. Паркин, О. Р. Феннема. – СПб: Профессия, 2012. – 1040 с.
5. Nutritional comparison of fresh, frozen and canned fruits and vegetables. Part 1. Vitamins C and B and phenolic compounds / Joy C Rickman, et al. // J Sci Food Agric. – 2007. – V. 87. – P. 930–944.
6. Effect of high-temperature-conditioning treatments on quality, flavonoid composition and vitamin C of cold stored 'Fortune' mandarins / Maria T. Lafuente, et al. // Food Chemistry. – 2011. – V. 128. – P. 1080–1086.
7. Effect of time and temperature on vitamin C stability in horticultural extracts. UHPLC-PDA vs iodometric titration as analytical methods / V. Spinola, et al. // Food Science and Technology. – 2012. – P. 1-7.
8. Девятнин В.А. Методы химического анализа в производстве витаминов / В.А. Девятнин. – Москва: Медицина, 1964. – 360 с.
9. Cinquanta L. Effect on Orange Juice of Batch Pasteurization in an Improved Pilot-Scale Microwave Oven / L. Cinquanta, et al. // Journal of Food Science. – 2010. - V. 75. - № 1. - P. 46-50.
10. Zheng H. Effect of microwave pretreatment on the kinetics of ascorbic acid degradation and peroxidase inactivation in different parts of green asparagus (*Asparagus officinalis* L.) during water blanching / H. Zheng, H. Lu // Food Chemistry. – 2011. – V. 128. – P. 1087–1093.
11. Influence of the microwave heating on the water soluble vitamin and D-amino acid content of meat / J. Csapo et al. // Acta Univ. Sapientiae. – 2009. – V. 2. - № 1. –P. 81-88.

Ma'suda Lutpillayeva
(*Namangan, Uzbekistan*)

YEROSTI SUVLARINI KIMYOVIY JIHATDAN TAHLIL QILISH

Aholi istemol qiladigan suv epidemiologik jihatdan xavfsiz bo'lishi kerak. Suvda kasallik qo'zg'atadigan bakteriyalar va viruslar bo'lmasligi lozim. Ma'lumki sayyoramizning to'rtidan uch qismi suv bilan qoplangan, bu suvning 97 % iste'mol uchun yaroqsizdir. Mutaxassislarning fikricha, sayyoramizdagi suv zahiralardan faqatgina 3,0 foizga yaqini ichish uchun yaroqli ekan. Shundan 0,5 foizidan insoniyat o'z manfaati yo'lida foydalanmoqda. Chuchuk suvning ko'p qismi Antarktida muzliklarini tashkil etadi. [1, 763 b]

Suvdan oqilona foydalanish hayot zarurati. Toza ichimlik suvidan foydalanish madaniyatining susayishi sanoat ishlab chiqarish taraqqiyotiga ham to'siq bo'lib qolmoqda, shu bilan birga, dehqonchilik madaniyati vujudga kelgan davrdan boshlab, ekin ekilgan hosildor yerlarning ham yaroqsiz holga kelishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, bu achinarli holat Orol bo'yi mintaqasida o'zining salbiy natijasini ko'rsatmoqda. Ekin yer maydonlarining sho'rlashishi va zaharli kimyoviy moddalarga to'yinishi oqibatida hosildorlik bir necha barobarga kamayib ketgan.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, 5-10 yil oralig'ida barcha chuchuk suv resurslari inson faoliyati uchun qamrab olinadi. Dunyo miqyosida so'nggi bir asr davomida chuchuk suvdan foydalanish deyarli 6 barobar oshgan. Shu holatda davom etsa 2050-yilga kelib, chuchuk suvga bo'lgan talab 2 barobar oshish ehtimolligi bor. Aholi sonining ortishi esa suvga bo'lgan talabni oshiradi. Suvdan oqilona foydalanish va uni qayta ishlashning samarali usullarini ishlab chiqish hozirgi kunda juda muhim hisoblanadi. Shu bois suvning, ya'ni yerdagi obi hayotning bir qatrasini ham uvol qilmaslik, uni behuda narsalarga sarflamaslik barchamizning zimmamizdagi ulkan mas'uliyatdir.

O'zbekistonda iste'mol qilinayotgan suv miqdorining 95 % daryo va soylardan olinadi. Suvni iste'molchilarga o'z vaqtida va kerakli miqdorda yetkazib berish maqsadida ko'plab kanal va zovur, doimiy nasos stansiyalari qurilgan. Respublikamiz qishloq xo'jaligi sug'orma dehqonchilikga asoslangan. Suv xo'jaligida umumiy suv sarfi sekundiga 2500 kub metrdan ortiq bo'lgan 75 yirik kanal, umumiy hajmi 18,6 kubmetr bo'lgan 53 suv va 32, 4 ming kilometr xo'jaliklararo kanallar, 4889 ta nasos agregatlari, 1479 ta doimiy nasos stansiyalari, 10180 ta tik drenaj va suv chiqish quduqlari, 30,4 ming kilometr xo'jaliklararo kollektorlar bor.

Mamlakatimizdagi yer usti suvlariga Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qashqadaryo suvlari kirib, ularning tog' qismi ko'p tarmoqli bo'lib 1 km² ga 6,5 lsek suv oqimi to'g'ri keladi. Respublikaning 70 % hududini egallagan tekislik qismida suv oqimi juda kam bo'lib, ularning ko'pchiligi Orol dengizigacha borib yetolmaydi. Amudaryoda o'rtacha yillik suv miqdori 78 km³ bo'lib, eng ko'p vaqti iyul – avgust oylariga va eng kam miqdori dekabr – mart oylariga to'g'ri keladi. Har 4 –5 yilda bir marta suv tanqisligi, har 6 – 10 yilda bir marta suv mo'l-ko'pchiligi kuzatiladi.

O'zbekiston qismidagi Sirdaryoga Norin, Qoradaryo, Chirchiq, Farg'ona vodiysidagi boshqa daryolar suvi kelib quyiladi. Sirdaryodagi suv miqdori bir yilda 36 km³ ni tashkil etadi. Iyun – iyul oylarida suv eng ko'p kelgan payti bo'lsa, oktyabr – mart oylarida suv miqdori juda pasayib ketadi. Daryoda har 3 – 4 yilda suv miqdori kamayib, 5 – 6 yilgacha davom etishi mumkin. Ko'p suv keladigan yillari juda qisqa bo'ladi.

O'zbekistonnig ichimlik suvlarining asosiy qismini yer osti suvlari tashkil etadi. Respublika hududining geologik tuzilishi har xil bo'lganligi sababli yer osti suvlarining zahiralari ham bir tekis taqsimlanmagan. Amudaryo bo'ylaridagi yer osti suvlarining zahirasi 8,0 km³ bo'lib, shundan 3,13 km³ minerallashgan suvlar (1 g/l). Sirdaryo bo'ylaridagi zahira suvlar miqdori 11,04 km³ bo'lib, shundan ko'pchiligi, ya'ni 10,4 km³ minerallashgan suvlar (1 g/l) hisoblanadi.

Respublika hududida hammasi bo'lib 19,04 km³ yer osti suvlari bo'lib, shundan 11,53 km³ sifatli ichimlik suvidir.

Quyida bir necha hududlardagi buloq suvlarini tarkibi o'rganildi (1-jadval).

1-jadval

Yuqoridagi jadvaldan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

No	Ko'rsatgichlar nomi	Konsentratsiya						O'lchov birligi	Tekshirish me'yoriy hujjati
		Me'yoriy hujjat bo'yicha	Aniqlandi						
			Pop	Norin	Namangan	Chortoq	Chust		
1	Hid 20°C da	2	0	0	0	0	0	Ballar	Gost 3351-74
2	Hid 60°C da	2	0	0	0	1	0	Ballar	Gost 3351-74
3	Boshqa (o'zga) ta'm	2	1	0	0	5	0	Ballar	Gost 3351-74
4	Loyqalik	1.5	0.12	0.04	0	0.25	0	mg/dm ³	Gost 3351-74
5	Tiniqlik	20	-	-	-	-	-	sm	Gost 3351-74
6	Vodorod ko'rsatgich pH	6-9	7.3	7.8	7	7.2	7.6		TSh 10-130 p.
7	Umumiy ma'danligi (quruq qoldiq)	1000	236	432	432	432	576	mg/dm ³	Gost 18164-72
8	Umumiy qattqlik	7	3.6	6.3	5.1	315	8.5	mmol/dm ³	GOST 4151-72
9	Kalsiy ionlari Ca ²⁺		2.5	4.6	3.4	-	6.5	mg/dm ³	GOST 4151-72
10	Magniy ionlari Mg ²⁺		1.1	1.7	1.7	-	2	mg/dm ³	GOST 4151-72
11	Natriy+kaliy ionlari		11.4	12	9.3	-	16.5	mg/dm ³	GOST 4151-72
12	Sulfatlar SO ₄ ²⁺	400-500	57.6	74.4	62.4	-	88.4	mg/dm ³	GOST 4389-72
13	Xloridlar Cl ⁻	250-350	25.3	169.7	41.7	12961	329.8	mg/dm ³	GOST 4245-72
14	Bikarbonatlar HCO ₃ ⁻		146.4	183	122	219.6	164.7	mg/dm ³	GOST 23268.3-78
15	Nitratlar NO ₃ ⁻	45	6	6.8	8.3	19.7	7.3	mg/dm ³	GOST 18826-93
16	Nitritlar NO ₂ ⁻	3	0.01	0.02	0.015	0	0.1	mg/dm ³	GOST 4192-89
17	Mis ionlari Cu ²⁺	1	0	0	0	0	0	mg/dm ³	GOST 4388
18	Temir ionlari Fe ³⁺	0.3	0.005	0.01	0.01	0.01	0.02	mg/dm ³	GOST 4011
19	Ftoridlar F ⁻	0.7	0.47	0.4	0.14	-	0.11	mg/dm ³	GOST 4386
20	Marganes ionlari Mn ²⁺	0.1	0	0	0	0	0	mg/dm ³	GOST 4974

1. Chortoq tumanidan olingan yerosti suvi namunasi tarkibida faqat 60 °C da hid mavjudligini, boshqa tumanlardan olingan namunalarda esa bunday holat kuzatilmaydi. O'zga ta'mlarga egaligi bilan ham Chortoq tuman yerosti suvi o'ziga xoslikga ega.

2. pH ko'rsatkich jihatdan Namangan tuman yerosti suvi neytral, qolgan tumanlarda esa kuchsiz ishqoriy muhitga egaligi aniqlandi.

3. Umumiy qattqligi jihatdan Chortoq yerosti suvi boshqalariga nisbatan ancha yuqori ko'rsatkichga ega. Xuddi shunday holatni xlorid, nitrat, bikarbonat ionlari miqdori jihatdan ham sezish mumkin.

4. Nitritlar miqdori jihatdan Norin yerosti suvi yetakchilik qiladi. Chortoq yerosti suvida esa bunday ionlar uchramaydi.

5. Tumanlardan keltirilgan yerosti suvlarida mis va marganes ionlari uchramaganligi aniqlandi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Химическая энциклопедия: В 5 т.: т.1: А-Дарзана / Ред-кол.: Кнунянц И.Л. (гл.ред.) и др. – М.: Сов. энцикл., 1988. – С. 763-765.

2. Электронный ресурс. – Режим доступа: www.ziyounet.uz

КЎПИК СЎНДИРУВЧИ ЧИҚИНДИЛАР

Қишлоқ хўжалигини кимёлаштириш, комплекс механизациялаш, электрлаштириш, мелиорация ва ирригация ишлари ва тупроқнинг унумдорлигини ошириш каби тадбирлар қишлоқ хўжалигини янада юксалтиришдаги асосий йўналишлар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигини интенсивлаш ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёти билан объектив равишда боғлиқ бўлган иқтисодий жараёнлар қаторига киради.

Қишлоқ хўжалигини изчил ва ҳар томонлама интенсивлашда кимёлаштириш алоҳида аҳамият касб этади. Кимёлаштириш минерал ўғитлар, ўсимликларни муҳофаза қилувчи давлат кимё комиссияси томонидан руҳсат этилган кимёвий воситалар, гербицидлар, дефолиантлар ва десикантлардан фойдаланишдан иборат.

Маълумки, ўсимлик ўсиш даврида керакли элементларнинг баъзиларини ҳаводан барглари орқали, баъзиларини эса тўғридан – тўғри тупроқдан олади.

Фосфор, азот ва калий каби элементлар ўсимлик ўсиши учун энг зарур озиқ модда ҳисобланади. Ўсимлик бу элементларни тупроқдан олади, тупроқда бу моддалар миқдори йилдан – йилга камайиб, тупроқнинг унумдорлиги пасайиб боради, бу эса қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигига салбий таъсир кўрсатади. Ушбу ҳолатларнинг олдини олиш мақсадида тупроқ унумдорлигини ошириш учун ерларни ўғитлаш керак.

Бу мақсадда ҳайвон гўнгидан – органик ўғитлардан кенг фойдаланилади. Гўннинг бир тоннасида 5 кг азот, 2,5 кг фосфат ангидрид ва 6 кг калий оксид бор. Ерни озиқ моддалари билан етарлича таъминлаш учун ҳар гектар ерга 20 т дан 40 т гача гўнг солиш керак. Органик ўғитлар қишлоқ хўжалигининг кун сайин ўсиб бораётган талабини қондира олмайди, чунки гўнг ва бошқа органик ўғитлар таркибидаги озиқ моддалар минерал ўғитлардагига нисбатан бир неча баробар кам. Масалан, 1 т гўнгда 5 кг азот булса, 1 т аммиакли селитрада 350 кг азот бўлади.

Лекин, минерал ўғитларни таркиби бўйича меъёри билан ишлатиш керак. Ерни ўғитлашнинг ўзи ҳосилдорликни оширишнинг ягона шарти бўлиб ҳисобланмайди. Бунинг учун тупроқнинг сифатини яхшилаш, қишлоқ хўжалик экинларини вақтида суғориш, ўсимликларни тўғри ривожлантириш, турли касалликлар ва зараркунанда – ҳашаротларга қарши курашиш зарур.

Минерал ўғитлардан фойдаланилганда пахта ва бошқа техника экинларининг ҳосили тобора ортиб бориши кузатилмоқда. Масалан, 1930 йилда Ўрта Осиё республикаларида ҳар гектар ердан 7 – 8 ц пахта олинган бўлса, ҳозирга вақтда ҳар гектар ердан ўрта ҳисобда 29,2 ц ҳосил олинмоқда. Ерга солинган ҳар 1 кг фосфор қўшимча 6 – 7 кг пахта, 50 – 60 кг картошка, ҳар 1 кг азот эса қўшимча равишда 15 – 20 кг пахта ва 150 кг картошка олиш имконини бермоқда.

1 – жадвал

Минерал ўғитларнинг ҳосилга таъсири

Экинлар	1 т маҳсулот олиш учун сарфланган ўғит миқдори (кг)			1 га дан 1 т қўшимча маҳсулот олиш учун керак бўладиган ўғит миқдори (кг)		
	N	P ₂ O ₅	K ₂ O	N	P ₂ O ₅	K ₂ O
	Пахта.....	50	15	50	77,0	37,0
Донли ўсимликлар ...	30	11,5	20	46,0	28,9	33,4
Жўхори (дон учун) ...	25	9	20	38,4	22,4	33,4
Жўхори (силос учун)	3,4	1,2	3,2	5,3	3,0	5,3

Минерал ўғит экиннинг ҳосилини ошириш билан бирга маҳсулот сифатини ҳам яхшилайти: донда оксил ва картошкада крахмал миқдорини кўпайтиради, пахта толасининг пишиқлигини оширади. Лекин минерал ўғитлар ишлаб чиқариш жараёни ҳам турли хил омиллар туфайли баъзи бир камчиликларга эга. Жумладан, фосфорли ўғитлар ишлаб чиқариш фосфоритларни сульфат кислота билан парчалашга асосланган бўлсада, ушбу усул билан ўғит ишлаб чиқаришда сульфат кислотанинг тақчиллиги, кўп миқдорда фосфогипс ҳосил бўлиши, фосфордан фойдаланиш коэффициенти юқори эмаслиги усулнинг камчилиги ҳисобланади.

Қизилқум фосфоритларни минерал кислоталар билан парчалашда кўп миқдорда кўпик ҳосил бўлиши кузатилади. Технологик жараёнларда кислота билан фосфоритларни реакцияга киритилганида атмосферага турли газлар, жумладан водород фторид ҳосил бўлиши билан бирга кўпикнинг ҳосил бўлиб фойдали модда ҳисобланган P₂O₅ нинг йўқотилиши ва ишлаб чиқариш цехининг санитария ҳолатининг ёмонлашувига олиб келади.

Академик М.Н.Набиев раҳбарлигида фосфоритларни 15 % ва 20 %ли хлорид кислота билан парчалаш жараёнида кўпикни ҳосил бўлиши ва уни сўндириш бўйича иш олиб борилган (2–4). Бунда Марказий Қизилқум

фосфоритнинг юкори навли фосфоритдан фойдаланилган. Ҳосил бўладиган кўпикнинг яшаш вақтини камайтириш ва уни сўндириш учун изо – бутил спирти ва электрод ишлаб чиқариш чиқиндиси СП – ОЭП фойдаланилган.

Кўпик ҳосил бўлишига таъсир этувчи факторлар ўрганилганида фосфоритнинг майдаланганлик даражаси, реакцияни олиб бориш ҳарорати, кислота концентрацияси, фосфорит таркибидаги мавжуд органик моддалар кўпик ҳосил бўлишида катта рол ўйнаши аниқланган.

Кўпикни сўндиришда ишлатиладиган изо – бутил спирти ароматик қўланса ҳидга эга бўлганлиги сабабли ва СП – ОЭП (электрод ишлаб чиқариш чиқиндиси) камёблиги сабабли фосфоритларни 15%ли хлорид кислота билан парчалаш жараёнида ҳосил бўладиган кўпикни сўндириш учун бир қатор реагентлардан, жумладан спиртни тозалашда ҳосил бўладиган сивуш мойидан фойдаланилди. Қора буғдойдан спирт олиш жараёнида ҳосил бўладиган ишлаб чиқариш чиқиндиси сивуш мойининг таркиби куйидагича (массага нисбатан фоиз):

Изоамил спирти – 79.85%, изобутанол – 15.76%, н – пропанол – 3.69%, гексанол ва бошқа олий навли спиртлар – 0.13%, эркин ёғ кислоталар – 0.16%, эфирлар – 0.31%ни ташкил этади.

“Сивуш” мойи Қизилқум фосфоритини хлорид кислота билан парчалаш жараёнида ҳосил бўладиган кўпикни сўндирувчи энг самарали реагент эканлиги тажриба йўли билан аниқланди. Тажриба ишлари Наманган вилоят Табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг аналитик назоратга ихтисослашган инспекцияси (лабораторияси)да амалга оширилди.

Фосфоритни 15% – ли хлорид кислота ёрдамида парчалаш жараёнида ҳосил бўладиган кўпикни сўндириш учун ЎзРФАнинг “Анорганик кимё” илмий текшириш институтида таркиби аниқланган Қизилқум фосфоритидан фойдаланилди. Тажрибада фойдаланилган фосфоритнинг таркиби куйидагича: P_2O_5 – 18,7%; CaO – 47,8%, CO_2 – 14,6%.

Фосфоритни 15%ли хлорид кислота ёрдамида парчалаш жараёнида ҳосил бўладиган кўпикнинг ҳосил бўлишини баландлиги 0.25 метр, диаметри 0.05 м бўлган цилиндрсимон шиша термостат реакторда ўтказилди. Унга айланишлар сони 250 айл/мин бўлган электр мешалка ўрнатилган. Фосфоритни парчалашда кўпикнинг ҳосил бўлиши куйидагича: Реакторга 15%ли хлорид эритмасидан керакли микдорда қуйиб, унинг ҳароратини керакли ҳолатга келтирилганидан сўнг, мешалкани айлантирган ҳолда стехиометрик равишда (хлорид кислотани фосфорит таркибидаги кальций ва магний карбонатлар тўлиқ парчаланишини ҳисобга олган ҳолда олинди) фосфорит кукуни солинди. Ушбу жараёнда кўпик ҳосил бўлишини характерлаш учун кўпикнинг “яшаш” вақтини аниқлаш параметри киритилди. Кўпикнинг ҳосил бўлиш баландлиги градуирланган шкалали идишда, яшаш вақтини эса секундомер ёрдамида ўлчанди.

Кўпикнинг ҳосил бўлиш карралиги $K_{ни}$ кўпикнинг ҳосил бўлиш ҳажми $V_{кўпик}$ ва суюқликнинг ҳажми $V_{суюқ}$ орасидаги боғлиқлик орқали аниқланди.

$$K = \frac{V_k}{V_c} = \frac{(V_u + V_c)}{V_c}$$

Бу ерда: $V_{газ}$ – кўпикдаги газнинг ҳажми

Кўпикнинг ҳосил бўлиши 15% ли хлорид кислота ёрдамида ва 20-40 °С оралиғидаги температурада ўтказилди.

Хлорид кислотасининг концентрацияси ортиши билан кўпикнинг ҳосил бўлиш даражаси ва ўз навбатида унинг «яшаш» вақти ортади. Фосфоритнинг кўпик ҳосил қилишига ҳароратнинг таъсири мураккаб жараён ҳисобланиб, у бир қатор рақобатли жараёнларга боғлиқ.

Бир томонда жараёнда ҳароратнинг ортиши фосфоритнинг парчаланиши тезланишига олиб келса, иккинчи томондан кўпикнинг ҳосил бўлиш интенсивлиги ортади, шу билан бирга кўпик ҳосил қилувчи эритманинг қовушқоқлиги пасаяди ва унга мос ҳолда кўпикли қатламдан суюқликнинг оқиши ортади, бу ҳолат кўпикларнинг парчаланишига ва унга мос ҳолда кўпик ҳосил бўлишини камайтиради. Кўпик ҳосил бўлиш карралиги ортишига қарамадан ҳарорат ортган сари кўпикнинг мустақкамлиги камаяди ва ўз навбатида унинг “яшаш” вақти қисқаради. Олинган натижалар шуни кўрсатадики, кўпикнинг ҳосил бўлиши фосфоритнинг табиатига боғлиқ.

Қизилқум фосфоритининг хлорид кислота ёрдамида парчаланиши жараёнида юкори барқарорликка эга бўлган, кичик ячейкали кўпиклар ҳосил бўлади, жараённинг охирига қадар уларнинг жуда оз микдордаги қисми парчаланади. Реакторнинг кўпик билан эгаллаган ҳажми фосфоритнинг кислотали эритмаси билан эгаллаган ҳажмига нисбатан 8 – 10 баробар катта бўлади.

Кўпикнинг барқарорлиги Қизилқум фосфоритлари таркибида органик қўшимчалар борлигидан далолат беради. Фосфоритларни хлорид кислота ёрдамида парчаланиш жараёнига механик таъсир (мешалка лапкалари) этирилиши ҳосил бўладиган кўпикларнинг жуда секинлик билан бузилишига олиб келади.

Кислота концентрациясининг ортиши натижасида кўпик ҳосил бўлиши карралигининг ортиши эритма қовушқоқлигининг ортиши ва кўпик шарчалари плёнкаси таркибидаги суюқлик оқиб чиқиши тезлигининг камайиши билан тушунтирилади, бу вақтда кўпикнинг яшаш вақти 3 – 3.5 марта ортади.

Фосфорит ўлчамларининг (заррачаларининг) ката – кичиклиги кўпик ҳосил бўлишида катта рол ўйнайди. Фосфорит заррачаларинг ўлчамлари 01 – 0.9 мм бўлганда ҳосил бўладиган кўпикнинг миқдори унинг ўлчами 3–7 мм оралиғидагига қараганда 2 баробар катта бўлади.

Кўпикни сўндириш учун 1 тонна фосфорит учун 2 кг сивуш ёғи етарли бўлиши аниқланди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. К.Гафуров, И.Шамшидинов. Минерал уғитлар ва тузлар технологияси (маърузалар матнлари).
2. Набиев М.Н., Мамаджанов С.Б., Акбарова В.Т., Амирова А.М., Адылова М.Р. Кинетика разложения фосфоритов Каратау соляной кислотой // Узб. хим. журн. – 1987. – №6. – С. 3-6.
3. Мамаджанов С.Б. Разработка технологии преципитата соляно кислотной переработкой фосфоритов Каратау и Центральных Кызылкумов.: Автореф. дисс... канд. техн. наук. – Ташкент, 1988. – 24 с.
4. Мамаджанов С.Б., Абдурахмонов Д.Р., Амирова А.М., Адылова М.Р., Тажиев С.М. Особенности солянокислотного разложения фосфоритов Джерой Сардаринского месторождения / Технологическая минералогия фосфатных руд: Тез. докл. совещ. 17-18 ноября 1987 г. – Черкаскы, 1987. – С. 49-50.

*Собиржон Мамажонов, Шерали Сулаймонов
(Наманган, Узбекистан)*

ТАБИЙ РЕСУРСЛАРДАН ОҚИЛОНА ФЙДАЛАНИШ ВА ТЕЖАМКОР ҚУРИЛИШ МАТЕРИАЛЛАРИ ИШЛАБ ЧИКАРИШ – ДАВР ТАЛАБИ

Ўзбекистон ҳудудида ғишт, цемент, керамзит хом ашёси, кесиладиган тош, гипс, оҳактош, бетонни тўлдирувчи ва бошқаларнинг 500 дан ортиқ кони мавжуд бўлиб, улар негизида бетонни енгил тўлдирувчи, иссиқликни сакловчи, боғловчи, том ёпиш материаллари ишлаб чиқариш бўйича корхоналар, шунингдек кулолчилик комбинатлари ва шиша, асбоцемент трубалар ишлаб чиқарадиган заводлар ишламоқда. Мамлакат ва хорижда ўзбек безаш ва қоплаш тошлари – гранит, габбро, мрамор кенг танилган. Ўзбекистон иктисодиёти қурилиш материаллари баланс заҳиралари билан етарлича таъминланган [1].

Республикада турли хил кам учрайдиган, баъзида эса ноёб рангдор тошлар, минераллар ва тоғ жинслари кенг тарқалган. Рангдор тошларнинг 50 дан ортиқ тури: рубин, топаз, турмалин (шерл, индиголит, верделит, дравит), берилл, аквамарин, аметист, тоғ биллури, раухтопаз, цитрин, морион, пушти кварц, гранатнинг деяри барча турлари (пироп, альмандин, андрадит, гроссулар, спессарит), шунингдек заргарлик – безатувчи тошлар: андалузит, феруза, опал, кахолонг, нефрит, амазонит, родонит, азурит, лазурит, дюмортьерит, содалит, агат, халцедон, яшма, агальматолит, лиственит, змеевик, обсидиан, хиастолит, алунит, гематиткровоавик, мрамор оникс, тошга айланган дарахт, жадеит, серпентин ва бошқалар руда конлари ва минераллашуви нукталарининг 400 дан ортиқ манбалари мавжуд. Ўзбекистоннинг коллекцион нусхалари бутун дунёга машҳур.

Мавжуд геология маълумотлари янги - Ўрта Осиё олмос ҳудуди ҳақида сўз юритиш имконини беради. Бу ҳудудда турли хил олмос некимберлит жинслари (лампроитлар, лампрофирлар, ишкорли базальтоидлар, пикритлар, гипербазитлар, меланкрат карбонатитлар) аниқланган. Бугунги кунда республикада тахминан 20 та кувурсимон фойдали қазилма ётқизиғи топилган, шундан учтаси саноатлаштириш аҳамиятига эга. Табиий бойликлар умуммиллий бойликдир, Ўзбекистон Республикаси халқи ҳаёти, фаолияти ва фаровонлигининг асоси сифатида ундан оқилонга фойдаланиш зарур ва у давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Республикада бетонит, таркибида бетонит бўлган гил, глауконитни ўрганиш ва қўллаш бўйича геология – тадқиқот ва илмий – тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда. Бу моддаларни қўллаш тупроқ ҳосилдорлигини оширади. Топилган (Арабдашт, Хаудаг, Азкамар ва бошқа) хомашё конларининг ресурслари жуда катта.

Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифалари ҳозирги ва келажак авлодларнинг манфаатларини кўзлаб табиий ресурслардан илмий асосланган тарзда, оқилонга фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишдан иборат. Чунончи, “Ер ости бойликлари тўғрисида” Қонуннинг мақсади ер ости бойликларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф этишда юзага келадиган муносабатларни (кончилик муносабатларини) тартибга солишдан иборат.

Ушбу Қонуннинг асосий вазифалари минерал хом ашёга бўлган талабларни ҳамда бошқа эҳтиёжларни қондириш учун ер қаъридан оқилонга, комплекс фойдаланилишини, ер қаъри, атроф муҳит муҳофаза қилинишини, ер қаъридан фойдаланилаётганда ишларнинг беҳатар олиб борилишини таъминлашдан, шунингдек ер қаъридан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилишдан, шахс, жамият ва давлатнинг манфаатларини химоя қилишдан иборат.

Ушбу ҳолат табиий ресурслардан оқилонга фойдаланиш, биринчи навбатда улардан тежаб – тергаб фойдаланишни тақозо этса, иккинчи томондан қурилиш материалларига бўлган талаб ва эҳтиёжларнинг ошиб бораётганлиги сабабли ҳозирги кунда, қурилишларда нисбатан арзон, вилоятимиз шароитида ишлаб чиқариш мумкин бўлган қурилиш материалларини ишлаб чиқарилишини тақозо этмоқда.

Ҳозирги кунда янги иссиқлик техника меъёри талабларини бажариш учун кенг қўламда иссиқлик ўтказувчанлиги кичик бўлган қурилиш материаллари ва қонструкцияларни қўллаш талаб этилмоқда. Теплоқаршилиқни ошириш мақсадида ғовак ҳамда иссиқлик ўтказувчанлиги ва зичлиги кичик бўлган материаллардан фойдаланиш йўлга қўйилган. Буларга мисол қилиб қурилишларда кенг миқёсда ишлатиб келинаётган минерал (шиша) пахта ва пенополистиролни кўрсатиб ўтиш мумкин. Ушбу материаллардан фойдаланиш бир қатор камчиликларга эга, чунончи:

- кўп қаватлилик;
- теплотехник жихатдан бир жинслиқка эришмаслик;
- намликни турли катламлар орасида қонденсацияланиши;
- ёнувчанлиги.

Ушбу салбий ҳолатлар улардан кенг миқёсда фойдаланиш соҳаларини чегаралаб қўймоқда.

Юқори теплоқаршилиқ кўрсаткичига, кичик хажмий оғирликка эга бўлган замонавий қурилиш материалларига газобетон ва пенобетонни мисол қилиш мумкин. Бу каби қурилиш материалларидан ХХ – асрдан бошлаб Европа мамлакатларида ва Россияда кенг қўлланиб келинмоқда.

Кўрилатган тадқиқот иши пенобетон ишлаб чиқаришда зарур бўлган кўпик ҳосил қилувчи сирт актив моддалар олиш ва улар асосида турли зичликка эга бўлган пенобетон ишлаб чиқариш ва уларнинг баъзи бир хоссаларини ўрганишга бағишланган.

Кўпик ҳосил қилувчи хом ашё сифатида хайвон қонини гидролиз қилиш натижасида олинган сирт актив модда ишлатилади. Олинган тоза кўпик ҳосил қилувчидан оппок – момиқ кўпик ҳосил бўлади. Унинг мустаҳкамлиги ва зичлиги жуда юқори.

Таҷрибалар шуни кўрсатадики, олдиндан тайёрланган цемент (тўлдирувчи) + с ув аралашмасига гидролизланган қон асосида олинган кўпик ҳосил қилувчининг 3% ли эритмасидан тайёрланган кўпик қўшилганда, системада аралаштириш жараёни осонлашганлиги сезилади. Бу олинган кўпик ҳосил қилувчи яхшигина пластификатор эканлигини ҳам исботлайди. Бундай кичик қонцентрацияда пластификаторнинг иштироки, эритмага қўшилаётган сув миқдорини камайитириш имқонини яратади. Бу эса ўз навбатида олинаётган пенобетоннинг бир қатор физик – механик хоссаларини, хусусан, биринчи навбатда тез қотишини ва мустаҳкамлигини оширади, ортиқча сувнинг буғланиши ҳисобига ҳосил бўладиган микроөришлар бўлмастлигини таъминлайди. Сифатли кўпик ҳосил қилувчи олишнинг асосий шартларидан бири дастлабки олинган қоннинг янгили бўлиб, у қайд этилган жараёнлар кетма – кетлигига бевосита таъсир қилади. Натижалар шуни кўрсатадики, гидролизланган қон таркибига темир сульфат қўшилмаганда кўпик мустаҳкамлиги камайд. Бу албатта, темир сульфат тузи эритмадаги сирт актив модда – гидролизланган қон учун стабилизатор вазифасини бажарётганлиги билан тушунтирилади.

Янги қон таркибидаги оксил ва протеинлар ўта майда дисперс ҳолатда бўлганлиги сабабли уни янада майдалаш талаб этилмайди [5]. Бу эса ишлаб чиқаришда жараёнлар босқичини ва қўшимча харажатларни камайишига олиб келади. Бундан ташқари олинган кўпик ҳосил қилувчини салқин хонада олти ой давомида сақлаш мумкинлиги ҳам ундан фойдаланиш имқониятларини оширади.

Олинган тоза кўпикнинг мустаҳкамлиги жуда ҳам юқори бўлиб, у ўз хажминини 4 сутка давомида ҳам ўзгартирмайди. Ҳосил бўлган кўпик сиртидаги сирт актив модда қонцентрациясини камайиши ва натижада сирт таранглигини камайиши ҳамда кўпик умрини қисқариши билан тушунтирилади [6].

Яна шуни таъкидлаш керакки, турли қонцентрацияли эритмалардан олинган кўпик мустаҳкамлиги, фақат эритма қонцентрациясига боғлиқ бўлмай, олинаётган кўпик пуфакчаларининг ўлчамларига ҳам боғлиқ бўлади.

Пенобетон олиш учун асосий боғловчи модда сифатида 400 маркали портлант цементи ишлатилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон республикасида атроф – муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида миллий маъруза – 2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил)
2. СНиП П-3-79 Строительная теплотехника. Издание официальное. Госстрой России Москва 1998.
3. Строительный портал Казахстана, builder.kz, Анализ технологических приемов и методов приготовления пенобетона. 03.09.2007.
4. ГОСТ 12730.1-78. Методы определения плотности.
5. Кауфман Б.Н. Пенобетон. Подбор состава и основные свойства. – Москва, 1938.
6. Кауфман Б.Н. Производство и применение пенобетона в строительстве. – Москва, 1940.
7. Измайлова В.Н. Поверхностные явления в белковых системах. Химия. – Москва, 1988.

СЕКЦИЯ: МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

*М.Абдуллаева, Н.Бобоева, Х.Файзуллаева
(Самарканд, Узбекистан)*

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ КЛИНИКО-ЛАБОРАТОРНЫХ ДАННЫХ СИНДРОМА ДЫХАТЕЛЬНЫХ РАССТРОЙСТВ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СРОКА ГЕСТАЦИИ

Синдром дыхательных расстройств является наиболее часто встречающимся патологическим состоянием у новорожденных в раннем неонатальном периоде. Встречаемость его тем выше, чем меньше гестационный возраст и чем чаще возникают патологические состояния, связанные с патологией систем дыхания, кровообращения и ЦНС. Синдром дыхательных расстройств (СДР) новорожденных представляет собой заболевание легких, которое при естественном течении возникает при рождении или сразу после рождения и нарастает по тяжести и течению первые 2 суток жизни.

Целью нашего исследования явилось изучение клинического течения синдрома дыхательных расстройств у новорожденных с различным гестационным сроком и с различной патологией.

Материалы и методы исследования: Нами было обследовано 50 недоношенных новорожденных в Самаркандском областном перинатальном центре и в Самаркандской многопрофильной детской больнице в отделении неонатологии. Обследованные нами дети были разделаны на две группы.

Под наблюдением находилось 50 недоношенных детей с массой тела при рождении от 1000 г до 2000 г и гестационным возрастом от 22 до 37 недель. Основную группу составили 33 ребенка с СДР 1 типа с массой тела $1000,36 \pm 75,44$ г и ГВ $22,52 \pm 0,43$ недель ($M \pm m$). Состояние этих детей в периоде ранней адаптации расценивалось как тяжелое, оценка по шкале Апгар составила на 1 минуте $5,06 \pm 0,25$, на 5 минуте $6,59 \pm 0,14$ баллов. У 14 детей наблюдался РДС тяжелой и крайне тяжелой степени (оценка по шкале Сильвермана 6 баллов и более), в связи с развитием которого и быстрым прогрессивным ухудшением состояния они нуждались в респираторной поддержке (проведении продленной ИВЛ). Всем детям проводилась антибактериальная, посиндромная, инфузионная терапия.

Группу сравнения составили 17 «условно-здоровых» недоношенных ребенка с массой тела $2000,53 \pm 131,03$ г и ГВ $35,27 \pm 0,6$ недель, основной патологией у которых была недоношенность.

Новорожденные обеих групп были исследованы, на 4-6 дни жизни, то есть в остром периоде и после снятия с ИВЛ на 7-15 дни жизни. При обследовании у новорожденных обеих групп было исключено наличие инфекционно-воспалительных осложнений на основании клинико-рентгенологических данных, и результатов лабораторного обследования с включением подсчета общего количества лейкоцитов, лейкоцитарных индексов клеточной реактивности – индекса ядерного сдвига (ИЯС), лейкоцитарного индекса интоксикации (ЛИИ) (Я.Я. Кальф-Калиф, 1941), лимфоцитарного индекса (ЛИ) и индекса иммунореактивности (ИИР) (Шабалов Н.П. и др., 2001). Всем новорожденным было проведено нейросонография, Эхо-КГ, а также был обследован газовый состав крови.

Результаты: Исследования показали, что клиника СДР при естественном течении возникало у новорожденных первой группы при рождении или сразу после рождения и нарастало по тяжести и течении первые 2 суток жизни. Во второй группе эти явления после 3-4 суток жизни. Клинически СДР в обеих группах проявлялся в виде цианоза, храпящего дыхания, западения грудной клетки и тахипноэ. О развитии дыхательной недостаточности (ДН) в наблюдаемых нами группах свидетельствовало изменение газового состава крови в сторону ацидоза и сниженной сатурации крови. Проведенная в обеих обследуемых группах рентгенография грудной клетки подтвердил диагноз СДР. При проведении рентгенография грудной клетки выявлялась классическая картина затемнений по типу «матового стекла» и воздушные бронхограммы. Эти изменения у детей основной группы на 4-6 дни жизни не отличалось от уровня данного показателя в группе сравнения. При наблюдении в динамике заболевания (7-15 дни жизни) ни у одного ребенка условно-здоровой группы не наблюдалось развитие инфекционно-воспалительного процесса, что подтверждалось улучшением клинического состояния (уменьшением клинических симптомов дыхательной недостаточности), лабораторных показателей (газов крови) и рентгенологических изменений в легких. Достоверных различий при сравнении среднего значения уровня лейкоцитов, ИЯС, ЛИИ, ЛИ и ИИР между группами не выявлено во все изучаемые сроки. В основной группе эти изменения и улучшение клинического состояния достигались лишь после своевременного лечения и ведения СРАР недоношенных детей.

Обсуждение: При синдроме дыхательных расстройств в обеих группах было фиксировано одышка, что усугубляет патологическое состояние недоношенного новорожденного из за анатомо - физиологической незрелости и качественного дефицита сурфактанта. Сопутствующая патология у недоношенных новорожденных первой группы увеличивает риск развития смешанного ацидоза что приводит к нежелательному исходу как смешанный ацидоз и полиорганной недостаточности недоношенного новорожденного. Во второй группе недоношенных новорожденных из за выраженной гипоксии и

смешанного ацидоза превалирует потребность в оксигенации органов и тканей. Сам смешанный ацидоз усугубляет процесс образования и выработки сурфактанта, что требует от клинициста своевременной диагностики и лечения данного патологического процесса.

Заключение: Все клинические, лабораторные изменения у недоношенных детей свидетельствует о том, что при своевременном выявлении данного процесса можно предотвратить летальность недоношенных детей.

Не менее важной составляющей успеха является опыт медицинского персонала, владение методиками определения СДР и последующего ведения таких пациентов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Шабалов Н.П. Учебник, «Неонатология». – С-Петербург, 2011, I-II том 610-640.
2. Володин Н.Н. Национальное руководство неонатологии. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2007. – 848 с.
3. Решение проблем новорожденных. Руководство для врачей, медицинских сестер и акушеров. WHO, UNFPA, UNISEF, USAID. ВОЗ Женева, 2010.
4. Sweet DG, Carnielli V, Greisen G, Hallman M, et al. European consensus guidelines on the management of neonatal respiratory distress syndrome in preterm infants-2013 update. *Neonatology*. 2013; 103: 353-368.
5. Sweet D, Bevilacqua G, Carnielli V, Greisen G, et al. Working Group on Prematurity of the World Association of Perinatal Medicine European consensus guidelines on the management of neonatal respiratory distress syndrome. *J Perinat Med*/2007; 35: 175-186
6. Sweet DG, Carnielli V, Greisen G, Hallman M et al. European Association of Perinatal Medicine European consensus guidelines on the management of neonatal respiratory distress syndrome- update 2010; 97: 402-417.

*Дилором Бегматова, Азим Байкулов, Исламбек Норбутаев,
Дилдора Мардонова, Дилбар Бегматова, Жавохир Комилов, Мансур Толибов
(Самарканд, Узбекистан)*

ИССЛЕДОВАНИЯ ВЛИЯНИЯ ЛАКТАТДЕГИДРОГЕНАЗЫ (ЛДГ) ПРИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМ ИНФАРКТЕ МИОКАРДА

Одним из характерных признаков многих заболеваний является изменение активности ферментов.

Увеличение активности фермента, как известно, может быть следствием активации фермента сыворотки крови в результате его структурной перестройки, изменений условий, контролирующей функцию данного каталитического белка, или является итогом дополнительного поступления из тканей в силу процесса, ведущего к нарушению проницаемости, деструкции клеточных и субклеточных мембранных структур [2].

Данная работа посвящена выяснению зависимости между увеличением активности фермента и метаболическими изменениями, а также изучению возможности влияния на обменные процессы путем введения фермента извне.

Эксперименты проведены на 25 кроликах массой 3,5-4,0 кг. Инфаркт миокарда вызывали путем лигирования левой коронарной артерии. Подопытным животным на 3 день внутривенно вводили ферментный препарат лактатдегидрогеназы (КФ1.1.1.27) в дозе 5000 Е на 1 кг массы. Через 1 час после введения фермента животное забивали декапитированием и извлекали сердце и печень. Митохондрии из зоны инфаркта и ткани печени выделяли методом дифференциального центрифугирования в 0.25M растворе сахарозы. В митохондриях и супернатанте сердечной ткани и печени определяли активность лактатдегидрогеназы (ЛДГ) и альдолазы [1].

В депротенинированном экстракте тканей изучали содержание восстановленных и окисленных продуктов обмена веществ. Оценка активности фермента проводили на спектофотометре СФ-46.

Из результатов наших исследований следует, что у интактных животных активность лактатдегидрогеназы в супернатанте сердечной ткани была равна $1,923 \pm 0.134$ мкмоль НАД-Н/мг/мин, а в митохондриях - 0.089 ± 0.002 мкмоль НАД-Н/мг/мин, т.е. активность ЛДГ в супернатанте у этих животных была в 21.6 раза выше, чем в митохондриях.

У кроликов с коронарооклюзионным инфарктом миокарда в обоих исследованных фракциях активность ЛДГ уменьшается, причём в супернатанте в 1.49 раза (1.288 ± 0.094 мкмоль НАДН-/мг/мин), а в митохондриях - в 1.85 раза (0.048 ± 0.001 мкмоль/НАДН/мг/мин) по сравнению с контрольными значениями.

После введения ЛДГ кроликам с инфарктом миокарда активность фермента увеличивалась как в супернатанте, так и в митохондриях сердечной ткани в 1.27 (1.643 ± 0.086 мкмоль/НАДН/мг/мин) и в 1.60 раза (0.077 ± 0.003 мкмоль/НАДН/мг/мин) соответственно по сравнению с таковыми у контрольных кроликов.

Аккумуляция молочной кислоты и связанные с ней сдвиги рН среды являются одной из основных причин, приводящих к развитию аритмии в остром периоде инфаркта миокарда. Возрастание активности ЛДГ при гипоксии облегчает использование молочной кислоты ишемизированным миокардом, что связано с ускорением реакции окисления молочной кислоты в пировиноградную, которая затем поступает в цикл Кребса.

Внутривенное введение экзогенной ЛДГ вызывает в печени усиление гликолитического распада глюкозы. В цитозольной фракции активность альдолазы возрастает на 74%, ЛДГ-на 26%. Во фракциях митохондрий печени функция мембранно-связанной ЛДГ резко усиливается, а альдолазы практически не меняется.

Активация гликолитического распада глюкозы сопровождается интенсивной реализацией диоксиацетонфосфата (-39%), повышением использования пирувата (-83%), накоплением в печени молочной кислоты (+111.7%). Содержание α -глицерофосфата увеличено на 32%.

Подтверждением зависимости изменений в обмене печени, вызванной введенной ЛДГ, служит преимущественный сдвиг в гликолитической фермент-субстратной системе.

Характерной особенностью является установленное увеличение по сравнению с контролем общей НАДФ-Н-оксидазной активности во фракции микросом, свидетельствующее об усилении окислительных процессов детоксикации с участием НАДФН. Следовательно, введение экзогенной ЛДГ активирует микросомный механизм окислительной защиты в данных экспериментальных условиях [3].

Таким образом, приведённые выше данные свидетельствуют о том что в остром периоде ИМ (3-е сутки опыта) в поражённой сердечной ткани активность ЛДГ существенно снижается. Происходит нарушение соотношения между окисленными и восстановленными промежуточными продуктами обмена веществ, которое сопровождается накоплением определённого типа метаболитов при общем энергетическом дефиците.

Введенная в организм ЛДГ активно включается в метаболизм, инициирует активность сопряжённых ферментных систем сердечной ткани, обеспечивает трансформацию водорода, главного источника АТФ в живых системах, определяет направленность обменных потоков, оптимальный электрический баланс и энергообеспеченность тканей.

Выявленная особенность эффекта введенного в организм фермента может быть использована при коррекции нарушений метаболизма, характерных для инфаркта миокарда.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Маслов Л.Н. Регенерация миокарда / Л.Н. Маслов, В.В. Рябов, С.И.Сазонова // Успехи физиологических наук. – 2004. – № 3. – С. 50-60.
2. Применение аутологических мезенхимальных стволовых клеток в кардиологии и травматологии / В.К. Гринь, А.А. Штутин, В.Ф. Михайличенко, А. Г. Попандопуло, С.И. Эстрин, Е.М. Деникова, В.М. Оксимец, Т.В. Кравченко, В.Г. Климовицкий // Журнал НАМН Украины. – 2011. – Т. 17, №1. – С.65-77.
3. Haslam R. Ciba Tound. Symp., 1975, v. 35, p. 121. 171 Hearse D. Gentlemen. Metabolic approaches to ischaemic heart disease and its management. Science. 1998. – 80 p.

*Любов Корінчак
(Умань, Україна)*

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я – ОСНОВНА ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ

У системі цінностей, якими дорожить будь-яка цивілізована нація, особливе місце відводиться здоров'ю людей. Здоров'я нації визначається насамперед станом здоров'я її дітей, що є інтегральним показником загального благополуччя суспільства, а також тонким індикатором усіх соціальних та екологічних негараздів [1].

У нашій країні, яка дбає про своє майбутнє, велика увага приділяється проблемі збереження здоров'я її громадян, а насамперед підростаючого покоління. Турбота про здоров'я і потреби підростаючого покоління є одним з найважливіших завдань нашої країни і належить до найактуальніших проблем, розв'язання якої зумовлює майбутнє держави і подальше існування здорової нації.

У сучасних умовах стан здоров'я дітей має неабияке значення, оскільки саме від стану здоров'я підростаючого покоління, залежить розвиток суспільства у майбутньому. Результати різноманітних досліджень свідчать про наявну тенденцію погіршення показників здоров'я дітей та підлітків в Україні [4,6]. Спостерігається кількісне зростання функціональних розладів, гострої та хронічної соматичної захворюваності, синдрому дезадаптації, вроджених вад розвитку, морфо-функціональних відхилень, зростає число дітей інвалідів, викликає чималу стурбованість і той факт, що збільшується кількість дітей із розладами психіки та поведінки, відповідно зменшується група здорових дітей [1, 7].

Збереження і відновлення здоров'я дітей України стає надзвичайно важливою справою, оскільки це – наше майбутнє і одне з головних джерел повноцінного життя, щастя, радості, успіху. Воно є не лише особистим надбанням людини, але й суспільним багатством, одним із найважливіших показників добробуту народу.

Здоров'я кожної людини в руках самої людини і залежить значною мірою від здорового способу життя, виконання рекомендованих заходів профілактики захворювань, правильного вибору своєї професії та

раціонального працевлаштування. Молодь – майбутнє нашої держави. Здоров'я у кожного нового покоління за всіма параметрами повинне бути краще, ніж у попереднього. Це необхідна умова просування людського суспільства через науково-технічний прогрес.

Здоров'я підростаючого покоління і формування правильного поняття здорового способу життя у молоді є головною метою системи національної освіти. Сьогодні гостро постає необхідність розробки і запровадження конкретних дій, спрямованих на відновлення, збереження і зміцнення фізичного, психічного й духовного здоров'я дітей та їх спільне соціальне становлення.

Серед факторів, які можуть істотно вплинути на стан здоров'я дитини, – достатній рівень побутових умов, правильне харчування, матеріальний добробут, впевненість у завтрашньому дні, сприятливий екологічний стан довкілля. Але поряд з об'єктивними факторами існують і суб'єктивні – наявність культури здоров'я, поважне ставлення особистості до свого здоров'я, бажання і вміння піклуватися про нього. Тому, одним з ефективних способів збереження і зміцнення здоров'я дітей і підлітків є формування здорового способу життя через усвідомлення цінності здоров'я, сприйняття ідеалу і норм здорового, багатоманітного життя, засвоєння знань, умінь, навичок, які здатні забезпечити досягнення сталого здоров'я і благополуччя [2].

Міжнародний досвід діяльності, спрямований на підвищення рівня здоров'я населення, доводить, що успіх можливий лише при створенні міжгалузевих механізмів забезпечення здорової життєдіяльності.

Вирішальне значення у розвитку свідомості й активності дітей і молоді щодо підтримки власного здоров'я і здоров'я соціуму, поінформованості про здоровий спосіб життя та забезпечення діяльності в цьому напрямку належить соціально-педагогічним механізмам [2, 5].

Здоров'я – головний та істинний здобуток людини і найвища соціальна цінність. Реалізувати свої творчі плани, знайти себе в соціумі, зуміти стати корисним для суспільства може тільки людина, яка фізично здорова, соціально активна та адаптивна і має духовну основу [6].

Збереження здоров'я є однією з глобальних проблем сьогодення. Здорова дитина – це здорова нація, здорове людство в цілому. Від педагогів значною мірою залежить, яким буде наступне покоління, тому, що вони в змозі навчити учня піклуватися про власне здоров'я [3, 7].

Відповідальність за розвиток і здоров'я дитини покладається на сім'ю та суспільство. Тому процес формування здорового способу життя, на нашу думку, відбувається у двох взаємопов'язаних векторах – це стихійного (на який ми, як педагоги, не завжди маємо вплив) і другого керованого, регульованого.

До першого стихійного, можна віднести традиційні умови укладу життя, в яких росте і розвивається особистість, а саме: батьки, родина, друзі, з якими спілкується дитина, територіальний фактор соціуму, матеріальне становище сім'ї, досвід, який набуває дитина в родині, що і визначає її індивідуальну поведінку щодо означеної проблеми.

До другого (керованого) входять соціальні інститути, які мають вплив на виховання особистості та муніципальні структури, які за своїм покликанням повинні займатися даною проблематикою. Безперечно, на другий вектор ми маємо безпосередній вплив, можемо спланувати, спрогнозувати, організувати роботу в тому напрямку, в якому вважаємо за потрібне, а саме: через засоби масової інформації, просвітницьку та виховну роботу, що включає в себе виховні заходи, лекції, кінолекторії, зустрічі з лікарями, психологами та ін.

Разом з тим необхідне усвідомлення важливості першого вектора, оскільки без урахування його ми не зможемо проводити цю роботу ефективно. Для цього, на нашу думку, перед тим, як займатися проблемами формування здорового способу життя учнівського контингенту, необхідно вивчати ставлення сім'ї до цієї проблеми: як батьки піклуються про своє здоров'я та здоров'я дітей, чи вміють і прагнуть дотримуватися певних моделей здорового способу життя. Реалізувати такий підхід можливо лише через просвітницьку роботу серед батьків, анкетування, проведення тематичних батьківських зібрань, вивчення соціального середовища, в якому перебуває дитина.

Другим кроком є вивчення ставлення самої дитини до цієї проблеми, знання її особистих характеристик, а саме: здатність усвідомлено, будувати цілеспрямовано здоровий спосіб життя. Усвідомлення потреби бути здоровим, спрямовує дитину на зміцнення здоров'я і є дієвою силою в опануванні вмінь та навичок здорового способу життя [2, 4].

Новий етап у розвитку народної освіти поставив серйозні завдання з подальшого вдосконалення системи здоров'я дітей, до яких належать організація проведення медичних та профілактичних заходів, контроль за трудовим навчанням школярів.

Рівень фізичного й розумового розвитку учнів, стан здоров'я, педагогічна підготовка кадрів впливають на успішність навчання дітей. Добре виконують навчальну програму здорові діти, які мають оптимальний рівень інтелектуальних функцій (увага, мислення, пам'ять), біологічного й психомоторного розвитку.

Залежно від ступеня вираження перелічених критеріїв можна виділити три групи дітей – це готові, умовно готові та не готові до шкільного навчання. Не доцільно навчати дітей 6-річного віку, в яких визначається відставання в психомоторному й біологічному розвитку. Крім того, на процес навчання суттєво впливають патологія органів зору, слуху, хвороби нервової системи, хронічні захворювання органів дихання і шлунково-кишкового тракту. Бажано починати навчання таких дітей на рік пізніше, щоб забезпечити можливість більш

повного оздоровлення і стійкість компенсацій хронічних захворювань.

При проведенні занять зі студентами ми постійно звертаємо увагу майбутніх педагогів на спільну діяльність медичних працівників і педагогічних колективів шкіл.

Важливу роль у розв'язанні цих проблем відіграє правильне гігієнічне виховання. Основним завданням якого є ознайомлення особливостями розвитку дитячого організму, результатами, впливу на нього різних факторів зовнішнього середовища, прищеплення умінь і навиків з догляду за своїм організмом, навчання засобів профілактики захворювань і в разі їх виникнення – вміння надати першу медичну допомогу.

Спільна робота органів охорони здоров'я і народної освіти повинна бути спрямована на охорону здоров'я учнів, дотримання техніки безпеки як на уроках, так і в позаурочний час.

Педагогічному колективу необхідно приділяти особливу увагу питанням профілактики гіподинамії у дітей, дотримання вимог до повітряно-теплого режиму, освітленості навчальних приміщень, правильного розсаджувати учнів за столами з урахуванням вікових особливостей і функціональних відхилень.

Питання про стан здоров'я школярів і результати поглибленого медичного огляду повинні щорічно обговорюватися на педагогічних радах шкіл з участю медичних працівників. При проведенні занять з розділу фізичного здоров'я необхідно відзначити значення фізичної культури й загартовування ефективних засобів, які підвищують опірність організму й запобігають вірусним респіраторним захворюванням, порушенням опорно-рухового апарату, забезпечують гармонійний розвиток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Амосов Н.М. Раздумья о здоровье. – М.: Фізкультура и спорт, 1987. – 47 с.
2. Здоров'я та здоровий спосіб життя: погляди, думки, висновки С.Омельченко, Рідна школа. – 2005. – 80 с.
3. Коростелов Н.Б. Воспитание здорового школьника. – Москва.: Медицина, 1987. – 112 с.
4. Кульчицька-Волочко М. Сімейні цінності здоров'я дітей // Ваш аптекар. – 2008. – № 21-22. – С.5.
5. Лукянова О.М. Медико-соціальні аспекти збереження здоров'я дітей, забезпечення їхнього гармонійного фізичного та інтелектуального розвитку // Журнал АМН України. – 2001. – Т. 7. – № 3. – С.408-415.
6. Панкратьева Н.В. и др. Здоровье – социальная ценность. Вопросы и ответы. – К.: Думка, 1989. – 236 с.
7. Язловецька О.В., Язловецький В.С. Учня про здоров'я. – Кіровоград, РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2000. – 210 с.

СЕКЦИЯ: СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

Владислав Бригар
(Херсон, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТНАТАЛЬНОГО ОНТОГЕНЕЗУ ЯГНЯТ

Фахівцями у галузі промислового вівчарства відмічено, що внаслідок багаторічної цілеспрямованої роботи науковців та виробничників у дослідному господарстві "Асканія-Нова" Чаплинського району Херсонської області методами складного відтворювального схрещування створено нові генотипи овець – асканійські кросбреди та з універсальною продуктивністю: м'ясною, молочною, вовною, з високою багатоплідністю, скороспілістю та адаптаційною здатністю при високих якісних характеристиках довгої кросбредної вовни зниженої тонини. Вони відзначаються принципово новим поєднанням селекційних ознак, що не має аналогів у практиці світовою вівчарства, а саме: високою м'ясною, молочною та вовною продуктивністю, а також відмінними якісними показниками вовни [1, с.214-223; 2, с.155-214].

Після відлучення молодняку від вівцематок. Ягнят поділяють за статтю і формують отари ярок, ремонтних баранів і валухів. Особливості у формування продуктивних ознак баранців та валухів були предметом нашого дослідження. В кожній отарі способом випадкової вибірки (кожна 20-та тварина) формують контрольну групу (5 %) молодняку для щомісячного зважування й оцінки загального стану вовнового покриву. Одержані показники використовують для складання раціону та внесення змін до нього протягом року. По досягненні товарної або відтворної зрілості молодняк оцінюють (бонітують, стрижуть) і визначають напрям його використання: для відтворення основного стада, реалізації на плем'я, забою на м'ясо [3].

Згідно до технології підприємства відлучення та формування контрольної групи баранців та дослідної валахів відбулось у віці 4,5 місяців. За час вирощування, до 6-місячного віку біло визначено відмінності у динаміці живої маси. Вже на час відлучення за індивідуальними показниками кастрований молодняк більш активно нарощував живу масу як за індивідуальними даними, так і й в середньому за групами (табл.1).

Таблиця 1.

Середні показники живої маси за групами, кг

Група	n	У віці, місяців								
		при відлученні			5,0			6,0		
		$\bar{X} \pm S \bar{X}$	σ	$C_v, \%$	$\bar{X} \pm S \bar{X}$	σ	$C_v, \%$	$\bar{X} \pm S \bar{X}$	σ	$C_v, \%$
Баранці	7	31,8 ± 2,36	5,78	18,07	34,5 ± 2,53	6,21	17,96	37,5 ± 2,87	7,03	18,73
Валухі	7	33,7 1,99*	4,88	14,46	36,5± 1,75**	4,28	11,71	39,2 1,78*	4,37	11,15

Примітки: * P<0,05; ** P<0,01; *** P<0,001

Проведення кастрації у ранньому віці дозволяє отримувати валухів з достовірно вищою живою масою (на 1,75кг, P<0,05), наявна перевага зберігається у подальшому. На час проведення контрольного забою – 6 місяців, різниця у показниках живої маси становить 1,67 кг (P<0,05).

Відмінності у живій масі, в середньому за контрольною та дослідною групами є достовірними у різному віці. Мінливість ознак молодняку різних груп на середньому рівні. Проведення кастрації сприяє більшій одноманітності ознак, що пов'язано із виключенням впливу гормонів під час статевого дозрівання баранців.

Згідно даних досліді середньодобові приросту до відлучення становили за баранцями 240 грамів, а у валухів 254 грами, визначена різниця не була достовірною. Після відлучення показники приростів у всього дослідного молодняку знизились на 40-45%, як наслідок впливу стресу.

За період від 5 до 6-місяців показники середньодобових проростів зменшились на 30%, незалежно від групи, що є проявом біологічної особливості – періодичності та ритмічності росту та розвитку молодих тварин. Показники абсолютних приростів для групи баранців недостовірно переважає аналогів на 11,2%, середньодобових приростів на 10%, водночас показники фактичної живої маси навпаки поступаються на 4,3% (1,7 кг).

Таким чином проведення кастрації у ранньому віці сприяє активізації процесів росту та розвитку молодняку у віці до 5 місяців, у подальшому отримані переваги у живій масі дозволяють отримувати більші за масою туші, при проведенні забою у віці 6 місяців.

Для оцінки м'ясної продуктивності піддослідних баранців проведено контрольний забій у 5,0-міс. віці (n=6) та у 6,0-міс. віці (n=6) (табл. 2).

Таблица 2.

М'ясна продуктивність підослідних тварин

Показник	Підослідні групи тварин			
	5,0-місячного віку		6,0-місячного віку	
	баранчики	валушки	баранчики	валушки
Жива маса після голодної витримки, кг	40,4±0,87	40,5±0,76	45,8±0,67	46,0±0,88
Маса парної туші, кг	17,75±1,22	18,30±0,43	20,0±1,09	21,0±1,09
Всього внутрішнього жиру, кг	0,90±0,11	1,23±0,10	1,39±0,19	1,66±0,09
Навколонишковий жир, г	0,28±0,03	0,29±0,03	0,39±0,06	0,46±0,05
Кишковий жир, г	0,42±0,06	0,57±0,06	0,64±0,06	0,73±0,03
Шлунковий, г	0,48±0,08	0,66±0,09	0,75±0,13	0,93±0,09
Забійна маса, кг	18,65±1,24	19,53±0,47	21,39±1,14	22,66±1,18
Забійний вихід, %	46,16	48,22	46,70	49,26
Маса охолодженої туші, кг	17,25±1,13	17,70±0,37	19,5±1,11	20,4±1,10

Баранці, які інтенсивно відгодовувалися згідно розробленої технології за масою парної туші належали до першого класу. Так, баранці 5,0-місячного віку мали забійну масу – 18,65±1,24 кг, тоді як валухи – 19,53±0,47кг, або на 4,7% більше при P<0,95. Забійний вихід у баранців та валухив складав відповідно 46,16 та 48,22%. У 6,0-міс. віці забійна маса та забійний вихід у баранців та валухив склав відповідно – 21,36±1,14кг; 46,70% та 22,66±1,18кг; 49,26%. Для асканійської тонкорунної породи, як для будь-якої іншої з мериносів порід, це є досить високий показник.

Після забою підослідних баранців провели порівняльне вивчення відносного розвитку м'язової, кісткової та сполучної тканин (табл.3). Вихід м'яса в тушах баранців та валухив 5,0-місячного віку становив 75,13% і 75,25%, а 6,0-міс. віку – 76,56% і 77,01%, що підтверджується даними площі м'язового вічка.

Таблица 3.

Морфологічний склад туш підослідних тварин

Показник		Підослідні групи тварин			
		5,0-місячного віку		6,0-місячного віку	
		баранчики	валушки	баранчики	валушки
Маса охолодженої туші, кг		17,25±1,13	17,70±0,37	19,5±1,11	20,4±1,10
М'язова тканина	кг	12,96±1,02	13,32±0,25	14,93±0,96	15,71±0,98
	% до маси туші	75,13	75,25	76,56	77,01
Кісткова тканина та сухожилля	кг	4,29±0,14	4,38±0,09	4,57±0,16	4,69±0,22
	% до маси туші	24,87	24,75	23,44	22,99
Коефіцієнт м'ясності		3,02	3,04	3,26	3,35

Сортовий розруб туш показав, що абсолютна маса відрубів I сорту у підослідних баранців та валухив 5,0-міс. віку була 9,16±0,57кг і 9,40±0,29кг при P>0,95 (табл. 4). У 6,0-міс. баранців і валухив відповідно – 10,54±0,96 та 11,15±0,70.

Таблица 4.

Сортовий склад туш підослідних тварин

Показник	Підослідні групи тварин			
	5,0-місячного віку		6,0-місячного віку	
	баранчики	валушки	баранчики	валушки
I сорт: м'ясо	9,16±0,57	9,40±0,29	10,54±0,96	11,15±0,70
кістки та сухожилля	2,77±0,04	2,82±0,07	2,94±0,15	2,99±0,19
Всього I сорт	11,93±0,59	12,22±0,33	13,48±1,07	14,14±0,92
II сорт: м'ясо	2,70±0,56	2,78±0,11	3,12±0,52	3,24±0,60
кістки та сухожилля	0,70±0,08	0,71±0,03	0,75±0,05	0,78±0,11
Всього II сорт	3,40±0,64	3,49±0,16	3,87±0,62	4,02±0,70

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

III сорт: м'ясо	1,10±0,23	1,14±0,07	1,27±0,24	1,32±0,30
кістки та сухожилля	0,82±0,12	0,85±0,03	0,88±0,05	0,92±0,09
Всього III сорт	1,92±0,28	1,99±0,10	2,15 ± 0,32	2,24±0,42
Всього в туші: м'ясо	12,96±1,02	13,32±0,25	14,93±0,96	15,71±0,98
кістки та сухожилля	4,29±0,14	4,38±0,09	4,57±0,16	4,69±0,22
Всього	17,25±1,13	17,70±0,37	19,5±1,11	20,4±1,10

Результати наших досліджень показують, що як за абсолютною, так і за відносною масою внутрішніх органів піддослідних баранців спостерігалися певні відмінності (табл. 5).

При відгодівлі овець значну роль у життєдіяльності організму відіграє печінка. Саме вона виробляє жовч, що сприяє перетравленню жирів. Крім того, вона ще виконує бар'єрну функцію, синтезує глікоген та виробляє сечовину. Тому, збільшення маси печінки (у межах фізіологічної норми) сприяє інтенсивності відгодівлі піддослідних баранців.

Маса печінки 5,0-міс. баранців становила 636,7±18,56 г, тоді як валухив – 650±75,5г. Не слід забувати, що печінка є цінним харчовим продуктом, і тому зростання її маси надає змогу отримати додатковий прибуток.

Таблиця 5.

Абсолютна маса та індекси внутрішніх органів піддослідних тварин

Показник		Піддослідні групи тварин			
		5,0-місячного віку		6,0-місячного віку	
		баранчики	валушки	баранчики	валушки
Чиста жива маса, кг		32,2	31,9	36,4	36,5
Кров	г	1567±66,67	1617±109,3	1867±109,3	1767±159
	%	4,86	5,07	5,13	4,84
Печінка	г	636,7±18,56	650±75,5	790±49,33	716,7±16,67
	%	1,98	2,04	2,17	1,96
Серце	г	166,7±16,67	183,3±17,64	230±10	216,7±8,8
	%	0,52	0,57	0,63	0,59
Нирки	г	96,67±6,66	93,33±3,33	130±5,77	96,67±6,66
	%	0,30	0,29	0,36	0,26
Селезінка	г	90±10	96,67±3,33	96,67±3,33	106,7±8,81
	%	0,28	0,30	0,27	0,29
Легені	г	516,7±24,04	526,7±44,85	596,7±29,63	556,7±12,02
	%	1,60	1,65	1,64	1,52

При вивченні внутрішніх органів слід обов'язково звернути увагу на серцево-судинну та легеневу системи піддослідних ягнят. Постачання до органів поживних речовин та кисню в значній мірі залежить від роботи серця. У здорових, продуктивних тварин з інтенсивним обміном речовин серце скорочується інтенсивніше, що призводить до збільшення його маси. Більше у розмірі серце здатне прокачати через себе більшу кількість крові, що підвищує тонус м'язів та сприяє їхньому активному росту.

У 6,0-місячних баранців, котрі перебували на інтенсивній відгодівлі, маса серця була 230±10 г, що на 6,14 % більше ніж у валухив 6,0-міс. віку (216,7±8,8 г) при P>0,95. Живі істоти повсякчас потребують надходження кисню для підтримки обміну речовин, так як організм у змозі зберігати лише невелику його кількість. Окислення органічних речовин, котрі містять вуглець, надає тварині енергію, яку вона безперервно витрачає. Кінцевими продуктами окислення є вуглекислий газ та вода. Крім того, повітря, що видихається жуйними тваринами, містить у собі значну кількість метану, котрий створюється у передшлунках. Збільшення легенів у розмірі та масі сприяє тому, що газообмін стає активнішим, зростає поглинання кисню та виділення вуглекислого газу. Це призводить до посилення кровообігу, підвищення вмісту гемоглобіну у крові та зростанню метаболічної активності організму. У нашому дослідженні баранці 6,0-міс. віку мали легені масою 596,7±29,63 г, що на 7,18% більше ніж у валухив 6,0-міс. віку (556,7±12,02 г) при P>0,95.

Таким чином, на перших етапах розвитку кастровані баранці показали більший приріст по живій масі в середньому на 1,75 кг, або на (P< 0,05), в 6-міс різниця становила 1,67 кг, або (P<0,05). Проведення кастрації сприяє одноманітності ознак, що пов'язано із виключенням впливу гормонів під час статевого дозрівання баранців

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Підпала Т.В. Селекція сільськогосподарських тварин: Курс лекцій. – Миколаїв: Видавничий відділ МДАУ, 2005. – С.264.
2. Вівчарство України /Наукове видання за ред. В.П.Коваленко та І.С.Хомути. – К.: Аграрна наука. 2006. – 614 с.
3. Вовченко Б.О. Наукові основи і практичні методи удосконалення системи виробництва продуктів вівчарства в умовах Півдня України Автореф. дис. доктора с.-г. наук :06.02.04 / НАУ. – К., 1992. – С.41.

Науковий керівник – доктор сільськогосподарських наук, професор Т.І.Нежлукченко

Юлія Гавлич
(Херсон, Україна)

ПОКАЗНИКИ ПРОДУКТИВНОСТІ ТА ВІДТВОРЕННЯ ОВЕЦЬ АСКАНІЙСЬКИХ КОМБІНОВАНИХ ПОРІД

Традиційно культурні породи сільськогосподарських тварин розподіляють за основною продуктивною характеристикою, так у вівчарстві породи розподіляють за характеристикою руна та вовни: тонкорунні, напівтонкорунні, грубововнові, овчинного напрямку та ін.[1, 2, 3, с.317-360]. Водночас, породи тварин від яких отримують одразу два та більше видів основної продукції прийнято називати комбінованими.

На півдні України такими комбінованими породами, від яких отримують м'ясу та вовнову продукцію відносять: таврійський тип асканійської тонкорунної породи, асканійську м'ясу з кросбредною вовною та чорноголовим типами; від яких отримують високоякісну вовну та м'ясу продуктивність [3, с.317-360].

Нами проведений аналіз показників продуктивності основних порід Півдня України із комбінованим напрямком продуктивності.

Асканійська тонкорунна порода (АСТП). Настриги чистої вовни у заводських стадах становлять 3,1–3,5 кг. Жива маса баранів-плідників – 115–125, вівцематок – 55–65 кг; настриг немитої вовни відповідно 14–16 і 6–7 кг; вихід чистого волокна – 55–60 та 50–55 %; настриг чистої вовни – 8–10 і 3–3,5 кг; довжина вовни 10–11 та 9–10 см. Барани – рогаті, вівцематки – комолі. Жива маса ягнят, відлучених у 4-місячному віці, – 27–29 кг; молодняк у однорічному віці досягає 75 % маси дорослих тварин

Асканійські кросбреди (АК) – український тип м'ясо-вовнових овець асканійської селекції. Створені відтворним схрещуванням асканійських тонкорунних та цигайських вівцематок з баранами англійської породи Лінкольн. На них припадає близько 1 % загальної кількості овець в Україні. Як перспективний тип поширений у багатьох областях: Херсонській, Одеській, Чернівецькій, Рівненській, Волинській, Житомирській та ін. Провідні племзаводи: «Асканія-Нова» і «Маркеєво» Херсонської області. У зазначених господарствах настриг чистої вовни становить 3,5–4,5 кг. Жива маса баранів-плідників — 120–130, вівцематок – 65–75 кг; настриг чистої вовни відповідно 8–11 і 4–6 кг; довжина вовни – 18–20 та 14–16 см; вихід чистого волокна – 60–70 %. Барани і вівцематки – комолі. Середньодобові прирости ягнят – 200–250, молодняку – 120–150 г. У однорічному віці молодняк досягає 85–90 % живої маси дорослих овець.

Асканійські чорноголові вівці (АЧ) з кросбредною вовною, яких створено шляхом складного відтворювального схрещування цигайських вівцематок з англійськими м'ясними баранами – суффолками і оксфорддаунами з подальшим «прилиттям крові» асканійських кросбредів, апробовані в 1995 р. з трьома генеалогічними лініями і 12 спорідненими групами [4, с.128-254].

Відповідно до традиційної технології осіменіння овець відбувається у осінній період. Усі отримані еякуляти були білого кольору, без сторонніх включень та запахів, відповідали вимогам стандарту та мали породні особливості (табл. 1).

Таблиця 1

Спермопродукція баранів-плідників

Генотип	Оцінено еякулятів	Показники сперми			
		об'єм еякуляту, мл	рухливість спермійів, бали	концентрація спермійів, млрд./мл	загальна кількість спермійів в еякуляті, млрд
АСТП	48	0,96±0,12	8,7±0,09	3,52±0,09	3,38±0,121
АК	45	1,11±0,16*	8,9±0,15	3,46±0,12	3,84±0,115**
АЧ	40	1,05±0,06	8,8±0,11	3,31±0,07	2,95±0,081
В середньому	133	1,04±0,14	8,8±0,12	3,44±0,14	3,38±0,125

Примітки: * P<0,05; ** P<0,01; *** P<0,001

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

За кількісними показниками найбільші еякуляти отримані від плідників з кросбредною вовною, їх середній об'єм перевищує 1мл, та достовірно переважає показник усієї вибірки на 6,7% ($P<0,05$). Рухливість спермійв була вище мінімальних вимог, та становила в середньому 8,5 балів. Концентрації спермійв на 1мл не виявила достовірної породної залежності. Найвище значення мали зразки отримані від баранів таврійського типу асканійської тонкорунної породи, зразки від плідників із найбільшим об'ємами еякулятів характеризувались меншою концентрацією, відхилення від середнього за вибіркою становить 3,8%.

Чисельність спермійв у одному еякуляті має породні особливості. Спермопродукція асканійського кросбреда, вище за середнє значенням на 1,1%. Показник таврійського типу не достовірно переважає середнє значення на 2,3%, а для асканійської чорноголової різниці із середнім показником становить: 3,4% ($P<0,05$).

Загальна оцінка отриманої спермопродукції плідників характеризує асканійських кросбредів як високопродуктивних тварин, перевага за об'ємом еякулятів та чисельністю спермійв становить 6,7% або 0,07мл ($P<0,01$).

Відтворювальна здатність вівцематок оцінювалась за показниками запліднення, плодючості та збереженості ягнят (табл. 2). дослідне поголів'є вівцематок різних порід та типів утримувалось у добрих технологічних умовах, було підготовлено до парувальної компанії та добре приходило у охоту.

Таблиця 2

Показники відтворювальної здатності вівцематок

Показник	АСТП	АК	АЧ	В середньому
Осіменено маток, гол.	105	110	100	-
Об'ягнулося маток, гол.	96	103	94	97,7
Запліднено, %	90,5	93,5	94,2	92,7
Отримано голів, гол.	113	136	130	126,3
Плодючість маток, %	125	145	138	136,0
Збереженість ягнят, %	92,5	94,8	95,2	94,2

Осіменіння вівцематок провадили штучно візо-цервикальним методом розведеною та попередньо оціненою спермою дослідних баранів-плідників. За результатами осіменіння було запліднено не менше 90% маточного поголів'я дослідних популяцій. Найвищий показник заплідненості за вівцями з кросбредною вовною: 93,5 та 94,2%, тоді як вівці таврійського типу характеризуються мінімальним рівнем ознаки у 90,5%.

Добрий рівень підготовки вівцематок усіх дослідних отар підтверджується показником чисельності вівцематок запліднених після першого осіменіння, який становить понад 40%. Випадки абортарії були зареєстровані у овець асканійського кросбреда – один випадок. Аналіз родоводу підтвердив наявність інбридингу та вірогідність наявності летальних генів.

У отриманих окотах частота народження двоїневих та трійневих ягнят має чітку порідну обумовленість. Так у маток таврійського типу частка багатоплідних окотів становить 18%, у асканійських кросбредів 32%, у чорноголових – 38%. У кожній дослідній отарі були відмічені випадки народження троїн, що свідчить про потенційну багатоплідність овець дослідних генотипів.

Збереженість ягнят визначають за часткою відлучених від матерій ягнят, відносно чисельності отриманих під час окоту, у відсотках. На показник впливають як біологічні та породні особливості, так й індивідуальні показники вівцематок, рівень догляду та годівлі. За ознакою збереженості лише асканійські крос бреди та чорноголові вівці перевищували середні значення, інші поступалися на 1,7 %.

Таким чином найкращий рівень відтворювальної здатності мають барани асканійських кросбредів, перевага за об'ємом еякулятів та чисельністю спермійв становить 0,07 та 17,10,48 ($P<0,01$), відповідно. Від плідників таврійського типу отримано сперму з високою концентрацією спермійв, недостовірно переважає середню на 0,08 млрд./мл. За показниками багатоплідності вівці з кросбредною вовною перевищують середню ознаку на 9%.

Повновікових тварин батьківських форм було оцінено під час бонітування за основними ознаками власної продуктивності: живою масою, довжиною вовни, а після стриження за настригом. Кожна дослідна порода та тип має власні особливості продуктивних ознак (табл. 3)

Таблиця 3

Показники продуктивності овець окремих генотипів

Група	n	Ознаки продуктивності овець				
		жива маса, кг	настриг немитої вовни, кг	вихід чистого волокна, %	настриг чистої вовни, кг	довжина штапелю, см
АСТП						
Барани-плідники	30	103,9±0,87**	9,5±0,18	62,8±0,46	5,9±0,47	12,8±0,21

Тенденції і перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Вівцематки	105	66,9±0,51	6,8±0,32	58,6±1,18	4,0±0,22	11,2±0,13
АК						
Барани-плідники	37	124,2±0,76	13,3±0,25	65,8±0,56	8,7±0,41	19,6±0,13
Вівцематки	110	67,3±0,51	7,7±0,32	57,5±1,09	4,4±0,33	15,9±0,16
АЧ						
Барани-плідники	27	129,1±0,49	11,4±0,32	66,5±0,36	7,6±0,31	18,8±0,12
Вівцематки	100	70,2±0,47	7,6±0,34	62,4±1,10	4,7±0,25	13,7±0,16

Перший генотипи характеризують вовново-м'ясним напрямком продуктивності, наступні дві м'ясо-вовновим. Напрямок продуктивності обумовлює основні характеристики продуктивних ознак овець.

Так найвищі показники живої маси овець, незалежно від статі, мають тварини із кросбредним типом вовни, плідники на 19,2% переважають баранів таврійського типу асканійської тонкорунної породи ($P < 0,001$). За вівцематками розбіжності між породами становлять від 2,9 до 3,3 кг, або від 4,4%. Відсутність високо достовірної різниці за вівцематками пояснюється біологічною особливістю овець.

Усі оцінені породи та породні групи мають чіткий прояв статевого диморфізму. Індекс статевого диморфізму для таврійського типу становить 1:1,55, асканійського кросбреда та асканійської чорноголової 1:1,85.

Показники, що характеризують вовнову продуктивність більш високі для овець з кросбредною вовною. Це пояснюється більшою товщиною вовни нок та більшими за розміром звитками.

Таким чином, усі комбіновані породи овець мають характеристики продуктивності, які дозволяють отримувати від 4 кг митої вовни, довжиною не менше 11,0 см. Отримані туши які відповідають стандартним вимогам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Національна академія аграрних наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: naas.gov.ua.
2. Інститут тваринництва степових районів «Асканія–Нова» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ascanianc.in.ua
3. Басовський М.З., Буркат В.П., Вінничук Д.Т. та ін. Розведення сільськогосподарських тварин. – Біла Церква, 2001. – 400 с.
4. Вівчарство України / Наукове видання за ред. В.П.Коваленко та І.С.Хомути. – К.: Аграрна наука, 2006. – 614 с.

Науковий керівник – доктор сільськогосподарських наук, професор Т.І.Нежлукченко

*Антон Жизневський
(Херсон, Україна)*

ОЦІНКА ПОКАЗНИКІВ ВОВНОВОЇ ПРОДУКТИВНОСТІ МОЛОДНЯКУ ОВЕЦЬ

Основна мета селекції – це одержання в наступних поколіннях тварин вищої якості у порівнянні з тими, що були у попередніх поколіннях. Цього досягають за оптимальних умов годівлі шляхом відбору і добору тварин [1, с. 36-101]. Для оцінки тієї чи іншої ознаки з числа багатьох показників перевагу надають тим, які точніше характеризують ознаку, краще успадковуються, швидше і точніше встановлюються. Основні ознаки відбору сільськогосподарських тварин – продуктивність (кількісні, якісні і економічна характеристика) і бажаний тип [1, с. 36-101; 2, с. 317-375].

Селекційна робота з вівцями асканійської тонкорунної породи у племінному господарстві «Червоний чабан» тривалий час була спрямована на підвищення показників вовнової продуктивності за умови підтримання показників живої маси на наявному рівні. Підбір батьківських пар та відбір ремонтного молодняку відбувається згідно плану селекційної роботи господарства та виходячи з фактично наявної чисельності овець окремих ліній.

Вівці, яких розводять у господарстві «Червоний чабан» мають комбіновану вовново-м'ясну продуктивність, тому основним видом продукції є вовна. За настригом немитої вовни вівцематки усіх дослідних ліній, окрім 374 поступають середньому показнику за господарством на 11,11...4,76%, але не перевищує 5% порога мінливості. Лише представниці лінії 374 переважають середню на 3,20%, але не достовірно.

Попередня оцінка продуктивних ознак овець проводилась за формулами [3, с. 245-289].

$$A_2 = 0,5 h^2 (A_b - A_c) + A_c \quad (1)$$

де: h^2 – показник успадкованості прогнозованих ознак

A_2 – рівень продуктивної ознаки про банда;

A_b – рівень продуктивної ознаки батька пробанда;

A_c – рівень продуктивних ознак по стаду.

Значення коефіцієнту успадкованості визначали за даними літературних джерел [2, с. 317-375]. Для живої маси 0,6, для настригу немитої вовни 0,4; для показника довжини вовни 0,35.

Батьківські форми також не характеризуються перевищенням середнього значення ознаки настригу вовни. Найменший показник у 10,8кг (лінія 7.1) поступається на 3,2кг, що є суттєвим. Порівняння представників таврійського генотипу з контрольними тваринами 100 лінії, не характеризує їх як надпродуктивних. Лише барани лінії 374 мають продуктивність аналогічну 100-ї лінії, а тварини з лінії 8.31 переважають контрольних (тварин лінії 100) на 11,6%, данні відповідають першому порогу достовірності.

Слід зазначити, що показник настригу немитої вовни не є об'єктивною характеристикою вовнової продуктивності, так як на його значення впливає ряд суб'єктивних факторів (забрудненість вовни, наявність мінеральних та рослинних домішок та ін.).

Довжина вовни є селекційною ознакою, яка одночасно є показником її технологічності. Вівцематки мають вовну не коротшу за 10 см, хоча і не переважають середній рівень ознаки по господарству та контрольних овець. Виключенням є вівцематки лінії 1376, перевага становить 0,5 та 0,4см, відповідно 4,42%.

Для баранів-плідників навпаки характерно перевищення як середнього по господарству показника, так і контрольних тварин зокрема. Найменший показник мають чистопорідні барани 11,7см, представники таврійського типу переважають його на 1,0 та 2,4см, відповідно 0,85 та 20,5%. Але коливанні ознаки в межах групи не дає можливості визначення достовірності таких відмінностей.

Фактичну продуктивність поголів'я баранів, отриманих від парування проведеного за планом селекційно роботи, проводили у віці 15 місяців – вік першого повного бонітування та у віці 2-х років – під час другого бонітування (таблиця 1)

Таблиця 1

Показники продуктивності ремонтного молодняка

Лінія	Показники продуктивності					
	жива маса, кг		настриг вовни, кг		довжина вовни, см	
	15 міс.	2 роки	15 міс.	2 роки	15 міс.	2 роки
100	73,0±8,25	118,6±11,07	8,0±1,00	10,4±1,63	14,9±1,85	13,5±2,07
7.1	79,8±1,27	96,2±2,64*	8,1±1,19	9,7±2,23	15,6±2,07	14,8±1,48
1376	76,3±11,67	109,7 ±1,45	7,5±0,56	9,3±1,27	16,0±1,52	15,0±1,41
8.31	77,0±11,64	110,2±1,12	8,1±0,53	10,9±1,92	16,5±1,00	12,7±0,50
1369	87,0±6,63	90,5±9,14*	8,2±0,88	8,5±0,73	14,7±2,87	15,7±1,50
374	78,3±9,61	115,7±1,19	7,5±0,06	9,9±1,98	15,0±0,00	13,7±1,53

Примітки: * $P \geq 0,95$; ** $P \geq 0,99$; *** $P \geq 0,999$

Жива маса ремонтних баранців у 15-місячному віці коливалась в межах 73...87кг, або 14кг (19,17%, відносно показника контрольної групи). Достовірної різниці за масою між контрольними та дослідними тваринами не визначено. Найменший показники мають баранці лінії 100, а найбільший – представники таврійського типу лінії 1369, що може вказувати на різну інтенсивність формування різних генотипів.

На час другого бонітування у баранців були завершені процеси росту та розвитку, а їх жива маса зросла на 3,0...46,6кг. Найменше зростання живої маси притаманне представникам лінії 1369, які переважали ровесників у віці 15 місяців. У дворічному віці їх жива маса є мінімальною і поступається контрольним аналогам на 28,1кг або 28,6%, різниця значна та достовірна. Аналогічна різниця між представниками таврійського типу та асканійськими аналогами у лінії 7.1, яка становить 22,4 кг або 18,9%, різниця достовірна.

Представники інших дослідних ліній таврійського типу також значно збільшили живу масу не менш ніж на 25 кг, але різниця з контрольними тваринами не була достовірною і наближалися до показника контрольних овець. Ремонтні баранці австралізованих ліній 7.1 та 1369 більш інтенсивно розвиваються у перший рік життя, тоді як ровесники генотипів 1376, 8.31 та 374 мають більш тривалий період росту та розвитку та завершують ці процеси у віці двох років. Тому лінії 7.1 та 1369, в умовах господарства, можна вважати більш скоростиглими.

У виробничих умовах вовнову продуктивність фактично оцінюють за настригом немитої вовни та довжиною вовни. У півторарічному віці контрольний молодняк мав настриг вовни на рівні 8,0кг при природній довжині 14,9см. Дослідні аналоги таврійського типу за настригом вовни не мали достовірної різниці, значення ознаки коливалися в межах 7,5...8,2кг. Таким чином відхилення становило 0,5..0,7кг або 6,25...8,75%..

Аналогічно не достовірна різниця і за довжиною вовни: у контрольних тварин показник дорівнює 14,9см, а у аналогів 14,7...16,5см. Представники таврійського типу виявились більш довгововновими, але різниця не була достовірною.

При досягненні віку двох років, найбільший настриг від однієї тварини отримали від представників лінії 8.31 – 10,9кг, що на 0,5кг (4,8%) перевищує ознаку контрольних ровесників. Інші лінії таврійського типу поступаються контрольній не менш ніж на 0,5кг, а показник лінії 1369 (8,5кг) є найменшим, одночасно ці тварини мають найдовшу вовну.

За показниками живої маси, настригу немитої вовни та довжини вовни, батьківських форм селекційного ядра, кожна лінія має свої відмінності які одночасно підтверджуються наявністю статевого диморфізму. Одночасно відсутність достовірної різниці між тваринами різних ліній свідчить про необхідність проведення подальшої селекційної роботи спрямованої на підвищення продуктивних ознак, з урахуванням економічних вимог. Підвищені темпи формування представників молодняку лінії 1369 та 7.9 можуть бути показниками перспективності подальшої селекції на скоростиглість та м'ясну продуктивність, а лінії 1376 та 8.31 більш відселекціоновані на показники вовнової продуктивності, мають більш тривалий період росту та розвитку овець, порівняно з аналогами свого генотипу.

Проведенні попередньої оцінки продуктивності за середнім рівнем ознаки у популяції та фактичним рівнем продуктивності батька молодняку було результативним. Використання середнього показника ознаки за популяцією дозволяє зменшити дію впливу паратипових факторів (наприклад, недостатнього рівня годівлі) на точність прогнозу. За прогнозованою живою масою похибка прогнозу переважає 5,1%, і сягає 17,7% (табл. 2).

Таблиця 2

Точність прогнозу продуктивних ознак у віці 15-ті місяців

Лінія	Показники продуктивності					
	жива маса, кг		настриг вовни, кг		довжина вовни, см	
	прогноз	% відхилення	прогноз	% відхилення	прогноз	% відхилення
100	84,7±4,74	17,7±1,75	13,6±0,71	7,0±0,90	11,8±0,36	22,1±8,76
7.1	86,7± 0,45	8,6±1,68	13,0±0,71	12,2± 1,22	12,1± 1,58	23,4±10,71
1376	83,5±4,71	11,8±1,92	13,2±0,49	7,5±0,69	11,9±0,23	24,8±7,96
8.31	86,7±1,41	14,5±1,69	10,3±0,41	14,1±0,10	11,6±0,11	29,4±3,87
1369	82,3±7,55	5,1±0,97	13,2±0,75	7,2±0,85	11,9±0,21	16,3±1,90
374	85,3±2,32	9,7±1,13	13,6±0,30	7,1±0,32	11,6±0,13	22,7±0,85

За тваринами ліній 7.1, 1369 та 374 похибка прогнозу була не вище 10,0% (8,5кг). Одночасні представники вказаних ліній у 15-ті місячному віці мали живу масу не вище 80,0кг. Середній показник живої маси баранців вказаної вікової категорії був на рівні 74,5кг. Для ліній 1376 та 8.31 похибка прогнозу була більша ніж 10,0%, та слід зазначити, що коливання фактичного показнику живої маси пов'язується з великим розмахом ознаки (від 65 до 90кг).

Настриг немитої вовни прогнозувався на рівні 13,0кг, за винятком лінії 8.31, для неї прогноз становив 10,3кг. Саме для представників вказаного генотипу похибка прогнозу виявилась найбільшою, що свідчить про високий генетичний потенціал цих овець. Фактичний настриг дорівнював 14,4 кг. Для лінії 7.1 також характерна велике значення похибки (12,2%), фактична продуктивність перевищувала прогнозовану на 4,0кг.

Загалом значення похибки для ліній 100, 1376, 1369 та 374 знаходиться на рівні 7,0-7,5%, фактична продуктивність є вищою за прогноз.

Таким чином використання вказаної методики попередньої оцінки продуктивних ознак молодняку овець в умовах ВАТ «Червоний чабан» є ефективним. Високу точність прогнозу визначення за показниками продуктивності повновікових тварин, безпосередньо за живою масою та настригом немитої вовни. Такий метод оцінки надає можливість прискорити визначення мінімального значення продуктивних показників молодняку, навідь за умов дії негативних паратипових факторів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Басовський М.З, Буркат В.П., Вінничук Д.Т. та інші. Розведення сільськогосподарських тварин. Біла Церква Білоцерківський державний аграрний університет. – 2001. – С. 36-101.
2. Мельник Ю.Ф., Коваленко В.П., Угнивенко А.М., Нежлукченко Т.І. Селекція сільськогосподарських тварин / Під ред. Мельник Ю.Ф. – К.: «Інтас», 2008. – 445 с.
3. Басовский Н.З., Буркат В.П., Власов В.И., Коваленко В.П. Крупномасштабная селекция в животноводстве. Под ред. проф. член-кор. УААН Н.З.Басовского. – К.: Ассоциация “Украина”, 1994. – 375 с.

Науковий керівник – доктор сільськогосподарських наук, професор Т.І.Нежлукченко

Умид Жўраев, Зайниддин Қодиров,
Журъат Қўчқоров, Отабек Муродов
(Бухара, Ўзбекистан)

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДАН ЧИҚАДИГАН ОҚОВА СУВЛАРНИ БИОЛОГИК ТОЗАЛАШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

Ҳозирги вақтда ер шари аҳолисининг тўртдан бир қисми ичимлик суви танқис мамлакатларда яшайди. Бундай ҳолат Жазоир, Белгия, Англия, Франция, Олмония, Голландия, Данияда, Жанубий Африка Республикасида, Мексикада, Японияда, айниқса Африканинг бир қатор мамлакатларида, яқин Шарқ мамлакатларида чучук сув танқислиги жуда ҳам сезилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг сув ресурслари ер усти ва ер ости сувларидан ташкил топган бўлиб, уларни миқдорини кўрсаткичлари 433 м³ ташкил этади [1]. Собиқ Иттифоқ умумий ер майдонининг тўртдан бир қисмини ташкил қиладиган Ўрта Осиё, Қозоғистон, Озарбайжон ва Молдавияда барча сув манбаларининг атиги 2 фоизи жойлашган. Шу сабабда ҳам Республикамизда сув ресурсларни тежайдиган технологияларни қўллаш, суғориш тармоқларни фойдали иш қайфисентини ошириш фешҳамда мавжуд сув ресурслардан оқилона фойдаланиш давр талабидир. Қишлоқ хўжалигида суғориладиган майдонлардан юқори ва сифатли ҳосилдорликка эришиш, вақтида суғоришга ҳамда суғориш сувининг сифатига боғлиқдир. Республикамиздасув танқислигини олдини олишда энг мақбул ечимлардан бири бу қишлоқ хўжалигидан чиқадиган оқова сувларни биологик тозалашдир.

Шу мақсада ТИМИ ва ТИМИ Бухоро филиали олимлари томонидан оқова сувларни биологик тозалаш орқали суғорма деҳқончиликда фойдаланиш бўйича илмий изланишлар олиб борилмоқда. Илмий ишларнинг объекти сифатида 3 турдаги сув ўсимликлари танланди.

1. Кичик Ряска (Лемна минок) сув ўти, 2. Пистиа (*Пистиа стратиотес*), 3. Азолла

1. Расм - Кичик Ряска (Лемна минок) сув ўти

Ўсув органлари овал айлана ёки тескари тухумсимон ёйиқ шаклда (ўсимта) узунлиги 2-4,5 (айрим ҳолларда 10) мм гача, кенлиги 2-3 (жуда кам ҳолларда 7) мм. гача бўлиб, юқоридан кўриниши бўртиб чиққан ҳолатда ёки ўсимтаси қисилиб букрайган ҳолатда (кенлиги 1 мм дан йирик бўлмаган ҳолатда), пастдан силлик, семиз, хийрароқ ёки ялтироқ бўлмаган кўринишда, учта (айрим ҳолларда 4-5 та) қаварик доғли чизиклардан ташкил топган. 4-5 қаварик доғли чизиклардан иборат бўлган ҳолатда учраса, унда ён атрофидан қаварик доғлар ўсимта остки ички қисмидан ташкил топган бўлади. Сув ўти юқоридан қараганда яшил, ялтироқ, айрим ноаниқ илдизлари ўртасидаги чизик атрофида (илдизлари остки ва чўнтак томонида жойлашган) айрим ҳолатларда кизгиш доғлар остки қисмида қаттиқроқ бўлади.

Илмий изланишлар 2013 йилда Бухоро вилоятининг минерализацияси 1-3 г/л, 3-5 г/л ва 5 г/л дан юқори бўлган коллектор – зовурсувларида олиб борилди. Тадқиқотлар апрел, май ойлари давомида коллектор – зовурларнинг сувлари лаборатория шароитида таҳлиллар ўтказилиб, илмий изланишлар олиб бориш учун мақбул бўлган зовур сувларининг минерализацияси 1-3 г/л, 3-5 г/л ва 5 г/л дан юқори бўлган зовурлардан танланди. Илмий тадқиқотлар давомида Бухоро туманидаги Чақмоқ зовури, Когон туманидаги Баховуддин ҳамда Жанубий коллекторлари, шунингдек Марказий Бухоро зовуридан намуналар олиниб, зовур сувлари таркибидаги тузлар миқдори аниқланди. Лаборатория кузатувлари натижаларига кўра дала шароитларида Бухоро тумани Марказий Бухоро коллектори ёнида қазилган кичик ҳовузларда илмий изланишлар олиб борилди.

2013-2015 йилларда лаборатория шароитларида илмий тадқиқот изланишлари олиб бориш учун Бухоро вилоятидаги мавжуд бир қанча коллектор зовур сувларидан намуналар олиниб, лаборатория шароитларида

зовур сувининг минерализацияси аникланиб, тажрибалар олиб бориш учун зовурлар танланди. Илмий тадқиқот ишларини бажариш учун 1-вариантимизга Бухоро туманидаги Чақмоқ зовурини танланди. Зовурнинг минерализацияси 2013 йилда 2,4 г/л ни, 2014 йилда эса 2,7 г/л га тенг бўлиб, 2015 йилда 2,8 г/л ни ташкил этади. Тажрибаларнинг 2- варианты учун эса Бухоро туманидаги Марказий Бухоро зовурини танланди, ушбу зовур сувининг минерализацияси 2015 йилда 3,9 г/л ни ташкил қилди. Тажрибаларнинг 3- варианты учун Когон туманидаги Жанубий зовурини танланди. Зовурсувининг минерализацияси 2015 йилда 6,0 г/л ни ташкил этди.

Тажрибаларимизда зовурсувларига лаборатория шароитида Кичик Ряска (*Лемнаминор*), Пистиа (*Пистиастратиотес*), Азолла (*Азолласаролиниана*) сув ўтлари экилиб дастлабки ҳолатда:

2015 йилда 1-вариантимизда куруқ қолдиқ 1,2 г/л, Хлор иони 0,117 г/л ни ҳамда сульфат ионлар миқдори 0,322 г/л ни, HCO_3 иони 0,061 г/л ни;

- 2-вариантда куруқ қолдиқ 3,90 г/л, хлор иони 0,421 г/л ни ҳамда сульфат ионлар миқдори 1,164 г/л ни, HCO_3 иони 0,358 г/л ни;

- 3-вариантда куруқ қолдиқ 6,0 г/л, хлор иони 0,787 г/л ни ҳамда сульфат ионлар миқдори 2,542 г/л ни, HCO_3 иони 1,211 г/л ни ташкил этди.

Тажриба учун олинган зовур сувларидан ҳар 12 соат давомида намуналар олиниб, лаборатория шароитида таҳлил қилиб борилди. Тажриба таҳлиллари ТИМИ Бухоро филиалида Германия давлатидан олиб келинган мавжуд кондуктометрларда, Аму-Бухоро ИТХБ қошидаги “Гидрогеологик мелиоратив экспедиция” си ҳамда вилоят “Табиатни муҳофаза қилиш” қўмитаси лабораторияларида олиб борилди. Дастлаб тажрибалар Тошкент ирригация ва мелиорация институтининг Бухоро филиали лабораториясида 3 та вариант ҳамда 1 та назорат вариантыда Кичик Ряска (*Лемнаминор*) ўсимлиги экилиб, кузатувлар олиб борилди. 2014 тажрибаларимиз давом эттирилиб, яхши самарадорликка эришилган вариантимизни дала шароитида зовур ёнида кичик ҳовузлар қазилиб, дала тажрибалари олиб борилди. Шунингдек 2015 йилда тажрибаларимизда Кичик Ряска (*Лемнаминор*) ҳамда унга турдош бўлган Пистиа (*Пистиастратиотес*), Азолла (*Азолласаролиниана*) сув ўсимликларини лаборатория шароитларида ўрганилиб, уларнинг зовур сувини биологик усулда минерализациясини камайтириши кузатувлар асосида аниқлаб борилди. Тажрибалар асосан коллектор – зовурсувларидаги тузларнинг (Cl , HCO_3 , CO_4 , ҳамда куруқ қолдиқ) миқдори, ўсимлик танасидаги куруқ қолдиқ миқдори ва озука элементларининг ўзгариши бўйича тажрибалар олиб борилди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, сув тақчиллиги даврида оқова сувларни тозалаб қайта фойдаланиш сув ресурсларни иқтисод қилишнинг енг мақбул ечимдир. Маълумки Бухоро вилоятининг асосий сув манбаи Амударёдир. Сўнги пайтларда Амударёнинг сув ресурсларидан фойдаланишда муаммолар вужудга келмоқда, бунинг оқибатида қишлоқ хўжалиги екинларнинг вегитатсия даврида сув етишмовчилиги вужудга келиб ҳосилдорликнинг пасайиб кетишига омил бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аму –Бухоро хавза бошқармаси қошидаги ГМЕ ташкилотининг техник ҳисоботи 2015.
2. “Коллектор - зовурсувларни биологик тозалаб суғорма деҳқончиликда фойдаланиш” мавзусидаги магистрлик диссертатсияси. – Тошкент, 2015.

*Тетяна Коваленко (Херсон,Україна),
Віктор Халак (Дніпропетровськ, Україна)*

ОЦІНКА ПОКАЗНИКІВ РОСТУ СВИНЕЙ У РАНЬОМУ ОНТОГЕНЕЗІ З ВИКОРИСТАННЯМ АЛОМЕТРИНИХ ФУНКЦІЙ

Підвищення продуктивних якостей свиней, в значній мірі, обумовлено удосконаленням методів оцінки закономірностей динаміки росту як організму в цілому, так і його складових частин-органів, тканин.

Процес росту організму може бути проаналізований на основі двох підходів. По-перше, аналізуючи особливості росту маси або лінійних розмірів організму в часі, визначається хронологічний ріст, а по-друге вивчаючи ріст окремих частин організму у відношенні росту всього організму отримується характеристика алометричного росту (або співвідносного). **Алометричний ріст** (Алометрія – (грец. *állos* інший і *métron* міра) - нерівномірний ріст частин тіла, зміна темпів розвитку різних органів (у більш широкому сенсі відмінність пропорцій у організмів з різними розмірами). На сучасному етапі зоотехнічних досліджень вивчаються закономірності хронологічного росту. Для цього розроблені і використовуються сучасні уявлення про інтенсивність формують процесів в онтогенезі тварин, які започатковані дослідженнями Ю.К Свечина [1, с.36-40], [2, с.36-40]. Автором запропоновано визначити інтенсивність формування як різницю відносної швидкості росту окремих тварин, а також їх груп. Виділено три типи інтенсивності формування (Δt): повільний ($\Delta t < 1,0$), помірний ($\Delta t = 1,0$) і швидкий ($\Delta t > 1,0$).

В подальшому В.П. Коваленко та ін. удосконалили методику визначення інтенсивності росту тварин в ранньому онтогенезі. На її основі було розроблено нові математичні моделі індексів рівномірності (I_p) і напруги росту (I_n) [3, с.40-45]. Установлено, що дані інтегровані показники росту мають перспективу щодо їх використання в селекційно-племінній роботі як предмет раннього прогнозування кількісних ознак.

Важливе значення для оцінки і відбору особин за якісними показниками є використання методики алометричного аналізу показників росту. Відповідно до сучасних уявлень тілобудову тварин можна розглядати як діаграму сил генотипового і паратипового походження, що діяли в процесі онтогенезу організму, зокрема співвідношення швидкості і тривалості росту окремих частин організму. При цьому встановлено, що співвідносний ріст знаходиться під контролем генотипу, тобто існують генетичні фактори, що визначають будову тіла в цілому, а не відповідні розміри.

Для кількісного визначення співвідносних змін між окремими частинами організму і його загальними розмірами введено поняття алометричного росту. Використання алометричних функцій дає змогу отримати кількісну оцінку якісних змін організму тварин.

Алометричні залежності описуються математичним рівнянням:

$$y = a \times b,$$

де: y – розмір даної частини тіла; x – розміри організму або іншої частини; a – показник алометрії; b – постійна величина.

Вважається, якщо $a > 1,0$, то змінна величина частини тіла збільшується в розмірах швидше, ніж інша частина або показники для організму в цілому, якщо $a < 1,0$, то навпаки, при $a = 1,0$ – обидва параметри (x і y) змінюються пропорційно один одному (ізометрія). Слід зазначити, що аналізуючи співвідносну залежність організму в цілому і окремих його складових, слід виходити з того, що частини, які дозрівають раніше, тобто в більш ранньому віці формуються, і в подальшому збільшуються з меншою інтенсивністю, мають показник алометричного коефіцієнту < 1 . Для прикладу Е.Декупер наводить алометричні коефіцієнти окремих частин до маси тушки індиків: крила (0,53), спина (0,74), ніжки (0,81), шкіра (0,83), окорочки (0,93), грудина (1,38) і неактивний жир (3,06) [4, с.75-88]. Крила дозрівають раніше ніж окорочки, тоді як жир є тканиною, яка найпізніше дозріває. Слід зауважити, що алометричні залежності між розмірами (масою) організму свиней різного напрямку продуктивності і частинами тіла (туші), в наявній літературі не наводяться. Виходячи з цих обставин, нами проведено дослідження оцінки селекційно-генетичних аспектів використання алометричних функцій у свинарстві. Здійснено розрахунок алометричних функцій для визначення закономірностей росту свиней та співвідношення швидкості росту окремих складових туші залежно від динаміки живої маси.

Експериментальну частину досліджень проведено умовах господарства ТОВ «Фрідом Фарм Бекон» Цюрупинського району Херсонської області. Об'єктом досліджень був молодняк свиней великої білої породи.

На першому етапі досліджень визначали алометричні закономірності росту тварин трьох типів росту. До першого (А) відносяться тварини з високою початковою та низькою заключною швидкістю росту; до другої (В) – з близькими параметрами початкової та заключної інтенсивності і до третьої (С) – з низькою початковою та високою заключною енергією нарощування живої маси або лінійних вимірів. Але особини всіх трьох типів росту можуть досягти однакової прикінцевої живої маси – X (рис.1).

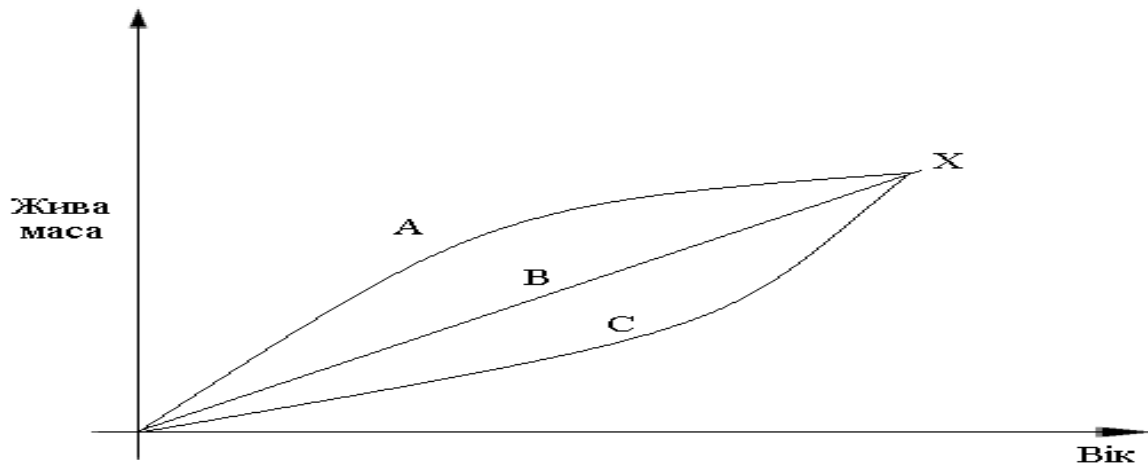

Рис. 1. Типи кривих росту

Результати досліджень динаміки живої маси та показників середньодобового приросту молодняку свиней за період контрольного вирощування наведено в таблиці 1. Жива маса на час народження для поросят всіх груп склала 1,5 кг.

Таблиця 1

Динаміка живої маси та показників середньодобового приросту молодняку свиней за період контрольного вирощування

Типи росту	Вікові періоди, місяців							
	0-2		2-4		4-6		6-8	
	жива маса, кг	середньодобовий приріст, г	жива маса, кг	середньодобовий приріст, г	жива маса, кг	середньодобовий приріст, г	жива маса, кг	середньодобовий приріст, г
A	20,7	320	50,7	500	83,7	550	123,3	660
B	19,5	300	46,5	450	82,5	600	123,3	680
C	18,3	280	42,3	400	81,3	650	123,3	700

Для вказаних типів росту визначено алометричні рівняння співвідносної зміни середньодобового приросту і живої маси в процесі онтогенезу (табл. 2).

Таблиця 2

Параметри алометричних рівнянь

Тип росту	Показники		Коефіцієнт кореляції (r)	Вірогідність (P)
	a	b (алометричний коефіцієнт)		
A	231,5	0,505	0,987	<0,01
B	197,5	0,603	0,998	<0,001
C	166,9	0,703	0,980	<0,01

Встановлено значні відмінності щодо швидкості зміни живої маси з віком у тварин різних типів росту. Найбільш швидко формуються тварини з типом росту (A), коли нарощування живої маси відбувається переважно в перші 4 місяці вирощування. Для даного типу росту отримані мінімальні значення алометричного коефіцієнту (b=0,505). Тип росту (C) має максимальне значення алометричного коефіцієнту (b=0,703) і тварини даного типу були повільноформуємі. Таким чином, нами вперше в галузі свинарства доведено, що алометричні залежності надають можливість чисельно оцінити співвідношення між ростом, живою масою і віком тварин.

Нами вивчалися зміни щодо співвідношень основних складових туш свиней: кістки, жир, м'язи у віковому аспекті. За результатами контрольного забою тварин були отримані наступні показники маси та співвідношення (у відсотках) м'язової, жирової тканин і кісток (табл.3).

Таблиця 3

Динаміка складових туші свиней та їх співвідношення

Вік, місяців	Жива маса, кг	Маса, кг			Співвідношення, %		
		м'ясо	жир	кістки	м'ясо	жир	кістки
При народженні	1,5±0,048	0,58	0,04	0,35	38,40	2,56	23,04
1	10,0±0,28	5,20	0,26	1,04	52,00	2,60	10,40
2	19,0±0,84	10,23	0,53	1,78	53,86	2,77	9,37

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

3	28,0±1,34	14,74	1,34	2,68	52,66	4,76	9,58
4	42,0±1,29	19,72	19,72	5,44	46,92	12,99	8,09
5	60,0±2,01	28,50	8,28	4,62	47,47	13,80	7,73
6	80,0±3,16	36,05	14,00	5,95	45,08	17,50	7,42
7	100,0±3,70	42,60	21,30	7,10	42,60	21,30	7,10
8	120,0±4,18	50,40	29,52	6,48	41,98	24,62	5,40

Отримані значення алометричних залежностей наведено в таблиці 4. Встановлено, що за абсолютними показниками маси найбільш інтенсивно формуються кістки, а потім м'язова і жирова тканини.

Таблиця 4

Коефіцієнти алометричної залежності

Складові туші		Параметри		Коефіцієнт кореляції	P
		a	b (алометричний коефіцієнт)		
Абсолютні значення, кг	м'ясо	0,732	0,980	0,995	<0,001
	жир	0,017	1,574	0,971	<0,01
	кістки	0,393	0,649	0,950	<0,01
Співвідношення, %	м'ясо	73,163	-0,020	-0,206	>0,05
	жир	1,685	0,574	-0,309	>0,05
	кістки	37,84	-0,309	-0,976	<0,01

Аналіз алометричних коефіцієнтів щодо співвідношення тканин тіла вказує, що м'ясо і кістки мають високу інтенсивність формування в ранньому віці, але по мірі росту тварин їх пропорція (питома вага) в туші зменшується, на що вказують від'ємні коефіцієнти алометричного рівняння. У той же час, з віком збільшується вміст жирової тканини в туші, що характеризується високим позитивним коефіцієнтом алометричної залежності (b = +0,574).

На основі проведених досліджень, нами визначена кількісна оцінка інтенсивності нарощування основних складових туші та будови тіла свиней. Дістали подальше підтвердження основні закономірності онтогенезу свиней, виявлені вікові періоди найбільш інтенсивного формування основних господарсько-корисних ознак свиней. Для прискорення селекційного процесу в галузі свинарства пропонуємо використовувати традиційні методи оцінки показників власної продуктивності, для підвищення енергії росту свиней на вирощуванні і відгодівлі вести відбір тварин з інтенсивним типом росту (тип А).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Свечин Ю.К. Прогнозирование продуктивности животных в раннем возрасте / Ю.К. Свечин // Вестник с.-х. науки. – 1985. – №4.
2. Свечин Ю.К. Скороспелость животных и прогнозирование их продуктивности в раннем возрасте / Ю.К. Свечин // Животноводство. – 1979. – №5.
3. Коваленко В.П. Сучасні методи оцінки і прогнозування закономірностей онтогенезу тварин і птиці / В.П. Коваленко, Т.І. Нежлукченко, С.Я. Плоткін // Вісник аграрної науки. – 2008. – №2.
4. Depnypere E. Poultry growth and development / E. Depnypere // Book of lectures international. – Iowa State University. – 1996.

**BASING MAIN NUMBER OF USING GRADERS IN SMOOTHING IRRIGATED LAND
IN BUKHARA PROVINCE**

This is article based on importance of something the land and done it in the given time according to agro techniques demands the number of grader in something irrigated lands of Bukhara province is also based on given formulas. There are also given advice in using efficiently something aggregates. Something irrigated land makes condition of increasing fruit fellness of agriculture crops , not much work during irrigating the land and saving water, polishing quality row spaces and gathering crop quality with machines. Polishing soil several time mike land uneven when irrigate the land , in other word while tilling long furrow and after irrigating high – lowland and last year uneven will be formed. There are also observed some part of the field after irrigating sever al time. It may also achieved in good or quality something by long grader machines two or three times but it can't be smoothed by hanging grader machines. Smoothing the land in agro techniques time ameliorate the land.

Smoothing aggregate should be provided enough for usefully and smoothed the land in agro technique time on conclusion of several scientist general smoothing land consist of 35 .. 40% in our republic According to the observation in Vobkent, and G'ijduvon , region of Bukhara irrigating furrow cotton land in not smoothing fields moisture consists of in deep part of the land 8.....12% in high part 10...15% that's why we can't achieve moisture in all part of crop it increased salt. This make a result of decreasing crop [3].

Smoothing crop land in agro technique time, irrigating crops, and polishing by mechanisms , increasing labor while gathering crops and providing product are lessened the price. According to the information of the researches of department “water culture and melioration “TIMI Bukhara Branch and [2]. A hector smoothed field price is formed by grader first time 45127 sum, second time 61884 by third time 78429 sum smoothed. Works of irrigating land quality in foreign countries are also done by long grader. Smoothed the land by this will be cheaper 2..2.5 time than other mechanisms according to research of department scientists a long grader's work size in a year consists of 96 hectares [2]. Nowadays there is no scientific proof smoothing the land in agro technique time by grader of crop fields concerning numbers.

We prove smoothing aggregate numbers by grader PPA -3.1 in Bukhara region with exit formulas. As you see ,the width is B aggregate moves t hours with a speed, crosses the distance W polishes the field. So done work is like that [1].

$$W_s = B \mathcal{G} t = 0,1 B \mathcal{G} t, \quad \text{hectare/hour} \quad (1)$$

According to the above formula theoretical work is written following theoretical work is written following :

$$W_H = 0,1 B_H \cdot \mathcal{G}_H \cdot T_H \quad (2)$$

In this BH, VH, T H, -the theoretical width, movement speed time work .

If we pay attention to β , S6, τ coefficient it will be like that:

$$W_{TEXH} = 0,1 \cdot B_H \cdot \beta \cdot \mathcal{G}_H \cdot \xi_g \cdot T_H \cdot \tau \quad (3)$$

Exploitation work result:

$$W_{\text{экс}} = 0,1 \cdot B_H \cdot \beta \cdot \mathcal{G}_H \cdot \xi_g \cdot T_H \cdot \tau \cdot K_T \cdot \xi_{Ne} \quad (4)$$

According to the formula given above we shall determine productivity of work tractor BT-150, grader ППА-31, ws=0.64 time , semantic productivity of work Wsm=5.12 to change in a year.

$$W_{MAV} = W_{sm} \cdot n_{sm} \cdot D_{U,ga} /_{MAV} = 5,12 \cdot 2 \cdot 38 = 389 \quad \text{hectare/ mav} \quad (5)$$

You can determine demand on aggregate when you determine productivity of seasonal work.

According to the first table we determine on the lose extent formulas demand on smoothing aggregate in Bukhara. So it formed 10946 if we take into consideration of irrigated land smoothed based on [3] 35-40% in a year. So that we consider aggregate number for smoothing the land by using [4] 20- formulas

$$n_{TA} = \frac{Q_{\Phi}}{W_{MAV}} = \frac{10946}{389} = 28.\text{pieces} \quad (6)$$

As a result of research works productivity of grader is formed 4,1...5,2 hectare in lands of Vabkent and G'ijduvon region. According our researches demand on long grader in Bukhara region is as follow. (1-table) from table you can see that providing with land graders in region is 58,7 % but most our farms are not provided by long graders, it's lesser

Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации

1,7 for demanding in region. Our calculations match with the information of Uzdaveroiyiha ministry of water and agriculture of the republic of Uzbekistan. Based on this information 2,2 long grader is enough for 1000 hectare irrigated land.

Demand on graders in Bukhara region

1-table

№	District	The total irrigated area (1000)	Long base leveling	
			There is (pieces)	Is required (pieces)
1	Bukhara	27,367	19	28
2	Vobkent	24,792	17	25
3	Jondor	33,066	11	34
4	Kagan	18,643	16	19
5	Karakul	25,065	14	25
6	Karaulbazar	16,678	12	17
7	Olot	21,475	12	22
8	Peshku	22,756	7	23
9	Rometan	27,421	14	28
10	Shofirkon	28,402	24	29
11	G'ijduvon	27,074	16	27
12	Bukhara (city)	2,350	3	4
Total		275,089	165	281

Developing technologies and productivity of work can partly take a place of short a long grader. In other ways using grader productively of aggregate but in much region productivity is lessened because graders are not used and kept correctly. That's why for mechanizations working on these aggregates improving experience lectures and seminars should be organized. According to table given above graders are provided and used productively, the ameliorative condition of the land will be improved and water will be saved in irrigating the land.

LITERATURE

1. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 50-сон, 559-модда.
2. Ахмеджанов М. Планировка орошаемых земель. – Т. Мехнат, 1991. – С. 112.
3. I.S. Hasanov. Tekislagichning ish samaradorligini oshirish. "orol bo'yi ekologik sharoitida qishloq xo'jaligini rivojlantirishmuammolari" ilmiy – amaliy anjuman tezislari to'plami. 20-21 may 2005 yil, Qoraqalpog'iston. – 79 bet.

*Наталія Папакіна
(Херсон, Україна)*

МОЖЛИВОСТІ ВИРОБНИЦТВА ДОДАТКОВОЇ ПРОДУКЦІЇ ВІД ОВЕЦЬ

Останніми роками в Україні у галузі вівчарства нагромадилися економічні і технологічні проблеми, розв'язання яких є необхідною умовою виведення його на рівень конкурентоспроможності.

Зниження виробництва продукції вівчарства в Україні – це наслідок неповного використання генетичного потенціалу овець перспективних напрямів продуктивності, недостатнього селекційного, технологічного і технічного забезпечення галузі вівчарства, особливо на невеликих вівцефермах, недосконалість процесів відтворення і вирощування здорового молодняка, інтенсивної відгодівлі ягнят, машинного доїння овець та переробки молока, швидкісного стриження, слабка розробка недосконало первинна обробка та відсутність поглибленої переробки вовни у конкурентоспроможні вироби. Недостатньо уваги приділяється організаційно-економічним заходам, залученню інвестицій, створенню інтегрованих формувань, організації ринку продукції вівчарства та відстоювання інтересів товаровиробників через відповідні професійні об'єднання та асоціації [1].

До 90-х років минулого століття економіка базувалась на виробництві вовни. Її частка в загальній вартості продукції сягала 70-80%. Цьому сприяли відносно високі закупівельні ціни на вовну і стійкий попит на продукцію вовно переробної промисловості. Селекційні програми удосконалення тонкорунних та напівтонкорунних порід овець розроблялися з урахуванням економічного значення вовнової продуктивності і були спрямовані на покращення її кількісних та якісних показників.

Тривала криза аграрного сектору економіки України негативно вплинула на розвиток тваринництва, зокрема вівчарства. В останнє десятиріччя воно опинилось в критичному стані: катастрофічно зменшилося поголів'я, знизились показники продуктивності та відтворення, галузь залишається збитковою, немає гарантованих і прийнятих для виробників ринків збуту продукції овець. Чисельність овець впала з 9 млн. у 1990

р. до 1,2 млн. у 2011 р. Вівчарство перетворилось на дрібнотоварне і більше 70 % тварин утримується у господарствах населення.

Вирішення проблем розвитку галузі вівчарства з метою підвищення його ефективності на сучасному етапі можливо на основі глибокого наукового обґрунтування системи технологічних рішень і способів виробництва та переробки продукції в ринкових умовах. У зв'язку з цим особливо актуальні розробки: нових технологічних прийомів відтворення овець, ресурсозберігаючих технологій вирощування та відгодівлі молодняка, машинного доїння і переробки молока, сучасних технологій первинної обробки та поглибленої переробки вовни, системи організаційно-економічних заходів та селекційно-технологічних рішень формування перспективних напрямів продуктивності у галузі вівчарства [1].

Нинішня криза вівчарської галузі в Україні зумовлена диспаритетом цін на окремі продукти, особливо вовну, яка донедавна була одним з найголовніших джерел надходжень. Окрім того, ця галузь була найбільш усуспільненою (95% її фондів знаходилося у державному секторі), і мала значно більшу державну підтримку, ніж інші галузі тваринництва і була зорієнтована на виробництво вовни, а такі продукти, як м'ясо, молоко, сир-бринза мали незначний попит і задовольняли потреби лише населення тих регіонів, де традиційно його споживали [2].

Підвищення ефективності галузі вівчарства залежить від збільшення кількості та якості не тільки вовни, баранини, а й овечого молока, яке є повноцінним продуктом харчування.

За останні роки різко зріс попит у населення на молочну продукцію вівчарства і козівництва, у тому числі на бринзу. Враховуючи попит на цей вид продукції вівчарства нами проведені дослідження на вівчарських підприємств Каланчацького району Херсонської області. Фактична діяльність цього господарства – це розведення та реалізація поголів'я овець таврійського типу асканійської тонкорунної породи, однак в сучасних умовах господарювання галузь вівчарства потребує суттєвої підтримки у вигляді дотацій. Саме це спонукало нас до пошуку не традиційних шляхів підвищення економічної ефективності тонкорунного вівчарства.

Молоко овець є повноцінним продуктом харчування, який відрізняється цінними дієтичними властивостями та добре засвоюється. Залежно від умов годівлі та утримання, а також тривалості лактації молоко овець містить, у %: води – 82,1; жирів – 6,7; білків – 5,8; цукру – 4,6 за зольних речовин – 0,8.

Натуральне високоякісне молоко є сировиною для виробництва всіляких по своєму складу і властивостям молочних продуктів, у тому числі і сиру.

Молочну продуктивність овець попередньо оцінювали за даними абсолютних простів молодняка на підсисі, із розрахунку витрат 5кг незбираного молока на 1 кг приросту живої маси. Практично доїння овець відбувалось в ручну, відповідно до технології та з дотриманням санітарно-гігієнічних норм

Фізичні властивості і хімічний склад овечого молока визначали в лабораторії санепідемстанції смт. Чаплинка за загальноприйнятими методиками.

Удосконалення технологій виготовлення малосільної бринзи та твердих сирів в умовах фермерського господарства проводили в цеху, який імітує побутову кухню з погребом. Він забезпечується електроенергією, обладнаний водопровідною мережею і каналізацією, холодильною камерою і газовою плитою.

Перед внесенням у молоко сухий бактеріальний концентрат активували наступним чином: у молоко, підготовлене для виробничої закваски, вносили бактеріальний концентрат у кількості 0,3...0,5 % і витримували при температурі 30...32°C 2...3 години. Культура вважалася готовою для використання, якщо кислотність молока підвищувалася на 15...25°Т. Японський грибний ферментативний препарат "MicrobialMeitoRennet" вносили в молоко у розчині кип'яченої, остудженої води із розрахунку 1 г препарату на 100 л молока. Малосільну бринзу пакували в поліетиленову плівку за ДОСТом 16337 [3]. Упаковану бринзу розміщували в побутовий холодильник і спостерігали за збереженням якості продукту.

В країнах СНГ широко використовують для виробництва молока овець каракульської, тушинської, мезихської, балхаської, цигайської, та інших порід. Склалося так, що тонкорунних та напівтонкорунних овець, а також романовської породи традиційна не доять, водночас молочна продуктивність овець, яка залежить від породи (табл.1 за даними [4]), дозволяє рекомендувати використання тонкорунних овець у даному напрямку .

Таблиця 1

Молочна продуктивність овець деяких порід

Порода	Молочна продуктивність, кг	
	середня	максимальна
Асканійська	135-145	235
Балхаська	120-130	210
Грозненська	100-125	145
Гисарська	104-122	150
Цигайська	120-125	275
Південно-казахський меринос	110-143	175
Романівська	127-142	225

Північнокавказька	110-120	190
Тушинська	85-95	105
Каракульська	65-70	80

Для тонкорунних порід овець, до яких відноситься асканійська тонкорунна порода овець, середньодобовий надій молока становить 1,2-1,5кг в першу половину та 1,0-0,8кг молока у другу половину лактації. Молочність вівцематок з двом ягнятами на 20-25% вище молочності вівцематок, які мають одне ягня.

Загальна кількість вівцематок ВАР «Червоний чабан» становила 1000 голів, згідно даних племінного обліку щороку не менш ніж 85% вівцематок народжували ягнят. Водночас ми пропонуємо провадити доїння весь період лактації для вівцематок які втратили ягнят, їх кількість не перевищує 10-12% від об'ягнених тобто 80-100 голів. Молочність вівцематки в середньому становила 80кг.

Овече молоко використовується переважно для виготовлення бринзи. Витрати овечого молока на виробництво бринзи майже в два рази менші ніж коров'ячого. Враховуючи попит на цей вид продукції, але не на розсілну, а на свіжу малосільну бринзу і необхідність підвищення ефективності ведення галузі вівчарства за рахунок використання високоякісного молока використовували удосконалену технологію виробництва бринзи з овечого молока з метою підвищення її смакових якостей, зменшення трудоемкості технологічного процесу, зменшення витрат сировини і грошових коштів на її виробництво.

Необхідний комплект обладнання вже розроблений науковцями Інституту Тваринництва степових районів «Асканія-Нова», та безпосередньо Ничміловим Володимиром Миколайовичем, та може бути зібраний в умовах підприємства у окремому приміщенні [5].

Бактеріальну закваску готували з сухого бактеріального концентрату для сирів з низькою температурою другого нагрівання українського виробництва згідно «Інструкції щодо приготування і застосування заквасок для підприємств молочної промисловості» від 16.11.92 р. і вносили у молоко, помішуючи збивачкою. Потім вносили готовий грибний ферментативний препарат теж ретельно помішуючи молоко. Після цього ванну накривали сухим серпанком і залишали молоко до повного зсідання, яке тривало 20 хвилин.

Сирний згусток витримували 60 хвилин у підвішеному стані, до повного стікання сироватки. Після цього буде розміщували в пресі, який складався з двох напівконічних поліетиленових ємкостей обсягом 25 л кожна. На будз, який знаходився в ємкості з отворами, ставили іншу поліетиленову ємкість для поетапного заповнення водою в якості гідровантажу із розрахунку 2 : 1 сирної маси.

Пресування тривало 2 години. Після пресування проводили різання сирного пласту на бруски формою 10×10×10 см. Технологічний цикл виготовлення малосільної бринзи за удосконаленою технологією тривав 3,50 години.

Отримана бринза за зовнішнім виглядом мала чисту, рівну поверхню, чистий кисломолочний запах, в міру солоний смак, консистенція помірно щільна, не крихка, колір білий по всій масі. Вміст жиру у сухій речовині бринзи складав 50 %, вологи 51 %, кухонної солі 0,7...0,8 %, що відповідало вимогам стандарту.

1. Виготовлення малосольної бринзи із овечого молока, за маловитратної технології, є можливим. Вироблені сири відповідають вимогам стандартів та можуть реалізовуватись населенню.

2. Удосконалена технологія виготовлення малосільної бринзи дає змогу скоротити тривалість виробничого циклу, зменшити витрати ферменту для звертання молока, виключити деформацію і крихливість бринзи та підвищити вихід формованих брусків бринзи на 15 %.

3. Для формування конкурентоспроможності галузі вівчарства пропонуються до впровадження удосконалені технології переробки молока.

4. Виробникам овечого молока пропонуються технологія доїння овець та переробки молока на основі нових технічних рішень: доїльний апарат попереминого доїння часток вим'я (патент UA №52861 A), доїльна установка (патент UA №51164 A) та устаткування для виготовлення розсільної і експрес-бринзи «Бринзороб-1» і «Бринзороб-2» (патенти UA №68054 A і №70792 A).

5. Удосконалення асканійської тонкорунної породи в напрямку підвищення скороспілості, м'якості, молочності, настригу чистої вовни високої якості та виходу чистого волокна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/135202.html>
2. Бемедін О.В. Стан та перспективи розвитку тонкорунного вівчарства в Херсонській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://runo.ks.ua/uchmysl/veduchenye/70-besedin.html>
3. «Інструкції по виготовленню і застосуванню заквасок на підприємствах молочної промисловості» від 28.07.83 р. та «Інструкції по виготовленню і застосуванню заквасок для підприємств молочної промисловості» від 16.11.92р.
4. Молочная продуктивность овец и коз [Електронний ресурс]. – Режим доступа <http://www.flok.vsau.ru/prod/milk.php>
5. Нечмілов В. М. Удосконалена технологія виробництва твердого сиру пекоріно та його пакування // Таврійський науковий вісник. – Херсон, 2001. – Вип. 17. – С. 89-94.

СЕКЦИЯ: ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ

Олександр Комзюк, Павло Король
(Луцьк, Україна)

АЕРОГРАВИМЕТРИЧНЕ ЗНІМАННЯ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМОК ГРАВИМЕТРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗЕМЛІ

Актуальність теми. На сьогоднішній день у світі існують важкодоступні регіони, які є недостатньо вивченими у гравіметричному відношенні, а якість гравіметричного знімання є достатньо низькою і не відповідає сучасним вимогам для виконання такого виду робіт. Вирішення даної проблеми традиційними методами гравіметрії ускладнюється, оскільки наземне гравіметричне знімання в масштабі 1:200 000 у важкодоступних регіонах коштує сотні тисяч доларів і проводиться на протязі 3-5 років, що зумовлює необхідність використання альтернативних методів гравіметричного моніторингу.

Постановка проблеми. У світі спостерігається підвищений інтерес до аерогравіметрії, оскільки даний метод дослідження має безліч переваг перед традиційним гравіметричним зніманням, зокрема, високу швидкість отримання матеріалів, високу економічну ефективність (особливо при роботі у важкодоступних територіях) і можливість вивчення сили ваги у тривимірному просторі (на різних висотних рівнях).

Основною проблемою аерогравіметрії є виключення впливу прискорень носія на вимірювальну систему – похибка, величина якої може в десятки тисяч раз перевищувати амплітуду аномалій сили ваги. Для вирішення цієї проблеми застосовуються всі основні складові знімання: апаратура (п'єзоелектричні, кварцові, струнні, магнітні, пружинні, гіроскопічні гравіметри), методика вимірів, прийоми обробки даних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В роботах Б. В. Єрмакова [1] проаналізовано стан геолого-геофізичної вивченості територій та представлено шляхи вирішення даної проблеми у розрізі окремих регіонів. Концепція розробки п'єзоелектричних гравіметрів, що запропонована у праці [2], забезпечує виконання високоточного аерогравіметричного знімання. Російською науковою школою на чолі з В. Е. Могилевським [4, 5] розроблено фундаментальні теоретико-методологічні засади інтеграції аерогравіметрії у практику проведення геолого-геофізичних робіт.

Найвідомішими гравіметрами АГС є: кварцові ГАЛ-С і ГІ 1/1 (Росія), струнний «Гравітон-М» (Росія), магнітні МАГ-1 (Росія) та GT-1A (Канада), гіроскопічні PIGA 16 і PIGA 25 (США). В Україні в НТУУ «КПІ» розроблено та досліджено автоматизовані гіроскопічні вимірювачі прискорення сили ваги з точністю 2 мГал, тому актуальним науково-технічним завданням вітчизняної гравіметрії є підвищення точності та швидкодії вимірювань прискорення сили ваги. З цією метою на кафедрі приладобудування НТУУ «КПІ» під керівництвом О.М. Безвесільної розроблено новий п'єзоелектричний гравіметр автоматизованої авіаційної гравіметричної системи, який має точність 1 мГал.

Зв'язок з важливими науково-практичними завданнями. На кафедрі геодезії, землевпорядкування і кадастру Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки розпочато дослідження можливостей використання аерогравіметричного знімання для забезпечення вимог вітчизняного топографо-геодезичного і картографічного виробництва. На даний час лише США, Канада, Австралія та Росія можуть виконувати аналогічні роботи, що пояснюється технологічними складнощами при створенні апаратури, проблемами організації знімальних робіт і особливостями обробки отриманих даних.

Виклад основного матеріалу. *Аерогравіметрія* – один із новітніх методів вимірювання аномалій поля сили ваги за допомогою гравіметричного обладнання з борту літака, гелікоптера або іншого літального апарата (ЛА).

Виконання аерогравіметричного знімання території вимагає високотехнологічного обладнання, спеціального програмного забезпечення та висококваліфікованих спеціалістів.

Для визначення характеристик гравітаційного поля Землі, зокрема прискорення сили ваги, найзручніше використовувати авіаційні гравіметричні системи (АГС), сенсорним елементом яких є гравіметр. За допомогою АГС отримують оперативну та ефективну гравіметричну інформацію про ситуацію навіть у важкодоступних районах земної кулі. [3]

ЛА оснащується спеціальною знімальною апаратурою, у тому числі аерогравіметричним комплексом та системою навігації GPS. Вимірювання виконуються за мережею рядових (меридіональних) і ортогональних їм опорних маршрутів на постійній барометричній висоті. Відстань між рядовими маршрутами складає 10 км, а відстань між опорними пунктами – 100 км. Для оцінки точності використовуються вимірювання на трьох січних (діагональних) і трьох повторних маршрутах. Для мінімізації впливу горизонтальних прискорень, гравіметричний датчик розміщується на гіростабілізуючій платформі, що забезпечує утримання осей чутливості гравіметрів уздовж місцевої вертикалі при змінах курсу і швидкості ЛА.

Аеромагнітні вимірювання, що виконуються одночасно з аерогравіметричними, проводяться квантовим аеромагнітометром з магніточутливим датчиком. Навігаційне забезпечення аерогравіметричних робіт виконується за допомогою GPS, а їх дані використовуються для визначення і обліку збурюючих прискорень ЛА, забезпечують прив'язку знімальних маршрутів і враховують поправки Етвеша.

Основним середовищем для обробки аерогеофізичних даних є універсальний програмний комплекс GEOSOFT (Канада). Обробка матеріалів знімання включає два етапи: оперативний (польовий) і остаточний (камеральний).

Оперативна обробка проводиться в аеропортах базування знімальних апаратів після кожного робочого вильоту і призначається для оцінки якості поточних матеріалів, своєчасного виявлення можливих несправностей апаратного комплексу, відхилення реальних параметрів знімання від проектних. Оперативна обробка включає наступні процедури:

- контроль цілісності файлів із супутниковою інформацією;
- контроль синхронізації часу GPS і шкали часу;
- визначення координат, швидкості і прискорення ЛА;
- оцінка позиційних, швидкісних, кутових помилок;
- контроль можливих збоїв у даних гравіметрів. [5]

Польова обробка даних гравіметрії виконується в режимі QC (Quality Control) пакетом програм SR2MSU.

Камеральна обробка аерогравіметричних даних проводиться з використанням спеціалізованого програмного продукту SR2MSU. Програмне забезпечення складається з декількох модулів, найважливішими з яких є SR2NAV і SR2GRAV. При цьому програма SR2NAV обробляє матеріали супутникової навігації; програма SR2GRAV виконує профільну обробку даних аж до обчислення аномалій у вільному повітрі. Крім того, для обчислення топографічної поправки використовується спеціалізована програма RelMass.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У даній статті висвітлено основні види апаратури, носіїв, методику вимірів та обробки даних, що використовуються при аерогравіметричному зніманні як перспективному напрямку науково-практичних досліджень Землі. Актуальним науково-технічним завданням вітчизняної гравіметрії є підвищення точності та швидкодії вимірювань прискорення сили ваги.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ермаков Б.В. Экваториальная зона сдвига: комплексный анализ уникальной геолого-неофизической ситуации / Б.В. Ермаков. – Москва: [б.в.], 1999.
2. Пат. 99084 Україна. П'єзогравіметр / О.М. Безвесільна, А.Г. Ткачук. Опубл. 10.07.2012, Бюл. № 13.
3. Безвесільна О.М. П'єзоелектричний гравіметр авіаційної гравіметричної системи: ЖДТУ / О.М. Безвесільна, А.Г. Ткачук. – К.: [б.в.], Житомир, 2013. - 240 с.
4. Могилевский В.Е., Внедрение аэрогравиметрии в практику геофизических работ: журнал / В. Е. Могилевский, Д.В. Каплун, С.А. Павлов, А.Н. Камков. – Москва: Разведка и охрана недр, 2006. – №5.
5. Могилевский В.Е. Аэрогравиметрия – новый метод изучения труднодоступных территорий, перспективных на углеводородное сырье: журнал / В.Е. Могилевский, Р.С. Контарович. – Саратов: Приборы и системы разведочной геофизики, 2004. – № 2.

СЕКЦИЯ: ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ

*Галина Савчук, Тетяна Фоменко, Наталія Черненко-Курагіна
(Черкаси, Україна)*

**ПРОФЕСІЙНИЙ СТРЕС ТА ПСИХОЛОГІЧНІ МЕТОДИ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ
В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ**

Дослідження розвитку стресу на робочому місці – важлива наукова проблема у зв'язку з його впливом на працездатність, продуктивність, якість праці та стан здоров'я працівників. За Ю.В. Щербатих професійний стрес – різноманітний феномен, що виражається в психічних і фізичних реакціях на напружені ситуації у трудовій діяльності людини [8, с. 132]. Самоукина Н.В. розуміє під професійним стресом – напружений стан працівника, що виникає у нього під впливом емоційно-негативних і екстремальних факторів, пов'язаних з виконуваною професійною діяльністю [7, с. 114]. Питання професійного стресу вивчали Бодров В.А., Лазарус Р., Сельє Г., Самоукина Н.В. та ін.

Проблемою стресу на робочому місці останнім часом сильно переймаються в Європейському Союзі. Це насамперед пов'язано із зростанням нервових зривів та стресів у працівників. Статистика західних країн показує, що від 50 до 75 відсотків усіх звернень до лікаря насамперед відбуваються з причини стресу і що в статистиці смертності стрес є серйозним фактором ризику. Складною проблемою в Україні є поширення хвороб за класом «Розлади психіки та поведінки», які у 2010 році склали майже 1,2 млн. випадків, з них 608 тис. хворих на хронічний алкоголізм і 700 тис. осіб, що вживають психоактивні речовини. Рівень визнаного в Україні професійного раку становить 0,96%, що в 100 разів менше ніж у країнах Європи, при тому, що очікуваний рівень фахівцями, становить 10%. Як зазначає Анжела Басанець, професійний рак в Україні є катастрофічно недооціненим [1].

На нашу думку, актуальними причинами стресу сьогодення можуть бути як питання соціальної та матеріальної нестабільності, так і незадовільні умови праці, висока конкуренція за робоче місце, обмеження можливості використання наявного особистісного потенціалу, монотонність роботи, невпевненість у завтрашньому дні та інформаційні перенавантаження. Розвитку стресових станів сприяють незадовільні умови праці. Причому маємо враховувати той факт, що, за даними Держкомстату України, в країні кожен четвертий (24,7%) працює в умовах, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормативам за параметрами вмісту пилу і хімічних поллютантів у повітрі робочої зони, вібрації, шуму, інфра- і ультразвуку, іонізуючого та неіонізуючого випромінювання, важкості і напруженості праці тощо. Найнебезпечніші умови праці у вугільній промисловості (74,1%), металургії (59,6%), газовій (55,6%), нафтодобувній (50,6%), хімічній і нафтохімічній галузях (43,2%). Залишається проблемою для країни зайнятість у шкідливих умовах виробництва 430,6 тис. жінок (16,4% від загальної кількості працюючих).

За цих умов для запобігання професійним захворюванням необхідно розробляти допустимі рівні емоційного напруження, вдосконалювати методи оцінки ступеня психоемоційного стресу тощо. До того ж подальший розвиток біологічної і медичної науки дає змогу розкривати нові сторони патогенезу професійної патології, які раніше не були відомі. Це, наприклад, синдром «вигорання» (burn out), вторинний гемахроматоз, патологія від дії металовмісних нано- і субмікронних частинок промислових аерозолів тощо. Підвищувати або підтримувати працездатність за рахунок недопущення порушень функціонального стану організму або нормалізації (корекції) зміненого в процесі діяльності стану можна за трьома основними напрямками: проводити професійний медичний і психологічний відбір кандидатів на навчання конкретних професій; періодично медико-психологічно обстежувати спеціалістів. Під час цих заходів можна виявити індивідуальні особливості організму, що негативно впливають на працездатність і цим самим запобігти подальшим негативним наслідкам впливу на організм. Так, нашими дослідженнями [9; 5] науково обґрунтовано необхідність диференційованого підходу до застосування індивідуально-типологічних властивостей вищих відділів центральної нервової системи та вегетативних механізмів регуляції серцевого ритму і гемодинаміки головного мозку для попередження та корекції негативних станів, в тому числі професійного стресу.

На основі аналізу літератури, можна виокремити такі основні напрямки дослідження стресових станів: взаємодія основних джерел і негативних наслідків стресу в моделях «особистість-середовище»; процеси індивідуально-особистісного опосередкування в способах суб'єктивної оцінки і подолання стресу; специфіка проявів і накопичення стресових реакцій, що відображаються в синдромах загального та хронічного стресу, в моделях регуляції станів; дослідження нейрофізіологічних основ цілеспрямованої поведінки та стану готовності до діяльності [3]; дослідження адаптивності до емоційного стресу; дослідження психологічних наслідків впливу стресових факторів, що підвищують інтенсивність соціальної та психологічної дезадаптації людей, які переживають емоційний стрес під дією екстремальних умов [4].

Вивчення професійного стресу показало, що його розвитку сприяє низька мотивація людини до діяльності і неможливість контролювати ситуацію [6, с. 204]. Огляд публікацій, які стосуються впливу емоційного стресу на діяльність людини, а також аналіз експериментальних даних, представлених у них, свідчать про їх

фундаментальну спільність. Основний зміст результатів досліджень полягає в тому, що, незалежно від причини виникнення, середній рівень емоційного стресу підвищує досягнення особистості, а емоційний стрес низького і високого рівня негативно впливає на діяльність.

Поряд зі способами, що розвиваються у рамках формування професійних навичок та вмінь, тренування фізичної витривалості та загальнооздоровчих заходів, використання прийомів поведінкової психотерапії та групового тренінгу, значної актуальності набуває оволодіння навичками саморегуляції, особливо для працівників операторських професій, які диктують необхідність «володіти собою» і діяти відповідно до особливостей ситуації. Головною особливістю методів саморегуляції станів є їх спрямованість на формування адекватних внутрішніх засобів, які дозволяють здійснювати спеціальну діяльність щодо зміни свого стану. Відповідно до цього особливої ваги набувають питання підготовки конкретних методик з урахуванням цілей психопрофілактичної роботи, можливості їх використання спеціалістами даної професії та оцінки оптимізуючого ефекту [7; 8].

Стресові стани особливо загострюються в періоди кризових явищ. Кризові явища – невід’ємний атрибут динамічного процесу професійного становлення особистості. Суб’єкт, який перебуває в ситуації кризи, потребує своєчасної психологічної підтримки та допомоги. Компетентну допомогу можуть надати практичні психологи. Дієвим засобом подолання криз є тренінг особистісного та професійного зростання. Семінари з вироблення альтернативних сценаріїв професійного становлення, складання психобіографій, діагностика соціально-професійних якостей особистості, рефлексія професійного розвитку та індивідуальне консультування. Психотехнології подолання криз створюють умови для прогресивного, цілеспрямованого професійного становлення та сприяють професійній самоактуалізації працівників.

Управляючи психічними станами і ресурсами, людині необхідно врахувати два основних аспекти у своїй активності: раціональне витрачання енергетичного ресурсу та його своєчасне і максимальне заповнення. Два аспекти повинні знаходитися в динамічній рівновазі [2, с. 64].

Бакштанський В.Л. пропонує універсальний алгоритм управління стресом. Головна перевага запропонованої технології в тому, що вона спрямована не на протидію енергії стресу, а дозволяє використовувати цю енергію в інтересах особистого зростання і самовдосконалення. Технологія описується як послідовне виконання наступних чотирьох дій: перша дія спрямована на своєчасне розпізнавання стресу. Мета – своєчасно розпочати пошук причини стресу, щоб її змінити. Друга дія полягає у виборі оптимальної поведінки. Мета – опанувати стресову ситуацію. Третя дія включає в себе використання прийомів антистресового самозахисту. Мета – перетворити стрес з руйнівної в творчу силу. Четверта дія спрямована на відновлення витраченого ресурсу, протидія хронічній втоми. Мета – запобігти хворобам стресу [2, с. 258].

Отже, основною проблемою в дослідженні психоемоційних стресових реакцій є проблема неоднорідності, індивідуальної своєрідності переживання особистістю стресового стану, а також існування неоднозначних уявлень про причини таких розбіжностей. В умовах сьогодення зростає потреба у дослідженні та активному використанні сучасних психологічних методів ресурсозбереження для профілактики та зменшення негативних наслідків професійного стресу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алиев Х. Укрощение стресса / Х. Алиев. – М. : Эксмо, 2011. – 284 с.
2. Бакштанский В. Л. 10000 дней: Менеджмент жизни / В. Л. Бакштанский. – М. : ПЕР СЭ, 2012. – 576 с.
3. Конопкин О. А. Участие эмоций в осознанной регуляции целенаправленной активности человека / О. А. Конопкин // Вопросы психологии : Научный журнал. – 2006. – №3. – С. 38-39.
4. Леонова А.Б. Профессиональный стресс в процессе организационных изменений / А. Б. Леонова, И. А. Мотовилина // Психологический журнал. – 2006, Т. 27. – №2. – С. 79-92.
5. Макаренко М. В. Гемодинаміка головного мозку та серцевий ритм осіб з різними індивідуально-типологічними властивостями вищих відділів центральної нервової системи / В. С. Лизогуб, Л. І. Юхименко, Н. П. Черненко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2012. – Т. 25 (64), № 4. – С. 116 – 122.
6. Психология профессионального здоровья. Учебное пособие / Под ред. проф. Г. С. Никифорова. – СПб. : Речь, 2006. – 480 с.
7. Самоукина Н. В. Психология профессиональной деятельности / Н. В. Самоукина. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 224 с.
8. Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции / Ю. В. Щербатых. – СПб. : Питер, 2006. – 256 с.
9. Lyzogub V. S. Individual reactions of cerebral hemodynamics and heart rate during mental activity with high rate of information presentation / V. S. Lyzogub, N. P. Chernenko, T. V. Kozhemyako, I. O. Dziuba // Natural and Technical Sciences, Budapest - 2014 - II(3), ISSUE 21. – P. 7 – 11.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абдикаримова Жанар Ерлановна** – студентка 1 курса гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Абдуллаева Адолат Давроновна** – студентка 2 курса факультета начального образования и спортивно-воспитательного дела Нукусского государственного педагогического института
- Абдуллаева М.Н.** – доктор медицинских наук, профессор кафедры неонатологии Самаркандского государственного медицинского института
- Абдурахманова Барно Мухаммаджоновна** – доцент кафедры узбекской литературы Кокандского государственного педагогического института
- Авезимбетова Айсулу Джолдасбаевна** – преподаватель кафедры английского языка и литературы Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза
- Адилбеков Ильяс Камиденович** – старший преподаватель кафедры истории Казахстана и права, основ экономики Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина, докторант Университета Страсбург
- Аймағамбетұлы Роман** – преподаватель кафедры истории, права и общественных дисциплин Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина
- Акрамов Хуснитдин Мухитдинович** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры профессионального образования Наманганского государственного университета
- Акрамова Матлюба Тулкиновна** – преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Аликулов Бегали Сайдуллаевич** – преподаватель кафедры генетики и биохимии Самаркандского государственного университета
- Алыбаева Рая Абдикаримовна** – преподаватель музыки СШ №8 имени Ю.Гагарина Талгарского района г.Алматы Южно-Казахстанской области Республики Казахстан
- Аминова Нурхон Бобомуродовна** – старший преподаватель, докторант кафедры философии Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами
- Амиров Марал Сапабекович** – преподаватель кафедры химии, биологии и географии Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина
- Анарбаева Ирода Ориповна** – старший преподаватель кафедры французского языка и литературы Андижанского государственного университета имени Бабура
- Анарбек Жанерке** – студент факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина
- Арипова Гулноза Эргашевна** – старший преподаватель кафедры узбекской литературы Кокандского государственного педагогического института
- Аскарова Айгерим** – магистрантка 2 курса Казахского национального педагогического университета имени Абая
- Ахметова Гулдана Курбанбековна** – магистрант 2 курса кафедры общественных наук Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави
- Ахмедова Гулбахор Хамрокуловна** – преподаватель кафедры начального образования Института повышения и переподготовки кадров народного образования Ферганской области
- Ашегова Бахтыгуль Нурахметовна** – магистр педагогических наук, преподаватель кафедры журналистики и переводческого дела Университета «Туран» в Алматы (Казахстан)
- Байгукин Галымбек Турсынович** – преподаватель кафедры химии, биологии и географии Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина
- Байкулов Азим Кенжаевич** – преподаватель кафедры бионеорганической, биоорганической и биологической химии Самаркандского медицинского института
- Байтуганов Мурат Тлекулы** – магистрант 2 года обучения кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Балтабаева Алена Юлдашевна – кандидат философских наук, доцент кафедры общественных наук, директор департамента науки и инноваций Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави

Балтабай Балауса Жұмабайқызы – студент 2 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Бевзюк Марина Сергіївна – аспірант I року навчання кафедри колекційної педагогіки та психології Уманського державного педагогічного університету Павла Тичини

Бегматова Дилбар Акрамовна – студентка 5 курса лечебного факультета Самаркандского медицинского института

Бегматова Дилором Акрамовна – преподаватель кафедры бионеорганической, биоорганической и биологической химии Самаркандского медицинского института

Бедик Юлія Миколаївна – студент 5 курсу (магістр) Навчально-наукового інституту економіки, оподаткування та митної справи Університету державної фіскальної служби України

Безлюдна Віта Валеріївна – докторант I року навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Березовська Тетяна Всеволодівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Миколаївського національного аграрного університету

Бизакова Гаухар – студент факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Биналиева Марина Баходировна – студентка 4 курса факультета иностранных языков Каршинского государственного университета

Бобоева Н.Т. – преподаватель кафедры неонатологии Самаркандского государственного медицинского института

Болатова Айжан Сырымбетовна – магистрант кафедры физики и математики Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова

Бондар Олег Володимирович – аспірант II року навчання кафедри філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бригар Владислав Павлович – магістрант II року навчання біолого-технологічного факультету ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет»

Брус Юлія Павлівна – студентка 4 курсу факультету економіки, маркетингу та менеджменту Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Бучнев Максим Михайлович – кандидат економічних наук, декан факультету менеджменту Донбаського державного технічного університету

Ваколюк Сергій Миколайович – доктор філософії в галузі права, завідувач кафедри бізнесу і права Вінницького соціально-економічного інституту університету «Україна»

Варваровська Наталя Віталіївна – студентка 6 курсу факультету фізико-математичної і технологічної освіти Бердянського державного педагогічного університету

Василенко Ганна Сергіївна – студентка 6 курсу факультету фізико-математичної і технологічної освіти Бердянського державного педагогічного університету

Вівсюк Ірина Олександрівна – студентка 4 курсу факультету економіки, маркетингу та менеджменту Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Вотик Володимир Олександрович – студент 4 курсу агрономічного факультету Вінницького національного аграрного університету

Вохидов Жахонгир Жамшедович – студент лечебного факультета Самаркандского медицинского института

Гавлич Юлія Олександрівна – магістрант II року навчання біолого-технологічного факультету ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет»

Гафарова Динара Ташевна – преподаватель кафедры менеджмента Бухарского инженерно-технологического института

Гиліон Ольга Василівна – студентка 4 курсу факультету іноземної філології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Гомонець Віта Адамівна – студентка 6 курсу факультету дошкільної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка

Гончарук Валентина Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Городинський Сергій Ілліч – старший викладач кафедри внутрішньої медицини, фізичної реабілітації та спортивної медицини Буковинського державного медичного університету

Грицай Юлія Володимирівна – студентка 4 курсу філологічного факультету Донецького національного університету (м.Вінниця)

Гроза Маріанна Едуардівна – викладач кафедри іноземних мов Херсонського державного аграрного університету

Давронова Дилдора Саидовна – старший научный сотрудник-исследователь факультета педагогики Ташкентского государственного технического университета имени Абу Райхана Бери

Дашевська Лариса Миколаївна – викладач кафедри іноземних мов Херсонського державного аграрного університету

Денисюк Оксана Юріївна – викладач кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Джакетова Сауле Джаксылыковна – магістр педагогічних наук, старший преподаватель кафедры математики и физики Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Досмагулова Каламгуль Капенівна – старший преподаватель кафедры химии, биологии и географии Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Ержан Гүлбану – студент факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Ерназаров Галымжан Бахытжанович – кандидат юридических наук, доцент кафедры юриспруденции Международного казахско-турецкого университета имени Ахмета Ясауи

Есимов Болат – кандидат биологических наук, доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая

Ешназарова Алтынай Алпысбекқызы – студентка 2 курса магистратуры факультета информационных технологий Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

Әділбек Мұхан Қожахметұлы – магістр педагогіки и психологии, преподаватель гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Євмешкіна Олена Леонідівна – кандидат наук з державного управління, доцент, докторант кафедри філософії, теорії та історії державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України

Жалжанова Динара Сабитовна – магістрант кафедри інформатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Жарылқапова Әйгерім Серікқызы – студентка 2 курса магистратуры специальности «Педагогика и психология» Казахского национального педагогического университета имени Абая

Жекеева Амангайша Камильевна – преподаватель начального класса СШ №4 г. Семей Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан

Жизневський Антон Олександрович – магістрант II року навчання біолого-технологічного факультету ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет»

Жиреншина Кульшат Ауганбаевна – преподаватель кафедры иностранных языков Казахского национального университета имени Аль-Фараби

Жумабаева Сания Бакытжановна – преподаватель кафедры математики и физики Аркалыкского педагогического института имени И.Алтынсарина

Жумаева Зулфия Каюмовна – преподаватель кафедры менеджмента Бухарского инженерно-технологического института

Жуманиязова Мухаббат Хусиновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и методики начального образования Ургенчского государственного университета

Жураев Акрам Азаматович – преподаватель Бухарского филиала Ташкентского института ирригации и мелиорации

Жўраев Умид Анварович – научный сотрудник Бухарского филиала Ташкентского института ирригации и мелиорации

Жүндібаева Т.Н. – кандидат педагогических наук, доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая

Жұмашев Абай Серікұлы – студент 4 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Звіздай Оксана Василівна – аспірант II року навчання кафедри регіонального розвитку та місцевого самоврядування Харківського регіонального інституту Національної академії державного управління при Президентові України

Зиявитдинова Нафиса Мухаммедовна – кандидат экономических наук, преподаватель кафедры менеджмента Бухарского инженерно-технологического института

Ибрагимова Нурайм Жанибековна – кандидат педагогических наук, преподаватель кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Иманкулов Кенжебек Елдосович – преподаватель кафедры химии, биологии и географии Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Иноятов Икром Шахриллович – преподаватель Бухарского филиала Ташкентского института ирригации и мелиорации

Исматуллаева Гулшода Эргашевна – преподаватель кафедры начального образования Института повышения и переподготовки кадров народного образования Ферганской области

Ихсанова Ару – студентка 4 курса факультета истории и искусства Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Ишмуратова Азиза Сайдуллаевна – преподаватель кафедры кафедры бионеорганической, биоорганической и биологической химии Самаркандского медицинского института

Іванова Наталія Василівна – аспірант II року навчання кафедри адміністративного менеджменту та політики зайнятості Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України

Кобяк Валерій Андрійович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри туризмознавства, спортивно-гуманітарних дисциплін та економіки Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Каданер Оксана Вадимівна – кандидат филологічних наук, доцент кафедри іноземних мов №1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м.Харків)

Калкашев Сагынгали Габизиятович – преподаватель кафедры химии, биологии и географии Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Камінська Марина Олександрівна – старший викладач кафедри іноземних мов Херсонського державного аграрного університету

Кампов Надія Семенівна – старший викладач кафедри туризму і рекреації Мукачівського державного університету

Карабалиева Гаухар Адилбаевна – студентка 3 курса педагогического факультета Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова

Каримов Фазлиддин Яшинович – студент стоматологического факультета Самаркандского медицинского института

Касарда Ольга Зіновіївна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри фізичного виховання Луцького національного технічного університету

Касимов Файзулло Мухаммедович – кандидат педагогических наук, доцент факультета педагогики Бухарского государственного университета

Касимова Мавлуда Мухаммедовна – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Кемелбаева Акгул Куандыковна – старший преподаватель кафедры химии, биологии и географии Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Кәрібай Әйгерім – студент факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Кириченко Віта Григорівна – викладач кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Кобзева Катерина Василівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту Донбаського державного технічного університету

Коваленко Тетяна Сергіївна – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри генетики та розведення сільськогосподарських тварин імені В.П.Коваленка ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет»

Кожаква Айгерим Ерлановна – магистрант 2 курса кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Козьмина Нина Алексеевна – студентка 4 курса факультета естественных наук и технологий Восточно-Казахстанского государственного университета имени Сарсена Аманжолова

Колмакова Людмила Николаевна – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры высшей математики и моделирования систем Одесского национального политехнического университета

Колтун Тетяна Анатоліївна – студентка 4 курсу природничо-географічного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Коляда Наталія Миколаївна – доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Комарницкий Алексей Леонидович – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры высшей математики и моделирования систем Одесского национального политехнического университета

Комзюк Александр Віталійович – студент 4 курсу географічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Комилов Жавохир Комилович – студент 4 курса медико-педагогического факультета Самаркандского медицинского института

Комісаренко Тетяна Михайлівна – викладач кафедри іноземних мов Уманського державного педагогічного університету імені Пала Тичини

Корінчак Любов Миколаївна – кандидат біологічних наук, доцент кафедри медико-біологічних основ фізичної культури Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Король Павло Пилипович – кандидат географічних наук, доцент кафедри геодезії, землевпорядкування і кадастру Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Кулахмедова Азиза Суяркуловна – преподаватель английского языка кафедры иностранных языков Чиланзарского академического лицея при Ташкентском государственном экономическом университете

Кулбаева Фатима Юсуповна – студентка 4 курса математического факультета Нукусского педагогического института имени Ажинияза

Курбанова Феруза Азамовна – старший преподаватель кафедры узбекской литературы Кокандского государственного педагогического института

Кутлымуратов Юсуп Кулбаевич – старший преподаватель кафедры естественных и общепрофессиональных предметов Нукусского филиала Ташкентского университета информационных технологий

Кутгыккожаева Шахарзат Нуртаевна – доктор физико-математических наук, профессор кафедры физики и математики Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова

Қабдығалиева Бакыт Төлепбергеновна – преподаватель казахского языка СШ имени Талапкер г.Учарал Южно-Казахстанской области Республики Казахстан

Қодиров Зайниддин Зарипович – преподаватель Бухарского филиала Ташкентского института ирригации и мелиорации

Қожахмет Манат Сейдалықызы – магистр экономики и бизнеса, преподаватель кафедры математики и физики Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтысарина

Қуаңбаева Марта Мырзабекқызы – преподаватель гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Қўчқоров Журъат Жалилович – преподаватель Бухарского филиала Ташкентского института ирригации и мелиорации

Қыдырбекова Сандуғаш Алибековна – преподаватель общеобразовательной средней школы №10 г.Аркалыка

Лець Анна Сергеевна – студентка 4 курса факультета менеджмента Донбасского государственного технического университета

Логвинова Марина Олександрівна – вчитель географії та економіки (категорія – «спеціаліст») Комунального закладу «Харківська спеціалізована школа І-ІІІ ступенів № 11 з поглибленим вивченням окремих предметів» Харківської міської ради Харківської області

Лутпиллаева Маъсуда Хайрилло кизи – студентка 3 курса Наманганского государственного университета

Мадримов Бахром – кандидат педагогических наук, доцент Бухарского государственного университета

Мамаджонова Марварид Курбонназаровна – преподаватель кафедры философии Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

Маматов Дилшоджон – преподаватель кафедры образования Института повышения и переподготовки кадров народного образования Ферганской области

Мамаюсупов Умиджон – преподаватель кафедры философии Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

- Мардонова Дилдора Косимовна** – студентка 2 курса стоматологического факультета Самаркандского медицинского института
- Маткаримов Абдурахим Мухаммаджонович** – преподаватель кафедры профессионального образования Наманганского государственного университета
- Махлинець Сергій Степанович** – старший викладач кафедри туризму і рекреації Мукачівського державного університету
- Махмудова Дилора Ибрагимовна** – старший преподаватель кафедры почвоведения Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Махмусаев Элёр Жураевич** – студент лечебного факультета Самаркандского медицинского института
- Машарипов Адамбой Атаназарович** – преподаватель кафедры почвоведения Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Медведєв Всеволод Дмитрович** – студент 4 курсу факультету міжнародних освітніх програм Української інженерно-педагогічної академії (м.Харків)
- Медвідь Христина Миколаївна** – викладач II категорії, викладач комп'ютерних дисциплін циклової комісії комп'ютерних дисциплін ВНЗ «Дрогобицький механіко-технологічний коледж»
- Миладжонова З.** – преподаватель кафедры сервиса коммунального обслуживания Ферганского политехнического института
- Мисак Олена Ігорівна** – магістр права, старший викладач кафедри правознавства Вінницького інституту Відкритого міжнародного університету «Україна»
- Митанов Ақтам Бойхурозович** – студент 4 курса факультета естественных наук Самаркандского государственного университета
- Мілька Алла Іванівна** – викладач кафедри бухгалтерського обліку і аудиту ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»
- Міскевич Ірина Олександрівна** – студентка 4 курсу факультету геодезії, картографії і землеустрою Національного авіаційного університету
- Музаффаров Журабек Мустаким угли** – студент факультета менеджмента Бухарского инженерно-технологического института
- Муродов Мурод** – преподаватель кафедры химии Наманганского государственного университета
- Муродов Отабек Улуғбекович** – студент Бухарского филиала Ташкентского института ирригации и мелиорации
- Мухитдинова Жамила Руслановна** – старший преподаватель кафедры профессионального образования Наманганского государственного университета
- Набиев Достонжон Собиржон угли** – студент лечебного факультета Самаркандского медицинского института
- Накишбаева Жулдыз Кенесовна** – преподаватель кафедры химии, биологии и географии Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина
- Нематуллаев Сухроб Собирович** – преподаватель кафедры менеджмента Бухарского инженерно-технологического института
- Ниязова Гулбахор Давроновна** – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Новаківська Людмила Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Норбутаев Ислонбек Абдусаттор угли** – студент 2 курса медико-педагогического факультета Самаркандского медицинского института

Нуртулашев Мансур – преподаватель кафедры философии Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

Нуруллаев Абдурашид Рузимбоевич – студент 2 курса факультета физического воспитания Бухарского государственного университета

Нуруллаев Абдухамид Рузимбоевич – преподаватель кафедры межфакультетной физической культуры и спорта Бухарского государственного университета

Олійник Алла Михайлівна – аспірант III року навчання спеціальності «Методика навчання (українська мова)» Київського університету імені Бориса Грінченка

Оразбаков Рустем Жангирханович – студент 2 курса магистратуры кафедры юриспруденции факультета социальных наук Международного казахско-турецкого университета имени Ахмета Ясауи

Осадчук Степан Михайлович – аспірант III року навчання кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія»

Өтеубек Аякөз Айсанқызы – студент 2 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтысарина

Палагута Ілона Василівна – викладач кафедри іноземних мов Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Папакіна Наталія Сергіївна – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри генетики та розведення сільськогосподарських тварин ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет»

Пасько Дар'я Володимирівна – студентка 4 курсу природничо-географічного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Печка Лариса Євгенівна – викладач кафедри методики та психології дошкільної і початкової освіти Київського університету імені Бориса Грінченка

Підопригора Лариса Антонівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Подколзіна Вікторія Вікторівна – студентка 4 курсу факультету менеджменту Донбаського державного технічного університету

Приймак Богдан Іванович – аспірант I року навчання кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пристайко Валерій Володимирович – аспірант I року навчання кафедри філософії, теорії та історії державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України

Прокопенко Наталія Юріївна – студентка 4 курсу факультету менеджменту Донбаського державного технічного університету

Пшеничникова Светлана Викторовна – преподаватель кафедры менеджмента Бухарского инженерно-технологического института

Рахметова Толганай Рашитовна – преподаватель кафедры музыкального образования Государственного университета имени Шакарима г.Семея Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан

Рейдало Віталіна Станіславівна – кандидат педагогічних наук, лаборант кафедри теорії та практики перекладу Навчально-наукового інституту іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Розикова Майсара Рустамовна – студентка 4 курса факультета педагогики Бухарского государственного университета

Романцова Яна Владимировна – кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков №1 Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

- Рузиев Абдулла Абдумалик угли** – бухгалтер Центра развития при Министерстве высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан
- Рузиева Рахима Бобожонова** – преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Рузиматова Гулзода** – преподаватель кафедры теории и методики начального образования Ургенчского государственного университета
- Рузметов Расул Собривич** – старший преподаватель кафедры почвоведения Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Савчук Галина Олексіївна** – студентка 4 курсу психологічного факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
- Садыкова Базаргуль Сапарбековна** – магистр естественных наук, старший преподаватель кафедры математики и физики Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина
- Саидова Дилдора Гиёз кизи** – студентка 4 курса факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Сайфитдинов Анвар Садритдинович** – преподаватель кафедры профессионального образования Наманганского государственного университета
- Санакулова Нигора** – студентка 2 курса факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Сапарбоева Лайло Шаназаровна** – студентка 3 курса факультета педагогики Ургенчского государственного университета
- Сафарова Нигора Охунжоновна** – кандидат филологических наук, доцент факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Сейтмуратов Ангысын Жасаралович** – доктор физико-математических наук, ассоциированный профессор кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Сериков Адлет Серикович** – преподаватель кафедры музыкального образования Государственного университета имени Шакарима г.Семей Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан
- Сисембаева Акмолдир Нурланкызы** – магистрант 2 курса кафедры информатики и ВТ Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова
- Сичова Діана Валеріївна** – студентка 6 курсу факультету фізико-математичної і технологічної освіти Бердянського державного педагогічного університету
- Сільвестрова Оксана Юрїївна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, політології та права Луцького національного технічного університету
- Собиржон Мамажанов Бокиевич** – кандидат технических наук, старший преподаватель кафедры химии Наманганского государственного университета
- Соколов Анатолій Володимирович** – старший викладач кафедри фізичного виховання та спорту Одеського національного економічного університету
- Сторожук Олександр Володимирович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри митної справи Університету державної фіскальної служби України
- Сулайманов Шерали** – преподаватель кафедры химии Наманганского государственного университета
- Султанова Нургуль Камильевна** – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, заведующая кафедрой музыкального образования Государственного университета имени Шакарима г.Семей Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан

Султанова Тоты Асановна – магистр информатики, преподаватель гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Сыздыкова Салтанат Амирбековна – магистрант 2 курса кафедры международных отношений Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави

Тасмамбетов Жаксылык Нураддинович – доктор физико-математических наук, профессор кафедры информатики и ВТ Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова

Тилавова Матлаб Мухаммедовна – кандидат педагогических наук, доцент факультета педагогики Бухарского государственного университета

Тилеубай Сарсенкул – преподаватель кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Тиллаволдиев Шохрух – студент 4 курса кафедры философии Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

Тиллаева Муниса Хамидовна – студентка 2 курса кафедры профессионального образования Наманганского государственного университета

Тихоша Валентина Іванівна – кандидат педагогічних наук, професор кафедри української мови Херсонського державного університету

Толибов Мансур Махмудович – студент 2 курса факультета лечебного дела студент 2 курса медико-педагогического факультета Самаркандского медицинского института

Тошев Олмас Нуритдинович – преподаватель кафедры философии Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

Төлеген Ұлжан Бауыржанқызы – студентка 4 курса специальности «Математика» Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Тулегенова Анар Кабдыгалиевна – магистр, старший преподаватель Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Туллубаева Бахытгуль Бахытжановна – преподаватель кафедры иностранных языков Казахского национального университета имени Аль-Фараби

Турдалиева Дилфузахон Солохидинова – преподаватель кафедры социальных наук Фарғонского политехнического института

Умарова Гулжахон Умидуллаевна – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Умарова Гулжахон Умидуллаевна – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Файзуллаева Х.Б. – резидент магистратуры 2 года обучения кафедры неонатологии Самаркандского государственного медицинского института

Фоменко Тетяна Вікторівна – студентка 4 курсу психологічного факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Фролкова Евгения Сергеевна – студентка факультета менеджмента Донбасского государственного технического университета

Хайтова Насиба Исламовна – преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Хайтов Отабек Ислмович – преподаватель кафедры физической культуры Бухарского инженерно-технологического института

Хакимова Мехринисо Хамитовна – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Халак Віктор Іванович – кандидат сільськогосподарських наук, завідувач лабораторією тваринництва Державної установи «Інститут сільського господарства степової зони НААН України» (м.Дніпропетровськ)

Халилов Сирожиддин Панжиевич – преподаватель кафедры информационных технологий Ташкентского университета информационных технологий

Халметова Шахло Абдугафуровна – старший преподаватель кафедры философии Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

Хамит Айтолкын Жумабаевна – старший преподаватель кафедры химии, биологии и географии Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина

Хамраева Ёркиной Набижановна – кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета

Ханькович Неллі Дмитрівна – студентка 4 курсу факультету менеджменту Донбаського державного технічного університету

Харченко Юлія Володимирівна – кандидат хімічних наук, старший викладач кафедри хімії та методики навчання хімії Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Хасанов Улуг Иброхимович – преподаватель Бухарского филиала Ташкентского института ирригации и мелиорации

Холиқова Нозимахоним – студентка 2 курса магистратуры Ташкентского государственного института

Холходжаев Сайджамол Мухаммадрахимович – магистрант факультета компьютерного инжиниринга Ташкентского университета информационных технологий

Хонтураев Сардорбек Исроилович – старший преподаватель кафедры информационных технологий Ташкентского университета информационных технологий

Хонтураева Нафиса Исроиловна – преподаватель филологии 23 школы Наринского района (Узбекистан)

Худойоров Бобомурод Фарходович – студент 1 курса факультета естествознания Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми

Ціпух-Гузьо Мар'яна Ярославівна – магістр з банківської справи, викладач економічних дисциплін Івано-Франківського коледжу Львівського національного аграрного університету

Черненко-Курагіна Наталія Павлівна – кандидат біологічних наук, старший викладач кафедри анатомії, фізіології та фізичної реабілітації Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Шавкатова Азиза Зафаровна – студентка лечебного факультета Самаркандского медицинского института

Шарипова Махбуба Бахшилловна – преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Шербоев Носир Анорбоевич – студент факультета зарубежной филологии Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Шкатула Юрій Миколайович – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри ґрунтознавства, агрохімії та землеробства Вінницького національного аграрного університету

Штенкер Анжеліка Андріївна – студентка 5 курсу факультету менеджменту Донбаського державного технічного університету

Шуляк Світлана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Шульга Антон Антонович – спеціаліст I категорії, вчитель історії та правознавства Ірпінської ЗОШ I-III ступенів № 18

Шульга Наталія Володимирівна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри англійської мови та методики її викладання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Шульга Олексій Антонович – спеціаліст I категорії, вчитель історії та правознавства Ірпінської ЗОШ I-III ступенів № 18

Эшова Дилбар Шоназаровна – преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Юлдошев Баходир Нарзуллаевич – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Юсупова Мохира Илхомжон кизи – студентка 3 курса факультета иностранных языков Андижанского государственного университета имени Бабура

**УВАЖАЕМЫЕ НАУЧНЫЕ СОТРУДНИКИ, ПРЕПОДАВАТЕЛИ, АСПИРАНТЫ,
СТУДЕНТЫ!**

**Государственное высшее учебное заведение
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды», Совет молодых ученых университета,
Студенческое научное общество университета**

приглашают Вас принять участие в XIII Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации», которая состоится **29-30 апреля 2016 г.**

Планируется работа по секциям:

1. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	17. ПСИХОЛОГИЯ
2. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ	18. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
3. ЭКОЛОГИЯ	19. ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
4. ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ	20. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ
5. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ	21. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
6. ЭКОНОМИКА	22. ФИЛОСОФИЯ
7. МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ	23. ХИМИЯ
8. ЖУРНАЛИСТИКА	24. МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
9. СОЦИОЛОГИЯ	25. СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО
10. СОЦИАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ. МЕДИА	26. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ
11. ИСТОРИЯ	27. ВОЕННОЕ ДЕЛО
12. КУЛЬТУРОЛОГИЯ	28. ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ
13. ПОЛИТОЛОГИЯ	
14. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ	
15. ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ	
16. ПЕДАГОГИКА	

Оргкомитет конференции планирует размещать доклады на web-странице по адресу: <http://confscience.webnode.ru>.

По результатам конференции будет сформирован электронный сборник материалов, который можно будет скачать в PDF-формате на главной странице конференции по адресу: <http://confscience.webnode.ru>. Скачать сборник можно будет через 14 дней после окончания работы конференции.

Авторам статей оргкомитет планирует разослать **электронные сертификаты участников конференции**.

Рабочие языки конференции – английский, украинский, русский, белорусский, молдавский, грузинский, армянский, азербайджанский, казахский, узбецкий, таджицкий, туркменский, киргизский.

Последний срок подачи материалов – 28 апреля 2016 г. (включительно).

Оргкомитет принимает статьи объемом **от 5 до 7 страниц** набранных в редакторе Microsoft Word в виде компьютерного файла с расширением *.doc, *.docx. Шрифт – Times New Roman, кегль – 14, междустрочный интервал – 1,5, все поля страницы – 20 мм.

Научные статьи направляются на электронную почту оргкомитета конференции confscience2015@ukr.net вместе с фото- или сканкопией квитанции об оплате оргвзноса (**два документа отправляются одним письмом**).

ВНИМАНИЕ!

После того, как мы получили от Вас статью и оргвзнос, Вы обязательно должны получить соответствующее подтверждение от оргкомитета в виде следующего сообщения: **«Вашу статью и оргвзнос получили и приняли»**. Если такой ответ не поступил через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

Для участия в конференции и размещения статьи в электронном сборнике необходимо оплатить **оргвзнос** в размере **10 USD США** (в оргвзнос входит оплата за размещение на сайте, верстка сборника, редактирование текстов, сертификат).

Внимание! Если авторов статьи более 3 человек и каждому из них нужен сертификат, то он оплачивается дополнительно (стоимость 1 USD США). Например, авторов статьи 5 человек, тогда оргвзнос будет составлять 12 USD США.

Для участников из зарубежных стран средства перечисляются следующим образом:

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА

Переводы по системе «Юнистрим», «Золотая Корона», MoneyGram, Coinstar, RIA для **Кикотя Сергея Николаевича** в пунктах Приват Банк г. Переяслав-Хмельницкий (в квитанции должен быть указан **код перевода и Ф.И.О.** того, кто переводил деньги, **страна**). Данные получателя на английском языке: **Kykot Sergii Mykolayovych, Ukraine, Pereyaslav-Khmelnyskyi**.

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА

Почтовый перевод на **Ф.И.О.: Кикоть Сергей Николаевич**, 08401, Украина, Киевская область, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 36, кв. 65.

Адрес оргкомитета конференции: 08401, Украина, Киевская область, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 30, каб. 203.

Координатор интернет-конференции – Кикоть Сергей Николаевич (контактный телефон: **+38(093) 056 94 96**).

Требования к оформлению статьи

Первая строка – название секции (шрифт – жирный, выравнивание по левому краю).

Вторая строка – имя и фамилия автора (шрифт – жирный курсив, выравнивание по правому краю).

Третья строка – название города, страна (шрифт – жирный курсив, выравнивание по правому краю, указывается в скобках).

Четвертая строка – название научной статьи (большими буквами, шрифт – жирный, выравнивание по центру).

Далее идет текст статьи, выровненный по ширине страницы (абзац – 0,75 см).

Ссылки в тексте оформляются в квадратных скобках по образцу [5, с. 27], где первое число означает порядковый номер в списке использованных источников, второе – номер страницы.

Список источников и литературы размещается в конце текста и должен быть оформлен в соответствии с существующими стандартами библиографического описания.

После списка источников и литературы подаются **сведения об авторе статьи (сведения подаются исключительно на русском языке):**

Для преподавателей и научных сотрудников:

- 1) фамилия, имя, отчество автора;
- 2) научная степень и ученое звание (при наличии);
- 3) полное название высшего учебного заведения или научного учреждения, в котором работает участник конференции;
- 4) название кафедры (отдела) и посада;
- 5) контактный телефон;
- 6) электронный адрес;
- 7) электронный сертификат участника конференции (нужен/не нужен).

Для аспирантов:

- 1) фамилия, имя, отчество автора;
- 2) полное название высшего учебного заведения, в котором учится участник конференции;
- 3) название кафедры и год обучения;
- 4) контактный телефон;
- 5) электронный адрес;
- 6) электронный сертификат участника конференции (нужен/не нужен).

Для студентов:

- 1) фамилия, имя, отчество автора;
- 2) полное название высшего учебного заведения, в котором учится участник конференции;
- 3) название факультета и курс обучения;
- 4) контактный телефон;
- 5) электронный адрес;
- 6) сведения о научном руководителе (Ф.И.О., научная степень, звание);
- 7) электронный сертификат участника конференции (нужен/не нужен).

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

ИСТОРИЯ

*Николай Степаненко
(Киев, Украина)*

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МОЛОДЕЖНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В
УКРАИНЕ В КОНЦЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ**

Текст статьи

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Коцур В. П. Украина: исторические события и факты / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Переяслав-Хмельницкий: Книги-XXI, 2005. – 144 с.
2. Левчук К. И. Общественные организации в современной Украине (историография проблемы) / К. И. Левчук // Науч. записки Винницкого гос. пед. ун-та им. М. Коцюбинского. Сер. История. – Винница, 2000. – Вып. 2. – С. 262-268.
3. Мельников Д.А. Развитие студенческого самоуправления в высших учебных заведениях Украины (80-е гг. XX в.) / Д. А. Мельников // Науч. записки Винницкого гос. пед. ун-та им. М. Коцюбинского. Сер. История. – Винница, 2006. – Вып. 10. – С. 172-175.

Сведения об авторе (авторах) статьи

СОДЕРЖАНИЕ
БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Айгерим Аскарова, Болат Есимов
РЕАЛИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КУРСА
ЗООЛОГИИ 3

*Азим Байкулов, Азиза Ишмуратова, Элёр Махмусаев, Жахонгир Вохидов,
Азиза Шавкатова, Фазлиддин Каримов, Достонжон Набиев*
ИЗМЕНЕНИЯ ЭНДОТЕЛИЯ ПРИ ГИПЕРХОЛЕСТЕРИНЕМИИ С КОРРЕКЦИЕЙ
ХИТОЗАНОМ 6

Aktam Mitanov, Begali Alikulov
SANOAT KORXONALARI CHIQINDILARI BILAN IFLOSLANGAN SHAROITDA
TOPINAMBUR YETISHTIRISH VA UNING ENERGETIK MUAMMOLARNI
BARTARAF ETISHDAGI ANAMIYATI 8

ЭКОЛОГИЯ

Сергій Махлинець, Надія Кампов
ВДОСКОНАЛЕННЯ ОХОРОНИ ПРИРОДИ НА РЕКРЕАЦІЙНИХ ТЕРИТОРІЯХ 11

*Расул Рузметов, Дилора Махмудова,
Адамбай Машарипов, Бобомурод Худойоров*
ЭКОЛОГО-ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОГНОЗА РАЗВИТИЯ
ВРЕДНЫХ НАСЕКОМЫХ 13

Юрій Шкатула, Володимир Вотик
АГРОХІМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ҐРУНТІВ ТРОСТЯНЕЦЬКОГО РАЙОНУ
ЗА РЕАКЦІЄЮ ҐРУНТОВОГО РОЗЧИНУ 14

ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

Ірина Міскевич
ЗАСТОСУВАННЯ ГЕОІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ТУРИЗМІ 17

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

Олена Євмєшкіна
РОЛЬ ТА МІСЦЕ ДЕРЖАВНОГО СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ
В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ 19

Зулфия Жумаева, Журабек Музаффаров
THE REGULATION OF EMPLOYMENT 20

Оксана Звіздай
ЕКОНОМІЧНО САМОДОСТАТНІ ТА СПРОМОЖНІ ГРОМАДИ 22

Валерій Пристайко
КРИЗОВІ ЯВИЩА У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ
ГЛОБАЛІЗАЦІЇ 24

ЭКОНОМИКА

Хуснитдин Акрамов, Жамила Мухитдинова, Муниса Тиллаева
СОВРЕМЕННЫЕ СПОСОБЫ ИЗГОТОВЛЕНИЯ И ДЕКОРИРОВАНИЯ
ИЗДЕЛИЙ ИЗ ВОЙЛОКА 27

Юлія Бедик, Олександр Сторожук
ПОДАТКОВА «РУЛЕТКА» ДЛЯ АГРАРІЇВ 30

Нафиса Зиявитдинова, Светлана Пшеничникова
ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ
ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ 33

Наталія Іванова
ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТНОСПРОМОЖНОСТІ ВИПУСКНИКІВ
ПТНЗ НА РИНКУ ПРАЦІ 35

<i>Лариса Підпригора</i> ТІНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	37
<i>Мар'яна Ціпух-Гузьо</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ТА ЇЇ ПОКАЗНИКІВ	40
МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ	
<i>Юлія Брус, Ірина Вівсюк</i> ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ	43
<i>Динара Гафарова</i> ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН	45
<i>Нафиса Зиявитдинова, Сухроб Нематуллаев</i> МЕНЕДЖМЕНТ КАК ПРОЦЕСС ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ	47
<i>Анна Лець</i> АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕКЛАМНОЇ ДЕЯТЕЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ, РОСІЇ І БЕЛОРУСІЇ	49
<i>Алла Мілька</i> УДОСКОНАЛЕННЯ МОДЕЛІ АДАПТОВАНОГО УПРАВЛІННЯ ПРИБУТКОМ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ПІДПРИЄМСТВ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ	52
<i>Вікторія Подколзіна</i> ПРОГРАМА ЛОЯЛЬНОСТІ КЛІЄНТІВ ЯК МАРКЕТИНГОВИЙ ІНСТРУМЕНТ	55
<i>Наталья Прокопенко</i> ПОЗИЦІОНУВАННЯ ПРІДПРИЯТТЯ – ОСНОВНА ЗАДАЧА МАРКЕТИНГА	57
<i>Евгения Фролкова</i> “ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ” – ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА	61
<i>Неллі Ханькович, Катерина Кобзева, Максим Бучнев</i> ПРОБЛЕМИ ПРОВЕДЕННЯ МАРКЕТИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПІДПРИЄМСТВІ	63
<i>Анжеліка Штенкер</i> УДОСКОНАЛЕННЯ АДАПТАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ НА ПРОМИСЛОВОМУ ПІДПРИЄМСТВІ	65
ИСТОРИЯ	
<i>Роман Аймагамбетұлы, Ару Ихсанова</i> ОРАЗ ҚИҚЫМҰЛЫ ЖАНДОСОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ	70
<i>Тетяна Березовська</i> ПИТАННЯ СЛОВ'ЯНО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ РОСІЇ, УКРАЇНИ ТА НІМЕЧЧИНИ КІНЦЯ 70-Х РОКІВ ХІХ СТ.	72
ПОЛИТОЛОГИЯ	
<i>Богдан Приймак</i> СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР ПОЛІТИКИ НІМЕЧЧИНИ В РАМКАХ ЄС	74
<i>Салтанат Сыздыкова</i> ҚАЗАҚСТАН ҰЛТ САЯСАТЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ БІР БЕЛЕСІНЕ АЙНАЛҒАН АССАМБЛЕЯНЫҢ РӨЛІ	78

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Сергій Ваколюк</i> РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ЕФЕКТИВНІЙ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ	81
<i>Олена Мисак</i> МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ	82
<i>Рустем Оразбаков, Галымжан Ерназаров</i> ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҢ АЛДЫН-АЛУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	85
<i>Степан Осадчук</i> ВПЛИВ ЦЕРКОВНОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ У СТУДЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ “ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ”	88

ПЕДАГОГИКА

<i>Adolat Abdullayeva</i> BOSHLANG‘ICH SINFLARDA ILMIY-OMMAVOR MAQOLALARNI O‘RGANISHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI (4-SINF MISOLIDA)	90
<i>Ильяс Адильбеков</i> БОЛОНСКИЙ ПРОЦЕСС И ПРОБЛЕМА ТРАНСФОРМАЦИИ ПОСТСОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ	92
<i>Хуснитдин Акрамов, Жамила Мухитдинова, Анвар Сайфитдинов, Абдурахим Маткаримов</i> ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ	93
<i>Матлюба Акрамова</i> МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАСИ БИЛАН ОИЛА ҲАМКОРЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ	95
<i>Марал Амиров, Кенжебек Иманкулов, Сагынғали Калкашев, Галымбек Байзукин, Жұлдыз Накишбаева</i> ТҮЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЕҢБЕКТИҢ РОЛІ	97
<i>Гулбаҳор Аҳмедова</i> ПЕДАГОГИК МУЛОҚОТ-ПЕДАГОГИК ТАЪСИР КЎРСАТИШ АСОСИ СИФАТИДА	98
<i>Бахтыгуль Ашегова</i> АҒЫЛШЫН ТІЛІ ОҚЫТУШЫСЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАРЫМ- ҚАТЫНАС ЭТИКАСЫ	100
<i>Марина Бевзюк</i> ВАЖЛИВІСТЬ РОБОТИ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ З БАТЬКАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ	102
<i>Віта Безлюдна</i> ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПОЛЬЩІ	104
<i>Наталя Варваровська</i> МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ МУЛЬТИМЕДІА В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ	106
<i>Ганна Василенко</i> ВИКОРИСТАННЯ КОМП’ЮТЕРНОГО МОДЕЛЮВАННЯ У ВИКЛАДАННІ ДИСЦИПЛІНИ «ТЕХНІЧНА МЕХАНІКА»	108

<i>Віта Гомонець</i> ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ УЯВЛЕНЬ ПРО ВСЕСВІТ ЗАСОБАМИ ПРОЕКТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	111
<i>Дилдора Давронова, Рахима Рузиева</i> ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ И ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В СЕМЬЕ	113
<i>Оксана Денисюк</i> ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ НА НАРОДОЗНАВЧІЙ ОСНОВІ У КОНЦЕПЦІЇ ГРИГОР'ЄВА-НАШОГО	114
<i>Сания Жумабаева, Сандугаи Қыдырбекова</i> БАЛАНЫҢ БАС ҰСТАЗЫ – АТА – АНА	116
<i>Muhabbat Jumaniyozova, Gulzoda Ruzimatova</i> BOSHLANG'ICH TA'LIMDA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR HAQIDAGI ASARLARNI O'RGANISH YO'LLARI	118
<i>Т.Жүндібаева, Ә.Жарылқапова</i> ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ	120
<i>Нурайм Ибрагимова, Айгерим Кожжакова</i> ОҚУШЫЛАРДЫҢ ИНФОРМАТИКАДАН КҮРДЕЛІ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ	122
<i>Гулиода Исмагуллаева</i> МАКТАВГАЧА ТА'LIM MUASSASALARDA MILLIY UMUMINSONIY QADRIYATNI SHAKLLANTIRISH	124
<i>Ольга Касарда</i> ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ Й ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ПІДЛІТКІВ	127
<i>Fayzullo Qosimov, Guljahon Umarova</i> KO'PAYTIRISH VA BO'LISHGA DOIR MASHQLAR TIZIMINI TUZISH YUZASIDAN USULIY TAVSIYALAR	128
<i>Mavlyuda Qosimova, Mehriniso Hakimova</i> ARIFMETIK AMAL XOSSALARINI QO'LLASH JARAYONIDA O'QUVCHILAR TOMONIDAN YO'L QO'YILAYOTGAN AYRIM XATOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH	131
<i>Віта Кириченко</i> КОНЦЕПТ «ДОЗВІЛЛЯ» У ПРАЦЯХ ВІД АНТИЧНИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТ.	135
<i>Нина Козьмина</i> КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ СФОРМИРОВАННОСТИ ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНОЙ ГРАМОТНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ	138
<i>Наталія Коляда</i> ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ОРГАНІЗАТОРІВ ДИТЯЧОГО РУХУ	141
<i>Тетяна Комісаренко</i> ФЕМІНІЗАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	142
<i>Марина Логвинова</i> ІНТЕРАКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ	144

<i>Д.Маматов, З.Миладжонова</i> O'QUV JARAYONIDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYLARIDAN FOYDALANISH BILIM OLISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA TUTGAN O'RNI	147
<i>Гулбахор Ниязова</i> СПОСОБ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА	150
<i>Людмила Новаківська</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)	153
<i>Попа Palaguta</i> MAIN FORMS OF THE PEDAGOGICAL SUPPORT OF BRITISH FUTURE TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT	155
<i>Лариса Печка</i> ЦІННІСНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ВЛАСНОГО ЗДОРОВ'Я В ІСТОРИКО- ПЕДАГОГІЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ	157
<i>Віталіна Рейдало</i> КРИТЕРІЇ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ СФОРМОВАНОСТІ МЕТОДИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ-ФІЛОЛОГІВ	160
<i>Дилдора Саидова</i> МАКТАВГАСНА YOSHDAGI BOLALARDA МАТЕМАТИК TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISH	163
<i>Laylo Saparboeva</i> BOSHLANG'ICH TA'LIMDA ABDULLA AVLONIY IJODINI O'RGANISH	164
<i>Діана Сичова</i> ОПТИМІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ТЕХНОЛОГІЙ	167
<i>Нургуль Султанова, Бакыт Қабдығалиева</i> ҚАЗАҚТЫҢ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРІНІҢ ХАЛЫҚТЫҚ СИПАТЫ	169
<i>Нургуль Султанова, Толганай Рахметова, Рая Алыбаева</i> ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ КҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	171
<i>Нургуль Султанова, Адлет Сериков, Амангайша Жекеева</i> МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ МАМАНДЫҒЫ БОЙЫНША МОДУЛЬДІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ БАҒДАРЛАМАСЫ	173
<i>Тоты Султанова, Марта Қуаңбаева, Мұхан Әділбек</i> МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІ – ЗАМАН ТАЛАБЫ	175
<i>Матлаб Тилавова</i> ГЕНДЕР ТЕНГЛИК АСОСИДА БОШЛАНГИЧ СИНФ МЕХНАТ ДАРСЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ	177
<i>Сарсенкул Тілеубай, Мурат Байтуганов</i> ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЛГОРИТМДІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ – ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	180
<i>Валентина Тихоша</i> СУЧАСНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ В ШКОЛІ	182
<i>Гулжахон Умарова, Баходир Юлдошев</i> ОЙЛАДА МАКТАВГАЧА ТАЪЛИМ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРДА ЭЛЕМЕНТАР МАТЕМАТИК ТАСАВВУРЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ	185

<i>Антон Шульга</i>	
ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ЗНЗ	187
<i>Наталія Шульга</i>	
СТРАТЕГІЇ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ З ЕТНІЧНИХ МЕНШИН У БРИТАНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ В УМОВАХ СВІТОВОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	189
<i>Олексій Шульга</i>	
ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СЛОВЕСНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ	191
<i>Дилбар Эшова</i>	
БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МЕХНАТ ДАРСЛАРИДА КУЗАТИШ ҚОБИЛИЯТИНИ ШАҚЛЛАНТИРИШ	192
ПСИХОЛОГИЯ	
<i>Гаухар Карабалиева</i>	
ЕРТЕ БАЛАЛЫҚ ШАҚТАҒЫ АУТИЗМ	196
<i>Нигора Санакулова</i>	
МОТИВЫ И ЕГО ВИДЫ: ИЗУЧЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ТЕОРИЙ СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	197
<i>Жанар Абдикаримова</i>	
ЖАЛПЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ ИНФОРМАТИКА КУРСЫН ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ	201
<i>Сауле Джакетова, Ұлжан Төлеген</i>	
GEOMETER'S SKETCHPAD ОРТАСЫН СТЕРЕОМЕТРИЯ КУРСЫ БОЙЫНША ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУДА ҚОЛДАНУ	204
<i>Алтынай Ешназарова</i>	
СИСТЕМА ПОДДЕРЖКИ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ ДЛЯ РЕАЛИЗАЦИИ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ	208
<i>Всеволод Медведев</i>	
ВИКОРИСТАННЯ МЕДІА-ТЕХНОЛОГІЙ У ЗБОРІ, ОБРОБЦІ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННІ ІНФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ТА ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	210
<i>Христина Медвідь</i>	
ВИКОРИСТАННЯ БАЗ ДАНИХ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	212
<i>Анғысын Сейтмуратов, Динара Жалжанова</i>	
ТЕЗАУРУС ТЕХНОЛОГИЯСЫН БІЛІМ САЛАСЫНДА ЖЕТІЛДІРУ	214
<i>Анар Тулегенова, Балауса Балтабай, Аякөз Өтеубек</i>	
ГАЗДАРДАҒЫ ЭЛЕКТР ТОҒЫНЫҢ ТАРАЛУЫ	216
<i>Сирожиддин Халилов</i>	
ОСНОВЕ ВЕЙВЛЕТ-ПРЕОБРАЗОВАНИЯ НА СИНТЕЗ РАСПОЗНАВАНИЯ ИЗОБРАЖЕНИЯ	218
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Манат Қожахмет, Абай Жұмашев</i>	
ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	221
<i>Алексей Комарницкий, Людмила Колмакова</i>	
АБСТРАКТНАЯ ЗАДАЧА РИМАНА С ОПЕРАТОРАМИ СПЕЦИАЛЬНОГО ВИДА	222

<i>Юсуп Кутлымуратов, Фатима Кулбаева</i> ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ ИХТИСОСЛАШТИРИШ ВА ЖОЙЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ РЕСУРСЛАРИНИ ТУРҒУНЛИККА ТАДҚИҚ ҚИЛИШ	226
<i>Шахарзат Қўттықожаева, Айжан Болатова</i> ЖАЛҒАН ОБЛЫСТАР ӘДІСІНДЕ СТАЦИОНАР ЕМЕС НАВЬЕ-СТОКС ТЕҢДЕУЛЕРІ ҮШІН ЖИНАҚТАЛУ ЖЫЛДАМДЫҒЫНЫҢ ЖАҚСАРТЫЛМАЙТЫН БАҒАЛАРЫ	229
<i>Базаргуль Садыкова, Әйгерім Кәрібай, Жанерке Анарбек, Гаухар Бизакова, Гүлбану Ержан</i> ФИЗИКА САБАҒЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	231
<i>Ақмөлдір Сисембаева, Жақсылық Тасмамбетов</i> БЕССЕЛЬ ФУНКЦИЯЛАРЫН ЖУЫҚТАП ЕСЕПТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ	233
ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ	
<i>Сергій Городинський</i> ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ	237
<i>Валерий Кóсяк</i> КУЛЬТИВИРОВАНИЕ ТЕЛА ЧЕЛОВЕКА В ПОЛЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА	239
<i>Абдухамид Нуруллаев, Абдурашид Нуруллаев</i> БОЛАЛАРНИ СПОРТГА ЖАЛБ ҚИЛИШДА АЁЛЛАРНИ ЎРНИ	241
<i>Анатолій Соколов</i> ФОРМУВАННЯ СВІДОМОГО СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ДО ЗДОРОВ'Я З ВИКОРИСТАННЯМ АНТРОПОМЕТРИЧНИХ ВИМІРІВ ОЦІНКИ ФІЗИЧНОГО СТАНУ ОРГАНІЗМУ	242
<i>Отабек Хаитов</i> ИНСОН САЛОМАТЛИГИНИНГ МАЗМУНИ ВА МОҲИЯТИ	244
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Барно Абдурахмонова</i> АДАБИЙ АСАРЛАРНИ ЎРГАТИШДА ТАРИХИЙ МАТЕРИАЛЛАРНИНГ ЎРНИ	246
<i>Айсүлу Аvezимбетова</i> ПЕРЕВОД ТЕРМИНОВ И СПЕЦИАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ	248
<i>Ирода Анорбоева, Мохира Юсупова</i> ГАПЛАРНИНГ НУТҚДАГИ СЕМАНТИК БОҒЛАНИШИДА ТАКРОРИЙ НОМИНАЦИЯЛАР ИШТИРОКИ	250
<i>Гулноза Арипова</i> ШАЙХ САНЪОН ҲАҚИДА ИККИ ДОСТОН	252
<i>Ольга Гилюн</i> АРОМАТИЗМЫ В РОМАНЕ М. А. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА»	255
<i>Валентина Гончарук</i> ОБРАЗИ БОГІВ УКРАЇНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ У КНИЗІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»	257
<i>Юлія Грицай</i> ХУДОЖНЯ ВЕРСІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ У ПОВІСТІ САВИ БОЖКА «КОЗАЧЧИНА»	260

<i>Маріанна Гроза, Лариса Дашевська</i> ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ У ВНЗ ТА ЇЇ ВИДИ	262
<i>Кульшат Жиренишина, Бахытгуль Тулеубаева</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ ТЕКСТОВ НА УРОКЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА	264
<i>Оксана Каданер</i> ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ У НАВЧАННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ПОЛКУЛЬТУРНОГО ФАХІВЦЯ	266
<i>Марина Камінська</i> ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ВУЗЬКОГАЛУЗЕВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ З АГРОНОМІЇ В АГРАРНОМУ ВНЗ	269
<i>Азиза Кулахмедова, Шахло Халметова, Абдулла Рузиев</i> TENDENCY AND PERSPECTIVES OF SCIENCE AND EDUCATION DEVELOPMENT UNDER CONDITION OF GLOBALIZATION	271
<i>Феруза Курбонова</i> НАЖМИДДИН КУБРО РУБОЙЛАРИНИ ШАРҲЛАБ ЎРГАНИШИ	273
<i>Алла Олійник</i> ВИРАЗНІСТЬ ЯК КОМУНІКАТИВНА СКЛАДОВА ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СТАРШИХ КЛАСАХ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ	276
<i>Яна Романцова</i> А.Т.ТВАРДОВСКИЙ И ЕГО КРИТИКИ	278
<i>Нигора Сафарова</i> МАСАЛ ЖАНРИНИ ЎРГАТИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА УСУЛИЙ АСОСЛАРИ	281
<i>Дилфузахон Турдалиева</i> ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ МАЗМУНИЙ-ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ	284
<i>Насиба Хаитова, Майсара Розикова</i> ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ РУССКОГО ЯЗЫКА НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК	286
<i>Ёркиной Хамраева, Марина Биналиева</i> ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ БАБУРА	288
<i>Нозимахоним Холиқова</i> АҲМАД ХИЖОЗИЙ ШЕЪРИЯТИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ	290
<i>Холходжаев Сайджамол, Хонтураева Нафиса, Хонтураев Сардорбек</i> МОЖНО ЛИ ВЫУЧИТЬ АНГЛИЙСКИЙ САМОСТОЯТЕЛЬНО?	293
<i>Maxbuba Sharipova</i> ALPOMISH DOSTONIDA ISM QO'YISH MAROSIMI	295
<i>Nosir Sherboyev</i> THE METHODOLOGY OF LEARNING ENGLISH	297
<i>Світлана Шуляк</i> ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕЛІОРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯННЯХ	298
ФИЛОСОФИЯ	
<i>Нурхон Аминова</i> ТАЪЛИМ ТАРБИЯНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА АЖДОДЛАРИМИЗ ИЛМИЙ МЕРОСИННИНГ АҲАМИЯТИ	300
<i>Гулдана Ахметова, Алена Балтабаева</i> ДУША В НАУЧНОМ ПОНИМАНИИ	302

Олег Бондар Ф. БРЕДЛІ: МЕТАФІЗИКА АБСОЛЮТУ В ДЗЕРКАЛІ СУБ'ЄКТИВНОГО ПІЗНАННЯ	306
Марварид Мамаджонова ФАН АКСИОЛОГИК ҚАДРИЯТ СИФАТИДА	308
Умиджон Мамаюсупов РАЦИОНАЛЛИК-БАШОРАТ ЖАРАЁНИНИНГ АСОСИЙ ТАРКИБИ СИФАТИДА	309
Мансур Нуртулашев ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИНИНГ НАЗАРИЙ-КОНЦЕПТУАЛ МАСАЛАЛАРИ ВА ФУНДАМЕНТАЛ АСОСЛАРИ	312
Оксана Сільвестрова СМИСЛОВО-ЗНАКОВІ СИСТЕМИ В ІСТОРІОСОФІЇ	315
Шохрух Тиллаволдиев КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШДА ИЛМ – ФАННИ ТУТГАН ЎРНИ	317
Олмас Тошев ИЛМИЙ ИЖОДДАГИ РАЦИОНАЛЛИКНИНГ МИФОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ	319
ХИМИЯ	
Каламгуль Досмагулова, Айтолкын Хамит, Акгул Кемелбаева ҚОЛДАНБАЛЫ ХИМИЯНЫҢ ӘЛЕУМЕТТИК ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ПРАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	321
Тетяна Колтун, Дар'я Пасько, Юлія Харченко ВПЛИВ ТЕРМІЧНОЇ ТА НВЧ-ОБРОБКИ НА СТІЙКІСТЬ ВІТАМІНУ С	323
Ma'suda Lutpillayeva YEROSTI SUVLARINI KIMYOVIY JIHATDAN TANLIL QILISH	326
Собиржон Мамажонов, Мурод Муродов КЎПИК СЎНДИРУВЧИ ЧИҚИНДИЛАР	328
Собиржон Мамажонов, Шерали Сулаймонов ТАБИЙ РЕСУРСЛАРДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ ВА ТЕЖАМКОР КУРИЛИШ МАТЕРИАЛЛАРИ ИШЛАБ ЧИКАРИШ – ДАВР ТАЛАБИ	330
МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ	
М.Абдуллаева, Н.Бобоева, Х.Файзуллаева РАСПРЕДЕЛЕНИЕ КЛИНИКО-ЛАБОРАТОРНЫХ ДАННЫХ СИНДРОМА ДЫХАТЕЛЬНЫХ РАССТРОЙСТВ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СРОКА ГЕСТАЦИИ	332
Дилором Бегматова, Азим Байкулов, Исломбек Норбутаев, Дилдора Мардонова, Дилбар Бегматова, Жавохир Комилов, Мансур Толибов ИССЛЕДОВАНИЯ ВЛИЯНИЯ ЛАКТАТДЕГИДРОГЕНАЗЫ (ЛДГ) ПРИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМ ИНФАРКТЕ МИОКАРДА	333
Любов Корінчак ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я – ОСНОВНА ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ	334
СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО	
Владислав Бригар ОСОБЛИВОСТІ ПОСТНАТАЛЬНОГО ОНТОГЕНЕЗУ ЯГНЯТ	337
Юлія Гавлич ПОКАЗНИКИ ПРОДУКТИВНОСТІ ТА ВІДТВОРЕННЯ ОВЕЦЬ АСКАНІЙСЬКИХ КОМБІНОВАНИХ ПОРІД	340

<i>Антон Жизневський</i> ОЦІНКА ПОКАЗНИКІВ ВОВНОВОЇ ПРОДУКТИВНОСТІ МОЛОДНЯКУ ОВЕЦЬ	342
<i>Умид Жўраев, Зайниддин Қодиров, Журъат Қўчқоров, Отабек Муродов</i> ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДАН ЧИҚАДИГАН ОҚОВА СУВЛАРНИ БИОЛОГИК ТОЗАЛАШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ	345
<i>Тетяна Коваленко, Віктор Халак</i> ОЦІНКА ПОКАЗНИКІВ РОСТУ СВИНЕЙ У РАННЬОМУ ОНТОГЕНЕЗІ З ВИКОРИСТАННЯМ АЛОМЕТРИНИХ ФУНКЦІЙ	346
<i>Журъат Кучкаров, Акрам Жураев, Икром Иноятлов, Улуғ Хасанов</i> BASING MAIN NUMBER OF USING GRADERS IN SMOOTHING IRRIGATED LAND IN BUKHARA PROVINCE	350
<i>Наталія Папакіна</i> МОЖЛИВОСТІ ВИРОБНИЦТВА ДОДАТКОВОЇ ПРОДУКЦІЇ ВІД ОВЕЦЬ	351
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ	
<i>Олександр Комзюк, Павло Король</i> АЕРОГРАВІМЕТРИЧНЕ ЗНІМАННЯ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМОК ГРАВІМЕТРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗЕМЛІ	354
ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ	
<i>Галина Савчук, Тетяна Фоменко, Наталія Черненко-Курагіна</i> ПРОФЕСІЙНИЙ СТРЕС ТА ПСИХОЛОГІЧНІ МЕТОДИ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ	356
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	358
ИНФОРМАЦИЯ О СЛЕДУЮЩЕЙ КОНФЕРЕНЦИИ	370

Материалы XII Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2016. – Вып. 12. – 383 с.

Учитывая свободу научного творчества, редколлегия принимает к печати публикации и статьи тех авторов, мнения которых не во всем разделяет. Ответственность за грамотность, автентичность цитат, правильность фактов и ссылок, достоверность материалов несут авторы публикаций. Перепечатка и воспроизведение опубликованных в сборнике материалов любым способом разрешается только при ссылке на **«Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»**.

Редакционная коллегия оставляет за собой право редактировать и сокращать текст.

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл., г. Переяслав-Хмельницкий,
ул. Сухомлинского, 30 (к. 203), тел. +38(04567) 5 46 44

Материалы конференции размещены на сайте: <http://confscience.webnode.ru>

Составители: С.Н.Кикоть, И.В.Гайдаенко
Дизайн: И.В.Гайдаенко

Подписано к печати 14.04.2016 г.

Формат 60×84 1/8. Бумага офсет.

Усл. печат. л. 36,2.

Изготовитель ФЛП Лукашевич А.М., свидетельство о государственной
регистрации №2358000000002997 от 12.10.2011 г.

08400, Киевская обл., г. Переяслав-Хмельницкий,
ул. Покровская, 49, к. 12

